

BIBLIOTEKA **SVJEDOCI VREMENA**

BIBLIOTEKA **SVJEDOCI VREMENA**

Izdavač: Euroknjiga, Zagreb, Ljerke Šram 10/I
tel/fax 01/611 86 74
euroknjiga@zg.htnet.hr

Za izdavača: Radmila Žaja

Urednik: Nikola Lunić

Naslovna stranica:

© **Svetozar Livada**
© **Euroknjiga, 2006.**

Korektura: Jovo Čorak

Koncept i priprema: Studio SaMa
Tisak i uvez: Grafomark, Zagreb

ISBN

Tiskano u rujnu 2008.

Tiskanje ove knjige poduprlo je Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i eparhija Gornjokarlovačka Srpske pravoslavne crkve.

SVETOZAR LIVADA
DUŠAN LIVADA · MILKA ILIĆ LIVADA · ĐURO ZATEZALO ·
DRAGAN CVJETIĆANIN · MILAN MILKOVIĆ

KORDUNSKI REKVIJEM

EUROKNJIGA

«Na Kordunu grob do groba...»

Iz narodne pjesme Korduna

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	11
UVOD.....	19
I. D I O: Kordun između dva svjetska rata	21
SELJAŠTVO KOTARA SLUNJ IZMEĐU DVA RATA.....	23
POLITIČKI ŽIVOT NA KORDUNU IZMEĐU DVA RATA.....	44
<i>Razvitak napredne radničke misli i političke stranke</i>	46
<i>Općinski izbori 1940. godine</i>	56
ZAČECI ZADRUŽNOG POKRETANA KORDUNU IZMEĐU DVA RATA.....	58
<i>Prvi otpor zadruzi i štrajkovi</i>	61
II. D I O: Kordun u Narodnooslobodilačkoj borbi, 1941–1945.....	63
GENOCIDNA ISTREBLJENJA SRPSKOG STANOVNIŠTVA PONASELJIMA KOTARA SLUNJA IKOTARA VELJUNA (1941–1945.)	65
<i>Sažetak istraživanja o žrtvama etničkih Hrvata u kotaru Slunj</i>	74
MARTIRSTVO I SVJEDOČANSTVO LJUBANA JEDNAKA	78
<i>Prekrštavanje pravoslavnih u rimokatolike u glinskom kotaru (slučaj Ljubana Jednaka)</i>	78
<i>Pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi</i>	79
STRADANJE I OTPORSTANOVNIŠTVA NASELJA VRGINMOSTA ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA.....	85
<i>Tabelarni prilog</i>	90
OSNIVANJE PRVOG KORPUSA NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE HRVATSKE	107
OMLADINSKE ANTIFAŠISTIČKE ORGANIZACIJE I JEDINICE U KOTA- RU SLUNJ OD USTANKA 1941. DO KRAJA 1943. GODINE	120
<i>Omladina u ustanku</i>	120
<i>Stvaranje i razvoj omladinskih organizacija.....</i>	123
<i>Omladinske čete</i>	127
<i>Omladina u prvim radnim jedinicama.....</i>	134
<i>Delegati omladine Korduna na Prvom kongresu USAOJ-a</i>	136
<i>Pokrajinska konferencija SKOJ-a za Hrvatsku.....</i>	140
<i>Omladinske organizacije poslije Četvrte neprijateljske ofanzive, njihov rad i zadaci</i>	141
<i>Prva Okružna i Prva pokrajinska konferencija USAOH-a.....</i>	145
<i>Žetva i vršidba</i>	148
<i>Omladinska savjetovanja i kadrovske promjene u organizacijama tokom ljeta 1943. godine.....</i>	150

<i>Izborne konferencije SKOJ-a u jesen 1943. godine</i>	151
<i>Takmičenje omladine u čast 2. kongresa USAOJ-a</i>	154
NASILNO UMIRANJE PRAVOSLAVNIH SVEŠTENIKA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ (NDH)	156
<i>Spomenica pravoslavnih sveštenika 1941–1945</i>	161
<i>Popis crkvenih objekata</i>	168
ONI SU PALI DA BI MI NASTAVILI ŽIVJETI U SLOBODI	171
<i>Pali borci općine Primišlje 1941–1945</i>	174
LEGENDARNA PARTIZANSKA BOLNICA «PETROVA GORA» OD RECENTNE VLASTI IGNORIRANA	191
PET POTRESNIH PJESNIČKIH SVJEDOČANSTAVA O STRADANJU NARODA	198
ŽRTVE RATA (nasilne smrti moga zavičaja)	211
<i>Spisak žrtava fašističkog terora i aktivista NOR-a ubijenih od strane ustaša i okupatora u toku Drugog svjetskog rata po naseljima općine Primišlje</i>	216
UMRLI OD TIFUSA 1943.GODINE U NASELJIMA BIVŠE OPĆINE PRIMIŠLJE	244
<i>Spisak umrlih od tifusa</i>	247
RATNA STRADANJA MOGA ZAVIČAJA (SJEĆANJA)	263
<i>Kratka povijest moga zavičaja</i>	263
<i>Stradanja u Drugom svjetskom ratu (1941 – 1945.)</i>	264
<i>Stradanje moje familije</i>	266
<i>Golgota povlačenja naroda</i>	269
<i>Početak mirnog života</i>	272
<i>Vratila se 1941. godina</i>	274
SELO TOBOLIĆ – PRIMJER NESTAJANJA JEDNOG NASELJA MOGA ZAVIČAJA (OSNOVE ZA ISTRAŽIVANJA METODOM CASE STUDY) ...	276
<i>Domaćinstva u Toboliću 1940.</i>	277
KORDUNAŠKI PROCES	284
<i>Širi izvodi iz pročetničkog letka u kojemu se poziva na oružanu pobunu u narodnooslobodilačkom pokretu Korduna</i>	289
IZUZETNA LIČNOST MOGA ZAVIČAJA – PARTIZANKA, MARTIRKA, INSTRUMENTARKA	296
III. D I O: Kordun poslije Drugog svjetskog rata (1945–1991)	303
KOLONIZACIJA S PODRUČJA SLUNJA 1945–1948. GODINE	305
<i>Spisak koloniziranih iz kotara Slunju u Čonoplju i Kljajićevo</i>	320
<i>Nosioci partizanske spomenice 1941. godine kolonizirani iz Slunja</i>	334
NEKE SOCIO-DEMOGRAFSKE I INSTITUCIONALNE KARAKTERISTIKE	

STANOVNIKA I NASELJA OKO PETROVE GORE	344
<i>Nekoliko pokazatelja o institucionalnim osnovama na Kordunu</i>	363
<i>Dokumentacioni prilog</i>	371
<i>Stanovništvo Korduna 1857–1961. po naseljima</i>	371
IV. D I O: Kordun poslije 1991. godine.....	379
DRŽAVOTVORNI ZLOČIN STOLJEĆA BEZ OTPORA.....	381
ZLOČIN SE NASTAVLJA HUMANITARNOM KATASTROFOM –EUTANAZIJOM OSTARJELIH SRBA.....	389
ZAHITJEV STANOVNIŠTVA ZA POVRATAK STAROG NAZIVA VRGINMOST	407
SPOMENIK PUZEĆOJ RESTAURACIJI NDH.....	409
PRIMIŠLJE – OTETI ZAVIČAJ	418
NESMILJENA REVIZIJA TRAGIZMA	425
POSLEDNJI MOHIKANCI MOGA ZAVIČAJA (MINI ANKETNO ISTRAŽIVANJE)	433
<i>Rezultati ankete</i>	435
<i>Anketni upitnik</i>	447
POPIS STANOVNIŠTVA 2001. –SLIKA ETNIČKOG ČIŠĆENJA NA KORDUNU.....	449
<i>Naselja općine Slunj</i>	450
<i>Naselja općine Vojnić</i>	452
<i>Naselja općine Gvozd</i>	456
<i>Statistički prilog</i>	460
PROJEKAT ISTRAŽIVANJA STANJAPRAVOSLAVNIH GROBALJA U REPUBLICI HRVATSKOJ (IDEJNA SKICA)	469
GORNJOKARLOVAČKOM VLADIČANSTVU	
KARLOVAC	472
I SRBI SU LJUDI... ..	474
KORDUNSKI REKVIJEM.....	486
NEKA ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA.....	508
V. D I O: Prilog	519
SELEKTIVNA BIBLIOGRAFIJA	
RADOVA O KORDUNU	521
<i>Nekoliko uvodnih napomena</i>	521
<i>1. Demografski aspekt</i>	523
<i>1.1. Migracija. Kolonizacija</i>	528
<i>2. Sociološko-politološko-ekonomski aspekt</i>	530
<i>3. Kulturno-prosvjetni aspekt</i>	533
<i>4. Povijesni aspekt</i>	534
<i>5. Osvrti. Prikazi</i>	542
<i>5.1. Specijalne bibliografije</i>	543

PREDGOVOR

Motivi za pisanje ove knjige su vrlo jednostavni. Na Kordunu se nalazi moj uži zavičaj, Primišlje. A Kordun mi je kao subregija širi zavičaj. Čini mi se, da svi mi imamo neki dug prema zavičaju. Pisanjem o njemu, mi mu se odužujemo i druge upoznajemo sa sadržajem, odnosno karakteristikama našeg zavičaja. Još kao dječak upoznao sam mnoga naselja mog užeg i šireg zavičaja, recitirajući socijalnu poeziju i poeziju seljaka pjesnika, pa čak i pjesme svoga oca. Međutim, kad je započeo Drugi svjetski rat, imao sam samo trinaest godina. Zbog genocidne politike Nezavisne Države Hrvatske (NDH), jedini način da bih preživio bio je odlazak u partizane. Ratne okolnosti prisiljavaju ljude da procese i događanja upijaju kao spužva. Nije uzalud rečeno da su «u strahu velike oči». Ratna strahovanja su, čini mi se, najstrašnija. Jer vazda gledaš smrti u oči i nesmiljena razaranja, sve daće i nedaće tako se upijaju da te cjelokupnog podređuju svojoj logici. Hoću reći da borba za preživljavanje u ratnim okolnostima, sile čovjeka na intenzivno posmatranje i dugo traumatsko pamćenje, jer doista se radi o biti i ne biti. Praktično u ratu se stalno traga za alternativom, kako nastupiti, kako odstupiti, kako sačuvati dostojanstvo, kako biti u trendu drugih. Za mene je to bilo teže, jer sam bio «manji od puške» i pet godina mlađi od punoljetnih, a da o drugima i ne govorim. Imao sam samo jednu jedinu prednost, bio sam pismeniji od pretežite većine, čak sam neke učio čitati i pisati. Rat sam proveo u istinskom posmatranju života i zapamćivanju užasavajućih, pojedinačnih, grupnih i masovnih pravih kalvarija. Kakav je to očaj bio, to se pisanjem ne može dočarati, nego samo doživjeti i to pod nemogućim okolnostima, i pokušavati preživjeti.

Ta upečatljiva pamćenja, pa kasnije istraživanja posljedica, činilo mi se, korisnim zabilježiti i pokušati napisati monografiju o Kordunu. Međutim, kad sam jednoć ranije temeljitije prostudirao različite izvore, arhivu i pisanu građu, u cilju da izradim koncepciju dugoročnog razvoja Korduna, na osnovu kritičnog valoriziranja razvojnih planova, uvjerio sam se da nemam ni znanja ni moći za cjelovitu monografsku analizu, jer mnoge domene života nisu analitički ni načete, a kamoli istražene. Studioznom analizom Selektivne bibliografije o Kordunu, priložene uz ovu knjigu, uvjerio sam se

da je najbolje pisati priloge za monografiju Korduna, poput kamenčića u mozaiku. Pri tome sam se oslanjao na one temate istraživanja i pojedince koji su o istraživanim problemima najviše spoznali.

Kad sam kao arhivar sakupljao građu za Arhiv historije radničkog pokreta, uvjerio sam se još jednom kako je slika života toga kraja neistražena, npr. život naselja, socijalna povijest, biološke stope, migratorni tokovi, brak, porodica, privredni resurski, orografija, klimatski uslovi, vodni režim, etnologija, etnografija, antropologija i posebno osebujni mentalitet ljudi. Zbog toga sam se trsio da u slobodnim predasima ponešto sam istražujem, a i druge na to nagovarao. No sve je to nedovoljno za ovu neistraženu regiju. Pa i oni istraživači koji su najviše pisali o Krajini i sami su svjesni da su neke temate samo načeli. Pa ipak njima dugujem najveću zahvalnost što su me povijesno uveli u sve daće i nedaće ove geostrateške regije obilježene stihovima «Krajina krvava haljina...» i «Na Kordunu grob do groba...». Prema tome, cilj je ovih priloga za monografiju Korduna, između ostalog, da potaknem buduće istraživače da interdisciplinarnim pristupom pišu znanstveno zasnovane priloge za monografiju Korduna. Ako sam ovim pokušajem bar djelomično uspio, dakle, napravio početni korak, smatram da se nisam uzalud trudio.

Iako sam, donekle, objasnio što podrazumijevam pod monografskim istraživanjem i pisanjem, ipak ovdje želim dati još neka pojašnjenja i obrazloženja s tim u vezi. Zapravo odgovoriti na suštinsko pitanje: Zašto su ovo samo prilogi za monografiju, a ne monografija?

Pisati monografiju o nekom području ili regiji faktički ne može pojedinac, mada to neki čine. Jer ako monografiju uzmemo u doslovnom smislu «sve o jednom na jednom mjestu», to za pojedinca nije moguće izvesti, jer nauka je danas toliko razvijena da pojedinac za života nema nikakvih mogućnosti da bar okvirno sagleda sve one elemente koji su potrebni za jednu znanstveno utemeljenu monografiju nekog kraja.

Jer da bi spoznao prirodu, privredu, povijest, dakle prostore i ljude, trebaju spoznaje brojnih domena života i to je moguće savladati jedino interdisciplinarnim timom. Npr. potrebno je poznavanje topografije. A većina toponima Korduna nastajali su kao naselja «za povijesni trenutak». Među tim sociografija ovih prostora najmanje je istražena. Npr. samo poznavanje kula, gradova, utvrda, npr. Barilovića, Budački, Blagaj, Kremen, Slunj, Drežnik, Dubovac, Vojnić, Krstinja, Klokoč, Cetinj, Sjeničak, Perik, Kirin, Bović,

Ostrožin, itd. da ne nabrajam, zahtijevali bi posebno istraživanje i svaki od toponima posebnu studiju. Uostalom nije ni tzv. fizička geografija ovih prostora ozbiljnije istražena, posebno bio-geografija, naročito fauna i flora. O rizosferi imamo vrlo malo značajnijih znanstvenih spoznaja. Kada bismo htjeli uzeti geografiju, ekonomsku i političku, pa zatim sve druge detalje sastava tla, pedološke podloge reljefa, geološku građu, klimu i klimatološke varijacije, varijacije padalina, trebao bi mi cijeli životni i radni vijek da se bar približno upoznam.

Uostalom ni cijelo područje Korduna nikada nije bilo neki fiksirani prostor, nego ga je povijest oblikovala i vajala prema tekućim potrebama. Npr. za vrijeme NOB pod kordunskom regijom se podrazumijevalo: na sjeveru od naselja Gornja Čemernica idući rijekom Kupom do Duge Rese. Na zapadu granica Korduna išla je rijekom Mrežnicom od Karlovca, Tounčicom, Babina Gora do skoro Saborskog. Istočna granica išla je granicama rijeke Gline, Topusko do Velike Čemernice. A Kordunu su zbog strateških potreba i rasporeda srpskih naselja pridodane općine Dubrava i Plaški.

Kada bismo htjeli da proučavamo hidrografiju bilo bi nam dovoljno usmjeriti se samo na njenu magistralnu rijeku Koranu u dužini od 121 km, koja je kao kraška rijeka jedinstven fenomen dara prirode, a da ne spominjemo druge već naznačene rijeke iz graničnog područja. Kada bi htjeli pisati o demografiji, posebno o povijesti demografskog razvoja našli bi se pred brojnim nepremostivim neistraženim demografskim problemima. Uzimamo primjer neistraženost naseljavanja Korduna, jer naša je prirodna demografija prilično istražena, ali je socijalna demografija potpuno zanemarena. Međutim, mi ni prirodne procese reprodukcije stanovništva na Kordunu nemamo temeljitije iskazane. Naročito nedostaju etnička obilježja i karakteristike, čak ni prirodne stope u novije doba nisu temeljitije istraživane, jer tu je tiranija, kao najgori oblik vladavine, povijest krojila.

To se naročito može sagledati po učestalim direktnim i indirektnim gubicima ljudskog faktora. Osnova života iz generacije u generaciju bila je dramatski dovedena u stanje sasjecanja u korijenu. To je kraj vječno derasiniranih. Nije bez razloga učeni Mijo Mirković o šturim mogućnostima ovdašnjih naroda govorio da imaju izlaz «il' u hajduke, il' u zatvor, il' u Ameriku». Neki su govorili «ponekad u žandare da bi nestali lopovi». Ili pak da nitko «ne umije da preživi od tako malo kao seljak», jer «mnogo usta», a premalo zemlje prosto je glađu vršilo prirodnu selekciju.

Da se vratim opet na otvorenost demografskih problema u cjelini, a ovog kraja posebno: za monografsku analizu potrebne su brojne pretpostavke. Npr. našoj demografiji nužne su interdisciplinarnе analize za potrebe populacijske politike, i to širokog spektra. Primjerice, antropološke – s obzirom na način i oblike života; filozofijske – s obzirom na vrijednost i smisao života; ekonomske – s obzirom na analizu načina proizvodnje i društvenih odnosa; sociološke – s obzirom na socijalnu organizaciju življenja; demografske – s obzirom na reproduktivna obilježja stanovništva i procesa drugih događanja u demografskoj tranziciji i s obzirom na ratne implikacije mehaničkim zadiranjem u demografski korpus. Zatim psihologijske – s obzirom na psihosomatska obilježja, stresove i tenzije koje suvremeni tranzicijski procesi prilagođavanja donose u doba ukidanja arhaičnog i usmjeravanja u moderni život; medicinske – s obzirom na zdravstvenu strukturu i primjenu znanstvene i kurativne medicine; nutricionističke – s obzirom na biotičnost i abiotičnost ishrane; urbanističku – s obzirom na socio-prostornu planifikaciju i redistribuciju populacije u prostoru.

Da dalje ne nabrajam, potrebno nam je obilje socijalnih analitičara koji umiju demografski misliti i stvarati da bi se zaustavili stihijni procesi demografskog razvoja koji postaju pogubni. Na brojnim prostorima i cijelim mikro-regijama više nema jednostavne reprodukcije, stope su priraštaja negativne, brojni prostori izloženi su depopulacijskim tendencijama. Golema masa populacije odmaknuta je od resursa, npr. poljoprivredne osnove – zemlje, ruda, šuma, energetskih izvora, itd. Istovremeno, populacija je u dobrom dijelu sukobljena s brojnim nedostacima elementarnih životnih potreba (npr. opskrba vodom, energentima, ishranom, komunalijama, institucionalnom mrežom, stanovanjem, organizacijom mikrosredina, itd.). Gradovi se guše i stješnjaju, njih pritišću i opasuju siromašne četvrti naših slamova, favela, koje mi nazivamo «divljom» gradnjom, «nehigijenskim naseljima», itd., što su banalni eufemizmi, jer riječ je o posljedicama odsutnosti populacijske politike i traumama neplanirane socijalne politike razvoja, socijalne politike koja se potpuno odvaja od ekonomije rasta i razvoja. Ona se sve više, državnim ili paradržavnim mjerama, restriktivno manifestira a pukim ekonomskim redukcionizmom dokida se postignuti stupanj socijalne sigurnosti. Time se čak ide u pravcu dokidanja društva, jer «države» je previše gdje nije potrebna, a premalo, kao instituta, gdje je nužna.

Kada sam pogledao samo hidrografski sistem Korane s glavnim pritokama Slunjšice i Mrežnice, zatim Gline s pritocima Robinja, Glinica i Pecka i manje rječice Radonja, Vrelo Utinje, Vrelo Trepče i više manjih pritoka i potoka i na njima ukupno preko 160 vodenica koje sam manje-više svaku obišao, došao sam do uvjerenja da svaki od ovih fenomena prirode zaslužuje posebnu studiju i posebno istraživanje.

Slično je s varijacijama temperature ili padalina, npr. srednja temperatura za cijelo područje iznosi 10°, a srednja zimska iznosi tek 1°, a ljetna čak 20°. Međutim, s obzirom na orografiju (raspored brda i dolina) mikroklimati su jako različiti, oni bi trebali posebnu studiju.

Čitajući o stradanjima htio sam markirati velika stratišta kao npr. Blagaj, Veljun, područja oko Ogulina, oko Slunja, Zečev Varoš, Mrzlo Polje, Lađevački Jelik, Špejarka, Drežnik, Taborište kod Slunja, Taborište kod Bučice, Donji Kremen, Brkić Glavica, Mehino Stanje, Ivanić Jarak, Lamić Jaruga kod Topuskog, Glina, sadilovačka i kolarička crkva, itd., onda mi se opet pojavilo niz drugih stratišta, koja po nekim procjenama premašuju broj žrtava u nekim gore pomenutim stratištima, pa mi se nametnulo pitanje je li moguće navoditi neistražena stratišta i što bi značilo prosto nabranje toponima, stradanja bez istraživanja i detaljnih podataka o njima, npr. bez spiskova žrtava. Koliko je značajno ovo pitanje za Kordun, može se zaključiti iz sljedećih riječi Jure Bilića izgovorenih prilikom otkrivanja spomenika na Petrovoj gori, 4. oktobra 1981. godine: «Živote za našu slobodu u toku NOB-a na raznim poprištima rata dalo je 5.500 boraca s Korduna, što čini oko 10% od ukupno poginulih boraca iz Hrvatske. Svaki dan na Kordunu je sahranjivano 55 ljudi od okupacije do ustanka, a od ustanka do kraja rata svaki dan je zakopavano 27 civila i 4 borca. Ukupno je Kordun imao oko 30 hiljada žrtava. Ni suze više nije bilo za oplakivati tolike mrtve.»

Srpski narod je ovdje najviše stradao. Ali, nije razvio mržnju prema hrvatskom i muslimanskom narodu iako je bilo elemenata koji su to htjeli, ali isto tako nikad ovdje četnički pokret nije doživio nikakav uspjeh jer su se ovi narodi opredijelili za zajedničku borbu protiv izdaje i okupacije.

Ni jedan narod koji se masovno opredijeli za revoluciju ne može snositi krivicu za pojavu izdajnika i za njihova nedjela. Ali, isto tako ne treba nikad zaboraviti da su iz njegovih njedara nikli takvi zločinci i krvnici kao što su bile ustaše, četnici i ostali...

Najstrašnija sudbina zadesila je djecu ovog područja. Mnoga djeca nisu upamtila roditelje... Od ukupno poginule djece za vrijeme rata u Hrvatskoj preko 41% bila su djeca s Korduna. Točnije, 6.608 malih nevinih života poslali su zlikovci u smrt.⁽¹⁾

Treba li ovoj istini komentar?

Namjera priloga u ovoj knjizi upravo je ta da svoj doprinos istraživanju mehaničkog zadiranja u demografski korpus kordunskog kraja.

Povijest nekog kraja nisu samo ratovi nego sveukupnost življenja, privređivanja i stvaranja. Nažalost za područje Korduna nisam mogao naći, ne samo za cijelu regiju nego i za pojedine dijelove, ni jednu suvisliju privrednu analizu, osim one koja rangira ova područja po rangu zaostajanja prema nekim parametrima sveukupnog razvoja. Bez obzira što je Hrvatska povijesno regionalno koncipirana, danas je ona precentralizirana, tako da je zapravo «Zagreb Hrvatska», što je uzrok daljnje provincijalizacije hrvatskog prostora. Stoga stojim u uvjerenju da bez regionalne monografske analize ne postoji mogućnost povijesne analize Hrvatske. Istovremeno mi kao da zaboravljamo da nisu mogući razvoji gradova bez razvoja njihovih ruralnih zaleđa.

Studirajući selektivnu bibliografiju i njene izvore, duboko sam se uvjerio da se s mojeg stanovišta jedino može ići u pravcu koncipiranja priloga za demografsko istraživanje, s naznakom da onu faktografiju koju imamo apsolviranu, dodatnim analizama priključujemo budućoj tematiziranoj problematici posebnih istraživanja.

Prije trideset godina kada sam istraživao kolonizaciju i život seljaštva između dva rata na području Slunja imao sam snažnu želju da to isto napravim i na drugim područjima. Čak sam inicirao jedan projekat «Dugoročna koncepcija razvoja Korduna» ali nije bilo sredstava pa sam nešto sam ili u društvu s prijateljima pokušao napraviti ali bez većeg uspjeha. Jednom sam se našao u društvu najučenijih u to doba iz svoje struke (Dunja Rihtman Gavazzi koja je čak rođena na Kordunu i Fedorom Moačaninom), postavljajući pitanje kako je moguća takva znanstvena zanemarenost nekog područja. Skoro mi u glas odgovoriše «nerazvijenost nauka i bez zova zavičaja», jer iz tih prostora najmanje je bilo obrazovanih ljudi, posebno iz društvenih znanosti. O tim krajevima, do sada, koliko mi je poznato, najbolje svjedo-

⁽¹⁾ Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Historijski arhiv u Karlovcu, Zbornik 18, knjiga 2, 1988, str. 1219.

čanstvo dao je akademik Gojko Nikoliš koji me je fascinirao s poznavanjem ljudi, običaja i mentaliteta svoga zavičaja.

Sve te činjenice su me uputile na to da samo parcijalnim priložima za monografiju mogu i trebam inicirati potrebu za posebno pisanje monografije o Kordunu.

Dugujem istinsku zahvalnost svim istraživačima čije sam izvore koristio. Posebno one koje sam citirao, reinterpreterao ili naveo u Selektivnoj bibliografiji. Naravno i onim pojedincima s kojim sam kao istraživač utvrđivao opseg i sadržaj konkretnog zločina u Drugom svjetskom ratu i u ovom posljednjem 1991–1995. na nivou njihovih zavičaja.

Posebnu zahvalnost dugujem koautorima ove knjige, čiji su prilozima obogatili njen sadržaj, a nadasve radovi i dokumentaciona građa generala Dušana Livade, čiji je arhivski fondus meni bio temelj i stimulans za pisanje ove knjige.

Posebnu zahvalnost dugujem supruzi Dragici Španović Livada koja mi je većinu tekstova prepisala s čestim prigovorima «kad ćeš prestati da se brineš više za druge nego za sebe i za vlastitu porodicu». A odgovarao sam «za sada umijem samo tako da živim jer moram da svjedočim». Imam potrebu da zahvalim svojoj malodobnoj 11-godišnjoj unuci Ledi Livada Japundžić koja mi je asistirala zbog reducirane pokretljivosti kao «tuđa pomoć». Osim toga bila je stimulativna takmičarskim duhom da i ona piše pišući svoj avanturistički roman sa skicama «osamnaest redaka za svako poglavlje».

Mom ratnom, školskom i radnom drugu profesoru Vladimiru Cvjetićaninu imam potrebu da izrazim posebnu zahvalnost zbog sugestija preciziranja pojmova, strukture i rasporeda teksta i nekih generalnih primjedaba.

Dugujem zahvalnost Nedi Mišćević za jedan dio unosa teksta, te Merimi Čolović za konačni unos teksta u relativno kratkom vremenu. Mnoge tehničke usluge napravio mi je njezin suprug Milorad Janjić, a nerijetko činio mi je i ugodno društvo raspravljajući o tekućim događanjima.

Posebnu zahvalnost dugujem učitelju Svetozaru Deviću i ekonomistu Travici koji su u rekordnom roku završili anketu «Posljednji Mohikanac moga zavičaja». Svakako dugujem zahvalnost korektoru Jovici Ćorak koji je u vrlo kratkom vremenu temeljito korigirao tekst, i sasvim na kraju zahvaljujem izdavaču Euroknjizi i Nikoli Luniću koji mi je prije konačnog uređenja bio na usluzi u svim domenama završetka ove knjige.

Sasvim na kraju nešto o koncepciji knjige i uključivanju priloga i tekstova drugih autora.

Koncipirajući ovu knjigu, uzimajući u obzir građu iz Legata pok. generala Dušana Livade, došao sam na ideju da bi bilo dobro u knjigu uvrstiti i radove nekih drugih autora, koje poznajem i koji se sadržajno potpuno uklapaju u koncept knjige.

Studirajući građu koju mi je ostavio general Dušan Livada, vijećnik AVNOJ-a, uvjerio sam se da su mu opisi i spoznaje izvorni i autentični, upravo onako kako i sam želim svjedočiti u ovoj knjizi, uvjerio sam se u svu složenost povjesnog svjedočenja u nas. Slično je i s prilogom Milke Ilić Livada, također vijećnice AVNOJ-a, koja opisuje uključenje omladine kao noseće snage u Narodno-oslobodilački pokret Hrvatske. U nastajanju ova dva priloga, što sam kasnije obrazložio, i sâm sam na neki način učestvovao. Ta dva primjera su bila povod da posegnem i za nekim drugim radovima, koji bi se konceptijski potpuno uklapali u moju knjigu. Tako sam odabrao prilog dr. Đure Zatezala, kao najbolje skribijalno dokumentarističko svjedočanstvo kordunaško-srpskog angažiranja u NOV Hrvatske. Kada sam temeljitije pregledao tekst Dragana Cvjetićanina uvjerio sam se da autor za jedan dio mojeg šireg zavičaja, stilom i argumentacijom kao i neposrednošću, svjedoči o svom užem zavičaju bolje nego što bih ja to mogao. Tekst Milovana Milkovića o selu Tobolić me motivirao jednostavnošću metodologije. Išao je od jednog do drugog kućnog broja i opisao stradanja ukućana, što skoro svatko može učiniti.

Sve gore navedeno navelo me na razmišljanje kako da prezentiram javnosti sve tekstove koji se objavljuju u ovoj knjizi. S jedne strane to bi mogao biti i svojevrsni zbornik radova ili pak knjiga nekolicine navedenih autora, uključujući i mene. S druge strane, kako sam sve objavljene tekstove u knjizi, nadam se, povezao u jednu konceptijsku cjelinu, i kratkim pristupnim uvodima uz priloge odabranih autora, naveo motive odabira kao i bibliografske podatke njihovih priloga, odlučio sam se knjigu objaviti kao svoj autorski rad. Tome su djelomično pridonijeli i neki tehničko-nakladnički razlozi.

Geostrateška regija Kordun nikad u povijesti nije bila fiksirana jedin-
stvenim gabaritima. Nju je oblikovala povijest kao strateške ratne pro-
store, npr. prema rasporedu regimenata za obranu od Turaka, poznatu
kao «predziđe kršćanstva». Tada su u njegov sastav ulazili dijelovi naselja
Gline, Petrinje, ali i neka naselja bihačke i cazinske regije. Kasnije je to
bilo teritorijalno administrativno područje, vezano uz naselja Slunja, Voj-
nića i Vrginmosta. Međutim, za vrijeme Drugog svjetskog rata tim nase-
ljima su, također iz strateških razloga, pridodana naselja općina Dubrave i
Plaškog, iako su pripadala ogulinskog regiji. Dolaskom Tuđmanove vlasti
1990. godine, npr. najveći toponim Vrginmost preimenovan je u Gvozd,
a njegova naselja priključena su Sisačko-moslavačkoj županiji. To je bilo
u funkciji etničkog čišćenja, jer sva su ta naselja gravitirala (dokumenta-
cija, saobraćaj i drugo) Karlovcu, a sada su građani usmjereni za sve svoje
potrebe na Sisak.

Inače, prema Općoj enciklopediji Leksikografskog zavoda «Kordun
je dio bivšeg krajinskog područja u Hrvatskoj oko rijeke Korane, između
Male i Velike Kapele na zapadu i Petrove gore na istoku. Obuhvaća oko 250
metara visok kraški ravnjak, građen od vapnenca i dolomita, kredne staro-
sti s kojeg se uspinju mnoga izolirana brda. Klima je umjereno kontinen-
talna. U glavnu rijeku Koranu pritječu s lijeve strane Slunjčica, a s desne
Radonja. Šumski pokrov siječom je znatno smanjen. Oskudica obradivog
tla, vode i rudnog bogatstva i energetske izvora nepovoljno utječu na jači
ekonomski razvoj. Zemljoradnjom se bavi 70 do 80% stanovništva, uzga-
jaju se uglavnom žitarice (kukuruz, pšenica i proso) i krumpir. Znatno je,
također, razvijeno i voćarstvo. Kordun se ubraja među glavna područja
uzgoja šljiva u Hrvatskoj. Prevladava mali posjed 3 do 5 hektara. Uzgajaju
se ovce, svinje te goveda i konji» (vidi Opća enciklopedija, Leksikograf-
ski zavod, Zagreb, 1978). U svim leksikonima Kordun se predstavlja kao
obrambeni pojas s nizom utvrda na granici prema Turcima (tal. *cordone*,
franc. *cordón*).

Međutim, mi smo se koncentrirali na tri nekadašnja kotarska područja
zbog uporedivosti statističkih pokazatelja. Drugo, i izvorna građa je u tom

pravcu više istraživana i koncentrirana u nekoliko izvora.⁽²⁾ To je prostor od cca 1.500 km² s oko 140 statističkih popisnih krugova. Godine 1991. tu je živilo oko 45.000 stanovnika. Za cijelo područje karakterističan je nizak ili nikakav razvoj jer nema nijednog značajnijeg privrednog resursa. Zbog toga ni jedno seosko gospodarstvo nije uspijevalo sastaviti sjetvu sa žetvom. Jednim istraživanjem sam utvrdio naglašenost siromaštva što je ispod jedne kruške u naselju Lađevac 1939. godine prodano kao služinčad oko 900 muške djece.

Mnogoljudne porodice, oskudna tla, goleme količine korova, niska tehnološka kultura i siromaštvo više su tamošnje ljude izgonili nego što su ih drugi prostori privlačili. Zbog toga je među ostalim to područje odvajkada spadalo u najsiromašnija područja Hrvatske. U Drugom svjetskom ratu, stradanje masakrom srpskog stanovništva bez primjera, kraj se nikada više nije mogao oporaviti.

Međutim, ratom 1990–1995, posebno «Olujom», strateškim planom izгона Srba, većina srpskog stanovništva s tog prostora nestala je za sva vremena, jer su im životne osnove ili razorene ili zaposjednute istom matricom rata prognanim Hrvatima iz BiH. Srpski paradržavni instituti razarali su hrvatska naselja, vršili etničko čišćenje, a kasnije su hrvatski državni organi vratili višestrukom mjerom – generalno etničkim čišćenjem srpskog stanovništva, najčistijim tzv. čišćenjem bez ostatka. Danas na tim područjima ne samo da nema održivog razvoja nego faktički nema nikakvog razvoja. Tamo živi oskudno stanovništvo poremećene polno-dobne strukture, koje pritišće gravitaciona središta svoje regije, o čemu ćemo nešto više reći na drugom mjestu.

⁽²⁾ Od sveukupne zanemarenosti odnosno neistraženosti Korduna svakako je područje etnologije, etnografije i muzikologije. Jer u području tih disciplina nisam našao nijedne studije kojom bi bio predstavljen znanstveno utemeljen dio života.

I. D I O

Kordun između dva svjetska rata

SELJAŠTVO KOTARA SLUNJ IZMEĐU DVA RATA

Seljaštvo kotara Slunja između dva rata imalo je sve karakteristike seljaštva u Kraljevini Jugoslaviji. Ako su i postojale neke specifičnosti, one su bile uvjetovane historijskim nasljeđem iz Vojne krajine ili, pak, ekološkom osnovom. Naime, ovo područje prostire se na završetku tzv. kraške ploče. Prema tome, seljaštvo kotara Slunja obilježavaju karakteristike tipičnih tradicionalnih struktura našeg seljačkog života. Na ovom području između dva rata vladala je ekonomska autarhija sa svim obilježjima prirodne proizvodnje i potrošnje, karakterističnim za parcelno gospodarstvo. Društvena podjela rada bila je nerazvijena, niska i nerijetko ni samodovoljna. Dominirala je porodična proizvodnja parcelnog posjeda s rijetkim izuzecima tipičnih zanata (na primjer: kolar, kovač, bačvar, tesar, krojač, mlinar, sitni trgovci piljari i neki drugi). Prosti oblici robne proizvodnje bili su ograničeni i niski. Sitna svaštarska poljoprivreda bila je u najužoj ovisnosti od klimatsko-ekoloških uvjetovanosti. Dominiralo je seljaštvo tradicionalne tehnike rada i niske obrazovanosti. Rad je počivao isključivo na životinjskoj i ljudskoj fizičkoj snazi. Taj život po mjeri gole ljudske i gole životinjske snage gurao je seljaštvo na marginu života uz nadljudske napore i podljudsko življenje (*Marx*).

Socijalna struktura sela bila je homogena. Dominiralo je tipično seljačko poljoprivredno stanovništvo kao gotovo jedina i osnovna kategorija. Ako je, pak, bilo i nekih drugih zanimanja, ona su po svom statusu i ulozi, pa i stavovima, bila okrenuta od sela, a nerijetko i protiv sela. Socijalna diferencijacija je bila gotovo neprimjetna. Ako je i bilo imovinskih razlika, njihov je domet bio ograničen.

Biološke karakteristike sela i seljaštva bile su izrazite po tradicionalnoj strukturiranosti. Natalitet je bio visok i kretao se u granicama tzv. fizioloških maksimuma. Mortalitet je također bio visok, napose mortalitet dojenčadi.

Unatoč velikoj smrtnosti i snažno ispoljenom natalitetu, prirodni priraštaj u kotaru Slunj bio je velik. Zbog toga su porodice u pravilu bile mnogoljudne i sa mnogo male djece. Nije u to vrijeme bilo kontrole rađanja, niti razvoda brakova, osim prakse da se ženu «očera». Bilo je i maloljetnih brakova

kao i izvjestan broj «brakova na probu». Porodica je obavljala sve značajne socijalne funkcije. Tako je krvno-srodstvena osnova određivala izvanporodičnu zaštitu i društvenu povezanost a nerijetko i životne uloge. Zbir rodbinskih veza prema srodstvenim nazivima srodnika po direktnoj i indirektnoj (pobočnoj) liniji imao je široku listu. Dobro se znalo tko je komu što, u kojem koljenu, po tazbini, kumstvu i susjedstvu. To su bili snažni ostaci plemensko-srodstveničkih određenja. Dakle, dominirale su u osnovi primarne društvene grupe. Sekundarnih ili formalnih društvenih grupa bilo je malo ili nisu postojale. One koje su postojale kao iznimni pojavni oblici spadale su u tzv. nestabilne, ploveće. Dakle, imale su sporadični i privremeni karakter (moba, sijelo, prelo, kirijašenje).

Specijaliziranih društvenih institucija za proizvodnju, potrošnju i obrazovanje bilo je veoma malo. Tu mislimo na škole, trgovine, religijski život itd.

Tek pred Drugi svjetski rat pojavio se izvjestan broj zadruga u okviru «Seljačkog kola». U pravilu dominirala je narodna, a ne znanstvena medicina. Zbog toga je bilo vradžbina, gatanja i sl. Sujevjerje je bilo snažno prisutno u svakodnevici – do fatalizma. Ateizam se javlja tek pojavom partijskih organizacija i to kod iznimnih pojedinaca. Usmena predaja imala je snagu jake osnove životnih pravila i ponašanja. To je razumljivo jer je nepismenost bila iznimno visoka o čemu govori i činjenica da je pred Drugi svjetski rat na terenu ovoga kotara bilo samo 27 osnovnih škola. Peko 80% ženske čeljadi u školoobrazovnom periodu nije polazilo školu, odnosno preko 80% ženske populacije bilo je nepismeno. Preostali dio ženskog stanovništva, koje se svrstavalo u pismeno, imalo je i do 90% funkcionalnih analfabeta.

Kontakti seljaštva ovog područja s gradom bili su iznimni i rijetki. Oni su bili «privilegija» rijetkih pojedinaca: regruta, vojnika, kažnjenika, trgovaca, šegrta, majstora, učitelja, popova i sl. Zbog toga je seljaštvo od gradova zaziralo i na njih gledalo s podozrenjem. Odvodili su sinove i nametali dadžbine, dakle obaveze. Što se tiče socijalne pokretljivosti seljaštva, ona je bila veoma mala i iznimna. Sastojala se od odlaska na zanate i osvajanja nižih uslužnih zanimanja (krojač, cestar, lugar, pandur, žandar, podvornik, šikutor, ili najčešće «slugan bez lona»). Prostorna pokretljivost bila je jednosmjerna. Useljavanje nije bilo ni iznimno, a iseljavanje je bilo povremeno (zbog sezonskih poslova) ili stalno, čak i u prekomorske zemlje. Naime, još prije Prvog svjetskog rata stvoreni su rodbinski kanali odlaska u Ameriku. Nešto je kanala otvoreno za prostornu pokretljivost kolonizacijom solunskih

dobrovoljaca i agrarnom reformom. Iznad svega ovoga dominirala je «puka pečalba», jer zemlja ovdje doista nikad nije mogla ishraniti sve one koji su na njoj rođeni.

Običajno pravo bilo je u suštini jače nego pozitivne pravne norme. Snaga seoskih običajnih pravila najbolje se ogledala u nezvaničnim bračnim zajednicama, krštenju djece kad već poodrastu, samo iznimnim diobama putem zakonskih posredovanja i slično. Dakle, snaga tradicije, odnosno krajiških običaja bila je dominantna karakteristika u svim domenama života. Moralne norme bile su stroge a sprovedene su preko patrijarhalnih stega i dominacija starijih, naročito muškaraca (osobito oca). Vladalo je pravilo: «Starčevoj odgovora nema».

Podjela rada vršena je po spolu, dobu i po logici duge tradicije porodične organizacije života. Gotovo isključivo se živjelo od poljoprivrede. Prema tome, znalo se od kolijevke pa do groba gdje je kome mjesto i što mu je raditi – bez zapovijedi. Sve je to bilo velika prepreka za novine i progres. Prodor naučnih tekovina išao je sporo i pojavljivao se samo u sporadičnim oblicima. Konačno, uloga novca ovdje je bila ograničena krajnjom nuždom: fiskalnim obavezama i neizbježnim potrepsinama.

Konfliktni problemi rješavani su u okviru porodice i susjedstva, a u duhu tradicija. Sudska parničenja bila su rijetka. Međutim, to ne znači da nije bilo ozbiljnih konflikata, sporenja i individualnih obračuna. Promjene su tekle sporo, jer je sve sputavala tradicija. Zbog toga se seljaštvo tek parcijalno uklapalo u globalno društvo. To je razumljivo jer je ekonomska i društvena samodovoljnost seljaštva kotara Slunja između dva rata bila izrazita i ograničena na ove prostore u materijalnoj i duhovnoj sferi. Upravo zbog toga se živjelo na socijalnoj, ekonomskoj i kulturnoj ivici čemu odgovara misao najboljeg poznavaoa seljačkog života Mije Mirkovića, koja glasi: «Nitko ne umije živjeti od tako malo kao seljak». Do sita se živjelo od malo, tako da bi se moglo reći: bilo je svega premalo za život, a «previše za umiranje».⁽³⁾

Da bismo ovu sociologijsku sliku života seljaštva između dva rata na području kotara Slunj upotpunili, pokušat ćemo navesti neke raspoložive soci-

⁽³⁾ Ovu kratku sociologijsku sliku seljaštva na području kotara Slunj između dva rata iznio sam kao nužni okvir za sagledavanje tradicionalnog života našeg klasičnog seljaštva u jednoj mikrocjelinu. Ona je rezultat poznavanja sveukupnih činjenica (socioekonomskih i kulturnih) koje sam sabrao analizirajući ovo područje između dva rata.

oekonomske činjenice iz međuratne oskudne statističke i druge građe.⁽⁴⁾

Najprije nekoliko općih činjenica. Kotar Slunj između dva rata zauzimao je površinu od 816,04 km². Na ovom prostoru nalazilo se 231 naselje. Ona su postala brojnija osnivanjem Vojne krajine – kada je došlo do organizovanog naseljavanja i stvaranja podloge za složeniju nacionalno-vjersku strukturu stanovništva. Krajiška seoska selišta karakteristična su po svom karaulskom tipu. Agroekonomski i klimatski uslovi proizvodnje ovog kraja su heterogeni. Zajedničke su im karakteristike što je klima kontinentalna i što se temperatura koleba za oko 20°C. Prosjek oborina kreće se oko 1.150 mm godišnje. Tlo je mjestimice pokriveno listopadnim šumama, šikarama i šipražjem, sa relativno velikim površinama bujne paprati (bujadi) i vrijeska (resa). Ovo područje spada u brdsko-planinski kraj, koji je danas izrazito nerazvijeno poljoprivredno područje.

Učestalim čovjekovim zadiranjem u poljoprivredne prostore – od osvajanja zemljišta putem krčenja i obrade – zemljište je jako degradirano. Naime, «neprestanom obradom kukuruza i pšenice, a zbog premale sjetve travno-djetelinastih smjesa došlo je tokom godina do jake erozije i degradacije zemlje. Veći dio područja su tzv. bujadnice-visoke paprati obrasle vrijeskom, borovicom, kupinom i travom slabe hranjivosti».⁽⁵⁾ Sve to nije pogodno za obradu, a doista predstavlja «mršavu pašu stoci». Riječ je o brdovitom kraju kraške podloge, sa srednjim proizvodnim mogućnostima, koji se dugim ljudskim zadiranjem i prirodnim kaljenjem nerijetko pustošio.

U Drugom svjetskom ratu kraj je doživio velika materijalna razaranja gospodarske osnove i brojna masakriranja stanovništva. Dovoljno je navesti podatak da je posljednjim popisom pred Drugi svjetski rat 1931. godine registrirano 45.829 stanovnika, dok ih je prema prvom poratnom popisu bilo samo 32.420. Danas ih prema popisu iz 1981. godine ima 21.732 što govori da je stanovništvo skoro prepolovljeno. Iza rata je relativno velik broj stanovnika iz bivšeg kotara

⁽⁴⁾ Statistička građa za kotar Slunj između dva rata dosta je oskudna, jer su mnogi podaci iskazivani ili za okrug Karlovac ili za Savsku banovinu. Na žalost, postoji nešto malo građe za općine i samo nešto više tipične statističke popisne građe za kotar. Statističke građe za naselje nema. Zbog toga sam bio prisiljen da uzimam samo one činjenice za ekonomiju gospodarstva, stočni fond i kulturu koje su bile dobivene popisom 1921. i 1931. godine. Međupopisni intervali imaju nešto statističke građe, ali ona nije kompletna za cijelo područje kotara.

⁽⁵⁾ Citirano prema enciklopedijskoj jedinici «Kordun» iz Enciklopedija Jugoslavije V, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, MCMLX, III, str. 314.

Slunja koloniziran – pretežno u dva bačka naselja: u Kljajićevo i Čonoplju.

Oskudnost poljoprivredne osnove i zanemarenost brdsko-planinskih prostora ubrzavali su odlazak stanovništva ovog kraja u različitim pravcima, uglavnom u atraktivnije gravitacione centre. Danas je područje kotara izrazito slabo naseljeno. Brojna ratom razorena i poslije raseljena naselja ostala su samo kao geografski pojmovi. U mnogima su sadašnji stanovnici posljednji njihovi stanovnici. Mnoga će nestati do kraja stoljeća. Kraj je, inače, slikoviti pejzaž kojeg krase kraške rijeke: Korana, Mrežnica i Slunjića.

Prateći kretanja stanovništva od najranijeg popisa (1857) primjećuju se tendencije njegovog porasta sve do zaključno 1910. godine. To je rezultat porasta biogenetskih stopa s jedne i ekonomske ekspanzije osvajanja zemljišta s druge strane. Međutim, treba imati u vidu da je plodnost (fertilitet) ženskog stanovništva na ovom području 1857. godine iznosio oko 300 promila, da je 1880. pao na 275, a 1921. na 200. Zbog ovoga i natalitet je bio iznimno visok. Kretao se oko 50 promila polovinom prošlog stoljeća, dok je 1910. godine pao na oko 40. Dakle, bio je visok kao danas na Kosovu. Tek 1921. godine pada ispod 40 i u 1931. kreće se između 35 i 37 promila.⁽⁶⁾

Iako je smrtnost (mortalitet) u ovom području bila visoka, naročito dojenčadi, jer je polovinom prošlog stoljeća umiralo svako peto dijete prije navršene prve godine života, prirodni priraštaj bio je visok. To je bio osnovni razlog velikog porasta stanovništva ovog kraja. Budući da je dominirala poljoprivredna populacija, gotovo potpuno imobilna, porast stanovništva značio je za ovu oskudnu agroekološku i socioekonomsku osnovu daljnju reprodukciju siromaštva.

Na pad reproduktivnih stopa više je utjecala mobilizacija ratnika u Prvi svjetski rat nego dotadanji «ekonomski progres». To se može dobro vidjeti kad se točno po godinama pogledaju kretanja biovitalnih stopa. Razumljivo je kad se zna da nije bilo naselja u ovom kotaru iz kojeg nisu otišli na razna bojišta svi do trećepozivaca. To je uvelike utjecalo na četverogodišnje zadržavanje nataliteta. Mnogi su na ratištima poginuli, nestali, ostali invalidi ili zarobljeni, pa se iz zarobljeništva nisu vratili u stari kraj, nego su ostali u austrijskim zemljama ili otišli u Ameriku, nerijetko ostavivši porodični dom, osiromašeno ognjište, ženu, djecu, ostarjele roditelje i dr. Kasnije se

⁽⁶⁾ Vidjeti o tome opširnije: dr. Silvije Vuletić, Regionalni natalitet u Hrvatskoj posljednjih 80 godina, Stanovništvo broj 3, Beograd, 1964, str. 268–269.

upravo u ovom području javio relativno najveći pomor stanovništva uslijed tzv. «španjolske groznice» (gripe), zatim dizenterije, tifusa i drugih zaraznih bolesti koje su kosile ratom iscrpljene muškarce i nejač.

Zbog siromaštva, gladi, niskih provizija i drugih nedaća agrarne krize područje je spominjano kao kraj masovnog stradanja. Ako tome dodamo oskudnu osnovu, slabe uslove za poljoprivrednu proizvodnju, degradirana i erodirana kraška bezvodna zemljišta, zatim nisku tehnološku osnovu i dominantna primitivna sredstva rada, onda je razumljivo vječno zaostajanje ovoga kraja. Konačno, ovdje je najkasnije počela «borba između konja i volova» kao osnovne vučne snage u poljoprivedi. Volovska zaprega dominirala je sve do novijeg doba. Zaprega buše, drveno ralo, drveni plug, drvena kola, masovna nepismenost itd. sve je to dovodilo seljačko stanovništvo kotara Slunja na ivicu prave bijede. Dovoljno je navesti činjenicu da ni svako deseto gospodarstvo nije imalo starog do novog žita. Osim toga, od ukupno zasijanih površina krušarica, najviše je zasijavano proso (oko 6.000 hektara). Na siromaštvo ukazuje na određen način i broj stabala voćaka sa njihovim prirodom što prema popisu iz 1941. godine izgleda ovako:

Tabela 1		
Voćarstvo u kotaru Slunj 1941. godine		
Voćke	broj stabala	Prirodi po stablu (kg)
Šljive	71.027	10,1
Jabuke	12.969	16,6
Orasi	7.417	15,3
Kruške	479	9,5
Kajsije	4	–
Breskve	745	7,0
Trešnje	4.960	8,8
Višnje	222	3,0
Dunje	899	6,0
Kesteni	11.510	4,1

Niska tehnološka osnova, nepismenost, naturalnost i patrijarhalna tradicija zadržavali su dugo neke osobitosti bračno-podričnih struktura. To je uvelike utjecalo na proizvodno-ekonomske odnose. Bile su to relativno čvrste i solidarne zajednice recipročno kohezivno povezane. Subordinacija žena bila je izrazita. Respektiranje starijih podložničko. Maloljetničkih brakova je bilo relativno puno. Krađa djevojke skoro pravilo. «Pokusni

brak» čest kao legitimnost predbračnih odnosa. Zbog toga nije bilo neuobičajeno ženu gotovo bezrazložno otjerati. To je bez sumnje, pored međaških, susjedskih i drugih konflikata, izazivalo ponekad porodične mržnje i svađe do krvarine. U nekim rubnim naseljima prema Bosanskoj krajini, naročito kod Cetingrada, do naših dana zadržali su se ostaci porodičnih zadruga.

Prema popisu stanovništva od 31. januara 1921. godine u kotaru Slunj registrirano je «prisutnog» stanovništva 41.945 lica. Njegov raspored po tadašnjim općinama i konfesionalnoj pripadnosti vidi se iz sljedećeg pregleda:

Općina	Ukupno domaćinstva [*]	Rimokatolika	Pravoslavnih	Ostalih ^{**}
Cetingrad	8.303	1.260	4.982	3.319
Drežnik	5.289	888	3.616	1.670
Primišlje	6.205	1.770	135	6.065
Rakovica	8.715	1.361	2.617	6.095
Slunj	8.371	1.444	7.290	1.080
Veljun	5.062	898	1.171	3.891
Ukupno	41.945	7.022	19.811	22.120

* Statistički podaci o broju domaćinstava po općinama kotara Slunj: Rečnik mesta 1925. godine, Narodna prosveta, Beograd 1925, str. 561–565.

** Ostale konfesije su činili: 2 grkokatolika, 6 muslimana, 6 izraeličanina i drugi. Što se tiče materinjeg jezika 41.922 stanovnika su registrirana da im je hrvatski ili srpski materinji jezik, 12 slovenski, 3 češki, 4 mađarski, 2 njemački i 2 rumunjski.

Izvor: Popis stanovništva 1921. godine Kraljevine Jugoslavije, Sarajevo 1932. str. 432–433.

Sve to stanovništvo živjelo je na 816,04 km² površine, odnosno na preko 81.000 ha zemljišta od čega je svaki treći hektar poljoprivrednog zemljišta registriran kao obradivo zemljište. Naime, na ovom prostoru su dominantne šume i šipražje. Prema statistici šume su zauzimale većinu prostora ovoga područja. Od ukupnih šumskih površina jedna trećina je registrirana kao državno šumsko zemljište, dok je 3.714 ha pripadalo zemljišnim zajednicama, 16.219 općinama, 6.882 ha bila su ekspropirirana po Zakonu o agrarnoj reformi, a 1.085 ha činila su privatna šumska zemljišta. Od te ukupne mase 11.291 ha bio je pokriven lišćarima, 19.924 ha četinarima, a ostalo su pokrivali gustiji degradiranih šuma, šikara i šipražja. Uglavnom je to bilo obraslo

trnjem, borovicom i drugim zakorovljenim raslinjem.⁽⁷⁾

Ako se kao izraziti indikator za (ne)razvijenost uzme pismenost stanovništva, onda je po statističkim činjenicama stanovništvo kotara Slunj spadalo u najnerazvijeniji kraj Hrvatske. Budući da su podaci o pismenosti iz popisa 1921. godine iskazani samo za banovine kao cjeline, a ne po općinama, upućeni smo na podatke o pismenosti popisa iz 1931. godine. Prema ovim podacima izlazi da je s obzirom na spol i dob pismenost bila sljedeća:

Tabela 3						
Pismenost u kotaru Slunj 1931. godine						
Starost (godine)	Ukupno		Svega u%	Nepismenih		Svega u%
	muških	ženskih		muških	ženskih	
11–19	2.172	1.079		1.167	2.590	
	66,8%	33,2%	31,5%	31,1%	69,0%	19,2%
20–39	3.496	1.294		2.476	5.570	
	73,0%	27,0%	46,5%	30,8%	69,2%	41,1%
40–59	1.360	412		1.628	3.593	
	76,7%	23,3%	17,2%	31,2%	69,0%	26,7%
60 i više	443	47		1.231	1.332	
	90,4%	9,6%	4,6%	48,0%	52,0%	13,1%
Ukupno pismenih			99,8	Nepismenih		
10.303				19.587		
34,5%				65,5%		

Izvor: Popis stanovništva 1931. godine Kraljevine Jugoslavije

Prvo što pada u oči iz ove tabele je golema opća nepismenost i razlika nepismenosti između muškaraca i žena. Žene su među nepismenim zastupljene s 65,5%. Dakle dvostruko. Po dobnim grupama starosti 11–19, 20–39 i 40–59 godina ovaj postotak dosiže ili prelazi 69,0%. Dakle samo u grupi 60 i više godina on je za muškarce iskazan 48,0%, a žene 52,0%. Dakle približan je za oba spola. Tu je očito bio golem broj takozvanih funkcionalnih analfabeta. Dakle, onih koji znaju čitati i pisati, a to ne prakticiraju.

Sve to upućuje na golemu zaostalost, patrijarhalnost i loš običaj odnosa prema ženskom spolu. Mogu to iskazivati primjerima iz sopstvene sredine.

⁽⁷⁾ Statistički podaci o šumama postoje za šumska gospodarstva koja u pravilu pokrivaju područje više graničnih općina. Prema tome prelaze granice kotara. Iz ovih podataka može se sagledati kvaliteta drveta i vrsta drveta, drvena masa i dr.

Otac mi je bio seljački pjesnik, bio načitan, imao pristojnu biblioteku, ali moje sestre nije slao u školu. Starija od mene uvijek mu je to zamjerala. Jedan stric je bio izučeni, dakle profesionalni kovač, također žensku djecu nije školovao. Drugi je bio profesionalni krojač, također, nije to činio. Slično je bilo sa ujacima i tečama. Svi su oni bili za seoske prilike dobrostojeći, ali su se držali one: «Bolje da izumre selo, nego običaj.» Dakle, bio je običaj da se žensku djecu ne školuje.

Sudeći po pravilnosti uvećanja nesrazmjera, tj. što je stanovništvo, starije nesrazmjer je veći, može se s dovoljno pouzdanosti zaključiti da je stanje nepismenosti 1921. godine bio daleko nepovoljnije. To se daje zaključiti i iz zabilježaka regrutskih komisija za Prvi svjetski rat i procjene R. Bičanića i Mije Mirkovića, iz čega proizlazi da je tek svaki treći regrut iz ovih krajeva znao da čita, odnosno kod trećepozivaca to nije umio ni svaki deseti. Kako da bude veća pismenost, kad je 1931. godine na 45.000 stanovnika, razasutih u prostoru od 816 km² i razvrstanih u 231 seosko naselje, i još najmanje toliko zaselaka i selišta, bilo samo 27 osnovnih škola s 57 paralelnih odjeljenja, 44 školske sobe i 57 učitelja na 4.070 školskih obveznika. To znači da je na jednog učitelja dolazilo 71,40 đaka, ili po jednoj prostoriji 91,81 đak. Tako izlazi da je u jednoj školi gravitirao prostor od preko 30 km². Praktično: bila je 6 km udaljena od naselja. S obzirom na klimu, bespuća, siromaštvo u ishrani i odijevanju i posebno udaljenost, školovanje je predstavljalo pravi napor i velika odricanja. Žrtve toga su bile brojne generacije pri čemu je ženska populacija dolazila u gotovo tragični položaj. Godine 1938. oko 200 djece na ovom području nije ni upisano u školu.

Ako se zna visoki uzajamni odnos nepismenosti ženske populacije sa stopama biovitalnih reproduktivnih osnova, tek onda se može razumjeti svaku neekonomičnost i neracionalnost reprodukcije stanovništva u kotaru Slunj, koje je u međuratnom razdoblju u pravilu bilo mlado. Porodice su bile mnogoljudne zajednice s mnogo male djece, a malo obradive zemlje i stoke. O tome govori činjenica da je od ukupne populacije stanovništva 1921. godine (41.945), bilo u starosnoj dobi do 19 godina 20.853 stanovnika, odnosno 49,71%. Dakle, skoro polovina ukupnog stanovništva. Konačno, evo i osnovne ilustrativne tabele starosne strukture stanovništva prema spolu, popisnog 1921. godine u kotaru Slunj.⁽⁸⁾

⁽⁸⁾ Nepismenost, ta rak-rana našeg društva, i danas je u ovom području najveća upravo kod

Tabela 4

Struktura stanovništva kotara Slunj prema spolu 1921.

Godine starosti	Spol		
	Muških	ženskih	Ukupno:
0–4	2.524	2.533	5.057
5–9	2.621	2.575	5.196
10–14	3.003	2.839	5.842
15–19	2.357	2.401	4.758
20–24	1.541	2.247	3.789
25–29	577	729	1.306
30–34	503	712	1.215
35–39	441	591	1.032
40–44	499	673	1.172
45–49	459	559	1.018
50–54	433	500	913
55–59	370	440	810
60–64	760	683	1.443
65–69	361	271	632
70–74	264	183	447
75–79	86	76	162
80–84	54	32	86
85–89	9	5	14
90–94	1	1	2
95–99		7	7
više od 100	2	3	5

Izvor: Popis stanovništva 1921.godine Kraljevine Jugoslavije, Sarajevo 1932. str. 432–433.

To je bilo ogromno opterećenje za naturalnu seljačku proizvodnju. Stoga je razumljivo da je na svakih 1.000 rođenih 200 umiralo do prve godine života. Ekonomska osnova je bila u tolikoj disproporciji da je bilo više stanovništva nego raspoložive osnove za život. Na primjer, bio je veći broj stanovnika od broja stoke kao osnove života brdsko-seoskog stanovništva. Zbog toga se tamo s pravom kad bi netko umro, nije pitalo od čega je umro, nego «od čega je živio».⁽⁹⁾ Harale su bolesti i druge nedaće, jer je oskudi-

seljačke populacije, naročito starijih godišta.

⁽⁹⁾ Prema podacima škole «Andrija Štampar» zdravstveno osoblje nerado je išlo u te «puste i siromašne krajeve, bezvodne i izolovane. Zdravstvena kultura je bila veoma niska jer je bila bez preventive; morbiditet i mortalitet bili su veoma visoki. Naročito je bio visok mortalitet dojenčadi. Do početka tridesetih godina u prosjeku je bio samo jedan liječnik na preko 40.000 stanovnika. Babica-primalja, stomatologa, sanitarnih tehničara i drugih zdravstvenih stručnjaka nije bilo, osim u povremenim banovskim inspekcijama.

ca elementarnih uvjeta života od vode do ishrane bila svakidašnja praksa života. Sveukupno stanovništvo, popisano 1921. godine, živjelo je u 7.051 jednodjelnoj i dvodjelnoj, rjeđe trodjelnoj seoskoj kući; ili 5,94 člana u jednoj kući. Ukupno je bilo 7.134 domaćinstva s prosjekom od 5,87 članova. Po ovoj statistici izlazi da oko 83 domaćinstva nisu imala ni svoju kuću nego su živjela u zajednicama s drugima.

Sve je to bilo koncentrirano na veoma malom i usitnjenom seoskom posjedu sa suviše oskudnim prirodnim i materijalnim osnovama. Evo osnovnih pokazatelja o broju i veličini poljoprivrednih gospodarstava u kotaru Slunj:

Veličina gospodarstva	Broj gospodarstava	Posjeduje ha ukupno
0,01–0,50	64	16
0,51–1,0	134	96
1–2	650	987
2–5	2.818	9.767
5–10	2.356	16.607
10–20	795	10.293
20–50	99	2.342
50–100	3	168
UKUPNO	6.919	40.276

Izvor: Popis domaće stoke od 31. januara 1921. god. Državna štamparija, Sarajevo, 1927. str. 266–287.

Ukupno, dakle, 6.919 gospodarstva raspoređena su na 40.271 ha, što znači da je gospodarstvo u prosjeku raspolagalo sa svega 5,81 ha ukupnih površina, aki samo 1,93 ha oranica.⁽¹⁰⁾ Ako se ima u vidu da je domaćinstvo brojilo skoro šest članova (točnije 5,87) i s obzirom da je to kraško područje sa zaostalom tehnologijom, onda je život i morao biti na ivici prostog vegetiranja. Zbog toga se dugo zadržao statični život seljaka. Da je statika života bila uvjetovana ekonomskom osnovom, donekle se može sagledati i iz pregleda stočnog fonda, prema popisu iz 1921. godine:

⁽¹⁰⁾ I ovdje je bila enormna rasparceliranost seljačkog posjeda kao posvuda u našoj zemlji. To je rezultat učestalih dioba, naročito raspadom seljačkih porodičnih zadruga. Zbog toga su samo rijetka gospodarstva imala sveukupnu površinu u jednom komadu.

Tabela 6
Stanje stočnog fonda u kotaru Slunj (1921.)

Vrsta stoke	Broj	Vrsta stoke	Broj
teladi ispod 1 godine		omadi 1 – 3 godine	
muške	1.539	muške	198
ženske	1.889	ženske	31
junadi od 1 – 2 godine		kobila preko 3 godine	
muške	2.916	pastuha	3
ženske	1.697	konja	1.025
jalovih	1.083		
plodnih	6.220	svega konja	1.473
bikova	84		
volova	7.045	mazga i mula	13
		magaraca	142
svega goveda	22.473	prasadi do tri mj.	2.651
		nazimadi	1.547
		veprova	47
bivola	1	krmača	1.041
ždrebadu do 1 godine			
muške	141	ostalo	272
ženske	16	svega	5.558
ovaca ispod 1 godine		jaradi	
muških	954	koza	4.501
ženskih	2.921	jaraca	296
ovnova	1.098	svega koza	5.594
ovaca za priplod	24.639		
ostalo	3.898		
svega ovaca	33.510		

Izvor: Popis domaće stoke od 31. januara 1921. god. Državna štamparija, Sarajevo, 1927. str. 266–287.

Ako imamo u vidu da je broj stanovnika bio skoro dva puta veći od broja goveda, da je broj konja skoro 2,7 puta bio manji od broja stanovnika, da je broj svinja bio 1,3 puta manji od broja domaćinstava, da je broj ovaca bio manji 1,2 puta od broja stanovnika i da su na svakog stanovnika jedva dolazile po dvije pernate životinje, onda možemo zaključiti u kakvom se siromaštvu nalazilo stanovništvo kotara Slunja u dvadesetim godinama 20. stoljeća. Prema ovim podacima na dva gospodarstva dolazio je par volova kao osnova za obradu zemlje. Odnosno, skoro svako peto (točnije 4,84) domaćinstvo imalo je ždrijebe, kobilu, pastuha ili konja. Praktično, samo je 1,28 domaćinstava imalo po jedno odojče, nazimicu, krmaču ili odraslo svinjče. Odnosno, 1.576 domaćinstava nije imalo nikakvo svinjče.

Sve u svemu stočni fond 1921. godine bio je toliko malobrojan i oskudan po sastavu da najbolje ilustrira svu bijedu i siromaštvo seoskog stanovništva kotara Slunj iza Prvog svjetskog rata jer je poznato da u ovim krajevima novčani dohodak seljaštvo jedino stječe prodajom stoke. Međutim, ni mnogo kasnije, 1939. godine, stanje stočnog fonda na ovom prostoru nije bilo mnogo bolje, što se vidi iz sljedećih pokazatelja:

Tabela 7
Stanje stočnog fonda u kotaru Slunj (1939.)

Vrsta stoke	Broj	Vrsta stoke	Broj
Janjad ispod 1 godine	7.959	telad ispod 1 godine	1.520
Ovce za priplod	20.426	junad od 1–2 godine	1.910
Ovnovi za priplod	309	junice i krave	6.030
Ostali ovnovi i ovce	198	bikovi	60
Ukupno ovaca	28.889	volovi	5.958
		ukupno goveda	15.478
jarad ispod 1 godine	1.238		
koze i jarci	1.799	prasadi ispod 1 godine	3.262
ukupno koza	3.037	nerasti za priplod	16
		krmače za priplod	1.251
		ostale svinje preko 1 godine	2.158
pernata živad	98.276		
košnice pčela	1.121	ukupno svinja	6.687
meda	11.372 kg		

Izvor: Državni statistički ured DF Jugoslavije III, sveska 9, Stočarstvo preuzeto iz Poljoprivrednih godišnjaka 1939, Beograd 1945, str. 20.

Stočni fond bio je slabog rasnog sastava. Uglavnom domaće govedo – buša, domaća ovca – pramenka i domaće svinjče. Zbog slabe paše i ishrane stoka je bila slabe kvalitete, tj. ispod prosjeka u svojoj vrsti. Zimi je sitnozuba stoka ishranjivana kresanim lišćarima, slamom i komušinom. Veterinarska služba praktično nije postojala pa je metilj uništavao cijela stada. Štete od vukova su bile također velike. Ipak, stočni sajmovi u Slunju bili su poznati zbog činjenice što su seljaci zbog poreza i dugova prodavali stoku u besćenje. Mnogi su pretršci zgrnuli pravi kapital što su jeftino kupovali stoku u Slunju i skuplje prodavali na drugim sajmovima. Neki su unajmljivali i više goniča, seoskih slugu, koji su za jedno pregonjenje stoke od Slunja do Ogulina, Vojnića, Karlovca ili Gline zaradili više novca nego za cijelo godišnje služenje kod bogatijih seljaka.

Stočni fond nije mogao biti mnogo veći jer su agrarne strukture bile ne-

povoljne. Od ukupno 58.848 ha poljoprivrednog zemljišta na oranice je otpadalo 38.964 ha ili 66,2% bašte i vrtova 241 ha ili 0,4% i na livade samo 4.562 ili 7,8%. To je bila suviše oskudna osnova za razvoj stočarstva. Mršavi pašnjaci od 14.764 ha s niskim travnjačkim osnovama nisu nudili bolji osnov. Vinogradi i voćnjaci zauzimali su svega oko 40 ha. Prema tome nije bilo velike podloge za razvoj seljačke ekonomije između dva rata. Čak i da je zemljište bilo bolje kvalitete, bolje klasificirane strukture i bolje obrađivano, život bi se u ondašnjim uvjetima usitnjenih posjeda kretao na ivici životarenja.

Ako pogledamo prinose siromašnih kraških naselja u kotaru Slunj, tek onda ćemo moći sagledati činjenice o niskoj ekonomskoj osnovi. Prema podacima iz 1939. godine na ovom prostoru je od zasijanih žitarica i povrća dobiven sljedeći prinos.

Tabela 8.
Zasijane površine i prinosi u kotaru Slunj (1939.)

Kultura	Zasijane površine u ha	Požeto u ha	Ukupni žetveni prinos u mtc	Žetveni prinos po 1 ha
kukuruz	11.936	11.936	108.238	9,1
pšenica	5.696	5.696	49.896	8,8
krumpir	780	780	5.627	7,2
ječam	1.111	1.111	9.659	8,7
proso	6.466	6.466	33.618	5,2
ovas	2.024	2.024	15.656	7,7
raž	1.020	1.020	7.662	7,5
napolica	64	64	677	10,6
heljda	2	2	6	3,0
bob	39	39		5,6
grašak	44	44		5,9
kupus	367	367		12,2
luk crni i bijeli	110	110		7,5
paprika	7	7		5,6
mrkva	7	7		4,2
patlidžan	11	11		

Izvor: Državni statistički ured DF Jugoslavije III, sveska 9, Stočarstvo preuzeto iz Poljoprivrednih godišnjaka 1939, Beograd 1945, str. 20 i 50.

Sjemenske sorte žita kao industrijskog bilja, način obrade nisu se uopće mijenjali u dvije međuratne dekade. Niski prinosi, pored ekološke uvjetovaniosti, bili su determinirani i slabom genetsko-biološkom osnovom sjemena. To je razumljivo jer nije bilo agrotehničkih stručnjaka za selo, nego samo za

općinske činovničke potrebe.

Iako podaci sami za sebe govore, valja se upitati: Ako je stanje bilo takvo 1939, kakvo je tek moglo biti 1921. godine, odnosno na početku razmatranog razdoblja, u vrijeme velikog siromaštva iza ratnih stradanja te agrarne krize i drugih nedaća koje su uslijedile poznatom ekonomskom krizom krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina. To dobro pamti generacija naših roditelja koja je nadljudskim naporima i podljudskim življenjem podizala naraštaje u ovim krajevima. Oni su doista drugovali sa siromaštvom, oskudicom, dugovima, pečalbotom i golotinjom, a neizbježno goloruki ušli su u socijalnu revoluciju.

Kakva je bila osnova socijalnih struktura tog stanovništva, takav je bio i život. O tome govore podaci o aktivnim i izdržavanim licima. Od aktivnih bilo je samostalnih poljoprivrednih zakupaca 7.018, činovnika i namještenika 206, radnika 120, nadničara i slugu 980⁽¹¹⁾, šegrtu 39, pomoćnih članova porodice 13.017 i kućne služinčadi 43, a to znači da je lica koja su zarađivala ukupno bilo 21.423. Izdržavanih lica od samostalnih zakupaca bilo je 16.968, od činovnika i namještenika 285, od radnika i nadničara 281 i od ostalih lica 6.872, odnosno ukupno 24.406.⁽¹²⁾

Veliki teret izdržavanih na oskudne osnove aktivnih bila je osnovna karakteristika siromaštva. Mali broj aktivnih i veliki broj izdržavanih, najčešće malodobne djece, prisiljavao je aktivne da se dovijaju na različite načine samo za prostu ekonomsku reprodukciju radi održanja jednostavne biološke osnove – gole egzistencije.

⁽¹¹⁾ U seoskom naselju Lađevac, nedaleko Slunja, prije Drugog svjetskog rata postojala je jedna kruška koja bi se u današnjem smislu mogla zvati «burza za seoske slugane». Pod nju su siromašni seljaci u proljeće dovodili djecu koju su bili prisiljeni dati u seoske slugane. Tu su dolazili zainteresirani gospodari iz raznih krajeva Hrvatske «šacovali, pipali i odabirali prema potrebi i sviđanju slugana», kao što su se nekad kupovali robovi. Tako je i nastalo čuveno pitanje za slugane «Je li iz Krajine?» – jer su se na sličan način regrutirale seoske sluge iz Bosanske krajine – «ili ispod kruške» – misli se na one iz Lađevca. Ili, drugo pitanje: «Jesi li Turčin, prečanin, ili katolik?» Tako je zlosrećna kruška postala pravi bauk i kobna sudbina za neposlušne, suviše ili prekobrojne seoske siročadi iz kotara Slunja. Kakvo je siromaštvo bilo u tom području, govori i brojka od 980 popisanih slugana.

⁽¹²⁾ Upoređenjem socijalne strukture stanovništva kotara Slunja sa drugim socijalnim strukturama u Savskoj banovini ne može se u relativnim niti apsolutnim vrijednostima naći nijedan kotar sa tako nepovoljnom strukturom i sa tako nepovoljnim odnosom broja aktivnih i izdržavanih lica. Ovakva socijalna struktura i odnosi aktivnih i izdržavanih najbolje odražava sveukupnost siromašnog kraja.

Prema regrutnim kartonima i medicinskim pregledima ni iz jednoga kraja Hrvatske nije bilo većeg broja odbijenih, nesposobnih regruta, a prosjek antropometrijskih mjera bio je najnepovoljniji iz kotareva Slunj, Obrovac i Vrgorac.

Na kraju postavlja se pitanje kako se živjelo na tom području. U suštini veoma oskudno – upravo bijedno. Kuhalo se na otvorenom ognjištu, u kotlovima od gusa, na verigama i u zemljanim loncima. Kruh se pekao na ognjištima pod tzv. zemljanim pekvama. Osnovna hrana bila je: krumpir, grah, kupus, repa, palenta, proseni i kukuruzni kruh i rjeđe (u blagdane) pšenični, zvan pogača. Od masnoća animalnog porijekla trošilo se mlijeko (varenika), zatim kiselo mlijeko koje se s prekuhanim kukuruznim brašnom ili podmetom koristilo kao prelijevka palente. Rijetko se bućkanjem u stapovima, tj. drvenim kablicama, proizvodio maslac. Sir se proizvodio još rjeđe. Neke bolje stojeće porodice trošile su suho svinjsko meso i katkad klale pernatu živad. To je najčešće bivalo u sjetvene i žetvene dane – u čast težaka ili majstora i sl. Naročito za vrijeme košnje i berbe plodova. U siromašnih seljaka vladalo je pravilo da kokoš kolju kad «on» ili «ona» obole. Naravno, kupus i repa su kiseljeni, ili su za ishranu korišteni u svježem stanju. Vitaminska osnova bila je oskudna. Bilo je nešto samoniklih plodova voća ili šumskog jagodičastog voća, uglavnom preko ljeta. Salate su sijane iznimno. Prema tome, u kasnu jesen, zimi i u proljeće jedina vitaminska osnova bila je utrapljena repa, koraba i eventualno ukiseljeni kupus. Konzerviranje voća bila je rijetkost. Nešto sušenih šljiva i krušaka. Pripremanje čajeva također je bilo rijetko, uglavnom lipovog i rjeđe bazge, u narodu zvane zobika. Zbog toga su rahitis kod male djece, avitaminoza, skorbut i drugi izraziti oblici pomanjkanja vitamina bili svakidašnja pojava.

Inače se jelo iz zajedničke zdjele. Nerijetko s drvenim kašikama. Sjedilo se na tronošcima uz okrugle stolove za jelo, a rjeđe za četverougaonim stolovima. To su obično bili improvizirani tzv. daščani slupaci.⁽¹³⁾

Veliki problem seljačkoj porodici bila je opskrba vodom. Stoka je obično

⁽¹³⁾ Kolika je bila pothranjenost stanovništva, slaba higijena i siromaštvo neka posluži i ova činjenica, jedne analize zdravstvenog stanja u Savskoj banovini: «... u pogledu crijevnih tifusa naše banovine... bili smo svjedoci velikih epidemija iz 1935. do 1936. godine na Kordunu, gdje je u dva susjedna sreza (Vojnić i Slunj) oboljelo 731 i umrlo 80 osoba». Dr. M. Kraljević: najviše se umiralo od TBC. Praktično, bila je rijetka obitelj u kojoj netko nije umro ili bolovao od TBC. (Savska banovina, Godišnjak I. iz 1936. god. str. 6–11)

pojena na lokvama, vodama stajaćicama, čatrnjama (kišnica) ili na izvorima i potocima. Naravno, oni u blizini rijeka (Korana, Mrežnica, Slunjčica) pojili su je na njima. Pitka voda za narod donosena je sa izvora koji su najčešće bili udaljeni. Voda je donosena u drvenim brentačama, vučijama, ili u škafovima. To je predstavljalo težak teret, jer su, ponavljam, izvori bili udaljeni. Za dugih zimskih dana i velikih snjegova za potrebe stoke i ljudi topljen je snijeg u posebnim kotlovima. Vodu su u pravilu nosile žene na leđima, pomoću uprtnjača – posebne užadi, zatim snažnije djevojke, odnosno snaše, a rjeđe su je dovozili muškarci i još rjeđe donosili magarci prilikom gonjenja stoke sa pojila, naravno, ako je blizu stočnog pojila bio izvor pitke vode. Pojila, perila i izvorišta su u pravilu bila nekaptirana i neuređena. Prema tome, u ona vremena, a na žalost i danas, voda je bila veliki problem tamošnjeg seljaka. Ovo je jedan od osnovnih uzroka niske higijenske osnove porodičnog života.⁽¹⁴⁾

Sredstva rada bila su jednostavna i oskudna. To su bile sljedeće poljoprivredne alatke: ralo, drveni plug, drljača, drvena oraća kolica, drvena zaprežna kola, vile, rogulje, grablje, motike, kose, srpovi i dr. Najčešće je taj alat i pribor bio slab i neuređen te nerijetko i vlastiti proizvod domaćinstva ili, pak, proizvod rijetkih samoukih seoskih zanatlija.⁽¹⁵⁾

Budući da je kraj kamenit, ili kako se tamo kaže vrletan, najčešće su na jednom jutru oranja 1/5 činile neuzorane površine, ili tzv. oplaze koje je trebalo ručno okopati. Plitko tlo, kraški propusno, otežavalo je oranje i kopanje, a i okopavine, zbog njegove vječne isušenosti. Korov je predstavljao pravu napast i zahtijevao ogromne napore čeljadi, od najmanje djece do ostarjelih, za njegovo stalno plijevljenje. Sve je to, napose zbog slabe gnojidbe, izazivalo stalnu degradaciju tla. Samo rijetka domaćinstva vršila su kalcifikaciju tla, tzv. prepjeskavanjem.

Gospodarske zgrade bile su slabe, niske, neosvijetljene, trošne i oskudne u svakom pogledu. Najčešće su to bili pleteri i oskudne nadstrešnice bez ograda, a često i bez vrata. Takvi su bili sjenici ili šajeri, kolnice, obori, a najčešće i štale. U pravilu krovista su bila pokrivena sa bujadi, raženom slamom

⁽¹⁴⁾ Opskrba vodom seoskih domaćinstava oduvijek je ovdje bio jedan od najvećih problema. Izvori su slabi, daleki i nepristupačni. U pravilu jedva su podmirivali potrebe ljudi i stoke u domaćinstvu.

⁽¹⁵⁾ Klasične poljoprivredne alatke kao sredstva rada staroklasičnog seljaštva najduže su se zadržavale u ovim krajevima kao odraz duge tradicionalne poljoprivredne proizvodnje.

ili škopom, kukuruznom komušinom i rjeđe šindrom i crijepom. Trapovi su bili primitivna udubljenja u zemlji. Kukuruzane (tzv. lubure) i ambari najčešće su bili obični pleteri od ljeskovog i grabovog pruća. No, nije bio rijedak slučaj da su od pruća bili i torovi, šajeri, ambari i druge nadstrešnice.

Između gospodarskih zgrada i stambenih objekata bila su otvorena đubrišta – gnojnice.

I stambeni prostori bili su veoma siromašni i oskudni. Nerijetko trošniji od gospodarskih. Nije bio rijedak slučaj da su ljudi i stoka boravili pod istim krovom.

U mnogim seoskim kućama živjelo je više generacija zajedno, na žalost, na malom i tjeskobnom prostoru. Kuće za stanovanje u pravilu su bile jednodjelne prizemne brvnare, a rjeđe trodjelne. Podovi su im bili zemljani. Prostorije su bile u prosjeku 6x4 m. Srednji dio kuće zauzimala je tzv. veža u čijem središtu se nalazilo ognjište sa otvorom ili kaminom, tj. otvorom na krovu za dim. Iznad ognjišta visile su verige, a sa strane je stajala bađa – drveni dugi štap za otvaranje kamina na stremenu krovišta. U uglovima veže stajala su burad, razni sanduci, vješalice za obuću i odjeću, kotlovi i drugo kuhinjsko posuđe. Tu su se nalazili i škafovi, kante ili boketi, korita i naćve, tj. napravljeno udubljenje u drvetu za miješanje kruha, zatim sita, rešeta i drugo suđe za pripremu hrane i održavanje domaćinstva. Vežu je osvjetljavalo oskudno svjetlo kroz stremeni otvor (kamin) ili plamen ognjišta, a naravno i svjetlo koje bi dopiralo kroz otvorena vrata. Vatra se čuvala zapretavanjem žara na ognjištu (neugasla ognjišta) ili se dobivala potpaljivanjem pomoću ognjila (kresivom i prekuhanom gubom). Šibice su rijetko korištene.

Prostorije za spavanje i zimski boravak čeljadi bile su također oskudne. U njima je obično bio jedan veći krevet od tesanih stubova i stranica. Na njemu su najčešće spavale sve starije osobe (dviije do tri). Rjeđe su bila takva dva kreveta. Ispod njih je bio isti takav, ali manji – dječji krevetac ili dječja loga. Njegova je veličina ovisila od broja djece. Bilo je i tipičnih «priča» tj. golih dasaka. Naravno, bile su tu još zipka i kolijevka za najmlađu nejačad. Ležišta su obično bila nasrta slamom ili s blazinom koje su bile punjene s bujadi, lišćem, šušnjem, rjeđe kukuruznom perušinom, a samo iznimno perinama. Posteljina je bila od domaćeg platna i tkanih suknenih pokrivača – suklenki, šarenica i biljaca. Obično je u sobi bilo još drveno korito za kupanje dojenčadi. Bilo je slučajeva da je ono bilo izrezbareno s vanjske strane. U ovom kraju narod korito za kupanje djece zove škipić.

U uglovima soba nalazio se ormar ili škrinja za rubeninu, snašin miraz. Najčešće je to bio četverougao sanduk sa ovalnim izrezbarenim poklopcem ili karakterističnim okovima. Jedino osvjetljenje ovih prostorija bio je oskudni prozorski otvor, odnosno okno. Noću su prostorije osvjetljavane lučem, odnosno lučkama, petrolejkama bez cilindra – škiljama, kao i sagorijevanjem masnoća u različitim udubinama ili pomoću primitivnog fitilja od krpa.

Gospodarska dvorišta bila su mala, tijesna, neuredna i načičkana koje-kakvim malim nadstrešnicama. Bilo je tu niskih kućeraka, ambara i drugih zgradica za stanovanje i spremanje žita do onih za druge gospodarske potrebe: kolnica, štenara, svinjaca, kokošnjaca i sl. Gotovo nikakvih sanitetskih uređaja nije bilo, samo gdjegdje pokoji primitivni poljski klozet.⁽¹⁶⁾

Odijevanje žitelja bilo je oskudno i uglavnom domaće proizvodnje zahvaljujući neumornom radu ženske čeljadi: predenju, pletenju, snovanju, motanju, tkanju i krpanju. Djevojke bi zàrana počeli spremati za udaju. Kasnije su kao snaše, majke i bake svaki trenutak koristile da sačine ponešto od odjeće, obuće i pokrivke. Vazda su u hodu plele ili prele. To su radile noseći vodu, idući na perila i pojila, čuvajući stoku, odlazeći u polja i vraćajući se, noseći drva iz šume itd. U kasne jesenje i duge zimske noći sav život su podređivale izradi posteljine, oblačila i odjevnih predmeta.⁽¹⁷⁾

Prema zapisima poznavalaca života Krajine (Mirkovića, Bićanića, Balena, Lopašića i dr.) u njoj su samo iznimni pojedinci u novije doba nosili «kupovne odježde». Dakle, sve je bio ručni rad. Zbog toga se u ovim krajevima relativno mnogo sijao lan i konoplja, što je iscrpljivalo zemljište. Iz tih industrijskih biljki mukotrpnim postupcima (močenjem, sušenjem, stupanjem, trličenjem, grebenanjem i pređenjem) žene su izvlačile vlakna za posteljinu, rubeninu i druge odjevne predmete. Izrada suklenki, šarenica i biljaca zahtijevala je dodatne napore i posebne postupke pri tkanju i naknadnoj obradi putem tzv. valjanja sukna.

Žene su zbog patrijarhalne podređenosti podnosile najveći dio kućnih

⁽¹⁶⁾ Arhitektonika gospodarskih i stambenih objekata bila je od trošnog građevinskog materijala (naboj, pleter, brvna itd.). Imala je neke specifičnosti koje su zbog trošnosti brzo propale, bilo zbog ratnih razaranja ili poratne zamjene sa trajnim materijalima. Na žalost, propala je nesmiljeno u nepovrat, neopisana i naučno nevalorizirana. Njena izvorna i ambijentalna cjelovitost nije nigdje naučno valorizirana.

⁽¹⁷⁾ Etnografske karakteristike nošnje ovog kraja nisu nigdje cjelovitije obrađene. Najčešće se predstavljaju u okvirima krajiške nošnje. Slično je i s običajima.

napora od pripreme jela, tkanja, izrade odjeće, pletenja vesti i čarapa, snabdijevanja vodom i meljavinom do održavanja porodične higijene. Iznad svega najveći teret bila im je reprodukcija života, odnosno rađanje djece i njihov odgoj, zatim briga o stoci u dvorištu, održavanje ognjišta, priprema drva za loženje i sl. Sve je to činilo od žena vječni stroj u pokretu. Mirković je zapisao: «Planinka je bila dobrovoljna ropkinja sa većim mučenjem od prisilnog roba». Ona je svakodnevno – po kući, po dvorištu, do njiva i natrag – u prosjeku prevaljivala u sjetvene i žetvene dane oko 25 km.

Kupovna moć porodice bila je mala ili nikakva. Kupovani su uglavnom: sol, petrol, šibice i drugo; a rjeđe: ulje, šećer, poneka alatka i sl. Žene bi «otimale od usta» prodajući pokoje jaje, kokoš, vočku i sl. da bi kupile pređicu, pamuk, svileni konac, odnosno navez za vezenje.

Društveni život sela bio je veoma jadan, jednoličan, jednosmjernan i stereotipan. Bilo je rijetkih blagdanskim zborova, zatim svadbi, krštenja, slava, sajмова i drugih porodičnih praznika – više za muškarce nego za žene. Naravno, bilo je religijskih okupljanja, sjetvenih u žetvenih môbā, sijela i prela, svadbi i ukopa, kao i drugih prigodnih okupljanja. Međutim, sva su okupljanja bila regulirana tradicijom. Najčešće određena polom, dobom i statusom.

Zvanične društvene obaveze bile su relativno velike i neopozive: porez, kuluci, rabote i dr. Porodično-susjedske društvene obaveze bile su raznolike: prigodna darivanja, posjete, pohodi, ispraćaji i ispomoći. Sve je to bilo određeno vremenskim, biološkim i tradicionalnim ritmovima.

Siromaštvo sêlā kotara Slunja između dva rata karakteriše oskudica u svemu – od vode, hrane, odijevanja, ogrjeva i stanovanja, do društvenog života. Sve je to nametalo obaveze zajmova i dugovanja, što je činilo podlogu za zelenaštvo i lihvarstvo. Naime, roba je kupovna na dug, ili kako to narod kaže na veresiju. Kako je narod bio nepismen, trgovci za zapisivali što su htjeli i koliko su željeli naplatiti. Lihvarstvo i zelenaštvo s ucjenama prosto je cvalo.

U cijelom razdoblju između dva rata potraživanja seljakovih dugovanja nekoliko puta su nadmašivala njegovu kupovnu moć. Na to se žale i finansijski inspektori. Osim toga, to je vidljivo i iz niskih prinosa oskudnog stočnog fonda i velikog broja ljudi na oskudnim agrarnim osnovama.

Politički život bio je dirigiran i manipulativan. Odvijao se kortešivo. Bio je pun bezumlja, lažnih obećanja i besprimjerne demagogije. Agitatori su nosili ili vozili odjevne predmete, nudili zaposlenje, sluganstvo, prehrambe-

ne artikle i koješta, a na kraju birači nisu dobivali ništa.⁽¹⁸⁾

Najdominantnija je bila religiozna svijest. Konačno, crkava, bogomolja, sveštenečkog i drugog bogoslužnog kadra bilo je više nego prosvjetnog. Stoga su i oblikovane mistične predodžbe o životu i smrti. Sujevjerje s formama fatalne predodžbe sudbine bilo je opća karakteristika. Obično se govorilo: «Tako mu je suđeno» ili «Tako Bog hoće». To je bio osnov uzročnosti i posljedica za sve daće i nedaće pojedinaca i grupa.

Tek pred Drugi svjetski rat počinje politizacija masa u suvremenijem smislu. Naime, pojavom rada KPJ kroz legalne forme – preko «Seljačkog kola» i lijevog ogranka «Seljačke sloge». Dolaskom kulturnih družina – đaka i studenata iz gradova i partijskih agitatora – započinje izvjesno revolucioniranje masa. Održano je nekoliko zapaženijih zborovanja i letećih mitinga. Javljaju se izvjesni oblici socijalne publicistike i dr. U samo predvečerje rata u mnogim naseljima postojale su snažnije partijske i omladinske organizacije, kao i razni vidovi ženskog okupljanja. Ovi oblici su uvelike bili osnova za revolucioniranje masa.⁽¹⁹⁾

Na kraju ističem: ako igdje imamo na djelu primjer rada KPJ u borbi za bazične vrednote revolucije – bratstvo i jedinstvo – onda je to područje kotara Slunja. Ovdje je i pored genocidnih pogroma okupatora i ustaša u potpunosti osujećena bratoubilačka borba i pojava četništva. To je izraziti izraz snage Partije i velike koncentracije značajnih rukovodećih institucija revolucije u početku rata upravo na ovom prostoru (CK, KPH, Glavni štab Hrvatske i dr.).

(Prvi put objavljeno u *Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji*, Histo-rijski arhiv Karlovac, 1988, knjiga 1.)

⁽¹⁸⁾ Politički život sela je predmet posebne analize. Podvlačim da je on u ovoj sredini bio oskudan, dirigiran, manipulativan. Bio je pun laži i obmana koje su ionako zaostali kraj još više zadržavali na zatečenom nivou i u inerciji «imobiliziranog seljaštva» na kojeg je «povijest nataložila svoju patinu». (Lenjin)

⁽¹⁹⁾ Intenzivniji rad KPJ osjetio se uoči Drugog svjetskog rata. Posebni značaj Partija dobiva velikom koncentracijom rukovodećih kadrova i institucija u naseljima ovog kraja u prvim danima narodnooslobodilačke borbe. To je uvelike ubrzalo revolucioniranje pokreta, mobilizaciju masa za narodnooslobodilačku borbu i spriječilo bratoubilaštvo i pored masovnih pogroma okupatora i ustaša.

POLITIČKI ŽIVOT NA KORDUNU IZMEĐU DVA RATA

Ovaj prilog predstavlja dio šireg rada generala Dušana Livada (naslov je moj). Vidjeti: Dušan Livada: «Osnivanje i rad organizacija KPJ i djelatnost političkih stranaka u kotaru Slunj do 1941.» u: Kotar Slunj i Kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Knjiga I, Zbornik 18, Izd. Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac 1988, str. 27–57.

Narodu ovoga kraja, dok se nalazio na granici i u pograničnom pojasu Vojne krajine, ratovanje je bila sudbina koje se nije mogao osloboditi sve do sloma Austro-Ugarske 1918. godine. Stanovništvo se pretežno bavilo stočarstvom i poljoprivredom. Živjelo je na prostoru dosta oskudnom obradivim površinama. Skoro tri četvrtine zemljišta je prekriveno šumama, trnjem i kamenjem. Seoska naselja su razrijeđena i udaljena od komunikacija. Nije bilo električnog osvjetljenja, niti industrije. Većina stanovništva je bila nepismena, natalitet visok, a smrtnost velika.

Koliki su bili gubici ljudstva u ratovima a koliki uslijed ekonomske zaostalosti, donekle nam pokazuju podaci iz popisa stanovništva 1835. godine, kada je u kotaru živjelo 27.643 stanovnika, i nakon 96 godina, prema popisu iz 1931. godine, kada se broj povećao na 45.829 stanovnika. Uočljiv je vrlo slab priraštaj: prosječno oko 189 stanovnika godišnje. Ovaj podatak sam za sebe govori mnogo i odražava unekoliko i ekonomske prilike kraja, a osnovni uzroci su tome ratovi, razne epidemije, velika smrtnost djece, nerodne godine i ekonomska emigracija, ako se zanemare doseljenja, preseljenja i drugo.

Život seljaka bio je težak. Živeći na slaboj zemlji, za vrijeme nerodnih godina, rijetka su bila gospodarstva koja nisu morala do nove ljetine kupovati hranu. Veliki broj domaćinstava prodavao je stoku i zaduživao se kod imućnih. Pojedinci su ostajali bez volova, krava, osnovnih sredstava za daljnje samoodržavanje. Povremena eksploatacija šuma i izrada puteva nije mogla osigurati posao velikom broju radne snage. Zbog toga su ljudi još za

vrijeme Austro-Ugarske odlazili od kuća tražeći posao u Americi, Francuskoj, Belgiji i drugdje, dok su žene, djeca i starci ostajali na zemlji. Odlazilo se u obližnje krajeve na razne sezonske – poljoprivredne i druge radove. Siromašni mladići odlazili su od kuća i izučavali zanate – postolarski, krojački, kovački, pekarski, trgovački. Pismeni muškarci odlazili su preko veza u finance, žandare, podoficire, pandure, lugare i željezničare.

U administrativnom pogledu kotar se nalazio u sastavu Modruško-riječke županije, a bio je podijeljen na 6 općina u kojima je prema popisu iz 1931. godine živjelo 45.829 stanovnika u 7.180 domaćinstava i 213 naselja i dijelova naselja. Svaka općina imala je svoju upravu, žandarmerijsku stanicu i poštanske urede. Na području kotara nalazila se 31 trgovina mješovitom robom, 16 sitničarija, 24 obučarske radnje i trgovine, 3 krojačke, 57 gostionica, 4 pekare, 3 mesnice i 2 šumarije. Osnovnih škola bilo je 30 i jedna građanska škola – u Slunju. Na održavanju puteva bilo je zaposleno 28 cestara. U 7 katoličkih župa sa 8 crkava i 6 kapela bilo je 7 župnika, a u 15 pravoslavnih crkava 12 sveštenika.

Kakav je bio nacionalni sastav stanovništva u kotaru (po općinama) vidi se iz tabele: ⁽²⁰⁾

Općine	1835.		1931.		
	Hrvata	Srba	Hrvata	Srba	ostalih
Cetingrad	1.956	2.442	5.617	3.974	2
Drežnik	1.736	1.669	3.173	1.656	–
Primišlje	134	4.751	217	6.696	–
Rakovica	1.715	4.315	2.827	6.272	1
Slunj	4.631	799	8.310	1.259	4
Veljun	715	2.780	1.326	4.495	–
UKUPNO	10.887	16.756	21.470	24.352	7

Priraštaj stanovništva za 96 godina bio je kod Hrvata 10.583 ili oko 110 godišnje, a kod Srba 7.596 ili oko 79 godišnje. Razlike u natalitetu moguće su u raznom doseljavanju i preseljavanju, a kod Srba u većoj ekonomskoj emigraciji.

Vlast i administracija po općinama i u kotaru nalazila se pretežno u rukama bogatih, tada «učenih» režimlijskih ljudi. Određenu politiku, vezanu za režim i širenje stranačkih političkih ideja, vodili su ljudi iz kotarskih i općinskih

⁽²⁰⁾ Svi podaci su uzeti iz Knjižnice statističkog ureda Zagreb.

uprava, popovi, trgovci, gostioničari, bogati seljaci, poneki lugar i činovnik.

Stranaka i političkih struja između dva rata bilo je raznih: Hrvatska stranka prava, Hrvatska pučka stranka, Hrvatska republikanska seljačka stranka, radikalna, Demokratska, Komunistička partija i druge. Postojeće stranke širile su različite ideje i davale razna obećanja. Politički život odvijao se u međustranačkoj borbi za vlast. Birači su se uzalud nadali da će uspjeti izboriti više političkih sloboda i bolje ekonomske uslove života.

Između Srba i Hrvata (seljačkih masa) ni u ranijoj prošlosti nije dolazilo do međusobnih sukoba. Živjeli su uvijek u bratskim odnosima i solidarnosti. Međusobno su se posjećivali, osobito za vrijeme crkvenih svetkovina i raznih proslava, svadbi i u drugim prilikama. Često puta međusobno su se ispomagali u radu prilikom vršidbe, kopanja, sjetve, berbe i perušanja kukuruza. Interesi hrvatskog i srpskog seljaka bili su zajednički, kao i mjesto u proizvodnji i društvu. (Ori, kopaj, kuluči, namete i poreze plaćaj!).

Vlast i bogataši su jednako tlačili i srpskog i hrvatskog seljaka. Pritiskivala ih je ista mora izrabljivanja i tlačenja kroz dugi niz godina. U borbi za ostvarenje svojih ciljeva političari vladajuće klase pokušavali su bezbroj puta da u široke narodne mase posiju mržnju i razdor. Ako gdje i susrećemo sukobe, to se više odnosilo na vrhove tadašnjeg političkog života, njihove istaknute pristalice, žandare, lugare, gostioničare, trgovce i crkvene dostojanstvenike koji su imali u tome i te kako veliku ulogu.

Razvitak napredne radničke misli i političke stranke

Pod utjecajem Oktobarske socijalističke revolucije, raznih revolucionarnih pokreta i previranja van i unutar zemlje, razvijala se i u nas napredna radnička misao. Povratnici i ratni zarobljenici iz Prvog svjetskog rata, koji su bili očevici pa i učesnici revolucije u Rusiji i drugih frontova, zatim radnici, koji su se vratili iz Amerike, Francuske i Belgije, postali su popularizatori viđenog i doživljenog. Snažan politički utjecaj na sela imali su tada radnički centri: Karlovac, Duga Resa, Ogulin i drugi. Ideje radničkog pokreta iz ovih centara nailazile su na pogodno tlo u kotaru.

Kakvo je bilo političko opredjeljenje narode prema političkim strankama, donekle se može sagledati kroz izborne rezultate između dva rata. Na izborima koji su sprovedeni za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, 28.

novembra 1920. godine, kotar Slunj je imao 14.786 birača koji su glasali na 23 izborna mjesta. Stranke i nosioci lista (kandidati za poslanike) dobili su sljedeći broj glasova: Radikalna – Nikola Jagodić, gostioničar iz Primišlja – 483, Demokratska – Savica Kosanović – 2.871, Komunistička – Kuhar Franjo, radnik iz Ogulina – 39, Hrvatsko-seljačka pučka – Petar Dobrinić, seljak iz Podmelnice – 559, Vanstranačka – 23, Seljački savez – 47, Hrvatska stranka prava – župnik Ivan Mikan – 2.894 i Hrvatska zajednica – župnik dr. Augustin Juretić – 160 glasova. Ukupno je izašlo na izbore 7.074 glasača ili 47,84%, dok je apstiniralo 7.712 birača ili 52%. Interesantan je podatak da je u cijeloj Modruško-riječkoj županiji od 10 kotareva Hrvatska stranka prava dobila 3.991 glas, a od toga samo u Slunju 2.894 glasa, što znači da je ovdje uticaj klera na birače tada bio dosta snažan. Koliko je glasalo, a koliko apstiniralo glasača po izbornim mjestima, vidimo iz naredne tabele:

Red. Br.	Glasačko mjesto	Broj birača	Glasalo	Nije glasalo
1.	Slunj	777	521	256
2.	Donji Furjan	530	390	140
3.	Cvitović	745	431	314
4.	Donji Lađevac	456	300	156
5.	Primišlje	664	319	345
6.	Tržić	538	329	209
7.	Tobolić	826	354	472
8.	Veljun	733	336	397
9.	Cvijanović Brdo I	462	197	265
10.	Cvijanović Brdo II	361	200	161
11.	Drežnik	1.057	592	465
12.	Sadilovac	685	307	378
13.	Cetingrad I	655	337	318
14.	Cetingrad II	716	373	343
15.	Cetingrad III	701	332	369
16.	Cetingrad IV	664	348	316
17.	Broćanac	781	231	550
18.	Mašvina	667	174	513
19.	Močila	658	262	396
20.	Rakovica I	602	246	356
21.	Rakovica II	434	178	256
22.	Nova Kršlja	306	137	169
23.	Ljeskovac	683	184	499
	UKUPNO	14.786	7.074	7.712

Iz pregleda vidimo da je u glasačkim mjestima nastanjenim srpskim sta-

novništvom uočljiv velik broj glasača koji nije izašao na izbore. Uzroci za to su bili razni: velik broj stranaka sa različitim političkim programima, zatim nezadovoljstvo i razočaranost seljaka u vlast, političare i trgovce. Najviše glasova su dobila Hrvatska stranka prava – 2.894, sa župnikom Ivanom Mikanom iz Slunja na čelu i Demokratska (Pribičevićeva) – 2.871, sa drom Milanom Popovićem iz Slunja i Savom Kosanovićem iz Plaškog na čelu.

Nasuprot ovim strankama na izborima je sa svojom listom nastupila KPJ čiji je kandidat za kotar bio Franjo Kuhar, radnik iz Ogulina, za kojeg je glasalo 39 birača: iz Slunja 11, Donjeg Furjana 2, Donjeg Lađevca 1, Primišlja 2, Tržića 1, Veljuna 1, Cvijanović Brda 1, Drežnika 2, Cetingrada 12, Močila 3 i iz Rakovice 3. Bili su ovo glasovi napretka. Iako tada malobrojni, ipak su bili sjeme koje se kroz razne vremenske i druge nepogode održalo i dalo plodove. Na području Modruško-riječke županije komunisti su dobili 4.972 glasa, a za poslanika je između ostalih izabran Vladimir Ćopić – poznato ime u našem radničkom pokretu⁽²¹⁾.

Politička previranja u novoj državi imala su odraz i na birače u kotaru Slunj. Svetozar Pribičević, kao predsjednik Demokratske stranke i ministar unutrašnjih poslova, svojim političkim djelovanjem negativno je utjecao na dio seljačkih masa i na odnose između Srba i Hrvata, raspaljujući nacionalističke strasti, naročito među inteligencijom i političarima. S druge strane nacionalisti Hrvatske stranke prava, sa župnikom Mikanom na čelu uvjerovali su seljake – Hrvate da su Srbi povlaštena nacija, da bolje žive, zauzimaju bolje društvene položaje, dok su Hrvati potlačeni, ističući da su imali bolji položaj u Austro-Ugarskoj Monarhiji nego u Kraljevini SHS. U međuvremenu je Obznanom (30.12.1920.) i Zakonom o zaštiti države (1.8.1921.) KPJ stavljena van zakona i zabranjen joj je svaki rad.

U takvoj situaciji, prema sjećanju Jose Modrušanina⁽²²⁾ iz Slunja, od 1922. do 1930. godine u Slunju je postojala partijska organizacija koju su sačinjavali: Joso (Petra) Modrušanin, Joso Barić, radnik iz Cvitovića (kasnije otišao u SAD i tamo ubijen), Milan Lipički, pekar, poginuo 1926. u Slunju, Dane Modrušanin, Ivan Mandić, kovač, Ivan (Ivana) Turkalj (primljen za člana

⁽²¹⁾ Knjižnica statističkog ureda Hrvatske, izdanje Ustavotvorne skupštine, Beograd 1921. Izbori 28. novembra 1920.

⁽²²⁾ Joso (Petra) Modrušanin, rođen 1900. Hrvat, postolar, član KPJ od 1922. do 1930.; kasnije kandidat Partije od 1939. Učesnik NOP-a od 1941. a od 1942. godine član Kotarskog NOO-a Slunj do oslobođenja zemlje. Umro 1962. godine.

SKP(b) u SSSR-u) i Vlado Zdjelar.

I u drugim općinama i naseljima bilo je pojedinih članova KPJ i simpatizera radničkog pokreta. Prema istraživanju Petra Zinajića Pepe na terenu Veljuna živio je Rade (Mihajla) Gojsović, učesnik Oktobarske revolucije i član Boljševičke partije od 1921. U Cetingradu imamo učesnika Oktobra Stipu Bogovića koji je često pričao kako je prisustvovao govorima Vladimira Iljiča Lenjina, u Sadilovcu Manu Cvjetičanina koji je govorio da je bio u odredu atamana Anjigova u Crvenoj armiji, u Staroj Kršlji Radu Zinaića, u Bročancu Radovana Kvočku, učesnika Oktobra, koji se oženio Ruskinjom Natašom i povratio u zemlju 1935. godine (ubijen od ustaša 30.7.1947. godine u Bliznici). Ovakvih pojedinaca, učesnika Oktobra, koji su se nalazili u ruskom zarobljeništvu, bilo je u kotaru oko stotinu. Svaki od njih bio je na svoj način širitelj progresivnih ideja. Uz radnike, povratnike iz Amerike, Francuske i Belgije, među njima se nalaze i prvi glasači za listu KPJ na izborima 1920. godine između kojih se u G. Primišlju isticao kovač Dušan (Luke) Livada (umro 1928.).

Na izborima, održanim 18. marta 1923. godine, političke stranke i njihovi kandidati za poslanike dobili su u kotaru Slunj sljedeći broj glasova⁽²³⁾:

Radikalna stranka – nosilac liste dr Milovan Grba – 1.618 ili 20,9% ; Demokratska stranka – nosilac liste dr Srđan Budisavljević – 2.479 ili 30,7%; Hrvatska republikanska stranka – nosilac liste Petar Dobrinić – 3.860 ili 47,8%; Jugoslavenska zajednica – nosilac liste dr Tomislav Tomljenović – 45 ili 0,6%; Hrvatska pučka stranka – nosilac liste dr Augustin Juretić – 23 ili 0,3% i Nezavisna radnička partija – nosilac liste Ivan Majnarić – 42 ili 0,5% glasova.

Koristeći se podatkom ukupno upisanih birača (14.786) iz 1920. godine i brojem glasača (8.067) vidljivo je da na ove izbore nije izašlo 6.719 birača ili oko 45%. Iz navedenih izbornih rezultata vidljiv je uspjeh HRSS koja je preuzela vodeće mjesto u kotaru, dok je HPS, koju je zastupao župnik iz Cvitovića dr Augustin Juretić, pretrpjela snažan poraz. Pored HRSS vidljiv je izvjestan uspjeh i Radikalne stranke čiji su propagatori bili dr Medaković, dr Milovan Grba iz Plaškog, Lazo Počuča iz Lipovače, Vaso Duduković iz Veljuna i Nikola Jagodić iz T. Tržića. Osnivanjem Nezavisne radničke partije

⁽²³⁾ Knjižnica statističkog ureda Hrvatske, Narodna skupština Kraljevine SHS, Državna štamparija, Beograd 1924. godine.

Jugoslavije kao legalne forme rada KPJ, januara 1923. godine, glas komunisti i na ovim izborima nije izostao. NRPJ i pored ogromnog terora dobila je 42 glasa. Nosilac liste NRPJ za područje Modruško-riječke županije bio je Ivan Majnarić, radnik iz Delnica.

Politički događaji u zemlji poslije martovskih izbora – kao što su pristupanje Stjepana Radića Seljačkoj internacionali u Moskvi, stvaranje Samostalne demokratske stranke (SDS), odnosno njeno izdvajanje iz Demokratske stranke (26.3.1924.) na čelu sa Svetozarom Pribičevićem, pojačan teror protiv radničkog pokreta i opozicije od strane vlade Pašić-Pribičević, zabrana rada NRPJ, Nezavisnih sindikata i Saveza radničke omladine (12.7.1924.), a zatim i HRSS (23.12.1924.), hapšenje mnogih njihovih vođa i članova, pa i Stjepana Radića, dva pada i tri nova obrazovanja vlade Pašić – Pribičević tokom 1924. godine, izbori februara 1925. godine, ulazak poslanika HRSS-a u Narodnu skupštinu i izjava Pavla Radića da HRSS priznaje Vidovdanski ustav, dinastiju i jedinstvo države, a prekida sa Seljačkom internacionalom, nakon čega HRSS mijenja ime u Hrvatska seljačka stranka (HSS), obrazovanje vlade od radikala i radićevaca – imali su odraz i na političke prilike u kotaru. Tada je, pod rukovodstvom župnika Ivana Mikana, u kotaru razvijana široka kampanja protiv Radića. Istovremeno je izdan i poseban letak u kojem se Radić naziva izdajnikom hrvatskog naroda, zaštitnikom Srba i srbofilom, sa mnogo drugih pogrda. Letak su potpisali župnik Ivan Mikan, Slavko Kovačević, Franjo Holjevac, Antun Vučetić (mlinar) i Lavoslav Flanjak što je imalo uticaja na opredjeljenje birača na sljedećim izborima.

Za izbore, koji su održani 1. septembra 1927. godine izbor kandidata i predizborna agitacija obavljena su blagovremeno. U julu te godine dr Mile Budak, odvjetnik iz Zagreba i Ivan Mikan odredili su da nosilac liste Hrvatske pučke stranke za kotar Slunj bude župnik dr Augustin Juretić, a za kotareve Slunj i Ogulin dr Mile Budak i Lavoslav Flanjak, seljak iz Podmelnice, dok je na sastanku u Delnicama župnik Mikan izabran za nosioca Zemaljske liste. I ostale stranke odredile su blagovremeno kandidate: za Narodnu radikalnu stranku Nikolu Jagodića iz Tržića i Lazu Počuču iz Lipovače, za SDS dra Milana Popovića, advokata, javnog bilježnika u Slunju (zamjenik mu je bio Rade Martinović iz Rakovice), za HSS Grgu Ačimovića, prof. iz Ogulina i Ivana Gračanina, seljaka iz Slunja, za NRS Manojla Bubala, školskog nastavnika iz Bihaća (zamjenik Milijan Kovačević, seljak iz Mašvine), za Hrvatsku pučku stranku (klerikalnu) dra Antu Kuharića, odvjetnika iz

Slunja (zamjenik Josip Rempešić, seljak iz Saborskog).

Za vrijeme predizborne kampanje naročito oštre polemike i sukobi bili su između mikanovaca i radićevaca. I jedni i drugi izjavljivali su: «Uz nas je sve što hrvatski osjeća i misli». Pristaše SDS-a vodile su borbu protiv narodne republikanske stranke. Petar, Lazo, Nikola i Milovan Lovrić, vraćajući se 19. augusta 1927. godine iz Karlovca kroz Bandino Selo, izazivali su seljake i grozili im se da ne smiju doći na glasanje jer da će ih kao radikale potući i kuće im zapaliti. Veljunčani iz Cvijanović Brda, vraćajući se 22. augusta sa zбора SDS-a u Skradu i prolazeći kroz Babino Selo, izazivali su seljane, pucali iz revolvera psujući im mater i govoreći neka izađu pred njih ako su junaci makar su radikali. Vođen je postupak protiv Josipa Flanjka iz Cetingrada koji je napao Pavla Mravunca i Ivana Bosanca što su išli u Slunj na doček predsjednika vlade Vukičevića. Nazivao ih je vlasima i drugim pogrđama. Na zboru u Slušnici 28. augusta seljak iz Plaškog Dragić Jakšić nagovarao je polupijane seljake da demonstriraju protiv velikog župana prisutnog zboru i da viču: «Živio dr Grba, dolje veliki župan!» Izborna agitacija odvijala se uglavnom u ličnom i međustranačkom rivalitetu – kod Srba između demokrata i radikala, a kod Hrvata između HSS-a i HPS-a.

Osnovne agitacione parole bile su protiv poreza i nameta, da činovnika ima više nego u Francuskoj, da narod ne traži poklone nego poštenu zaradu da može živjeti i druge. Interesantno da su za vrijeme izbora predsjednici biračkih odbora bili suci, advokati, ljekari, veterinari i učitelji.

Pet stranaka koje su 1.9.1927. godine učestvovala na izborima za Narodnu skupštinu dobile su u kotaru Slunj slijedeći broj glasova po općinama⁽²⁴⁾.

Općine	SDS	HSS	HPS	NRS	Zemljoradn. stranka
Cetingrad	525	750	171	67	19
Drežnik	101	761	26	218	18
Rakovica	484	486	16	616	20
Primišlje	751	9	22	362	16
Slunj	80	499	1.024	125	7
Veljun	452	158	70	169	23
UKUPNO	2.393	2.663	1.329	1.657	103

⁽²⁴⁾ Historijski arhiv Hrvatske, Zagreb, Izbori 27. kutija 316, 317, 318, 319 i 320.

Od 15.753 ukupno upisana birača glasalo je 8.145 ili 51,5%, dok je apstiniralo 7.608 ili 48,5%. Raspoloženje za izlazak na izbore i dalje je izostajalo. Na primjer: od 3.760 birača iz Rakovice glasalo je 1.622 ili 43,14%, a u Primišlju od 2.602 birača glasalo je 1.260 ili 48,4%. Agrarna kriza, jeftini seljački, a skupi industrijski proizvodi, porezi, nameti, dugovi, nezaposlenost, nispunjavanje ranijih izbornih obećanja, imali su svoj odraz na raspoloženje birača. Komunisti ili komunistički orijentirani nalazili su se među izbornim apstinentima ili su dali svoj glas HSS-u ili SDS-u.

Interesantan je nagli porast glasova Hrvatske pučke stranke. Na izborima 1923. dobila je svega 23 glasa, a na ovom 1.329, što znači da je utjecaj klerikalaca, naročito u slunjskoj općini, bio vrlo snažan. Zaslugom župnika Ivana Mikana i Augustina Juretića⁽²⁵⁾. Na ovim izborima za Oblasnu skupštinu Primorsko-krajiške oblasti u Karlovcu izabrani su iz HSS-a Petar Vuković, trgovac iz Drežnika i Ive Paulić, poljodjelac iz Cvitovića, a iz SDS-a Svetozar Vukelić, paroh iz Primišlja i iz NRS Đuro Grgić, poljodjelac iz Sadilovca.

Tokom izbora dugogodišnje nesuglasice između radićevaca i pribićevaca izglađene su. Novembra 1928. godine postignut je sporazum o koaliciji Radićeve HSS i Pribićevičeva SDS u Seljačkodemokratsku koaliciju (SDK) koja ističe stav da će ući samo u vladu koja bi značila potpunu promjenu dotadašnjeg političkog sistema. Međutim, otvorena kriza režima sve se više produbljavala da bi kulminirala u ljeto 1928. godine kada je radikalski poslanik Puniša Račić, 28. juna, na sjednici Narodne skupštine iz revolvra ubio poslanike HSS-a Pavla Radića i Đuru Basaričeka, a teško ranio Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Grandu. Atentat je izazvao zaprepaštenje i revolt kod hrvatskog i srpskog naroda. Organizirane su demonstracije, naročito u Zagrebu, i izražavan revolt protiv velikosrpskih hegemonista u vladi. Frankovci, kojima je Radić bio trn u oku, kao i njegova stranka, ubacivali su parole protiv Srbije i uopće protiv Srba, raspirujući mržnju između hrvatskog i srpskog naroda i svega što je srpsko. U Slunju su se u toj raboti naročito isticale vođe HPS-a sa Ivanom Mikanom na čelu.

Desetogodišnje postojanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca dovedeno je u ozbiljnu krizu. Svi politički manevri i razne političke kombinacije, česti

⁽²⁵⁾ Dr Dragutin Juretić – za vrijeme NDH konsultor i član radnog izvršnog odbora za pitanja konvencije grčkoistočnjaka na katoličku vjeru, kojeg je izabrao hrvatski katolički episkopat..

izbori i promjene vlade nisu mogli razriješiti nacionalne i klasne suprotnosti. Sporazumno sa najbližim saradnicima, 6. januara 1929. godine, kralj Aleksandar Karađorđević izvršio je državni udar, ukinuo Vidovdanski ustav i raspustio Narodnu skupštinu. Na osnovu Zakona o kraljevoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi, koji je objavljen istog dana, kralj je postao «nosilac sve vlasti u zemlji» i uveo apsolutistički diktatorski režim. Istog dana proširen je Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi kojim je, pored već zabranjene KPJ, zabranjen rad svih političkih stranaka. Novu vanparlamentarnu vladu obrazovao je general Petar Živković.

U cilju dalje centralizacije državne vlasti kralj i Petar Živković prekrajaju dotadanju administrativno-političku podjelu zemlje. Umjesto na županije država je podijeljena na nova upravna područja, odnosno na devet banovina, a ove na kotareve i općine. Država je dobila novi naziv – Kraljevina Jugoslavije. Međutim, pod pritiskom sve većeg nezadovoljstva u zemlji, teške privredne krize i protivnika izvana, kralj Aleksandar je bio prisiljen da prijeđe s otvorene na prikrivenu diktaturu na taj način što je 3.9.1931. godine narodu «darovao» Ustav (oktroisani ustav) kojim je uveden dvodomni predstavnički sistem sa Senatom i narodnom skupštinom. I pored toga kralj je i dalje ostao stvarni i jedini nosilac vlasti u zemlji. Ubrzo vlada je pripremila više zakona, posebno u vezi s izborima, po kojima je 8.11.1931. godine provela izbore za narodnu skupštinu. Na izborima je postojala samo jedna režimska lista. Kraljeva diktatura dobila je novu formu.

U kotaru Slunj se u predizbornoj kampanji pojavljuju leci pisani rukom – na terenu Cetingrada, Furjana, Lađevca, Mašvine i Veljuna – u kojima je pozivan narod na apstinenciju izbora. U nekima se prijetilo paljevinom kuća onima koji budu išli na glasanje. Tada je pokrenut postupak protiv Jose Sikirice iz Videkić Sela, općina Veljun, čiji se rukopis, prema nalazu suda, slagao sa pronađenih 7 letaka u kojima se narod poziva da ne izlazi na izbore. Pokrenuta je i prijava protiv župnika Maretića iz Cvitovića koji je odgovarao seljake iz Primišlja da ne idu na izbore i da ne glasaju za srpsku stranku. U isto vrijeme okružni inspektor Savske banovine u Ogulinu tražio je popunu žandarmerijskih stanica u svim općinama, a posebno za Slunj i Cetingrad. Postojeće brojno stanje od 36 trebalo je da se poveća na 71 žandara.

Za narodnog poslanika u kotaru Slunj izabran je dr Milan Popović sa 2.950 glasova dok je Petar Vuković dobio 1.293. Od sveukupnih 12.295 iz-

bornika glasalo je 4.243 ili 34,5% glasača. Iz ovih šturih podataka vidljiv je bojkot i raspoloženje birača. Izabrani kandidat, dr Milan Popović ranije se nalazio na listi SDS-a, a Vuković Petar na listi HSS-a. Preko 50% glasova više je dobio Popović. Koliko je za njega glasalo Srba, a koliko Hrvata, teško je utvrditi, ali je nepobitno da su pod prijetnjom vlasti, žandara, lugara i drugih i pojedini Hrvati dali svoj glas za Popovića.

I poslije ovih izbora u kotaru, pa i u općinama, nema nikakvih bitnih promjena. Razna izborna obećanja za škole, puteve, bunare i sl. ne ispunjavaju se, a politički život zamire. Ekonomska kriza u zemlji sve se više osjećala. Broj sposobnih za posao se povećava, a posla nije bilo. Prema popisu iz 1931. godine zaposlenih šumskih radnika i radnika na izgradnji i popravku cesta, lugara i cestara bilo je 801, dok je zaposlenih u trgovini, raznih zanatlija i kirijaša bilo 813. Od preko 45.000 stanovnika ukupno zaposlenih je bilo svega 1.614. Broj nezaposlenih, koji su odlazili u druga mjesta tražeći posao, svakim danom sve više se povećavao.

Diktatorski režim, služeći se raznim obećanjima i obmanama, rješavao je probleme nazadovoljnih, više terorom i progonima, a manje stvarnim rješenjima. Pobjeda fašizma u Njemačkoj 1933. godine i pogoršanje odnosa između velikih sila usložavali su položaj Jugoslavije i na međunarodnom planu. Česte promjene vlada, a pored ostalog i ubojstvo kralja Aleksandra, 9.10.1934. godine, u Marseju i preuzimanje kraljevske vlasti od strane namjesništva doveli su politički sistem diktature krajem te godine u krizu iz koje više nije mogao izaći pritiskom i terorom. Pošto obećanje o liberalizaciji političkog života nije stišalo sve veće nezadovoljstvo u zemlji, vlada Bogoljuba Jeftića bila je primorana da raspiše izbore.

Otvaranjem izborne kampanje došlo je do porasta političke aktivnosti u kojoj su se aktivirale mnoge političke partije. U predizbornoj kampanji ponovno je pokrenuta vlast i politički korumpirani aparat. Bitka za pridobijanje glasača vršena je nedjeljom, za vrijeme crkvenih svetkovina, po gostionicama, trgovinama, na sajmovima i obilaskom sela i zaselaka. Vladini kandidati, nosioci lista, prije i uoči zborova organizovali su u raznim gostionicama pijanke i častili gulašima i paprikašima, a troškove su snosili glavni kandidat i njegove pristaše. Bilo je dosta slučajeva da su pojedinci svoje glasove dali za taj paprikaš, ili da ne budu prijavljeni za šumsku štetu, za odgodu duga trgovcu i slično, ne iz političkog uvjerenja da će im novi poslanik obezbijediti bolje sutra.

Pod plaštom HSS-a, još u toku 1932. godine, frankovački i ustaški ideolog, župnik Ivan Mikan⁽²⁶⁾, radi i čvrsto povezuje svoje istomišljenike u Slunju, Lađevcu, Novoj Kršlji, Rakovici i Drežniku, gdje u 1933. i 1934. godini organizira male ali čvrste ustaške organizacije pronalazeći svoje istomišljenike među pojedinim župnicima, advokatima, trgovcima, učiteljima i uglednim seljacima. Posebnu ulogu u organizaciji ustaškog pokreta imao je Lovro Sušić, advokat iz Ogulina, kao nosilac liste HSS-a u kotaru Slunj 1935. i 1938. godine. On je kao izborni mandator imao dobru priliku da neometano dolazi u vezu sa ustaškim povjerenicima i da na njih prenosi ustašku ideologiju.

Na izborima, koji su sprovedeni 5. maja 1935. godine, istaknute su: službena vladina lista, čiji je nosilac bio Bogoljub Jeftić, i lista Udružene opozicije – nosilac Vladimir Maček. U kotaru Slunj kandidati na Jeftićevoj listi su bili Branko Dobrosavljević, paroh ih Veljuna i dr Milan Popović, advokat iz Slunja, a na Mačekovoj Lovro Sušić, advokat iz Ogulina i Savica Kosanović iz Plaškog. Evo pregleda koliko je koji od njih dobio glasova – po biralištima⁽²⁷⁾.

Birališta	Dobrosavljević	Popović	Sušić	Kosanović	Ukupno
Broćanac	40	76	43	31	219
Cetingrad I	209	33	210	25	477
Cetingrad II	71	4	381	6	462
Cvijanović Brdo	342	11	246	15	614
Cvitović	45	12	564	621	
Drežnik Grad	22	7	430	8	467
Furjan	–	16	472	5	493
Kord.Ljeskovac	35	72	–	121	228
Kruškovača	71	6	334	–	411
Lađevac	3	2	362	–	368
Mašvina	58	14	44	123	239
Močila	174	105	–	2	281
Mrzlo Polje	29	212	–	12	253
Nova Kršlja	89	9	32	23	153
Primišlje	337	113	9	25	484
Rakovica I	301	21	200	2	524

⁽²⁶⁾ Ivan Mikan rođen je 1874. a umro 31. maja 1943. godine u Ogulinu. Kao župnik nalazi se u Slunju od 1914. do 1937. godine. Nacionalista, frankovac i istaknuti ustaški ideolog sve do svoje smrti. Bio je član ustaškog Hrvatskog sabora za vrijeme NDH.

⁽²⁷⁾ Knjižnica statističkog ureda NRH, Zagreb, Izbori za Skupštinu Kraljevine Jugoslavije, 5. maj 1935. izdanje Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1938, str. 24–25.

Birališta	Dobrosavljević	Popović	Sušić	Kosanović	Ukupno
Rakovica II	31	8	577	4	620
Sadilovac	148	33	162	5	348
Slunj	22	118	531	10	681
Smoljanac	43	2	201	–	246
Tobolić	112	120	–	2	234
Tounjski Tržić	290	92	32	3	417
Veljun	569	4	33	31	637
UKUPNO	3.050	1.090	4.796	473	9.476
Ili u%	32,41%	11,58%	50,96%	5,03%	

Od 12.334 ukupno upisanih birača glasalo je 9.476 ili preko 76,30%. Dimitrije Ljotić i Božo Maksimović dobili su po 1 glas u Mašvini. Sa 56% glasova izbornu pobjedu u kotaru slavila je udružena opozicija. I u okvirima Jugoslavije, i pored falsifikovanja izbornih rezultata, težak poraz pretrpjela je vladajuća buržoazija koja je bila prisiljena na promjenu vlade i na nove manevre. Novu vladu je 25.6.1935. godine obrazovao Milan Stojadinović, a ubrzo je stvorena i nova politička grupacija – Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ). Nova vlada nastavila je s terorom i progonima svega naprednog, a naročito komunističkih, gurajući zemlju u naručje fašističkih država – Italije i Njemačke.

Općinski izbori 1940. godine

Tokom 1939. godine na inicijativu advokata Lovre Sušića, tadašnjeg poslanika na Mačekovoj listi, održan je sastanak svih ustaški orijentiranih prvaka u kotaru. Na tom sastanku je od istaknutih prvaka po općinama formirana frankovačka grupa u koju su ušle pojedine pristaše Hrvatske pučke stranke, Stranke prava i članovi ustaškog pokreta. Cilj je bio: zajednički nastup na predstojećim općinskim izborima. Kandidati za načelnike općina na listi HSS-a bili su i Mijo Mravunac iz Cetingrada i Mile Paulić iz Slunja, članovi ilegalne ustaške organizacije. Istovremeno, Mravunac je bio legalni zapovjednik Mačekove Zaštite koja je formirana po uputama «Tajne okružnice HSS-a» i u toku 1941. godine brojila oko 2.500 članova svrstanih u tri bataljona.

Pored liste HSS istaknute su liste JRZ i SDS dok su komunisti sa terena

Veljuna i Primišlja istakli svoje ljude na listi Stranke radnog naroda. Uglavnom, opoziciono raspoloženje protiv hegemonističkog režima u cijelom kotaru bilo je vrlo snažno. U općini Primišlje komunisti uspijevaju da sastave kandidacionu listu Stranke radnog naroda od 35 odbornika i 35 zamjenika, koja je bila od svakog učesnika uredno potpisana. Nosilac liste nije bio određen. Prilikom registracije i pregleda u Kotarskom sudu, ovaj pronalazi da se za jednog odbornika ne slaže kućni broj. Ipak, nakon ispravke kotarski sudija otvoreno je rekao da listu odbacuje zato što ne može biti nezavisna kao lista Stranke radnog naroda jer je komunistička. Već sam pokušaj izlaska komunista na izbore uznemirio je sve reakcionarne elemente u općini ali, kada su čuli da je lista od Kotarskog suda odbačena, pojedini nosioci lista SDS i JRZ pokušavali su raznim obećanjima da zadobiju povjerenje komunista i njihovih simpatizera, ali bez uspjeha. Odlučeno je da se izbori bojkotuju tako da veliki broj glasača iz cijele općine nije izišao na izbore.

U općini Veljun se sa listom Stranke radnog naroda odigralo slično. Tamnašnji komunisti tražili su da se kandidiraju na listi SDS-a, međutim pristalice SDS-a na to nisu pristale. U sporazumu s pristašama HSS-a istaknut je kao kandidat Milić Gojsović, koji je na izborima i izabran; od 12.022 birača na izbore ih je izašlo 6.503 ili 58%; za JRZ glasala su 1.572, a za SDS 4.931 birač.⁽²⁸⁾

Uglavnom, u svim općinama izbornu pobjedu odnijela je opozicija. Za načelnike općina izabrani su: Cetingrad – Mijo Mravunac (strijeljan 1944. godine kao izdajnik) na listi HSS; Drežnik Grad – Zvonimir Pavlič na listi HSS; Rakovica – Rade Klarić na listi SDS; Slunj – Mile Paulić (strijeljan 1945. godine) na listi HSS; Primišlje – Dušan Grubor na listi SDS.

⁽²⁸⁾ Izvještaj Sreskog načelstva Slunj od maja 1940. godine, AIRPH, Zagreb, Sresko načelstvo K-22, str. 23.

ZAČECI ZADRUŽNOG POKRETA NA KORDUNU IZMEĐU DVA RATA

Ovaj prilog predstavlja dio šireg rada gen. Dušana Livade (naslov je moj). Vidjeti: Dušan Livada: «Osnivanje i rad organizacija KPJ i djelatnost političkih stranaka u kotaru Slunj do 1941.» u: Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u i socijalističkoj izgradnji; knjiga I, Zbornik 18, izd. Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac 1988. str. 27–57.

Opozicioni stranački političari, u cilju političkog utjecaja i zadobivanja povjerenja stanovništva, bili su inicijatori i propagatori razvoja zadrugarstva i zadrugnog pokreta na selu. U Slunju je župnik Ivan Mikan, aktivni pristaša stranke Hrvatske zajednice, organizirao prvu zadrugu koja je brojala oko 40 članova. Bavila se gospodarskim poslovima oko nabave sadnica voća, sjemena, poljoprivrednih strojeva i kao takva djelovala do 1929. godine, kada je prestala s radom, a Mikan svoju političku aktivnost usmjerio na organizovanje ustaškog pokreta. U selu Cvitović 1937. godine osniva se zadruga pod imenom Gospodarska sloga. Zadruga je brojala oko 50 članova i bavila se istom djelatnošću kao prethodne, ali i nabavom i prodajom seoskih potrepština. Bila je smještena u kući Nikole Paulića (komuniste od 1939. godine), a njen predsjednik bio je Mile Paulić, legalni HSS-ovac, a u stvari sljedbenik i pristaša Mikanov.

Pod utjecajem Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu u općini Veljun oformljena je jedna zadruga 1933. godine. Nalazila se u kući Milana Milkovića u Veljuni i u početku se bavila nabavkom poljoprivrednih alatki, boljeg sjemena, gnojiva, uzgojem voćarstva. Postepeno se širila i uspjela da obuhvati oko 120 domaćinstava iz čitave općine. Kad se učvrstila, počela se baviti nabavom i trgovinom i ostalih potrepština sela. Na nju su u početku politički utjecaj vršili razni srpski političari.

Stvaranjem organizacija u Veljuni i Cvitkoviću komunisti postepeno počinju politički da djeluju u ovim zadrugama tako da one postaju politički centri gdje se okupljaju ljudi. Nakon kupovine radio-aparata otpočinje još

češće raspravljanje o političkim događajima u svijetu i zemlji. Komunisti sve više dolaze do riječi i njihov utjecaj na zadrugare svakim danom postajao je sve veći. Zadruga u Veljunu imala je pjevačko i tamburaško društvo. U općini Cetingrad, u Maljevcu, postojala je srpska seljačka zemljoradnička zadruga, koja je okupljala oko 50 gospodarstava, dok je u Ruševici postojala nabavno-prodajna zadruga. I u ovim zadrugama stvarana su opoziciona raspoloženja prema režimu, čitana napredna literatura i propagiran savez sa SSSR-om.

U općini Primišlje, pod neposrednim rukovodstvom komunista, osnovana je nabavno-prodajna zadruga u G. Primišlju s ciljem da se kroz nju kao legalnu organizacionu formu i politički djeluje u narodu na liniji KPJ. Njena osnivačka skupština održana je u kući Ilije (Luke) Livade, 19. novembra 1939. godine. Pored službenog predstavnika općine Dušana Egića, skupštini je prisustvovao i Đuro (Matije) Velimirović, zadrugar iz Veljuna. Osnovna pitanja koja su pretresana na skupštini bila su: značaj zadružnog udruživanja, korisnost i važnost širenja zadružnog pokreta. Za osnivanje zadruge izjasnila su se 42 domaćinstva uloživši kao upisninu po 100 dinara, a siromašni po 50. Početni obrtni kapital iznosio je 3.600 dinara. Privremena prodavaonica bila je u kući Ilije Livade, koji je izabran za magacionera i prodavača, dok su kasnije ove dužnosti vršili Miloš i Simo Kukić. Za predsjednika Upravnog odbora izabran je Mile (Milovana) Kukić, za blagajnika Đuro (Bože) Kukić Brko; za članove: Nikola (Đure) Radić, Svetozar (Miloša) Ilić, Nikola (Pavla) Kukić, Ilija (Miće) Šaša i Nikola (Antona) Kos, a za predsjednika Nadzornog odbora Dušan (Mane) Livada i članovi: Simo (Milke) Kukić i Dušan (Sime) Kukić.

Prvu nabavu razne robe od veletrgovaca iz Karlovca za potrebe zadruge izvršili su Ilija Livada, Miloš i Đuro Kukić 25. novembra 1939. godine. Kada je roba dovezena, većina zadrugara je sa naročitim zadovoljstvom došla da vidi robu i odredi cijenu svakom artiklu. Bitno je bilo robu prodavati jeftinije članovima zadruge, a na svakom od artikala i nešto zaraditi radi podmirenje troškova i proširenja zadruge. Praveći usporedbe sa cijenom robe u trgovinama Primišlja i Slunja zadrugari su brzo uvidjeli na koji se način bogate pojedini trgovci.

Prisustvo zadrugara komunisti su iskoristili da pročitaju dopis upućen cijelom hrvatskoj javnosti kojim se tražio povratak naših španskih

dobrovoljaca iz francuskih logora. Nakon diskusije i komentara prisutni zadrugari potpisali su dopis, a zatim je nastalo opće veselje, pjevalo se i veselilo do duboko u noć. Sutradan se nastavilo s prikupljanjem potpisa. Nikola Kukić i Pero Juzbašić otišli su kod općinskog bilježnika Dušana Egića i podužim razgovorom uspjeli ga nagovoriti da potpiše dopis. Ovo je iskorišteno, pa se krenulo od sela do sela, razgovaralo se sa seljacima koji su spisak masovno potpisivali. Za svega dva dana u općini Primišlje prikupljeno je i stavljeno na dopis oko 450 potpisa. Spisak se završavao parolom: «Živio radni narod sela i grada!». Dopis sa potpisima poslan je preporučeno vladi u Beograd odakle je nakon kraćeg vremena uslijedila intervencija. Bilježnik Egić je pozvan na odgovornost u Slunj, a Nikola Kukić, Pero Juzbašić i Ilija Livada bili su uhapšeni od strane žandara i predvedeni Kotarskom načelstvu, ali su ubrzo pušteni. Važno je napomenuti da je na jednom od sastanaka Upravnog i Nadzornog odbora pred kraj godine čitan decembarski proglas o teroru žandara nad studentima i radnicima u Beogradu prilikom njihove demonstracije protiv vlade Cvetković-Maček.

Rukovođena komunistima zadruga je bila centar okupljanja seljaka, a ujedno i središte gdje su komunisti održali i svoje sastanke. Interesovanje zadrugara za razvoj zadruge, kao i praćenje kako se posluje njihovim ulozima, bilo je razvijeno. Sastanci i skupština održavani su redovno. Upravni i Nadzorni odbor vodili su računa o pravilnom poslovanju i pred zadrugarima polagali račun o svakom dinaru. Odlukom skupštine zadrugara, održane u toku januara 1940. godine, riješeno je da se kupi jedna zgrada, locirana na pogodnom položaju uz cestu Primišlje-Slunj, radi boljeg prosperiteta. U roku od 15 dana, u februaru, po najvećoj zimi i velikom snijegu, zadrugari su dobrovoljnim radom odluku sproveli u život. Novom lokacijom zadruga je svakim danom sve više jačala i već na početku 1941. godine u njoj se nalazilo 86 domaćinstava, a obrtni kapital iznosio je oko 20.000 dinara.

U težnji da se oformi knjižnica i kupi radio-aparat, preko Nikole Kukića prikupljeni su manji prilozi od radnika iz Karlovca i Zagreba. Iako prilozi nisu bili veliki, za seljake tamošnjeg kraja bili su od ogromnog političkog utjecaja. Preko ovih malih novčanih priloga izražavala se solidarnost eksploatisanih, stvarao se savez radnika i seljaka, dolazilo se do saznanja da seljaci nisu više prepušteni sami sebi.

Od velikog značaja i političkog utjecaja bilo je organizovanje slanja bolesnih komunista i zadrugara u Karlovac na besplatan pregled kod dra Dragomira Drakulića Pube, koji je često puta preko Nikole Kukića davao besplatne lijekove za liječenje bolesnih zadrugara. Zadrugari i komunisti koji su dolazili u susret sa drom Pubom nikad nisu mogli zaboraviti sa koliko bliskosti i ljubavi ih je pregledavao i pomagao im da se izliječe. Ovu uslugu dra Pube koristili su i drugi komunisti i zadrugari iz kotara Slunj.

Prvi otpor zadruzi i štrajkovi

Općinskoj upravi i žandarima zadruga je postala trn u oku. Nisu im se sviđali česti sastanci i skupštine, pa su stalno od uprave tražili da se svaki veći skup redovno prijavljuje. Trgovci iz Primišlja u zadruzi su vidjeli svog velikog konkurenta. Nastojali su svim silama da od nje odvrate seljake. Kad se nije moglo prijetnjama, pokušalo se silom.

Početak jeseni 1940. godine trgovac Jovo Cimeša vraćajući se iz Slunja organizuje grupu polupijanih ljudi, koji upadaju u zadrugu i počinju da razbijaju stvari. Uspijeva im da polupaju vagu, par lampi, nekoliko cilindara i još neke sitnice. Miloš Kukić, koji se kao prodavač nalazio u zadruzi, intervenirao je sa starim zadružnim pištoljem. Iako do pucanja nije došlo, uz pomoć nekoliko zadrugara, trgovac Jovo i njegovi istomišljenici morali su napustiti prodavaonicu.

Napad na zadrugu brzo se proćuo. Ogorčenje zadrugara bilo je veliko. Još istu večer, u dogovoru sa Nikolom Kukićem, oni su se odlučili na revanš. Ujutro se sakupilo oko 50 zadrugara i sa koljem i sjekirama krenulo prema Primišlju, 5 km daleko od zadruge, s namjerom da trgovcu Jovi polupaju stvari. Putem se dogovore da prethodno postave zahtjev naplate polupanih stvari po deset puta višoj cijeni pa, ukoliko trgovac ne pristane, onda da mu polupaju stvari. O dolasku zadrugara brzo se čulo. Žandari i općinari bili su preplašeni, a zadrugari, predvođeni komunistima, spremni na tuču. Općinari su tražili mirno rješenje uz posredstvo žandara. Nikola Kukić nije imao strpljenja pa je opširno žigosao gest Cimeše i njemu sličnih. Uglavnom, cijela stvar se završila nagodbom. Iako se na početku opirao, Jovo je na koncu pod pritiskom pristao da plati polupane stvari prema traženju zadrugara. Ovaj uspjeh oraspoložio je sve zadrugare. O njemu se mnogo pričalo,

a povratkom u zadrugu Nikola je održao govor u kom je ukazao na potrebu jedinstva i sloge i što se sve slogom može postići.

Drugu značajnu akciju, koju je važno napomenuti, zadrugari su izveli u jesen 1940. godine, kada su tucali kamen za cestu. Poduzetnik je bio Nikola Jagodić iz Tržića. Kubni metar tucanika sa dovozom plaćao je po 25 dinara, što je bilo malo za uloženi trud. Zbog toga je Đuro Kukić, u zajednici sa Simom Zecom i drugim zadrugarima, organizovao štrajk seljaka koji su tucali kamen, a bilo ih je oko 70. Ovaj organizovani nastup nakon pregovora sa preduzetnikom urodio je plodom. Svi koji su tucali kamen dobili su povišicu od 15 dinara po kubiku. Uspjesi zadrugara u G. Primišlju imali su pozitivan utjecaj na razvoj zadruge u Toboliću i T. Tržiću koje su osnovane tokom 1940. godine i vrlo uspješno i na istim principima poslovale.

U općini Rakovica, pod utjecajem partijske propagande, dolazi do nezadovoljstva i štrajka radnika koji su radili na banovinskom putu broj 7, pola kilometra udaljenom od Rakovice. Povod za štrajk bili su teški uslovi za rad, vrlo male nadnice za kopanje kamena, dovoz, tucanje i rastresanje po cesti. Štrajk je počeo 30. aprila 1940. godine, a organizirali su ga povjerenici «Seljačkog kola» i «Seljačka sloga». Njima su rukovodili općinski povjerenik «Gospodarske sloge» Puškarić i zastupnik «Seljačkom kola» i predsjednik općine Dmitar Kovačević. Od 85 radnika u štrajk je stupio 71. Ostalih 14 taj dan nisu došli na rad. Štrajk se vodio protiv građevinskog poduzetnika Nikole Novakovića iz Vojnića i okončan na zadovoljstvo radnika.

Pod utjecajem veljunske partijske organizacije, aprila 1940. godine, organizovan je štrajk radnika na trasiranju željezničke pruge Karlovac–Bihać, na dionici Budačka Rijeka–Točak. Povod za štrajk bile su male dnevnice, a često puta radilo se i 10 do 12 sati dnevno. Organizatori štrajka, koji su glavnom inženjeru iznosili zahtjeve radnika, bili su otpušteni sa posla, što je izazvalo još veći revolt. U štrajku je učestvovalo oko 50 radnika i, nakon pregovora sa firmom u Budačkoj Rijeci, otpušteni su vraćeni na posao, a dnevnicama im je povišena za 2,5 dinara. Štrajk je trajao svega 1 dan.

II. D I O

Kordun u narodnooslobodilačkoj borbi, 1941–1945.

GENOCIDNA ISTREBLJENJA SRPSKOG STANOVNIŠTVA PO NASELJIMA KOTARA SLUNJA I KOTARA VELJUNA (1941–1945.)

Masovno hapšenje, odvođenje i ubijanje na najmonstruozniji način srpskog stanovništva na početku Drugog svjetskog rata na ovim prostorima sve je iznenadilo. Nitko nije mogao povjerovati u pojavu i masovnost takvog zločina. Zbog toga je strah, dakle, pravi panični strah, počeo širiti užasavajuće beznađe, skoro bezizlaznost, jer se zemlja nalazila pod okupacijom. Mnogi su nestali u svojoj naivnosti vjere u vlast. Neki su odlazili na sajmove i nestajali, neki u općinske kancelarije da ispune porezne obveze ili da kupe potrebštine u trgovinama. Najzad neki su kretali u potragu za nestalim, većini se počeo gubiti svaki trag. Ljudi su nestajali noću, danju, odvođeni iz kuće, s njive, sa svetkovina, s obreda, uglavnom prisilno. Dolazile bi horde, trpale ljude u kamione, kola, prisiljavale u pješačkim kolonama da idu na određeno mjesto (najčešće stratište), a neke su na mjestu ubijali.

Iz arhivske građe, koju mi je general Dušan Livada ostavio, dade se sagledati sva strava i užas trenutaka ne samo za pojedince, nego za cijela naselja.⁽²⁹⁾ Seljaci moga užeg zavičaja izluđeni, isprepadani i prestravljeni skoro su počeli bježati sami od sebe. Iz opisa Milana Lovrića o stradanju u Cvijanović Brdu izlazi da je stanje bilo još gore nego u Primišlju, jer tu imamo prvo masovno stradanje Srba kod Blagaja u Veljunu.⁽³⁰⁾ Stradanja u Cvijanović Brdu su bila iznenadna i stravično brutalna, naočigled žrtava, pa ipak stradanja stanovništva iz okoline naselja Cetingrada i Rakovice bila su još užasnija ne samo po broju nego po brutalitetu, poseban primjer su 473 žrtve iz Sadilovačke crkve. Ustaše su dolazili iz kotarskih centara, ali su i prelazili Koranu iz bihačke regije, i to u liku muslimana kao «cvijeta hrvatskog naroda», i orgijali na sve moguće oblike bestijalnosti. Nema vrste zločina koje

⁽²⁹⁾ Vidjeti spisak generala Dušana Livade žrtava ustaškog zločina u ovoj knjizi.

⁽³⁰⁾ Spomen na ove žrtve oskrnavljen je poslije više od 60 godina javnim uriniranjem po spomeniku istaknute HDZ-ovke.

nisu primjenjivali. Niti želim niti mogu ulaziti u detalje tih zločina, jer su oni temeljito iskazani, opisani i zbrojeni u zbornicima Historijskog arhiva u Karlovcu. Zbog toga ću iz Zbornika 18, kao izvornu dokumentaciju, samo prikazati sveukupne gubitke stanovništva po naseljima i općinama na području Kotara Slunja i Kotara Veljuna radi poredbe tih gubitaka. Naglašavam da su to podaci registrirani od strane NOP. O onim drugima bit će riječi na kraju ovog priloga (numeracije tabela su prema izvorniku).

Tabela 5

Ukupni ljudski gubici po selima i općinama na području kotara Slunj i kotara Veljun 1941–1945.

Općina	Selo	Pali borci	ŽFT i rata	Umrli od tifusa	Svega
1	2	3	4	5	6

Tabela 5

Ukupni ljudski gubici po selima i općinama na području kotara Slunj i kotara Veljun 1941–1945.

Općina	Selo	Pali borci	ŽFT i rata	Umrli od tifusa	Svega
CETINGRAD	Batnoga	1	10	–	11
	Begovo Brdo	8	134	3	145
	Bilo	–	4	1	5
	Bogovolja	37	92	78	207
	Buhača	15	156	17	188
	Cetingrad	7	83	4	94
	Cetinski Varoš	–	1	–	1
	Delić Poljana	2	48	9	59
	Donja Žravnica	–	6	–	6
	Đurin Potok	–	2	–	2
	Gnojnice	4	11	1	16
	Gojkovac	13	56	22	91
	Gornja Žravnica	–	32	3	35
	Grabarska	5	17	5	27
	Kestenje	1	–	–	1
	Komesarac	12	145	9	166
	Kruškovača	1	–	–	1
	Kuk	7	52	5	64
	Luke	1	–	–	1
	Maljevac	39	273	24	336
	Pašin Potok	5	83	12	105
	Podcetin	5	58	2	65
	Polojski Varoš	13	38	10	61
	Ponor	–	2	–	2
	Radovica	–	7	2	9
	Ruševica	39	94	50	183
	Sadikovac	–	2	–	2
	Samarevci	2	28	–	30
	Srednje Selo	1	15	–	16
	Šiljkovača	1	1	–	2
Tatar Varoš	5	8	6	19	
Žravnica	20	–	7	27	
Ukupno:		249	1.458	270	1.977

Tabela 5

Ukupni ljudski gubici po selima i općinama na području kotara Slunj i kotara Veljun 1941–1945.

Općina	Selo	Pali borci	ŽFT i rata	Umrli od tifusa	Svega
DREŽNIK	Čatrnja	–	3	–	3
	Drežnik Grad	6	36	–	42
	Drežničko Selište	5	2	–	7
	Grabovac	20	207	54	281
	Irinovac	10	92	17	119
	Korana	–	18	–	18
	Lipovača	8	45	30	83
	Sadilovac	48	385	34	467
	Smoljanac	9	24	29	62
	Ukupno:		106	812	164
PRIMIŠLJE	Donje Primišlje	32	45	68	145
	Gornje Primišlje	93	226	121	440
	Mrzlo Polje	16	45	40	101
	Tobolić	50	192	89	331
	Tržić Primišljanski	33	22	36	91
	Tržić Tounjski	57	121	128	306
	Vrelo Mrežnice	26	15	70	111
	Zbjeg	37	51	105	193
	Zečev Varoš	–	115	–	115
	Ukupno:		344	832	677
RAKOVICA	Basara	16	31	48	95
	Brezovac	30	69	40	139
	Bročanac	23	84	65	172
	Čuić Brdo	5	23	23	51
	Drage	–	3	–	3
	Jamarje	18	26	72	116
	Klanac	–	8	–	8
	Koranski Lug	16	17	62	95
	Kordunski Ljeskovac	98	420	164	682
	Korita	2	1	–	3
	Lipovac	23	32	43	98
	Mašvina	35	86	110	231
	Močila	82	61	214	357
	Mudrić Selo	18	35	45	98
	Nova Kršlja	23	166	151	340
	Oštarski Stanovi	–	9	–	9
	Rakovica	9	19	3	31
	Stara Kršlja	29	76	80	185
Ukupno:		427	1.166	1.120	2.713

Tabela 5

Ukupni ljudski gubici po selima i općinama na području kotara Slunj i kotara Veljun 1941–1945.

Općina	Selo	Pali borci	ŽFT i rata	Umrli od tifusa	Svega
SLUNJ	Arapovac	–	1	–	1
	Cerovac	2	1	–	3
	Cvitović	6	2	–	8
	Donji Kremen	–	63	–	63
	Donji Lađevac	1	4	1	6
	Furjan	24	122	111	257
	Glinsko Vrelo	1	–	–	1
	Gornja Glina	5	9	6	20
	Gornji Kremen	2	–	–	2
	Gornje Taborište	3	–	–	3
	Miljevac	2	96	5	103
	Nikšić	5	2	–	7
	Podmelnica	3	11	–	14
	Popovac	1	4	–	5
	Salopek-Luke	1	–	–	1
	Selište Lađevačko	1	–	–	1
	Slunj	15	57	–	72
	Slušnica	28	54	90	172
	Videkić Selo	–	2	–	2
Ukupno:		100	428	213	741

Tabela 5

Ukupni ljudski gubici po selima i općinama na području kotara Slunj i kotara Veljun 1941–1945.

Općina	Selo	Pali borci	ŽFT i rata	Umrli od tifusa	Svega
VELJUN	Bandino Selo	–	21	3	24
	Crno Vrelo	5	29	30	64
	Cvijanović Brdo	8	21	23	52
	Donja Glina	6	1	1	8
	Glinice	4	31	9	44
	Grobnik	6	5	9	20
	Hrvatski Blagaj	1	2	–	3
	Kosjersko Selo	11	37	23	71
	Kutanja	9	21	10	40
	Lapovac	15	71	23	109
	Pavlovac	–	1	–	1
	Ponorac	2	6	9	17
	Rabinja	5	25	5	35
	Snos	17	85	39	141
	Sparenjak	2	18	9	29
	Srpski Blagaj	2	29	2	33
	Stojmerić	14	43	38	95
	Šlivnjak	21	42	30	93
	Točak	7	30	18	55
Veljun	19	156	66	241	
VELJUN	Veljunska Glina	9	31	20	60
	Vođević Brdo	9	10	4	23
	Zagorje	7	27	7	41
	Ukupno:	179	742	378	1.299
GORNJE DUBRAVE	Donje Dubrave	41	91	–	132
	Gornje Dubrave	57	137	–	194
	Ponikve	25	82	–	107
	Ukupno:	123	310	–	433

* Žrtve fašističkog terora.

Izvor: Kotar Slunj i Kotar Veljun u NOR i socijalističkoj izgradnji (Zbornik 18), Historijski arhiv u Karlovcu, 1988, str. 915–918.

Iako bih mogao naznačiti kronološki gdje, koliko, kako i kada su ljudi stradali, zbog ograničenog prostora, a napominjem da radim priloge za monografiju, želim istaći samo sljedeće činjenice.

Neka naselja nestala su još u toku 2. svjetskog rata, jer im je pobijeno sve stanovništvo (Zečev Varoš, dio Mrzlog Polja, dijelovi Gornjeg Primišlja, Mašvina, Kršlja, Sadilovac, Irinovac – općina Rakovica).

U cjelini najviše je stradalo stanovništvo općine Rakovica sa ukupno 2.713 stanovnika (pri čemu nisu uračunati etnički Hrvati). Drugo po stradanju je stanovništvo Cetingrada sa ukupno 1.997 žrtava. Posebno su stradala srpska naselja blizu Cetingrada i ona naselja koja graniče sa BiH. Na trećem mjestu nalaze se stanovnici mog užeg zavičaja sa sveukupnim gubicima od 1.853 stanovnika.

Međutim, sva su naselja opljačkana, razorena im je nadgradnja, uništen stočni fond i gotovo sve osnove življenja. Srpsko stanovništvo se pretvorilo u flotirajuću masu pokreta otpora. Zbog toga nije čudo da ga rat i pandemija tifusa nisu potpuno uništili.

Ako pođemo od projekcije iz Zbornika da je na prostoru Slunja i Veljuna živjelo 49.308 stanovnika, a izgubilo je život 10.089, uglavnom Srba, onda je to gotovo svaki peti stanovnik. Kad bi tome dodali etničke Hrvate i druge jer i oni su ginuli i umirali od ratnih nedaća, gubici bi bili još porazniji. Na boračko izginulo stanovništvo otpada 1.528 lica ili 15,0% od sveukupnog. Ipak pretežitou većinu čine muškarci: 6.116 ili 60,6% od sveukupno nestalih, odnosno 3.982 žena ili 39,5% izginulih. Međutim, naglašavam, gubici Srba, dakle, na antifašističkoj strani, iako su Hrvati na ovom prostoru brojniji, su najzastupljeniji – 9.852 ili svega samo 236 Hrvata što je 2,4%. U toj tragediji najtragičnije je što je među nestalim pobijeno 2.839 djece, od čega se moj uži i širi zavičaj nikada više nije mogao oporaviti.

Naglašavam, najveći su gubici u prve tri godine rata, posebno 1942–43. godine zbog pandemije tifusa.

Istražujući posljedice rata, kolonizaciju i druge migracijske procese deagrarizacije, utvrdio sam (1971.) da ni u jednoj domeni življenja 30 godina poslije 2. svjetskog rata nisu postignuti tzv. «kompenzacijski dosezi» življenja. Na primjer obrađenih površina, broja stočnog stada, broja voćnih stabala i slično. Trend stagnacije i propadanja se nastavljao biološkim, ekonomskim i sociokulturnim propadanjem. Kritičkom analizom to sam nazvao «suvišnim ljudima i suvišnim prostorom», (što me među ostalim koštalo katedre i prijevremenim umirovljenjem u 42. godini života.)

Tabela 1

Ljudski gubici s područja kotara Slunj i kotara Veljun 1941–1945.

Obilježje	Općina							
	Cetingrad	Drežnik	G.Dubrave	Primislje	Rakovica	Slunj	Veljun	Ukupno
Ukupan broj ljudskih gubitaka								
Pali borci	249	106	123	344	427	100	179	1.528
Žrtve F.T.* i rata	1.457	812	310	832	1.166	428	742	5.748
Umrli od tifusa	270	164	–	677	1.120	213	378	2.822
Ukupno	1.977	1.082	433	1.853	2.713	741	1.299	10.098
Muški	1.160	587	351	1.149	1.516	438	915	6.116
Ženski	817	495	82	704	1.197	303	384	3.982
Nacionalni sastav								
Srbi	1.925	1.028	422	1.848	1.681	666	1.281	9.852
Hrvati	51	53	8	5	31	71	17	236
Ostali	1	1	3	–	1	4	–	10
Socijalni sastav								
Seljaci	1.288	607	262	1.406	1.707	431	1.058	6.759
Djeca	611	446	24	375	950	251	182	2.839
Radnici	8	7	23	16	10	1	8	73
Intelektualci	6	3	3	8	3	11	5	39
Zanatlije i trgovci	42	4	28	24	10	26	17	151
Ostali	21	15	93	24	33	21	29	237
Godina smrti								
1941.	490	39	128	388	203	289	477	1.014
1942.	884	718	46	391	814	128	185	3.166
1943.	487	256	103	813	1.461	250	547	3.917
1944.	84	41	62	183	176	47	64	661
1945.	32	28	94	78	59	27	22	340
Mjesto smrti								
Kordun	1.585	953	215	1.588	2.282	661	1.167	8.451
Ostala Hrvatska	229	58	182	218	173	40	71	971
Ostala Jugoslavija	156	66	31	45	252	39	61	650
Inozemstvo i logori	7	5	5	2	6	1	–	26

* žrtve fašističkog terora

Izvor: Kotar Slunj i Kotar Veljun u NOR i socijalističkoj izgradnji (Zbornik 18), Historijski arhiv u Karlovcu, 1988, str. 907.

Tabela 2								
Pali borci s područja kotara Slunja i kotara Veljuna 1941–1945.								
Obilježje	O p ć i n a							
	Cetingrad	Drežnik	G.Dubrave	Primislje	Rakovica	Slunj	Veljun	Ukupno
Ukupan broj palih boraca								
Muški	240	100	119	329	389	97	175	1.449
Ženski	9	6	4	15	38	3	4	79
Svega	249	106	123	344	427	100	179	1.528
Starosna dob								
Do 20 godina	71	36	32	85	91	18	42	375
21–40 godina	160	64	67	227	302	67	116	1.003
41 i dalje	18	6	24	32	34	15	21	150
Nacionalni sastav								
Srbi	237	95	118	342	419	57	171	1.439
Hrvati	12	10	4	2	8	41	8	85
Ostali	–	1	1	–	–	2	–	4
Socijalni sastav								
Seljaci	237	94	66	328	403	90	168	1.386
Radnici	4	6	11	4	8	1	2	36
Intelektualci	1	2	2	2	1	–	–	8
Zanatlije i trgovci	3	1	15	5	3	6	6	39
Ostali	4	3	28	5	12	3	3	59
Godina stupanja u NOV								
1941.	75	29	46	83	89	23	71	416
1942.	110	53	58	183	236	28	73	741
1943.	50	14	15	71	87	23	28	288
1944.	13	9	4	7	12	25	7	77
1945.	1	1	–	–	3	1	–	6
Godina pogibije								
1941.	16	3	12	17	8	11	23	90
1942.	35	23	20	24	60	8	18	188
1943.	109	38	41	145	182	26	62	603
1944.	58	25	24	109	134	35	57	442
1945.	31	17	26	49	43	20	19	205
Mjesto pogibije								
Kordun	108	35	38	175	173	39	93	661
Ostala Hrvatska	66	42	70	133	155	36	61	563
Bosna	60	17	9	18	63	19	16	202
Srbija	6	6	2	6	23	4	2	49
Ostali krajevi	9	6	4	12	13	2	7	53

Izvor: Kotar Slunj i Kotar Veljun u NOR i socijalističkoj izgradnji (Zbornik 18), Historijski arhiv u Karlovcu, 1988, str. 907.

Prvo, po svim naseljima broj palih boraca posvuda je manji, a ponegdje simboličan prema žrtvama fašističkog terora, uglavnom civila ili umrlih od tifusa. To je prirodno jer borci su odrasli i većinom muškarci i javili su se iz nužde da prežive i obrane i žive i mrtve.

Drugo, kako se vidi žrtve su svi: djeca, starci, žene pa tako i muškarci, koji obolijevaju od epidemije tifusa. Boračke strukture su se javile tek onda kada nije bilo iluzije da je mogući oblik preživljavanja bez otpora.

Dakle, kao što vidimo civilno stanovništvo bilo je desetkovano, zbog toga je opstojanje vojske na tim područjima neka vrsta čuda, ne s obzirom na strategiju otpora, nego na logistiku održanja borbene sposobnosti. Ipak najtragičnije je što je na ovim područjima sasjecana mladost u korijenu jer na cijelom području oba kotara usmrćeno je 2839 djece. Najviša su stradanja u prve tri godine. Većina civilnog stanovništva je stradavala u vlastitom zavičaju, a borci u ratnim okršajima u Hrvatskoj, BiH i Srbiji. Dakle, sintagma «Na Kordunu grob do groba» već na ovom dijelu, tj. trećini Korduna, pokriva stvarnost masovnim nedužnim grobovima.

Stradanja i pokolji stanovništva kotara Slunja i Veljuna opisani su detaljno u istoimenom Zborniku 1. Tako npr. Petar Zinaić: «Aprilski rat i ispostava ustaške vlasti u Kotaru Slunj» (strana 58–85), opisuje detaljno uspostavu ustaške vlasti, ubijanje, pljačku i stradanje od prvih početaka, npr. streljanje 23 starojugoslavenskih vojnika s dva generala, zatim brojne pojedinačne primjere pod naslovom «Ustaški zločin u Kotaru Slunj 1941. godine». Tu su opisi zločina kod Ogulina, Oštarskih stanova, kod Jame Špejarka. Zatim zločin u Mehinom Stanju, Lađevačkom Jelviku, na Garavici, Taborištu kod Slunja, Donjem Kremenu i Miljavcu, Mrzlom Polju i Zečev Varošu, Rudinkama, Bakić Glavici, na području Cetingrada, Gojkovcu, Glini i drugim mjestima. Sve su ove jame, nažalost, speleološki, posebno s obzirom na žrtve, neistražene. Prvi predsjednik Tuđmanovog parlamenta Sulimanac, inače suđen kao ratni zločinac, preporučivao je da te jame «treba zabetonirati». Nažalost, one su zabetonirane našim nemarom neistraživanja.

U zborniku 1, Petar Zinaić izradio je detaljnu «Kronologiju ustaških, četničkih, talijanskih i njemačkih zločina u Kotaru Slunj od 1942–1943. godine» (str. 118–139). Tu se nalaze cijele galerije likova i masovnih stradanja. U istom Zborniku Dušan Z. Opačić opisuje detaljno masovne pokolje («Pokolj Srba u Hrvatskom Blagaju maja 1941. godine» str. 140–152).

Mileva Božić Marjanović u prilogu: «Stradanje naroda Nove Kršlje i

okolnih sela u ustaškoj ofenzivi jula 1942. godine» (str. 158–166), opisuje između ostalog, i upečatljive primjere nevjerice, dvoumljenja i nezadovoljstva nekih Hrvata koji su solidarni sa Srbima.

Milovan Topić opisuje stradanje Srba na područjima Rakovice i Drežnice, te Tržačkih raštela (str. 166–172). Uglavnom je riječ o masovnim masakrima.

Opis Milojka Šaša o stradanju Rakovačkih naselja naročito u crkvi u Sadilovcu 31. jula 1942. godine gdje je ubijeno 473 stanovnika toga kraja, podsjeća na zločine u Veljunu. Osim toga u Zborniku imamo brojne detalje pljačke, razaranja nadgradnje po svim naseljima (vidi str. 172–198).

Milan Lovrić izradio je samostalnu studiju: «Stradanja Srba u Cvijanović brdu sa spiskovima žrtava». Iako u ovim prilogima postoje brojni pokazatelji o sudbinama pojedinaca ili cijelih naselja, većina ovih zločina u masovnim grobnicama nikada nije detaljno istražena ili dostojno obilježena. Čak ni crkva u Sadilovcu s 473 žrtve nije konzervirana. Kada se javio jedan dobronamjerni ekonomski emigrant s ponudom da će je obnoviti i uzdržavati svećenike, obratio sam se jednim pismom vlastima da prihvate tu razumnu ponudu, ali skoro sam zbog toga ostao bez posla u Arhivu za historiju radničkog pokreta.

Nažalost, moram primjetiti da ova istraživanja nemaju pokazatelje o gubicima hrvatske etničke grupe koja je također bila izložena svim oblicima brutaliteta koje rat donosi jer su mnogi bili regrutirani, odvođeni na ratišta do Staljingrada ili na neka druga područja. Neki su odlazili dobrovoljno u nadi da je to izvor zarade, neki su propagandom ideološki mobilizirani, neki iz pobude pljačke. Sve je to donosilo užasavajuće stradanje. Na kraju ovog rada donosimo sažetak istraživanja na ovu temu I. Strižića.

Međutim, ne radi se samo o prostom stradanju ljudi i pojedinaca, nego najčešće o masovnom razaranju cijele nadgradnje, uništavanju svih oblika života, razaranju svih institucija. To je za nas koji smo to gledali iz dana u dan bila pustoš bezrazložna ali tako dobro organizirana da ništa nije pošteđeno. Riječ je o tri, četiri udružena razbojnička pothvata. Ustaše, u nekim dijelovima četnici, samo simbolično Talijani i Nijemci. Za jedan goloruki narod i previše što se vidi po posljedicama, jer žrtve svaki rat recenziraju. Pamtim vremena, kada na prostoru od Bosanskog Petrovca do Dvora na Uni, polazeći u prvu Partizansku gimnaziju u selu Rujevac 1943. godine, nisam vidio ni jedne sačuvane kuće, a kamoli nerazorenog naselja. Nešto slično ponovo sam vidio kasnije od Bihaća do Sanskog Mosta u ovom ratu 1990–1995. godine. To je rezultanta našeg zakašnjelog pretpovijesnog naroda. Za mene kao ru-

ralnog sociologa ta tragedija je dojmljivija, što sam gledao kako se naselja, kao ptica Feniks, obnavljaju i pretvaraju od jednodjelne i dvodjelne brvnare s ognjištem u moderna zdanja sa svim urbanim obilježjem. Nikada si ne mogu naći odgovora koji je interes koristi potreban državi i društvu u čije se ime to radilo da se takav zločin kao strategija rata sprovodi na vlastitom prostoru. Izgleda da nam je «kultura smrti» najuzvišeniji domet «rasta i razvoja».

Sažetak istraživanja o žrtvama etničkih Hrvata u kotaru Slunj⁽³¹⁾

Pošto je magistar Ivan Fumić temeljito i kritički iščitavao ovu knjigu obradio je revizionističke karakteristike kroz tabelarni pregled ovog «žrtvoslova». Stoga iz Fumićevog neobjavljenog rukopisa uzimam sve statističke pokazatelje i omjer odnosa žrtava etničkih Hrvata prema Srbima. Oni se nalaze 1:3 tj. na svakog Hrvata dolaze tri srpske žrtve. Evo tih pokazatelja kako ih je iskazao mr. Fumić:

Stradali Hrvati u Drugom svjetskom ratu u Kotaru Slunj*										
Općina	Ukupno	Poginuli protiv NOV i četnika	Križni put	Nakon rata**	Civili***	Borci NOV****	Bili vjernici	Bili ustaše	Umrli tifus i druge bolesti	Rusija
Cetingrad	850	408	213	13	56	12	15	2	126	5
Cetingrad	394	222	66	6	40	20	5		35	
Ukupno	1.244	630	279	19	96	32	20	2	161	5
Drežnik	630	334	160	58	42	8	25	1	1	1
Primišlje	17	8	2		5	2				
Rakovica	423	239	83	27	46	2	12	1	12	1
Slunj	1.579	855	372	57	184	58	8	2	35	8
*	3.893	2.066	896	161	373	102	65	6	209	15

* Izbrojio i obradio mr. Ivan Fumić iz knjige I. Strižića: *Žrtvoslov Slunjskog kotara*.

** Dio suđen, dio ubili u borbi! Civili po povratku s križnog puta!

*** Uglavnom žrtve rata.

**** Među boricima NOV jedan kat. svećenik.

⁽³¹⁾ Ovdje prvi put iznosimo gubitke etničkih Hrvata u Drugom svjetskom ratu što ih je «istražio» Ivan Strižić u knjizi *«Žrtvoslov slunjskog kotara»*, vlastita naklada, 2005.

«Žrtvoslov slunjskog kotara» g. Ivana Strižića obuhvatio je Hrvate iz 97 sela i naselja tog kotara koji su u II svjetskom ratu smrtno stradali. O stradanju pripadnika drugih narodnosti nema ama baš nikakvih podataka. Poimenično je naveo imena za 3.893 Hrvata, bilo da su poginuli u borbi, bili ubijeni od NOV, preminuli od raznih bolesti ili su bili kolateralne žrtve rata.

Obuhvatio je period od 1940. pa do 1957. godine iako je dio tih osoba umrlo ili poginulo znatno iza II svjetskog rata.

Prema podacima iz ove knjige, od 3.893 smrtno stradalih Hrvata njih 2.066 poginulo je tokom borbi protiv partizana kao i dio protiv četnika u okviru ustaško-domobranskih postrojbi. Po kapitulaciji ustaša i domobrana 15. svibnja 1945. godine smrtno je stradalo 896 Hrvata na tzv. križnom putu. Iza rata do 1957. godine smrtno je stradalo 1.612 Hrvata i to u akcijama protiv vlasti Jugoslavije.

U ratu su poginula 373 civila, jer su se našli u vatri ratujućih strana.

Kao borci NOV poginula su 102 Hrvata, a 65 su ubili Nijemci, među kojima i jednog katoličkog svećenika zbog navodne suradnje sa NOP.

Čak je 209 Hrvata i Hrvatica umrlo od bolesti, uglavnom od tifusa.

Ustaše su ubile 6, a na istočnom bojištu je poginulo 15 Hrvata.

Iz podataka iznijetih u ovoj knjizi na križnom putu nije ubijena ni jedna žena, a ni dijete.

Iako Strižić svoju metodologiju izdiže iznad svih metodoloških postupaka istraživača žrtava on ipak gubi iz vida da ova metodologija nije provjerljiva. Prije svega jer sjećanje nije najvjerodostojniji izvor naročito nakon pola stoljeća, a posebno preko posrednika, susjeda, znanaca i drugih. Još su Rimljani ukazivali na činjenicu da je «sjećanje nepouzdan svjedok» naročito sa stanovništa «po pamćenju», «po čuvenju», «rekli su mi», «pričalo se», «spominjalo se» itd. Naglašavam žrtve su zato žrtve što nisu mogle same vlastiti život obraniti. Naše je da mi to činimo što izvornije i što odgovornije. U protivnom ako licitiramo s njima kao da ih ponovo ubijamo. Međutim, gosp. Strižiću ne može se abolirati provjerena istina «slučaj porodice Mravunac» jer taj slučaj je već davno empirijski provjeren za povod među prvim masovnim pokoljem seljaka u Veljunu. Drugo, imputiranje četništva tamošnjim Srbima je nedozvoljeno jer ga nikad tamo nije bilo. Zatim, trijumfalna priča o zarobljavanju nekoliko stotina starojugoslavenskih vojnika «bez metka» nije smjela izostaviti da je 23 ubijeno bez suda. Među njima dva generala. Ne može se u knjigu unositi negacija Haškog suda kad istražitelji žrtvoslov-

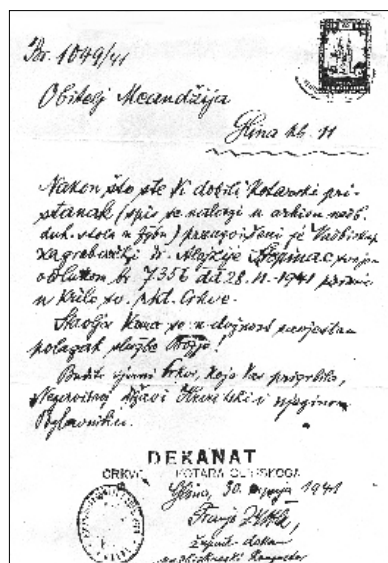
stva ne poznaju sudske spise. Još je manje zasnovano aboliranje od povijesti osuđenih Budaka, Pavelića i drugih. Pogrešno je NDH tretirati kao državu, a ne kvislinšku tvorevinu i još k tome pravnu. Još je pogrešnije negirati metodologiju znanstvenika koji su od nadležnih stručnjaka valorizirani npr. kod Žerjavića, Zatezala, Goldštajna, Zinaića i drugih. Govoriti o karlovačkom arhivu da je «zloglasni» još k tome Goldštajnu pripisivati ideologiju Draže Mihajlovića. Dakle, revizijom činjenica događanja i drugih procesa u NDH povijest se ne može izmijeniti nego je se samo može nakaziti i naravno time žrtve ponovno oskrnaviti. Time se opiremo da «istina sama sebi bude sudac». Preporučio bih ovom «žrtvoslovcu», a i golemoj grupaciji urednika da pročitaju akribijalno djelo Solomona Jazbeca *Magnissium crimen*, Margelov institut Zagreb, 2008, pa da vide šta to znači i kuda vodi. S istinom se moramo suočavati ma kakva ona izgledala jer se revizijom povijest ne može naknadno preurediti. Budući da se radi o mom zavičaju o kojem sam se potrudio da što više spoznam i da imam pijetet prema svakoj žrtvi i da svaki zločin osuđujem to žrtvu etničkih Hrvata uzimam s jednakom mjerom i pijetetom i s tog stanovišta uvažavam njegov doprinos poimeničnog spiska kao bar u namjeri vjerodostojnim. S drugog stanovišta osuđujem Strižićevu reinterpretaciju povijesti na način da ovakav žrtvoslov dovodi u pitanje istinitost svega do tih razmjera da mi se čini da je još jedino istina da se autor zove Ivan Strižić, ali s gubitkom prava na ispovijed. Jer negacija evidentnog zločina i zločinaca je neoprostiv grijeh.

MARTIRSTVO I SVJEDOČANSTVO LJUBANA JEDNAKA

Sređujući građu zločina NDH upoznao sam desetak žrtava koje su preživjele masovne masakre i kasnije o njima svjedočile. Ali slučaj Ljubana Jednaka je jedinstven. Jer je to prvi masovni masakr i to u pravoslavnoj crkvi u Glini. Kao svjedočanstvo navještanja genocida (pobiti, pokrstiti, protjerati), obišlo je svijet dok se dogodilo. Zbog toga ovo svjedočanstvo (zajedno s još nekoliko drugih) donosimo u izvornom obliku kako je opisano u publikaciji Zbornik radova sa simpozija Glina 1284–1944–1984, prilog Glina: glinski kraj kroz stoljeća, izdanje Glina, Skupština općine, 1988, urednici Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević:

Prekrštavanja pravoslavnih u rimokatolike u glinskom kotaru (slučaj Ljubana Jednaka)

U skladu s politikom ustaških vlasti i Rimokatoličke crkve u NDH, prema pravoslavnim Srbima i u glinskom kotaru bilo je prekrštavanja. Najprije je to bio slučaj sa ženama i djecom ubijenih glinskih Srba, koje je bez posebne procedure «prekrstio» glinski župnik Franjo Žužek. Isto tako su prekrštene i neke žene iz srpskih sela u glinskoj okolici, kao što su Donje Selište i Majske Poljane. U Majskim Poljanama su neke «preobraćeniце» odmah nakon toga stavile Isusovo raspelo na raskršću puta iz Gline u selo kod kuća Meandžija i Kukoleča. Bučki župnik prekrstio je isto tako žene i djecu ubijenih Srba iz Gornjeg Taborišta.

Svjedočanstvo o pokatoličavanju Meandžija u Glini odlukom nadbiskupa Stepinca

Pojedinačnog prekrštavanja bilo je i u nekim miješanim selima, ali velika većina srpskog stanovništva glinskog kotara nije bila prekrštena, prije svega zbog utjecaja komunista. Komunisti su bili uspjeti uvjeriti narod da prekrštavanje ne može osigurati nikakav spas i da s ustaškim vlastima nikako ne treba surađivati, već se boriti protiv njih.

Zvjerski pokolj prekrštenog stanovništva Gornjeg Taborišta 28. prosinca 1941. godine konačno je raspršio sve iluzije, a ubojstva i odvođenja u koncentracione logore onih Hrvata s glinskog područja koji su se suprotstavljali ustaškim vlastima potvrđivali su već i ranije da nije dovoljno biti rimokatolik da bi se sačuvala glava i imovina.

Pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi

Ustaške vlasti kotara Vrginmost objavile su posredstvom općinskih uprava u Čemernici i Vrginmostu poziv srpskom stanovništvu da neizostavno dođe 3. kolovoza 1941. u Vrginmost radi prelaska na katoličku vjeru. Onima koji ne dođu prijetilo se da će biti ubijeni.

U zakazano vrijeme u Vrginmostu se skupilo preko 2.000 ljudi. Možda ni ustaše nijesu očekivale takav odaziv, jer je u Vrginmost stiglo i ustaško pojačanje iz Gline. Skupljeni svijet je nakon toga opkoljen i satjeran u ogradu Sokolskog doma, odakle je nešto ljudi, muškaraca i žena, pobjeglo. Ustaše su uskoro izdvojili djevojke i žene i pustili ih kućama, zadržavajući muškarce, koje su nešto kasnije počeli prevoziti kamionima u Glinu.

Inače već 29. srpnja, u ranim jutarnjim satima, u glinsku pravoslavnu crkvu dovedena je prva skupina Srba iz Topuskog, koja je prevezena vlakom.

U toj skupini bio je i jedini preživjeli u pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi, Ljuban Jednak:

Uhapšen sam 27. jula 1941. godine u blizini moje kuće na cesti. U Topuskom su me odveli u općinu, gdje je za kratko vrijeme dovežen kamion uhapšenih iz susjednih sela. Ustaše su nas postrojili da utvrde da li imamo oružje. Kad su nas pregledali, rekli su nam da smo svi četnici. Po dvojicu vodili su u sobu i tamo kundacima od pušaka nas tukli. Noću 28. jula dovedeni smo do željezničke stanice Topusko gdje smo ostali do jutra 29. jula 1941. Tu su nas strpali u dva vagona i u tim vagonima dopremili u Glinu. Bilo nas je oko 160 na željezničkoj stanici Glina. Pod pratnjom ustaša dopremljeni smo u glinsku pravoslavnu

crkvu. Mika Deželić, ustaša, po zanimanju lončar, rekao je da nas treba zaključati u pravoslavnu crkvu. Sin Nikole Vidakovića, star oko 14 godina, rekao je Deželiću da donese ključ od crkve i on ga je donio, a zatim smo svi ušli u crkvu, a ustaša je vrata zaključao... Oko 13 sati došao je u crkvu ustaški oficir i rekao: «Vi ste četnici još 1918. osuđeni na smrt, a danas je presuđenje». Uvečer su doveženi novi uhapšenici sa kamionima. Ustaški oficir je komandovao da legnemo, da izujemo cipele i da pobacamo kapute, što smo učinili. Prvog su Peru Miljevića pitali da li je četnik i raspoređivali ga od vrata do trbuha. Iza toga je oko deset ustaša u crkvi počelo klati noževima tko je koga stigao. Drugi ustaše su mrtvima lupali kundacima glave. Tako su klali redom. Ostalo je još desetak ljudi živih u crkvi. Ja sam iskoristio trenutak i skočio i legao među mrtve. Još trojica su se sakrili u crkveni oltar. Zaklane su nosili ustaše van u kamion, držeći jedan za noge, a drugi za ruke ... Tako sam iz crkve iznešen i ja i bačen u kamion. U tom kamionu ustaše su ocijenili da ima previše i mene skinuli i prebace u drugi kamion, jer sam bio pri vrhu žrtava na kamionu. Čuo sam kada je jedan ustaša drugome rekao da pazi da nije tko ostao u crkvi. Ustaša mu je odgovorio da nije nitko. Ona tri iz oltara su poslije otišli u zvonik. Kamioni su krenuli iz Gline do jama koje su već bile iskopane za naše zakopavanje. Na mrtvim ljudima na kamionima sjedili su ustaše... Iza kratkog vremena kako su dovezli nas došao je kamion pun uhapšenih živih Srba vezanih nogu i ruku. Njih su tukli čekićima i sjekirama i onda pobacali u jamu. Jedan ustaša je rekao da je previše mrtvih u jednoj jami. Drugi ustaša ušao je u jamu i gazio po mrtvima da bi u jamu stalo što više žrtava. Gazio je i po meni. Za to vrijeme je primijetio da se jedan čovjek miče i opalio dva-tri metka u njega. Jedan od tih hitaca pogodio je mene u meso od noge. Oko 5–6 koraka od jame bili su ustaše i po mrkloj noći lampašima osvjetljavali prostor oko jama. Iz jame je dopuzio čovjek do mene i pitao me jesam li živ. Ponovio je pitanje i javio sam mu se i dogovorili smo se da iz jame iskočimo. Iz jame smo iskočili i od jame pobjegli svako na svoju stranu, a da nas nitko nije primijetio. Sklonjen u živici dočekao sam jutro. Ujutro sam naišao na Stojana Rebraču, koji mi je rekao da smo u blizini Majskih Poljana gdje živi moj ujak Pajo Lončar, kod koga sam ostao šest mjeseci i tako ostao živ.⁽³²⁾

Glinska građanka Josipa Šarić svjedočila je o ovom pokolju već 14. listopada 1944. godine:

⁽³²⁾ Izjava Ljubana Jednaka na suđenju članovima ustaške vlade 1946. godine. Aj, F 110, F. 341, j. 391, dost. broj 3070.

Oko jedan sat noću došli su u općinsku zgradu Glina gdje je ležao mrtav ustaša Janko Budak, tri ustaše uprljanih uniformi od krvi. U rukama su imali krvave bodeže. Stali su pred mrtvacu i nad njegovim tijelom digli uvis bodeže, mašući po zraku i govoreći: «Mi osvećujemo tvoju hrvatsku krv». Pitala sam ih od čega su krvavi, a oni su odgovorili, ako hoću da mogu vidjeti i da pođem s njima. Pošla sam ja, Mara Klaić i Draga Likar, koje su dežurale kod mrtvog ustaše. Došle smo na prag crkve. Vidjela sam hrpe zaklanih ljudi pred crkvom, a sav prostor bio je krvav. Vidjela sam gdje leže zaklani ljudi i čula kako žrtve viču. Čula sam kad je ustaša zapitao žrtvu: «Gdje ćeš da te koljem?» Poslije toga, vidjevši ovaj strašan prizor, ja sam otišla svojoj kući, a Mara Klaić je ušla u crkvu. Poznali smo jednog od te trojice ustaša. On je prije rata radio kod krojača Dugača i zaručio njegovu kćer. U crkvi sam vidjela od glinskih ustaša Nikolu Vidakovića, Janka Kihalića i Stevu Mulca.⁽³³⁾

Istog dana svjedočio je još jedan glinski građanin, Mate Bakšić, koji je bio očevidac zbivanja pred crkvom:

Te noći oko 21 sat vidio sam sa svog prozora da iz crkve kamionima odvoze žive ljude. Kasnije sam čuo kako se prolama iz crkve vrisak i muklo tuljenje poput zvijeri ili blaga kada se kolje. Vidio sam kako krvnici jednoga po jednoga iznose iz crkve i toware u kamione. Vidio sam kako pred crkvom kolju neke ljude. Čuo sam kad su jednome rekli: «Digni košulju gdje mu je srce!» Potom sam čuo ropac žrtve. Oko pola noći ja i žena vidjeli smo kako iz crkve izlazi jedan ustaša držeći u desnoj ruci nož, a ruke okrvavljene, pa ga je moja žena pitala što se to događa u crkvi. Ustaša je odgovorio: «Koljemo». A moja žena pita: «Koga koljete?» Ustaša je odgovorio: «Koljemo Srbe, jer dok ih ne pokoljemo do jednoga za nas Hrvate nema spasa». Sutradan sam vidio dr Reboka kako nečim posipa mjesta koja su još zaudarala od krvi.⁽³⁴⁾

Jedan od ustaša učesnika u klanju bio je Hilmija Berberović, koji je krajem rujna 1941. godine bio saslušavan u beogradskoj policiji u vezi sa pokoljem u glinskoj pravoslavnoj crkvi:

Moj komandir Josip Dobrić rođen je u Splitu. Učitelj je po zanimanju. Određivao je po petnaest ljudi da kolju u glinskoj crkvi. Prije klanja vojnici su dobijali žestoki alkohol. Ja sam bio određen u tri maha da koljem u crkvi. Sa vojnicima su išli u crkvu i oficiri Josip Dobrić i Mihailo Cvetković. Ubijanja

⁽³³⁾ Izjava Josipe Šarić, AJ, F 110, dost. br. 2933.

⁽³⁴⁾ Izjava Mate Balešića, isto.

smo vršili udarom noža pravo u srce, a neke klali preko vrata, a neke udarali gdje stignemo. Za vrijeme klanja nije gorilo svjetlo u crkvi, nego su vojnici držali u rukama baterijske lampe i osvijetljavali. Neki Srbin je nalijetao na nas i udarao nogom. Takav je sav iskasapljen. Svi koji smo klali bili smo od krvi toliko umrljani da su se uniforme morale zamijeniti u magazinu drugima.⁽³⁵⁾

Ignac Haluza iz Gline vidio je među autobusima koji su dovozili ljude u glinsku crkvu i zagrebačke. Josip Mison je pred crkvom oduzimao dovezenima satove, novac i druge dragocjenosti i stavljao ih u jednu veliku košaru.⁽³⁶⁾

Glinski župnik Franjo Žužek mogao je ući u pravoslavnu crkvu prije pokolja:

Vidio sam dupkom punu crkvu ljudi u kojoj je sve zaudaralo jer su ljudi i nuždu vršili u crkvi pa su neki već bili klonuli od lošeg zraka. Crkveni namještaj bio je razoren.⁽³⁷⁾

Inače, Glina je bila posebno osigurana te noći. Kako su glinske ustaše bile zauzete, služba osiguranja uveliko je bila povjerena pouzdanijim glinskim građanima.⁽³⁸⁾ Među građanima se pričalo da su «glavni koljači» u crkvi bili mesar Joso Žinić i opančar Šima Naglič, kao i da se žrtve batinalo prije klanja, u čemu su se «isticali» trgovac Stipe Frković, slastičar Pavao Kalajdžić i stražar Stevo Mihaljević.⁽³⁹⁾

Sjećanje jukinačke učiteljice Ljerke Zibar vjerojatno najupečatljivije svjedoči o psihozi koja je vladala u Glini u noći pokolja u crkvi:

Pred večer koncem srpnja 1941. pred našom gostionicom zaustavio se kamion u kome su se dovezli ustaše Janko Kihalić, Stevo Kreštalica i Pajo Kreštalica koji su bili pijani. Janko Kihalić pitao me u kuhinji da li imam vruće vode. Pitala sam ga zašto mu to treba. On je pokazao čovječije srce i tražio da ga se ispeče. Srce je bilo zamotano u nekoj krpi, a po pričanju gostiju bile su tu i ljudske oči. Moja pastorka Vera Zibar nije dozvolila da se srce peče.⁽⁴⁰⁾

Velik broj Srba muškaraca koji su bili pohapšeni tih dana nije ubijen u glinskoj pravoslavnoj crkvi, već na stratištima, na prethodno iskopananim jamama.

Blaž Šoštarčić iz Kihalca izjavio je u kasnijoj istrazi da su sve žrtve iz crkve pokopane u području sela Graberje i dodao:

⁽³⁵⁾ Vidjeti nap. 36.

⁽³⁶⁾ Izjava Ignaca Haluze, AJ, F 110, dost. br. 2933.

⁽³⁷⁾ Izjava Franje Žužeka, AJ, F 110, F 264, j. 314, dost. br. 1268.

⁽³⁸⁾ Izjava Ivana Pacentija, AJ, F 110, dost. br. 2933.

⁽³⁹⁾ Izjava Andrije Skolenkovića, isto.

⁽⁴⁰⁾ Izjava Ljerke Zibar, isto.

Tih dana vozilo je osam kamiona žive ljude do iskopanih jama. Narod mogeja sela išao je na lice mjesta da vidi što se tamo događa. Bio sam i ja. Vidio sam u jami potučene ljude. Kraj jame stajalo je nekoliko muškaraca svučenihi do gaća. Jami su prilazili jedan po jedan i kod jame čučnuli, a ustaša Ivan Horvatić iz Novog Sela opali iz karabina metak u začelje i žrtva padne u jamu. Sva odjeća žrtava i hrana koju su ponijeli oduzeta je i složena na jednu hrpu kraj jame koju su ustaše iz Glinskog Novog Sela podijelili međusobno. Najbolje i najviše uzeo je ustaša seoski rojnik Ivan Horvatić.⁽⁴¹⁾

Tako je i Josip Vidnić iz Glinskog Novog Sela svjedočio da je Ivan Horvatić tjerao sve muškarce starije od 16 godina iz svog sela da idu kopati jame za žrtve.⁽⁴²⁾ Jednako je svjedočio i Mate Šimanović iz istog sela, koji je dodao da ih je na kopanje krenulo tridesetak, s tim što im se pridružilo još toliko ljudi iz susjednih sela. Na prostoru gdje su se kopale jame zatekli su šezdesetak ustaša iz njihova i susjednih sela:

Oko 16 sati stigla su tri kamiona iz Gline puni ljudi, žena i djece. Primitio sam jednog čovjeka bez obje noge koji je išao na štakama. Sve žrtve su kod kamiona svučene i tako dovođene do jama, ubijane i u jamu svaljivane. Ubijanje je trajalo do prvog sumraka. Ustaše su naredili da jame zatrpamo. Do 22 sata jame su bile zatrpane.⁽⁴³⁾ (str. 292–293)

I pored činjenice da je Jednak preživio masakr i dugu petgodišnju borbu kao partizan, doživio je duboku starost, 81. godinu života. No, njegovim životom sudbina se ponovo poigrala. Dvije godine pred kraj života (1995) bi «Olujom» protjeran sa svim sumještanima iz svog zavičaja. Navodno se našao u koloni koju su kamenovali kao u pretpovijesno doba. Nakon dvogodišnjeg izbjeglištva snašla ga je i smrt u tuđini bez ikoga i bez ičega. Bi objavljeno 7. maja: u okolini Beograda umro je Ljuban Jednak, jedini preživjeli svjedok pokolja u glinskoj crkvi.

Svi, kao solidarni u sućuti, ali nitko da nađe grobno mjesto. U redakciji izbjegličkog časopisa *Odgovor* znali su sve detalje da je Ljuban Jednak umro i da se ne zna gdje će biti sahranjen. Urednik časopisa Zvonko Tarle, pjesnik, zamoli me da napišem komemorativno slovo. Pošto sam Jednaka osobno poznao, naslovim tekst *Ni mrtav neće u zemlju*. Odem u Savez boraca u Beogradu

⁽⁴¹⁾ Izjava Blaža Šoštarića, isto.

⁽⁴²⁾ Izjava Josipa Vidnića, AJ, F 110, F 246, j 314.

⁽⁴³⁾ Izjava Mate Šimanovića, isto.

sa velikim brojem napisa o njemu poslije spasa iz pokolja, zamolim ljude i tako Ljuban Jednak nakon osam dana bi sahranjen na groblju Bežanijska Kosa kraj Beograda. 15. maja 1997. Njegov znanac i prijatelj A. Panić u Politici objavi sjetni nekrolog. Tim završiše sve kalvarije ovog nedužnog čovjeka gonjenog nezasnovanim osvetama i odmazdama. Ti grčki tragizmi na naš način za nas nisu nikakvo pravo nego se ponavljaju bez katarze i samoosvješćenja.

STRADANJE I OTPOR STANOVNIŠTVA NASELJA VRGINMOSTA ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA

Od svih naselja Korduna stradanje srpskog stanovništva naselja općine Vrginmosta su najveća i najmasovnija za vrijeme Drugog svjetskog rata. Od 50 naselja ni jedno nije pošteđeno, a u većini ni jedno domaćinstvo i ni jedna kuća. Prema akribijalnoj studiji, neke vrste monografije, odnosno zbornika, autora Duška Bajića, ta stradanja, zločini i otpor svestrano su opisani⁽⁴⁴⁾. Polazeći od navednog izvora koncentrirat ću se samo na posljedice gubitka stanovništva i razorenosti prostora.

Prvi veliki pokolj pogodio je ovaj prostor pozivom na pokrst u Glinskoj crkvi. Prema poimeničnom popisu, koje autor iznosi, masakrirano je oko 1000 stanovnika iz naselja Vrginmosta. Preživio je već ranije opisani Ljuban Jednak čije je svjedočanstvo bilo naj snažnija mobilizacija otpora. Tako su naselja oko Petrove gore listom krenula u organizirani otpor. Taj otpor je bio tako snažan i dobro organiziran da se u njemu pojavio jedinstven primjer u povijesti otpora. Naime, u pokretu otpora učestvovalo je 19% žive sile tog prostora. Dakle riječ je o sveopćem otporu svih uzrasta, svih profila zvanja i zanimanja, oba spola (pretežno su to bili seljaci). Međutim, odmazda je bila sveopća, masovna, bez milosti, uz direktno učešće najviših vrhova kvislinške tvorevine NDH. Pokretači otpora, posebno Komunistička partija, uspjeli su u kratkom vremenu prodrijeti u svako naselja, a već 1941. godine KP je imala preko 100 svojih članova i bar dva puta toliko skojevaca na tom prostoru. Bile su formirane sve društvene organizacije ratnog otpora (omladine, žena i dr.). Tu su nikli prvi organi narodne vlasti poznati po «Ostrožinskim propisima»⁽⁴⁵⁾. U jednom naselju je formirana tzv. «Kirinska republika»⁽⁴⁶⁾.

⁽⁴⁴⁾ Vidjeti opširnije: Duško Bajić: «Kotar Vrginmost u NOB-u 1941–1945. godine» izdanje Općinskog odbora Saveza boraca NOR Vrginmost, 1980. godine.

⁽⁴⁵⁾ Citirano prema navedenoj knjizi Duška Bajića: «Kotar Vrginmost u NOB-u 1941–1945. godine».

⁽⁴⁶⁾ Pokušajem ovjekovječenja ove legende spomenikom jednog od najvećih skulptora na temu antifašizma Vojina Bakića, nažalost nepošteđene poslije 1995. prilikom brisanja

Na tom prostoru je održano 19. jula 1941. godine u šumi Abez prvo Okružno savjetovanje na kojem je prisustvovao Rade Končar, sekretar Centralnog komiteta KPH, Josip Kraš, član CK KPH i sekretar Okružnog komiteta KPH Karlovac, Ranko Mitić, Mulutin Baltić, Žarko Čuić, Stanko Čanica-Opačić, koji će kasnije postati legenda otpora, zatim Rade Bulat, Branko Nikoliš, Mile Manojlović i Stanko Maslek. Savjetovanje je imalo širi i opći značaj za organizaciju otpora protiv okupatora i kvislinga. Tu je Rade Končar izrekao misao: «Mi komunisti se napadom Njemačke na SSSR smatramo mobilisani. Za nas važe svi ratni vojni zakoni koji se odnose na neizvršenje naređenja». Dakle, ocjena političkog stanja, načina vođenja borbe i zasnivanja organa vlasti, na tom savjetovanju, postali su temelj sveukupne organizacije otpora, ne samo na Kordunu, nego u cijeloj Hrvatskoj.

U to vrijeme oko Petrove gore na nivou naselja organizirano je 9 borbenih grupa, sa sljedećim brojem boraca: Podgorje 15, Pješčanica 10, Sjeničak 50, Bakić 30, Kirin 20, Stipan 20, Perna 30, Pecka 15 i Malička 10. Dakle sveukupno oko 200 naoružanih ljudi spremni za borbu na život i smrt. Oni su svakim danom napadali i oslobađali neki prostor. CK Hrvatske uputio je jednu okružnicu, poznatu kao «Okružnica broj 4», u kojoj je utemeljio oblike organiziranja vlasti na oslobođenim teritorijama⁽⁴⁷⁾.

Koliko je bio opseg otpora vidi se i iz podatka da je na ovom prostoru registrirano preko 1.000 prvoboraca, od čega je preko 400 izginulo u borbama. Naselja oko Petrove gore zbog organiziranog otpora bila su faktički masakrirana. Tako su neprijateljske snage ofanzivom na Petrovu goru sa-tjerali u обруč preko 15 tisuća stanovnika s 800 naoružanih partizana, i sa desetak puta više dobro organizirane napadačke sile, neprijatelj je bio uvjeren da je došao trenutak za potpunu likvidaciju pokreta. Da bi ohrabrio taj

memorije kao oblika zatiranja. civilizacijske tekovine antifašizma na ovim prostorima, čak ni groblje nije pošteđeno.

⁽⁴⁷⁾ Autor ovog akribijalnog svjedočanstva Duško Bajić, daroviti besjednik, istinski hrabar komesar komandovao je u akciji oslobođenja dječjeg logora u Jastrebarskom «Za mnom, drugovi! Il izginuti, il djecu osloboditi.» Kasnije, u šumarcima sošičkih atara skoro na granici sa Slovenijom držeći u naručju živi skelet dječarca, ridajući, govorio nam je, pokazujući na dječaka i ostale u povorci: «Pogledajte što je fašizam, da bi se znali boriti i nikad predati». Kad smo ga pitali, da li da pišemo u bataljonskim novnama da smo plakali, on je odgovorio: «Morali smo plakati i nema toga tko ne bi plakao nad nevinim žrtvama ove djece». U to doba nismo znali da je u koncentracionim logorima NDH bilo zatočeno oko 19.000 djece. Pa zar se i to može slaviti!?

pothvat zločina, Pavelić se prvi put osobno angažirao i došao da prisustvuje tome ofanzivnom okruženju. Naime, Pavelić u pratnji talijanskog poslanika u NDH, generala Oksilia, odlazi u Bović, a dočeka ga je Ante Moškov, koji je već ranije pripremio koncentracione logore za zarobljene stanovnike. Osim Pavelića tu je došao Kvaternik i Lisak i brojni drugi iz njegove svite. Pavelić se dovezao iz Lasinje u talijanskom tenku. Tek nakon tri dana praktičnog poraza ovog pothvata, evo što je objavio list «Hrvatski narod» od 3. siječnja 1942. godine: «U srijedu, 31. prosinca 1941. godine, proboravio je Poglavnik na Kordunu... sa svojom pratnjom u kojoj su se nalazili Njegova preuzvišenost general g. Oksilia i Poglavnikov pobočnik, bojniki Lisak cijeli dan. Poglavnika je pri dolasku na ovo područje dočeka bojniki Poglavnikove tjelesne bojne Ante Moškov, zapovjednik odjela kojima je povjerena dužnost da osiguraju ovo područje i da ga očiste od četničko-boljševičkih bandi. Bojniki Ante Moškov poveo je Poglavnika i njegovu pratnju na splav preko Kupe, a onda je Poglavnik sa svima pošao pješice do mjesta gdje ga je dočeka konjički sklop Poglavnikove bojne ... Poglavnik je sa svojom pratnjom odjahao prema položajima na kojima se još vide tragovi nedavnih borbi sa četničko-komunističkim banditima. Zatim je Poglavnik nastavio obilazak redom svih položaja i svugdje se zadržavao sa seljacima u razgovoru. Poglavnik je, jašući čitav dan, obišao sve odjele i postrojbe ustaša, domobrana i hrvatskih oružnika, koji s puno požrtvovnosti vrše svoju tešku dužnost. Konačno, Poglavnik je stigao u Bović, gdje se nalazi sjedište zapovjedništva svih odjela. Tu se zadržao nešto dulje, da se odmori. Poglavnik je bio veoma zadovoljan s duhom koji prožima naše ustaše, domobrane i oružnike i sa spremnošću na žrtvu koju oni pokazuju na svakom koraku...»⁽⁴⁸⁾

Pod pritiskom masa sabijenih na uzak prostor naoružani partizani odlučili su se na proboj i uspijevaju uz nadljudske napore, međutim bilanca masakra nad civilnim stanovništvom završila je s 1.617 žrtava. Tako su neka sela potpuno opustila. Naime, po naseljima je izginulo: Dugo Selo 417 duša, Prkos 319, Trstenica 118, Batinova Kosa 117, Trepča 102, Čemernica 99, Bukovica 89, Stipan 86, Lasinjski Sjeniĉak 61, Pješĉenica 54, Banske Moravice 51, Šljivovac 39, Ostrožin 37, Donji Sjeniĉak 27, Golinja 26, Kozarac 25,

⁽⁴⁸⁾ Citirano prema navedenoj knjizi Duška Bajića: «Kotar Vrginmost u NOB-u 1941–1945. godine».

Kirin 23, Desno Sredičko 21, Čremušnica 20, Bović 16, Gornji Sjeniĉak 11, Mala Trepĉa 3, Brnjavac 1 i Desni Štefanki 1. Istovremeno bi popaljeno preko 2.000 kuća s pratećim objektima, opljaĉkana sva sredstva rada, stoĉni fond i uništena voćna stabla.

Poslije ove ofanzive partizanske jedinice bijahu pregrupirane, bolje povezane s banijsko-liĉkim jedinicama, zapoĉeše oslobodilaĉke akcije većih razmjera. Uostalom potkraj 1941. godine u selo Vuĉkoviće na prostoru Petrove gore dolazi Glavni štab NOB, sa španskim borcem Ivom Rukavinom na ĉelu i svi oblici borbe dobiše potpuno novi oblik organizacije i struktuiranja vojnih jedinica.

Sveukupna bilanca posljedica po život naroda, sudbinu naselja i sudbinu cijelog prostora Vrginmosta u Drugom svjetskom ratu prikazana je u tabelarnom prilogu. U pokretu otpora ovaj je kraj položio goleme ųrtve, praktiĉno najveće. Od nešto više od 40.000 stanovnika, 10.389 je registriranih izginulih, pomrlih i nestalih ne raĉunajući one koji umriješe po raznim prostorima u izbjeglištvu. Neki zarobljeni na Petrovoj gori završise u raznim logorima, a neki dospješe u logore, ĉak do Norveške.

Evo ukratko nekoliko sumarnih tabelarnih iskaza tog golemog stradanja po naseljima Vrginmosta, odnosno naseljima oko legendarne Petrove gore ĉiju je legendu otpora pronijela posebno formirana partizanska bolnica.

Prema svim pokazateljima proizlazi da su samo simboliĉno stradala ona naselja u kojima su bila dominantna populaciona masa Hrvata. Inaĉe, srpska naselja bijahu razorena, u mnogim primjerima s gubitkom svakog drugog, svakog trećeg, svakog ĉetvrtog ili svakog petog stanovnika. Uostalom od sveukupnog stanovništva 10.389 duša je stradalo, odnosno poginuo je svaki ĉetvrti iz ovog prostora. Tamo su nastale brojne masovne grobnice obiljezene, komemorirane i na kraju brisanjem memorije poslije 1995. godine, zatirane. Dakle ubijeni su, brisanjem memorije, ponovno ubijeni. Pošto su tabelarni prikazi rađeni pregledno, kronološki, s više ulaznih glava to se svaki ĉitalac moųe uvjeriti kakav je oblik tog divljaštva primjenjivan na neduųnim civilima. Istovremeno kad pogledate bilancu kako su pogibali dobrovoljci, prvoborci toga kraja po raznim prostorima ne samo Hrvatske nego nekad zajedniĉke drųzave, onda se vidi da je taj antifašistiĉki pokret bio jedinstven, općejugoslavenski i da je kao takav podredio svoju oslobodilaĉku borbu jednako svim narodima i prostorima. To nas je kvalificiralo da postanemo znaĉajan faktor antifašistiĉke koalicije u Drugom svjetskom

ratu. Zbog toga jednostavno nema potrebe posebnog komentara ovih pokazatelja nego ih preuzimam iz akribijalnog opisa Duška Bajića kao fakte statistički iskazane koje same po sebi zločin osuđuju i oslobodilački pokret obilježavaju.⁽⁴⁹⁾

⁽⁴⁹⁾ Stoga skrećem pažnju čitaocu da ima u vidu da je kontinuitet Hrvatske državnosti u ZAVNOH-u koji je upravo u jednom od toponima ovog prostora u Topuskom donio presudne odluke o sudbini buduće Hrvatske. Nažalost ni muzej toga događaja posvećen ZAVNOH-u gdje su bili originali jedinstvenog kongresa kulturnih radnika, originalni rukopisi legendarnih svjedoka vremena pjesnika Vladimira Nazora, te pjesnika Gorana Kovačića, a na zgradi se muzeja nalazilo muralno rješenje dva slikara partizana Ede Murtića i Zlatka Price koji su obilježili epohu, ali brisanjem memorije na antifašizam nalog za miniranje toga objekta dao je direktor Zagrebačke filharmonije, kojeg sam cinično nazvao «produhovljenim muzičarem»

Tabularni prilog

Red. br.		SELO		Ukupno u NOV 1941–1945.	Nosioци Partizanske spomenice 1941.	Poginuli, a 1941. stupili u NOV	Pali borci 1941–1945.	Žrtve fašističkog terora				Ukupno pali borci i ŽFT	% u odnosu na broj stanovnika
								Ubijeni od neprijatelja	Umrli od tifusa	Žrtve rata	Svega		
1.	Ban. Kovačevac	7		7			2	2			4	6	1,00
2.	Ban. Moravci	68	2	68	2	4	19	68	10		78	97	18,30
3.	Ban. Selnica	3		3			2	1			1	3	0,93
4.	Batinova Kosa	30	1	30	1	2	8	235	8	6	249	257	54,00
5.	Blatuša	106	18	106	18	20	45	352	79	9	440	485	34,64
6.	Boturi	3		3			2	7			7	9	11,25
7.	Bović	155	25	155	25	12	47	69	45	12	126	173	22,19
8.	Brnjavac	92	6	92	6	3	20	68	22	8	98	118	20,29
9.	Bukovica	130	5	130	5	2	12	191	16	7	214	226	39,51
10.	Crevar. Strana	57	11	57	11	7	20	135	35	2	172	192	25,87
11.	Crna Draga	17		17			4					4	1,00
12.	Crni Potok	142	26	142	26	16	58	232	71	15	318	376	30,89
13.	Černernica	47	5	47	5	8	26	486	50	22	558	584	37,27
14.	Čremušnica	140	12	140	12	14	47	72	75	20	167	214	23,77
15.	Des.Sredičko	18		18			1	23			23	24	6,85
16.	Des. Štefanki	29		29			2	30			32	34	6,07

Tabela br. 1
Učesće u NOV, nosioci «Part. spomenice 1941.» pali borci i ŽFT sa teritorije kotara Vrginmosta 1941 – 1945.

Red. br.	SELO	Ukupno u NOV 1941–1945.	Nosioci Partizanske spomenice 1941.	Poginuli, a 1941. stupili u NOV	Pali borci 1941–1945.	Žrtve fašističkog terora				Ukupno pali borci i ŽFT	% u odnosu na broj stanovnika
						Ubijeni od neprijatelja	Umrli od tifusa	Žrtve rata	Svega		
17.	D. Sjeničak	195	13	12	34	180	34	20	234	268	21,44
18.	Dugo Selo	138	21	12	36	482	24	10	516	552	44,40
19.	Golinja	108	5	4	36	99	52	11	162	198	23,29
20.	G. Sjeničak	199	19	21	56	277	80	59	416	472	25,71
21.	Gredani	34		1	4	106	1	4	111	115	9,58
22.	Hrvatsko Selo	55		1	5	4	3	2	9	14	1,08
23.	Kablari										
24.	Katinovac	130	14	12	50	412	54	19	485	535	41,30
25.	Kirin	215	33	48	80	111	40	25	176	256	21,66
26.	Kozarac		4	5	21	64	58	5	127	148	21,28
27.	Lasinja	24				57		24	81	81	10,12
28.	Las. Sjeničak	205	27	14	68	137	111	36	284	352	21,93
29.	Novo Selo	4									
30.	Malička	109	29	22	28	55	32		87	115	24,36
31.	Mala Trepča	64	7	3	16	22	11	10	43	59	16,85
32.	Mala Vranovina	69	3	1	16	37	20	4	61	77	21,56
33.	Ostrožin	150	23	13	49	107	25	7	139	288	13,95
34.	Pecka	133	23	25	44	240	39	10	289	333	30,93

Tabela br. 1
Učesće u NOV, nosioci «Part. spomenice 1941.» pali borci i ŽFT sa teritorije kotara Vrginmosta 1941–1945.

Red. br.	SELO	Ukupno u NOV 1941–1945.	Nosioci Partizanske spomenice 1941.	Poginuli, a 1941. stupili u NOV	Pali borci 1941–1945.	Žrtve fašističkog terora				Ukupno pali borci i ŽFT	% u odnosu na broj stanovnika
						Ubijeni od neprijatelja	Umrli od tifusa	Žrtve rata	Svega		
35.	Perna	180	64	45	73	388	94	17	499	572	41,14
36.	Pješčanica	176	20	13	50	210	64	13	287	337	22,72
37.	Podgorje	65	18	10	19	124	35	9	168	187	25,61
38.	Pojani	50	6	4	16	100	31	11	142	158	35,99
39.	Ponikvari	7			4	99		2	101	105	12,70
40.	Prkos	108	31	8	23	424	6	1	431	454	61,06
41.	Slavsko Polje	310	60	44	81	235	91	10	336	417	26,39
42.	Staro Selo	40	5	20	33	490	98	13	601	634	39,85
43.	Stipan	110	20	11	35	116	20	9	145	180	22,78
44.	Šljivovac	90	19	6	28	55	14	11	80	108	15,42
45.	Topusko		5	5	6	37			37	43	7,53
46.	Trepča	36	5	3	9	110		5	115	124	43,92
47.	Trstenica	160	9	8	46	159	37	4	200	246	25,89
48.	Vel. Vranovina				1	3			3	4	0,80
49.	Vorkapić Selo	159	9	2	45	42	113		155	200	22,00
50.	Vrginmost	20	5	5	6	38	3	3	44	50	
	SVEGA	2.511	608	466	1.333	6.991	1.601	459	9.051	10.384	

Tabela br. 2

Pali i umrli borci sa teritorije kotara Vrginmosta

R. br.	Selo	Broj palih boraca			Starosna dob			Socijalni sastav					Nacionalni sastav			Godina stupanja u NOV					Godina pogibije			Mjesto pogibije						
		M	Ž	Svega	Do 20 god.	21-40	41 i dalje	Zemljoradnici	Zemlj.i zanat.	Đaci	Studenti i intelektualci	Službenici	Vojna lica	Srbi	Hrvati	Ostali	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Na Kordunu	Van Korduna	Van republ.	
1.	Ban.Kovačevac	2		2		2	2							2						1					2		2			
2.	Ban.Moravci	19		19	1	16	2	18		1			16	3		4	10	2	2	1		2	6	7	5	5	12	2		
3.	Ban.Selinica	2		2		1	1	2					2				1	1					1	1		2				
4.	Batin.Kosa	8		8	2	6		5	1				8			2	5	1			2		3	2	1		2			
5.	Blatua	44	1	45	6	39		43	1	1			45			20	20	2	3		2	16	12	11	4	30	14	1		
6.	Boturi	2		2		2		2					2							2						2		2		
7.	Bović	43	4	47	16	29	2	42	2	2	1		47			12	30	5		3	6	24	10	4	20	21	6			
8.	Brijevac	20		20	4	15	1	20					20			3	14	2	1		4	12	3	1	11	5	4			
9.	Bukovica	12		12	7	5		12					12			2	6	4			1	4	6	1	7	1	4			
10.	Crevar. Strana	20		20	4	16		18		2			20			7	10	2	1		8	8	4		13	3	4			
11.	Crna Draga	4		4		4		4					4						1	3			3	1		4				
12.	Crni Potok	58		58	14	42	2	51	6	1		58			16	35	4	3		4	15	24	10	5	29	16	13			
13.	Čemernica	24	2	26	8	18		23		3		26			8	13	4	1		2	6	8	7	3	15	7	4			
14.	Čremušnica	46	1	47	9	38		41	4	1		47			14	28	5			3	3	30	8	3	17	20	10			
15.	Des. Sredičko	1		1		1		1				1							1							1				
16.	Des. Štefanki	2		2		1	1	2											2						2		2			
17.	D. Sjeničak	33	1	34	9	19	6	30	2	1	1		34			12	18	4		1	9	8	8	8	8	13	7	14		

Tabela br. 2

Pali i umrli borci sa teritorije kotara Vrginmosta

R. br.	Selo	Broj palih boraca			Starosna dob			Socijalni sastav					Nacionalni sastav			Godina stupanja u NOV					Godina pogibije			Mjesto pogibije						
		M	Ž	Svega	Do 20 god.	21-40	41 i dalje	Zemljoradnici	Zemlj.i zanat.	Đaci	Studenti i intelektualci	Službenici	Vojna lica	Srbi	Hrvati	Ostali	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Na Kordunu	Van Korduna	Van republ.	
18.	Dugo Selo	36	36	36	10	26		34	2				36			12	20	4	4		2	6	19	9		14	13	9		
19.	Golinja	36	36	36	14	22		34	2				36			4	24	6	2	2	1	2	24	9	1	12	16	8		
20.	G. Sjeničak	54	2	56	9	45	2	50	4	1		1	56			21	31	3	1	2	2	16	20	17	1	30	17	9		
21.	Gredani	4	4	4		4		3	1			4				1	1		2		2			2				4		
22.	Hrvatsko Selo	5	5	5	3	2		4			1			5		1			4					1		4	5			
23.	Kablari																													
24.	Katinovac	46	4	50	3	45	2	41	3	2	4	50				12	25	10	3	2	8	24	11	5	20	15	15			
25.	Kirin	77	3	80	11	68	1	65	12	1	2	79	1			48	20	11	1	10	33	25	7	5	40	22	18			
26.	Kozarac	20	1	21	3	17	1	18	2	1	1	21				5	12	4		3	3	10	5		12	6	3			
27.	Lasinja																													
28.	Las.Sjeničak	68		68	11	55	2	63	4	1		67	1			14	49	4	1	3	13	23	25	4	38	15	15			
29.	Novo Selo																													
30.	Malička	28		28	3	22	3	21	4	1	2	28				22	6			1	10	12	3	2	18	6	4			
31.	Mala Trepča	15	1	16	1	15		14	1		1	16				3	12	1		2	8	2	4	6	4	6				
32.	Mala Vranovina	15	1	16	5	11		11	3	1	1	16				1	12	2	1		2	9	4	1		6	10			
33.	Ostrožin	49		49	13	35	1	43	5		1	49				13	14	17	5	4	7	9	23	6	31	13	5			
34.	Pecka	42	2	44	7	36	1	33	3	3	2	44				25	9	9	1	1	19	14	5	5	19	6	19			

Tabela br. 2

Pali i umrli borci sa teritorije kotara Vrginmosta

R. br.	Selo	Broj palih boraca		Starosna dob			Socijalni sastav					Nacionalni sastav			Godina stupanja u NOV					Godina pogibije			Mjesto pogibije					
		M	Ž	Do 20 god.	21-40	41 i dalje	Zemljoradnici	Zemlj.i zanat.	Đaci	Studenti i intelektualci	Službenici	Vojna lica	Srbi	Hrvati	Ostali	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Na Kordunu	Van Korduna	Van republ.
35.	Perna	69	4	73	18	51	4	62	6	2	1	2	73		45	24	4	4		1	16	38	9	9	39	22	12	
36.	Pješćanica	50		50	15	34	1	46	2	1	1		50		13	29	6	2	2			12	20	12	6	30	10	10
37.	Podgorje	17	2	19	3	16		15	1	1	1		19		10	7						11	5	2	1	14	2	3
38.	Poljani	16		16	3	13		15			1		16		4	12						5	6	3	2	7	5	4
39.	Ponikvari	3	1	4	3	1		4					3	1			4						3	1		3	1	
40.	Prkos	22	1	23	5	16	2	16	4	1	1	1	23		8	24	1			1	4	11	6	1	9	4	10	
41.	Slavsko Polje	80	1	81	14	65	2	34	46	1			81		44	33	3	1			29	29	21	2	44	10	27	
42.	Staro Selo	33		33	4	24	5	29	4				32	1	20	7	4	2		10	4	12	6	1	12	10	11	
43.	Stipan	35		35	2	32	1	28	6	1			35		11	23	1			3	4	16	8	4	21	10	4	
44.	Šljivovac	28		28	2	26		23	4		1		28		6	17	3	2		2	5	14	5	2	12	10	6	
45.	Topusko	6		6		6		1	3		2		3	3	5	1					4		2		2	2	2	
46.	Trepča	9		9	3	6		8	1				9		3	6					3	5	1		3	5	1	
47.	Trstenica	46		46	10	35	1	43	3				46		8	32	6			2	4	29	10	1	22	15	9	
48.	Vel. Vranovina	1		1	1			1					1					1							1		1	
49.	Vorkapčić Selo	45		45	11	34		30	13		2		45		2	38	4	1		1	3	24	12	5	21	14	10	
50.	Vrginmost	6		6	1	5		3	1	1	1	1	6		5					4					1	5	1	
	SVEGA	1.301	32	1.333	268	1.021	44	1.105	157	20	9	25	17	1.304	28	1	466	667	148	50	2	296	547	302	118	649	380	304

Tabela 3

Žrtve fašističkog terora (ubijeni od neprijatelja) sa teritorije kotara Vrginmosta

R. br.	Selo	Ukupno žrtava		Starosna dob			Socijalni sastav					Nacionalni sastav			Godina smrti					Mjesto zločina u logorima				Izvršioi zločina						
		M	Ž	Svega	Do 15 god.	Od 16 do 50 g	51 i dalje	Zemljoradnici	Radn. i zanat.	Službenici	Studen. intel.	Vojna lica	Ostali	Srbi	Hrvati	Ostali	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Na Kordunu	Van Kord.	Van Repub.	U ustaš. log.	Njemač. log.	ustaše	Nijemci	Italija	
1.	Ban.Kovačevac	1	2	1	2	1	1				1		1			2							2		2					
2.	Ban.Moravci	34	34	68	16	31	21	68					68			38	26	2	2			53	2	12	12		67	1		
3.	Ban.Selnica	1	1	1	1	1	1	1						1				1				1				1				
4.	Batin.Kosa	138	97	235	49	148	38	234	1				234			106	127	1	1			133	100	2	6	1	235			
5.	Blatuša	220	132	352	81	218	53	342	2	8			352			310	22	13				208	138	6	5	1	342	10		
6.	Boturi	7	7	7	2	5	7	7					7					7				7					7			
7.	Bović	51	18	69	7	24	38	65	2	2			69			42	22	4	1			36	31	2	3		66	3		
8.	Brnjevac	63	5	68	3	50	15	66	2		1		68			58	10					21	46	1		1	67	1		
9.	Bukovica	117	74	191	49	80	62	191					191			98	91	2				76	114	1	22		189	2		
10.	Crevar. Strana	122	13	135	6	100	29	114	17	3			135			124	7	4				53	80	2	6		131	2	2	
11.	Crna Draga																													
12.	Crni Potok	117	115	232	80	107	45	229		2	1		232			185	30	17				211	4	17	1	1	222	10		
13.	Čemerica	394	92	486	59	333	94	479	5	2			486			364	117	4	1			80	402	4	81	1	481	5		
14.	Čremušnica	55	17	72	1	43	28	66	3	1			71			54	12	5	1			53	17	2			70	2		
15.	Des. Sredičko	11	12	23	4	10	9	2					2			21	21	2				2	21				23			
16.	Des. Štefanki	16	14	30	11	17	2						30			1	29					1	29				30			

Tabela 3
Žrtve fašističkog terora (ubijeni od neprijatelja) sa teritorije kotara Vrginmosta

R. br.	Selo	Ukupno žrtava		Starosna dob			Socijalni sastav				Nacionalni sastav			Godina smrti					Mjesto zločina u logorima				Izvršio zločina							
		M	Ž	Do 15 god.	Od 16 do 50 g	51 i dalje	Zemljoradnici	Radn. i zanat.	Službenici	Stud. intel.	Vojna lica	Ostali	Srbi	Hrvati	Ostali	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Na Kordunu	Van Kord.	Van Repub.	U ustaš. log.	Njemač. log.	ustaše	Nijemci	Italija		
17.	D. Sjeničak	151	29	180	16	118	46	176	2	2	180				16	160	3		1	46	47	87	36	83	97	83				
18.	Dugo Selo	183	299	482	180	220	82	480	2		481	1			475	5	2			477	4	1	1	1	481	1				
19.	Golinja	71	28	99	11	62	26	94	4	1	99				73	13	13			81	16	2			92	7				
20.	G. Sjeničak	242	35	277	13	204	60	269	6	2	277				17	259			1	97	55	125	47	123	152	125				
21.	Gredani	91	15	106	2	76	28	93	10	3	103	3			94	8			4	22	84		12		102	4				
22.	Hrvatsko Selo	3	1	4		4		3	1		4								4		4		1		3	1				
23.	Kablari																													
24.	Katinovac	183	229	412	162	182	68	408	1	2	412			1	79	319	13	1		387	16	9	2		408	4				
25.	Kirin	88	23	111	10	72	29	107	2	2	111				9	100	2			71	33	7	32	6	104	7				
26.	Kozarac	33	31	64	10	32	22	62	2		64				39	12	13			50	12	2	1		52	12				
27.	Lasinja	33	24	57	12	39	6	7	6	1	15	5		37	51	5	1			16	41		5	1	56	1				
28.	Las.Sjeničak	87	50	137	16	77	44	134	3		137				33	93	9	2		101	23	13	13	12	124	13				
29.	Novo Selo																													
30.	Malička	21	34	55	24	19	12	55			55				16	37	2			52	1	2			1	54	1			
31.	Mala Trepča	15	7	22	3	12	7	22			22				7	11		4		11	8	3			3	19	3			
32.	Mala Vranovina	32	5	37	1	29	7	32	3	2	37				30	3	4			11	23	3	11			35	2			
33.	Ostrožin	91	16	107	7	67	33	104	2	1	107				32	73	2			78	22	7	21	7		100	7			
34.	Pecka	149	91	240	81	118	41	233	5	2	240				103	129	8			180	1	59			2	232	8			
35.	Perna	172	216	388	180	136	72	384	3	1	388				136	227	25			372	7	9	3	1		370	18			

Tabela 4 Umrli od tifusa sa teritorije Kotara Vrginmosta															
Red. br.	Selo	Broj umrlih			Starosna dob			Socijal. sastav	Nacionalni sastav		Godina smrti			Mjesto smrti	
		M	Ž	Svega	Do 15. god.	15-50	51 i dalje		Srbi	Hrvati	1943.	1944.	1945.	U selu	Van sela
1.	Ban. Kovačevac														
2.	Ban. Moravci	6	4	10		6	4	10	10		5	3	2	8	2
3.	Ban. Selnica														
4.	Batinova Kosa	2	6	8		4	4	8	8		8			5	3
5.	Blatuša	30	49	79	15	33	31	79	79		78	1		72	7
6.	Boturi														
7.	Bović	16	29	45	5	15	25	45	45		44	1		33	12
8.	Brnjevac	5	17	22	9	9	4	22	22		22			22	
9.	Bukovica	6	10	16	2	7	7	16	16		16			13	3
10.	Crevarska Strana	12	23	35	2	15	18	35	35		35			35	
11.	Crna Draga														
12.	Crni Potok	36	25	71	24	32	15	71	71		71			35	36
13.	Černernica	11	39	50	8	17	25	50	50		50			49	1
14.	Črekušnica	19	56	75	7	26	42	75	74	1	75			69	6
15.	Des. Sredičko														
16.	Des. Štefanki														
17.	D. Sjeničak	13	21	34	5	8	21	34	34		23	11		34	
18.	Dugo Selo	14	10	24		10	14	24	24		22	2		24	
19.	Golinja	17	35	52	12	15	25	52	52		52			39	13
20.	G. Sjeničak	32	48	80	4	24	52	80	80		52	25	3	79	1
21.	Gredani		1	1			1	1	1		1			1	

Tabela 4 Umrli od tifusa sa teritorije Kotara Vrginmosta																	
Red. br.	Selo	Broj umrlih			Starosna dob			Socijal. sastav	Nacionalni sastav			Godina smrti			Mjesto smrti		
		M	Ž	Svega	Do 15. god.	15–50	51 i dalje		Srbi	Hrvati	1943.	1944.	1945.	U selu	Van sela		
22.	Hrvatsko Selo	1	2	3		2	1	3		3			2	1		3	
23.	Kablari																
24.	Katinovac	19	35	54	15	27	12	54		54			54			25	29
25.	Kirin	23	17	40	5	15	20	40		40			40			38	2
26.	Kozarac	21	37	58	13	23	22	58		58			58			52	6
27.	Lasinja																
28.	Las-Sjeničak	54	57	111	9	45	57	111		111			95	16		111	
29.	Novo Selo																
30.	Malička	9	23	32	1	14	17	32		32			32			32	
31.	Mala Trepča	4	7	11		4	7	11		11			8	3		11	
32.	Mala Vranovina	2	18	20		7	13	20		20			20			20	
33.	Ostrožin	11	14	25	4	1	20	25		25			25			25	
34.	Pecka	15	24	39	6	17	16	39		39			39			38	1
35.	Perna	47	47	94	15	24	55	94		94			94			84	10
36.	Pješčanica	22	42	64	19	21	25	64		64			64			54	10
37.	Podgorje	9	26	35	4	11	20	35		35			35			30	5
38.	Pojjani	10	21	31	5	11	15	31		31			31			22	9
39.	Pomikvari																
40.	Prkos	4	2	6	1		5	6		6			6				6
41.	Slavsko Polje	28	63	91	23	38	30	91		91			91			91	
42.	Staro Selo	29	69	98	40	31	27	98		98			98			36	62

Tabela 4
Umrli od tifusa sa teritorije Kotara Vrginmosta

Red. br.	Selo	Broj umrlih		Starosna dob			Socijal. sastav	Godina smrti			Mjesto smrti				
		M	Ž	Svega	Do 15. god.	15-50		51 i dalje	Srbi	Hrvati	1943.	1944.	1945.	U selu	Van sela
43.	Šipani	7	13	20	2	4	14	20	20	20			20		
44.	Šljivovac	3	11	14		7	7	14	14	14			14		
45.	Topusko														
46.	Trepča														
47.	Trstenica	14	23	37	6	14	17	37	37	37			27	10	
48.	Vel. Vranovina														
49.	Vrokapić Selo	40	73	113	9	62	42	113	113	113			113		
50.	Vrginmost	2	1	3		2	1	3	3	3			3	3	
	SVEGA	593	1.008	1.601	270	601	730	1.601	1.598	4	1.533	63	5	1.364	237

Tabela br. 5 Žrtve rata sa teritorije kotara Vrginmosta																				
Red. br.	SELO	Broj poginulih		Starosna dob			Soc. sastav	Nacionalni sastav			Godina smrti					Vrsta smrti				
		M	Ž	Svega	Do 15 godina	Od 16 do 50 g.		51 i dalje	Srbi	Hrvati	Ostali	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Od mine i bombi	Od hladnoće i iscrpljenosti	Nesret. slučajevi uzrokov. ratom	Ostali slučajevi
1.	Ban.Kovačevac	1	1	2			Zemljoradnici	2			2							2		
2.	Ban Moravci																			
3.	Ban Selnica																			
4.	Batinova Kosa	1	5	6	2	2	6	6			1	4	1				6			
5.	Blatuša	5	4	9	4	3	9	9			6	3					9			
6.	Boturi																			
7.	Bović	6	6	12	3	2	12	12			9	2	1				11		1	
8.	Brijavac	5	3	8	2	1	8	8			8						8			
9.	Bukovica	4	3	7	3	3	7	7			5	1	1				6			
10.	Grevar. Strana	1	1	2	1	1	2	2			1				1		1		1	
11.	Crna Draga																			
12.	Crni Potok	8	7	15	9	3	15	15			9	5			1	1	12		2	
13.	Čemernica	12	10	22	9	3	22	22			2	15	5			3	17		1	
14.	Čremušnica	12	8	20	3	8	20	20			3	15	1			1	14		5	
15.	Des. Sredičko																			
16.	DeS. Štefanki	2	2	4	1	1	2	2			2						2			
17.	D. Sjeničak	11	9	20	4	4	20	20			20						20			
18.	Dugo Selo	6	4	10	3	7	10	10			1	6	3				10			
19.	Golinja	5	6	11	7	2	11	11			6	5					10		1	

Tabela br. 5 Žrtve rata sa teritorije kotara Vrginmosta																				
Red. br.	SELO	Broj poginulih		Starosna dob			Soc. sastav	Nacionalni sastav			Godina smrti					Vrsta smrti				
		M	Ž	Svega	Do 15 godina	Od 16 do 50 g.		51 i dalje	Srbi	Hrvati	Ostali	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Od mine i bombi	Od hladnoće i iscrpljenosti	Nesret. slučajevi uzrokov. ratom	Ostali slučajevi
20.	G. Sjeničak	28	31	59	23	15	21	59			59			49	7	2	1	57	1	1
21.	Gredani		4	4	1	1	2	4	3	1	3			3	1			1	3	
22.	Hrvatsko Selo	1	1	2	2			2	2						1	1			1	
23.	Kablari																			
24.	Katinovac	12	7	19	7	3	9	19		19			1	10	8			11	8	
25.	Kirin	11	14	25	4	12	9	25		20	5			23	1	1		17	1	7
26.	Kozarac	3	2	5	4		1	5		5			1	4				5		
27.	Lasinja	11	13	24	4	9	11	24		24				1	2	21		21	3	
28.	Las. Sjeničak	15	21	36	14	8	14	36		36			2	28	3	2	1	4	28	2
29.	Novo Selo																			
30.	Malička																			
31.	Mala Trepča	3	7	10	3	4	3	10		10				10				10		
32.	Mala Vranovina	3	1	4	1		3	4		4			1	2	1			4		
33.	Ostrožin	4	3	7	1	2	4	7		7				5	1	1		7		
34.	Pecka	7	3	10	10			10		10				1	9			1	9	
35.	Perna	11	6	17	6	5	6	17		17			3	6	3	5		11	1	4
36.	Pješčanica	4	9	13	8	2	3	13		13			1	11	1			11		1
37.	Podgorje	6	3	9	5	3	1	9		9				8	1			9		
38.	Poljani	4	7	11	5	4	2	11		11				9	1	1		10		1

Iz tabele br. 1 vidljivo je da je u borbi 1941–45. učešće uzelo 2.511 boraca ovog kraja. Da je nosilaca spomenice bilo 608, a onih koji su je zaslužili još 466, ali su poginuli u borbama. To je jedinstveni primjer za neko područje. Palih boraca bilo je 1.333. Ukupno ubijenih od neprijatelja bilo je 6.991 lica. Umrlih od tifusa 1.601. Dakle, skoro svaki četvrti stanovnik ovog prostora izgubio je život u ratu. Kad pogledamo žrtve stanovnika po naseljima, pred očima nam je kompletno divljaštvo, jer gubici se kreću od 54% stanovništva u Batinovoj Kosi do 1,8% u naselju Hrvatsko Selo.

Tako masovno stradanje iskazano je sažetim stihom «Na Kordunu grob do groba», jer mnogi su ubijeni u svom domu, oko kuća, u poljima, na putevima, u «šipražju i ševarju» svuda oko vlastitih njiva. Bijahu masovno masakrirani zavisno o mašti kojoj su se zločinci u datom trenutku dovinuli.

U drugoj tabeli, pored palih boraca, dominira iskaz velikog broja onih koji bijahu na pragu života, tj. do 20 godina starosti – 268, a onih od 21–40 godina 1.021. Time je kraj bio lišen vitalnih kontingenata, biološke i proizvodne produkcije. Većinu poginulih činili su seljaci – Srbi. Najviše se ginulo u 1943. (547) i 1944. (302) godini.

Od poginulih većina je poginula na Kordunu, a van Korduna poginulo je 380 boraca, odnosno 304 van Hrvatske. To potvrđuje da je ovo bila svenarodna borba za sve prostore buduće zajednice. Po toj smo osnovi postali dio svjetske antifašističke koalicije.

Žrtve po naseljima same za sebe govore i dadu se jednostavno iščitavati.

U tabeli 3. padaju u oči ne samo ukupne žrtve i pretežito stradanje Srba, masovne smrti, posebno 1941, nego činjenica da su ustaše izvršile 6.615 zločina, Nijemci 374, a Talijani samo 2. Mnoga naselja toga kraja skoro su ugasla za sva vremena.

Većina umire u vlastitom naselju, njih 1.364, borci posvuda van naselja, njih 1.364, a ostali koji umriješe van sela su borci ili oni koji umriješe kao izbjeglice. U tabeli br. 5 koja iskazuje žrtve, kao posebnu kategoriju, njih 459, među kojima je golem broj djece do 15 godina starosti. Većinu smrti uzrokovala je iscrpljenost i hladnoća. Imajte u vidu da u tom kraju, u srpskim naseljima, više nije bilo stambenog prostora, niti gospodarskih nastambi. Uostalom samo ofenzivom na Petrovu goru spaljeno je preko 2.000 objekata. U tabeli br. 6, iskazuje se sveukupni saldo od 10.384 umorenih na razne načine, od čega je samo do 15 godina starosti, dakle, djece bio svaki peti, točnije njih 2.055. Najmasovnije je bilo stradanje 1941. godine i fak-

tički nema naselja gdje ne postoji neka masovna grobnica. Tamo više nije bilo ni ljudi, ni očiju da oplakuju svoje mrtve jer su nevini seljaci rastjerani, pretvarani u nomade za goli otpor i preživljavanje. Kad gledamo to po naseljima, po imenima, po načinima smrti, po užasu divljaštva, ne možemo, a da se ne zapitamo kako je moguć žal i resantiman za NDH, takvom monstruoznom tvorevinom najvećom na ovim prostorima i to sredinom 20. stoljeća? Smatram nužnim da se ovaj problem u Hrvatskoj mora svestrano istraživati i spoznati kao veliki dug samootrežnjenja, kajanja i katarze bez koje se ovaj prostor ne može konstruirati kao moderno društvo.

OSNIVANJE PRVOG KORPUSA NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE HRVATSKE⁽⁵⁰⁾

Ovaj prilog uvrstio sam zato što ga je napisao najznačajniji svjedok antifašizma Korduna sa najznačajnijim opusom – dr. Đuro Zatezalo. Zatim što opisuje akribijalno, izvorno I partizanski korpus kojeg su preko 90% činili Srbi Korduna i drugih dijelova Hrvatske. Što je taj korpus bio rasadnik kadrova za sve kasnije veće grupacije partizanskih jedinica pa i korpusa, što je oslobodio i držao najveće oslobođene prostore gdje su se radale sve vojne, političke, socijalne i kulturne institucije buduće Hrvatske države. Zahvaljujući toj činjenici Srbi su postali konstitutivni narod republike Hrvatske. Njihova martirska žrtva dosegla je vrhunce kada se 19% žive sile uključilo u pokret otpora kao jedinstven fenomen ratovanja. Nažalost, iza toga uslijedila je kompletna revizija i minorizacija srpskog antifašizma pod firmom «srbokomunizam» i «jugokomunizam», što se ogleda u kompletnoj logici brisanja antifašističke memorije toga kraja uključujući i Muzej ZAVNOH-a, legendarni monument Petrova gora, a da druge ne spominjem.

Danas obilježavamo 65. godišnjicu Prvog hrvatskog korpusa NOVH, 4. korpusa NOVJ, zapravo Trećeg, formiranog u Jugoslaviji, a preimenovanog u Četvrti. Podsjećam ovaj cijenjeni skup da je povodom 44-godišnjice njegovog formiranja, tj. 1986, godine u organizaciji Historijskog arhiva Karlovac i više suorganizatora znanstvenih institucija, održan u Karlovcu naučni skup na kojem je učestvovalo 265 učesnika, od kojih 5 hrvatskih akademika, 21 doktor i magistar nauka, nekoliko pravnika,

⁽⁵⁰⁾ Referat autora na svečanosti povodom 65-godišnjice Prvog korpusa NOV Hrvatske održane 17. novembra 2007. u Karlovcu.

ekonomista, politologa, sociologa, 51 general, 66 nosilaca Partizanske spomenice iz 1941. godine, 29 narodnih heroja, delegacije iz 24 općine, te brojni visoki politički i državni predstavnici s područja čitave tadašnje Jugoslavije.

Tada je podneseno 57 referata zasnovanih na izvornoj arhivskoj i memoarskoj građi o organizaciji i pokretanju ustanka na području prve operativne zone u Hrvatskoj, tj. na Kordunu, Baniji, Lici, dijelovima Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka. U njima je opširno i dokumentirano izneseno o narastanju partizanskih odreda u Hrvatskoj, o organizaciji prvih organa narodne vlasti, omladinskim organizacijama, AFŽ-u te o formiranju i značaju prvog korpusa NOVH.

Ovom prilikom ću pokušati skrenuti Vašu pažnju na tek nekoliko, po mom saznanju, važnih podataka o stanovništvu, uslovljenosti masovnog ustanka na prostoru stvaranja prvih ustaničkih odreda, četa, bataljona, brigada, divizija i Prvog korpusa Narodno-oslobodilačke vojske Hrvatske, odnosno Četvrtog korpusa NOVJ, te njegovoj ulozi u borbama protiv snažnih okupatorskih i kvistlinških oružanih snaga, i svrstavanja naše tada porobljene domovine na stranu antifašističkih demokratskih država svijeta.

Broj stanovnika na području nastajanja prvih partizanskih jedinica na tlu Hrvatske, prvih organa narodne vlasti – NOO-a, te prvih brigada, divizija i prve najkrupnije partizanske vojne formacije, prvog korpusa, iznosio je 1941. godine 535.314 od kojih je bilo Srba 287.151, Hrvata 233.878 i ostalih 14.235 (Roma, Židova i drugih nacionalnosti).⁽⁵¹⁾

No, iako je većina stanovništva bila seljačka, raslojavanjem građanskih stranaka izrastao je u ovim krajevima u vrlo jak revolucionarno-demokratski pokret, rukovođen široko rasprostranjenom mrežom organizacija KPJ – KPH. Gotovo u svim kotarevima djelovali su kotarski komiteti KPH povezani sa Okružnim komitetima KPH za Karlovac, OK KPH za Sisak i OK KPH za Liku.

Organizacije KPJ na Kordunu, Baniji i Lici, s gradom Karlovcem i Siskom, imale su 1941. godine 1.114 članova i više od 360 članova SKOJ-a. Najbrojnije su bile u kotaru Glina, kotaru Veljun, kotaru Gospić, gradu Karlovcu, kotaru Vojnić i kotaru Slunj. Gotova sva srpska naselja bila su premrežena organizacijama KP i SKOJ-a. To je rezultiralo da se u njima

⁽⁵¹⁾ Dr. Đuro Zatezalo, Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941–1945, HAK, str. 44; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. knj. III, Beograd 1938.

formiraju prvi ustanički partizanski odredi, sastava u prvo vrijeme 20–60 boraca, koji su nosili nazive po svojim selima, potocima, šumama i šumarima, dok se u gradu Karlovcu i Sisku komunisti i skojevci organiziraju u ustaničke udarne grupe.

Od sredine jula pa do kraja 1941. godine uz narastanje partizanskih jedinica osnivaju se i prvi organi narodne vlasti. Tako ih već krajem prve ustaničke godine ima: 487 seoskih, 23 općinska, 11 kotarskih i 3 okružna⁽⁵²⁾ NOO-a koji se brinu o snabdjevanju svojih boraca, njihovih komandi i članova GŠ NOV Hrvatske sa sjedištem u selu Vučkovići, u Petrovoj gori.

Vlast NDH u tim krajevima Hrvatske je prestala postojati, a na sjevernom dijelu Korduna, osnovana je Kirinska republika (nazvana po selu Kirinu) i donesen Ostrožinski pravilnik 14.12.1941. godine koji je regulirao rad tih prvih organa narodne vlasti još prije donesenog akta Vrhovnog štaba NOV i POJ, februara 1942. godine, pod imenom «fočanski propisi» koji su propisivali organizaciju i rad organa narodne vlasti na oslobođenim prostorima.

Od prvih dana ustanka na ovo područje dolaze partijski aktivisti iz Zagreba, putem Karlovca, gdje Okružnim komitetom rukovode iskusni revolucionari prof. Ivo Marinković, Josip Kraš, Nada Dimić, Rade Končar, Vladimir Popović, Herta Turza, Bartol Petrović, Većeslav Holjevac, te španjolski borci: Ivo Rukavina, Kosta Nađ, Srećko Manola, Izidor Štok, Robert Domani, Veljko Kovačević, Ivo Vejvoda, Ivan Hariš Gromovnik, Stjepan Milašinčić, Božidar Dakić, dr. Savo Zlatić, većinom komunisti Hrvati koji dolaze na ustanička područja Korduna, Banije, Like, Gorskog kotara, gdje ih srpski narod sa svojim komunistima srdačno prima bez obzira na učinjene ozakonjene masovne zločine – genocid, što ih čine vojnici kvislinške NDH već od aprila 1941. godine, još prije samog ustanka i tokom cijelog postojanja te nacističke tvorevine.

Srpski narod u Hrvatskoj vjekovima je na ovim prostorima živio, radio i borio se protiv svih neprijatelja zajedno sa hrvatskim, pa je i tada dobro znao razlikovati okupatorsku tvorevinu NDH i ustaše od hrvatskog naroda i četnike od srpskog naroda.

Dolaskom Hrvata antifašista u ove krajeve kovalo se jedinstvo Hrvata i Srba i dokazivalo širom svijeta, kako je to okupljenim borcima Banijskog partizanskog odreda i izbjeglom narodu Banije rekao Vasilj Gaćeša, prili-

⁽⁵²⁾ Dr. Đuro Zatezalo, isto, str. 82

kom dolaska grupe hrvatskih komunista iz Siska u Šamaricu 21. septembra 1941. godine, ispruživši svoju seljačku ruku: «Braćo i sestre, drugovi i drugarice, evo k nama je došla grupa Hrvata. Čuvat ćemo ih kao kap vode na dlanu. Svakim danom doći će ih sve više. Tako ćemo svijetu reći da se ne bore samo Srbi protiv najvećeg zla fašizma nego i Hrvati i svi slobodoljubivi ljudi...»⁽⁵³⁾

S istom takvom radošću i pažnjom srpski narod Like prihvatio je dolazak ustaničke čete Hrvata krajem 1941. godine iz Dalmacije. Upravo to zajedništvo u mukama stvaralo je sve veću snagu i uslove za pobjedu nad okupatorom i njegovim pomagačima.

Takvo raspoloženje naroda, svakodnevno brojčano narastanje partizanskih jedinica, uz dobru organiziranost i razumijevanje zajedničke borbe za slobodu na ustaničkom području Hrvatske su od prvom dana, pa i tokom cijelog trajanja Drugog svjetskog rata, imali sjedište CK KPH i GŠH. Tu su mjesta održavanja 1. 2. i 3. zasjedanja ZAVNOH-a, prve partizanske bolnice u Bijelim potocima i Kamenskom u Lici, u Šamarici na Baniji, Javornici – Drežnici, te Centralna partizanska bolnica u Petrovoj gori na Kordunu. Tu radi već od februara 1942. godine i prva oficirska partizanska škola u Gornjem Budačkom, kod Krnjaka na Kordunu, koja prerasta u oficirsku školu Jugoslavije. Tu rade brojne vojne i civilne ustanove, štamparije, vojni i civilni sudovi, organiziran je prosvjetni i kulturni rad, tu je došla i grupa glumaca iz Zagreba, održavani brojni kursevi, održan i prvi kongres kulturnih radnika, kongres partizanskih liječnika Hrvatske i mnogo drugog.

Partizanskim borbenim akcijama i tek kratko navedenim aktivnostima NOP-a stvoreni su povoljni uslovi, pa je GŠH već 20. i 21. marta 1942. odlučio da se njegovo djelovanje iz ovih krajeva proširi i na cijelo područje Hrvatske, koje je podijeljeno na pet operativnih međusobno povezanih područja.

Nakon toga preko kninskog područja povezuje se Lika s Dalmacijom, Banija s Moslavinom i Slavonijom, Kordun s Pokupljem, Žumberkom i Cazinskom krajinom. Tako je jačina partizanskog pokreta na Kordunu, Baniji, Lici i Gorskom kotaru omogućila da se provede u djelo pismo VŠ upućeno GŠH o upućivanju partizanskih jedinica s ovog područja Hrvatske i na cijelu Hrvatsku.

⁽⁵³⁾ Đuro Vujić, Svjedočanstvo zapisao dr. Đuro Zatezalo, 1960.

Komesar GŠH je tada zapisao: «Partizanski su odredi ovdje najbrojniji, prijelaz od partizana na vojsku ovdje je najviše izražen. Rad komunista je ovdje najbolji. Naročito je dobro provedena kampanja protiv pojave četnika... Savladani su četnički pokušaji da suzbiju homogenost pozadine i uvuku se u partizanske jedinice. U korijenu je spriječeno njihovo, i ustaško-talijansko-njemačko djelovanje na razbijanju jedinstva ustaničkog područja, omete masovnost i jedinstvo pokreta... Četnici nisu mogli uhvatiti oslonca u narodu Korduna i Banije».⁽⁵⁴⁾ Upravo u martu 1942. godine CK KPH i GŠH čine odlučujući korak u uključivanju krajeva s većinskim hrvatskim stanovništvom, formiranjem i upućivanjem posebnih partizanskih jedinica u susjedne krajeve: Pokuplje, Žumberak, Moslavinu, Slavoniju, Dalmaciju i druge.

Već 7. maja 1942. godine od proleterskih četa Korduna, Banije i Like formiran je prvi proleterski bataljon Hrvatske.

Gotovo istovremeno s Banije je upućena proleterska četa s već legendarnim junakom Nikolom Demonjom u Slavoniju, da bi pomogla tamošnjim ustanicima u rasplamsavanju partizanskog pokreta na području Bilogore, Moslavine i Kalnika, zatim dvije grupe partizana i rukovodilaca određenih za formiranje Štaba Druge operativne zone, te dvije desetine boraca iz Šamarice na područje Siska, a s Korduna su upućene i jače partizanske jedinice preko rijeke Mrežnice i Donjih Dubrava u hrvatska naselja Bosiljeva, Vukove Gorice i Prilišća, te preko Kupe na teritorij Kljuge, draganičke i žumberačke šume, gdje su se povezale i sa slovenačkim partizanima. Istovremeno na području Korduna, Banije i Like vode borbe sa neprijateljskim snagama udarni bataljoni, omladinske i rečene proleterske čete. Formiran je 1. juna 1942. godine i Štab prve operativne zone za ova ustanička područja, da bi 8. jula iste godine u selu Toboliću, na Kordunu, bila formirana i prva brigada u Hrvatskoj, sastavljena od dva bataljona iz Grupe odreda za Liku, dva iz grupe odreda za Kordun i Udarnog bataljona banijskog partizanskog odreda, u jačini od 1.028 boraca, od kojih 28 Hrvata.⁽⁵⁵⁾

Već u augustu iste godine na području prve operativne zone formirane su još dvije partizanske brigade, jedna u Lici (Druga lička) i jedna na Kor-

⁽⁵⁴⁾ HAK, fl. CK KPH, k.2.dok. 51, Izvještaj CK KPH od 1.3.1942.

⁽⁵⁵⁾ Dr. Đuro Zatezalo, str. 118–121; nav. djelo, Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945. Knj. 1. str. 28.

dunu (Prva kordunaška). Obje su bile sastavljene uglavnom od Srba, seljaka u jačini nešto više od 2.600 boraca. U septembru 1942. godine formirane su još 4 brigade i to: na Baniji 7. i 8. banijska, u Lici jedna i na Kordunu 5. kordunaška.⁽⁵⁶⁾

26. augusta iste godine, u Pokuplje, a zatim na Žumberak, prebačena je prva kordunaška brigada pod komandom Nikole Vidovića, koja je razoružala ustaško-domobranksu posadu u Jastrebarskom i iz ustaškog dječjeg koncentracionog logora oslobodila 727 srpske djece s Korduna, Banije, Like i Kozare. Ova brigada u suradnji s novoformiranim Žumberačko-pokupskim odredom i slovenačkim partizanima izvodila je uspješne borbene akcije što je imalo vidnog utjecaja na partizanski ugled i vjeru kod hrvatskog stanovništva u snagu i poštenje partizanskih boraca, kojima je pružena pomoć u svim mogućim vidovima, prije svega u osiguravanju smještaja, prehrane i uključivanjem boraca s tog područja u njihove redove.⁽⁵⁷⁾

S razlogom je Ivo Lola Ribar 1. septembra 1942. pisao CK KPH i GŠH o značaju prenošenja ustanka na zagrebačku zonu u kojem kaže: «Uz pomoć daljnjih kordunaških pojačanja koja ste uputili, došlo je do uspješnih napada na Pisarovinu i zadnjih dana na Jastrebarsko, tako da je čitava ova oblast danas obuhvaćena partizanskom borbom. Odlično je što ste poslali 700 Kordunaša na ovaj teren. Oni su već stigli i učestvuju u akciji. Ako možete, šaljite još snaga...»⁽⁵⁸⁾

Istovremeno s područja Donjeg Lapca, Srba i Korenice upućuju se partizanske jedinice na područje zapadne Like s većinskim hrvatskim življem, koje se povezuju i s dalmatinskim ustanicima te primorsko-goranskim. Tako je područje prve operativne zone u Hrvatskoj postalo, kako piše u Izvještaju GŠ NOP odreda Hrvatske već 25. maja 1942. godine, upućenog Vrhovnom štabu NOP i DV...«rezervoar naših kadrova i iz nje šaljemo ne samo borce, već i komandire, pa i viši komandni kadar u ostale zone...»

Glasilo glavnog štaba NOP Hrvatske u broju 3–4 za stanje u Hrvatskoj u rujnu i listopadu 1942. godine, među ostalim piše: «Sjeverno od Kupe i Save izvedene su krupne akcije velikih partizanskih formacija. Hrvatski je narod vidio prvi put veće jedinice partizanske vojske u krupnim uspješnim

⁽⁵⁶⁾ Đuro Zatezalo, nav. djelo, str. 122.

⁽⁵⁷⁾ Isto, str. 120.

⁽⁵⁸⁾ Ivo Lola Ribar, Ratna pisma, Zgb, 1978. str. 161, HAK. f. CKKPH – 4/254.

operacijama protiv okupatora i ustaša, što je značilo novi važan korak u širenju narodnooslobodilačnog rata. Oslobođenje Jastrebarskog na glavnoj željezničkoj pruzi Karlovac–Zagreb, te oslobođenje 727 srpske djece iz koncentracionog logora, odbijena ustaška ofenziva na Žumberak i tri razbijene ustaške satnije od strane I proleterskog bataljona Hrvatske, uništenje petrolejskih izvora i ustaško-njemačke posade u Gojilima... Izvedene su nadalje i krupne akcije u zapadnoj Lici kod Kosinja, te mnogo uspješnih akcija u Slavoniji. Golem polet narodnooslobodilačkog rata i masovne mobilizacije partizana u Dalmaciji daju tim događajima karakter narodnog ustanka... Došlo je do uže oružane borbene saradnje partizana Hrvatske i Slovenije. 4. udarna kordunaška brigada uništila je laku motoriziranu talijansku kolonu kod Črnomlja, dok je slovenski bataljon sudjelovao u uspješnom suzbijanju ustaške ofenzive na Žumberak...»⁽⁵⁹⁾

Vjernu sliku razvitka NOB-a, organizacije i rada organa narodne vlasti, organiziranja omladine i AFŽ-a oslikavaju riječi dr. Vladimira Bakarića izrečene na savjetovanju 3. i 4. oktobra 1942. u selu Kupljesko, na Kordunu: «Imali ste divnih primjera hrabrosti partizana, rada NOO-a, herojskog požrtvovanja drugarica, herojskog držanja naroda za vrijeme ofanziva (posebno u vrijeme neprijateljskog obruča oko partizana, ranjenika i izbjeglica u Petrovoj gori). Sve to moglo je služiti kao uzor onom narodu koji će tek doći pred takve teškoće... Ovdje je revolucija ušla u svaku kuću, prešla svaki prag...»⁽⁶⁰⁾

Solidarnost i povezanost partizanskih jedinica s narodom i predstavnicima narodne vlasti, već od prvih dana oružanog ustanka i tokom čitavog NOR-a, bila je tako dobra da i pored masovnih ustaških zločina – genocida, pljačkanja i razaranja srpskih naselja nije došlo u pitanje svakodnevno svestrano razvijanje bratstva i jedinstva među narodima, organiziranost u smještaju, prehrani boraca, ranjenika, izbjeglica, a niti je izostala pomoć hrvatskom narodu, posebno onom postradalom u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju već krajem 1941. godine, te u novembru i decembru 1942. O tome piše u više sačuvanih dokumenata.

Navodim samo kao primjer Izvještaj OK KPH za Baniju, upućenog CK KPH 14. decembra 1942. godine, u kojem pored ostalog stoji: «Sakupljanje

⁽⁵⁹⁾ AIHRPH – NOV – 1.800, 1.801, 505, 1.045, 1.046.

⁽⁶⁰⁾ Zapisnik s Okružnog partijskog savjetovanja održanog 3. i 4.10.1942. HAK, f. OKKPH za Karlovac kut. 5, dr. Đuro Zatezalo, nav. djelo, str. 127.

dobrovoljnih priloga za popaljena i opljačkana hrvatska sela na poziv partije, dala je vidne rezultate i na političkom polju... Srpski narod sa suosjećanjem odvajao je hranu kao pomoć stradalim porodicama primorskih sela... Kod Srba stvoreno je uvjerenje da i hrvatski narod doprinosi velike žrtve na oltar zajedničke slobode...»⁽⁶¹⁾

Oktobar i novembar 1942. godine posebno su značajni za daljnji razvoj NOP-a. Oslobođeni su veliki prostori Korduna, Banije, Like i Zapadne Bosne. Ta oslobođena teritorija u Hrvatskoj i Bosni bila je tada veća od nekih evropskih država, kao što je Švicarska, Belgija i Nizozemska. Takav zamah NOP-a sa širokim oslobođenim područjem uslovalo je da je na sastanku Vrhovni štab uz prisustvo predstavnika Glavnog štaba Hrvatske, odlučio da se na području prve operativne zone Hrvatske formiraju tri divizije i jedan korpus. Vrhovni štab je svojom naredbom broj 95 od 22. novembra 1942. godine, dakle na današnji dan prije 65 godina, formirao 6. 7. i 8. diviziju i prvi korpus NOV Hrvatske u čiji sastav je ušlo 7 brigada s područja Korduna, Banije i Like, te Kordunski, Banijski i Lički NOP odred, jačine 9.419 boraca, od kojih je bilo 288 žena, da bi već 4. januara 1943. godine imao 12.207, te u novembru iste godine 18.011 boraca od kojih 732 žene. Borci su još uvijek u većini iz sastava seljačkog i srpskog stanovništva iako je nakon kapitulacije fašističke talijanske vojske priljev boraca Hrvata i drugih bivao sve veći i veći.⁽⁶²⁾ To veliko oslobođeno područje na kojem ratuju hrvatski i bosanski korpus kao i druge partizanske formacije omogućilo je održavanje i Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću 26. i 27. novembra 1942., koga je otvorio Stanko Opačić Čanica, kao dotad proslavljeni borac i organizator ustanka s prostranog oslobođenog područja Korduna.

Danom osnivanja Prvog korpusa, 22. novembra 1942. godine, funkcije dotadašnjeg štaba prve operativne zone preuzima štab korpusa i njemu su bile potčinjene sve navedene partizanske jedinice.

Prvi korpus NOVH je bio operativna i vojno pozadinska jedinica, te je u svom sastavu imao divizije, partizanske jedinice i organe vojno-pozadinske vlasti. Od dana formiranja Korpus je operativno pokrивao Liku, Baniju, Kordun, Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Pokuplje, Žumberak i Cazinsku krajinu.

⁽⁶¹⁾ HAK, f. OKKPH za Baniju, kut. 2.

⁽⁶²⁾ Zbornik NOR-a, tom 5, knj. 9, str. 9, str. 194, HAK, Zbornik 17, I Korpus NOR-a Hrvatske, Karlovac 1987, str. 399–402.

Ta teritorija ne samo da je bila po prostoru velika, već je tokom čitavog Drugog svjetskog rata imala vrlo značajan strateški položaj pa je kao veliki oslobođeni teritorij nakon žestokih bitaka 2. ličke, 4. kordunaške i 8. banijske brigade u izvođenju Bihačke operacije u studenom 1942. godine bio povezan s Operativnim štabom Bosanske krajine, te već krajem iste godine činio takozvanu «Titovu državu».⁽⁶³⁾

Treba ovom prilikom istaknuti da je Prvi korpus NOVH formiran u vrijeme kada su nacističke oružane snage jurišale na Lenjingrad, Moskvu, Staljingrad, na Egipat, a i Engleska se branila posljednjim snagama. Ovaj naš hrvatski korpus NOV zadavao je okupatorskim i kvislinškim jedinicama baš u to vrijeme sve veće udarce nanoseći im sve brojnije ljudske i materijalne gubitke, tako da se neprijatelj nije osjećao sigurnim upravo gdje se najmanje nadao, takvom snažnom i organiziranom otporu.

Zbog toga je Hitler bio i prisiljen da s drugih frontova uputi i svoje jače oružane jedinice u borbu protiv narastajućih partizanskih snaga u Hrvatskoj i Jugoslaviji rukovođenih KP i Josipom Brozom Titom. I tako je, zahvaljujući stvaranju ovog našeg Prvog korpusa u Hrvatskoj, korpusa u susjednoj Bosanskoj krajini te drugim dijelovima Jugoslavije bio stvoren Treći front u srcu porobljene Evrope gdje ga okupatori nisu ni u primisli očekivali. Neprijatelj je bio prisiljen da na ustaničkom partizanskom području stalno veže i do dvadeset (20) svojih divizija, koje su mu nedostajale drugdje, što je značilo i naš veliki doprinos pobjedi antifašističke koalicije.

Najžešće borbe vodile su jedinice Prvog korpusa, odnosno Četvrtog jugoslavenskog, u vrijeme 4. neprijateljske ofenzive pod nazivom Vajs I u vremenu od 26. januara do 15. marta 1943. godine, s njemačkim i ustaško-domobranskim snagama. Neprijatelj je imao za cilj da brzim prodorom opkoli i uništi jedinice 4. korpusa koje su bile prve na njegovom udaru, te dijelove Prvog krajinskog korpusa Bosne i Hercegovine, a posebno operativnu grupu Vrhovnog štaba, te sam Vrhovni štab na široj teritoriji Bihaća. Uništiti partizanske baze, sela, narod, bolnice s ranjenicima i sve što je moglo poslužiti partizanskom pokretu. I tada, kao i ranije i kasnije, jedinstvo vojske i naroda omogućili su savladavanje nadčovječanskih teškoća u ovoj do tada najvećoj okupatorskoj kvislinškoj ofenzivi na ustaničke krajeve Hrvatske i Bosanske krajine, u kojoj je neprijatelj upotrebio 104.000 vojnika

⁽⁶³⁾ Prvi korpus NOR-a Hrvatske, HAK, 1987, str. 15. i 387.

uz podršku 150 aviona kako bi razbio glavne snage NOVJ i najviše vojno i političko rukovodstvo NOP.

Iako se radilo o daleko brojnijim neprijateljskim snagama, dobro snabdjevenih, naoružanih i obučenih, tokom neprekidnih dvanaestodnevni borbi jedinice Četvrtog korpusa potpuno su paralizirale neprijateljski pokret i usporile njegovo prodiranje u pravcu Vrhovnog štaba NOVJ. Snage Korpusa stvorile su i potrebno vrijeme da se civilno stanovništvo koga je neprijatelj ubijao gdje je stigao, s ranjenicima i vojno-pozadinskim ustanovama lakše skloni u zaleđinu neprijatelju, u šumske zbjegove.

Jedinice ovog Korpusa vezale su za sebe snažne talijanske, ustaško-domobranske, njemačke i četničke snage i tako pomogle operativnoj grupi Vrhovnog štaba djelovanja prema dolini Neretve i Sutjeske.

Pored rečenog, potrebno je naglasiti da je u ovoj ofanzivi, najveće stradanje doživio srpski narod Banije čijih se više od 30.000 stanovnika povlačilo ispred neprijatelja u pravcu Bosne po oštroj zimi i tako doživio pravu golgotu kao i njihovi sinovi, borci 7. banijske divizije, koji su prema odluci Vrhovnog štaba NOV i POJ, od 26. januara 1943. godine, upućeni na jugoistok u pravcu Neretve da sprečavaju prodor neprijateljskim snagama prema Bihaću. Kroničar je zapisao: «...Narod Banije kretao se preko Krupe, Bosanskog Petrovca i Drvara prema Livnu. U najvećoj zimi, po šumama i teško prohodnim putevima, slabo odjeven, sa nemoćnim starcima i djecom kretao se narod u velikim kolonama sa krupnom i sitnom stokom, što je još više ometalo borbena dejstva divizije kao i drugih partizanskih jedinica. Te nepregledne kolone stalno su tučene od neprijateljske avijacije i artiljerije. Velikom broju izbjeglica Banije pridružio se i veći broj izbjeglog stanovništva Korduna. Put dalje od Drvara bio je tim teži jer se prolazilo kroz još pasivnije krajeve, u koje se nagomilalo mnogo izbjeglica s Banije, Korduna i Podgrmeča. Iznemoglost je postajala sve veća. Ponestalo je i hrane, tako da su borci i roditelji sve što su još imali ili dobivali, odvajali za gladnu i napaćenu djecu. ...30. januar 1943. na Oštrlju duga povorka izbjeglica. Jedna od najstrašnijih slika ovog rata. Mraz je, a kulja narod, bos, go, gladan. Nepregledne hiljade odmiču korak po korak. Svi idu pješice, osim nekoliko sretnijih koji su imali vremena da zgrabe volove i kola. To je najborbeniji i najodaniji dio našeg naroda. Ove su majke rađale brigade, one su odijevale i hranile našu vojsku. Ide narod dostojanstveno. Niko ne kuka. Samo po neko dijete zaplače. Jedno jadniče stalno drhti i cvokoće od zime. Nikad naš narod nije preživljavao teže trenutke.

Kuda će ovih 40.00 duša. Sve je tamo popaljeno. I naš dragi narod, ide, ide. Neće da bude pod fašistima, neće da se pruži pokorno pod nož... zlopati se da bi živio... Mnogi od njih umrijeće od gladi i zime...»⁽⁶⁴⁾

Nakon sloma 4. neprijateljske ofanzive, preživjeli borci, ostaci 7. banijske divizije morali su pregaziti rijeke – Vrbas, Sanu i Unu da bi se 8. septembra 1943. godine ponovno našli na Baniji s novim borcima, koji su bili svrstani u nove dvije banijske brigade, formirane za vrijeme dok je divizija ratovala i njeni borci umirali od tifusa, što u borbama protiv neprijatelja od odlaska s Banije do Crne Gore i natrag. Za sedam mjeseci borbi divizija je izgubila 3.700 boraca i rukovodilaca. Na Baniju se vratilo svega 550 boraca. Takvi gubici divizija i banijskog naroda u toku 4. neprijateljske ofanzive, uvrstili su Baniju u ratna područja koja su dala najviše žrtava u toku NOR-a.

Dolaskom na Baniju divizija je popunjena novim borcima koja je u svom sastavu imala 4 brigade, i ponovno u sastavu 4. korpusa NOVJ nastavila borbena djelovanja protiv neprijatelja na Baniji, Cazinskoj krajini, Moslavini i Slavoniji, Lici, Kordunu i Gorskom kotaru.

Divizije 4. korpusa svakodnevnim borbama otežavale su manevre njemačkih snaga iz doline Save, ka Jadranu nanoseći im velike gubitke. Ubrzo su snage Korpusa oslobodila Gacku dolinu i grad Otočac, slobodni teritorij ponovno čvršće povezale sa slovenačkim partizanima i nastavile žestoke borbe na svom operativnom području, boreći se i prema širem rajonu Zagreba, pa i samim prilazima gradu. Neuspjeh i ove neprijateljske ofanzive, te daljnje ofanzivne akcije jedinica 4. korpusa još su više ojačale povjerenje, hrvatskog, srpskog i muslimanskog naroda u partizanski pokret, njegove mogućnosti i pravednost. Tokom 1943, 1944. i 1945. godine u sastavu 4. korpusa NOVJ borile su se i jedinice Unske operativne grupe, 13. primorsko-goranske i 34. divizije NOVH, dok je 6. lička divizija, nakon žestokih borbi u Lici, već 9. novembra 1943. godine bila upućena u sastav Prvog proleterskog korpusa i od tada su se njeni borci borili na širokom jugoslavenskom ratištu pod nazivom 6. lička proleterska divizija Nikola Tesla, sve do 1. januara 1945. godine od kada se bori u sastavu Prve jugoslavenske armije i do konačnog oslobođenja i našeg glavnog grada Zagreba, 8. maja 1945. godine.⁽⁶⁵⁾

U ofanzivi JA za konačno oslobođenje zemlje, već od početka 20. mar-

⁽⁶⁴⁾ Vladimir Dedijer, knj. 1, 30. januar 1943.

⁽⁶⁵⁾ HAK, Zbornik 17, str. 454–457.

ta 1945. godine u operacijama 4. armije, ogromno značenje i ulogu imaju jedinice 4. korpusa u borbama za oslobođenje Bihaća, u ličko-primorskoj operaciji, kada u žestokim bitkama njegove jedinice u sadejstvu s 4. JA oslobađaju Liku, Dalmaciju vodeći i dalje borbe na njenom desnom krilu za konačno oslobođenje Rijeke, Istre, Slovenskog primorja i Trsta.⁽⁶⁶⁾

7. banijska i 8. kordunaška divizija 4. korpusa nakon žestokih bitaka kreću 30. aprila 1945. godine usiljenim maršem, jedna od Primišlja s Korduna, druga od Bosiljeva, na put dug 200 km da bi izvršile naredbu koja je glasila: «Krećite se usiljenim maršem... Uložite krajnje napore da savladate put u najkraćem vremenu... Drug Tito je naredio otpočinjanje borbi za oslobođenje Trsta, itd.». Ove jedinice 4. korpusa, pored usputnih borbi na tom dugom putu, vodile su najžešće bitke s jedinicama 97. njemačkog korpusa, okruživši ga u rajonu Ilirske Bistrice ne dozvoljavajući mu da izađe iz obruča i probije se prema Austriji. Svi pokušaji jedinica njemačkog 97. armijskog korpusa pod komandom generala Kiblera da se 5/6. i 7. maja 1945. godine probiju prema Sent Peteru slomili su se o aktivnu i žilavu obranu snaga 4. korpusa. Iako fašisti i nakon nekoliko obnovljenih pregovora nisu htjeli potpisati formulaciju – predaja – što su tražili partizanski pregovarači bili su primorani na nju pristati i potpisati dokument o bezuslovnoj kapitulaciji svog armijskog 97. korpusa u rano jutro 7. maja 1945. godine u 6,04 sati.

Ispred Štaba 4. udarnog korpusa NOVJ dokument o kapitulaciji potpisao je njegov načelnik Stanko Bjelajac i politički komesar Šukrija Bijedić, a ispred Štaba 97. armijskog njemačkog korpusa, pukovnik Rajndl predavši vojsku i oružje s opremom.⁽⁶⁷⁾

Samo jedinice 8. kordunaške udarne divizije razoružale su 16.000 njemačkih vojnika, podoficira i oficira, među kojima 40 viših oficira i 3 generala, te još nekoliko hiljada njemačkih vojnika predalo se ostalim jedinicama 4. JA.

Jedinice Četvrtkog korpusa JA, sve zarobljene njemačke vojnike i oficire predale su jedinicama NOV Slovenije na daljnji postupak.⁽⁶⁸⁾

Tako su završene borbe jedinica 4. udarnog korpusa NOVJ, odnosno Prvog korpusa NOVH, u sastavu 4. armije Jugoslavije, za konačno oslobođenje zapadnih krajeva Jugoslavije, odnosno Hrvatske.

⁽⁶⁶⁾ Isto, str. 410–417.

⁽⁶⁷⁾ Isto, str. 426–436

⁽⁶⁸⁾ Isto, str. 426–436

Hrabri i prekaljeni u dugotrajnim bitkama borci 4. JA i 4. udarnog korpusa oduševljeno su dočekivani od naroda u krajevima kroz koje su prolazili, kraseći se moralnim borbenim kvalitetama, ponosni što su vodili borbu za slobodu svih naroda i pravedne granice svoje domovine. Prvi korpus NOVH imao je najduži borbeni put, najduže je postojao i posljednji je rasformiran 15. maja 1945. godine. Imao je tada 31.381 borca, pretežno seljaka, a po nacionalnom sastavu brojio je: 11.488 Srba, 8.275 Hrvata, 2.389 Muslimana, 245 Talijana, 81 Slovenca, 75 Jevreja, 24 Čeha, 20 Rusa, 8 Poljaka, 4 Mađara, 3 Danca i po jednog Bugara, Holanđanina i Rumuna.⁽⁶⁹⁾ Brojno stanje Korpusa kretalo se u stalnoj uzlaznoj liniji i ulazi u one korpuse NOVJ koji su bili brojčano najjači.

Jedinice 4. udarnog korpusa izvršile su sve borbene i političke zadatke koji su stajali pred njima od prvih ustaničkih dana 1941. u borbama protiv fašizma, toga najvećeg zla čovječanstva, svrstavajući tako našu zemlju na stranu pobjedničkih antifašističkih država svijeta, što često s punim opravdanjem ističe predsjednik naše Republike Hrvatske Stjepan Mesić.

Borci NOR Hrvatske, borci njegovog prvog korpusa, čiju 65. godišnjicu obilježavamo na današnji dan, položili su temelje demokratskoj Hrvatskoj što je jasno istaknuto i u našem Ustavu.

Dozvolite da još nešto kažem: Samo na području Korduna, Banije i Like imenično popisani ljudski gubici u vremenu od 1941.–1945. godine bili su, ukupno 87.902 stanovnika, 68.758 žrtava od kojih 17.297 djece u starosti do 14 godina života i 19.144 boraca protiv fašizma.

Nažalost, danas nakon 65 godina tamo gdje su bila sjedišta NOPH kroz cijelo vrijeme Drugog svjetskog rata, gdje je stvoren Prvi korpus NOVH, gotovo više nema onoga stanovništva iz kojeg se uglavnom sastojao borački sastav ovog Korpusa. Uništena su ogromna materijalna dobra, koja su generacije vjekovima stvarale, porušeni su spomenici, sjećanja, spomen-domovi, u njima izložbe izvornih dokumenata, škole s bibliotečnom i arhivskom građom, spomen-ploče i spomenici s imenima mnogobrojnih žrtava i palih boraca u borbi protiv fašizma.

Neka ovaj dan kada s dužnim pijetetom obilježavamo 65. godišnjicu ovog našeg u antifašističkim borbama proslavljenog Prvog hrvatskog korpusa bude poticaj svima u antifašističkoj Hrvatskoj i njenim organima vlasti da se u što skorije vrijeme obnove svi devastirani i porušeni spomenici

⁽⁶⁹⁾ Isto, str. 403

i spomen-ploče žrtvama fašizma, poginulim borcima u četverogodišnjim borbama, jer to i sami temelji naše države zahtijevaju.

OMLADINSKE ANTIFAŠISTIČKE ORGANIZACIJE I JEDINICE U KOTARU SLUNJ OD USTANKA 1941. DO KRAJA 1943. GODINE

Prilog Milke Ilić Livada koja se vinula od seljačkog djeteta do vijećnika AVNOJ-a uvrstio sam zbog reljefnog oslikavanja organizacije omladine u borbi protiv fašizma i domaćih kvislinga. Bila je moj uzor, orator i kao takva ovim prilogom oslikala je omladinski pokret kao nosioca, dakle udarne borbene snage u oružanim jedinicama i pozadini u borbi za svoju budućnost. Stoga razumijem strategiju organizatora pokreta da težište baci na omladinu da se oslobodilačkom borbom izbori za svoju budućnost.

Omladina u ustanku

Od početka oružanog ustanka omladina se u ustaničkim selima, rukovodena organizacijama KPH, isticala u svim aktivnostima vezanim za narodnooslobodilačku borbu. Zavisno od stepena širenja ustanka i zaplijenjenog naoružanja broj omladinaca sa puškom u ruci svakodnevno se povećavao. Nezaboravno je sjećanje na to s kakvim se ponosom kretala omladina s puškom na ramenu. Dobrovoljaca je bilo uvijek više od pušaka, a puška u rukama omladinca ili omladinke značila je mnogo. Zbog toga je osnovna težnja kod većine omladine u ustanku bila da što prije stupi u partizanske jedinice. Sa nestrpljenjem se očekivao ishod partizanskih akcija, naročito u pogledu plijena u naoružanju.

Formiranjem partizanskih odreda, seoskih straža i rezervnih odreda omladinci i omladinke, uz aktivno učešće u njima, redovno su se obučavali u rukovanju oružjem. Oko puške omladina se sakupljala, razgledala je i s ljubavlju opipavala da bi postupno stjecala svoja početna znanja o rukovanju s njom u borbi. Učestvujući u početnim diverzijama, rušenju stupova i

prekopavanju cesta, učestvovala je i u prenošenju ranjenika, prikupljanju zaplijenjene municije i drugog materijala. Kasnije su u surovoj školi rata mnogi omladinci postali odvažni borci, nepogrešivi strijelci i puškomitraljesci,iskusni desetari, vodnici, delegati, politički komesari i komandanti.

Značajnu ulogu odigrala je omladina u obavljanju kurirskih dužnosti između sela, odreda, jedinica i komandi. Kurirske dužnosti nisu bila lake i zato su se povjeravale najpožrtvovanijim i najsavjesnijim omladincima i omladinkama. Primajući zadatak mnogi kuriri, naročito u početku, znali su otprilike kamo otići i kome predati poštu ili poruku. Ponekad se išlo u neizvjesnost u svako doba dana i noći, kroz šume i šipražje, daleko od ceste, sam ili sa povremenom pratnjom, ne znajući što će ga na pojedinim prelazima ceste ili rijeke iznenaditi ili dočekati. Išlo se bez pogovora. Svijest da se zadatak mora izvršiti nadvladala je bojazan i strah od toga što bi se na putu moglo desiti i zato je svaki zadatak sa uspjehom izvršavan. Do masovnijeg učešća omladine u kurirskim dužnostima dolazi poslije formiranja četa i bataljona, a naročito dolaskom Glavnog štaba Hrvatske (GŠH) u selo Zbjeg. Preko kurirskih punktova: Bugara, Kordunskog Ljeskovca, Primišljanskog Tržića održavana je veza između četa, Komande 3. bataljona, a posebno sa GŠH. Preko kurirskih punktova: Plaški, Janja Gora, Primišlje, Tržić i Gornje Primišlje stiglo je više istaknutih rukovodilaca i boraca iz Zagreba i Petrove gore u Zbjeg i obratno. U nedostatku omladinaca kurirske dužnosti preuzimale bi povremeno omladinke. Pored kurira iz odreda, četa i bataljona, među prvim kuririma u GŠH nalazili su se omladinci iz Gornjeg Primišlja, Simo i Dane Livada, koji su ove dužnosti obavljali na više relacija na opće zadovoljstvo članova GŠH.

Učešće omladine u seoskim stražama bilo je masovno. Straže je organiziralo svako selo i zaselak, održavane su po noći i po danu na najpovoljnijim uzvišenjima i preglednim mjestima. Osmatrači su pratili svaki pokret neprijatelja i obavještavali o njegovom nailasku najbliže u selu, a ovi druge, da narod ne bi bio iznenađen. Iako u većini slučajeva osmatrači nisu imali vatrenog oružja, često puta, osobito hrabri i dovitljivi stražari, primjenjivali su razne varke, izdavale glasne komande, koje su ustaše, oružnici ili domobrani mogli čuti, kao da se partizanske jedinice nalaze u blizini, ili su jednostavno glasno vikali: «Oj, narode, bježite, evo ustaša!». Ponekad bi se opalio i pokoji metak i to bi bilo dovoljno da ustaše iz daljine odgovaraju pucnjavom. Glasne komande, pozivanje i obavještavanje, galama i pucnjava

bili su sigurni znači nezaštićenom narodu da se što brže skloni.

Omladina se uvijek nalazila u prvim borbenim redovima. Zbog nedostatka naoružanja svoju aktivnost omladina je usmjerila na prikupljanje i donošenje hrane i odjeće partizanima. Masovno je učestvovala u rušenju TT stubova, prekopavanju cesta i rasturanju letaka. Preko zime raščišćavala je prolaze u snijegu i prilaze partizanskim položajima, a prenosila je i zbrinjavala ranjenike.

Omladina iz Gornjeg Primišlja istakla se u prikupljanju hrane, veša i posteljine za GŠH koji je bio smješten u kući Rade Pilja u Zbjegu, u dvije male sobice koje su služile za kancelarije i spavaonice. Umjesto na krevetima spavalo se na uzdignutim daskama koje su preko dana služile za sjedenje. Hrana je pripremana u kotlovima i zemljanim loncima na ognjištu. Ishrana je bila vrlo slaba: grah, kupus, krumpir, kruh (kukuruzan ili od prosa). Mesa i povrća bilo je povremeno. U vezi s tim pred skojevsku i omladinsku organizaciju bilo je postavljeno da odmah pristupe prikupljanju hrane, veša i posteljine za GŠH. Pošto gotovih blazina (slamarica) nije bilo, organizirano je prikupljanje pređe i tkanju. Sedam omladinki tkale su na smjenu i za nekoliko dana otkale 32 metra grubog platna za blazine koje su i sašile. Istovremeno druge omladinke prikupile su ostale priloge. Kraj, iako siromašan, za malo dana otkao je 4 blazine, dao dvije šarenice, veći broj plahta, ručnika, košulja, gaća i čarapa, a za ishranu: vreću bijelog brašna, oko 20 kg masti, a posebno suhog mesa i slanine.

Dio prikupljenih stvari i namirnica natovaren je na dva magarca, a dio je nosilo i osam članova SKOJ-a i KPJ i prenijelo u Zbjeg u GŠH. Tu su ih dočekali Ivan Rukavina, komandant, Vladimir Bakarić, politički komesar i Franjo Ogulinac Seljo, operativni oficir GŠH. Nakon razgovora zajednički su pjevane partizanske pjesme. Članovi GŠH učili su Kordunaše da pjevaju i ruske pjesme. Bakarić se interesovao o radu omladine i pričao o omladini i SKOJ-u, kao i o njihovoj ulozi i zadacima u NOB-u. Svaka riječ Vlade, Ive i Selje davala nam je novu snagu i energiju za rad. Ovakav posjet Zbjegu nije bio jedini. Omladina je često obilazila i partizanske odrede, a nešto kasnije bila je čest gost sa priložima i u partizanskim bolnicama.

Masovnije stupanje omladine u partizanske odrede uslijedilo je početkom 1942. godine. Razoružavanjem žandarmerijske stanice Tržačka Raštela zaplijenjeno je 35 karabina, uspješnom zasjedom protiv Talijana u Gornjem Primišlju zarobljen je 1 puškomitraljez i 24 karabina, a oslobođanjem Tonjskog Tržića osvojen je 1 p/m i 22 karabina. S ovim naoružanjem naoru-

žani su uglavnom omladinci iz Bugara, Sadilovca, Kordunskog Ljeskovca, Gornjeg Primišlja, Tobolića i Tržića. S posebnom pažnjom omladina je uvijek pratila borbe partizanskih jedinica sa željom da što prije primi karabin i stupi u redove partizanskih boraca.

Stvaranje i razvoj omladinskih organizacija

Zahvaljujući utjecaju partijskih organizacija, napredne studentske i radničke omladine, ime KPJ i prije ustaničkih dana bilo je poznato mnogim omladincima i omladinkama. U selima gdje su ranije postojale partijske organizacije i gdje se osjećao utjecaj napredne studentske i radničke omladine, rad na okupljanju i stvaranju organizacije SKOJ-a bio je umnogome olakšan, a u selima gdje nisu postojale partijske organizacije – nešto usporen. Tokom novembra i decembra 1941. godine partijske organizacije i partijska rukovodstva u odredima i na terenu posvećuju veću pažnju organizaciji omladine. Prema izvještaju KK KPH Slunj od 7. decembra 1941. godine u 5 skojevskih organizacija nalazilo se 51 član. U odredima: «Tobolić» – 3, «Zbjeg» – 9 i «Bugar» – 15, a u selima: G. Primišlje – 12, Sadilovac – 12. U G. Primišlju, koje se tada nalazilo na poluoslobodjenom teritoriju, skojevska organizacija postojala je od 1940. godine. Pored članova KPJ odgovorni za rad omladine bili su predratni članovi SKOJ-a: Miloš D. Livada, Miloš N. Ralić, Dušan M. Pjevac, Jovo i Milka M. Ilić. Odlaskom u partizane prve trojice Jovo i Milka, uz pomoć partijske organizacije, rade na prijemu novih članova i već u oktobru 1941. ova organizacija broji 12 članova. U Sadilovcu snažan utjecaj na rad omladine izvršili su predratni članovi KPJ i skojevci Soka i Radovan Grgić i Miloško Šaša, tako da je u njemu rad na stvaranju skojevske organizacije bio olakšan i mnogo brži. I ovdje skojevska organizacije datira od oktobra–novembra 1941. godine.

Prema izvještaju KK KPH Slunj od 21.12.1941. godine broj skojevskih organizacija povećao se na 8, a broj članova SKOJ-a na 91. U odredima je bio 30, a u selima 61 član. Odred «Tobolić» imao je 6, «Zbjeg» – 9 i «Bugar» – 15, a sela: Gornje Primišlje – 10, Tobolić – 6, Zbjeg – 20, Močila – 10 i Sadilovac – 15 članova.

Zahvaljujući aktivnosti partijske organizacije i mladih skojevaca na području Plaškog, među kojima se ističu Radovan Pogrmilović, Slavko Skoru-

pan, Nada Jakšić, Dara Kovačević, Milica Mudrić, Nena Grba i mnogi drugi, oformljene su krajem 1941. i početkom 1942. godine omladinske i skojevske organizacije u selima: Janja Gora, Plavča Draga, Vera, Lapat i Kunić.

U Sadilovcu je organizacija SKOJ-a brojala 23 člana, među kojima su bili: Branko, Mišo i Bojana Grgić, Mišo Ilije Grgić, Dane i Milan Grković, Branko, Janko i Stanko Polovina, Austa Komadina, Rade Cvijetićanin, Mile, Boško i Branko Zatezalo, Milan i Nada Cvijetićanin, Rade Grgić, Vera Komadina, Vasilj Krneta, Ljubiša i Ljubica Zatezalo, Milka I, Milka II i Smilja Polovina.

U Kordunskom Ljeskovcu skojevska organizacija formirana je 25.12.1941. godine. U članstvo SKOJ-a su primljeni: Dane Bjelobrk, Danica i Marica Čakširan, Dragan i Milica Kukić, Danica i Lazo Pjevac, Beba i Vlado Rončević, Dragan Radaković, Danica Roknić, Milan Dragoja Kovačević.

Prema sjećanju Mice Milašinović, koja je došla na teren 18. oktobra 1941. godine i od strane Komiteta zadužena za rad omladine i žena, u Mašvini je formirana skojevska organizacija u kojoj su se nalazili: Milka Borovica, Marija Muškinja, Ćiro i Miljan Poznan, Miladin Soleša, Milan J. Čačić, Dane R. Božić i Mile M. Božić.

Po sjećanju Milke Borovice u Staroj Kršlji članovi SKOJ-a su bili: Milka M. Budimlja, Miladin M. Kotur, Miloš D. Vorkapić i Vojin Đ. Milovan iz Grabovca; u Koranskom Lugu: Milan M. Tatalović i Mane S. Mandrić; u Bročancu: Radiša i Milan M. Milošević i Mihajlo L. Pašić; u Slušnici: Neda Katić, Soka Tepavac, Bjelja Milošević i Milka Sekulić; u Basari: Božo Milković, Soka Devrnja, Milka i Anka Orlić.

U skojevskoj organizaciji Močila bili su: Mila Zoroja, Mara Kosanović, Marta i Danica Momčilović, Sava i Mara Trbojević. U radu skojevske organizacije u Zbjegu isticali su se: Jeka Barač, Milan Barač i Rade Kosanović.

Koncem 1941. i početkom 1942. godine u skojevskoj organizaciji Tobolić bili su: Mira Katić, Savka, Milka i Soka Pjevac, Joco Vučetić, Voja Katić, Soka Katić, Kojica Katić, Nikola i Ljuban Milković, Marija Milković, Sava i Boja Alinčić, Mica Roknić, Mica Pjevac, Milić Vukelić, Milan Petić, Dušan S. Pjevac, Mane I. Pjevac, Mile Đ. Popović, Stevo Popović i Rade Vukelić.

Krajem 1941. godine u G. Primišlju bilo je ukupno 26 članova SKOJ-a: Dane P. Dunović, Pero i Gojko D. Dunović, Smiljana V. Dunović, Branko i Kosta Ilić, Dragan P. Kukić, Miloš R. Livada, Milan M. Livada, Svetozar i Soka I. Livada, Anđelija Đ. Livada, Dušan, Milka i Marija Livada, Milica M. Livada, Milka i Boja D. Livada, Mira P. Mirčić, Boja M. Pjevac, Marija i

M. Danica Pjevac, Jovan P. Zec, Milan Zec i Zorka i Mile Đ. Zec. Masovan prijem u ovu organizaciju izvršen je po direktivi tamošnje partijske organizacije s obzirom da su se omladinci i omladinske stalno nalazili zajedno angažovani na raznim obavezama i sastancima, koji su tamo često održavani. Krajem 1941. i početkom 1942. godine oformljena je skojevska organizacija u zaseocima Čokeše, Kukići i Ćuruvije, a članovi su bili: bojana R. Čokeša, Draga M. Čokeša, Marija Ćuruvija, Mladen S. Ćuruvija, Nikola B. Graora i Đuro B. Šaša. Odbori Saveza mlade generacije (SMG) osnovani su u zaseocima Ćaćići, Božići i Pjevci, a na području Primišljanskog Tržića u zaseocima Zorići i Kukići.

Prilikom obilaska ovog terena članovi OK SKOJ-a Karlovac Rafko Tabor, Duško Bajić i Milutin Baltić pružali su pomoć ukazujući na ulogu i značaj SKOJ-a u stvaranju masovnih omladinskih organizacija – SMG. Imajući u vidu brojnost pojedinih skojevskih organizacija Kotarski komitet, na sastanku od 14. januara 1942. godine, donio je zaključak da se reorganiziraju veće skojevske organizacije i organizira SMG. Ovaj zadatak izvršen je postepeno. U stvari primljeni skojevci i dalje su ostali. Većina je dobrovoljno stupila u partizanske redove ili su preuzeli druge dužnosti, dok je dio ženske omladine biran u odbore SMG.

Oslobođenjem Primišlja i Tounjskog Tržića, februara 1942. godine, odbori SMG oformljeni su u zaseocima Glumci, Mirčići i Devići; u Primišlju u zaseocima Gvozdići i Bjelopetrovići, zatim u D. Primišlju, Tounjskom Tržiću i Ključu.⁽⁷⁰⁾

Odlukom kotarske partijske konferencije, koja je održana 3. februara 1942. godine, da se imenuje kotarsko rukovodstvo SKOJ-a, u selu Zbjeg je 8. marta 1942. godine održan sastanak skojevskih aktivista na kom je izabran KK SKOJ-a Slunj u koji su ušli: Mito Mitrović, sekretar, i članovi: Rade Štrbac, Vlado Rončević, Vlado Milašinčić, Milka Ilić, Vajo Kukić, Skavko Skorupan, Nada Jakšić i Ilija Šupica. Osnovni zadatak komiteta je bio da okupi

⁽⁷⁰⁾ Podaci o brojnom stanju organizacija SKOJ-a u kotaru Slunj, koji postoje u dokumentima II okružne partijske konferencije, različiti su. Mito Mitrović iznio je podatak da u vodovima ima 69 a u selima 148 članova KSOJ-a i 12 aktivista – ukupno 229, od toga 45 ženske omladine. Međutim, Milutin Baltić je u svom izvještaju iznio da «Slunj ima 17 skojevskih odbora, sa 320 organizovanih omladinaca i omladinki», što je vjerodostojnije s obzirom da se on u to vrijeme nalazio u obilasku terena i imao dobar uvid u brojno stanje i rad organizacija SKOJ-a. (Đuro Zatezalo, Dokumenti Druge konferencije SPH za okrug Karlovac 1942, HAK, Zb. 4).

i organizira što veći broj omladine u borbi protiv ustaša i okupatora, učvrsti i omasovi skojevske organizacije i da putem sastanaka u svakom selu okupi što veći broj omladine u SMG.

Poslije Druge okružne konferencije KPH Karlovac, održane marta 1942. u V. Kladuši, na kojoj su, pored ostalih delegata, iz kotara Slunj učestvovali Mito Mitrović i Milka Ilić, rad na daljnjoj organizaciji omladine bio nam je mnogo jasniji. Ukazano nam je na pogreške, naročito što se tiče kriterija prijema omladine u SKOJ i u SMG. Iako je tada u ponekim organizacijama bilo manjih grešaka, u tadašnjoj atmosferi, kad se omladina naročito isticala svojom borbenošću, reći primljenom skojevcu da to više nije, bilo bi najveća kazna i uvreda njegova ponosa, pa se zbog toga išlo linijom da se što više skojevaca uključi u rukovodstva SMG u selima i u općinama.

Provodeći odluke Druge okružne partijske konferencije u aprilu i maju 1942. godine težište rada usmjerili smo na okupljanje omladine u organizacije SMG, posebno u selima i zaseocima gdje do tada nisu postojale. Na sastancima organizacije SMG tumačeni su ciljevi narodnooslobodilačke borbe, uloga omladine u borbi i raskrinkavan je okupator, ustaše i četnici. Rad se odvijao i na kulturno-prosvjetnom planu kroz organizaciju raznih priredbi i suzbijanje nepismenosti, zatim u pružanju pomoći NOO-ima pri smještaju pogorjēlaca, pomaganju siromašnih u prehrani i obradi zemlje. Na posebnim omladinskim sastancima, prema potrebi, agitovalo se za dobrovoljno stupanje omladine u partizanske redove. U maju 1942. godine iz Sadilovca se dobrovoljno javilo 25 omladinaca za udarnu omladinsku čet u Lici.⁽⁷¹⁾

U cilju daljeg jačanja i učvršćivanja omladinskih organizacija po općinama su formirani skojevski aktivni, a po selima vaspitne grupe, a istovremeno i seoski i općinski odbori SMG. Uslijed raznih neprijateljskih ofanziva i dobrovoljnog odlaska omladine u partizanske jedinice, i omladinske čete broj članova SKOJ-a osjetno se smanjio. Prema izvještaju OK SKOJ-a Karlovac Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku u kotaru Slunj krajem juna 1942. godine postojao je KK SKOJ-a od 6 članova, u selima su bila 74 skojevca, od toga 38 aktivista, dok su ostali bili organizovani u 9 vaspitnih grupa. U 3. bataljonu 2. kordunaškog partizanskog odreda u 5

⁽⁷¹⁾ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje AIHRPH), SKOJ 16/1827.

četa bilo je pet aktiva s 24 aktivista i 29 skojevaca obuhvaćenih u 5 vaspitnih grupa. U 18 odbora SMG bilo je obuhvaćeno preko 500 omladinaca i omladinki.⁽⁷²⁾

Ratni uslovi, a naročito odlazak skojevaca i članova SMG u omladinske čete i partizanske jedinice, uslovljavali su česte kadrovske promjene u omladinskim organizacijama. Koncem augusta 1942. godine izabran je Kotarski odbor SMG. U septembru 30 omladinaca odlazi u omladinske čete. Oktobra 1942. iz Močila 21 omladinka dobrovoljno odlazi u 4. kordunašku brigadu. Novembra 1942. sekretar KK SKOJ-a Dragan Radaković odlazi za sekretara biroa 3. bataljona, a dužnost sekretara KK SKOJ-a preuzima dotadašnji predsjednik KO SMG Jovo Ilić. U biro KK SKOJ-a ulaze Antun Gunić i Božo Miklošić. Miloš D. Livada upućen je u kotarski aktiv SKOJ-a, Todor Klisurić za delegata u 3. bataljon.

Formiranjem kotara Plaški i pripajanjem ustaničkih sela Tobolića i Tonjuskog Tržića njemu broj skojevskih organizacija u kotaru Slunj znatno se smanjio. Od 6 općina u kotaru u svega dvije postojali su općinski komiteti SKOJ-a: u općini Primišlje komitet od 5 članova sa 4 skojevske grupe i 43 člana SKOJ-a, u općini Močila komitet od 4 člana sa dvije skojevske grupe i 16 članova, dok je u općini Slunj postojala skojevska grupa od 5 članova koja je bila neposredno vezana za KK SKOJ-a Slunj.

Omladinske čete

Na pomenutoj Drugoj okružnoj partijskoj konferenciji, pored niza pitanja koja su pretresana, bilo je riječi i o formiranju omladinskih i proleterskih četa. Tokom marta 1942. godine Štab Grupe kordunaških odreda naredio je štabovima 1. i 2. KPO da formiraju po jednu proletersku četvu. Izbor boraca izvršen je po bataljonima. Odabrani su najhrabriji borci, članovi Partije i SKOJ-a. Formiranje ovih četa izvršeno je krajem marta i aprila 1942. godine. Svoj prvi borbeni okršaj jedna od proleterskih četa (2. KPO) imala je 6. aprila kada je iznenadnim napadom razbila kolonu Talijana koja se kretala iz Plavča Drage prema Toboliću. Od tada je ova proleterska četa djelovala na području Plaščanske doline, Drežnika, Rakovice, Slunja, Primišlja,

⁽⁷²⁾ AIHRPH, SKOJ 16/1834.

Tounjskog Tržića i Kamenice. U sastav 1. proleterskog bataljona Hrvatske, koji je formiran 7. maja 1942. godine u Korenici, upućena je proleterska četa 1. kordunaškog odreda⁽⁷³⁾. Nešto kasnije mnogi borci sa Korduna upućeni su u Žumberak, Kalnik i Slavoniju.

Okružni komitet KPH Karlovac na svom sastanku 20. aprila 1942. godine, između ostalog, donio je odluku o formiranju omladinske čete koja bi se nalazila na jednomjesečnoj obuci u Petrovoj gori počevši od 10. maja. Pred kotarska rukovodstva SKOJ-a OK je postavio zadatak da razviju agitaciju za dobrovoljno stupanje omladinaca u četvu, određujući istovremeno i broj za pojedine kotareve: Vrginmost – 15, Vojnić – 30, Veljun – 30 i Slunj – 25 omladinaca, s tim da za njih obezbijede smještaj, potrebnu posteljinu i prehranu.

Zbog teške situacije stvorene majskom ofanzivom neprijatelja na Petrovu goru prvi vojni kurs za 1. omladinsku četvu na Kordunu organizovan je u Toboliću, a održan u zaseoku Lipari (Zbjeg, općina Primišlje). Za smještaj, posteljinu i ishranu pobrinula se omladina iz G. Primišlja, Tobolića, Zbjega i Močila. Kurs je otpočeo radom 15. maja, a radio je prema planu i programu svakog dana od 6 ujutro do večerja u 21 sat. Bio je to u stvari vojno-politički kurs. Komandant ovog kursa bio je Joco Tarabić.⁽⁷⁴⁾ Po završenoj obuci, početkom juna, od 70 omladinaca s ovoga kursa oformljena je 1. omladinska udarna četa koja je bila pod neposrednom komandom Štaba Grupe kordunaških partizanskih odreda. Za njenog komandira postavljen je Uroš Opačić⁽⁷⁵⁾, za političkog komesara Duško Bajić,⁽⁷⁶⁾ obojica članovi OKS SKOJ-a Karlovac. Stečeno teoretsko znanje dopunjavala je u surovoj školi rata tokom juna, jula i augusta u borbama protiv ustaša oko Drežnika, Rakovice, Slunja, Primišlja, Tržića i Kamenice.

Omladinski kurs za 2. četvu trebalo je da se održi tokom juna. Za nju se iz kotara dobrovoljno javilo 65 omladinaca. Međutim, uslijed neprijateljske junske ofanzive na Primišlje, kao i koncentracije partizanskih snaga radi

⁽⁷³⁾ Bogdan Mamula, Rudi Bašić, Branko Vurdelja i Dušan Pekić, Prvi proleterski bataljon Hrvatske, HAK, Karlovac, 1983, str. 29–35.

⁽⁷⁴⁾ Joco Tarabić, general-potpukovnik u penziji, narodni heroj.

⁽⁷⁵⁾ Uroš Svetozara Opačić, rođen 1924. član SKOJ-a i KPJ od 1941. prvoborac, učesnik u poznatoj karlovačkoj akciji novembra 1941. isticao se neobičnom hrabrošću, kasnije komandir čete u bataljonu «Joža Vlahović». Poginuo 14. oktobra 1942. godine.

⁽⁷⁶⁾ Duško Bajić, general-pukovnik u penziji.

napada na Rakovicu i Drežnik onemogućena je pravilna organizacija i smještaj polaznika kursa. Mnogi dobrovoljci omladinci, iako neobučeni, stupili su u partizanske jedinice, a dio je upućen na kurs organiziran u Budačkom. Počeo je da radi 5. jula 1942. godine, a pohađalo ga je 160 omladinaca i omladinki. Po završenoj obuci od njegovih polaznika formirana je 2. omladinska četa.

Za 3. omladinsku četvu kurs je otpočeo 14. jula 1942. godine u Skradu, kotar Veljun. Pohađalo ga je 90 omladinaca i omladinki od čega je 70 polaznika bilo iz kotara Slunj, iz Kordunskog Ljeskovca i Bugara – 20, Močila – 10 i Plaškog – 40 omladinaca. Augusta 1942. godine, od 1, 2. i 3. omladinske čete formiran je 1. omladinski bataljon «Joža Vlahović». Omladina Korduna bila je posebno ponosna na svoj prvi omladinski bataljon, a osobito kada je 20. augusta 1942. godine ušao u sastav 4. partizanske brigade Hrvatske, odnosno 1. kordunaške brigade.

Krajem jula i početkom augusta vršene su priprema za formiranje 4. omladinske čete. Vojni kurs počeo je 15. augusta u Dunjaku, općina Veljun. Na kursu se nalazilo 120 omladinaca i omladinki od kojih 35 iz kotara Slunj. Brigu oko smještaja, ishrane i ostalih potreba vodio je OK SKOJ-a kao i organizacije omladine iz općine Veljun, dok je vojno rukovodstvo imalo preko sebe organizaciju, rukovođenje i obuku. Po završetku obuke vojno rukovodstvo odlučilo je da ovu četvu uputi u sastav 4. crnogorske proleterske brigade. Nikada ne mogu zaboraviti dirljivi ispraćaj i rastanak kojega je omladina Korduna, 16. septembra 1942. godine, priredila 4. omladinskoj četi. Pored svečanog programa, pjesme, igre, održanih govora, manjih poklona i darova, bilo je i mnogo dirljivih momenata. Omladina nije pitala gdje i u koju jedinicu odlazi. Svaki od omladinaca bio je ponosan što odlazi u proletersku brigadu. Dobrovoljaca za odlazak u naše slavne brigade je bilo mnogo. Za vrijeme trajanja kursa, a naročito pred sam odlazak mnogi omladinci i omladinke tražili su od vojnog rukovodstva i organizacija SKOJ-a da budu primljeni u omladinsku četvu. Bilo ih je i mlađih od 15 godina koji su u traženju bili uporni. Kada bi im se reklo da pričekaju, da su još mladi, da ne bi mogli da izdrže sve ratne napore, da se treba boriti protiv neprijatelja daleko od svojih kuća i da proleteru moraju biti tamo gdje je najteže, sa suzama u očima su nam odgovarali: «Kući živ ne idem, hoću u partizane!»

Na put borbe krenulo je oko 80 mladih Kordunaša. O tom putu je, po-

red ostalog, Milan Radaković⁽⁷⁷⁾ napisao: «...završili smo jednomjesečni vojno-politički kurs, a onda smo upućeni u centralnu Bosnu za popunu 4. Crnogorske proleterske brigade. Drug Vješeslav Holjevac upoznao nas je ukratko sa predstojećim napornim maršem i zadatkom koji stoji pred nama. Kolona je krenula iz Dunjaka preko Korduna u Bosnu pravcem: Močila, Plitvička jezera, Korenica, Drvar, Glamoč, Mrkonjić-Grad, Jajce. Poslije dvanaest dana napornog marša kolona je došla u sastav brigade. 26. septembra 1942. godine, u popodnevnim satima sastali smo se sa drugovima Crnogorcima na željezničkoj stanici Vijenac u dolini rijeke Vrbasa. Drugovi su nas lijepo dočekali i smjestili u obližnju šumu da ne bismo davali cilj neprijateljskoj avijaciji koja je bila vrlo aktivna. Kada je sunce zašlo za goru, onda smo se privukli jednom voćnjaku da slušamo govor proletera, kome-sara 4. Crnogorske brigade, druga Mitra Bakića. Objasnio nam je cilj borbe, teškoće koje nas čekaju i izrazio povjerenje u nas Kordunaše».

Kako su se Kordunaši-omladinci pokazali u borbama za Livno, Duvno, Imotski, Jablanicu u dolini Neretve, u obrani 4.000 ranjenika za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive i u mnogim drugim bitkama do oslobođenja zemlje Lj. Mudreša je u članku «Kordunaši, Dalmatinci i Bosanci u 4. crnogorskoj proleterskoj brigadi», između ostalog, napisao: «Prvi su došli Kordunaši, nije lako bilo doći iz dalekog Korduna. Razdvajala ih je od brigade velika neoslobođena teritorija, ustaške postaje, četničke patrole na cestama i prugama, rijeke, Petrova gora, Velika Kapela i Plješevica. Išli su tajno, noću, preko grebena, kroz omare, duž potoka, zaobilazili sela, prelazili puteve u suton i gazili rijeke noću. Dvadeset tri dana i noći išli su hrabri sinovi Korduna, da stupe u brigadu. Mogli su da se bore i u zavičaju, ali želja im je bila da postanu proleter i išli su neumorno. Stigli su u brigadu na komunikaciji Jajce–Donji Vakuf–Travnik. Bilo ih je 125. Njima su popunjeni naši Prvi i Treći bataljon. Veseli zdravi Kordunaši unijeli su u brigadu čar snažne pjesme i svoju gorštačku vedrinu. Počeli su da uče «Durmitore, visoka planino». Mili je im bilo da pjevaju «Oj Četvrta crnogorska, ponosita i herojska», nego «Na Kordunu grob do groba». Jača je u njima bila želja i volja da se nauče životu i postojećem redu u brigadi, nego navike stečene do sada.

Velika borba sa Nijemcima, Jajce je naše. Pred jurišem proletera pade 45

⁽⁷⁷⁾ Milan Radaković, borac u pomenutoj četi. Danas pukovnik JNA u penziji. Njegova izjava nalazi se u Arhivu SUBNOR-a Slunj.

velikih utvrđenja. Naš Prvi bataljon zatvara pravac prema Travniku i sprečava dolazak pojačanja. Nijemci navaljuju da otmu Jajce. Danas će se Kordunaši prvi put sresti sa esesovcima, početnici s iskusnim borcima.

Sparan je bio dan... Eto Nijemaca niz poljanu. Sive duge kolone, a za njima prašina i tenkovi. Iznad njih, povrh bosanskih šuma, kruže lovci. Sada će borba početi. Sada će se Kordunaši i Švabe uhvatiti u krvavi ognjeni koštac.

Prve granate padoše, pa onda mitraljeska paljba. Lovci nisko lete, tako da čovjek ima osjećaj da će ga prignječiti točkovima ili zakačiti repom. Nijemci nadiru, a Kordunaši brane kosu kao prag svoga doma. Dvadeset tri dana putovali, dvadeset tri noći nesanice, boli svaki mišić u leđima, prva im je bitka ali ih Nijemci s mjesta ne pomakoše, dva dana i dvije noći krvili su se i kidisali Nijemci i padali. Ginuli Kordunaši, ali ostali na mjestu. Poslije 48 časova borbe Jajce pada u ruke neprijatelju i naše jedinice povlače se prema Mrkonjić-Gradu.»⁽⁷⁸⁾

Prema još uvijek nepotpunim podacima od 35 omladinaca iz kotara Slunj, u borbama za oslobođenje Jugoslavije, ostvarenje čvrstog bratstva i jedinstva naših naroda, poginuli su kao borci 4. crnogorske proleTERSKE brigade ovi mladi Kordunaši:

⁽⁷⁸⁾ Za pobjedu 1942–1945, izd. Političkog odsjeka 4. crnogorske proleTERSKE brigade, 1947. str. 59–61.

Spisak poginulih mladih Kordunaša u 4. crnogorskoj proleterskoj brigadi

Iz općine Primišlje:

1. Ćuruvija Sime Mladen, 1925, Gornje Primišlje, poginuo 6.5.1943. godine u Crnoj Gori;
2. Graora Bože Nikola, 1921, Gornje Primišlje, kao vodnik voda poginuo 1943. u Budnju, Crna Gora;
3. Kresojević Save Milutin, 1918, Tobolić, poginuo 1943. u Crnoj Gori;
4. Petrić Milovana Milan, 1922, Tobolić, poginuo 1943. u Crnoj Gori;
5. Petrić Milovana Milan, 1922, Tobolić, poginuo 1943. na Konjicu 1943.;
6. Pjevac Save Dušan, 1923, Tobolić poginuo kao vodnik voda 1943. na Zelengori;
7. Pjevac Ilije Mane, 1923, Tobolić, poginuo 1943. na Sutjesci;
8. Popović Đure Mile, 1923, Tobolić, poginuo 1943. na Konjicu;
9. Popović Svetozara Stevo, 1922, Tobolić, poginuo

1942. na Vilića guvnu;
10. Šaša Blagoja Đuro, 1926. G. Primišlje, kao komandir voda poginuo 1943. godine na Javorku i
11. Vukelić Milana Rade, 1925. Tobolić, poginuo 1943. u borbi za Livno.

Iz općine Rakovica:

1. Božić Rade Dane, 1922. Mašvina, poginuo 11.7. 1943. na Konjicu;
2. Božić Mane Mile, 1919. Mašvina, poginuo 1943. na Konjicu;
3. Budimlija Dmitra Milka, 1925. Stara Kršlja, poginula 1943. u Bosni;
4. Čačić Janka Milan, 1924. Mašvina, poginuo 1943. u Crnoj Gori;
5. Kotur Miće Miladin, 1923. Stara Kršlja, poginuo 1944. kao komandir voda kod Turjaka (Ivangrad);
6. Kovačević Dragoja Milan, 1926. Kordunski Ljeskovac, poginuo 1943. na Zelengori;
7. Mandić Save Mane, 1925. Furjan, poginuo 1943. u borbi za Prozor;
8. Milošević Mile Miloš,

1922. Broćanac, poginuo 1943. na Konjicu;
9. Milošević Mile Radiša, 1922. Broćanac, poginuo 1943. na Konjicu;
10. Pašić Laze Mihajlo, 1922. Broćanac, poginuo 1943. na Vilića guvnu;
11. Poznan Radiše Miljan, 1922. Mašvina, poginuo 1943. u borbi za Prozor;
12. Rajić Ilije Dmitar, 1899. Lipovac, poginuo kao komandir bataljona jula 1943. na Drini;
13. Tatalović Miće Milan, 1922. Koranski Lug, poginuo 1943. u Bosni;
14. Vejin Đure Milovan, 1922. Grabovac, poginuo 1943. na Miljevini;
15. Vorkapić Milovana Dragić, 1923. Stara Kršlja, poginuo kao komandir voda juna 1944. u odbrani Ivangrada,
16. Vorkapić Dane Miloš, 1922. Stara Kršlja, poginuo 1942. na Dinari.⁽⁷⁹⁾

⁽⁷⁹⁾ Podatke za poginule uz pomoć Saveza boraca prikupio Petar Zinaić. Pored 27 poginulih iz općine Primišlje i Rakovica iz Korduna je još poginulo: iz općine Vojnić 4, Krstinje 12, Krnjaka 4 i Vrginmosta 18. Ukupno 64

Osim u 4. crnogorskoj proleterskoj brigadi mnogi Kordunaši, omladinci i omladinke, bili su borci i u jedinicama 6. ličke proleterske i 7. banijske divizije, kao i 13. proleterske brigade, zatim u jedinicama Gorskog kotara, Žumberka, Kalnika i Slavonije. U borbama koje su vodile ove jedinice mnogi su pali i dali svoje živote za oslobođenje naše domovine.

Od augusta pa do kraja 1942. godine formirano je još 12 omladinskih četa na Kordunu. U njima bilo je omladinki i omladinaca iz kotara Slunjski koji su nakon jednomjesečne obuke odlazili u sastav 4, 5. i 15. kordunaške i 13. proleterske brigade «Rade Končar». Petnaesta omladinska četa formirana je u Zbjegu, a završila obuku u Rakovici. Rade Katić, komandir te čete, sjeća se da se omladina prije dolaska u nju nalazila u rezervnim četama koje su bile formirane u Toboliću, Zbjegu i Močilima. Pomenute rezervne čete formirane su u junu 1942. godine. Iz njih su tokom obuke odabirani dobrovoljci, najbolji omladinci i omladinke i upućivani u omladinske čete radi daljnje vojne obuke. Rezervne čete, pored obuke, učestvovala su u evakuaciji raznog materijala, pravili bajte, održavale seoske straže i slično. Politički komesar ovih rezervnih četa bio je Mihajlo Ivana Krnić.⁽⁸⁰⁾ Rade se sjeća da je pomenuta 15. omladinska četa brojala oko 80 omladinaca i omladinki, da se u njoj nalazilo preko 60% omladinki starih od 16 do 18 godina, da je politički komesar čete bio Mirko Maćešić, a komandiri vodova: Bjedić (imena se ne sjećam), Dragan Grgić i Dušan Šarac, te delegati vodova: Danica Roknić i Dragan Kukić. Četa je završila obuku u prvoj polovini decembra 1942. godine i stavljena na raspolaganje komandi kordunaškog područja u Vojniću radi daljeg rasporeda. Istovremeno na ovom terenu završila je obuku i 16. omladinska četa.

Razvijajući agitaciju za dobrovoljno stupanje omladine u omladinske čete skojevstva i organizacije, kao i organizacije SMG, postigle su izvanredne rezultate. Dovoljno je napomenuti da je u ustaničkim selima kotara bilo teško naći omladinca starijeg od 15 godina, a da se nije nalazio na nekoj dužnosti u omladinskoj četi, ili u redovima partizanskih jedinica.

Prisna veza omladine sa partizanskim jedinicama izražavala se i u brizi

omladinca i omladinki.

⁽⁸⁰⁾ Mihailo I. Krnić rođen 1919. godine u G. Primišlju. Završio je bogosloviju pa su ga zbog toga nazivali popom. U partizanima se nalazio od početka 1942. godine. Kasnije je bio politički komesar čete u 15. brigadi 8. kordunaške divizije. Poginuo je 1944. godine na Trojvrhu kraj Plaškog.

i njegovanju ranjenika – od iznošenja sa položaja i prijenosa do previjališta i bolnice. Briga o ranjenicima bila je dužnost i ostalih organizacija. I pioniri i pionirke, zavisno od godišnjeg doba, vodili su brigu o ranjenicima berući šumske jagode, pečurke, lipov čaj i plodove voćaka. U jesen su brali kupine i lješnjake i to kao svoj prilog donosili ranjenicima prilikom obilaska. Odraslija omladina bila je uvijek pri ruci partizanskim jedinicama u raščišćavanju snijega, čišćenju puteva, u pomoći prilikom prenošenja raznog materijala zaplijenjenog od neprijatelja. Navest ću samo jedan primjer: U borbi sa Talijanima kod Poloja i Perjasice 2. lička brigada i jedan bataljon 4. kordunaške brigade, oktobra 1942. godine, osvojili su veliki ratni plijen u naoružanju i municiji. Plijen je što prije trebalo evakuirati, pa je za to organizirana sva omladina iz Perjasice, a dijelom i iz Primišlja i Veljuna. Ona je evakuirala materijal i sklonila ga na sigurno mjesto. Nakon nekoliko dana organizirana je veća grupa omladinaca i omladinki iz Perjasice i Primišlja koja je dio municije prenijela pravcem Poloj–Primišlje–Tobolić–Janja Gora–pruga između Plaškog i Ličke Jasenice–Glibodol u Lici. Ova akcija samo u jednom pravcu trajala je dva dana i dvije noći. Sanduci su bili teški oko 30 kg, a omladinke i omladinci po dosta prohladnom vremenu, nosili su ih između sebe.

Omladina u prvim radnim jedinicama

Aktivnost omladine u pomoći NOO-ima u snabdijevanju vojske i naroda manifestirala se u nizu organiziranih akcija – u zbrinjavanju izbjeglica, obradi zemlje, izgradnji bajti, bolnica i skloništa, kosidbi, žetvi i sklanjanju svih usjeva i plodova potrebnih za ishranu. U toku 1942. godine velik broj partizanskih jedinica nalazio se na širem području Plaškog, Primišlja, Rakovice i Drežnika. Pored kordunaških tu su se nalazile i primorsko-goranske i ličke partizanske jedinice. Sve ove jedinice imale su svoje intendanture, ali osnovni izvor njihovog snabdijevanja bio je teren. Partizanska vojska, naši omiljeni borci, ma iz kojih krajeva bili, nisu se mogli potužiti da su gladni iako su mnoga sela bila popaljena i narod osiromašen. Borci su uvijek rado dočekivani. Nije se žalilo dati jagnje, ovcu, kozu, tele, pa i vola ako je to trebalo.

Dovoljno se sjetiti samo nekoliko upada i neprijateljskih ofanziva aprila i juna 1942. godine na terenu Primišlja, Močila, Slušnice, Brezovca, Broćanca,

Bogovolje i Koranskog Luga. U drugoj polovini 1942. godine uslijedila je velika ofanziva neprijatelja na širu teritoriju Mašvine, Stare Kršlje, Kordunskog Ljeskovca, Sadilovca, Bugara, Raštela, Crnaje, Johovice i Bogovolje. U svim ovim ofanzivama neprijatelj je nemilosrdno klao i ubijao, palio, pljačkao i uništavao. U ovakvim situacijama osnovna briga svih organizacija (Partije, omladine, AFŽ-a) i organa vlasti bio je prihvat, smještaj i razmještaj izbjeglog stanovništva, a nakon povlačenja neprijatelja, organizacija života na opustošenim i u zgarišta pretvorenim domovima, pravljenje bajti i skloništa.

Bježeći i sklanjajući se ispred velike neprijateljske ofanzive ogromna većina srpskog stanovništva sa šireg područja Mašvine, K. Ljeskovca, Sadilovca i Bugara bila je primorana napustiti svoja ognjišta i razmjestiti se po selima Korduna, Like i Bosne. U napuštenim selima žito i ostali usjevi bili su dobro ponijeli. Koristeći napuštenost pomenutih sela civili Hrvati i Muslimani pod zaštitom jakih ustaških jedinica želi su žito i pljačkali sve do čega su došli. Istovremeno ustaško-domobranske jedinice iz Slunja, Kamenice, Oštarija i Plaškog upadale su u pogranična srpska sela u Zečevu Varoš i druga, radi pljačke, i odvoženja ljetine.

Pod parolom «Ni zrna žita okupatoru i njegovim slugama» organizirane su sve ljudske i materijalne snage za žetvu i vršidbu. Partizanske jedinice, odnosno 3. i 4. bataljon 2. kordunaškog partizanskog odreda, iako brojno mali, obezbjeđivali su vrlo veliki teren i bili dosta razvučeni. I pored toga pod njihovom zaštitom žetva na slobodnoj teritoriji Močila, Zbjega, Primišlja i Plaškog sa uspjehom je obavljena.

U borbi za žetvu KK KPH Slunja, zajedno sa ostalim rukovodstvima na terenu, organizirao je četiri radne čete, u svakoj po pedeset omladinaca, omladinki i žena, koje su pod zaštitom partizanskih jedinica odlazile noću u obližnja napuštena sela, pronalazili ranije sakrivene namirnice, odjeću i slično, a ujedno i žele te na kolima ili u snopu prenosile žito na slobodni teritorij. Odlazak iz Močila prema Broćancu, Brezovcu, Mašvini i Kordunskom Ljeskovcu, i to noću, pronalaženje sakrivenog žita i raznih stvari, kao i obavljanje žetve, a poslije pola noći, ili u ranu zoru povratak, iziskivalo je veliki napor i rizik. Međutim, organizirane radne čete, pod zaštitom boraca, odlazile su organizirano i disciplinirano, bez ijedne riječi pogovora i s puno zadovoljstva, a kada bi zadatak bio uspješno izvršen, čuli bi se komentari: «Opet manje žita ustašama i okupatoru». Ovakvih odlazaka u napuštena sela pod zaštitom boraca bilo je više, a bilo ih je dosta i bez zaštite. Nad rizi-

kom je preovlađivalo samopožrtvovanje.

Pod teškim uslovima noću radne čete su u oktobru 1942. godine radile na berbi i prijevozu kukuruza. Ustaše, veliki «junaci» nad golorukim narodom, iz svojih garnizona i uporišta nisu se kretali noću, ali su od raznih doušnika saznavali za naše noćne aktivnosti. Noću između 2. i 3. oktobra 1942. godine, kada radne čete nisu imale partizanskog obezbjeđenja, oko 60 ustaša i oružnika iz Rakovice postavilo je zasjedu u Brezovcu i na povratku sa rada uhvatilo 20 omladinki i žena i zaplijenilo osam kola natovarenih kukuruzom u klipovima. Uhvaćene omladinke i žene ustaše su odvele u Rakovicu gdje su ih nekoliko dana držale u zatvoru,, a zatim na najzvjerskiji način poubijale u šumi Dujić-gaj.

Oslobođenjem Drežnika, Rakovice, Slunja, Cetingrada i drugih mjesta na Kordunu, težište rada omladinskih rukovodstava usmjereno je u novooslobođena mjesta. Omladinu tih mjesta trebalo je upoznati sa značajem i ciljevima narodnooslobodilačke borbe, zločinima okupatora i njegovih slugu, objasniti joj značaj bratstva i jedinstva naših naroda, kao i značaj omladinskih organizacija i potrebu da stupi u SMG. Na prvim sastancima, naročito tamo gdje je ustaški utjecaj bio jak, omladina nas je sa izvjesnom rezervom i nepovjerenjem prihvaćala. Neprijateljske parole o komunizmu na idućim sastancima i češćim kontaktima bile su postepeno raskrinkane. Omladina novooslobođenih mjesta i sela masovnije se odazivala na sastanke i stupala u organizacije SMG, a sa najboljima održavani su posebni sastanci i primani su u SKOJ.

Delegati omladine Korduna na Prvom kongresu USAOJ-a

Paralelno s predizbornom kampanjom za izbore NOO-a i radom u novooslobođenim krajevima aktivnost omladinaca u kotaru Slunj krajem 1942. godine odvijala se kroz takmičenja pred 1. kongres USAOJ-a. Od 20. novembra do 17. decembra 1942. godine organizirano je takmičenje između omladine sela, općina i kotareva po pitanjima stupanja u omladinske čete, u ukupnoj aktivnosti, pomoći vojsci i NOO-ima, omasovljenju organizacija SKOJ-a i SMG i dr. Po završetku takmičenja trebalo je sumirati rezultate, sagledati slabosti, dogovoriti se o daljnjem radu i izabrati delegate za Kongres na općinskim i kotarskim zborovima. Omladinski zborovi održavani su pod nacionalnim i crvenim zastavama, ispisanim

parolama i transparentima.

Na svakom zboru održana su po tri referata – o ulozi omladine u NOB-u, o bratstvu i jedinstvu južnoslavenske omladine i o omladini sutrašnjice. Nakon održanih referata na govornicu su izlazili predstavnici općinskih rukovodstava SKOJ-a i SMG i iznašali podatke o uspjesima omladine u raznim aktivnostima. Iznošena su i imena omladinaca i omladinki koji su se javili u partizane i onih koji su dali dobrovoljne priloge za vojsku. U ovom vremenu na kursu se nalazila omladinska četa jačine 80, a za vrijeme takmičenja formirana je još jedna omladinska četa za koju se javilo 76 omladinaca i omladinki. Pored osnovnih biografskih podataka posebno se vodilo računa o ugledu omladinaca i omladinki, borbenosti, požrtvovnosti i aktivnosti u radu omladinskih organizacija. Tako je, na primjer, na zboru u Veljunu Jovo Perić, član KK SKOJ-a Veljun, izabran za delegata i zato što se istakao za vrijeme borbe sa Talijanima u Perjasici. On je pred upad Talijana u Perjasicu blagovremeno obavijestio i organizirao evakuaciju naroda iz tri sela u šume i time ga spasio od sigurnog uništenja i pljačke. Na Kordunu za 1. kongres USAOJ-a izabrano je 12 delegata – tri iz 8. kordunaške divizije i 9 sa terena. Delegati iz divizije bili su: Olga Galović, član politodjela (poginula 1945. u Trstu), Mito Mitrović, član politodjela (poginuo 1944.) i Vojo Skorupan, omladinski rukovodilac (poginuo kao politički komesar čete 1944.) a s terena: Branko Krajnović, član KK SKOJ-a Plaški, Milka Ilić, član OK SKOJ-a i Partije, Branko Uzelac, sekretar OK SKOJ-a, Milica Opalo, član OK SKOJ-a, Jovo Perić, član KK SKOJ-a Veljun, Maca Pavlović, sekretar KK SKOJ-a Vrginmost, Sofija Pavičić Maša, rukovodilac pionira Korduna, Sava Karan, član KK SKOJ-a Vojnić (imena dvanaestog delegata se ne sjećam).

Neposredne pripreme za odlazak na Kongres odvijale su se u nekoj maloj žurbi. Nalazeći se stalno na terenu mnogi delegati nisu mnogo mislili o sebi. Bilo ih je koji su imali slabu odjeću i obuću. Komanda mjesta Slunj i pored najbolje volje nije nam mogla izaći u susret. Obratili smo se Glavnom štabu Hrvatske i dobili cipele, ali za tri do četiri broja veće. Bili smo ipak zadovoljni. Zadaci koji su pred nas postavljeni početkom novembra izvršeni su sa zadovoljstvom. Bili smo sretni što ćemo imati priliku da vidimo druga Tita, našeg vrhovnog komandanta i druga Lolu, sekretara CK SKOJ-a.

Delegacija Korduna okupila se u Slunju i kamionom se prevezla u Bihać. Raspoloženje na putu bilo je veliko. Iako je vrijeme bilo dosta hladno, mi to nismo osjećali. Ređale su se pjesma za pjesmom. Popodne smo stigli u

Bihać. Prihvat, večera i smještaj bili su nam osigurani. Bihać je bio svečan, iskićen i pun parola, transparentata i slika naših rukovodilaca. Na mnogim zgradama lepršale su crvene i nacionalne zastave. Delegati su stizali sa svih strana. Vladalo je svečano raspoloženje. Pjevale su se partizanske, a osobito borbene omladinske pjesme do kasno navečer.

Ujutro, 27. decembra 1942. godine, u kongresnoj dvorani nestrpljivo smo očekivali početak Kongresa, a naročito kada će se pojaviti drug Tito. Njegova pojava uzdrhtala je mlada srca svih delegata. Odjednom se zatresla dvorana od aplauza i klicanja, izvikivanja parola drugu Titu i Komunističkoj partiji Jugoslavije. Kongres je otvorio Ivo Lola Ribar i, nakon predloženog počasnog i radnog predsjedništva, riječ je dao drugu Titu. U toku govora često je prekidano našim klicanjem i aplauzom. Poseban i buran aplauz dobio je Ivo Lola Ribar kada je u ime omladine Jugoslavije dao obavezu i zavjet mlade generacije drugu Titu da će ga dosljedno slijediti na njegovom historijskom putu borbe. Prvi dan Kongresa prošao je u slušanju pozdravnih govora istaknutih rukovodilaca i boraca iz svih krajeva naše zemlje. Za sve nas delegate bio je to poseban, velik i historijski dan.

Drugog radnog dana Slavko Komar i Rato Dugonjić, članovi CK SKOJ-a, održali su kraći sastanak sa unaprijed najavljenim diskutantima. Pozvali su i mene i rekli da moram diskutirati o Lolinom referatu. Odgovorila sam da je Pokrajinski komitet SKOJ-a za Hrvatsku promijenio raniji plan i odredio druga koji će diskutirati u ime omladine Korduna. Drugovi su mi odgovorili da bez obzira na to moram govoriti. Što sam mogla, nego se na brzinu spremi i diskutirati. Delegati iz našeg okruga i 8. divizije govorili su mi: «Samo hrabro, Milka, nemoj da obrukaš naš Kordun».

Kad je iz radnog predsjedništva Ivo Lola Ribar rekao: «Riječ ima Ilić Milka, seljanka iz Primišlja, sa Korduna», odjednom sam se sva promijenila, ali za kratko vrijeme, jer sam se već unaprijed pripremala i u sebi govorila: Ne smiješ da se zbuniš; ti si predstavnik hrabre kordunaške omladine koja ne zna za strah. Još i danas sjećam se nekih teza iz svog govora. Pozdravila sam Kongres u ime porobljene, borbene, ali nikad nepokorene omladine Korduna, a zatim sam govorila o zločinima okupatora i njegovih slugu na Kordunu, pokušajima izazivanja bratoubilačkog rata, o ulozi Partije, SKOJ-a i omladine, ostvarenju parole «Svi u borbu, sve za borbu»; kako smo ponosni na naše borce u partizanskim brigadama i odredima, posebno na naš Omladinski bataljon «Joža Vlahović» koji je nosio ime nikad nezaboravljive-

nog sekretara PK SKOJ-a za Hrvatsku; o našoj 4. omladinskoj četi koja se borila u sastavu 4. proleterske crnogorske brigade i o drugim omladinskim jedinicama; o bratstvu naših naroda, posebno mladih Srba, Hrvata i Muslimana te da mi mlada generacija nećemo dozvoliti da nam ga ikada itko razruši, da se ne borimo samo za Kordun, nego za novu Jugoslaviju i da nema povratka na staro.

Poslije mog govora kordunaški delegati bili su posebno oduševljeni, stiskali su mi ruku i govorili: «Dobro je, Milka, najbolje si govorila». Tada se i Josip Đerđa našalio na moj račun. Upoznavajući me sa Vladom Zečevićem rekao je: «To je ta Milka. Kada je izgovorila riječi – omladina neće povratka na staro – mislio sam da će pucati». Za vrijeme odmora pozvao me Lola i čestitao, pitajući me koliko imam škole. Odgovorila sam da tek učim čitati i pisati. Nasmijao se i rekao: «Samo hrabro, radnicima i seljacima treba dati mogućnost za razvitak, jer to je zdrav elemenat». Slušajući ga na Kongresu, a i u kasnijim susretima, njegov lik i riječi, koje je često puta ponavljao: «Naše najbolje oružje, naš najbolji rov, naša najjača tvrđava je jedinstvo mlade generacije», ostadoše mi u dubokoj nezaboravnoj uspomeni.

Drugi diskutant iz naše delegacije bila je Sofija Pavičić Maša, zagrebačka skojevka od 1939. godine. Kod nas je došla 1942. godine i rukovodila pionirskom organizacijom na Kordunu. Maša je bila član Sazivačkog odbora Kongresa. Idući ka govornici, onako mala, podsjećala me na Boška Buhu. Govorila je uopćeno o pionirima Korduna i Like, iznosila primjere njihovog požrtvovanja i aktivnosti njihovih organizacija u pomoći vojsci, ranjenicima, o njihovom učenju i školovanju, o bratstvu i jedinstvu. Govorila je sa mnogo osjećaja, a nakon završenog govora svi smo je toпло pozdravili.

Poslije mnogih diskutanata Kongres se približavao kraju. Značajan utisak na sve delegate Korduna ostavila je prelazna zastava koju su primili delegati iz Like – kao posebno priznanje ličkoj omladini za naročita zalaganja. Na zastavi je pisalo: «Najboljima u pomoći frontu – Zemaljski odbor USAOJ-a». Čestitali smo delegatima Like na priznanju, ali smo se još na Kongresu međusobno dogovorili: najavit ćemo omladini Like takmičenje – zastava mora biti naša!

Na Kongresu sam izabrana u Zemaljski odbor USAOJ-a. Kongres je završio radom 29.12.1942. godine. Vedra lica i sretni što smo se okupili u tako velikom broju, po završetku Kongresa, počeli smo se pozdravljati

i odlaziti u svoje jedinice i krajeve, puni poleta i obaveza da izvršimo zaključke i zadatke koje je pred nas postavio naš Kongres. Narednog dana prisustvovala sam savjetovanju u CK SKOJ-a, koje je održano s delegatima zaduženim za rad SKOJ-a u vojsci. Iz 8. kordunaške divizije bili su prisutni: Mito Mitrović, Vojo Skorupan i Olga Galović. Ja sam tada, pored ostalih zadataka kao član OK Partije i CK SKOJ-a, bila zadužena da pratim rad SKOJ-a u Kordunaškom partizanskom odredu. Prema sjećanju, na savjetovanju se raspravljalo o organizacionom pitanju SKOJ-a u vojsci, o međusobnoj povezanosti organizacija SKOJ-a u vojsci i na terenu; isticano je osobito pitanje širenja i učvršćivanja bratstva i jedinstva naših naroda i drugo.

Povratkom na Kordun delegati Kongresa i sva omladinska rukovodstva imali su zadatak da upoznaju omladinske organizacije sa stavovima i odlukama Kongresa.

Pokrajinska konferencija SKOJ-a za Hrvatsku

Pokrajinska konferencija SKOJ-a za Hrvatsku održana je 2. i 3. januara 1943. godine u Slunju. Prihvat i smještaj delegata, kao i uređenje sela organizirali su članovi OK SKOJ-a i rukovodstva SKOJ-a i SMG u kotaru Slunju, uz učešće omladinaca i omladinki iz Slunja i bliže okoline. Konferenciji je prisustvovalo oko 200 delegata iz raznih krajeva Hrvatske, a među njima bili su i učesnici I kongresa USAOJ-a iz Hrvatske, zatim neki članovi CK KPH i sekretar SKOJ-a Ivo Lola Ribar i drugi. Posebno nas je obradovao dolazak Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića. Na konferenciji je vladalo izuzetno svečano raspoloženje, a u pjesmi i parolama prednjačila je kordunaška delegacija. Rad konferencije smo pažljivo pratili i s posebnim interesovanjem slušali o doprinosu mladih komunista u borbi za slobodu, palim žrtvama, junaštvu i herojstvu mladih boraca u brigadama, zatim o rezultatima i postignutim uspjesima omladine pojedinih krajeva, kao i o zadacima koji stoje pred omladinom u vojsci i na terenu. Nikad neću zaboraviti zaključni dio govora Lole Ribara koji je završio riječima: «Smjelo naprijed, samo naprijed, mi mladi komunisti veselo kao kordunaška delegacija».

Zaključnu riječ druga Lole prihvatili smo s posebnim oduševljenjem i protumačili kao određena priznanja omladini Korduna, a ujedno i omladi-

ni kotara Slunj koja je bila domaćin te značajne konferencije. Provodeći zaključke Kongresa USAOJ-a i Pokrajinske konferencije SKOJ-a, rukovodstva SKOJ-a i od tada umjesto SMG (koji je promijenio naziv) Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske (USAOH) težište svoga rada usmjeravali su na novooslobođena mjesta i sela u općinama Slunj, Cetingrad, Rakovica i Drežnik, kao i na stvaranje organizacija i odbora USAOH-a. Istovremeno radilo se na prihvatu naroda sa šireg područja Mašvine, Kordunskog Ljeskovca, Sadilovca i Bugara, koji se vraćao na svoja opustošena ognjišta napuštena u toku neprijateljske ofanzive jula 1942. godine do 20. januara 1943. godine. U vremenu od 15. novembra 1942. do 20. januara 1943. godine omladinska rukovodstva kotara uspjela su da formiraju niz omladinskih odbora USAOH-a u G. i D. Nikšiću, Cvitoviću, Cetingradu, Drežniku, Rakovici, a u Slunju mjesni aktiv SKOJ-a kojem je bio sekretar Juko Modrušanin, koji se posebno isticao radeći u općini zajedno sa Ivankom Modrušanin i drugima.

Četvrta neprijateljska ofanziva omela nas je u učvršćenju novoformiranih omladinskih organizacija, kao i u zimskoj kampanji prikupljanja dobrovoljnih priloga za vojsku i formiranju radnih četa, a ujedno nam je nametnula mnoge druge vrlo složene probleme. Za vrijeme ove ofanzive većina skojevaca i članova USAOH-a iz kotara stupila je u brigade 8. kordunaške i 7. banijske divizije, kao i u primorsko-goranske jedinice, dok je manji dio aktivista ostao po zadatku na terenu. U ovom vremenu situacija na terenu bila je izuzetno teška. Ustaški zlikovac iz Rakovice sjekikom je ubio na spavanju člana KK SKOJ-a Đuru Dobrijevića, dok je Hrvat Crnković kod kuće sakrio ranjenog partizana i spasio troje srpske djece. Zbog teške ekonomske situacije i nikakvih higijenskih uslova, borba protiv tifusa, osnivanje civilnih ambulanti, čišćenje, krećenje kuća i bajti, kopanje zahodskih jama, zakopavanje leševa poginulih i umrlih ljudi i uginulih životinja. Pošto je neprijatelj uspostavio garnizon u Slunju i još nekim mjestima, rad se u kotaru sveo na samo dvije općine.

Omladinske organizacije poslije Četvrte neprijateljske ofanzive, njihov rad i zadaci

Kotarsko savjetovanje SKOJ-a održano je 26. marta 1943. godine u prisustvu 20 skojevaca. Na njemu je razmatrano organizaciono stanje, situacija na terenu i zadaci. U Kotarskom komitetu SKOJ-a bili su tada Jovo Ilić, Vla-

do Romčević, Miloš D. Livada, Branko Ilić, Dara Živković i Ruža Mihalić. Skojevske organizacije postojale su u općinama Močila i Primišlje. Članovi općinskog rukovodstva bili su ujedno i sekretari skojevskih grupa. U Močilima se u 3 skojevske grupe nalazio 21 član, od kojih je 11 otišlo u vojsku za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, dok su 4 isključena, a 5 je naknadno primljeno. U Primišlju je u 5 skojevskih grupa bilo 45 članova, od kojih su 2 otišla u vojsku i 1 isključen iz SKOJ-a.⁽⁸¹⁾

U Kotarskom odboru USAOH-a bilo je 5 članova (2 druga i 3 drugarice). Općinski odbor USAOH-a Močila imao je 4 člana i 4 seoska odbora – u Jarku, Ljupči, Močilima i Zbjegu – u kojima je bilo obuhvaćeno 110 omladinaca i omladinki. Općinski odbor USAOH-a Primišlje imao je 7 članova (1 drug i 6 drugarica) i 12 seoskih odbora – Raletina, Povići, Jajići, Savići, Kukići i Mutići, Rodenica, Primišlje, Pjevci, Vrelo Mrežnice, Tuk, Obljajac i Mrzlo Polje. U ovim odborima bilo je obuhvaćeno 218 omladinaca i omladinki. U 4 radna voda radilo je 120 omladinki. U KK SKOJ-a izvršena je raspodjela rada po sektorima. Jovo Ilić zadužen je za SKOJ, Branko Ilić za USAOH, Dara Živković za radne čete, Vlado Romčević za hrvatske krajeve; u zdravstvenu komisiju pri NOO-u određena je Anka Blanuša, u sjetvenu komisiju Nikola Zoroja, u prehrambenu Milan Livada i kulturno-prosvjetnu komisiju Branko Ilić. Tokom marta 1943. rukovodstva SKOJ-a i USAOH-a obilazila su teren radeći na učvršćenju organizacija. Problema je bilo mnogo. Zdravstveno stanje naroda stalno se pogoršavalo. Epidemija tifusa se širila. Sve veći broj izbjeglica trebalo je prihvatiti, a ujedno biti vodič izbjeglim u prolazu. U tom vremenu u Primišlju, Zbjegu, Močilima i K. Ljeskovcu s okolnim selima umrlo je preko 300 lica koje je trebalo sahraniti. U Kordunskom Ljeskovcu ustaški zlikovci ubili su 2 odrasle osobe i 11 djece. Tijela ubijenih ostala su neukopana preko 15 dana.

Snijeg se svugdje još nije otopio, a već se počelo proljetnom sjetvom. Poljoprivrednog alata i sjemena bilo je malo. Omladinske radne jedinice pružale su pomoć porodicama poginulih i umrlih koje nisu imale radne snage. Koncem marta 1943. godine zakazano je takmičenje između omladine Korduna i Like, u vremenu od 5. aprila do 1. maja 1943. godine, u nizu ključnih pitanja iz rada omladinskih organizacija. Na sastanku Kotarskog komiteta SKOJ-a 7. aprila 1943. razmotreni su konkretni zadaci u takmiče-

⁽⁸¹⁾ AIHRPH, SKOJ 16/1864.

nju primljeni od OK SKOJ-a. Pored pružanja pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci, NOO-ima i partizanskim majkama trebalo se takmičiti tko će više obraditi vakant posjeda, oplesti više čarapa i maja za borce, spriječiti širenje zaraze, iskopati više nužnika, spaliti krečana, okrečiti bajta i kuća, napraviti novih bajta, organizirati pionira, radnih desetina, vodova, četa, bataljona i brigada i pružiti pomoć bolesnicima.⁽⁸²⁾ Na sastanku je konstatovano da je omladinski vod Močila radio na paljenju krečana, a drugi vod je sa 25 drugarica radio na uređenju bolnice za tifusare. Radni vodovi iz zaseoka Pjevci i Božići posadili su 30 vagona krumpira, a za 10 pripremili zemljište. U KK SKOJ-a kooptiran je Pero Tepavac iz Močila. U Inicijativnom odboru USA-OH-a kotara nalazili su se: Milan Brdar, Anka Blanuša, Branko Ilić, Marija Milić, Božo Miklošić i Pero Tepavac. U Močilima u 3 skojevske jedinice bilo je 14 članova, a u Primišlju u 5 skojevskih jedinica 34 člana, od kojih 18 bolesnih. U općinskom rukovodstvu SKOJ-a Primišlje bilo je 6 članova – sekretar Milica Livada i članovi: Milovan Brdar, Mica Bjelopetrović, Smilja Dunavić, Svetozar Livada i Jelica Tumora.

Ustaše iz Slunja su 12. aprila 1943. godine ubile iz zasjede članove KK SKOJ-a i mjesne organizacije Slunj, Antuna Gunića i Julijus Juku Modrušana, koji su došli na Melnicu nagovoriti neke domobrane da idu u partizane. Radeći pod izuzetno teškim uslovima neprijateljskih ofenziva, u velikoj oskudici hrane, slabo odjevena, često puta bosa i gladna, boreći se protiv tifusa i angažovana na poljoprivrednim radovima omladina nije gubila daha.

Mladost se nalazila uvijek tamo gdje je najpotrebnija. Pod parolama; «Smrt tifusu», «Ne dozvoliti nikome da umre od gladi», «Zločin je imati, a gladnim ne dati», «Sve za front» i «Obradimo zemlju za sebe i svoju vojsku» omladine je neumorno radila. Početkom aprila zdravstveni problemi su se još više zaoštrili. Prehlada i tifus zauzimali su sve više maha. U svakoj kući, odnosno bajti, poneko je bolovao. Mnogi članovi Partije i SKOJ-a bili su bolesni. U aprilu umrlo je 26 aktivista. Aprila te godine u Gonjem i Donjem Primišlju bolovala su 409 stanovnika, od kojih je 130 umrlo. Slična situacija bila je i u Zbjegu, Močilima, Mašvini, Kordunskom Ljeskovcu i selima oko Rakovice i Drežnika. U izvještaju OK SKOJ-a od 20. aprila 1943., pored ostalog, piše: «Kotar Slunj: Rad ovog kotara je zaostao. Većina kako stanovnika, tako i omladine, boluje od tifusa. Do sada je bilo već oko 200 smrtnih

⁽⁸²⁾ AIHRPH, SKOJ 16/1868.

slučajeva. Većina naših rukovodstava, a i članovi jedinica su bolesni. Kao najvažniji zadatak ovome kotaru postavili smo borbu protiv tifusa».⁽⁸³⁾

Rad u proljetnoj sjetvi iziskivao je velike napore. Svaki preboljeli omladinac, uz one koje nije zahvatila bolest, uključivao se u radi i sa mnogo veđrine borio se za bolje sutra. Kakvo je bilo raspoloženje, može se donekle sagledati iz zapisnika sa sastanka Kotarskog komiteta SKOJ-a, održanoj 4. maja 1943. godine, kome su prisustvovala 2 člana kotarskog i 3 iz općinskog rukovodstva SKOJ-a (odsutni članovi su bili bolesni). Tada je konstatirano da je u općini Močila stanje teško, da tifus sve više hara, a naročito u dolini samih Močila i da boluje 75% omladine. Većina naroda da nema hrane, ali da omladina otkriva zemunice, pa će se tako izgleda naći viškova za prehranu onih koji nemaju. Još ima dosta sirotinje koja nije orala. U čast 1. maja omladina je palila 10 kresova – 5 prema Slunju i 5 prema Rakovici. Dušanka Pilja, omladinka iz Zbjega, u čast 1. maja dala je jedno jagnje za ranjenike u bolnici. U općini Primišlje bolovalo je 30% omladine. Sa prehranom je također bilo loše. Uoči 1. maja omladina je zapalila 10 kresova – 1 u Vrelu Mrežnice, 1 na Humu, 2 na Kurjevcu, 1 na Glumačkim brdima, 1 na Cerovcu, 3 prema Slunju (na Debeloj glavi) i 1 prema Nikšiću.⁽⁸⁴⁾ Uoči 1. maja zajednički je skupljeno 36 jaja, 3 jagnjeta, 14 litara mlijeka i 10 kilograma brašna i sve to odnijeto ranjenicima u bolnicu.

Iako je radio u veoma teškim uslovima, KK USAOH-a Slunj uputio je 1. maja, u ime omladine kotara poziv za takmičenje omladini Plaškog. Za postignute uspjehe u takmičenju sa omladinom Like⁽⁸⁵⁾ sekretarijat odbora USAOH-a dodijelio je omladini Korduna prelaznu zastavu kao «najboljoj pomoći frontu», a posebno priznanje u međukotarskom takmičenju pripalo je omladini kotara Veljun koja je u takmičenju postigla najbolje rezultate. Dato priznanje još više je zatalasalo duh kod naše omladine i njen radni polet.

Prva okružna i Prva pokrajinska konferencija USAOH-a

⁽⁸³⁾ AIHRPH, SKOJ 16/1878.

⁽⁸⁴⁾ AIHRPH, SKOJ 16/1890.

⁽⁸⁵⁾ U toku takmičenja 26. aprila 1943. u Veljunu je formirana 1. radna brigada Hrvatske od oko 860 članova USAOH-a. Pored nje u kotaru Veljun nalazio se još 1 bataljon i 12 samostalnih četa. Druga radna brigada formirana je dan kasnije u Vojniću. Tada se u radnim jedinicama u Kordunu nalazilo 3.500 članova USAOH-a. Organiziranim radom ovih jedinica i slojevskih organizacija na terenu izvršene su takmičarske obaveze s omladinom Like.

Takmičenje omladine bio je stalna metoda rada u toku 1943. godine. Tako je i borba za zastavicu između kotarskih omladinskih organizacija nastavljena i u vremenu pred Prvu okružnu konferenciju USAOH-a i Prvu pokrajinsku konferenciju USAOH-a Hrvatske. Uz ostale zadatke trebalo je izabrati odbore USAOH-a i delegate za kotarsku i okružnu konferenciju USAOH-a. Situacija na terenu i dalje je bila vrlo teška. Rad na suzbijanju epidemije tifusa i dalje je bio aktualan. Broj gladnih stalno se povećavao. Ustaška i četnička propaganda, kao i propaganda HSS-a, naročito na neoslobođenom i poluoslobođenom teritoriju, bila je veoma jaka.

Tokom maja i juna omladinski radni vodovi okopavali su kukuruz, grah, krumpir i druge povrtlarske zasade te plijevali korov iz žitarica. Organizirano su posjećivali ranjenike, uređivali bolnice, prali veš, donosili vodu i drugo. Vođena je borba sa epidemijom tifusa i sve većom nestašicom hrane, golotinjom i bosotinjom, kao i sa gundanjem starijih. No, bez obzira na teškoće, radni polet i takmičarski duh omladinskih organizacija stalno je rastao. Vod pionira u Pjevcima čuvao je stoku bolesnih familija. Mnogi pioniri su brali jagode, donosili ih bolesnicima ili ranjenicima u bolnicama.

Krajem maja 1943. godine održano je kotarsko savjetovanje USAOH-a, uz prisustvo 125 delegata, na kom se raspravljalo o pripremama kotarske konferencije USAOH-a koja je zakazana za 7. juni 1943. godine. U odbor za pripremanje konferencije izabrani su: Marija Travica, Milan Brdar, Mira Sekulić, Mila Božić, Draga Božić, Boja Tepavac, Vlado Romčević, Danica Juzbašić i Milan Zoroja. Konferenciju je trebalo održati u obliku mitinga na koji je pored delegata trebala da dođe i ostala omladina. Međutim, zakazanog dana konferencija nije održana zbog borbi oko Slunja, Cetingrada i okolnih mjesta.

Na Prvoj okružnoj konferenciju USAOH-a za okrug Karlovac, održanoj 12. juna 1943. godine, iz kotara Slunj prisustvovalo je 20 delegata. Na njoj je, prema zapisniku, Bude Grahovac u ime Zemaljskog odbora USAOJ-a, između ostalog, rekao: «Danas ovdje među vama, mogu sa pravom reći da vi u čitavoj Hrvatskoj zastupate prvo mjesto, u prvim ste redovima dične omladine. Za vrijeme neprijateljske, neuspjele ofanzive, vi ste se pokazali junački, kako u vojsci, tako i u pozadini. Vaša braća i sestre u 15. brigadi pokazali su se hrabrim u Lici, boreći se protiv neprijatelja i krčeći put izbjeglicama. Poslije ofenzive, u našoj ofenzivi vaši omladinci u 15. brigadi, pokazali su primjer herojstva i junaštva u borbi protiv četnika. Vi drugovi u pozadini

ništa niste zaostali iza njih. Počeli ste stvarati radne vodove, čete, bataljone i stvorili dvije omladinske radne brigade. Iz dana u dan pokazivali ste ljubav i razumijevanje prema onim čiji su borci na frontu, prema nemoćnim i bolesnim... Drugovi i drugarice! Dična omladino Korduna. Vi ste najavili utakmicu ličkoj omladini i pobijedili... Ovog puta ste to bili vi, pa sam dobio zadatak i odobrenje od Zemaljskog odbora USAOJ-a da vam predam ovu zastavicu». Ovim priznanjem delegati su bili posebno oduševljeni, sretni i ponosni. Ono se dobrim dijelom odnosilo i na omladinu slunjskog kotara.

Poslije referata, u kojem su izneseni uslovi pod kojima je radila omladina u toku i poslije četvrte ofanzive, kao i slabosti u tom radu, učesnici u diskusiji isticali su svoje uspjehe postignute u takmičenju, poteškoće i nedostatke u radu. Mnogi delegati obavezivali su se u ime omladine svoga kraja da će uložiti sve svoje snage da u NOB-u izvrše svaki zadatak koji se pred omladinu postavlja i da će se pod rukovodstvom Tita i AVNOJ-a boriti do konačne pobjede protiv svih vrsta neprijatelja za slobodu našeg naroda. U zaključcima konferencija podvučeno je da težište rada omladinskih organizacija treba usmjeriti u hrvatske krajeve, ukazivati omladini na opasnost od HSS-a i njegove propagande, pojačati mobilizaciju boraca, boriti se protiv narodnih izdajnika na svakom koraku, učvrstiti i proširiti organizacije USAOH-a, zatim najupornije boriti se protiv tifusa i nastaviti udarničko takmičenje. Konferencije je izabrala Okružni odbor USAOH-a Karlovac od 9 članova i 10 delegata za pokrajinsku konferenciju USAOH-a. Konferencija je završena burnim aplauzom i izvikivanjem parola. Nakon toga omladina je izvela kulturno-zabavni program, a zatim su delegati s pjesmom krenuli u svoja sela na izvršenje novih obaveza i zadataka. Organizacije SKOJ-a i USAOH-a u kotaru upoznate su s uspjesima i rezultatima rada iz drugih kotareva kao i sa zadacima usvojenim na Prvoj okružnoj konferenciji USAOH-a za Karlovac.

Na Prvu pokrajinsku konferenciju USAOH-a, koja je održana 28. i 29. juna 1943. u Otočcu, delegacija Korduna, u sastavu: Franjo Basar, Milka Ilić, Darinka Kovačević, Sveto Livada, Jovo Perić, Ljuba Puškar, Nikola Lorković, Mira Opačić, Rafko Tabor i Branko Uzelac, došla je pod zastavom «Najboljima u pomoći frontu». Neopisivi su bili susreti sa ostalim delegacijama. Zagrljaji, pjesma i veselje, zadirkivanje da će nam zastavicu preuzeti. Konferencija je održavana noću. Nakon otvaranja, izbora počasnog i radnog predsjedništva, u ime CK KPJ prisutne delegate pozdravio je Edvard Kardelj, a u ime ZAVNOH-a i Glavnog štaba Hrvatske – Pajo Gregorić i

Vladimir Bakarić. Referate su podnijeli Milka Kufrin i Slavko Komar. U radnom dijelu delegati iz svih okruga su kroz diskusiju iznosili rezultate svoga rada, poteškoće i probleme. Kordunaški delegati isticali su stvaranje Omladinskog bataljona «Joža Vlahović» i sedamnaest omladinskih četa, kao i omladinu upućenu u sastav 4. crnogorske proleterske brigade, zatim da je preko hiljadu omladinaca i omladinki za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive stupilo u NOVJ, da je omladina radila na prihvatu izbjeglica, borbi protiv tifusa, da ga je preboljelo preko 14.000 i da još boluje oko 3.000 lica. Govoreno je i o proljetnim radovima, radnim jedinicama – četama, novoformiranom radnom bataljonu na terenu Vrginmosta i dvije omladinske radne brigade – o uslovima pod kojima su radile, da 19.000 stanovnika Korduna nije imalo hrane, da je omladina Cvijanovića Brda radila mjesec dana hraneći se samo kuhanom koprivom, zatim o čestim upadima i ofenzivama neprijatelja, o uspjesima u takmičenju sa omladinom Like u kojem je pobijedila, da je zavjet i čestitku drugu Titu potpisalo 4.500 članova SKOJ-a i USAOH-a. Izneseni su i herojski primjeri boraca kao i uspjesi organizacija SKOJ-a, USAOH-a i pionira, a posebno uspjesi i rezultati omladinskih organizacija iz kotara Vojnić.

Nakon diskusije usvojeni su zadaci za rad organizacije USAOH-a i radnih jedinica, prije svega u borbi za žetvu i ubiranje poljoprivrednih plodova i razvijanje takmičarskog duha među omladinom, pošto je takmičenje produženo za naredna tri mjeseca. Na konferenciji je odlučeno da se prelazna zastava «Najboljima u pomoći frontu» dodijeli omladini kotara Vojnić kao najboljoj i najaktivnijoj u Hrvatskoj. U Zemaljski odbor USAOH-a iz karlovačkog okruga izabrani su: Duško Bajić, Rafko Tabor, Branko Uzelac i Milka Ilić.

Povratkom na Kordun odmah smo pristupili održavanju savjetovanja USAOH-a i SKOJ-a po općinama i kotarevima. Upoznavali smo omladinu sa zadacima: borbom protiv utjecaja reakcionarnog dijela rukovodstva HSS-a, raskrinkavanjem četničkih parola, popularisanjem Zemaljskog odbora USAOH-a, ZAVNOH-a i njegovih članova. Proučavali smo sa omladinom rezoluciju ZAVNOH-a i ukazivali na značaj pružanja pomoći NOO-ima u toku žetve pod parolama: «Uberimo plodove našega rada». «Ne dozvolimo da i jedno zrno žita padne u ruke neprijatelja». Osnovno je bilo: kosidba, žetva, vršidba, kopanje zemunica i spremanje žita u zemunice. Omladinu smo upoznali i s odlukom Zemaljskog odbora USAOH-a o međuokružnom tromjesečnom takmičenju omladine koje je trebalo da traje od 1. jula do

1. oktobra 1943. godine, zatim s odlukama okružnih odbora USAOH-a za Baniju i Brod, koji su nam zakazali takmičenje i odredili uvjete što smo prihvatili.

Žetva i vršidba

Radi organiziranog sprovođenja dobijenih zadataka održano je 19. jula 1943. godine kotarsko savjetovanje SKOJ-a za kotar Slunj. U organizacijama SKOJ-a tada je bilo 76 članova – u općini Primišlje 47, općini Močila 18, Drežnik 9 i Slunj 2, koji su bili na vezi Kotarskog komiteta. Prvi i najvažniji zadatak je bio obavljanje žetve a u vezi s tim priprema alata (srpova), osposobljavanje vršilica i nabavka građe za zemunice u koje je trebalo sakriti žito od neprijatelja. Trebalo je pokositi i travu i stogove sijena sadjeti daleko od kuća na livadama. U nekim općinama (Primišlje i Cvijanović Brdo) žito još nije bilo sazrelo, dok je u drugim općinama i kotarima žetva otpočela. Još 8 dana mogla bi naša omladina da bude odsutna od kuća, ali poslije neće moći zbog žetve»,⁽⁸⁶⁾ konstatirano je na kotarskom savjetovanju. U općini Močila pšenica je te godina podbacila i bila je za 50% slabija nego u ostalim općinama.

Žetva se odvijala pod zaštitom Kordunaškog partizanskog odreda i 8. kordunaške divizije, koja se od juna 1943. nalazila u Kordunu i vodila uporne borbe za oslobođenje Drežnika, Rakovice, Slunja, Cetingrada, Kladuše, Topuskog i ostalih graničnih mjesta. Sve organizacije na terenu, partijske, skojevske, AFŽ-a i omladine, a posebno NOO-i, bili su zauzeti kosidbom, spremanjem sijena i žetvenim radovima. U prehrani stanovništva situacija je bila veoma teška. Staro žito se potrošilo, a novo tek je trebalo ubirati. Tifus, iako savladan, još je uvijek bio prisutan u manjem obimu.

Omladina i žene kotara Plaškog, okupljeni u radnim jedinicama, pružali su u žetvi pomoć porodicama boraca. Oko 120 žetelica radilo je na području Slunja. Omladina Slunja, Primišlja, Močila i Zbjega sa pjesmom je išla žeti pšenicu u Kordunski Ljeskovac, Mašvinu i Furjan. Omladina Primišlja i Močila požela je i ovršila 150 vagona žita sa vakant posjeda i podijelila ga narodu koji nije imao nikakve hrane. Omladina Primišlja žela je osam

⁽⁸⁶⁾ AIHRPH, SKOJ 16/1981.

noći bez odmora, dok svu pšenicu nije požela. Sa radnim jedinicama iz Cvijanović Brda u Kremenu je želo 200 Hrvatica, omladinki i žena iz Slunja. Omladina i žene Perjasice žele su u Buvači, nedaleko Kladuše i pod zaštitom partizana odnijele žito ispod nogu neprijatelja. Omladina druge radne čete iz Dubrava radila je svega sto metara udaljena od pruge, a svega 500 metara od talijanskih bunkera. Za vrijeme rada mnogo puta prozviždao je metak pored i iznad žetelica ali se radom nastavljalo. Ovakvih primjera u svim kotarevima bilo je mnogo, naročito kad su radne jedinice, pod zaštitom partizana ili uz samostalno obezbjeđenje, radile na poluoslobodnom ili ugroženom teritoriju od strane neprijatelja. U dogovoru sa NOO-ima uvijek je planirano što će se i gdje učiniti u jednom žetvenom danu.

U «Vijestima» Okružnog NOO-a Kordun tih dana je pisalo: «Plodovi naših njiva moraju biti naši. Uz pomoć vojske požnjeli smo žito. Zato ga moramo i dobro spremiti. Vršidba je u jeku. To je jedno od najvažnijih pitanja našeg naroda... Pomozimo u vršidbi nastradale, bolesne porodice sa malom radnom snagom, spremajmo sijeno. Ne gledajmo usko samo na svoje selo, pomozimo i drugima». U nedostatku vršilica na motorni pogon u mnogim krajevima je vršidba obavljana ručnim mašinama danju i noću. Omladina i žene radili su u smjenama. Norma od 25 snopova pšenice bila je za prvu smjenu. I dok se odmarala prva, radila je druga smjena. Predaha skoro nije bilo. Za vrijeme vršidbe često se čulo: «Još jače!» «Još brže!». Mnoge radne jedinice radila su na kopanju zemunica i trapova, a istovremeno otpočela je i kampanja za prikupljanje hrane i vune za borce i bolnice.

U selima kotara Slunja: Bjeljevina, Klanac, Močila, Vukasovo Selo, Ljupča i Medarica, do 30. jula skupljeno je 17,5 kg vune i jedne čarape. Do 15. augusta u Dunjskoj, Perjasici, Cvijanović Brdu i Skradu sakupljena su 43 kg vune. Najteža situacija i nakon žetve bila je u Kordunskom Ljeskovcu i Močilima gdje veći broj stanovništva, uslijed kasne i nedovoljne obrade jesenjih usjeva, nije imao što požnjeti niti jesti. U Močilima bilo je oko 500, a u Kordunskom Ljeskovcu oko 1.000 lica koja poslije žetve nisu imala nikakve hrane.

Omladinska savjetovanja i kadrovske promjene u organizacijama tokom ljeta 1943. godine

Povodom dvogodišnjice ustanka, koncem jula i početkom augusta, održani su masovni zborovi naroda po selima, općinama i kotarevima. Na njima su isticani rezultati dvogodišnje borbe i njene perspektive u cilju konačnog oslobođenja zemlje, popularisani su uspjesi naših saveznika na svjetskim frontovima. Isticani su svakodnevni uspjesi partizanskih brigada i divizija, a raskrinkavana je izdajnička politika Mačeka, Draže Mihailovića i četnika. I pored velikih uspjeha tadašnja situacija u kotaru Slunj bila je dosta teška. Predstavnici HSS-a zagovarajući politiku čekanja kočili su, pored ostalog, razvoj i stvaranje borbenog bratstva i jedinstva između hrvatske i srpske omladine u kotaru. Sa druge strane, četnici, sluge okupatora, koristeći težak ekonomski položaj u kojem se nalazio srpski narod, ubacivali su razne parole i alarmantne vijesti, a i pod vidom partizana upadali u hrvatska sela, pljačkali i unosili srah i nesigurnost u narod.

Nakon okružnog savjetovanja SKOJ-a, održanog 10. augusta 1943. godine u prisustvu 150 delegata, osnovno je bilo proširiti i ojačati borbeno jedinstvo mladih u organizacijama USAOH-a, naročito u hrvatskim selima i upoznati omladinu tih sela sa političkom linijom i stavovima KPJ, zatim organizirati, proširiti i ojačati organizacije SKOJ-a i USAOH-a u novooslobođenim i neoslobođenim selima, sprovesti kampanju u novooslobođenim hrvatskim selima za stupanje u NOVJ, pružati pomoć NOO-ima, osamostaljavati se u održavanju sastanaka, čitanju vijesti, letaka i u borbi protiv neprijateljskih parola, dezerterstva, i šverca. Zadatak je bio da se pokrene i kulturno-zabavni život te da se na masovnim sastancima omladine obezbijedi redovnije nastupanje diletantskih grupa i pjevačkih horova, pionirske organizacije, održavanje usmenih novina i osnivanje tečajeva za nepismene uz odgovarajuću pažnju pionirskoj organizaciji. Tada je rukovodstvo USAOH-a za kotar Slunj najavilo takmičenje ostalim kotarevima u trajanju od 10. augusta do 1. oktobra 1943. godine.

Provodeći zaključke okružnog savjetovanja, na sastanku Kotarskog komiteta SKOJ-a Slunj, 17. augusta 1943. godine, izvršene su manje kadrovske promjene. Za sekretara Komiteta izabran je Vlado Romčević, a Jovo Ilić je otišao u OK SKOJ-a Karlovac. Članovi komiteta bili su: Božo Miklošić, Branko Ilić, Milovan Brdar, Milan Livada, Milan Poroja, Ljuba Radić i Mara

Trbojević. Sekretar Općinskog komiteta SKOJ-a Močila Đuro Sučević otišao je za sekretara Općinskog komiteta SKOJ-a Primišlje, dok je Nikola Pavić stupio u partizane.⁽⁸⁷⁾ Međutim, na sastanku KK SKOJ-a, 28. augusta 1943. godine za sekretara Općinskog komiteta SKOJ-a Primišlje izabran je Drago Batalo zbog toga što se Sučević teško kretao jer je bio ranjen (imao je geler u nozi). U Kotarski odbor USAOH-a Slunj primljena je Ranka Grba iz Plaškog i Ivanka Modrušan. Kotarski odbor USAOH-a za Slunj, na sastanku 3. septembra 1943. godine, raspravlja o problemima radnih jedinica, kulturno-prosvjetnom radu, dopisnoj službi i pionirima. U Kotarskom odboru bili su: Ivanka Modrušan, Pero Tepavac, Boja Grgić, Marija Pjevac, Sveto Livada, Voja Trbojević, Ranka Grba i Draga Sekulić.

Na sastanku biroa Kotarskog komiteta SKOJ-a Slunj 6. septembra 1943. godine zaključeno je da se Ivanka Modrušan dodijeli na rad agitaciono-propagandnoj grupi 8. kordunaške divizije, a da Mira Katić pređe u kancelariju Kotarskog komiteta, da kursevi za članove odbora USAOH-a budu petodnevni, da se organizira učenje pjesama, recitacije pozorišnih komada i agitaciono-propagandni sastanci po selima, da se populariziraju omladinski zborovi i da se organizira dopisnička služba. Pet dana kasnije, 14. septembra 1943. KK SKOJ-a pretresao je na sastanku političko stanje na terenu i konstatovao da je neprijateljska propaganda vrlo snažna u novooslobođenim i poluoslobođenim krajevima, da u Močilima vlada nestašica hrane, da narod iz K. Ljeskovca odlazi u muslimanska sela da radi i tako se prehranjuje na osnovu pogodbe pola i pola, a isto tako pristupio je berbi i svoje polovine kukuruza koje je muslimansko stanovništvo posadilo na njivama srpskog naroda.

Izborne konferencije SKOJ-a u jesen 1943. godine

Na sastanku KK SKOJ-a Slunj 5. oktobra 1943. godine razmatrana je direktiva OK SKOJ-a o pripremama i održavanju konferencije u SKOJ-u od seoskih aktiva do općinskih i kotarske konferencije. Razmatrana su i sva pitanja koja su se odnosila na održavanje kotarske konferencije. Predviđen je dnevni red, referati i njihovi podnosioci, sastav novog komiteta, gosti, pozdravna

⁽⁸⁷⁾ AIHRPH, SKOJ – 17/1932.

pisma, svečani, radni i zabavni dio kao i nosioci zaduženja. Utvrđeno je da se na 5 skojevaca bira jedan delegat za općinske i kotarsku konferenciju. Za Općinski komitet SKOJ-a Močila predviđeni su: Marija Trbojević, Mića Kosanović, Marija Klisurić, Marija Tepavac, Milka Barać i Sara Topić, a za Općinski komitet SKOJ-a Primišlje: Dragan Batalo, Smiljana Dunović, Nedeljka Sekulić, Jeka Milković, Marija Travica i Milka Juzbašić.⁽⁸⁸⁾ Šest dana kasnije, odnosno 11.10.1943. godine, na sastanku KK SKOJ-a, utvrđeni su datumi održavanja svih konferencija u kotaru. U to vrijeme SKOJ je u kotaru Slunj bio organiziran ovako: na čelu se nalazio Kotarski komitet od 7 članova, a rukovodio je sa 3 općinska komiteta, jednim bolničkim i jednim bataljonskim biroom. U rukovodstvima se nalazilo 30 članova, od toga 14 omladinki. Prema socijalnom porijeklu bila su 24 seljaka i 6 đaka, a po nacionalnosti: 2 Hrvata, 27 Srba i 1 Slovenac. U kotaru su bila 24 aktiva sa ukupno 166 članova SKOJ-a, od toga 85 omladinki. Socijalni sastav izgledao je ovako: 1 radnik, 162 seljaka i 3 đaka, a nacionalni: 163 Srbina, 2 Hrvata i 1 Slovenac.⁽⁸⁹⁾

Općinska konferencija SKOJ-a Močila održana je 13.10.1943. godine, u bolnici Zbjeg 15.10., u Primišlju 17.10., a u bataljonu 19.10. na svim ovim konferencijama prisustvovali su članovi rukovodstva SKOJ-a i izvršen je izbor članova Općinskog komiteta i delegata za kotarsku konferenciju. U općini Drežnik konferencija nije održana zbog njemačke ofanzive pa je odlučeno da delegati iz ove općine dođu po pozivu.

Kotarska konferencija SKOJ-a u Slunju održana je 23. i 24. oktobra 1943. godine u prisustvu 87 delegata i brojnih gostiju. Prvog dana (svečani dio) obavljeno je otvaranje, odana počast palim borcima, izabrano radno predsjedništvo u koje su ušli: Branko Uzelac, Jovo Ilić, Branko Uzelac II, Vida Markić, Petar Vikina i Bojana Grgić, a zatim su govorili: Miloško Šaša, sekretar KK KPH Slunj, Marko Rendulić, Matija Marjanović i Ljuban Sekulić iz Komande mjesta Slunj, Dragić Brujić i Đuka Alinčić iz Kotarskog NOO-a, Đuka Obrovac iz Općinskog NOO-a, Ružica Sekulić, predstavnica AFŽ-a, Miroslav Krajačić i Branko Uzelac iz glavnog odbora USAOH-a i Maca Majstorović, politički komesar bolnice. Poslije ovih govornika upućeni su pozdravni telegrami OK Partije, OK SKOJ-a, PK SKOJ-a, ONOO-u, GŠH,

⁽⁸⁸⁾ AIHRPH, Slunj 1943/1944 – 19/1141–2251.

⁽⁸⁹⁾ AIHRPH, Slunj 1943/1944 – 19/1141–2251

ZAVNOH-u, AFŽ-u, 8. kordunaškoj diviziji i Glavnom odboru USAOH-a. Nakon ovoga izveden je zabavni program koji je počeo himnom «Hej Sloveni», a zatim nastavljen sa: «Svi omladinci i omladinke», «Petrova mi gora mati», «Vintovačka pjesma», «Seljakovo june» (skeč), recitacije «12 seljaka», «Crvena zvijezda» (pjesma), «Partizani naši», «Uz Tita i Staljina» (pjesma).

Radni dio konferencije odvijao se prema dnevnom redu. O političkoj situaciji u svijetu i zemlji govorio je član OK SKOJ-a Branko Uzelac I, referat o radu SKOJ-a u kotaru podnio je sekretar Božidar Miklošić, a o radu USAOH-a predsjednik Kotarskog odbora Pero Tepavac. Prije prelaska na diskusiju poslije svakog referata delegati su postavljali pitanja. Tako su u vezi sa političkim referatom postavljena 34 pitanja, rada SKOJ-a 9 i USAOH-a 22 pitanja. Navodim neke: zašto se ne otvara II. front, zašto SSSR ne pomaže NOV oružjem, o londonskoj vladi kralja Petra, zbog čega kralj ne voli našu NOB, zašto ga drže Englezi, o Draži Mihajloviću i njegovoj suradnji sa Nijemcima, zašto četnici imaju uporište u narodu, zašto ima dezertera, naš stav prema Mačeku, zašto Slunjanji ne učestvuju u NOB-u kao Hrvati Hrvatskog primorja i Dalmacije, o situaciji u Bugarskoj, zašto ne ratuje Turska, što je republika, a šta federacija, zašto u selu postoje organizacije USAOH-a, a ne i u vojsci, kako da se hrvatska omladina obuhvati u USAOH, a kako muslimanska, zašto se radne čete organiziraju na vojnički način, o rukovođenju analfabetskim tečajevima, kako urediti omladinske domove kad su kuće razvaljene i sl. na postavljena pitanja odgovarali su Branko Uzelac, Jovo Ilić, Branko Uzelac II. i Miroslav Kreačić.

Na konferenciju su bili pohvaljeni: skojevski aktiv iz Tobolića i Općinski komitet Močila. Skojevskom aktivu iz Tobolića uručena je slika druga Tita u znak priznanja za najbolji rad. Pohvaljene su skojevke Milja Grgić i Anka Blanuša koje su išle u Drežnik u kojem se nalazila njemačka posada i prikupljale podatke o njoj. Pohvaljena je i Smiljana Dunović, član Općinskog komiteta SKOJ-a Primišlje.

Na prijedlog kandidacionog odbora u KK SKOJ-a izabrani su: Božo Miklošić za sekretara, te Vlado Romčević, Branko Ilić, Pero Tepavac, Boja Grgić, Milan Livada, Milica Kukić i Marija Klisurić za članove.

U vrijeme održavanja konferencije omladina je u kotaru imala jedan radni bataljon, 3 omladinske radne čete, nekoliko vodova i desetina, 8 odbora Saveza pionira i 8 pjevačkih horova. U novooslobođenim selima formirano je 12 novih odbora USAOH-a koji su tek započeli radom. Kotar-

ski odbor USAOH-a brojio je 7 članova – Vlado Romčević, Marija Pjevac, Svetko Livada, Sara Trbojević, Slavica Obrovac, Žuja Dokić i Anka Blanuša; Općinski odbor USAOJ-a Primišlje sačinjavali su: Mira Katić, Danica Ćuruvija, Mica Malveša, Milovan Brdar, Boja Livada, Miloš Livada, Milka Popović i Dara Adžibaba, a Općinski odbor USAOH-a Močila: Dušanka Pilja, Jelka Tepavac, Miloš Kosanović, Aleksa Tepavac i Sara Momčilović; dok su u OK SKOJ-a Drežnik bili: Anka Šarić, Milja Grgić i Ljubica Rodić.⁽⁹⁰⁾ Kotarska konferencija za izbor Kotarskog odbora USAOH-a trebala se održati 21.11.1943. godine. Na konferenciji SKOJ-a za okrug Karlovac, koja je održana 27. i 28. novembra 1943. godine, učestvovalo je oko 20 delegata iz kotara Slunj.

Takmičenje omladine u čast 2. kongresa USAOJ-a

Poslije uspješno završene žetve i vršidbe, spremanja i prikupljanja hrane, ubiranja jesenjih plodova, jesenje sjetve i održanih konferencija, Glavni odbor USAOH-a, razvijajući takmičarski duh, zakazao je u čast oktobarske revolucije jednomjesečno takmičenje u vremenu od 7. oktobra do 7. novembra 1943. godine, pod parolom «Borbom i radom slavimo pobjede Crvene armije i junačke NOV-e» boreći da i dalje zadržimo zastavicu u okrugu, težište omladinskog takmičenja bilo je usmjereno na provođenju političkih zadataka, učvršćenje pozadine i na razvijanje svih mogućih oblika rada omladine.

O rezultatima postignutim u oktobarskom takmičenju KK SKOJ-a Slunj, 15.11.1943. godine, obavijestio je OK SKOJ-a da je u kotaru održano 316 sastanka, 25 usmenih novina, dobrovoljno se javilo u partizanske jedinice 10 omladinaca i 1 omladinka, od toga 1 Hrvat, da je za berbu kukuruza i jesenju sjetvu dato 1.000 radnika, od toga 500 iz Primišlja, da je obnovljeno mnogo odbora USAOH-a u hrvatskim selima i da je u 18 pionirskih odbora obuhvaćeno 250 pionira.

U toku priprema za Drugi kongres USAOJ-a, koji je trebalo da se održi 27.12.1943. godine, glavni odbor USAOH-a zakazao je međuokružno takmičenje u vremenu od 25. novembra do 25. decembra 1943. godine.

⁽⁹⁰⁾ AIHRPH, SKOJ 17/1979.

KK SKOJ-a i odbori USAOH-a najavili su takmičenje sa omladinom kotara Vojnić. U toku takmičenja omladine Slunja i cijelog Korduna stavljena je na velike teškoće pošto je 6. decembra 1943. godine uslijedila velika neprijateljska ofanziva na Kordun. O njoj je KK SKOJ-a 10.12.1943. godine dopisom obavijestio članove SKOJ-a i dao uputstva kako treba da se drže skojevci. Članovi Komiteta, raspoređeni su i zaduženi: za Drežnik – Boja Grgić, za Rakovicu – Milica Kukić i Pero Tepavac, za Primišlje – Branko Ilić i Anka Milinković, a u KK ostali su Božo Miklošić i Milan Livada.

Ofanziva je donijela nove krupne teškoće i stradanja narodu Korduna. Ipak poslije 10 dana borbe neprijatelj je bio prisiljen da se povuče natrag u svoje garnizone. Pustoš koju je ostavio iza sebe bila je velika, ali zahvaljujući našim borcima Kordun je opet bio slobodan. Predviđeni plan takmičenja omladina kotara Slunj nije u potpunosti i u određenom roku ostvarila pa je i dalje nastavljeno sa takmičenjem. Izvršavajući obaveze date u čast 2. kongresa USAOJ-a omladina kotara i čitavog Korduna i ovog puta je bez obzira na teškoće, časno izvršila svoje zadatke. Zastavica «Najboljima u pomoći frontu» ostala je i dalje na Kordunu.

Milka Ilić Livada

NASILNO UMIRANJE PRAVOSLAVNIH SVEŠTENIKA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ (NDH)

Rasni zakoni NDH (pobiti, pokrstiti, protjerati) ne bijahu rigidno primjenjivani niti prema jednom staležu Srba i njegovim pripadnicima pojedinačno kako su primjenjivani prema pravoslavnim sveštenicima i njihovoj instituciji – Pravoslavnoj crkvi.⁽⁹¹⁾ Tu je masakr trijumfira. Nije imao milosti ni prema kome ni prema čemu. Tu čak nije bio potreban ni poseban gnjev i srdžba niti mržnja jer je ona nataložena od ranije i sada je samo odjedanput eskalirala svom svojom snagom destrukcije. Tu eksploziju i potrebu za njom nalazimo u blasfemičnoj zabilješci solunskog borca, koji na front nikada nije stigao, dr. Alojzija Stepinca. Evo što je zapisao u svoj dnevnik prilikom pristupanja Jugoslavije trojnom paktu: «Sve u svemu Hrvati i Srbi dva su svijeta ... koji se nikada neće približiti osim čudom božjim. Shizma (pravoslavlje) je najveće prokletstvo, skoro veće nego protestantizam. Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja».⁽⁹²⁾ Ta blasfemija bijaše nalog, ideologija i zapovjed, za pretpovijesno stanje duha u kako vidite kompletnoj negaciji Srba i njihove vjere, dakle, ljudi i kršćanstva njihovog. Tu je ispoljen onaj praktični gnjev mržnje i prezira za neizazvane sve oblike nasilja i masakra, sve perfidije brutalnosti koji postadoše masovna stvarnost. Sveštenike su ubijali pojedinačno, po kućama s porodicama, s pomoćnim osobljem, s vlastitom djecom, vjernicima, u crkvama, na obredima, na proputovanjima, u njivama, na progonima, u živicama, u koncentracionim logorima, na javnim trgovima, na pokrstima i svečanim hodočastima, itd.⁽⁹³⁾

⁽⁹¹⁾ Demolirani i razoreni crkveni objekti pravoslavlja ni iznimno nisu obnavljani niti su njihovi ostaci konzervirani. Naprotiv, korišteni su za gradnju zadružnih domova, laufštala i seoskih objekata.

⁽⁹²⁾ A. Stepinac, «Dnevnik», str. 176 (neobjavljeno), Arhiv Lj. Bobana.

⁽⁹³⁾ Samo u kordunaškim jedinicama NOB-a poznao sam poginula 4 pravoslavna sveštenika, 6 đakona, 8 mežnjara i nekoliko đaka pravoslavne bogoslovije. S. Goldstein navodi više primjera ubijanja pravoslavnih sveštenih lica. Vidjeti njegovu knjigu 1941. – godina koja se vraća, Liber, Zagreb, 2007.

Dakle svugdje i na svakom mjestu. Primjenjivani su svi brutaliteti kojih se mašta zločinaca mogla dovinuti. Danas kada čitam opise tih brutaliteta zbog proste boli i stida ne mogu se čudom načuditi da su to činili i katolički svećenici «najkatoličnijeg naroda». O toj antiljudskosti manje-više sve se zna. Međutim, onog kojeg posebno zanimaju pojedinosti upućujem na posebnu publikaciju, gdje se nalaze slike sveštenika, martirske biografije stradanja u kojima mnogi umiraše u mukama kao da Hrista oponašaše.⁽⁹⁴⁾ Tu su njihove slike i oblici brutaliteta smrti. Njihovom smrću i razaranjem crkvenih objekata i pripadajućih gospodarskih građevina pravoslavlje bi na ovom prostoru gotovo potpuno zatrto. Jer, vjernici koji ne uspješe pobjeći ili se oduprijeti, izgubiše kompletnu elitu profesionalnih propovjednika jevanđelja i sve njihove institucionalne osnove. Ovdje ističem da je oko 300 crkvenih objekata pravoslavlja na području današnje Republike Hrvatske, u vrijeme NDH opsluživalo oko 400 sveštenih lica različitih rangova i položaja. U 213 crkvenih toponima likvidirano je različitim monstruoznim načinima gotovo sve sveštenstvo i pomoćno osoblje. To znači pobijeno je više od polovine sveukupnog crkvenog kadra. Međutim, mnogi od onih koji su uspjeli pobjeći prošli su užasavajuću torturu mučenja i ubrzo su podlegli. Dakle, Pravoslavna crkva kadrovski je bila potpuno «sasječena». Slično je bilo s crkvenim objektima i imanjima i zbog toga se ova institucija nikada više nije mogla oporaviti ni kadrovski ni materijalno.⁽⁹⁵⁾ Naročito, zato što je nastupilo razdoblje vulgarnog ateizma i negacije ove institucije. A nije se imao tko ovoj negaciji ni oduprijeti za razliku od katoličkih kadrova i institucija većinskog naroda. Međutim, ovdje moram istaći da za sudbinu pravoslavnih institucija golemu odgovornost snose brojni prelati katoličanstva, a neki su se umiješali i u najmonstruoznije zločine i do danas zbog toga nisu osuđeni. Uostalom, jedino južnoslavenske crkvene institucije nisu osudile fašizam, a niti fašiste iz svojih redova i nakon 60 godina pobjede nad fašizmom. Zar to samo po sebi ne govori koliko je veliko odstupanje nekih crkvenih prelata od misije ovih institucija.

⁽⁹⁴⁾ Vidjeti *Spomenica pravoslavnih svećenika – žrtava fašističkog terora i palih u NOB*, izdavač Savez udruženja pravoslavnog sveštenstva FNRJ, Beograd, 1960.

⁽⁹⁵⁾ Nisu pošteđena ni episkopalna sjedišta koja su značajna za antifašističku povijest, npr. ZAVNOH-a u Plaškom. Pod firmom «spasimo život» umalo manastire ne pretvoriše u smještaj ostarjelih protivnika, pri čemu su se i neki bezumni Srbi pridružili toj suludoj ideji, a poznato je da su manastire i Turci pošteđeli.

Drugi val nasrtaja na Srbe 1991–1995. godine opet je u prvom redu pogodio ostatke ostataka pravoslavnih sveštenika i institucija pravoslavlja.⁽⁹⁶⁾ Sveštenici gonjeni povijesnim pamćenjem sudbine njihovih prethodnika, svi su potražili spas u bijegu. Samo nekolicina je ostala spremna i na najveće poniženje.⁽⁹⁷⁾ Koliki je nasrtaj na pravoslavlje i njegove institucije neka ilustrira činjenica da je samo u Jadovnu prema istraživanju dr. Đure Zatezala ubijeno 72 sveštena lica pravoslavlja među kojima i dva episkopa. Ili drugi primjer, da u posljednjem ratu nije pošteđen ni Muzej pravoslavlja u centru Zagreba. I danas su mi pred očima posljedice miniranja toga muzeja i razbacane knjige, dokumenti i druge vrednote od neprocjenjive povijesne vrijednosti. Istovremeno kada dođe do obnove ovog muzeja, slušao sam takve cinizme, bez kajanja i katarze, kako su Srbi dragocjeni i vrijedan fenomen raznolikosti tako karakteristična za suvremeni civilizirani svijet. I to ovdje, gdje im je sve uništeno i gdje su ostali kulturocidom bez ijedne institucije osim okljaštrene i reducirane po koje pravoslavne crkve. Rušenje pravoslavne crkve kao dramatični tragizam nasilja prema povijesnim vrijednostima u kulturnom dobru grada, opisao je dr. Đuro Zatezalo na primjeru karlovačke pravoslavne crkve.⁽⁹⁸⁾

Crkvene nadležnosti su različite od teritorijalno-političke podjele upravne vlasti. Zbog toga u prilogu donosimo iz narečene *Spomenice* samo okvirno gubitke sveštenika po eparhijama, a onda detaljnije poimenično, s obzirom na naš interes za Kordun, gubitke na prostorima četiri kotarska prostora: Plaški, Slunj, Vojnić i Vrginmost.

Ne ulazeći u brojne pojedinosti naznačenih sudbina žrtava, ovdje za ilustraciju donosimo samo dvije martirske biografije sveštenika Kovačević Radovana i Malobabić Dušana iz mog zavičaja.

Dvije biografije svećenika

⁽⁹⁶⁾ U «Oluji» 1995. neke su pravoslavne crkve kvazi-čuvali, da bi kasnije bile potpuno opljačkane i demolirane.

⁽⁹⁷⁾ U mojoj knjizi *Etničko čišćenje – zločin stoljeća*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 1997. istakao sam primjere zagrebačkog protojereja Milenka Popovića i Danila Ljubotine iz Peroja (vidjeti str. 202). Protojereja Milenka Popovića s crkvenim odborom držali su 17 sati pod istragom da su, navodno, Muzej pravoslavlja u Zagrebu sami minirali.

⁽⁹⁸⁾ Vidjeti Đ. Zatezalo u: *Ljetopis SKD Prosvjeta*, Zagreb, 2002.

KOVAČEVIĆ RADOVAN

(sveštenik, paroh u Primišlju kod Slunja, Eparhija gornjokarlovačka)

Rođen je 23.03.1908. godine u Latinu kod Plaškog. Bogosloviju je završio u Sremskim Karlovcima 1930. godine. Rukopoložen je 2. avgusta 1931. i postavljen za paroha u Radovici, odakle je prešao na parohiju u Primišlju.

Dana 29.07.1941. godine došli su ustaše iz Ogulina u Primišlje s dva luksuzna i jednim teretnim automobilom pod vodstavom Josipa Tomljenovića ustaškog logornika iz Plaškog. Došli su noću i odmah sa spavanja pokupili sve viđenije Srbe, među njima i sveštenika Kovačevića.

Svi su odvedeni u Slunj, još iste noći, ali su sveštenika Kovačevića Italijani pustili na slobodu. Nakon tri dana ponovo je uhapšen i otjeran u logor u Ogulinu, odakle je vraćen, po jednom svjedočanstvu, u slunjski zatvor, gdje su ga ustaše istjerali u dvorište sa njegovom ženom i dvoje djece, koji su također bili zatvoreni poslije njegovog hapšenja. Jedno od djece su streljali na očigled roditelja i kad je jedna mati potrčala da zaštiti dete ustaše su je proboli nožem i odmah streljali drugo dijete i sveštenika Kovačevića.⁽⁹⁹⁾

MALOBABIĆ I. DUŠAN

(protojerej, paroh u Kolariću kod Vojnića, Eparhija gornjokarlovačka)

Rođen je 31.10.1866. godine u Plaškom, Bogosloviju je završio u Sremskim Karlovcima 1889. godine i potom rukopoložen za sveštenika 12.11.1890. godine.

Kada su uhapšeni sveštenici iz toga kraja (Ninković, Peurača, Dokmanović i Šušnjar) s njima je bio uhapšen i Malobabić, ali je kao star i iznemogao bio ubrzo pušten. Međutim, nekoliko dana kasnije jednog jutra oko 5 sati, ustaše su iznenada upali u njegov stan, izveli ga i na nekih 50 metara od stana, iza jedne živice, zaklali. Povrativši se poslije toga zločina u stan, ustaše su tom prilikom odveli njegovu suprugu Milevu u njihovu staru kućnu pomoćnicu te ih isto tako zaklali, malo podalje od mjesta gdje je ležao protin leš.⁽¹⁰⁰⁾

Nakon ovih svjedočanstava i nakon ove ilustracije skoro nije moguće iskazati koliki je gubitak doživjela Pravoslavna crkva kao institucija u ljudskom, duhovnom, kulturnom, materijalnom i moralnom pogledu. To su doi-

⁽⁹⁹⁾ Spomenica, ibidem, str. 85.

⁽¹⁰⁰⁾ Spomenica, ibidem str. 96

sta golemi i ničim nenadoknativi gubici. Jer da nije tako stradala u totalitetu svog življenja, mnogi bi se sveštenici vratili, obnavljali život, propovijedali jevanđelje, obnavljali crkve i gospodarske objekte i živjeli kao sav hrišćanski svijet.⁽¹⁰¹⁾ Međutim, vulgarni ateizam u negaciji vjere nije bio dobrohotan ni prema onim koji se spasiše bijegom u partizane i dadoše kao prosvijećeni, učeni i obrazovani ljudi svoj golemi obol. Čak ni oni ne obnoviše ni crkvene objekte ni svoje gospodarske objekte nego odoše u druga zanimanja.

Kao empiričar i socijalni analitičar gotovo sam obišao sve crkvene objekte, sagledao cjelokupnu građu razorenosti u vrijeme Drugog svjetskog rata, ali je nisam mogao objaviti. Slično mi se dogodilo i u ratu 1990–1995. godine kada sam sâm ili u društvu s drugim, obišao sve prostore eparhija u Republici Hrvatskoj i ulazio u sve demolirane, opljačkane i unakažene crkve. Gledao pokradene ili demolirane ikonostase, ikone, ispovjedaonice, sakristije, pokradene ili poparane litije, slomljene krstove, kandelabre i namještaj po prostorijama i to još u vrijeme dok su se neke dimile u ognju. I nekad, a i tada, dakle u novije doba, nisam se mogao čudom načuditi da je, i u domeni hrišćanstva, drugi i drugačiji postao predmet kompletne negacije s kompletnim zatiranjem čak i svih povijesnih tragova. To me je navelo da kažem da su naši najveći gubici u kompletnom moralnom propadanju, jer smo se vratili na pretpovijesno stanje «oko za oko, zub za zub», kao osvetnički narod, ili kada sam gledao spontanitet organizirane pljačke, koja je trajala, ili još traje više od 10 godina, da smo još uvijek klasični pljačkaški narod. Kada se ti procesi odvijaju u ime fetišizirane države i nacionalne teologije onda mi to još teže pada, jer crkva odstupa od svoje temeljne povijesne misije, kad namjerno razara, ili ne osuđuje, razaranje druge hrišćanske crkve. Ne zvuči li ovaj fenomen apsurdno vjernicima i nevjernicima.

Položaj i stanje crkvene svojine bez temeljitog interdisciplinarnog istraživanja, zaslužuje posebnu studiju, jer crkva je nasljednik najmanje 1,5–2% zemljišne svojine Srba. Što to znači može se procijeniti iz činjenice da je blizu 1/3 katastra pripadalo Srbima. Kupuje se vrijeme da to najveće dobro degradacijom i raznim špekulacijama *ex-lege* bude prenominirano u državnu svojinu.⁽¹⁰²⁾

⁽¹⁰¹⁾ Povrat crkvenih nekretnina i drugih vrijednosti, naročito kulturnih je selektivan, pun špekulacija i ucjena, pravnog nasilja «šume zakona i prašume bezakonja», da se uzurpativnim pravom, kao primijenjenim pravom, otima legalna posjedovna svojina.

⁽¹⁰²⁾ Povrat crkvenih nekretnina i drugih vrijednosti, naročito kulturnih je selektivan, pun špekulacija i ucjena, pravog nasilja, «šume zakona i prašume bezakonja, da se uzurpativnim

Spomenica pravoslavnih sveštenika 1941–1945

Iz spiska spomenice pravoslavnih sveštenika proizlazi sumarni broj ubijenih pravoslavnih sveštenika od strane ustaša na prostoru i za vrijeme trajanja nacifašističke NDH od 1941. do 1945. godine.

Po eparhijama proizlazi ovako:

1. Eparhija banjalučka	16
2. Eparhija beogradsko-karlovačka	5
3. Eparhija dalmatinska	22
4. Eparhija dabro-bosanska	17
5. Eparhija gornjokarlovačka	66
6. Eparhija pakračka	9
7. Eparhija sremska	12
8. Eparhija zagrebačka	8
9. Eparhija zahumsko-hercegovačka	29
10. Eparhija zborničko-tuzlanska	29
Suma	213

Uz sumarni pregled od 213 ubijenih pravoslavnih sveštenika na prostoru NDH ovdje posebno iznosim imenični popis ubijenih pravoslavnih sveštenika na prostoru Eparhije Gornje krajine (Karlovačko vladičanstvo – Kordun, Banija, Lika, Gorski kotar) kako slijedi:

1. Ajduković Ilija – parohija Srednja Gora, Lika
2. Alagić Đuro – parohija Gornje Dubrave, Gorski kotar
3. Babić Dane – parohija Svinjica, Banija
4. Bogunović Ilija – parohija Donji Lapac, Lika
5. Brakus Danilo – parohija Bjelopolje, Lika
6. Vignjević Branko – parohija Javornja, Banija
7. Vujić Miloš – parohija Radovica, Kordun
8. Vučković Nikola – parohija Drljače, Banija
9. Vučinić Petar – crkveni sud Plaški, Kordun
10. Vujnović Petar – arh. namjesnik, Gospić, Lika
11. Gaković Bogoljub – sekretar crkvenog suda Plaški, Kordun
12. Galogoža Petar – arh. namjesnik Petrinja, Banija
13. Grozdanić Jovan – parohija Raduč, Lika
14. Gutovski Mihajlo – parohija Trebinje, Kordun
15. Diklić Dušan – parohija Plitvički Leskovac, Lika
16. Dobrosavljević Branko – parohija Veljun, Kordun
17. Diklić Milan – parohija Kosinj, Lika
18. Dokmanović Mile – parohija Perjasića, Kordun
19. Dujić Vladimir – arh. namjesnik Srpske Moravice, Gorski kotar
20. Dokmanović Milan «Ljuti» – parohija Plaški, Kordun
21. Došen Miloško – parohija Počitelj, Lika
22. Lukić Milan – sekretar upravnog odbora Plaški, Kordun
23. Živković Gligorije – parohija Bačuga, Banija
24. Zagorac Nikola – parohija Ličko Petrovo Selo, Lika
25. Ilić Geno – parohija Gospić, Lika
26. Ilić Ilija – crkveni sud Karlovac, Karlovac
27. Jerković Dimitrije – parohija Široka Kula, Lika
28. Kovačević Radovan – parohija Primišlje, Kordun
29. Kojić Sava – parohija Buvača, Kordun
30. Kosanović Đuro – parohija Tržić, Kordun
31. Kosanović Teofan – parohija Gomirje, Gorski kotar
32. Lavrnja Spaso – parohija Suvaja, Lika
33. Lapčević Radovan – parohija Blatuša, Kordun
34. Majstorović Petar – parohija Lički Doljani, Lika
35. Malobabić Dušan – parohija Kolarici, Kordun
36. Muljev Boris – parohija Skrad, Kordun
37. Mandić Miloš – eparhijski namjesnik Gračac, Lika
38. Marijan Georgije – parohija Senj, Lika
39. Matić Simeon – parohija Tržić,

- Kordun
40. Nasadil Stanislav – parohija Ličke Jasenice, Lika
41. Ninković Petar – parohija Vojnić, Kordun
42. Nakarada Vasilije – parohija Mašvina, Kordun
43. Oklobdžija Manojlo – parohija Vrelo Korenica, Lika
44. Opačić Bogdan – arh. namjesnik Glina, Banija
45. Obradović Pavle – parohija Nebljusi, Lika
46. Pajić Rodoljub – parohija Petrinja, Banija
47. Panjković Vujadin – parohija Debelo Brdo, Lika
48. Pavlica Ilija – parohija Munjasi, Gorski kotar
49. Peurača Milan – parohija Gornji Budučki, Kordun
50. Radmanović Nikola – parohija Slušnica, Kordun
51. Rajčević Uroš – parohija Mogorić, Lika
52. Rajčević Milan – parohija Plaški, Kordun
53. Rašeta Petar – parohija Bunić, Lika
54. Skendžić Vukolaj – parohija Brinje, Lika
55. Skorupan Dimitrije – parohija Cvijanović Brdo, Kordun
56. Stanisavljević Rade Rašo – parohija Karlovac, Karlovac
57. Stanisavljević Rade Radivoj – parohija Korenica, Lika
58. Stefanov Jaša – parohija Plaški, Kordun
59. Stijačić Matija – parohija Smiljan, Lika
60. Stojanović Đuro – parohija Plaški, Kordun
61. Subotni Metodije – parohija Vrbovsko, Gorski kotar
62. Ćurčić Stevan – parohija Ogulin, Gorski kotar
63. Cvjetičanin Andrija – parohija Tomin Gaj, Lika
64. Čakširan Jovan – parohija Tobolić, Kordun
65. Šušnjar Dušan – parohija Dunjak, Kordun
66. Trlajić Sava – episkop Gornjokarlovački, Kordun

Iz ovog spiska proizlazi da je u toku rata od ustaša NDH ubijeno na prostoru Gornje Krajine (Karlovačkog vladučanstva) 66 pravoslavnih sveštenika (Kordun, Lika, Banija i Gorski Kotar) i to kako slijedi:

1. Kordun.....	28
2. Lika	25
3. Banija	7
4. Gorski Kotar	6
suma.....	66

Iz ovoga sumarnog spiska proizlazi da je u NDH od 1941. do 1945. godine, samo na prostoru Gornje Krajine (Karlovačkog vladučanstva) ubijeno 28 pravoslavnih sveštenika po parohijama kako slijedi:

Na prostoru općine Slunj:

1. Vujić Miloš – parohija Radovica, Slunj, rođen 1917. u Vojišnici. Ubijen od ustaša 28.06.1941. u Mehinom Stanu kod Velike Kladuše.
2. Dobrosavljević Branko – parohija Veljun, Slunj, rođen 1886. u Skradu kod Veljuna. Uhapšen 06.05.1941. na dan svoje krsne slave – Đurđevdan, ubijen od ustaša 07.05.1941. u Hrv. Blagaju.
3. Kovačević Radovan – parohija Primišlje, Slunj, rođen 1908. u Latinu, Plaški. Ubijen od ustaša sa ženom i dvoje djece 29.07.1941. u Slunju.
4. Kajić Sava – parohija Buvača, Slunj, rođen 1906. u Miletićevom, Banat. Ubijen od ustaša 09.07.1941. u Mehinom Stanu kod Velike Kladuše.
5. Kosanović Đuro – parohija Tržić, Slunj, rođen 1864. Strijeljan od Talijana 1941. kod Vojnovca, Plaški.
6. Nakarada Vasilije – parohija Mašvina, kod Rakovice, rođen 1917. u Ličkom Petrovom Selu. Uhapšen od ustaša 02.09.1941. odveden u Bihać i ubijen.
7. Radmanović Nikola – parohija Slušnica, kod Slunja, rođen 1869. Sadilovac. 02.08.1941. ubijen od ustaša u Rastokama kod Slunja.
8. Skorupan Dimitrije – parohija Cvijanović Brdo kod Slunja, rođen 1911. u Laptu, Plaški. Uhapšen od ustaša 07.05.1941. i ubijen sa 520 Srba u Hrvatskom Blagaju.
9. Čakširan Jovan – parohija Tobolić, Slunj, rođen 1909. u Kostajnici. Uhapšen od ustaša 1941. i nakon strahovitog mučenja umro od zadobivenih povreda.

Na prostoru općine Plaški:

1. Vučinić Petar – crkveni sud Plaški, rođen 1904. u Srpskim Moravicama. Uhapšen od ustaša u 5. mjesecu 1941. Iz logora Danica s mnogo uhapšenih Srba prebačen u Gospić i ubijen u Jadovnu.
2. Gaković Bogoljub – sekretar crkvenog suda u Plaškom, rođen 1900. 17.06.1941. uhapšen s episkopom Trlajićem i s mnogo sveštenika i Srba odveden u Gospić i ubijen u Jadovnu.
3. Lukić Milan – sekretar upravnog odbora Plaški, rođen 1885. Grmuša, Bihać. Ubijen u Nevesinju 21.06.1941. i bačen u jamu vojničkog groblja.
4. Matić Simeon – parohija Tržić Tounjski, rođen 1912. Uhapšen od ustaša, odveden u Zagreb i ubijen na Trešnjevci 1941.
5. Rajčević Milan – parohija u Plaškom, rođen 1886. Divoselo, Lika. Uhapšen od ustaša krajem 5. mjeseca 1941. Odveden i ubijen u Jadovnu zajedno s kćerkom 30.06.1941.

6. Stefanov Jaša – parohija Plaški, rođen 1900. Turje, Bačka. Uhapšen od ustaša, prebačen iz logora Danica 30.06.1941. i ubijen u Jadovnu.
7. Stojanović Đuro – vjeroučitelj u Plaškom, rođen 1919. Škare, Otočac. 17.06.1941. uhapšen od ustaša s episkopom Savom i ubijen u zloglasnom logoru Jadovno, Lika.
8. Trlajić Sava – episkop gornjokarlovački, Plaški, rođen 1884. u Molu. Uhapšen od ustaša 21.05.1941. i odveden sa sveštenicima i mnogim pohapšenim Srbima i ubijen u zloglasnom logoru Jadovno.

Na prostoru općine Vojnić:

1. Gutovski Mihajlo – parohija Trebinje, Vojnić, rođen 1881. u Novom Aleksinku, Rusija. Uhapšen od ustaša 06.01.1941. i 07.01.1941. na pravoslavni Božić i ubijen u Skakavcu.
2. Dokmanović Mile – parohija Perjasica, Vojnić, rođen 1909. u Laptu, Plaški. Uhapšen 29.07.1941. od ustaša i s većom grupom Srba ubijen u Ivanović Jarku, Vojnić.
3. Ilić Ilija – crkveni sud Karlovac, rođen 1888. Rujnica, Cazin. Uhapšen u Rujnici s mnogo Srba, odveden u Jadovno, Lika i ubijen od ustaša.
4. Malobabić Dušan – parohija Kolarić, Vojnić, rođen 1886. Plaški. Uhapšen od ustaša 29.07.1941. zajedno sa ženom i kućnom pomoćnicom zaklan u kući.
5. Muljev Boris – parohija Skrad, Vojnić, rođen 1886, Rusija. Uhapšen od ustaša kod Slunja i ubijen.
6. Ninković Petar – parohija Vojnić, rođen 1909. Plaški. Uhapšen i s većim brojem Srba ubijen u Ivanović Jarku kod Krnjaka.
7. Peurača Mile – parohija Gornji Budački, Vojnić, rođen 1907. u Gornjem Budačkom. Uhapšen 14.07.1941. kod kuće od ustaša i ubijen u Ivanović Jarku kod Krnjaka.
8. Šušnjar Dušan – parohija Dunjak, Vojnić, rođen 1910. Janja Gora, Plaški. 29.07.1941. uhapšen od ustaša i s većim brojem Srba i sveštenika odveden i ubijen u Ivanović Jarku kod Krnjaka.

Na prostoru općine Vrginmost:

1. Lapčević Radovan – parohija Blatuša, Vrginmost, rođen 1863. Početkom 8. mjeseca 1941. uhapšen od ustaša na putu od Blatuše do Vrginmosta, mučen, ubijen i bačen u jednu grabu.
2. Stanislavljević Rade Rašo – parohija Karlovac, rođen 1913. u Gračacu, Lika. Uhapšen u Karlovcu i prebačen u Rakov Potok i s grupom naprednih omladinaca ubijen od ustaša.

Na osnovu izloženog proizlazi da je na prostoru općina – parohija (Slunj, Plaški, Vojnić i Vrginmost) za vrijeme trajanja nacifašističke NDH od 1941. do 1945. od ustaša ubijeno pravoslavnih sveštenika na ovom prostoru kako slijedi:

1. na prostoru općine Slunj	9
2. na prostoru općine Plaški ⁽¹⁰³⁾	9
3. na prostoru općine Vojnić.....	8
4. na prostoru općine Vrginmost	2
suma.....	28

⁽¹⁰³⁾ Plaški je ovdje naveden jer je operativno za vrijeme NOB-e pripadao Kordunu. Izrađeno prema Spomenici, str. 19–171, u suradnji s Milanom Lovrićem.

Popis crkvenih objekata⁽¹⁰⁴⁾

Popis crkvenih objekata – crkava – parohija Istočno srpske pravoslavne vjere (Gornja krajina – Karlovačko vladikanstvo) koje su postojale do II. svjetskog rata na prostoru općina – kotara Slunja, Vojnića, Vrginmosta i Karlovca.

Niže navedena tabela vidljivo nam prikazuje kako ranije, tako i sadašnje stanje pravoslavnih crkava – parohija na ovom prostoru i to kako slijedi:

A) na prostoru općine – kotara Slunja

Redni broj	Mjesto crkve – parohije	Prije i sadašnje stanje crkve – parohije			ostaje
		bilo	srušeno	obnovljeno	
1.	Slunj	1	–	–	1
2.	Slušnica	1	1	–	–
3.	Rakovica	1	1	–	–
4.	Sadlovac	1	1	–	–
5.	Kordunski Ljeskovac	1	1	–	–
6.	Mašvina	1	1	–	–
7.	Močila	1	1	–	–
8.	Vrelo Mrežnica	1	1	–	–
9.	Tobolić	1	1	–	–
10.	Tržić	1	1	–	–
11.	Primišlje	1	1	–	–
12.	Poloj	1	–	–	1
13.	Radovica	1	1	–	–
14.	Buvača	1	1	–	–
15.	Cvijanović Brdo	1	–	–	1
16.	Veljun	1	1	1 (nova)	1
17.	Suma	16	13	1	4

B) na prostoru općine – kotara Vojnić

Redni broj	Mjesto crkve – parohije	Prije i sadašnje stanje crkve – parohije			ostaje
		bilo	srušeno	obnovljeno	
1.	Dunjak	1	1	–	–
2.	Kolarić	1	1	1 (nova)	1
3.	Vojnić	1	1	–	–

⁽¹⁰⁴⁾ Ovaj pregled stanja pravoslavnih crkava – parohija na prostoru općina – kotara Slunja, Vojnića, Vrginmosta i Karlovca koji je ovdje obrađen, uz osobno poznavanje, još je posebno anketirano i dopunjeni podaci i to:

1. za općinu Slunj: Ljuban Miljković iz Zagreba
2. za općinu Vojnić: Đuro Končalović iz Zagreba
3. za općinu Vrginmost: Pero Mraović iz Bovića

Redni broj	Mjesto crkve – parohije	Prije i sadašnje stanje crkve – parohije			ostaje
		bilo	srušeno	obnovljeno	
4.	Utinja	1	1	1 (nova)	1
5.	Trebinje	1	1	1	1
6.	Tušilović	1	1	–	–
7.	Donji Budački	1	1	1	1
8.	Gornji Skrad – Čatrnja	1	1	–	1
9.	Velika Crkvina	1	–	–	1
10.	Perjasica	1	–	–	–
11.	Krnjak	1	1	–	–
12.	Gornji Budački	1	1	–	–
13.	Karlovac	1	1	–	–
14.	Suma	13	11	4	6

C) na prostoru općine – kotara Vrginmost

Redni broj	Mjesto crkve – parohije	Prije i sadašnje stanje crkve – parohije			
		bilo	srušeno	obnovljeno	ostaje
1.	Bović	1	1	–	–
2.	Čemernica	1	–	–	1
3.	Topusko	1	–	–	1
4.	Perna	1	1	–	–
5.	Blatuša	1	–	–	1
6.	Stipan	1	1	1	1
7.	Kirin	1	1	–	–
8.	Pješćenica	1	1	1	1
9.	Sjeničak	1	1	–	–
10.	Suma	9	6	2	5

Na osnovu izloženog pregleda, opravdano je konstatirati, ocijeniti i iznijeti sljedeći zaključak:

1. Da je na prostoru Korduna (Gornja krajina – Karlovačko vladičanstvo) odnosno općine – kotara Slunja, Vojnića, Vrginmosta i Karlovca, do II. svjetskog rata postojalo 38 crkava – parohija Istočno srpske pravoslavne vjere.

2. U toku II. svjetskog rata i trajanja nacifašističke NDH pa do danas, bilo srušeno, a zatim obnovljeno pravoslavnih crkava i to kako slijedi:

A) na prostoru općine – kotara Slunja

1. bilo pravoslavnih crkava 16
2. srušeno pravoslavnih crkava 13
3. obnovljeno pravoslavnih crkava..... 1

4. ostalo pravoslavnih crkava.....	4
B) na prostoru općine Vojnić	
1. bilo pravoslavnih crkava	13
2. srušeno pravoslavnih crkava	11
3. obnovljeno pravoslavnih crkava.....	4
4. ostalo pravoslavnih crkava.....	6
C) na prostoru općine Vrginmost	
1. bilo pravoslavnih crkava	9
2. srušeno pravoslavnih crkava	6
3. obnovljeno pravoslavnih crkava.....	2
4. ostalo pravoslavnih crkava.....	5
D) konačno na prostoru općine – kotara Slunja, Vojnića, Vrginmosta i Karlovca	
1. bilo pravoslavnih crkava	38
2. srušeno pravoslavnih crkava	30
3. obnovljeno pravoslavnih crkava.....	7
4. ostalo pravoslavnih crkava.....	15

ONI SU PALI DA BI MI NASTAVILI ŽIVJETI U SLOBODI

Dok listam ova imena palih boraca u NOB-u iz mog zavičaja naviru raznolika najtužnija sjećanja. Pa kako i ne bi? Oni su već šezdeset godina mrtvi nasilnom smrću rata, a nedavno se dogodio drugi i traje u nedogled kao nedovršeno izmirenje. A zašto su oni pali, pitam se, kad ni u neznanim grobovima nemaju mira.

U mojem sjećanju neki se javljaju kao najbliži, neki kao daljnji, a neki kao kolateralni srodnici. Gledao sam njihova umiranja i zatiranja njihovih zavičaja. Neki mi bijahu samo susjedi. Nekih se sjećam kao školskih drugova. Većinu pamtim s prigodnih obreda, vjenčanja, sahrana, krstitki i slično, jer sam kao «pojac-đak» u crkvi opsluživao sveštenika. Nekima sam pred Drugi svjetski rat recitirao socijalnu poeziju na skupovima «Seljačkog kola». Međutim, neke sam sahranjivao na vatrenom položaju, plitko i na brzinu. Ali neke sam učio čitati i pisati. Mnogima sam pred strojem čitao naredbe pred smrt, ili čitao, umjesto opjela, posljednju posmrtnu besjedu nad otvorenim grobom. S nekima sam ležao u legendarnoj partizanskoj bolnici Petrova gora koja je u ovom posljednjem ratu demolirana, a pored nje ni groblje nije pošteđeno. Međutim, nekih se sjećam kako rade u polju dok ja idem u školu, ili putuju u suprotnom pravcu goneći stoku na sajam u Slunj, ili dolaze mome stricu kovaču da iskuju i poprave alatke, potkuju konja, ili drugom stricu krojaču da sašiju odijela. Neki su mi ostali u sjećanju kao kiridžije koji su razvozili paljeni drveni ugalj ili gašeno vapno iz vlastitih krečana, a neki su vozili drvenu građu iz vlastitih gajeva ili drva za ogrjev.

Dakle, sjećam se mnogih sa svetkovina, iz radnih procesa, s ratnih prostorija i svakidašnjeg života i onda sjećanje završi njihovom nasilnom smrću rata. Upravo zbog «prenaseljenog pamćenja» tolikih pogibija, koje sam gledao, kao furija me progoni «kultura smrti» koju Srbi i Hrvati nesmiljeno prakticiraju kao neku vrstu kućne radinosti. Čudna je to neka hemofiličnost. I da ne pamtim ništa od toga svaki dan me zapljuskuje poneki primjer, «uhapšen ratni zločinac», «optužen ubojica», «udbovac», «ustaša», «četnik», «koljač», «spalitelj crkve, sela», «čuvar koncentracionog logora» i tako u beskraj. Nikada, ponavljam nikada, nisam ni slutio da će se oslobodilačko

djelo antifašizma, nakon više od pola stoljeća, završiti brisanjem memorije na taj civilizirani podvig i da će se i mrtve progoniti. Ganut činjenicom da je memorijalna ploča ovih izginulih samljevena u drobilici za kamen, odem kod sina svoga ratnog druga prosto da ga priupitam što je mislio dok je drobilica mljela mramornu ploču. On mi odvažno i pun trijumfa kaže: «Ipak smo ih pobijedili». Zgranut, sam sâm sebe pitao pa koga su to oni pobijedili nakon šezdeset godina već istrunulih kostiju mogli su produžiti još samo svoju «kulturu smrti».

Međutim, bez ovih martirskih smrti, što bi bilo s nama koji smo preživjeli? Što bi bilo s ovim prostorima, kome bi pripadali i čiji bi mi to bili? Kakve bi nam granice i katastri izgledali? Na to novi «pobjednici» ne žele niti hoće, ali niti mogu, ni pomišljati. Tako kada gledam i sjećam se imena i likova svojih palih suboraca, rođaka i susjeda, prijatelja i znanaca dovodim u pitanje smisao njihove smrti. Naročito kada znam gdje su i kako su pali po različitim toponimima nekad zajedničke države. Na to me posebno podsjeća da je nedavno ranjen naš sunarodnjak u Afganistanu, a drugi gonjen «trbuhom za kruhom» poginuo u Iraku. Ili, da sjećanjem idem dalje, da je jedan moj daljnji rođak završio na Siciliji u pratnji osuđenog Napoleona. O nama je gospodo uvijek treći odlučivao.

S naslova tih sjećanja, razmišljanja i poredbi kada vidim da je netko od ovih palih boraca iz moga zavičaja poginuo na «Sremskom frontu», ili za «oslobođenje Trsta» kao član KP, SKOJ-a, komunist, sada prokazivani zbog «bestijalnosti», svaka mi se smrt čini doista kao uzaludna. Jer naša «kultura smrti» sve smrti pretvara u uzaludne. To me sve podsjeća na dobro oslikani sadržaj «banalnosti zla» naših prostora dobro pogođenim naslovom Slavka Goldštajna «1941. godina koja se vraća» i još bolje opisanim sadržajem, jer ona se vratila u nekim oblicima etničkog čišćenja kulturom uzaludnih smrti vlastitim porazom svih nas. Tako, da netko danas pominjan da je tamo negdje u Drugom svjetskom ratu poginuo u cvijetu mladosti, hrabro, kao komandir, ili komandant neke borbene jedinice, izgleda kao izmišljotina. Iako je riječ o časnim, odgovornim i ljudima zaloga našeg življenja i generacija koje dolaze. Kod nas se sa smrću zbog niske cijene života previše licitira, tuđa krv se proljeva kao tehnička voda, hvali ili uzdiže i «niskom kulturom broja» izriče broj smrti koliko kome treba. Prosto se stvara pledoaje za nove smrti, jer naša nasilna umiranja bliža su nam od prirodnih. To što je «kultura smrti» opustila moj zavičaj, a i mnoge druge, ne samo na Kordunu, sadaš-

nje elite vlasti ne zanima. Intimno priželjkuju što ih nije bilo više, da bi oni mogli suverenije vladati, naročito ako je riječ o tzv. «remetilačkom faktoru». Sve to govori da smo još u predpolitičkom stanju osvetničkog i pljačkaškog naroda proste plemenske zajednice, bez osmišljene kulture življenja. Hoću reći, nalazimo se u pretpovijesnom dobu plemena. To najbolje svjedoče činjenice što u spiskovima masovnih umiranja, pravog pustošenja i istrebljena naroda nema i istrebitelja s jedne i druge strane, a ponavljam treći su nam namicali, a mi smo samo slavodobitno prihvaćali zatiranje vlastitog života i vlastitih zavičaja. Čak smo pokušali miksanjem kostiju miriti mrtve da bi zavađali žive. Posmatrajući njihova imena i nasilne smrti ratom dokrajčene stalno mi je na pameti bilo da su preživjeli koja bi sve materijalna i kulturna dobra stvorili da su poživjeli, koje bi porodice izrodili i koje radosti življenja doživjeli.

Kada sam trebao da provedem tri vodeća poljska filozofa (Baumana, Šafa i Kolakovskog) da im pokažem fenomene moga zavičaja, predložim Plitvice jer one su mi tu blizu, a na to će oni: «Nećemo prirodu nego društvene fenomene», a ja ću na to «E onda ću vam pokazati kulturu smrti bez kulta groblja, kajanja i katarze» Nisu mi vjerovali da i to postoji. Međutim kada sam ih doveo na prostore Glinske crkve, Kolaričke i crkve u Sadilovcu, u Radonjski potok, Jelik kod Slunja, Mehino stanje, neobilježene, onda su me priupitali: «Pa kakav ste vi to narod?» Rekoh ukratko «narod kulture smrti bez kajanja i katarze». Kada sam im ispričao najtužniju priču vlastitog života, kako sam sahranio majku, Bauman klekne pored groba, primi se rukom za spomenik i otpjeva jednu židovsku posmrtnu psalmu i kada završi potihom će: «Ja se tako praznim i opraštam nad grobovima nevinih gdje mogu, prosto se liječim. A vi profesore kako se sada osjećate pored groba vlastite matere?» Rekoh rezignirano: «oguglano». Kako je pojam «oguglano» teško prevesti počinjem mu opisivati tu rezignaciju kao apsurdno stanje nemoći, neke vrste više sile kojoj se nije moguće suprotstaviti. Nakon dvije godine piše mi Bauman iz Engleske iz mjesta Brighton: «Dragi moj «oguglani» profesore, mnogo puta sam vas citirao usmeno i u pisanom obliku, jer tek sam sada shvatio nakon što sam protjeran iz Poljske, što znači pojam «oguglan». Ja sam oguglao na sve svoje što je ostalo iza mene u Poljskoj». Nažalost smrti su takve da istinski na njih i da hoćeš ne možeš oguglati, jer one te podsjećaju da si i ti ipak smrtnan ma što radio, ma što mislio, ma na kakvom se tronu nalazio. Naši vlastodršci ne mogu da shvate što znači «memento mori».

Pa i pored svega toga dragi moji drugovi ratni, rođaci, susjedi, školski drugovi i prijatelji primite moju istinsku zahvalnost, jer doista stojim duboko u uvjerenju da je vaša antifašistička žrtva bila naš zajednički najveći iskorak civiliziranosti, a negacija vaše smrti najveći naš poraz na ovim prostorima. Međutim, duboko živim u uvjerenju da će uskoro pretežita većina spoznati vašu civiliziranu žrtvu i da će doći vremena kada će mnogi, kao što i ja to želim, da vam kažu: «Neka vam je laka ova voljena zemlja ma gdje pali u antifašističkoj borbi, imali ili ne imali spomenik, ili su vam ga bezumni barbari srušili, jer znajte cijeli civilizirani svijet je ipak na našoj strani.

Za vašu životnu žrtvu veliko vam hvala!»

Popis boraca koji slijedi sačinio je (prikupio i obradio) pokojni general Dušan Livada, koji je izrazio želju da se isti objavi kada budem pisao o našem zajedničkom zavičaju.

Pali borci općine Primišlje 1941–1945.

U toku narodnooslobodilačke borbe neustrašivi sinovi i kćeri ovog kraja, kao borci Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, članovi Komunističke partije i SKOJ-a, rukovodioci i odbornici narodne vlasti i antifašističkog fronta žena, nesebično su dali svoje živote u borbi za slobodu.

(Tekst na spomen ploči u Primišlju, sada devastirana)

Gornje Primišlje

1. Batalo Sime Đuro, rođen 1914, u NOV od 1942, borac brigade 8. divizije, poginuo 1942. u Sisku;
2. Batalo Petra Ilija, rođen 1903, u NOP od 1941, član Opć. kom. KPJ-a Primišlje, poginuo aprila 1945. od Nijemaca kod kuće Dušana Kukića u G. Primišlju;
3. Batalo Marka Mane, rođen 1919, u NOV od 1.5.1943, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 10.9.1943. u Perjasičkom Točku;
4. Batalo Ilije Sofija, rođena 1923, u NOB od 1941, član KPH i sekretar Općinskog komiteta SKOJ-a Primišlje, poginula aprila 1945. od Nijemaca zajedno s ocem;
5. Božić Save Ilija, rođen 1923, u NOV od 1942. borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1943.;
6. Božić Rade Ilija, rođen 1927, u NOV od 1943, borac brigade 8. divizije, poginuo 1945.;
7. Božić Živka Mane, rođen 1922, u NOV od 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Otočcu;
8. Božić Gavre Sava, rođen 1894, u NOB-u od 30.7.1941, jedan od organizatora ustanka i borac gornjo-primišljanskog odreda poginuo 29.8.1941. u Šešinoj Glavici;
9. Božić Rafajla Savo, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo u Brlogu 1945.;
10. Božić Rafajla Stevan, rođen 1920, u NOV od 1942, borac pa komandant bataljona 2. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u Vagancu;
11. Božić Živka Stevan, rođen 1925, u NOV od 1942, borac II. KPO, poginuo 1944. u Oštarijama;
12. Čokeša Petra Đuro, rođen 1912, u NOP od 30.7.1941. komandir voda Gornjo-primišljanskog odreda, kasnije odbornik Narodnooslobodilačkog odbora G. Primišlje, umro od tifusa 1943.;
13. Čokeša Petra Milan, rođen 1915, u NOP od 30.7.1941. komandir Gornjo-primišljanskog odreda, kasnije komandir čete u 3. bataljonu II KPO, poginuo 13.7.1942. u Primišlju;
14. Čubra Đurana Danica, rođena 1916, učesnik NOP-a od 1941, februara 1942. izabrana u Seoski odbor AFŽ-a sela Čaćići, ustaše su je zaklale i spalile u kući Bože Čubre 2.6.1942.;
15. Čubra Mile Dušan, rođen 1914, u NOP-u od 1941. komandant bataljona u srbijanskim jedinicama NOV, poginuo 15.9.1942. u Užicu;
16. Čubra Milovana Jovan, rođen 1913, u NOP-u od 1941, borac brigade 8. divizije, teško ranjen u borbi kod Plaškog, prebačen u Italiju 1943. i tamo umro;
17. Čubra Stevana Milan, rođen 1898, u NOV od 15.5.1942. desetar u slavonskim jedinicama NOV, poginuo 5.7.1942. u Srpskoj Kapeli;
18. Čubra Milovana Petar, rođen 1924, u NOB od 13.3.1942, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 5.7.1944. u Krašiću;
19. Čubrilović Bože Đuro, rođen 1916, u NOP od 1941, borac bataljona II KPO, poginuo 13.9.1942. kod Čubrilovića;
20. Čubrilović Rafajla Rade, rođen 1925, u NOV od 1942, borac II KPO, poginuo

1944. u Dubravi;
21. Čuruvija Ilije Dušan, rođen 1911, u NOV od 1942, (Šuljko) borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Sloveniji;
22. Čuruvija Mile Dušan, rođen 1907, u NOP od 30.7.1941. borac Gornjo-primišljanskog odreda, 2.9.1941. uhvaćen od ustaša, odveden u Slunj i ubijen;
23. Čuruvija Sime Dušan, rođen 1913, u NOV od 1.4.1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 2.9.1943. u Vukmaniću;
24. Čuruvija Sime Mladen, (Rakićev) rođen 1925, u NOV od 16.9.1942, borac IV. crnogorske brigade, poginuo 6.5.1943. u Crnoj Gori;
25. Čuruvija Milića Sava, rođen 1919, u NOV od 20.3.1943, vodnik voda u 1. brigadi 8. divizije poginuo 1945. u Istri;
26. Čuruvija Memin Nenad, rođen 1916, u NOP od 30.12.1941, vodnik-delegat voda u 1. brigadi 8. divizije, poginuo 2.10.1944. u Lipovači – Drežnik;
27. Dević Dmitra Branko, rođen 1921, u NOP od 1941, komesar čete u I. KPO, poginuo u Primišlju;
28. Dević Mane Mile, rođen 1905, u NOP od 1943, komesar mlina⁽¹⁰⁵⁾ kod Rafajla Božića, utopio se 1944. prevozeći partizane;
29. Dević Milića Petar, rođen 1908, u NOV od 20.3.1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 15.5.1943. u Brlogu;
30. Divnić Mile Dušanka, rođena 1924, u NOP-u od 1942, bolničarka 1. brigade 8. divizije, poginula 1944. u Lasinji;
31. Dević Milića Simo, rođen 1920, u NOV od 15.4.1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 15.5.1944. u Žumberku;
32. Divnić Mile Rade, rođen 1904, učesnik NOP-a od 30.7.1941, borac Gornjo-primišljanskog odreda, poginuo 29.8.1941. na Šašinoj Glavici;
33. Divnić Rade Mile, rođen 1901, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u Plavča Dragi;
34. Dunović Rade Đuro, rođen 1914, u NOV od 2.8.1941, komandir voda u Plaščanskom odredu poginuo 17.9.1943. u Oštarijama;
35. Dunović Dane Todor, rođen 1925, u NOP od 30.7.1941, borac Gornjo-primišljanskog odreda, kasnije komandir voda u 1. brigadi 8. divizije, poginuo 20.7.1943. u Kladuši;
36. Esapović Nikole Danica, rođena 1923, u NOB od 1. mjeseca 1942, član SKOJ-a, ubijena od ustaša 2.6.1942.;
37. Esapović Miladina Mile, rođen 1920, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Perni;
38. Glumac Mile Dušan, rođen 1920, u NOV od 1943, borac 21. Srpske brigade, poginuo 1945. na Sremskom frontu;
39. Glumac Mile Đuro, rođen 1919, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Ličkoj Jasenici;
40. Glumac Ilije Gojko, rođen 1923, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo u 4. mjesecu 1945.

⁽¹⁰⁵⁾ Komesar mlina – ili povjerenik lokalne vlasti za korištenje mlina.

- u G. Primišlju;
41. Graora Bože Nikola, rođen 1921, u NOV od 10.10.1942, vodnik voda u I. proleterskoj brigadi, poginuo 1944. u Crnoj Gori;
42. Gvozdić Mile Dragan, rođen 1924, u NOV od 1942, borac Plaščanskog odreda, poginuo 1945. u Plaškom;
43. Gvozdić Milka Ljuban, rođen 1918, u NOV od 2. mjeseca 1942, komesar čete u II. brigadi 8. divizije, poginuo 1944.;
44. Gvozdić Nikole Mile, rođen 1898, u NOV od 1942, borac II. brigade 8. divizije, poginuo 1944.;
45. Ilić Miloša Jovan, rođen 1925, član KPH od 1941, u NOP od 30.7.1941. sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Karlovac, kasnije komesar bataljona 3. brigade 8. divizije, poginuo 11.2.1944. u Plaškom;
46. Ilić, Radovana, Kosta, rođen 1921, u NOV od 4. mjeseca 1942. delegat voda u 3. brigadi 8. divizije, poginuo 1943. u Košari;
47. Krnić Ivana Mihajlo, rođen 1919, u NOV od 1942, komesar čete 3. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Trojvrhu;
48. Krnić Rafajla Stevan, rođen 1909, u NOV od 1942, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Perjasici;
49. Kukić Sime Božo, rođen 1914, u NOP od 30.7.1941, komandir čete u 3. brigadi 8. divizije, poginuo 15.9.1943. u Oštarijama;
50. Kukić Simeona Draginja, rođena 1926, u NOV od 1942, bolničarka u 7. diviziji, poginula 12.6.1943. u Crnoj Gori;
51. Kukić Milovana Jovan, rođen 1920, u NOV od 1941., borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 15.9.1943. u Oštarijama;
52. Kukić Dušana Miloš, rođen 1910, u NOB od 1941, odbornik, poginuo 1943. u Primišlju;
53. Kukić Đurđa Nikola, rođen 1914, član KPJ od 1938, sekretar Kot. kom. Slunj i organizacioni sekretar OK KPH Karlovac, ubijen 7.5.1941. u Blagaju (narodni heroj);
54. Kukić Đurđa Vasilj, rođen 1922, u NOP od 30.7.1941, član KP od 1940, delegat voda 1. brigade 8. divizije, ranjen, kasnije obolio od tifusa i umro 1944.;
55. Kukić Đure Živko, rođen 1925, u NOB od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Sloveniji;
56. Kunić Mihajla Milutin, rođen 1910, u NOB od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Dabru;
57. Kunić Sime Petar, rođen 1923, u NOP od 1941, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Ogulinu;
58. Ličina Milete Jovan, rođen 1914, u NOV od 1941, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 15.10.1942. u Modrušu;
59. Livada Đure Anđelija, rođena 1925, u NOV od 20.10.1942, bolničarka 7. divizije, poginula 20.4.1945. u Istri;
60. Livada Milana Branko, rođen 1910, u NOV od 1942, operativni oficir u Prvoj dalmatinskoj brigadi, poginuo 1943. u 5. ofenzivi u Crnoj Gori;
61. Livada Rade Dušan, rođen 1921, u NOP od 1941, borac 1. bataljona II. KPO, poginuo 5.10.1942. u Rakovici;
62. Livada Ilije Jovan, rođen 1924, kovač, član

- SKOJ-a, ilegalac, poginuo tj. ubijen od ustaša 20.12.1941. u Zagrebu prilikom dolaska u rodni kraj;
63. Livada Mane Rade, rođen 1918, član Partije od 1940, u NOP-u od 30.7.1941. komesar čete u 1. brigadi 8. divizije, poginuo 2.10.1944. u Lipovači – Drežnik;
64. Milošević Milovana Rade, rođen 1922, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Poljanku;
65. Milošević Đure Rade, rođen 1925, učestvovao u ustanku i akcijama od 30.7.1941. Uхваćen od žandara 7.9.1941. i streljan u Karlovcu;
66. Mirčić Petra Jovo, rođen 1924, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Trojvrhu – Plaški;
67. Mirčić Mile Milutin, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u Perjasici;
68. Petković Luke Mile, rođen 1921, učestvovao u ustanku i akcijama od 30.7.1941, uхваćen od žandara 7.9.1941. i streljan u Karlovcu;
69. Pilja Pavla Dušan, rođen 1904, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944.;
70. Pilja Mile Pavao, rođen 1911, u NOV od 1942, borac I. kordunskog partizanskog odreda, poginuo 1945. na Petrovoj gori;
71. Pjevac Mile Dušan, rođen 1910, kandidat KPJ od 1940, ubijen od ustaša 4.8.1941. u Slunju;
72. Pjevac Mane Dušan, rođen 1922, u NOV od 1941, borac Omladinskog bataljona «Joža Vlahović», poginuo 1942. u Žumberku;
73. Pjevac Sime Dušan, rođen 1923, u NOV od 20.8.1942, komesar čete 1. brigade 8. divizije teško ranjen u borbi na Baniji i 1944. umro u bolnici;
74. Pjevac Ilije Mihajlo, rođen 1922, u NOV od 1943, borac u vojvođanskim jedinicama NOV, poginuo 1944. u Sremu;
75. Pjevac Milana Milica, rođena 1920, u NOB od 1941, član SKOJ-a, poginula 2.6.1942. u Gornjem Primišlju;
76. Pjevac Ilije Nikola, rođen 1906, u NOV od 20.3.1943, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 15.9.1944. u Trojvrhu;
77. Ralić Đure Dušan, rođen 1920, u NOV od 30.1.1942, komandir voda 1. brigade 8. divizije poginuo 1943. u Jaski;
78. Ralić Sime Ilija, rođen 1911, u NOP od 30.7.1941, zamjenik komandira čete 1. brigade 8. divizije, poginuo 20.1.1945. u Drežniku;
79. Ralić Nikole Miloš, rođen 1921, u NOV od 1941, komandir voda u 1. brigadi 8. divizije, poginuo 12.10.1943. u Veljunu;
80. Šaša Blagoja Đuro, rođen 1926, u NOV od 10.10.1942, komandir voda u 4. crnogorskoj brigadi, poginuo 1943. u Crnoj Gori;
81. Šaša Jovana Miladin, rođen 1896, u NOV od 30.7.1941, borac II. KPO, poginuo 1944. u Rakovici;
82. Šaša Milovana Ilija, rođen 1911, kandidat KP od 12. mjeseca 1940, 29.7.1941, uhapšen od ustaša, odveden u Slunj i ubijen 30.7.1941.;
83. Šimunović Milovana Đuro, rođen 1912, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 23.11.1944.

- u Perjasici;
84. Šimunović Miloša Jovan, rođen 1926, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 10.10.1944. u Slunju;
85. Vidović Mile Đuro, rođen 1920, u NOV od 1942, vodnik voda 1. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u Istri;
86. Zec Đure Branko, rođen 1924, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Brlogu;
87. Zec Ilije Gojko, rođen 1925, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, u 9. mjesecu 1943. teško ranjen kod Plaškog i obolio od tifusa, umro u selu Čubre;
88. Zec Pavla Jovan, rođen 1922, u NOV od 10.1.1943, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 20.4.1944. u Vukmaniću;
89. Zec Mile Mane, rođen 1904, u NOV od 1943, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Vršak Košare.
- Tržić Primišljanski**
1. Batalo Ilije Dušan, rođen 1921, u NOV od 1942, referent saniteta bataljona 2. brigade 8. divizije, poginuo u Istri 1945.;
2. Batalo Jovana Đuro, rođen 1924, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo u borbi za Gospić 1943.;
3. Batalo Sime Miloš, rođen 1903, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Plaškom;
4. Batalo Ilije Miloš, rođen 1904, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo u Ličkoj Jasenici 1944.;
5. Batalo Ilije Petar, rođen 1925, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Kapeli;
6. Batalo Save Simo, rođen 1921, u NOV od 1941, u toku 1942, bio predsjednik NOO-a Donje Primišlje, umro od tifusa 1943.;
7. Batalo Milivoja Todor, rođen 1905, u NOV od 1941, član Općinskog komiteta KPH-a i član Općinskog odbora Primišlje, ubijen kod kuće od strane četnika 1944.;
8. Bojanić Miloša Gojko, rođen 1924, u NOV od 1942, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 1944. kod Bihaća;
9. Bojanić Janka Ilija, rođen 1900, odbornik od 1942, umro od tifusa 1943. u Primišlju;
10. Kosić Mile Stevan, rođen 1903, u NOV od 1943, komesar mlina na Korani, u 4. mjesecu 1945. poginuo od Nijemaca na Kurjevcu;
11. Kukić Đurđa Branko, rođen 1921, u NOV od maja 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poslije 1. ofanzive obolio od tifusa i umro 1943. u Primišlju;
12. Kukić Ilije Milan, rođen 1923, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo u Perni 1944.;
13. Kukić Mile Petar, rođen 1902, u NOV od 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo u 9. mj. 1943. u Gospiću;
14. Kukić Milutina Svetozar, rođen 1922, u NOV od 1942, borac II. kordunskog partizanskog odreda, poslije 4. ofanzive obolio od tifusa i umro u Primišlju;
15. Milković Pavla Mile, rođen 1908, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Bihaću;
16. Mutić Rade Miloš, rođen 1900, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije,

- poginuo u Lasinji 1942.;
17. Pekeč Ilije Dušan, rođen 1913, u NOV od 1941, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Žumberku;
18. Pekeč Radovana Dušan, rođen 1916, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u Istri;
19. Pekeč Petra Milovan, rođen 1922, u NOV od 1943, borac u srbijanskim brigadama NOV, poginuo 1945. na Sremskom frontu;
20. Pekeč Radovana Milovan, rođen 1922, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u G. Primišlju;
21. Rončević Nikole Branko, rođen 1926, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u Ogulinu;
22. Rončević Nikole Milan, rođen 1908, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1942. u Žumberku;
23. Savić Nikole Branko rođen 1916, u NOV od (Čurumac) 1942, u 1. brigadi 8. divizije, poginuo 1943. u Dubravi kao komandir čete;
24. Savić Nikole Branko, rođen 1925, u NOV od 1943, (Žujana) borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Lasinji;
25. Savić Miloša Ilija, rođen 1910, u NOV od 1942, komesar čete 2. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Vagancu;
26. Savić Đurđa Nikola, rođen 1927, u NOV od 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo u 2. mj. 1943. u Drenovači;
27. Savić Nikole Savo, rođen 1941, u NOV od (Vratanov) 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo u 2. mjesecu 1943. u Drenovači;
28. Savić Milovana Živko, rođen 1913, u NOV od 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Prisjeki;
29. Šatlan Đure Nikola, rođen 1916, u NOV od 1941, komandir čete 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Košari;
30. Travica Todora Đuro, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Ličkom Petrovom Selu;
31. Travica Todora Mile, rođen 1926, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Tušiloviću;
32. Travica Jovana Stevan, rođen 1922, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, teško ranjen u borbi na Cerovcu, od posljedica rana umro 1943.

Donje Primišlje

1. Adžibaba Rade Mihajlo, rođen 1910, stupio u NOV 1943, borac dopunskog bat. 8. divizije, poginuo od mine na Tržičkom mostu 1944.;
2. Adžibaba Đurđa Todor, rođen 1904, stupio u NOV u 8. mj. 1942, borac V. brigade 8. divizije, za vrijeme 4. ofanzive obolio od tifusa i umro 13.5.1943.;
3. Bjelobrck Todora Ilija, rođen 1914, u NOV od 1942, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo u Saborskom 1943.;
4. Bjelopetrović Mile Dušan, rođen 1915, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1942. u Ozlju;
5. Bjelopetrović Nikole Đuro, rođen 1917, u NOV od 1942, borac I. kordunaškog partizanskog odreda, poginuo 1942. na Krpelju, Ogulin;

6. Bjelopetrović Arsenije Ilija, rođen 1922, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo u Žumberku 1943.;
7. Bjelopetrović Sime Jovo, rođen 1922, u NOV od 1942, vodnik 2. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Josipdolu;
8. Bjelopetrović Milovana Savo, rođen 1909, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. kod Rakovice;
9. Dević Todora Dušan, rođen 1908, u NOV od 1943, borac 1. kordunaškog partizanskog odreda, poginuo na Cerovcu u 10. mj. 1944.;
10. Dević Rade Danica, rođena 1925, u NOV od 1942, borac 8. bosanske brigade, poginula u Crnoj Gori 1943.;
11. Grković Mojsija Savo, rođen 1906, borac II. kordunaškog partizanskog odreda od 1942, poginuo 1944.;
12. Ilić Stevana Dušan, rođen 1908, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Plitvicama;
13. Ilić Stevana Đuro, rođen 1911, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Perjasici;
14. Ilić Miloša Nikola, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo na Javorniku 1944.;
15. Ilić Nikole Rajko, rođen 1900, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, prilikom dolaska kući u Primišlje poginuo 1945.;
16. Kurjega Ilije Božo, rođen 1911, u NOV od 3. mj. 1942, komandir voda Narodne milicije u Dugoj Resi, ubila ga banda kod Košara u 7. mj. 1945.;
17. Kurjega Todora Miraladin, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo u 10. mj. 1943. u Dubravi;
18. Mirić Nikole Dane, rođen 1920, borac u I. brigadi 8. divizije od 1942, poginuo 1944.;
19. Novaković Jovana Miralutin, rođen 1907, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Plitvicama;
20. Novaković Stanka Đuro, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Cazinu;
21. Novaković Stanka Nikola, rođen 1926, u NOV od 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Cazinu;
22. Pović Ignjatije Đuro, rođen 1900, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Vagancu;
23. Pović Nikole Jovo, rođen 1924, u NOV od 1943, trgov. pomoćnik, borac Vojvođanske brigade poginuo 1944. u Rumi;
24. Pović Ilije Milan, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Plavča Dragi;
25. Pović Ignjatije Milan, rođen 1921, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Primišlju;
26. Smoljanović Nikole Dušan, rođen 1914, u NOV od 5.2.1942, vodnik voda u 3. brigadi 8. divizije, poginuo 6.4.1943. u Otočcu;
27. Smoljanović Ignjatije Milić, rođen 1919, u NOV od 1942, vodnik voda u 2. četi 2. bataljona 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Žumberku;
28. Stojaković Đurđa Dušan, rođen 1906, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Dubravi;

29. Stojaković Milića Nikola, rođen 1910, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Oštarijama;
30. Stojaković Milića Petar, rođen 1911, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Kamen-skom Mostu;
31. Sučević Ilije Milovan, rođen 1922, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Plaškom;
32. Vranješ Nikole Todor, rođen 1903, u NOV od 1941, poginuo kao predsjednik Općinskog NOO 1943.;
33. Zorić Petra Đuro, rođen 1908, borac II. kordunaškog partizanskog odreda od 1942, poginuo 1945.;
34. Zorić Miladina Milica, rođena 1924, u NOB od 1942, terenski radnik – član SKOJ-a, poginula 6.4.1945. kod Savića od strane Nijemaca prilikom izviđanja.
- rođen 1919, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Perjasici;
3. Cekinović Nikole Draginja, rođena 1922, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginula od ustaša 1944. u Tržiću;
4. Cekinović Mile Milan, rođen 1921, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Brlogu;
5. Čuić Jovana Đuro, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Plavča Dragi;
6. Čuić Rade Rade, rođen 1920, u NOV od 1942, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Tržiću;
7. Dizdar Stevana Đuro, rođen 1925, u NOV od 1942, borac Karlovačke brigade, poginuo 1945. u Krpelju – Ogulin;
8. Dizdar Voje Rade, rođen 1921, u NOB od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Ogulinu;
9. Gaćeša Stevana Jovan, rođen 1925, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Cazinu;
10. Gaćeša Sime Mane, rođen 1912, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Cazinu;
11. Gaćeša Sime Rade, rođen 1908, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Cazinu;
12. Gaćeša Rade Stevan, rođen 1919, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Krnjaku;
13. Jagodić Jovana Draginja, rođena 1929, u NOV od 1943, šifrant 22. dalmatinske divizije, poginula 1944. u Kninu;
14. Jelovac Rade Đuro, rođen 1924, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u Tržiću;
15. Juzbašić Ilije Dušan, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Modrušu;
16. Juzbašić Ilije Milić, rođen 1922, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944.;
17. Juzbašić Ilije Milovan, rođen 1920, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1942.;
18. Juzbašić Đure Nikola, rođen 1920, u NOV od 1942, vodnik voda 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Cetingradu;

Tounjski Tržić

1. Bunčić Rade Ilija, rođen 1911, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u Primišlju;
2. Bunčić Jovana Ljuban,

19. Juzbašić Milovana Nikola, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Žumberku;
20. Juzbašić Steve Petar, rođen 1919, student kandidat KP od 1940, ubijen od ustaša u Blagaju zajedno s Nikolom Kukićem 6.5. 1941.;
21. Juzbašić Ilije Rade, rođen 1919, u NOV od 1942, komandir čete 2. brigade 8. divizije poginuo 1943. u Modrušu;
22. Karajlović Rade Milovan, rođen 1915, bio član KPJ od 1940, hapšen od ustaša i 30.7.1941. odveden u Ogulin i tamo ubijen;
23. Klarić Petra Đuro, rođen 1912, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u Zagrebu;
24. Klarić Rade Milovan, rođen 1923, u NOV od 1941, vodnik voda u 1. brigadi 8. divizije, poginuo 1944.;
25. Klarić Sime Milovan, rođen 1926, u NOV od 1942, borac 14. goranske brigade, poginuo 1944. u Primišlju;
26. Klarić Rade Mojsija, rođen 1924, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u Primišlju;
27. Korać Vučena Ilija, rođen 1916, u NOV od 1942, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Krašiću;
28. Korać Milovana Rade, rođen 1916, u NOV od 1942, vodnik 3. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Plaškom;
29. Korać Vučena Rade, rođen 1926, u NOV od 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Žumberku;
30. Milković Rade Mane, rođen 1924, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Glini;
31. Milković Vučena Todor, rođen 1901, u NOB od 1942, predsjednik sreskog NOO, poginuo 1944. u Tržiću;
32. Petrić Rade Branko, rođen 1924, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Žumberku;
33. Roknić Đure Branko, rođen 1926, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943.;
34. Simić Pere Mile, rođen 1893, učesnik NOB od 1942, predsjednik seoskog NOO, poginuo 1944. u Tržiću;
35. Simić Milića Milovan, rođen 1919, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Primišlju;
36. Simić Milovana Radovan, rođen 1899, borac III. bataljona KPO od 1943, poginuo 1945.;
37. Šušnjar Rada Đuro, rođen 1903, u NOB od 1942, odbornik seoskog NOO, poginuo 1944. u Tržiću;
38. Šušnjar Đure Milovan, rođen 1925, u NOV od 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Ogulinu;
39. Šušnjar Rade Rade, rođen 1910, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Gospiću;
40. Šušnjar Đure Rade, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Ličkoj Jasenici;
41. Torbić Ilije Miloš, rođen 1924, u NOV od 1942, u 1. brigadi 8. divizije, poginuo 1945.;
42. Torbić Sime Milovan, rođen 1916, u NOV od 1942, borac Perjasičkog odreda, poginuo 1942. u Perjasici;
43. Tumara Rade Jovan, rođen 1925, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Žumberku;
44. Tumara Milića Miloš, rođen 1923, u NOV od 1942,

borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943.;

45. Turković Stjepana Ivan, rođen 1922, u NOV od 1942, borac III. bataljona II. KPO, poginuo 1942.;

Tobolić

1. Alinčić Pavla Mane, rođen 1899, izabran u seoski NOO 1941, umro od tifusa 1943. nakon povratka iz bjegstva kao predsjednik seoskog odbora u Toboliću;

2. Alinčić Luke Mile, rođen 1893, izabran u seoski NOO 1941, umro od tifusa 1943, nakon povratka iz bjegstva kao seoski odbornik u Toboliću;

3. Bolanović Kate Mile, rođen 1922, stupio u NOV 1943, poginuo kao borac 14. brigade 1944. u Gorskom kotaru;

4. Božić Mile Ilija, rođen 1916, stupio u NOV 1942, poginuo 1945. kao vodnik – bolničar 1. brigade 8. divizije u borbi kod Blata;

5. Cekinović Đure Savo, rođen 1928, stupio u NOV 1943, poginuo kao kurir 3. bataljona 2. kordunaškog odreda 1943. kod Tržića;

6. Katić Pavla Kosta, rođen 1923, stupio u NOV 1941, poginuo 1944. kao komesar bataljona u 1. brigadi 8. divizije u borbi u Žumberku;

7. Kresojević Save Milutin, rođen 1908, stupio u NOV 1942, poginuo 1944. kao borac 4. grmečke brigade u Dalmaciji;

8. Krnić Mile Milan, rođen 1910, stupio u NOV 1942, poginuo oktobra 1942. u borbi protiv ustaša kao vodnik voda u 1. brigadi 8. divizije kod Rakovice;

9. Krnić Novaka Milan, rođen 1912, stupio u NOV 10.8.1942, poginuo kao borac 1. brigade 8. divizije 1943. u Oštarijama;

10. Ljevanić Petra Dušan, rođen 1920, stupio u NOV 1942, poginuo 1945. kao borac 1. brigade 8. divizije u Primišlju;

11. Ljevanić Mile Đuro, rođen 1911, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 1. brigade 8. divizije kod Brloga;

12. Ljevanić Mane Milan, rođen 1926, stupio u NOV 1942, poginuo 1944. kao vodnik 1. brigade 8. divizije

kod Žažina;

13. Miljković Save Boja, rođena 1920, stupila u NOV 1943, poginula 1943. kao borac 1. brigade 8. divizije u borbi kod Brloga;

14. Miljković Save Dušan, rođen 1915, stupio u NOV 1941, poginuo 1944. kao komandir bataljona Karlovačke brigade kod Pokuplja;

15. Miljković Milića Đuro, rođen 1922, stupio u NOV 1942, poginuo 1945. kao bolničar 1. brigade 8. divizije kod Primišlja;

16. Miljković Đure Đuro, rođen 1923, stupio u NOV 1942, poginuo 12.4.1943. kao delegat voda 1. brigade 8. divizije kod Brloga;

17. Miljković Đure Ilija, rođen 1921, stupio u NOV 1942, poginuo 1944. kao komandir čete u 1. brigadi 8. divizije na Biljegu kod Vojnića;

18. Miljković Milića Jovan, rođen 1915, stupio u NOV 1941, poginuo 1943. kao komandir čete u 1. brigadi 8. divizije kod Plavča Drage;

19. Miljković Rade Nikola, rođen 1923, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 1. brigade 8. divizije u

- borbi kod Brloga;
20. Miljković Milovana Savo, rođen 1902, član KPJ i politički radnik od 1941, poginuo 1942. u svom selu od ustaša;
21. Momčilović Bože Stevo, rođen 1901, stupio u NOV 1941, poginuo 1943. kao borac 3. bataljona 2. kordunaškog odreda kod Tobolića;
22. Petić Milovana Dane, rođen 1912, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 1. brigade 8. divizije kod Tobolića;
23. Petić Milovana Milan, rođen 1922, stupio u NOV 1942, poginuo 1944. kao borac 4. crnogorske brigade u Crnoj Gori;
24. Petić Sime Mile, rođen 1908, stupio u NOV 1942, poginuo 1944. kao borac 1. brigade 8. divizije kod Plaškog;
25. Petić Rade Nikola, rođen 1924, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 1. brigade 8. divizije kod Oštarija;
26. Pjevac Save Dušan, rođen 1923, stupio u NOV 7.7.1942, poginuo 1943. kao stariji vodnik 4. crnogorske brigade u Crnoj Gori;
27. Pjevac Nikole Đuro, rođen 1915, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao vodnik voda 1. brigade 8. divizije kod Oštarija;
28. Pjevac Sime Đuro, rođen 1920, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 1. brigade 8. divizije kod Ličke Jasenice;
29. Pjevac Ilije Mane, rođen 1923, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 4. crnogorske brigade u Crnoj Gori;
30. Pjevac Milića Nikola, rođen 1923, stupio u NOV 1943, poginuo 1945. kao borac 3. brigade 8. divizije kod Plaškog;
31. Pjevac Rade Pavao, rođen 1910, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 1. brigade 8. divizije na Vratniku kod Senja;
32. Pjevac Sime Pero, rođen 1912, stupio u NOV 1942, poginuo 1944. kao borac 1. brigade 8. divizije u Toboliću;
33. Popović Dušana Dane, rođen 1922, stupio u NOV 1942, poginuo 1944. kao borac 1. brigade 8. divizije kod Blata;
34. Popović Ilije Mile, rođen 1914, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 1. brigade 8. divizije kod Modruša;
35. Popović Đure Mile, rođen 1923, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 4. crnogorske brigade u Crnoj Gori;
36. Popović Nikole Milić, rođen 1919, stupio u NOV 1942, poginuo 1945. kao vodnik 1. brigade 8. divizije u Tuku;
37. Popović Svetozara Stevo, rođen 1922, u NOV od 1942, poginuo 1943. kao borac 4. crnogorske brigade u Crnoj Gori;
38. Sekulić Mane Dušan, rođen 1923, stupio u NOV 1941, poginuo 1942. kao borac 1. brigade 8. divizije kod Čemernice;
39. Sekulić Petra Đukan, rođen 1911, stupio u NOV 1941, poginuo 1943. kao intendant bataljona – poručnik 1. brigade 8. divizije kod Primišlja;
40. Sekulić Mile Đuro, rođen 1927, stupio u NOV 1943, poginuo 1944. kao borac 14. primorsko-goranske brigade u Gorskom kotaru

41. Sekulić Rafajla Ilija, rođen 1926, stupio u NOV 1942, poginuo 1944. kao četni bolničar –vodnik 1. brigade 8. divizije kod Plaškog;
42. Sekulić Đure Ljuban, rođen 1919, učesnik u NOP od 1941, borac III. bataljona II KPO, poslije u PPK jedinica. Poginuo u borbi protiv neprijatelja 1946. (poručnik UDBe);
43. Sekulić Mile Rade, rođen 1914, stupio u NOV 1941, poginuo 1944. kao komandir čete u 1. brigadi 8. divizije kod Plaškog;
44. Sušić Ilije Mile, rođen 1913, stupio u NOV 1943, poginuo 1943. kao borac 1. brigade 8. divizije kod Oštarija;
45. Sušić Bože Petar, rođen 1924, stupio u NOV 1943, poginuo 1943. kao borac partizanske straže u Ličkoj Jasenici;
46. Vučetić Pere Ilija, rođen 1919, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 1. brigade 8. divizije u Žumberku;
47. Vučetić Pere Mile, rođen 1915, stupio u NOV 1941. poginuo 1942. kao borac 3. bataljona 2. kordunškog odreda na Kapeli;
48. Vukelić Milana Mane, rođen 1919, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao vodnik 2. brigade 8. divizije u Žumberku;
49. Vukelić Milovana Mile, rođen 1917, stupio u NOV 1943, poginuo 1943. kao borac 1. brigade 8. divizije kod Plavča Drage;
50. Vukelić Mile Milić, rođen 1926, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 2. brigade 8. divizije na Drenovači;
51. Vukelić Milana Rade, rođen 1925, stupio u NOV 1942, poginuo 1943. kao borac 4. crnogorske brigade u Crnoj Gori.
- Vrelo Mrežnice i Tuk***
1. Brdar Mihajla Dušan, rođen 1926, u NOV od 1943, borac u srpskim jedinicama, poginuo 1943. na Sremskom frontu;
2. Brdar Jovana Đuro, rođen 1904, u NOV od 10.2.1944, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Pokuplju;
3. Brdar Mićana Đuro, rođen 1923, u NOV od 25.2.1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Plavča Dragi;
4. Brdar Miće Ilija, rođen 1924, u NOV od 1942, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Veljunu;
5. Brdar Bože Mihajlo, rođen 1905, u NOV od 1944, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Ruševici;
6. Brdar Jovana Mihajlo, rođen 1920, u NOV od 15.10.1941, borac 3. bataljona II. KPO, poginuo 30.12.1941. u Blatu;
7. Brdar Milića Milovan, rođen 1921, u NOV od 1942, član općinskog komiteta i kotarskog komiteta SKOJ-a, poginuo 1944. u Vrelo Mrežnice;
8. Grahovac Miće Mile, rođen 1924, u NOV od 1941, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1942. u Cetingradu;
9. Grahovac Jakova Nikola, rođen 1896, u NOV od 1941, odbornik i ekonom bolnice, umro od tifusa 1943.;
10. Ilić Mile Dušan, rođen 1923, u NOV od 1941, delegat voda u 1. brigadi 8. divizije, poginuo 1943. u Lasinji;

11. Ilić Milivoja Milovan, rođen 1900, u NOB od 1941, odbornik, umro od tifusa 1943.;
12. Korica Đurđa Dobre, rođen 1920, u NOV od 15.10.1941, borac 3. bataljona 2. KPO, poginuo 15.7.1942. u Plaškom;
13. Korica Ilije Milutin, rođen 1911, u NOV od 1942, borac 6. divizije, poginuo 1944. u Drvaru;
14. Korica Svetozara Ilija, rođen 1887, u NOV od 1941, odbornik, umro od tifusa 15.4.1943. u Tuku;
15. Miladinović Đurđa, Milan, rođen 1895, u NOB od 1941, odbornik od početka 1942, umro od tifusa u selu 1943.;
16. Milković Mile Đuro, rođen 1921, u NOV od 1941, komandir voda 3. brigade 8. divizije, poginuo 8.10.1944. u Blatu;
17. Popović Nikole Milan, rođen 1916, u NOP od 1942, odbornik Narodnog odbora V. Mrežnice, umro od tifusa 1943. kod kuće;
18. Popović Dušana Mile, rođen 1928, u NOV od 19.12. 1944, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1.4.1945. kod Raletine;
19. Popović Marka Milić, rođen 1928, u NOV od 9.10.1942, borac brigade i Zonske grupe, poginuo 1944. u Drežniku;
20. Prodanović Stevana Milan, rođen 1922, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Plavča Dragi, kao bolničar;
21. Prodanović Mile Petar, rođen 1906, u NOV od 1941, borac 1. brigade 8. divizije, umro od tifusa 1943. u Tuku
22. Radonić Vaslija Nikola, rođen 1908, u NOV od 1943, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Gornjem Primišlju;
23. Rakinić Bože Simo, rođen 1904, u NOV od 10.9.1941, komandir voda 1. brigade 8. divizije poginuo 15.10.1942. u Lasinji.
- Zbjeg i Mrzlo Polje**
1. Barać Milana Đuro, rođen 1926, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Ličkom Ljeskovcu;
2. Barać Mile Milan, rođen 1922, u NOV od 1942, vodnik 3. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Cetinguadu;
3. Barać Rade Milica, rođena 1901, u NOB od 1941, odbornica AFŽ od 1942, umrla od tifusa 1943. u svom selu;
4. Barać Dane Petar, rođen 1921, u NOV od 1943, vodnik 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Zdenčini;
5. Batalo Dušana Dragić, rođen 1908, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, umro od tifusa 1943.;
6. Čaćić Milana Milkan, rođen 1918, u NOB od 1941, komesar mlina od 1942, umro od tifusa 1943.;
7. Dodig Milovana Milan, rođen 1907, u NOB od 1942, kuhar kotarskog NOO za Slunj, umro od tifusa 1943.;
8. Ilić Mane Dane, rođen 1925, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Ličkom Jasenovcu;
9. Kosanović Milovana Dane, rođen 1925, u NOV od 1942, vodnik voda 1. brigade 8. divizije, poginuo 1945. u Istri;
10. Kosanović Rade Pavao, rođen 1922, u NOB od 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Plavča

- Dragi;
11. Kosanović Milića Simo, rođen 1924, u NOV od 1943, borac komande mjesta Slunj, poginuo 1943. u Slunju;
12. Kosanović Milića Todor, rođen 1920, u NOV od 1942, borac 3. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Veljunu;
13. Kovačević Bože Dane, rođen 1913, u NOB od 1941, odbornik NOO svog sela, umro od tifusa 1943.;
14. Kovačević Milovana, Vuk rođen 1921, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Zbjegu;
15. Krnić Rade Dane, rođen 1905, u NOB od 1941, intendat 3. bataljona 2. KPO, umro od tifusa 1943.;
16. Krnić Novaka Dane, rođen 1923, u NOV od 1941, borac 3., brigade 8. divizije, poginuo 1944. kod Plaškog;
17. Krnić Ljubomira Đura, rođen 1926, u NOV od 1942, mitraljezac 1. brigade 8. divizije, poginuo 2.1.1944., u Lipovači;
18. Krnić Dane Ljubomir, rođen 1917, u NOV od 1943, komandir čete 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u
- Zdenčini;
19. Kukić Miladina Dragić, rođen 1909, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Otočcu;
20. Kukić Petra Đuro, rođen 1908, u NOV od 1941, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Trojvrhu;
21. Majstorović Pavla Mile, rođen 1904, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Dubravi;
22. Malbaša Milovana Milan, rođen 1917, u NOB od 1941, politički radnik na terenu, umro od tifusa 1943.;
23. Malbaša Milovana Miloš, rođen 1916, borac Zbjegskog odreda, poginuo 1941.;
24. Momčilović Maksima Dušan, rođen 1922, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Žumberku;
25. Petković Dane Dušan, rođen 1908, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Ogulinu;
26. Petković Ilije Đuro, rođen 1925, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Ogulinu;
27. Petković Jovana Đuro, rođen 1922, u NOV od 1942, vodnik 3. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Ličkoj Jasenici;
28. Petković Dragića Rade, rođen 1924, u NOV od 1942, borac 2., bataljona II. KPO, poginuo 1943. u Ličkoj Jasenici;
29. Pilja Đure Dušan, rođen 1908, u NOB od 1941, odbornik NOO, umro od tifusa 1943.;
30. Popović Todora Dragan, rođen 1921, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, promrzao na Javoriku i umro 1943. kod kuće;
31. Popović Mane Mića, rođen 1927, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Topuskom;
32. Popović Milovana Mile, rođen 1910, u NOB od 1942, borac 2. bataljona II. KPO, poginuo 1943. u Košari;
33. Popović Radiše Rade, rođen 1926, u NOV od 1943, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Topuskom;
34. Radmanović Đure, Mane, rođen 1910, u NOV od 1941, komandir odreda Zbjeg 3. bataljona II. KPO, promrzao na položaju Ličke Jasenice i 1943. umro;

35. Ralić Đurđa Ilija, rođen 1912, u NOV od 1941, komandir voda 3. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Klasniću;
36. Ribar Mile Branko, rođen 1919, u NOV od 1941, puškomitraljezac i komandir voda 3. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Drenovači;
37. Ribar Rade Dragić, rođen 1912, u NOB od 1942, borac 2. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Rakovici;
38. Ribar Pere Mile, rođen 1916, u NOV od 1941, vodnik voda 3. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Vojnić Kolodvoru;
39. Ribar Milana Petar, rođen 1919, u NOV od 1942, borac 3., brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Tušiloviću;
40. Ribar Milana Petar, rođen 1924, u NOV od 1942, delegat voda u 3. brigadi 8. divizije, poginuo 1944. u Lici;
41. Sekulić Miloša Mane, rođen 1916, u NOV od 1941, komesar bataljona 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Žumberku;
42. Smoljanović Mile Milan, rođen 1926, u NOV od 1943, borac 4. brigade 8. divizije, poginuo 1944.;
43. Smoljanović Mile Simo, rođen 1908, u NOV od 1941, desetar 3. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Lapcu;
44. Stanić Nikole Mile, rođen 1923, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Lici;
45. Tepavac Nikole Milan, rođen 1918, u NOV od 1942, borac III. bataljona II. KPO, poginuo 1943.;
46. Trbojević Rade Milijan, rođen 1926, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Ozlju;
47. Vukelić Miladina Buda, rođen 1908, u NOV od 1942, borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1943. u Plaškom;
48. Vukelić Sime Đuro, rođen 1905, u NOV od 1941, vodnik 3. bataljona II. KPO, kao ranjenik evakuiran za Liku i tamo poginuo 1943.;
49. Vukelić Dragića Milan, rođen 1924, u NOV od 1943, borac 2. brigade 8. divizije, 1944. poginuo u Lici;
50. Vukelić Milivoja Spasoje, rođen 1900, u NOV od 1941, predsjednik NOO-a, kasnije borac 1. brigade 8. divizije, poginuo 1944. u Sunji.
- (Izvor: osobna arhiva – Dušana Livade)
- Značenje kratica u tekstu
- NOV = Narodno-oslobodilačka vojska
- NOP = Narodno-oslobodilački pokret
- KPJ = Komunistička partija Jugoslavije
- KPH = Komunistička partija Hrvatske
- NOB = Narodno-oslobodilačka borba
- SKOJ = Savez komunističke omladine Jugoslavije
- KPO = Kordunski partizanski odred
- AFŽ = Antifašistički front žena
- NOO = Narodno-oslobodilački odbor
- KP = Komunistička partija

LEGENDARNA PARTIZANSKA BOLNICA «PETROVA GORA» OD RE- CENTNE VLASTI IGNORIRANA

Ova legenda nastala je iz zakona nužde «preživjeti ili nestati». Nametnuo ju je Drugi svjetski rat. Naime, zemlja je bila okupirana i «rastrgana». Na ovim prostorima okupirali su je dva fašistička okupatora: Nijemci i Talijani. Na usluzi su im bili prerevni domaći fašisti, kvislinzi, ustaše sa svojim rasnim zakonima, mnogo rigidnijim od njemačkih. To je bilo pravo divljaštvo što su činili. Svoj genocid započeli su masovnim pokoljem nevinih seljaka u glinskoj crkvi, a nešto kasnije u sadilovačkoj i Kolariću. Organizirani otpor tom divljaštvu golorukog naroda nalagao je sve oblike dovijanja, snalaženja i začuđujućih inovacija. Tako je na puškomet veoma jakih okupatorskih i domaćih kvislinških vojnih formacija došlo do formiranja ilegalne partizanske bolnice «Petrova gora». Taj rizik pokazao se ne samo smjelim činom nego i presudnim za liječnije brojnih ranjenih i oboljelih partizana.

Sretna je okolnost što se na čelu pokreta otpora na Kordunu našao mladi liječnik dr. Savo Zlatić, veliki humanista koga je narod od milja prozvao «Mićo». Svugdje je stizao, svakog je pomagao. Volio je ljude, a oni su ga prosto obožavali. On je došao na ideju osnivanja bolnice, uz pomoć drugog revolucionara španskog borca Kranjčević Jakova, zvanog «Brada», i započeo je izgradnju te legendarne partizanske bolnice. Po njegovom svjedočanstvu prvi počeci ove improvizirane bolnice na tzv. «vrletnim stranama» Petrove gore počinju 04.10.1941. godine kada su u nju smještena prva dva ranjena partizana: Lazo Trbojević i Dragić Jurjević, zvani «Peta», jer je bio ranjen u petu.

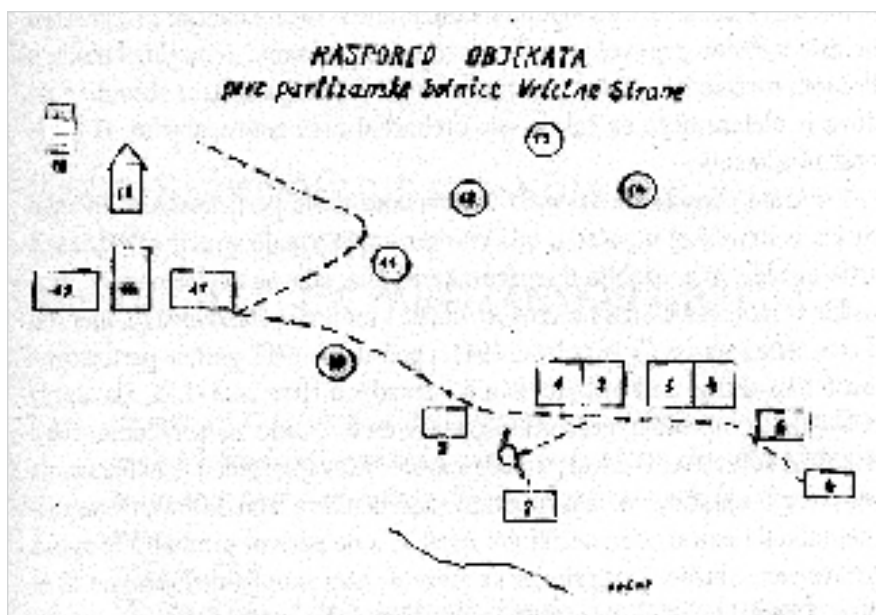
Kroz ovu bolnicu, kao jedinstven fenomen partizanskog ratovanja osnovanu već na početku rasplamsavanja ustanka u naseljima oko Petrove gore, prošlo je preko 5.000 ranjenih partizana. Začuđujuće je da nije nikada bila otkrivena, jer ona je bila ilegalna za neprijatelja, a ne i za narod užeg i šireg zavičaja. Ta činjenica, da nikada nije bila izdana i otkrivena od neprijatelja smatra se uzvišenim činom solidarnosti s ranjenim partizanima. To je razumljivo, jer partizani su bili sinovi i kćeri tog naroda, istinski oslobodioci i spasitelji od fašističke bezobzirnosti i divljaštva.

Poznato je da Nijemci i Talijani, kao uostalom svi okupatori, nisu priznavali pravo na bilo kakvu pobunu, niti su primjenjivali međunarodne kon-

vencije o zaštiti ranjenih. Ustaše još manje, jer svi su oni partizane smatrali «šumskim banditima».

Ova bolnica bila je u prvo vrijeme samo improvizirana «zemunica», donjim dijelom ukopana u zemlju s niskim nadzemnim krovom. Ofenzivom na Petrovu goru svibnja 1942. godine ovaj improvizatorij bio je otkriven i razoren, ne sluteći da će kasnije tu nići prava centralna partizanska bolnica. Krovovišta su bila zaštićena niskim raslinjem i pravo je čudo da nikada nije ni avionima koji su je nadlijetali, bila zamijećena. Kasnije na tom istom mjestu izgrađena je bolnica sa svim sadržajima, po uzoru na «krovinjare i brvnare» iz tih krajeva. Tako je nastala legendarna centralna partizanska bolnica «Petrova gora». Nade teških ranjenika bijahu dokopati se tog «kliničkog centra».

Evo najprije skice rasporeda izgrađenih objekata ove bolnice koja je preuzeta iz knjige dr. Savo Zlatić «Poslali su me na Kordun», Razlog, d.o.o., Zagreb, 2006. godine:

Legenda:

1. Prva bolesnička soba	5. Štala	9. Nužnik	13. Zemunica
2. Sala za kulturni rad	6. Ledana	10. Zemunica	14. Zemunica
3. Kuhinja	7. Praonica i tuš	11. Zemunica	15. Bolesnička soba br. 2
4. Soba za personal	8. Izvor pitke vode	12. Zemunica	16. Operacijska sala

Kako vidite imala je gotovo sve nužne objekte za jednu poljsku ratnu bolnicu. Osim toga imala je poviše sebe prirodni izvor vode dovođen posebnim «žljebovima». Kasnije je imala i vlastiti agregat za struju. Najvažnije je što je imala profesionalne liječnike i prateće priučeno osoblje od domicilnog stanovništva predano pozivu i profesionalnom odnosu. Bolnica je imala i vlastitu kravu koja je davala mlijeko za teške ranjenike.

Smjelost, rizik i odvažnost da se na tako maloj distanci od jakih okupatorskih i domaćih garnizona, ponavljam, na maloj distanci u planini sa svega 300 metara nadmorske visine, pristupačno čak da se tenkovima šumskim putevima dođe do svakog mjesta, organizira jedna takva institucija, govori o bezgraničnom povjerenju u vlastiti narod i njegovu nepobjedivost u vrijeme kada bijaše osuđen na istrebljenje.

U bolnicu su stizali teški ranjenici od svuda s partizanskih ratišta. U njoj su vršene i najsloženije operacije. Nažalost, ipak je oko 1000 do 1500 pacijenata podleglo ranama. Doktor Franz Kleinhappel svojim predanim radom i rizičnim pothvatima operacija proslavio je ovu legendarnu bolnicu jer je stvorio tim koji je besprijekorno profesionalno funkcionirao u iznimno oskudnim uvjetima. Naime, sva logistika za život ovakve specijalizirane institucije bila je izvan bolnice u šumi i počivala je u potpunosti na kanalima ilegalnog snabdijevanja i sveopćoj brizi da se u svakom novooslobođenom mjestu ponešto priskrbi, dopremi, dakle sve ono što je bolnici bilo nužno i potrebno (hrana, lijekovi, zavoji, instrumenti, ogrjev i drugo). Tako je briga svih institucija vojnih i civilnih partizanskih vlasti, pa i domicilnog stanovništva, bila okrenuta bolnici da ni u čemu ne smije oskudijevati. Ilegalnim kanalima liječnici su iz gradova pomagali, savjetovali, slali lijekove, instrumente, laboratorijske reagense i drugo, a mnogi su kasnije i sami dolazili u partizane.

Bio sam pacijent te bolnice od početka 1944. godine skoro pola godine kao veoma teški ranjenik s tri frakture donjih ekstremiteta i prostrjelima internih organa, bubrega, jetre, probavnog trakta. Ukupno sa 17 metaka. Zahvaljujući nesebičnoj brizi osoblja, što uključuje i direktne transfuzije krvi njenog osoblja, preživio sam. Pamtim tu bolnicu kao najviši oblik sveopće solidarnosti: «Jedan za sve, svi za jednoga». To nikada nigdje više, ni kasnije u slobodi, nisam doživio. Naime, kasnije sam sedam godina ležao u raznim vojnim bolnicama saveznika, poljskim i kliničkim centrima engleske osme armije, u Italiji, a i u Engleskoj gdje je pacijent bio svetinja, ali takav odnos

pacijenta i osoblja pa i posjetioca pacijentima nisam doživio. On se praktično ne može opisati nego ga se samo može doživjeti. Čini mi se da je nužda preživljavanja nametnula taj uzvišeni etos. Da ilustriram: u blizini bolnice nalazile su se ilegalno, pa čak i od nas pacijenata nepoznate «zemunice». Dakle, objekti podzemnih skloništa u slučaju prodora neprijatelja. Kamufilirani i u svim pravcima zaštićeni. Ni najteži ranjenici iako su znali da postoje nisu znali gdje i kako izgledaju osim onih koji su zbog eventualne opasnosti bili preneseni da u njima borave. Ove ilegalne «zemunice» imale su sve nužne prostore i svu nužnu logistiku (vodu, hranu, lijekove, potrebne instrumente u slučaju hitne operacije). Reklo bi se svega je bilo u izobilju osim zraka koji je dovođen kamufiliranim cjevovodima. Ipak vlaga je bila najveći problem. Ispred «zemunica» ukopavane su različite stvari kao tekuće potrepštine, ali više kao oblik predostrožnosti ispred «zemunica», pa ako neprijatelj otkrije da odustane od daljnjeg traganja, dakle da ne dođe do ranjenika. Ponavljam trebate imati u vidu da partizani nisu bili zaštićeni ni kao ranjenici nikakvim konvencijama. Za njih je sve zavisilo od njihove hrabrosti, odvažnosti i rizika spremnosti na žrtvu. U junu mjesecu 1944. godine krenula je tzv. šesta ofenziva i ja sam pristao da ne idem u «zemunicu» nego da s još tri «pokretna ranjenika» krenem pješke na pomoćni aerodrom u Čemernici i uspjeli smo sebe spasiti i drugima mjesto ustupiti. Sve je to činjeno svjesno i odgovorno uz zakletvu da nećemo druge izdati.

Preživljavanje te bolnice pokazalo se interesantnim i Saveznicima anti-fašističke koalicije, pa su istraživali sve njezine domene djelovanja i opstojanja. Engleski liječnici prilikom dolaska u Bari po imobilizacijama fraktura i obradama rana odmah su uočavali da dolazimo iz «Petrove gore».

Bilo je dosta partizanskih bolnica u i oko Petrove gore: Peckoj, Perni, Dunjaku, zatim u Zbjegu kod Slunja, u Lici, na Bijelim potocima, Trnavi, u Baniji na Šamarici, najzad u oslobođenom Otočcu i drugdje, ali ni jedna nije dosegla po svojoj organizaciji, stilu rada, broju pacijenata i složenosti operacija legendarnu partizansku bolnicu «Petrova gora». O toj bolnici pisano je mnogo u nas i u svijetu. Održano nekoliko simpozija. Međutim, nažalost nema ni jedne studijske monografske analize, osim nekih prigodničarskih pokušaja. Pored brojnih detalja koje znam i koje je tako temeljito opisao osnivač dr. Savo Zlatić, uman i ingeniozan stvaralac, zbog ograničenog prostora moram ih zanemariti. On je nekadašnji svjetski prvak problemskog šaha s kojim sam ostvario najveću humanitarnu suradnju poslije ratnih

zbivanja 1990–1995. godine, kao predsjednikom prvog multietničkog Građanskog odbora «Povratak kući». Ta živa legenda još je tako psihosomatski uravnotežena da piše studiju o problemskom šahu u svojoj 96. godini života. Ovjekovječio je stradanje naroda Korduna svojim memoarskim zapisom «Poslali su me na Kordun» sa sljedećom posvetom: «Kao Hrvat iz Istre posvećujem ovu knjigu patničkom srpskom narodu Korduna i Banije s kojim sam proveo najteže dane njegovog stradanja u vrijeme NDH i fašističke okupacije, ali i slavne dane antifašističke borbe». Savo Zlatić neka ti je svaka čast slavni moj ratni družo! Jer od tebe sam najviše naučio kako se treba boriti za drugog.

Pored brojnih detalja o legendarnoj bolnici, ponavljam, koje zbog ograničenog prostora izbjegavam istaći, o jednom bolnom problemu, želim posebno nešto reći. Neposredno uz bolnicu nalazilo se groblje umrlih pacijenata. Nije znano koliko je u njemu sahranjeno umrlih boraca. Znam da su neki odvoženi u mjesna groblja zavičaja. Groblje se nalazilo u jednoj kosini s mladom bukovom šumom. Svakom bi sahranjenom bili upisani inicijali imena i prezimena u bukovo stablo. Stablo je izgledalo kao izrezbareni štap. Kako su stabla rasla inicijali su zadebljavali, nabubrili ili se raspucavali. Neka su slova bila veća od 20 cm. To je scenu partizanskih kenotafa činilo impresivnom. Svi koji su o tome pisali, govorili ili slikali, tu scenu nisu zaboravljali. Ova mi je impresija stalno na pameti na svaki pomen na partizansku bolnicu «Petrova gora». Tamo bijaše sahranjen jedan moj nešto stariji ratni drug iz zavičaja, Ilija Božić. Bio je ranjen u bedreni mišić, razvila se gangrena. Nikako se nije dao nagovoriti na amputaciju, a bio je stasit, blond s kovrčavom kosom, neka vrsta djevojačke ljepote. Svi smo ga sažalijevali jer je patio umirući u visokoj temperaturi i grču velikog bola kao posljedice gangrene. Dođe komesar bolnice Jovica Mraović i naredi da se mene s krevetom odnese u njegov «odjel» da ga ubjeđujem da pristane na amputaciju. Čim sam počeo ubjeđivati Ilija se prodere iz sveg glasa: «Zar si zbog toga došao? Što ti svoje noge ne daš odsjeći kad si prebijen kao čeno? (lokalni naziv za psa). Neću «štule». Obećao sam materi ili cijel ili mrtav». I ubrzo je umro. Odnese me na njegovu sahranu i održim govor s puno patosa i osobno upišem inicijale na bukovo stablo. Kada god bi posjećivao Petrovu goru išao bi da i onako porasla slova dotaknem okajavajući osudu samoubilačkog čina moga ratnog druga. Takvih bukava s urezanim inicijalima bilo je mnogo. Ne znam im ni broja. Međutim, koncem rata 1995. godine dođe

hrvatski talibani i u ime «osvete nacije» i poraza antifašizma demolirao je i bolnicu i spomen objekte i to djelo najvećeg skulptora naših prostora Vojina Bakića, čiji su memorijalni spomenici za njegovog života svi do jednog uništeni. Istovremeno razoriše i groblje pa posjekoše i bukve kao partizanske kenotafe mrtvih. Dakle kontrarevolucija ne imade milosti ni prema čemu ni prema kome. Pa tako već davno umrle martire antifašizma, rušenjem spomenika, groblja i partizanske bolnice, ponovo ubiše.

Pošto mi je Petrova gora obilježila život najvećim patnjama i predstavila sliku koje nakaze od čovjeka rat napravi ali mi je i predstavila najveću solidarnost ljudi u nevolji, taj etos mi je nametnuo obavezu da poželim da moji posmrtni ostaci budu razasuti na njenim «vrletnim stranama», gdje su zemni ostaci mojih mnogih ratnih druga kojima je rat život prekinuo.

Slična bolnica osnovana je 1943. godine u Sloveniji. Poznata pod imenom «Franja». Poduzetni Slovenci, odlučili su da je predlože UNESCO-u kao svjetsku baštinu. To je Savezu boraca Hrvatske bio povod da isto učini za partizansku bolnicu «Petrova gora», kao stariju i značajniju. Evo o tome integralnog teksta iz knjige Save Zlatića, upućeno Dekanatu medicinskog fakulteta u Zagrebu: «U Hrvatskoj postoji poznata partizanska bolnica «Petrova gora», koja je neprekidno djelovala od 4.10.1941. do 25.5.1945. godine kada se seli u Karlovac. Prema podacima koji su definitivno utvrđeni to je bila PRVA izgrađena šumska partizanska bolnica u Jugoslaviji (gradio ju je u najvećoj tajnosti Janko Kranjčević-Brado) i prema dosadašnjim podacima i prva u Europi. Prvi njezin liječnik bio je još živući dr. Savo Zlatić. Bolnica je bila otvorena ne samo za partizansku vojsku nego i za narod okolnih naselja u podnožju «Petrove gore». Ranjenici su se za vrijeme okupatorskih i ustaških ofenziva skrivali u tajnim dobro maskiranim podzemnim zemunicama. Gotovo je nevjerojatna činjenica da niti jedan ranjenik te bolnice nije pao u ruke neprijatelja od početka do kraja rata 1945. godine i da je ona opstala bez obzira što su mnogi ljudi u naseljima oko «Petrove gore» znali gdje se nalazi – dovodili su bolesnike, donosili hranu, posteljinu i druge potrepštine. Bolnica je imala obilje zdrave pitke vode i agregat za električnu rasvjetu.

U njoj je u kolovozu 1943. godine osnovano kirurško odjeljenje na kojem su obavljani kirurški zahvati, kao npr. abdominalne operacije (pogotovo od poznatog kirurga dr. Franza Kleinhappela).

U bolnici se od 1941. do 1945. godine liječilo više od pet tisuća ranjenika i bolesnika. Na žalost, podosta ih je umrlo i zakopani su na groblju pored

bolnice. Ne postoje točni podaci koliko je umrlih na tom groblju zakopano, a prema nekim procjenama radi se o nekoliko stotina mrtvih partizana, ali i stanovnika okolnih sela.

Nema sumnje da i partizanska bolnica u Petrovoj gori ima sve uvjete da se od UNESCO-a uvrsti u spomenike svjetske baštine, pa vas molimo da i vi podržite tu inicijativu. Napominjemo da je ta bolnica bila nastavna baza Medicinskog fakulteta – Škole narodnog zdravlja «Andrija Štampar» i to je jedan od razloga da se založite za izneseni prijedlog i po mogućnosti u novim uvjetima produžite s vašim ranijim djelovanjem. (Do sada, 2005. godine, taj prijedlog nije proveden – nap. S. Zlatić)» (Citat preuzet iz knjige Save Zlatića, str. 89, 90)

Sve je dobro obrazloženo, ali gluhoj eliti vlasti vlastita antifašistička prošlost nije važna niti potrebna ni korisna, jer je negira. Naročito što je ona ovdje vezana uz srpske toponime. A Srbe valja iz povijesti izmjestiti.

Nažalost, za sada ništa ne možemo očekivati od statusa svjetske baštine. Naročito od recentne elite vlasti. Jer, hrvatski antifašizam pretvorio se u verbalnost i prigodničarstvo. To je apsurd obzirom na istinsku antifašističku hrvatsku baštinu s golemim žrtvama, nadanjima i ostvarenjima. Fetiš privatizacije razorio je zdravstvo i nema ništa od Hipokratove zekletve. Liječnički kadar pretvara se u novu kastu karakterističnu za prvobitnu akumulaciju kapitala. Sociologijski rečeno «bolje je imati nego biti». Brisanjem antifašističke memorije i drugim falsifikatima povijesti stvara se predstava da je povijest moguće promijeniti budući da je ovdje napravljen nekažnjeni povijesni zločin kojem se pred međunarodnim sudom sudi kao «zločinačkom pothvatu». Sve je očitije da će nam nažalost povijest drugi pisati. Vladajući etos legendu partizanske bolnice «Petrova gora » ne može podnijeti i zato ta legenda se stubokom ignorira kao kontrast javnog imidža neoliberalizma, kao vječnost i za sva vremena determiniranog novog logosa kapitalizma.

PET POTRESNIH PJESNIČKIH SVJEDOČANSTAVA O STRADANJU NARODA

Darovi čovjekovoj prirodi – govor, mišljenje, pamćenje, maštanje, spekulacija i zapisivanje⁽¹⁰⁶⁾, odredili su sudbinu njegove vrste. Po tim konstitutivnim karakteristikama, čovjek je postao ne samo stvaralačko i društveno biće, nego i kreator svoje povijesti.

Kako samo ono što je zapisano, ostaje kao najbolje svjedočanstvo o događanjima, mi o našoj prošlosti, dakle povijesti, zapisivanjem ostavljamo najizvornije tragove. Arheološkim iskapanjima, mi otkrivamo brojna fakta i artefakta ljudske prošlosti. Tako doznajemo da život naše vrste nije od jučer, nego od neke davne, davne kompleksne i mukotrpe prošlosti.

Iz «velikih dokumenata vremena»: Gilgameša, Biblije, Veda, Runa, Mahabharate i drugih, mi otkrivamo prastare civilizacije, njihove mitove i legende i utkavamo ih u vlastiti život. Oni su tako značajni da se prenose iz generacije u generaciju. Time čovjek pokazuje sposobnost povijesne komunikacije kroz brojne civilizacije. Tukidovi povijesni zapisi bez brojnih drugih pisanih svjedočanstava, prije i poslije njegova zapisivanja, ne bi bili ono što jesu. Primjera radi: dodamo li njima Homerova svjedočanstva iz *Ilijade*, zapise filozofa (Sokrata, Platona, Aristotela i drugih, skulptora Fidije, dramatičara Sofokla i drugih), mi stvaramo mozaik povijesti Grčke.

Kad čitamo Plinija i dodamo brojne stvaraoce iz rimskog doba, čini nam se da još bolje od grčkog povijesnog doba, rimsko poznamo. Slično je i s arapskim i drugim blisko ili dalekoistočnim civilizacijama. Otkrivajući ono zajedničko u svim epohama, otkrivamo da smo jedan rod. Dakle, penjući se na ramena prethodnih generacija, sve dalje i bolje vidimo sudbinu svoju. Mnoge prethodne spoznaje pretaču se u filozofiju življenja, utirući njegovu progresiju. Stvoreni su cijeli sistemi, metode i oblici pisanih svjedočanstava, o čemu svjedoče biblioteke knjižnih fondova od tzv. Aleksandrijske biblioteke nekad, do danas Kongresne biblioteke u SAD. U njima je deponirano

⁽¹⁰⁶⁾ Otkriće «Gutenbergove galaksije» zapisivanje je revolucionarno. Međutim, «kibernetско zapisivanje» globalizirano je, ubrzano, pojednostavljeno i pretvoreno je u svojini svih i na svakom mjestu istovremeno.

pamćenje naroda. U njima su pohranjena najveća otkrića kao temelji progressa civilizacija.

Onaj neznani pojedinac koji je zabilježio u stihovima učestalo citiranu misao *Krajina krvava haljina, krvlju ruča, krvlju večera, svak krvave žvače zalogaje*, kao da je opisao stoljetnu ukletost stradanja naroda na tom prostoru do našijeh dana.⁽¹⁰⁷⁾ Ova činjenica me je motivirala da izaberem pet potrebnih pjesama kao svjedočanstvo kontinuiteta martirske sudbine življenja i umiranja na Kordunu. Dvije su narodne, a tri autorske: *Na Kordunu grob do groba*, *Petrova mi gora mati*, Vladimir Nazor:⁽¹⁰⁸⁾ *Majko pravoslavna*, Jure Kaštelan: *Tifusari*, Ivan Goran Kovačić: *Jama* (I. i XI. pjevanje). Svaka od ovih pjesama kao svjedočanstvo tuge i očaja jednog vremena postale su svojina svakog čovjeka toga kraja. Svojim elegičnim sadržajem u grču plača, pretvarale su se u budnice, zvale na otpor, postale su zavjetna himna neuništivosti naroda.

Upućeni pretpostavljaju da je najpotresnija poema *Jama* Ivana Gorana Kovačića vjerojatno napisana još u Zagrebu, a dovršena negdje na Kordunu. To je moguće, jer divljačko pogromaštvo bilo je svuda oko njega i Goran ga je gledao uživo dok je bio u Zagrebu prije odlaska u partizane, a na Kordunu se mogao osvjedočiti u njegovu paklenu masovnost. Moramo istaći da nitko, ponavljam, nitko tako snažno i tako svestrano argumentirano, dramatično i dinamički iskazano nije oslikao zločin dok je još bio u toku, kao Ivan Goran Kovačić u poemi *Jama*.

Još u rukopisu ovi stihovi postali su svojina svih na oslobođenom prostoru kao jedinstveno svjedočanstvo zločina u toku. Stihove su izgovarali znani i neznani, pismeni i nepismeni, po selima, zaseocima, po «šumama i gorama», na zgarištima svojih popaljenih domova, razorenih i nedoklanih zavičaja, na zborovima i dogovorima za otpor zločinu, na marševima i predahnućima. Dakle, svuda, svagda i na svakom mjestu. Njihovim tužnim sadržajem i krikom očaja, ne sluteći što ih još više od dvije godine čeka,

⁽¹⁰⁷⁾ Kada sam sređivao građu Drugog svjetskog rata često puta sam se prisjećao prizora iz Danteova *Pakla* ili stihova Goranove *Jame*. Međutim, gledajući uživo masovna stradanja u ratu 1990–1995. (masovne grobnice, konclogore, pljačke, izgone, onemogućavanje povratka), ono nasilje mi se činilo kao literarna maštanja.

⁽¹⁰⁸⁾ Ovog velikana, prvog predsjednika Narodne Republike Hrvatske u Hrvatskom državnom (Tuđmanovom) saboru prozvaše javno bez pogovora «moralnom mizerijom» a Pavelićeva panegiričara Vinka Nikolića «nestorom hrvatske književnosti».

krijepili su svoju snagu u boju za spas. A beznađe je bilo svuda naokolo bez kraja i konca. Uostalom, i sam stvaralac ovih stihova bola i očaja, intuitivno, previdio je mnogo ranije i vlastiti kraj koji će mu se dogoditi u planinama Bosne negdje 1943. (vidjeti njegovu pjesmu *Moj grob*).

Zbog toga od 11 poglavlja ove poeme, odabirem prvo i jedanaesto pjevanje, jer ilustriraju uvod u kataklizmičke zločine i na kraju otvaraju nadu nakon bezgraničnog beznađa. Ovo jedinstveno svjedočanstvo rasističkog divljaštva, snagom svoga izraza obišlo je svijet i u prijevodu može se čitati gotovo na svim jezicima. Zbog toga i ne čudi da se svake godine upriličuje u Lukovdolu – Goranovom zavičaju «Goranovo proljeće» s nagradom za najbolje poetsko ostvaranje.

Pamtim njihova prikazivanja, recitiranja, pjevanja u raznolikim prigodama, i takovu njihovu moć da bijahu himne otporu. Učestalo su uprizzoravane pa su ih svi u glas pjevali ili recitali. Postale su jedinstveno svjedočanstvo života i smrti u svoj njegovoj nesmiljenosti trajanja. Ljudi kao da su spoznali sudbinu kraja, koji u masovnoj smrti «traži lijeka». Ne pamtim koliko sam puta i sam ih javno iskazivao, kao ni koliko sam puta i druge odslušao, ali pouzdano znam da nijedan sadržaj iz NOB-a nije toliko puta ponavljan u tom području. Upravo zbog toga, ova potresna svjedočanstva smatram nezostavnim prilogom za monografiju Korduna.

MAJKA PRAVOSLAVNA⁽¹⁰⁹⁾

Jesi li se nasjedila na garištu kuće svoje,
Oh, ta kuća bijedna!
Tražeć okom i rukama kolijevčicu malog Jove,
Ikonicu Svetog Đorđa i đerđefić tvoje Ruže?
Sve je sada dim i pepel, sve proguta čađa tavná
Ti, slomljena krepka grana, najbjednija međ ženama,
Majko pravoslavna!

Jesi li se nahodala nogama što jedva nose,
Oh, te noge bolne!
Jesi li se umorila tražeć Rumu, kravu svoju,
Kravu svoju, hraniteljku stare bake i dječice?
Da l' je vuci rastrgoše, il je sakri šuma travna?
Ne muči se! Za koga bi sada bili sir i mlijeko,
Majko pravoslavna?

Jesi li se naplakala nad sudbinom druga svoga,
O družje ljubljeni!
Izdajom ga uloviše, kao psa ga izmlatiše,
Mučili ga, vezali ga, bacali ga u tamnice.
I on, koga srce vuklo djela vršit teška i slavna,
Kao hrom se bogalj vrati, da ti umre na rukama,
Ženo pravoslavna.

Jesi li se nakukala iznad one strašne jame,
O jamo prokleta!
Gdje s grkljanom prerezaním djeca tvoja sada leže
Pokraj bake, i gdje majku svoju zovu, za njom plaču;
I boje se, jer je rupa puna ljudi, vlažna, tavná?
Šutiš. Pečat šutnje jad je na usta ti udario,
Majko pravoslavna.

⁽¹⁰⁹⁾ Vladimir Nazor, Sabrana djela, svezak VI, Zagreb 1977, str. 8–9.

Blijediš, tanjiš i kočiš se, no bol nemoj gušit svoju,
Bol ti preduboku!
Pusti neka tužba tvoja odjekuje širom zemlje
I nek traje vjekovima. Neka čuju u što sada
Prometnu se sjeta tvoja, tvoja tuga stara, davna.
– Šutiš. Blijediš. I oreol mučeništva već te kruni,
Majko pravoslavna.

*U popaljenom srpskom selu kod Vrginmosta,
siječanj, 1943.*

TIFUSARI⁽¹¹⁰⁾

1

Brojim stope na bijelu snijegu. Smrt do smrti.
Smrt su stope moje.

Smrt do smrti. Smrt do smrti.
Smrt su stope moje.
Svaka
ide
svome
grobu.

Svaka ide svome grobu

ko izvori
svome
moru.

Svaka ide svome grobu.

2

Hoće li ikad ovom stazom proći
nebo široko, oko puno sreće?
Da li će briznuti frule i izvori
i cvrkutati jutra u proljeće?

Hoće li stope ostati na zemlji
i prkositi krvlju utisnute
ili će snjegovi u mrkloj tišini
zamesti riječi, tragove i pute?

⁽¹¹⁰⁾ Jure Kaštelan, Sam u kamenu i druga viđenja, Izdavačko knjižarska radna organizacija Mladost, Zagreb 1981, str. 44–48.

3

Vijavica. Vjetar vije.

Čovjeka ni vuka nije.

– Ognja, ognja –

kosti vrište.

– Zvijezde, zvijezde –

oko ište.

Žvale mračne večerat će
moje prste i možđane ...

Vijavica. Vjetar vije.

Čovjeka ni vuka nije.

– Ljudi mili, braćo, ljudi ...

U tišini

gluvi korak

izmoreni.

Slušam riječi

u ognjici.

– Družē...

– Družē...

Rukom hvatam jednu ruku.

Idem

nijem

u koloni.

4

Ne zbori noć.

Tišina bez utvarâ.

Nijemo

bez glasa

u meni

mrtvac progovara.

Oj Cetino moje selo ravno
kud si ravno kad si vodoplavno

Ne zbori noć.
To majka ruke
nad mojim snom
nad svojim sinom
savija
i njena crna
crna
kosa
ko san
na mojem čelu
klija.

Ne zbori noć.
Za gorom
smrt
noževe kuje
i jama-mješina
nozdrve nadima:
požare
i vješala
bljuje.

Oj Cetino moje selo ravno ...

Ne zbori noć.
Bez jutra
i bez krila
još zadnju riječ
smrt mi je
ostavila.

5

Otkuda ovaj dan, ognjeni golub na dlanu,
otkuda ovaj glas, na kojoj obali raste
sav od svitanja? Čuj noć kad vatra u šumi planu.

Otkuda ovaj glas, na kojoj obali raste?
U svakoj stopi, na svakom koraku: sloboda, sloboda,
sloboda iz rane, iz krvi sloboda izraste.

U svakoj stopi, na svakom koraku: sloboda, sloboda.
Kad pjesme umiru, ti što si ljubav sama,
ko divlja ruža na putu, ko raširena krila.

Kad pjesme umiru, ti što si ljubav sama,
hoćeš li umirući živu ljubav dati
što prkosi smrti i čelik prelama?

Hoćeš li umirući živu ljubav dati
što u svakom srcu iznova se rađa,
hoćeš li glasom zore u noći zapjevati?

Ako panem u mraku, prenesi živima pozdrav,
prenesi od groba do srca, pronesi kroz tminu
pjesmu što ne gine: sloboda, sloboda.

6

Ognjica raste. Rukom ruku hvatam.
Uz čelo druga moje čelo gori.
U požaru ludom kad se pamet mračni
osvetom još jačom ljubav progovori.

Kolona ide. U groznici rastu
goleme šume suncem rascvjetane.
U mraku čujem žive razgovore,
očima živih gledam nove dane.

Gledam jezera prozirna i mirna,
vrbu djetinjstva svinutu nad rijekom
i nove riječi nikad nečuvene,
ljude u kraju znanom i dalekom.

Rođena zemljo, nisam te dočekao,
nego u gunju, ušljiv, sav od ranâ,
nemoćan, zguren, jedva korak vučem –
i zato si jače u me urezana.

Od čela do čela samo vatra gori.
Glad i oganj žedne usne pruža
za kapljom vode. Tmina oči steže,
i što smo bliže zori noć postaje duža.

Korak po korak. Smrt u jarak baci
čovjeka i konja. Za me nema zore,
ali u smrti mi smo partizani
i naši mrtvi još se jače bore.

JAMA⁽¹¹¹⁾

I
Krv je moje svjetlo i moja tama.
Blaženu noć su meni skopali
Sa sretnim vidom iz očinjih jama;
 Od kapljâ dana bijesni oganj pâli
Krvavu zjenu u mozgu, ko ranu.
Moje su oči zgasle na mome dlanu.

Sigurno još su treperile ptice
 U njima, nebo blago se okrenu;
I ćutio sam, krvavo mi lice
 Utonulo je s modrinom u zjenu;
Na dlanu oči zrakama se smiju
I moje suze ne mogu da liju.

Samo kroz prste kapale su kapi
 Tople i guste, koje krvnik nađe
Još gorčom mukom duplja koje zjapi –
 Da bodež u vrat zabode mi slađe;
A mene dragost ove krvi uze,
I ćutio sam kaplje kao suze.

Posljednje svjetlo prije strašne noći
 Bio je bljesak munjevita noža,
I vrisak, bijel još i sad u sljepoći,
 I bijela, bijela krvnikova koža;
Jer do pojasa svi su bili goli
I tako nagi oči su nam boli.

O bolno svjetlo, nikad tako jako
 I oštro nikad nisi sinulo u zori,

⁽¹¹¹⁾ Ivan Goran Kovačić, *Jama i druge pesme*, Rad, Beograd 1970, I. i XI. pjevanje, str. 45–47, 66–67.

U strijeli, ognju; i ko da sam plako
 Vatrene suze s kojih duplje gori:
A kroz taj pakô bljeskovi su pekli,
Vriskovi drugih mučenika sjekli.

Ne znam koliko žar je bijesni trajo,
 Kad grozne kvrge s duplja rasti stanu,
Ko kugle tvrde, i jedva sam stajo.
 Tad spoznah skliske oči na svom dlanu
I rekoh: «Slijep sam, mila moja mati,
Kako ću tebe sada oplakati ...»

A silno svjetlo, ko stotine zvonâ
 Sa zvonikâ bijelih, u pameti
Ludoj sijevne: svjetlost sa Siona,
 Divna svjetlost, svjetlost koja svijeti!
Svijetla ptico! Svijetlo drvo! Rijeko!
Mjeseče! Svjetlo ko majčino mlijeko!

Al' ovu strašnu bol već nisam čeko:
 Krvnik mi reče: «Zgnječi svoje oči!»
Obezumljen sam skoro preda nj kleko,
 Kad grč mi šaku gustom sluzi smoči;
I više nisam ništa čuo, znao:
U bezdan kao u raku sam pao.

XI
Planu u srcu sva ognjišta rodna,
 Osvetom buknu krvi prolivene
Svaka mi žila, i ko usred podna
 Sunce Slobode razbi sve mi sjene.
Držeć se smjera garišnoga dima,
Jurnuh, poletjeh k vašim pucnjevima.

Tu ste me našli ležati na strani,
Braćo rođena, neznani junaci;
Pjevali ste, i ko kad se dani,
Široka svjetlost, kao božji znaci,
Okupala me. rekoh: zar su snovi?
Tko je pjevo? Tko mi rane povi?

Oćutjeh na čelu meku ruku žene;
Sladak glas začuh: «Partizani, družo!
Počivaj! Muke su ti osvećene!»
Ruke se moje prema glasu pruže,
Bez riječi, i doségnuh nježno lice,
Kosu i pušku, bombu vidarice.

Zajecao sam i još sada plačem
Jedino grlom, jer očiju nemam,
Jedino srcem, jer su suze mačem
Krvničkim tekle zadnji puta. Nemam
Zjenice da vas vidim i nemam moći,
A htio bih, tugo! – s vama u boj poći.

Tko ste? Odakle? Ne znam, al' se grijem
Na vašem svjetlu. Pjevajte. Jer ćutim,
Da sad tek živim, makar možda mrijem.
Svetu Slobodu i Osvetu slutim ...
Vaša mi pjesma vraća svjetlo oka,
Ko narod silna, ko sunce visoka.

PETROVA MI GORA MATI⁽¹¹²⁾

Oca nemam, majke, sestre,
Ostadosmo ja i brat:
Sve je drugo uništio
Taj ustaški krvav gad.

Kuću moju popališe,
Nemam više dom svoj;
Sad u šumi nalazim se,
To je novi dom moj.

Petrova mi gora mati,
Suho lišće krevet moj;
Iz nje idem svakog dana
U krvavi teški boj.

Ako, drugovi, ja padnem
U tom svetom boju,
Pod drvećem iskopajte
Tada raku moju.

Neka jako sunce sija
Na zeleni humak moj,
I nek slavuj nad njim pjeva
O slobodi poj svoj.

Neću žalit svog života
U borbi za novi dan,
Jer će narod, kad pobjedi,
Biti srećan, slobodan.

⁽¹¹²⁾ Narodne pjesme Korduna, sakupio i uredio Stanko Opačić Čanica, Prosvjeta, Zagreb 1971, str. 247.

NA KORDUNU GROB DO GROBA⁽¹¹³⁾

Na Kordunu grob do groba,
Traži majka sina svoga,
Našla ga je, na grob klekla
I ovako sinu rekla:
«O moj sine, rano moja,
Tu mi leži mladost tvoja.
O moj sine, tugo moja,
Je l' ti teška zemlja ova?»
«Teža mi je suza tvoja
Nego crna zemlja moja.
Kaži, majko, našem rodu
Da sam pao za slobodu.
U borbi sam, majko, pao,
Za slobodu život dao.
Zato 'ajde kaži rodu
Da se bori za slobodu.»

⁽¹¹³⁾ Narodne pjesme Korduna, sakupio i uredio Stanko Opačić Čanica, Prosvjeta, Zagreb 1971, str. 252.

ŽRTVE RATA (nasilne smrti moga zavičaja)

General Dušan Livada pred smrt me zavjetovao da pišem o našem zavičaju i da u tu svrhu koristim golemu građu koju je on skupio, a od koje je samo neke dijelove ranije objavio.⁽¹¹⁴⁾

U građi o Primišlju, koja je dobrim dijelom rađena po mojem naputku dok sam radio u Arhivu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, nalaze se brojni opisi prilika i događanja prije i u toku Drugog svjetskog rata u mom širem i užem zavičaju, npr. tu se mogu naći opisi širenja lijevog pokreta, organizacije Seljačkog kola, metoda propagande, formiranja odreda NOV-a, organa nove vlasti, organizacije omladine, žena, te raznih drugih oblika akcija. Dakle, skoro kompletna slika stanja i raspoloženja naroda toga kraja. Pa ipak od svega toga čine mi se najvažnijim dijelovi koji se odnose na nasilne smrti, odnosno umiranja izazvanog ratom. Ustvari, radi se o spiskovima palih boraca i aktivista NOP-a, i žrtava fašističkog terora.

Do nas u Primišlju prvi glasovi o masovnom pokolju došli su o onima koji su se dogodili u Veljunu 06.05.1941. O zločinima Mačekove zaštite nakon šestoaprilskog sloma Kraljevine Jugoslavije, kada je u mom zavičaju ubijeno bez suda 20 razoružanih vojnika i dva generala, u to vrijeme se samo nagađalo. Međutim, vijest da je u Veljunu, među ostalima, ubijeno 16 komunista i s njima organizacioni sekretar Karlovačkog okružnog komiteta Nikola Kukić, inače pekarski radnik koji je bio na V. zemaljskoj konferenciji KPH, sve je konsternirala. Tim više što se saznalo da su ga ustaše sasjekli motikama. Poradi te grozomorne vijesti, ljudi su dolazili mome ocu, pjesniku-seljaku, s pitanjima: «Je li to moguće?» Otac je smireno odgovarao: «Nema tog zvjerstva kojim čovjek zvijer ne može nadivisiti». Međutim, kada je 02.08.1941. tj. na Ilindan, izvršen pokolj u naselju Zečev Varoš i dijelovima naselja Mrzlo Polje, blizu Slunja, to sam doživio kao «smak svijeta». Evo zbog čega. U mom selu Donje Livade živjela je jedna porodica na oko 300

⁽¹¹⁴⁾ Vidjeti Zbornik 18, knjiga 1, Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR i socijalističkoj izgradnji, izdanje Historijski arhiv Karlovac, Karlovac 1988. str. 27–57, str. 210–249.

metara daleko od naše kuće. Oni su imali 5 kćeri, a nas je bilo petoro braće. Mati ovih kćeri bila je radina, ugledna, ali toliko otvorena i slobodoumna da se uvijek javno šalila na svoj račun. «Iz mene djeca izlijeću kao pčele iz košnice. Međutim, dok je Livadinih pišača, ne brinem za svoje pišulje», govorila je ona. Svaku je kćer rasporedila prema njenom vršnjaku u našoj porodici. Mene je zapala Draga, lijepa i nadarena djevojčica. Nažalost, nije išla u školu što je sudbina ženske čeljadi u tom kraju. No, Draga je imala pored ljepote i vrednoće foto-pamćenje. Dakle, uzrastajući sa mnom naučila je skoro više nego ja jer je mnoge stvari brže savladavala od mene. Tretirao sam je kao sestru. Ja sam bio predodređen da ću biti pop, pa su nju u šali zazivali buduća popadija. Ona je već kao djevojčica sve seoske poslove obavljala kao odrasli. Plela, vezla, tkala, prela, kopala i žnjela. Tako se 02.08.1941. našla u žetvi u Zečev Varošu i bi zaklana zajedno sa sestrama i ostalima seljacima sela. Kada sam čuo tu grozomornu vijest tako sam ridao bez prestanka dok nisam promuknuo i najzad u potpunosti zanimemio. Svi su me tješili, a kasnije kada sam zanimemio pali u veliku brigu jer sam spavao otvorenih očiju bez ikakvog glasa, unezvjeren samo nijemo gledao. Neki su savjetovali da me se vodi vidarici, a neki gatari. Naravno, liječniku se nije moglo otići. Moj otac, iskusan i dobar poznavalac mnogih poslovice reče: «Pustimo ga na miru, vrijeme liječi rane i bolove». Ta se vijest o pokolju tako usjekla u moju svijest i pamćenje kao prvi i najveći poraz u životu. Navodno sam ridajući stalno ponavljao: «Kako čovjek može čovjeka zaklati?» Naš nekadašnji slugan koga sam zbog šeretizma obožavao, neslano mi se narugao da sam «rikao za currom». Zamrzio sam ga za cijeli život. Gledajući jednom kako kolju tele, pao sam u nesvijest. Zadnja misao prije nesvjesticice bio mi je taj prizor pokolja u Zečev Varošu i opet sam izgubio govor. Na otvaranje spomenika tim žrtvama u Zečev Varošu, iako sam ga i sam pripremao, nisam mogao doći. Jedan diplomata mi reče da me je ta trauma prisilila da «svjedočim i prenaselim pamćenje zločinima». Možda!

Opslužujući 30 umjetnika kao arhivista, koji su svojim djelima memorirali antifaišizmu, mnogi od njih su me savjetovali da se odmaknem od građe o zločinima, jer sam previše bio fasciniran njihovim detaljima, ako ne želim poludjeti. Posebno Bogdan Bogdanović, Vanja Radauš, Vojin Bakić i drugi.

Sve ovo ističem, što bi rekao jedan cinični aforističar: «svoju smrt vječnom mukom prihvatamo, a smrti voljenih vječno oplakujemo». Prema tome iza ove galerije, dakle, spiskova nasilne smrti, još je veća galerija onih koji «vječ-

no oplakuju» voljene u svojem zavičaju ili su to činili dok su u njemu živjeli. Tim više što se mnogima za grob ne zna. To nasilje smrti 325 palih boraca i preko 1100 žrtava fašističkog terora samo do 1944. godine, samo po sebi svjedoči kolikih je razmjera bio taj zločin. Moj zavičaj bio je divljački sasječen u nekoliko godina rata skoro za sva vremena, jer npr. broj rezidencijalnih stanovnika popisom 1991. godine (601 stanovnik) bio je za 25 puta manji o onih koji umriješ prisilnom smrti prije 60 godina. A danas 2007. godine ostalo je nakon novog nasilja (1990–1995) još samo 64 «putujuća groba». Ne zvuči li vam grozomorno sudbina moga zavičaja. Nažalost, nije jedina, napose na Kordunu, gdje je skoro polovina stanovništva u Drugom svjetskom ratu nasiljem nestala, a druga polovina politikom ili nasiljem prognana. Rasijani su toliko da su došli do svih meridijana. Upravo zbog toga sam izabrao ovu fotografiju Primišlja kao paradigmu za sudbinu seoskih naselja Korduna sažetu stihovima *Na Kordunu grob do groba*. Uostalom, i šume tamo umiru plačući jer nema stabla, voćke ni drveta koje mecima i šrapnelima nije izranjavano.

Dušan Livada kada je sakupio i provjerio ratnu štetu i to prema Komisiji za ratne zločine i preko narodnih odbora, još dok je bilo sve vidljivo i svježije, najprije je opisao razorenu nadgradnju. Tek onda je pristupio izradi spiskova palih boraca i žrtava fašističkog terora. Pošto je to osjetljiva problematika, ne samo da se ne bi smjelo nikoga izostaviti nego se ne bi smjelo nekoga krivo upisati. Zbog toga je ove spiskove provjeravao prema jednoj zabilješci na nekoliko načina. Citiram D. Livadu: «Autentičnost ovih popisa provjeravao sam prema spiskovima palih boraca i žrtava fašističkog terora u SUBNOR-u, u kotaru Slunj. Zatim po spiskovima koje je radio Petar Zinajić za cijeli Kordun, koji se nalaze u Historijskom arhivu u Karlovcu. Kasnije sam sva imena provjeravao kod Đure Zatezala u Historijskom arhivu pri čemu mi je pomagao Vezmar. I na kraju po matičnim knjigama kotara Slunj radi raznih potraživanja srodnika žrtava. Zbog toga sam naknadno upisivao neke redne brojeve u konačne liste». Kada je tako postupao, onda možemo biti sigurni u autentičnost popisa i zbog toga ove spiskove smatram najznačajnijim prilogom o stradanju moga zavičaja, jer oni pored imena i prezimena, te imena oca, sadrže datume rođenja i datume smrti, ali nerijetko i podatak tko ga je ubio ili kako je umro (tifus, utapljanje), a nerijetko i tko je bio ubojica (Nijemac, Talijan, ustaša) i slično. Zatim se nalazi još pokojni detalj, kao npr. o članstvu partije, SKOJ-a,

SMG (Saveza mlade generacije), AFŽ-a, aktivista ili borac NOB-a i slično.⁽¹¹⁵⁾

Iako su mi poznati brojni detalji umiranja moga zavičaja, kao svjedoku vremena i članu Komisije za ratne zločine, građa koju je sakupio general Dušan Livada me kao cjelina iznenadila, jer je veća po tužnim sadržajima stradanja nego što se može zamisliti i kad poznaješ cjelinu stradanja, jer obiluje brojnim detaljima i specifičnostima. Naime, kada se ovom konkretnom zločinu nad ljudima doda pljačka, uništenje stočnog fonda, voćnjaka, šumskog pokrova i brojne indirektno posljedice zadržavanja nataliteta, psihotične posljedice ratnih trauma, degradacija zemljišta, onda se zločini značajno uvećavaju.

Moram istaći da je već krajem 1942. godine na prostoru cijelog mog zavičaja pored razorene nadgradnje nestao gotovo cijeli stočni fond. Za kraj koji nikada nije sastavljao sjetvu za žetvom to je bilo izvrgavanje stanovništva umiranju od gladi. Pandemija gladi je kosila Kordun jer seljaci iz tih krajeva žive i umiru u oskudici: «mnogo usta, malo obradive zemlje».

Seljaci su bili sistematski programirano ubijani i pljačkani. Posebno je pljačkan stočni fond. Sjećam se prizora kada smo zaprezali jahaće konje i tovarne mule da uzoru neku njivu za krumpir, a one nevične tome su se «puntale». Neke tragične scene sabiranja plodova pod parolom «ni zrno žita okupatoru» iskazale su nevjerojatnu hrabrost i solidarnost vojske i naroda. Žanju žetalice blizu Cetingrada, a naiđe vojska partizanskih odmetnika iz bosanskog dijela Krajine, Huske Miljkovića, a za njom «raja» krenula u pljačku. Žetalice polegle iza snoplja, vojska se odmetnika približava, a imamo naredbu da ne pucamo. Žetalice pjevaju revolucionarne pjesme, a mi čekamo da se naoružani približe na metu. Odvažnošću komandanta sve je dobro završilo i sjetva je prevežena skoro 10-ak kilometara na vršidbu u Zbjeg.

Uostalom, narod nije imao izbora. Desetkovan masovnim pokoljima i angažiran najvitalnijim kontingentima u partizanskim jedinicama pretvorio se u jedinstven front. Spregao se u svom grču u sveopći otpor. Zanimlji-

⁽¹¹⁵⁾ Postoje različiti popisi žrtava koje su izradili pojedinci ili institucije. Međutim, nije izrađena jedinstvena metodologija za ovaj posao, pa otuda i razlike (manje ili veće). Popisi žrtava su često bili jednostrani, odnosno ideološki determinirani. Svaka strana je popisivala svoje žrtve, izostavljajući najčešće žrtve koje su počinili u svojim redovima (tzv. konfidenti, izdajice, izrodi, sumnjivi, prokazani itd.). Zbog toga nigdje nema sumarnih autentičnih popisa svih žrtava bez obzira na ideologiju i frontove, a žrtve rat nisu ni izmislile ni skrivile.

vo je istaći da se i preostali dijelovi stočnog stada na svaku pucnjavu kao divljač davala u bijeg u šume. Narod je ostajao u prikrajcima promatrajući ili braneći se. Mnogi su živote izgubili spašavajući stočna stada kao jedini izvor življenja. Zbog toga žrtve Korduna leže «po ševarju i šipražju svud oko njihovih njiva». Zbog toga pjesma *Na Kordunu grob do groba* nije prosta metafora nego stvarnost, pogibanje svuda i na svakom mjestu i u svako doba na tim prostorima. Među ostalim, ta me činjenica prisiljava da ova brojna imena neznanih grobova iskažem kao konkretni oblik zločina s imenom i prezimenom jer one rat nisu ni izmislile ni htjele ni željele, a postale su njegova žrtva jednakom mjerom onih na početku života kao i onih koji su već bili po starosti u predvorju smrti. Uostalom to se vidi po datumima rođenja i smrti. Nažalost, broj onih koji su pali kao nevine civilne žrtve daleko je veći od broja onih koji su pali kao borci, skoro 3,5 puta.

Na kraju ovog uvoda u spisak žrtava rata moram istaći: većina civilnih žrtava umirala je na najbestijalniji način (maljem, klanjem, čerečenjem, masakriranjem i bacanjem u jame).

Međutim, umiranje Hristovih namjesnika, tj. pravoslavnih sveštenika, a poneki i u vlastitim crkavama sa svojim vjernicima, spada u najbestijalnije stradanje. Npr. sveštenik moga zavičaja koji mi je vlastito ime nadjenuo, dakle krstio, kojeg sam godinama opsluživao u prigodama obreda, krštenja, vjenčanja, sahrane i drugo, umro je na najgrozomorniji način, čupanjem brade, dlaku po dlaku, čerečenjem dijelova tijela. Spoznaja o toj smrti bila je stravična ali istovremeno i poruka što Srbe čeka. Našao sam u jednom njemačkom dokumentu, nakon razoružanja tzv. bobanovih jedinica u Bosni za vrijeme Drugog svjetskog rata, izjavu tamošnjeg generala: «Srpske seljake ne privlači komunistička propaganda koliko ih ustaško bestijalno nasilje progonom prisiljava na pobunu». Ta tvrdnja bliže je istini o masovnom otporu, nasilju, nego bilo kakva druga svijest o eventualnom budućem poretku.

Ispovijedi pobjeglog Ljubana Jednaka iz glinskog pokolja, izvjesnog Kvočke i jednog nesretnika koji je pobjegao iz Jadovna, bile su najznačajnije demonstrativne ilustracije konkretnog zločina, a njih se na javnim skupovima «izlagalo» da o tome otvoreno govore. Uostalom, mnogi su doživjeli sahranu najbližih zaklanih na vlastitim pragovima. Sve je to bila praktična opomena, značajnija od bilo kakve pisane ili usmeno izgovorene riječi.

Nažalost, nema tomu davno ovo nasilje u svim oblicima se ponovilo i nažalost završilo pravom kataklizmom. U mom kraju žive posljednji seljaci

toga prostora. I to samo njih 64 «usamljenih Mohikanaca».

Međutim, general Dušan Livada u svojim spiskovima žrtava nema pokazatelje za 1944/45. godinu. Vjerojatno zbog toga je broj palih boraca u općini Primišlje, a prema zborniku *Kotar Slunj i kotar Veljun u NOR-u*, manji za 16 boraca, broj umrlih od tifusa za 166 a žrtava fašističkog terora za 170 osoba. Po toj matematskoj logici kraj se nikada nije mogao oporaviti zbog gubitka nasiljem 1506 stanovnika. Poslije 50 godina, popisom 1991. godine, broj rezidencijalnih stanovnika bio je 601. To znači dva i pol puta manje od broja žrtava. Ta kataklizmična logika stradanja stanovništva Primišlja, kotara Slunja i kotara Veljuna važi za oblike stradanja naselja Vojnića i Vrginmosta. Jer matrica rasističke NDH po pandemičnim oblicima masakriranja Srba bila je ista posvuda. To se posebno ogleda na primjerima masovnih stradanja srpske populacije Korduna.

Sasvim na kraju moram podvući kao komentar spiskova žrtava.

Prvo, one su masovne i zahvatile su sva naselja, oba spola i sve uzraste. Najčešće iznenadno, jer nitko nije mogao vjerovati u tako divljačka zvjerstva dok ona nisu postala tragična stvarnost.

Drugo, zvjerstva su ipak najviše pogađala najranjivije skupine – starce i djecu.

Treće, oblici zvjerstva su monstruozi: klanje, spaljivanje, dotucanje tupim predmetima, streljanje, ubijanje trudnica, bacanje cijelih porodica u oganj, razbijanjem dojenčadi, bacanjem u trnje. Neka dojenčad bila su stara samo po par dana. Stoga vrijednost ovih spiskova žrtava ne ogleda se samo u imenima i prezimenima, datumima rođenja i smrti, tko ga je ubio, nego i u načinu kako je žrtva završila. Npr. nevino uhapšena, odvedena, mučena, nestala. Pogubljena na njivi na razne načine, u kući, na putu, u susjedstvu, na prevaru, u traganju za nasilno odvedenim. Taj košmar zatiranja ljudi bez milosti masovnim masakrima, čini se nevjerojatnim divljaštvom, npr. nedoklanu ženu druge žene dotucaju sasjecanjem motikama. To je pretpovijesno ponašanje u 20. stoljeću.

Spisak žrtava fašističkog terora i aktivista NOR-a ubijenih od strane ustaša i okupatora u toku Drugog svjetskog rata po naseljima općine Primišlje

I. Godina 1941.

Gornje Primišlje

1. Batalo Sime Dane, rođen 1906, ubijen od ustaša 01.08.1941. u Srpskoj Kapeli kod Bjelovara.
2. Batalo Rade Dušan, rođen 1917, uhapšen od ustaša radi oružja 01.07.1941, bio u zatvoru u Slunju, ubijen 1941. u Rudinama.
3. Bjelopetrović Petra Josip, rođen 1895, poštari, uhapšen od ustaša u Slunju 29.07.1941, ubijen u Lađevcu.
4. Božić Nikole Danica, rođena 1927, aktivni pomagač NOP-a, ubijena od ustaša 12.10.1941. u Donjem Primišlju.
5. Božić Milovana Dragan, rođen 1907, mlinar, aktivni pomagač NOP-a, ubijen od ustaša 12.10.1941. u Donjem Primišlju.
6. Božić Todora Mane, rođen 1898., uhapšen od ustaša iz Slunja 01.07.1941. radi oružja, bio u zatvoru, ubijen 04.08.1941. u Rastokama kod Slunja.
7. Božić Nikole Milovan, rođen 1896., aktivista NOP-a, ubijen od žandara iz Ogulina 12.10.1941. u Donjem Primišlju.
8. Božić Mile Nikola, rođen 1887, uhapšen i ubijen od ustaša 01.08.1941. u Slunju.
9. Čokeša Petra Miloš, rođen 1919, aktivni pomagač NOP-a, uhapšen od žandara 19.12.1941, ubijen zajedno s ocem u Ogulinu.
10. Čokeša Arsenija Petar, rođen 1887, aktivista NOP-a, uhapšen od žandara 19.12.1941, ubijen zajedno sa sinom Milošem u Ogulinu.
11. Čubra Milovana Jovan, rođen 1913, željeznički radnik, uhapšen od Talijana 1941, odveden u Italiju i tamo ubijen.
12. Čubra Radovana Simo, rođen 1868, pomagač NOR-a, ubijen od ustaša 30.08.1941. u Gornjem Primišlju.
13. Čubra Josipa Sofija, rođena 1885, pomagač NOP-a, ubijena od ustaša 30.08.1941. u svom selu.
14. Čubra Bože Sreten, rođen 1913, uhapšen od ustaša 30.07.1941. i ubijen u Ogulinu te bačen u ponor Đule.
15. Čubra Radovana Stevan, rođen 1895, trgovac stokom, uhapšen od ustaša na sajmu u Ogulinu 30.07.1941. i ubijen.
16. Čuruvija Mile Đuro, rođen 1901, željezničar, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Ogulinu.
17. Čuruvija Pavla Milan, rođen 1898, uhapšen, bio u zatvoru radi oružja, ubijen od ustaša iz Slunja 30.07.1941. u Lađevcu.
18. Čuruvija Petra Milica, rođena 1882, pomagala NOP, ubijena od ustaša 30.08.1941. u svom selu.
19. Čuruvija Sime Miloš, rođen 1906, uhapšen radi oružja od ustaša 01.07.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u svom selu.
20. Dunović Mile Ilija, rođen 1909, pomagao NOP, ubijen od žandara 29.08.1941. u selu Gornje Primišlje.
21. Egić Mile Dušan, rođen 1897, bljeznik općine Primišlje, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
22. Esapović Mile Mila, rođena 1912, pomagala

- NOB, bježeći pred ustašama da je ne ubiju utopila se 30.08.1941. u Mrežnici kod svog sela.
23. Esapović Petra Nikola, rođen 1896, uhapšen na sajmu u Tržićkim Raštelama od ustaša 30.07.1941. i ubijen kod Bihaća.
24. Esapović Miladina Nikola, rođen 1907, radnik, uhapšen od ustaša na radu u Zagrebu 03.06.1941. i ubijen u Zagrebu.
25. Glumac Jefte Dušan, rođen 1911, uhapšen od ustaša iz Slunja 29.07.1941. i ubijen u Lađevcu.
26. Glumac Jefte Ilija, rođen 1901, uhapšen od ustaša iz Slunja 29.07.1941. i ubijen u Lađevcu.
27. Glumac Đure Ilija, rođen 1902, uhapšen od ustaša iz Slunja 29.07.1941. i ubijen u Lađevcu.
28. Glumac Mile Ilija, rođen 1913, otišao na sajam u Ogulin 30.07.1941. i tamo uhapšen od ustaša i ubijen u Ogulinu.
29. Glumac Milovana Nikola, rođen 1924, uhapšen od ustaša iz Slunja 29.07.1941. i ubijen u Lađevcu.
30. Gvozdić Milutina Jovan, rođen 1920, uhapšen od ustaša iz Slunja 29.07.1941. i ubijen u Lađevcu.
31. Gvozdić Jovana Milutin, rođen 1890, uhapšen od ustaša iz Slunja 29.07.1941. i ubijen u Lađevcu.
32. Kolundžija Luke Ilija, rođen 1891, cestar, uhapšen od ustaša iz Slunja i ubijen 30.07.1941. u Lađevcu.
33. Kolundžija Vučena Mile, rođen 1901, uhapšen od ustaša iz Slunja i ubijen 30.07.1941. u Lađevcu.
34. Kosanović Miće Danica, rođena 1926, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
35. Kosanović Miće Jovo, rođen 1937, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
36. Kosanović Pavla Jovan, rođen 1939, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
37. Kosanović Miće Ljubica, rođena 1929, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
38. Kosanović Jeftenije Miladin, rođen 1886, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
39. Kosanović Miće Milica, rođena 1932, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
40. Kosanović Miće Milija, rođena 1917, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
41. Kosanović Josipa Milka, rođena 1895, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
42. Kovačević Ljubica, rođena 1911, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Rastokama kod Slunja.
43. Kovačević Radovana Mija, rođen 1940, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Rastokama kod Slunja.
44. Kovačević Radovana Nebojša, rođen 1931, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Rastokama kod Slunja.
45. Kovačević Mile Radvan, rođen 1908, pravoslavni sveštenik u Primišlju, uhapšen od ustaša 29.07.1941. iz Ogulina i ubijen zajedno sa ženom i djecom 04.08.1941. u Rastokama.
46. Krnić Rafajla Đuro, rođen 1885, uhapšen od ustaša 29.08.1941. i ubijen u selu.
47. Krnić Ilije Ignjatije,

- rođen 1899, blagajnik općine Primišlje, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
48. Krnić Mihajla Jovan, rođen 1893, simpatizer NOP-a, ubijen od ustaša 12.10.1941. u selu.
49. Krnić Ilije Rade, rođen 1881, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
50. Kunić Rafajla Nikola, rođen 1903, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
51. Livada Luke Đuro, rođen 1891, kovač, uhapšen i ubijen od ustaša iz Slunja 30.07.1941. u Lađevcu.
52. Livada Vasilija Mane, rođen 1887, željezničar u Koprivnici, uhapšen od ustaša 20.04.1941, odveden u logor Danica, a zatim prebačen u Gospić, odveden 10.08.1941. u logor Jadovno gdje je ubijen.
53. Livada Milića Miladin, rođen 1906, željezničar u Koprivnici, uhapšen od ustaša 20.04.1941, odveden u logor Danicu, a zatim prebačen u logor Jadovno kraj Gospića, gdje je ubijen 10.08.1941.
54. Majstorović Ane Anica, rođena 1869, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
55. Majstorović Danice Anica, rođena 1940, uhapšena i ubijena od ustaša zajedno s majkom 04.08.1941. u Slunju.
56. Majstorović Anice Danica, rođena 1906, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
57. Majstorović Jove Dejan, rođen 1936, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
58. Majstorović Jovana Đuro, rođen 1935, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
59. Majstorović Pavla Jovan, rođen 1907, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
60. Majstorović Jovana Luka, rođen 1927, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
61. Majstorović Jovana Mihajlo, rođen 1932, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941.
62. Majstorović Jovana Milan, rođen 1938, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
63. Majstorović Jovana Mile, rođen 1928, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
64. Majstorović Mane Milka, rođena 1908, žena Jove, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
65. Majstorović Jovana Vuk, rođen 1931, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
66. Milanković Sime Mileta, rođen 1900, željezničar, uhapšen od ustaša i ubijen 25.07.1941. u Banskome Grabovcu.
67. Milošević Luke Đuka, rođena 1906, ustaše je uhvatile i zaklale 04.08.1941.
68. Milošević Mile Milan, rođen 1904, uhapšen 29.07.1941. i ubijen od ustaša u Slunju.
69. Milošević Milića Petar, rođen 1926, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Slunju.
70. Opačić Avrama Đuro, rođen 1907, uhapšen od ustaša i ubijen 29.07.1941. u Lađevcu.
71. Opačić Vasilija Vladimир, rođen 1903, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.

72. Opačić Avrama Ilija, rođen 1909, uhapšen i ubijen od ustaša 07.09.1941. u Karlovcu.
73. Perić Save Anica, rođena 1904, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
74. Perić Mile Božo, rođen 1938, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
75. Perić Save Mane, rođen 1911, cestar, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Slunju.
76. Perić Save Mile, rođen 1906, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Slunju.
77. Perić Mane Miloš, rođen 1940, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
78. Perić Mane Sofija, rođena 1916, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
79. Perić Nikole Sofija, rođena 1917, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
80. Pjevac Sime Dragutin, rođen 1908, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
81. Popović Đure Rade, rođen 1907, obućar, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Lađevcu 30.07.1941.
82. Radmanović Rade Dragić, rođen 1911, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Slunju.
83. Radmanović Rade Đuro, rođen 1911, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Slunju.
84. Radmanović Nikole Jeka, rođena 1907, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
85. Radmanović Dragića Ljubica, rođena 1935, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
86. Radmanović Rade Mane, rođen 1931, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
87. Radmanović Dragića Mika, rođena 1940, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
88. Radmanović Dragića Milica, rođena 1934, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
89. Radmanović Rade Milka, rođena 1913, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
90. Radmanović Dragića Milka, rođena 1937, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
91. Radmanović Rade Petar, rođen 1923, uhapšen 30.07.1941. i ubijen od ustaša u Slunju.
92. Radmanović Nikole Rade, rođen 1881, uhapšen 30.07.1941. i ubijen od ustaša u Slunju.
93. Smoljanović Jove Anica, rođena 1887, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
94. Smoljanović Milana Desanka, rođena 1922, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
95. Smoljanović Nikole Draginja, rođena 1911, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
96. Smoljanović Milana Dušan, rođen 1938, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
97. Smoljanović Milana Dušanka, rođena 1929, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
98. Smoljanović Milana Kata, rođena 1935, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
99. Smoljanović Milana Koveljka, rođena 1927,

- uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
100. Smoljanović Rade Mane, rođen 1887, uhapšen 30.06.1941. od ustaša i ubijen u Slunju.
101. Smoljanović Sime Marija, rođena 1923, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
102. Smoljanović Milana Mara, rođena 1933, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
103. Smoljanović Jovana Simica, rođena 1897, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
104. Sudar Nikole Nikola, rođen 1888, trgovac, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
105. Šaša Marka Blagoje, rođen 1894, uhapšen i ubijen od ustaša 28.07.1941. u Lađevcu.
106. Šaša Milovana Božo, rođen 1918, uhapšen i ubijen od ustaša 28.07.1941. u Lađevcu.
107. Šaša Milovana Đuro, rođen 1912, uhapšen i ubijen od ustaša 29.07.1941. u Lađevcu.
108. Šaša Bože Milovan, rođen 1885, uhapšen i ubijen od ustaša 29.07.1941. u Lađevcu.
109. Šaša Marka Nikola, rođen 1906, uhapšen i ubijen od ustaša 29.07.1941. u Lađevcu.
110. Šimunović Miloša Ilija, rođen 1923, uhapšen i ubijen od ustaša 29.07.1941. u Lađevcu.
111. Šimunović Stevana Miloš, rođen 1888, uhapšen i ubijen od ustaša 29.07.1941. u Lađevcu.
112. Šimunović Petra Milovan, rođen 1892, uhapšen i ubijen od ustaša 29.07.1941. u Lađevcu.
113. Šimunović Miloša Stevo, rođen 1917, uhapšen i ubijen od ustaša 29.07.1941. u Lađevcu.
114. Vukelić Jovana Anica, rođena 1898, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
115. Vukelić Milivoja Dragić, rođen 1939, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
116. Vukelić Milivoja Đukan, rođen 1937, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
117. Vukelić Milivoja Jelica, rođena 1931, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
118. Vukelić Đukana Milivoj, rođen 1888, uhapšen 30.07.1941. i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
119. Vukelić Milivoja Milka, rođena 1895, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
120. Vukelić Milivoja Milovan, rođen 1940, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
121. Zec Pavla Anica, rođena 1923, ubijena od ustaša kao žetelica 04.08.1941. u Slunju.
122. Zec Milana Boja, rođena 1931, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
123. Zec Janka Božo, rođen 1893, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Slunju.
124. Zec Mile Božo, rođen 1910, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Slunju.
125. Zec Milovana Branko, rođen 1933, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Slunju.
126. Zec Manojla Dane, rođen 1923, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Slunju.

127. Zec Milovana Danica, rođena 1888, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
128. Zec Živka Danica, rođena 1923, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
129. Zec Manojla Danica, rođena 1937, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
130. Zec Milovana Danica, rođena 1940, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
131. Zec Milana Dragica, rođena 1914, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
132. Zec Mile Dragica, rođena 1934, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
133. Zec Todora Draginja, rođena 1913, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. s djetetom od 3 dana u Slunju.
134. Zec Mile (dijete staro 3 dana), ubijeno s majkom Draginjom 04.08.1941. u Slunju.
135. Zec Milana Dušan, rođen 1935, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
136. Zec Jovana Đuro, rođen 1911, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
137. Zec Mile Đuro, rođen 1928, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
138. Zec Milana Ilija, rođen 1929, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
139. Zec Mile Ilija, rođen 1936, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
140. Zec Đure Jovan, rođen 1893, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
141. Zec Milića Ljubica, rođena 1901, uhapšena i ubijena od ustaša kao žetelica 04.08.1941. u Slunju.
142. Zec Dane Mane, rođen 1923, uhapšen i ubijen od ustaša 30.08.1941. u Slunju.
143. Zec Petra Mane, rođen 1904, uhapšen i ubijen od ustaša 29.07.1941. u Slunju.
144. Zec Milovana Mane, rođen 1936, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
145. Zec Đure Mićo, rođen 1931, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
146. Zec Jovana Mihajlo, rođen 1908, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Slunju.
147. Zec Milivoja Mika, rođena 1889, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
148. Zec Ilije Mila, rođena 1899, ranjena od ustaša 04.08.1941. i isti dan poslije podne dotučena motikom od žena iz Slunja kada je nađena.
149. Zec Đure Mila, rođena 1907, uhapšena i ubijena od ustaša kao žetelica 04.08.1941. u Slunju.
150. Zec Ilije Miladin, rođen 1922, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Slunju.
151. Zec Janka Milan, rođen 1903, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Slunju.
152. Zec Steve Milan, rođen 1932, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
153. Zec Ilije Mile, rođen 1905, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
154. Zec Sime Milica, rođena 1900, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
155. Zec Manojla Milica, rođena 1903, uhapšena i ubi-

- jena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
156. Zec Manojla Milica, rođena 1932, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
157. Zec Sime Milka, rođena 1921, uhapšena i ubijena od ustaša kao trudnica i žetelica 04.08.1941. u Slunju.
158. Zec Milovana Milka, rođena 1935, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
159. Zec Steve Milka, rođena 1938, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
160. Zec Janka Milovan, rođen 1902, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Lađevcu.
161. Zec Mane Mara, rođena 1935, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
162. Zec Steve Nedjeljka, rođena 1941, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
163. Zec Janka Nikola, rođen 1908, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
164. Zec Marka Petar, rođen 1870, uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
165. Zec Mile Sava, rođena 1939, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
166. Zec Mile Smiljana, rođena 1893, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
167. Zec Petra Sofija, rođena 1885, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
168. Zec Manojla Spasoje, rođen 1939, ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
169. Zec Janka Stana, rođena 1891, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
170. Zec Mane Stana, rođena 1926, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
171. Zec Mile Stana, rođena 1929, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
172. Zec Milovana Stana, rođena 1934, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
173. Zec Steve Živko, rođen 1936., uhapšen i ubijen od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
- Tržić Primišljanski**
1. Jajić Nikole Mihajlo, rođen 1884, uhapšen od ustaša zbog oružja 20.07.1941, nalazio se u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
2. Mutić Miloša Niko- la, rođen 1897, uhapšen od ustaša zbog oružja 15.07.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
3. Savić Nikole Milan, rođen 1901, uhapšen od ustaša 06.05.1941. i ubijen 09.05.1941. u Blagaju.
4. Travica Todora Mile, rođen 1899, uhapšen od ustaša zbog oružja 20.07.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
5. Tumara Ilije Dušan, rođen 1921, pozvan od ustaških vlasti u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
6. Tumara Stanka Đuro, rođen 1901, uhapšen od ustaša zbog oružja 20.07.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
7. Tumara Milovana Ilija, rođen 1901, uhapšen od ustaša zbog oružja 27.07.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.

8. Tumara Stevana Todor, rođen 1912, uhapšen od ustaša zbog oružja 27.07.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.

Donje Primišlje

1. Adžibaba Rade Petar, rođen 1922, uhapšen od ustaša iz Ogulina 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
2. Bjelopetrović Milića Rade, rođen 1921, uhapšen od ustaša na radu u Srpskim Moravicama i ubijen 30.07.1941. u Ogulinu.
3. Ilić Jovana Ilija, rođen 1906, uhapšen od ustaša iz Slunja 30.07.1941. i ubijen u Lađevcu.
4. Karajlović Rade Milovan, rođen 1919, nasjeo ustaškoj propagandi, otišao sam u Slunj da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen u Slunju od ustaša i ubijen 04.08.1941.
5. Krnić Đure Miloš, rođen 1921, uhapšen od ustaša na sajmu u Ogulinu 30.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
6. Kukić Milana Dušan,

rođen 1923, radnik, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.

7. Kukić Rade Nikola, rođen 1896, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.

8. Novković Milije Ilija, rođen 1902, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.

9. Novković Milovana Milka, rođena 1921, kućna pomoćnica, ubijena od ustaša srpnja 1941. u Zagrebu.

10. Pjevac Ninka Simo, rođen 1908, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.

11. Pović Jovana Đuro, rođen 1941, uhapšen od ustaša iz Slunja 30.07.1941. i ubijen u Lađevcu.

12. Pović Jovana Jovan, rođen 1886, uhapšen od ustaša iz Slunja 30.07.1941. i ubijen u Lađevcu.

13. Smoljanović Đorđa Bude, rođen 1908, pomagao NOP, ubijen od žandara 12.10.1941. kod kuće u Donjem Primišlju.

14. Smoljanović Ignjatija Ignjatije, rođen 1919, uhapšen od ustaša 30.07.1941. i ubijen u Ogulinu.

15. Smoljanović Rade Nikola, rođen 1899, uhapšen od ustaša 30.07.1941. i ubijen u Ogulinu.

16. Smoljanović Đurđa Rade, rođen 1904, aktivno surađivao s NOP-om, ubijen od žandara 06.11.1941. u Donjem Primišlju.

17. Smoljanović Jovana Stana, rođena 1862, ubijena od ustaša 12.10.1941. u Donjem Primišlju.

18. Ulemek Jose Miladin, rođen 1901, uhapšen od ustaša 20.07.1941. i ubijen u Ogulinu.

19. Zorić Rade Nikola, rođen 1908, uhapšen od ustaša zbog oružja 27.07.1941. i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.

20. Žiža Jovana Mile, rođen 1892, željezničar, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.

Tržić Tounjski

1. Botić Petra Đuro, rođen 1901, uhapšen od ustaša iz Slunja 30.07.1941. i ubijen u Lađevcu.

2. Cimeša Jovana Dušan, rođen 1905, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u

- Ogulinu.
3. Cimeša Alekse Ilija, rođen 1913, trgovac, uhapšen od ustaša 25.06.1941. i ubijen u Gospiću.
 4. Cimeša Rade Jovan, rođen 1916, trgovac, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
 5. Cimeša Ignjatija Jovan, rođen 1925, nasjeo ustaškoj propagandi i otišao u Slunj da se javi za rad u Njemačku, uhapšen u Slunju od ustaša i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
 6. Cimeša Stevana Miloš, rođen 1904, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
 7. Cimeša Dane Pero, rođen 1921, nasjeo ustaškoj propagandi i otišao u Slunj da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen u Slunju od ustaša i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
 8. Čuić Milovana Miloš, rođen 1919, uhapšen od ustaša 30.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
 9. Dizdar Rade Jovan, rođen 1889, uhapšen od ustaša iz Slunja 20.06.1941. i bio u zatvoru zbog oružja, ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
 10. Dizdar Mile Milovan, rođen 1910, uhapšen od žandara u Primišlju i odveden u Blagaj 06.05.1941. gdje je ubijen.
 11. Gaćeša Stevana Milovan, rođen 1921, nasjeo ustaškoj propagandi i otišao u Slunj da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen u Slunju od ustaša i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
 12. Jagodić Jovana Nikola, rođen 1868, gostioničar, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
 13. Jagodić Milovana Vučan, rođen 1889, cestar, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
 14. Jelovac Rade Aleksa, rođen 1913, nasjeo ustaškoj propagandi i otišao u Slunj da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen u Slunju od ustaša i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
 15. Jelovac Radiše Milan, rođen 1923, nasjeo ustaškoj propagandi i otišao u Slunj da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen u Slunju od ustaša i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
 16. Jelovac Đure Nikola, rođen 1914., nasjeo ustaškoj propagandi i otišao u Slunj da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen u Slunju od ustaša i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
 17. Jelovac Đure Rade, rođen 1919., nasjeo ustaškoj propagandi i otišao u Slunj da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen u Slunju od ustaša i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
 18. Juzbašić Pavla Jovan, rođen 1889, lugar, uhapšen od ustaša 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
 19. Juzbašić Dušana Mićo, rođen 1913, nasjeo ustaškoj propagandi i otišao u Slunj da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen od ustaša u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
 20. Juzbašić Mile Simo, rođen 1904, nasjeo ustaškoj propagandi i otišao u Slunj da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen od ustaša u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
 21. Juzbašić Đurđa Stevo, rođen 1881, uhapšen od ustaša iz Slunja i ubijen 30.07.1941. u Lađevcu.

22. Klarić Danila Draginja, rođena 1908, uhapšena od ustaša iz Slunja 30.07.1941. i ubijena u Lađevcu.
23. Klarić Rade Jeka, rođena 1906, uhapšena od ustaša iz Slunja 30.07.1941. i ubijena u Lađevcu.
24. Klarić Milića Mile, rođen 1895, uhapšen od ustaša iz Slunja 30.07.1941. i ubijen u Lađevcu.
25. Klarić Dane Rade, rođen 1890, otišao u Slunj tražeći od ustaša da mu puste ženu koju su uhapsili 30.07.1941. pa su i njega ubili 04.08.1941. u Rastokama.
26. Kosanović Đuro, rođen 1864, paroh u penziji, skrivao se od ustaškog progona, a zatim došao u Plaški gdje su ga streljali Talijani između željezničke stanice Latin i tunela Vojnovac 15.10.1941. kada se vraćao s jedne sahrane.
27. Krnić Radovana Jovan, rođen 1911, obućar, pomagao NOP, uhapšen od ustaša 28.10.1941. kod Mrežnice i tamo ubijen.
28. Lisica Jovana Rade, rođen 1908, nasjeo ustaškoj propagandi da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen u Slunju od ustaša i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
29. Lisica Milovana Savo, rođen 1907, nasjeo ustaškoj propagandi da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen u Slunju od ustaša i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
30. Matić Simeon, rođen 1912, paroh u Tržiću, skrivajući se pred ustašama snabdio se s propusnicom pod tuđim imenom kako bi se prebacio u Srbiju ali na željezničkoj stanici kod Vukove Gorice ustaše su ga prepoznale i sprovele u Zagreb u zatvor gdje je nakon 2 dana izveden pred sud i ubijen 17.07.1941. kod Trešnjevke.
31. Simić Rafaela Milovan, rođen 1892, uhapšen od ustaša iz Ogulina 29.07.1941. i ubijen u Ogulinu.
32. Šušnjar Đure Đuro, rođen 1923, nasjeo ustaškoj propagandi da se javi za rad u Njemačkoj, uhapšen u Slunju od ustaša i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
33. Torbić Ignjatija Jovan, rođen 1904, bio u zatvoru u Slunju zbog oružja od 01.07.1941, ubile ga ustaše 04.08.1941. u Rastokama.
34. Torbić Stevana Rade, rođen 1908, mlinar, bio u zatvoru u Slunju zbog oružja od 01.07.1941, ubijen od ustaša 04.08.1941. u Rastokama.
35. Vidović Rafaela Ilija, rođen 1898, pomagao NOP, ubijen od ustaša 27.10.1941. u Tržiću.

Tobolić

1. Alinčić Đure Jovo, rođen 1914, uhapšen i ubijen od ustaša iz Slunja 29.07.1941. u Lađevcu.
2. Alinčić Luke Pavao, rođen 1909, uhapšen i ubijen od ustaša iz Slunja 29.07.1941. u Lađevcu.
3. Batalo Sime Đurađ, rođen 1915, trgovački radnik, ubijen od ustaša srpnja 1941. u Zagrebu.
4. Čakširan Jovan, rođen 1909, pravoslavni sveštenik, umro u bolnici od zadbijenih udaraca od ustaša 19.06.1941. u Beogradu.
5. Katić Rade Dušan, rođen 1890, žandarmerijski narednik u penziji, uhapšen i ubijen od ustaša iz Slunja

- 29.07.1941. u Lađevcu.
6. Katić Milovana Jovan, rođen 1916, uhapšen i ubijen od ustaša iz Slunja 29.07.1941. u Lađevcu.
7. Katić Bože Mane, rođen 1890, uhapšen i ubijen od ustaša iz Slunja 29.07.1941. u Lađevcu.
8. Katić Petra Milan, rođen 1896, pomagao NOP, zaklan od ustaša 19.10.1941. u svom selu.
9. Katić Pavla Rade, rođen 1921, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Ogulinu.
10. Katić Jovana Vasilj, rođen 1908, uhapšen i ubijen od ustaša 29.07.1941. u Lađevcu.
11. Krnić Sime Pavao, rođen 1892, uhapšen od ustaša zbog oružja 27.06.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
12. Ljevnaić Đure Dušan, rođen 1920, tvornički radnik, uhapšen i ubijen od ustaša srpnja 1941. u Zagrebu.
13. Ljevnaić Đure Mile, rođen 1907, trgovac, ubijen od ustaša 17.06.1941. u Bjelovaru.
14. Miladinović Marka Mile, rođen 1909, stolar, ubijen od ustaša srpnja 1941. u Bjelovaru.
15. Milošević Marka Nikola, rođen 1911, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Ogulinu.
16. Miljković Mane Đurđa, rođena 1939, ubijena od ustaša 26.11.1941.
17. Miljković Pere Ignjatije, rođen 1910, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Ogulinu.
18. Miljković Mile Ilija, rođen 1886, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Ogulinu.
19. Miljković Vuka Ilija, rođen 1913, uhapšen od ustaša zbog oružja 20.06.1941, bio u zatvoru u Slunju, ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
20. Miljković Đure Ilija, rođen 1916, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
21. Miljković Save Petar, rođen 1917, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
22. Petić Milovana Ignjatije, rođen 1901, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Ogulinu.
23. Petić Milovana Rade, rođen 1920, tvornički radnik, ubijen od ustaša 1941. u Zagrebu.
24. Popović Steve Đuro, rođen 1917, uhapšen od ustaša zbog oružja 10.06.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
25. Sekulić Ninka Mile, rođen 1899, uhapšen od ustaša zbog oružja 22.07.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
26. Sekulić Nikole Mile, rođen 1913, kao vojnik 55. puka bivše jugoslavenske vojske u Bihaću zarobljen i po Nijemcima odveden u logor u Njemačku, gdje je ubijen 1941.
27. Sekulić Sime Milić, rođen 1916, uhapšen i ubijen od ustaša 29.07.1941. u Ogulinu.
28. Sekulić Stevana Milka, rođena 1889, za vrijeme posjete kod rodbine u Slušnici ubijena od ustaša 30.07.1941.
29. Sušić Bože Dušan, rođen 1909, uhapšen od ustaša zbog oružja 20.06.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.
30. Sušić Bože Milovan, ro-

đen 1921, uhapšen od ustaša zbog oružja 10.06.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.

31. Vučetić Vasilija Rade, rođen 1877, pomagao NOP, uhapšen od ustaša u Plaškom i otpraćen u logor Jasenovac 15.11.1941. i tamo ubijen.

32. Vukelić Luke Pavao, rođen 1906, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.

Vrelo Mrežnice

1. Božić Todora Milan, rođen 1896, uhapšen od ustaša zbog oružja 20.07.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.

2. Brdar Milana Božo, rođen 1876, uhapšen od ustaša zbog oružja 22.07.1941, bio u zatvoru u Slunju i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.

3. Brdar Stevana Božo, rođen 1901, uhapšen od ustaša zbog oružja 22.07.1941, bio u zatvoru u Slunju, ubijen 04.08.1941. u Rastokama.

4. Dragišić Đure Nikola, rođen 1899, uhapšen zbog oružja od ustaša 22.07.1941.

i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.

5. Grahovac Dragoja Milić, rođen 1896, vraćao se s rada iz Francuske kući i uhapšen 21.06.1941. u Slunju i tamo ubijen.

6. Korica Stevana Josip, rođen 1893, uhapšen od ustaša zbog oružja 22.07.1941. i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.

7. Pjevac Nikole Nikola, rođen 1894, srpski dobrovoljac, uhapšen od ustaša zbog oružja 22.07.1941. i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.

8. Prodanović Stevana Stevo, rođen 1888, uhapšen od ustaša zbog oružja 22.07.1941. i ubijen 04.08.1941. u Rastokama.

9. Rakinić Milivoja Milan, rođen 1903, mlinar, uhapšen od ustaša zbog oružja 22.07.1941. i ubijen 05.08.1941. u Rastokama.

Zbjeg

1. Barać Miloša Milan, rođen 1911, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.

2. Barać Milivoja Mile, rođen 1897, uhapšen i ubi-

jen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.

3. Barać Milovana Rade, rođen 1896, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.

4. Barać Ilije Petar, rođen 1883, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941.

5. Batalo Mihajla Anica, rođena 1908, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.

6. Batalo Đukana Danica, rođena 1923, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.

7. Batalo Mile Dragica, rođena 1936, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.

8. Batalo Mile Đuro, rođen 1930, ubijen od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.

9. Batalo Mile Marija, rođena 1934, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.

10. Batalo Mile Milica, rođena 1939, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.

11. Batalo Luke Milka, rođena 1907, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.

12. Batalo Dragiše Milka, rođena 1934, ubijena od

- ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
13. Batalo Đukana Petar, rođen 1920, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
14. Batalo Jovana Sofija, rođena 1876, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
15. Batalo Đukana Stana, rođena 1909, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
16. Bjelobrč Đure Sava, rođena 1911, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
17. Brujić Nikole Đuro, rođen 1899, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
18. Brujić Milivoja Mile, rođen 1911, uhapšen zbog oružja i ubijen od ustaša 10.06.1941. u Slunju.
19. Dodig Mile Ilija, rođen 1893, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
20. Dodig Mile Jovan, rođen 1902, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
21. Dodig Ilije Milan, rođen 1914, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
22. Dodig Bože Milić, rođen 1901, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
23. Dodig Ilije Milovan, rođen 1923, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
24. Ilić Milivoja Jovan, rođen 1907, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
25. Kosanović Ilije Dane, rođen 1895, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
26. Kosanović Radonje Novak, rođen 1911, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
27. Kosanović Damjana Petar, rođen 1889, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
28. Kosanović Ilije Radonja, rođen 1894, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
29. Kosovac Milovana Ilija, rođen 1917, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
30. Kovačević Milovana Božo, rođen 1924, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
31. Kovačević Rade Milić, rođen 1897, uhapšen i ubijen od ustaša zbog oružja 20.06.1941. u Slunju.
32. Kovačević Bože Milovan, rođen 1905, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
33. Kovačević Nikole Rade, rođen 1913, uhapšen zbog oružja i ubijen od ustaša 20.06.1941. u Lađevcu.
34. Krnić Todora Ljubomir, rođen 1900, uhapšen zbog oružja i ubijen od ustaša 30.06.1941. u Lađevcu.
35. Kukić Dane Milovan, rođen 1923, sezonski radnik, ubijen od ustaša srpnja 1941. na radu u Srpskim Moravicama.
36. Ljevnaić Đure Nikola, rođen 1915, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
37. Majstorović Ivana Anica, rođena 1901, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
38. Majstorović Đure Danica, rođena 1925, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
39. Majstorović Đure Bran-

- ko, rođen 1931, ubijen od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
40. Majstorović Rade Dušan, rođen 1887, ubijen od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
41. Majstorović Sime Milica, rođena 1900, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
42. Majstorović Đure Milica, rođena 1927, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
43. Miljković Jovana Dragić, rođen 1894, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
44. Miljković Radonje Ilija, rođen 1903, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
45. Miljković Rade Miladin, rođen 1915, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
46. Miljković Ilije Milan, rođen 1926, aktivno poma-gao NOP, uhvaćen od ustaša na berbi kukuruza u Brezovcu 15.10.1941. i ubijen u Rakovici.
47. Momčilović Todora Đuro, rođen 1919, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
48. Momčilović Vuka Đuro, rođen 1915, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
49. Momčilović Dmitra To-dor, rođen 1892, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
50. Petković Ilije Dragić, rođen 1920, uhapšen i ubi-jen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
51. Petković Milića Ilija, rođen 1891, uhapšen i ubi-jen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
52. Petković Bude Milan, rođen 1905, uhapšen i ubi-jen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
53. Pjevac Rade Mile, ro-đen 1920, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
54. Pjevac Dane Rade, rođen 1915, uhapšen i ubi-jen od ustaša zbog oružja 10.06.1941. u Slunju.
55. Pjevac Dane Stevo, rođen 1911, uhapšen zbog oružja 10.06.1941. i ubijen od ustaša u Slunju.
56. Polovina Stevana Mi-lan, rođen 1894, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
57. Popović Mihajla Dane, rođen 1923, sezonski rad-nik, uhvaćen i ubijen srpnja 1941. na radu u Srpskim Moravicama.
58. Popović Petra Dušan, rođen 1910, uhvaćen zbog oružja 10.06.1941. i ubijen u Slunju.
59. Popović Jovana Marta, rođena 1875, bila u posjeti kod kćeri u selu Zečev Va-roš, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
60. Popović Marka Mihaj-lo, rođen 1897, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
61. Popović Jovana Milan, rođen 1895, uhapšen i ubi-jen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
62. Popović Josipa Novak, rođen 1890, uhapšen i ubi-jen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
63. Popović Todora Petar, rođen 1898, uhapšen i ubi-jen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
64. Popović Ilije Radiša, rođen 1900, uhapšen i ubi-jen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
65. Ralić Stevana Dragan,

- rođen 1922, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
66. Ralić Sime Marko rođen 1906, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
67. Ribar Mije Božica, 1923, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
68. Ribar Miladina Danica, rođena 1927, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
69. Ribar Milića Dragica, rođena 1922, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
70. Ribar Jose Dragica, rođena 1941, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
71. Ribar Mile Đuro, rođen 1912, službenik Kotarskog poglavarstva Senj, uhvaćen od ustaša iz Gospića i ubijen 08.06.1941. u Gospiću.
72. Ribar Mihajla Luka, rođen 1911, uhapšen zbog oružja i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
73. Ribar Milovana Miholjka, rođena 1897, ustaše su joj 04.08.1941. prebile noge i ruke i poslije ubili u Mrzlom Polju.
74. Ribar Janka Mika, rođena 1911, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
75. Ribar Milovana Milić, rođen 1910, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
76. Ribar Mile Milija, rođena 1919, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
77. Ribar Jovana Sara, rođena 1890, ubijena od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
78. Ribar Simo, rođen 1880, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
79. Smoljanović Milića Marko, rođen 1861, ubijen od ustaša 04.08.1941. u Mrzlom Polju.
80. Smoljanović Marka Milica, rođena 1870, uhapšena i ubijena od ustaša 04.08.1941. u Slunju.
81. Stanić Nikole Milovan, rođen 1912, učitelj, uhapšen od ustaša u Zagrebu i streljan 20.05.1943. u logoru Jasenovac.
82. Stanić Ilije Nikola, rođen 1889, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
83. Trbojević Save Anica, rođena 1901, bila u posjeti kod rodbine u Zečev Vandrošu, uhapšena i ubijena 04.08.1941. u Slunju.
84. Trbojević Miće Mile, rođen 1920, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
85. Trbojević Miće Nikola, rođen 1918, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.
86. Vukelić Miće Simo, rođen 1891, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1941. u Lađevcu.

II. Godina 1942.

Gornje Primišlje

1. Banović Đure Mile, rođen 1878, pomagao NOP, ubijen od Talijana 05.04.1942. kod kuće.
2. Batalo Rade Jeka, rođena 1902, ubijena od ustaša 02.06.1942. ispred kuće.
3. Batalo Gliše Nikola, rođen 1880, ubijen od ustaša 02.06.1942.
4. Batalo Gliše Radovan, rođen 1882, ubijen od ustaša 02.06.1942.
5. Bjelopetrović Dušana Danica, rođena 1927, član SNG, ubijena od ustaša

- 02.06.1942.
6. Bjelopetrović Dušana Đuro, rođen 1936, ubijen od ustaša 02.06.1942. i nataknut na trn u Gornjem Primišlju.
7. Bjelopetrović Nikole Marija, rođena 1892, ubijena od ustaša 02.06.1942.
8. Bjelopetrović Mile Petar, rođen 1904, ubijen od ustaša 02.06.1942.
9. Božić Milića Božica, rođena 1862, ubijena od ustaša 02.06.1942.
10. Božić Rafaela Boja, rođena 1882, ubijena od ustaša 02.06.1942.
11. Božić Rafaela Boja, rođena 1939, ubijena od ustaša 02.06.1942.
12. Božić Jovana Boja, rođena 1942, ubijena od ustaša 02.06.1942.
13. Božić Dušana Danica, rođena 1922, član Saveza mlade generacije (SMG), ubijena od ustaša 02.06.1942.
14. Božić Petra Danilo, rođen 1881, ubijen od ustaša 02.06.1942.
15. Božić Miće Draginja, rođena 1917, ubijena od ustaša 02.06.1942.
16. Božić Dušana Draginja, rođena 1924, član SMG, ubijena od ustaša 02.06.1942.
17. Božić Milovana Draginja, rođena 1930, ubijena od ustaša 02.06.1942.
18. Božić Rafaela Draginja, rođena 1936, ubijena od ustaša 02.06.1942.
19. Božić Bože Đuro, rođen 1872, ubijen od ustaša 02.06.1942.
20. Božić Rafaela Mane, rođen 1928, ubijen od ustaša 20.06.1942.
21. Božić Rafaela Milan, rođen 1925, aktivni omladinac, član SMG, ubijen od ustaša 02.06.1942.
22. Božić Dmitra Mile, rođen 1884, ubijen od ustaša 02.06.1942. kada je čuvao stoku na pašnjaku u selu.
23. Božić Mihajla Milica, rođena 1862, ubijena od ustaša 02.06.1942.
24. Božić Vasilija Milica, rođena 1905, ubijena od ustaša 02.06.1942.
25. Božić Jove Milica, rođena 02.03.1942, ubijena od ustaša kao dijete od 3 mjeseca 02.06.1942.
26. Božić Ignjatija Sofija, rođena 1902, član AFŽ-a, ubijena od ustaša 02.06.1942.
27. Božić Jovana Stana, rođena 1941, ubijena od ustaša 02.06.1942.
28. Božić Rafaela Stana, rođena 1941, ubijena od ustaša 02.06.1942.
29. Cekinović Rafaela Draginja, rođena 1896, ubijena od ustaša 02.06.1942.
30. Čiča Todora Jovan, rođen 1876, ubijen od ustaša 02.06.1942.
31. Čiča Jovana Todor, rođen 1896, ubijen od ustaša 02.06.1942.
32. Čokeša Milovana Radovan, rođen 1908, pomagao NOP, ubijen od ustaša 02.06.1942.
33. Čokeša Milića Simo, rođen 1869, ubijen od Talijana 05.04.1942.
34. Čubra Sime Anica, rođena 1872, ubijena od ustaša i bačena u bunar 02.06.1942.
35. Čubra Radovana Ilija, rođen 1864, ubijen od ustaša 02.06.1942.
36. Čubra Steve Sofija, rođena 1921, član AFŽ, kao trudnica bježeći za vrijeme ofanzive pred Talijanima 23.02.1942. umrla ona i dijete u Toboliću.
37. Čubra Ilije Srđan, rođen 1940, ubijen od ustaša

- 02.06.1942.
38. Čubrilović Ilije Božo, rođen 1938, ubijen od ustaša 02.06.1942.
39. Čubrilović Save Božo, rođen 1892, ubijen od Talijana 05.04.1942.
40. Čubrilović Ilije Dane, rođen 1930, ubijen od ustaša 02.06.1942.
41. Čubrilović Pere Draginja, rođena 1904, ubijena od ustaša 02.06.1942.
42. Čubrilović Bože Ilija, rođen 1897, ubijen od ustaša 02.06.1942.
43. Čubrilović Ilije Ljuba, rođena 1928, ubijena od ustaša 02.06.1942.
44. Čubrilović Dane Mila, rođena 1917, član AFŽ, ubijena od ustaša 02.06.1942.
45. Čubrilović Milovana Mile, rođen 1903, pomagao NOP, ubijen od ustaša 02.06.1942.
46. Čubrilović Dane Mile, rođen 1941, ubijen od ustaša 02.06.1942.
47. Čubrilović Ilije Milica, rođena 1933, ubijena od ustaša 02.06.1942.
48. Čubrilović Milice Milića, rođena 1901, ubijena od ustaša 02.06.1942.
49. Čačić Gliša Đuro, rođen 1909, pomagao NOP, ubijen od ustaša 02.06.1942.
50. Čačić Sime Ilija, rođen 1914, pomagao NOP, ubijen od ustaša 02.06.1942.
51. Čačić Milana Marija, rođena 1925, član SMG, ubijena od ustaša 02.06.1942.
52. Čačić Mihajla Marija, rođena 1927, član SMG, ranjena od ustaša 02.06.1942, otpremljena u bolnicu u Ogulinu i podlegla ranama 07.06.1942.
53. Čačić Rade Milan, rođen 1925, omladinac, član SMG, ubijen od ustaša 02.06.1942.
54. Čačić Gliša Nikola, rođen 1887, ubijen od ustaša 02.06.1942.
55. Čačić Todora Simo, rođen 1894, ubijen od ustaša 02.06.1942.
56. Čuruvija Dušana Danica, rođena 1940, ubijena od ustaša 02.06.1942.
57. Čuruvija Dane Draginja, rođena 1918, član AFŽ, ubijena od ustaša 02.06.1942.
58. Čuruvija Dušana (dijete), rođeno 1942, ubijeno s majkom Draginjom 02.06.1942.
59. Čuruvija Petra Mara, rođena 1881, ubijena od Talijana 05.04.1942.
60. Čuruvija Mile Milan, rođen 1907, pomagao NOP, ubijen od ustaša 02.06.1942.
61. Čuruvija Petra Mile, rođen 1878, ubijen od Talijana 05.04.1942.
62. Čuruvija Nikole Mile, rođen 1887, ubijen od ustaša 02.06.1942.
63. Čuruvija Petra Milić, rođen 1889, ubijen od Talijana 05.04.1942.
64. Čuruvija Mile Milovan, rođen 1892, ubijen od ustaša 02.06.1942.
65. Dević Petra Ilija, rođen 1867, ubijen od ustaša 02.06.1942.
66. Dražić Đure Petra, rođena 1913, ubijena od ustaša 02.06.1942.
67. Dražić Bože Milica, rođena 1936, ubijena od ustaša 02.06.1942.
68. Dražić Bože Živko, rođen 1938, ubijen od ustaša 02.06.1942.
69. Đermanović Nikole Marija, rođena 1938, ubijena od ustaša 02.06.1942.
70. Đermanović Nikole Mile, rođen 1940, ubijen od ustaša 02.06.1942.
71. Esapović Milića Božo,

- rođen 1862, ubijen od ustaša od ustaša 02.06.1942.
72. Esapović Rade Draginja, rođena 1897, ubijena od ustaša 02.06.1942.
73. Esapović Milovana Dušan, rođen 1919, aktivno pomagao NOP, ranjen od ustaša 02.06.1942. a podlegao ranama 01.04.1943. u Toboliću.
74. Esapović Dane Dušanka, rođena 1916, član AFŽ, ubijena od ustaša 02.06.1942.
75. Esapović Petra Marija, rođena 1880, ubijena od ustaša 02.06.1942.
76. Esapović Milića Mila, rođena 1898, ubijena od ustaša 02.06.1942.
77. Esapović Nikole Miladin, rođen 1889, ubijen od ustaša 02.06.1942.
78. Esapović Milana (dijete, žensko, staro 3 tjedna), ubijeno od ustaša 02.06.1942.
79. Esapović Rade Milica, rođena 1936, ubijena od ustaša 02.06.1942.
80. Esapović Bože Milka, rođena 1924, član SMG, ubijena od ustaša 02.06.1942.
81. Esapović Milovana Milka, rođena 1942, ubijena od ustaša 02.06.1942.
82. Esapović Bože Milovan, rođen 1890, ubijen od ustaša 02.06.1942.
83. Esapović Milića Rade, rođen 1888, ubijen od ustaša 02.06.1942.
84. Esapović Sime Sofija, rođena 1892, ubijena od ustaša 02.06.1942.
85. Esapović Jovana Sofija, rođena 1900, ubijena od ustaša 02.06.1942.
86. Esapović Bože Sofija, rođena 1908, ubijena od ustaša 02.06.1942.
87. Glumac Jove Branko, rođen 1900, ubijen od Talijana 05.04.1942.
88. Glumac Milovana Draginja, rođena 1913, ubijena od ustaša 02.06.1942.
89. Glumac Alekse Jovo, rođen 1872, ubijen od Talijana 05.04.1942.
90. Glumac Milana Mane, rođen 1887, financ u mirovini, ubijen od ustaša 02.06.1942.
91. Glumac Ilije Mila, rođena 1887, ubijena od Talijana 05.04.1942.
92. Glumac Jovana Milovan, rođen 1867, ubijen od ustaša 02.06.1942.
93. Grubar Petra Ljuba, rođena 1895, majka 4 sina prvoborca, ubijena od ustaša 02.06.1942.
94. Gvozdić Ignjatija Boja, rođena 1921, član AFŽ, ubijena od ustaša 02.06.1942.
95. Gvozdić Milutina Dane, rođen 1923, član SMG, ubijen od ustaša 02.06.1942.
96. Gvozdić Jovana Ignjatije, rođen 1883, hapšen od Talijana 05.04.1942. i ubijen 06.02.1943. u Bakru.
97. Gvozdić Petra Milić, rođen 1936, ubijen od ustaša 02.06.1942.
98. Gvozdić Jovana Samojlo, rođen 1897, ubijen od Talijana 05.04.1942.
99. Karajlović Milovana Đuro, rođen 1886, ubijen i spaljen u vatri svoje kuće od Talijana 05.04.1942.
100. Karajlović Rafaela Ljubica, rođena 1920, ubijena od ustaša 02.06.1942. u Toboliću.
101. Karajlović Nikole Jovan, rođen 1929, ubijen od ustaša 02.06.1942. u svom selu.
102. Karajlović Petra Naranđa, rođena 1874, ubijena od ustaša 02.06.1942. u Toboliću.

103. Karajlović Riste Nikola, ustaša 02.06.1942. 02.06.1942.
rođen 1913, ubijen od Talijana 05.04.1942.
104. Kolundžija Radovana Marta, rođena 1872, ubijena od Talijana 05.04.1942.
105. Kolundžija Dmitra Milija, rođena 1870, ubijena od ustaša 02.06.1942.
106. Krnić Milorada Boja, rođena 1910, ubijena od ustaša 02.06.1942. u Toboliću.
107. Krnić Jovana Draginja, rođena 1927, ubijena od ustaša 02.06.1942.
108. Krnić Jovana Ilija, rođen 1929, ubijen od ustaša 02.06.1942.
109. Krnić Rafaela Mane, rođen 1908, ubijen od ustaša 02.06.1942.
110. Krnić Jovana Marija, rođena 1924, ubijena od ustaša 02.06.1942.
111. Krnić Vasilija Mila, rođena 1905, ubijena od ustaša 02.06.1942.
112. Krnić Jovana Milica, rođena 1922, ubijena od ustaša 02.06.1942.
113. Krnić Dušana Miloš, rođen 1924, ubijen od ustaša 02.06.1942.
114. Krnić Ignjatija Nedeljko, rođen 1938, ubijen od
115. Krnić Rade Nikola, rođen 1913, ubijen od ustaša 02.06.1942.
116. Krnić Jovana Simo, rođen 1935, ubijen od ustaša 02.06.1942.
117. Krnić Rafaela Stana, rođena 1897, ubijena od ustaša 02.06.1942.
118. Kukić Đurđa Božica, rođena 1912, ubijena od ustaša 02.06.1942.
119. Kukić Marka Marta, rođena 1867, ubijena od Talijana 05.04.1942.
120. Kukić Sime Mile, rođen 1892, ubijen od ustaša 06.07.1942.
121. Kukić Vasilija Simo, rođen 1889, ubijen od Talijana 05.04.1942.
122. Kukić Damjana Sofija, rođena 1882, majka narodnog heroja i još 4 sina prvoborca, ubijena od ustaša 02.06.1942. a zatim spaljena u selu.
123. Kukić Jovana Sofija, rođena 1868, ustaše je ubile i bacile u vatru 02.06.1942.
124. Kunić Miladina Boja, rođena 1902, ubijena od ustaša 02.06.1942.
125. Kunić Sime Branko, rođen 1933, živ zapaljen
126. Livada Todora Đuro, rođen 1935, ubijen od ustaša i spaljen 02.06.1942.
127. Livada Todora Danica, rođena 1927, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942.
128. Livada Todora Draga, rođena 1940, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942.
129. Livada Todora Miloš, rođen 1929, ubijen i spaljen od ustaša 02.06.1942.
130. Livada Luke Petar, rođen 1894, krojač, ubijen od ustaša 04.04.1942, prethodno mučen zbog pomaganja NOP-u.
131. Livada Sime Petra, rođena 1892, ubijena od ustaša 04.04.1942. u selu.
132. Livada Todora Rade, rođen 1931, ubijen i spaljen od ustaša 02.06.1942.
133. Milanković Mihajla Draginja, rođena 1902, ubijena od ustaša 02.06.1942.
134. Milanković Mihajla Đuro, rođen 1902, ubijen od ustaša 02.06.1942.
135. Milanković Đure Milija, rođen 1889, ubijen od ustaša 02.06.1942.
136. Milanković Mihajla Rade, rođen 1889, ubijen od

ustaša 02.06.1942.

137. Milanković Mihajla Sofija, rođena 1890, ubijena od ustaša 02.06.1942.

138. Milošević Mile Đuro, rođen 1890, ubijen od Talijana 05.04.1942.

139. Milošević Dušana Ljubomir, rođen 1930, ubijen od Talijana 05.04.1942.

140. Mirčić Petra Blagoje, rođen 1864, ubijen od Talijana 05.04.1942.

141. Mirčić Petra Milka, rođena 1901, ubijena od Talijana 05.04.1942.

142. Pjevac Milića Dušan, rođen 1920, ubijen od ustaša 06.07.1942.

143. Pjevac Stevana Mile, rođen 1859, uhapšen od Talijana i ubijen 05.04.1942.

144. Pjevac Milovana Smiljana, rođena 1865, ubijena od ustaša 02.06.1942.

145. Ralić Danila Jovan, rođen 1898, ubijen od ustaša 06.07.1942.

146. Ralić Rade Miloš, rođen 1886, ubijen od ustaša 06.07.1942.

147. Vukić Ilije Mile, rođen 1889, ubijen od ustaša 02.06.1942.

148. Zec Jove Smiljana, rođena 1920, član SKOJ-a,

ubijena i spaljena od Talijana 05.04.1942.

Tržić Primišljanski

1. Batalo Sime Mile, rođen 1894, ubijen od Talijana 02.04.1942. u Perjasici.

2. Jajić Đure Ljuban, rođen 1919, službenik, ubijen od Talijana 15.05.1942. u Splitu.

3. Kukić Stanka Branko, rođen 1941, ubijen od ustaša 11.08.1942. u selu.

4. Kukić Milutina Đuro, rođen 1921, ubijen nehotice od partizanske straže 14.09.1942. u selu.

5. Kukić Milovana Stan-ko, rođen 1905, ubijen od ustaša 03.08.1942. u selu.

6. Rončević Sime Miloš, rođen 1904, ubijen od Talijana 05.04.1942. u selu.

7. Savić Petra Jeka, rođena 1887, ubijena od ustaša 10.09.1942. u selu.

8. Adžibaba Mihajla Đorđe, rođen 1940, ubijen od talijanskog bacača 23.02.1942.

9. Adžibaba Rade Sofija, rođena 1913, ranjena od talijanskog bacača 23.02.1942. i podlegla rana-

ma 27.02.1942.

10. Bjelobrkr Rafajla Dušan, rođen 1905, ubijen od Talijana 04.04.1942. u selu.

11. Bojanić Rafajla Milivoj, rođen 1890, uhapšen i ubijen od ustaša 02.04.1942. u Karlovcu.

12. Dević Dmitra Mile, rođen 1872, zaklan od Talijana u selu 05.04.1942.

13. Ilić Rade Nikola, rođena 1878, ubijen od Talijana 06.04.1942. u Poloju.

14. Karajlović Rade Đuro, rođen 1909, bježeći pred ustašama utopio se u Mrežnici 02.06.1942.

15. Krnić Đure Milko, rođen 1905, pogrešno stradao od partizana zbog sumnje da je radio za neprijatelja, prodao žito iz zemunice, 07.08.1942.

16. Lončar Miladina Miloš, rođen 1924, član SMG, ubijen od ustaša i Talijana 02.04.1942. u Perjasickoj Kosi.

17. Mirić Rada Ljubica, rođena 1917, ubijena od ustaša i Talijana 02.04.1942. u selu.

18. Mirić Rada Petra, rođena 1877, ranjena od Talijana 23.02.1942. i podlegla rana-

- ma 30.06.1942. kod kuće.
19. Mutić Miloša Sofija, rođena 1896, ubijena od Talijana 29.02.1942. u selu.
20. Novaković Mane Danica, rođena 1921, član SMG, bježeći pred Talijanima utopila se u Mrežnici 23.02.1942.
21. Novković Milije Milovan, rođen 1921, član SMG, ubijen od Talijana 23.02.1942. u selu.
22. Smoljanović Nikole Đuro, rođen 1900, ubijen od Talijana 23.02.1942. u selu.
23. Sučević Ilije Mila, rođena 1889, ubijena od Talijana 23.02.1942. u selu.
24. Sučević Vuka Milka, rođena 1876, ubijena od Talijana 05.04.1942. u selu.
25. Ulemek Vučena Mileta, rođen 1887, ubijen od Talijana 05.04.1942. u Perjasici.
26. Ulemek Đureta Rade, rođen 1907, ubijen od Talijana 05.04.1942. u Raletini.
- Tržić Tounjski**
1. Cimeša Pantelija Milić, rođen 1871, ubijen od Talijana 28.02.1942. u Tržiću.
2. Cimeša Miće Milka, rođena 1935, ubijena od ustaša 02.06.1942. u Toboliću.
3. Cimeša Miće Nedeljko, rođen 1938, ubijen od ustaša 02.06.1942. u Toboliću.
4. Cimeša Miće Nikola, rođen 1938, ubijen od ustaša 02.06.1942. u Toboliću.
5. Cimeša Vučena Sofija, rođena 1915, aktivista i član AFŽ-a, ubijena od ustaša 02.06.1942. u Toboliću.
6. Cimeša Jovana Stevan, rođen 1875, ubijen od Talijana 23.02.1942. u Tržiću.
7. Gaćeša Mile Mara, rođena 1883, ubijena od Talijana 24.02.1942. u Tržiću.
8. Gaćeša Ilije Todor, rođen 1891, ubijen od Talijana 23.02.1942. u Tržiću.
9. Jagodić Jove Evica, rođena 1941, ubijena od ustaša 02.06.1942. u Toboliću.
10. Jagodić Đure Milica, rođena 1920, član AFŽ, ubijena od ustaša 02.06.1942. u Toboliću.
11. Jagodić Vučena Nikola, rođen 1901, uhapšen od ustaša 12.02.1942. i odveden u logor Jasenovac, gdje je ubijen 19.03.1942.
12. Jagodić Vučena Stevo, rođen 1899, podvornik gimnazije u Ogulinu, uhapšen od ustaša 12.02.1942. i odveden u logor Jasenovac, gdje je ubijen 20.03.1942.
13. Jagodić Jove Vučen, rođen 1941, ubijen od ustaša 02.06.1942. u Toboliću.
14. Juzbašić Jovana Danica, rođena 1928, ubijena od ustaša kad je napajala stoku 16.07.1942. na Korani kod Blagaja.
15. Juzbašić Milana Ilija, rođen 1864, ubijen od žandara 26.02.1942. kod Rukaće.
16. Juzbašić Rada Miša, rođen 1904, ubijen 26.02.1942. kod Kukića.
17. Juzbašić Rada Nedeljko, rođen 1925, član SMG, ubijen 02.06.1942. u Toboliću.
18. Juzbašić Stane Nikola, rođen 1908, uhapšen od ustaša 12.02.1942, odveden u logor Jasenovac, gdje je ubijen 21.03.1942.
19. Juzbašić Gavre Sofija, rođena 1916, ubijena od ustaša 02.04.1942. u Tržiću.
20. Juzbašić Jose Stevo, rođen 1889, ubijen od ustaša 02.04.1942. kod kuće u Tržiću.
21. Klarić Alekse Danilo, rođen 1886, ubijen od ustaša 02.04.1942.

22. Klarić Dušana Draginja, rođena 1936, ubijena od ustaša 02.06.1942.
23. Klarić Mile Jovan, rođen 1876, uhvaćen od ustaša 04.04.1942, zapalili mu kuću i bacili ga u vatru gdje je izgorio.
24. Klarić Marta, rođena 1875, poginula za vrijeme borbe između ustaša i partizana 19.06.1942. od zalutalog metka u Tržiću.
25. Klarić Alekse Mile, rođen 1903, ubijen od ustaša 02.04.1942. u Tržiću.
26. Klarić Rose Nedeljko, rođen 1926, član SMG, ubijen od ustaša 02.06.1942. u Toboliću.
27. Klarić Mila Nikola, rođen 1889, uhvaćen i bačen u vatru zapaljene kuće od ustaša 02.04.1942. u Tržiću.
28. Simić Sime Marta, rođena 1874, ubijena od ustaša i Talijana 02.04.1942. u Tržiću.
29. Simić Rada Mila, rođena 1929, ubijena od ustaša 12.03.1942. u Tržiću.
30. Šušnjar Steve Draga, rođena 1934, poginula od talijanske granate 28.02.1942. u Tržiću.
31. Šušnjar Steve Dušan, rođen 1940, poginuo od talijanske granate 28.02.1942. u Tržiću.
32. Šušnjar Steve Đuro, rođen 1931, poginuo od talijanske granate 28.02.1942. u Tržiću.
33. Šušnjar Jovana Smiljana, rođena 1901, poginula od talijanske granate 28.02.1942. u Tržiću.
- Tobolić**
1. Alinčić Bože Mila, rođena 1892, zaklana i bačena u vatru 02.06.1942.
2. Alinčić Nikole Milovan, rođen 1887, ubijen od ustaša 02.06.1942.
3. Alinčić Ilije Sofija, rođena 1885, zaklana i bačena u vatru 02.06.1942. u selu.
4. Alinčić Mile Sofija, rođena 1917, zaklana i bačena u vatru 02.06.1942. u selu.
5. Batalo Damjana Božo, rođen 1865, zaklan i bačen u vatru 02.06.1942. u selu.
6. Čubra Miloša Milica, rođena 1922, zaklana i bačena u vatru 02.06.1942. u selu.
7. Jančić Stevana Jeka, rođena 1882, živa spaljena u vatri 02.06.1942.
8. Jančić Rade Milica, rođena 1894, ubijena od ustaša 02.06.1942.
9. Jančić Save Petar, rođen 1872, ubijen i bačen u vatru od ustaša 02.06.1942.
10. Katić Rafajla Anđelija, rođena 1872, zaklana i spaljena u vatri od ustaša 02.06.1942.
11. Katić Bože Janja, rođena 1922, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942.
12. Katić Miladina Boja, rođena 1936, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942.
13. Krnić Miladina Milica, rođena 1915, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942.
14. Krnić Milana Milka, rođena 1937, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942.
15. Krnić Sofija, rođena 1890, živa spaljena u vatri od ustaša 02.06.1942. u selu.
16. Krnić Milana Sofija, rođena 1939, ubijena i spaljena u vatri od ustaša 02.06.1942. u selu.
17. Miladinović Petra Boja, rođena 1936, ubijena od ustaša 02.06.1942.
18. Miladinović Petra Danica, rođena 1938, ubijena od ustaša 02.06.1942.
19. Miladinović Pere

- Jelena, rođena 1939, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
20. Miladinović Pere Jovan, rođen 1935, ubijen i spaljen od ustaša 02.06.1942. u selu.
21. Miladinović Nikole Mila, rođena 1902, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
22. Miladinović Pere Milica, rođena 1932, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
23. Miladinović Petra Milka, rođena 1937, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
24. Miladinović Petra Sofija, rođena 1937, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
25. Milković Rade Anica, rođena 1889, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
26. Milković Đure Cvijeta, rođena 1904, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
27. Milković Đure Danica, rođena 1924, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
28. Milković Stevana Danica, rođena 1926, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
29. Milković Milića Danica, rođena 1927, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
30. Milković Rafajla Draginja, rođena 1890, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
31. Milković Nikole Đuro, rođen 1887, ubijen i spaljen od ustaša 02.06.1942. u selu.
32. Milković Alekse Jelica, rođena 1905, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942.
33. Milković Đure Mane, rođen 1914, ubijen i spaljen od ustaša 02.06.1942. u selu.
34. Milković Đurđa Mika, rođena 1901, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
35. Milković Ilije Milica, rođena 1917, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
36. Milković Đurđa Milica, rođena 1872, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
37. Milković Rafajla Mila, rođena 1890, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
38. Milković Mile Milica, rođena 1918, ubijena i spaljena od ustaša 02.06.1942. u selu.
39. Milković Mile Milovan, rođen 1905, ubijen od ustaša 02.06.1942.
40. Milković Milića Nedeljko, rođen 1936, ubijen od ustaša 02.06.1942.
41. Milković Vuje Soka, rođena 1916, ubijena od ustaša 02.06.1942.
42. Milković Rafajla Vujo, rođen 1887, ubijen od ustaša 02.06.1942.
43. Petić Rada Milica, rođena 1941, uhapšena s ostalima od ustaša 02.06.1942., podlegla ranama 05.04.1943.
44. Pjevac Milorada Boja, rođena 1911, ubijena od ustaša 02.06.1942.
45. Pjevac Mile Boja, rođena 1937, ubijena od ustaša 02.06.1942.
46. Pjevac Milorada Danica, rođena 1912, ubijena od ustaša 02.06.1942.
47. Pjevac Milorada Draga, rođena 1922, ubijena od ustaša 02.06.1942.
48. Pjevac Luke Dragica, rođena 1897, ubijena od ustaša 02.06.1942.
49. Pjevac Milovana Dragica, rođena 1902, ubijena od

- ustaša 02.06.1942.
50. Pjevac Steve Dragica, rođena 1935, ubijena od ustaša 02.06.1942.
51. Pjevac Milića Dragica, rođena 1939, ubijena od ustaša 02.06.1942.
52. Pjevac Dane Draginja, rođena 1926, ubijena od ustaša 02.06.1942.
53. Pjevac Milića Dušan, rođen 1932, ubijen od ustaša 02.06.1942.
54. Pjevac Milića Dušanka, rođena 1934, ubijena od ustaša 02.06.1942.
55. Pjevac Steve Đuro, rođen 1928, ubijen od ustaša 02.06.1942.
56. Pjevac Miloša Đuro, rođen 1938, ubijen od ustaša 02.06.1942.
57. Pjevac Miloša Đuro, rođen 1939., ubijen od ustaša 02.06.1942.
58. Pjevac Steve Ilija, rođen 1932, ubijen od ustaša 02.06.1942.
59. Pjevac Milorada Jeka, rođena 1924, ubijena od ustaša 02.06.1942.
60. Pjevac Rafajla Ljuba, rođena 1917, ubijena od ustaša 02.06.1942.
61. Pjevac Bože Marta, rođena 1907, ubijena od ustaša 02.06.1942.
62. Pjevac Milića Mika, rođena 1925, ubijena od ustaša 02.06.1942.
63. Pjevac Dane Milka, rođena 1921, ubijena od ustaša 02.06.1942.
64. Pjevac Dane Milan, rođen 1941, ubijen od ustaša 02.06.1942.
65. Pjevac Nikole Milica, rođena 1887, ubijena od ustaša 02.06.1942.
66. Pjevac Mane Milica, rođena 1892, ubijena od ustaša 02.06.1942.
67. Pjevac Milića Milica, rođena 1924, ubijena od ustaša 02.06.1942.
68. Pjevac Vasilija Milić, rođen 1887, ubijen od ustaša 02.06.1942.
69. Pjevac Petra Milić, rođen 1870, ubijen od ustaša 02.06.1942.
70. Pjevac Milića Miloš, rođen 1890, ubijen od ustaša 02.06.1942.
71. Pjevac Petra Milka, rođena 1926, ubijena od ustaša 02.06.1942.
72. Pjevac Rafajla Milorad, rođen 1881, ubijen od ustaša 02.06.1942.
73. Pjevac Petra Milorad, rođen 1939, ubijen od ustaša 02.06.1942.
74. Pjevac Rade Miloš, rođen 1940, ubijen od ustaša 02.06.1942.
75. Pjevac Mile Mira, rođena 1936, ubijena od ustaša 02.06.1942.
76. Pjevac Mile Nedeljka, rođena 1934, ubijena od ustaša 02.06.1942.
77. Pjevac Milića Sava, rođen 1935, ubijen od ustaša 02.06.1942.
78. Pjevac Pere Simo, rođen 1935, ubijen od ustaša 02.06.1942.
79. Pjevac Petra Simo, rođen 1938, ubijen od ustaša 02.06.1942.
80. Pjevac Miloša Sofija, rođena 1907, ubijena od ustaša 02.06.1942.
81. Pjevac Milorada Stana, rođena 1886, ubijena od ustaša 02.06.1942.
82. Pjevac Mile Veljko, rođen 1937, ubijen od ustaša 02.06.1942.
83. Pjevac Milića Zorka, rođena 1927, ubijena od ustaša 02.06.1942.
84. Popović Milana Boja, rođena 1936, ubijena od ustaša 02.06.1942.
85. Popović Milana Danića, rođena 1939, ubijena od

- ustaša 02.06.1942.
86. Popović Đure Dragica, rođena 1927, ubijena od ustaša 02.06.1942.
87. Popović Đure Dragica, živa spaljena u vatri od ustaša 02.06.1942.
88. Popović Nikole Đuro, rođen 1934, ubijen od ustaša 02.06.1942.
89. Popović Dušana Gavra, rođen 1936, živ spaljen u vatri od ustaša 02.06.1942.
90. Popović Nikole Ilija, rođen 1882, ubijen od ustaša 02.06.1942.
91. Popović Đure Jeka, rođena 1932, ubijena od ustaša 02.06.1942.
92. Popović Petra Jovan, rođen 1906, ubijen od ustaša 02.06.1942.
93. Popović Laze Jovo, rođen 1910, ubijen od ustaša 02.06.1942.
94. Popović Nikole Ljubica, rođena 1930, ubijena od ustaša 02.06.1942.
95. Popović Mile Mara, rođena 1924, ubijena od ustaša 02.06.1942.
96. Popović Mile Marija, rođena 1926, ubijena od ustaša 02.06.1942.
97. Popović Nikole Marija, rođena 1927, ubijena od
- ustaša 02.06.1942.
98. Popović Pere Marija, rođena 1930, živa spaljena u vatri od ustaša 02.06.1942.
99. Popović Đure Mića, rođen 1934, živ spaljen u vatri od ustaša 02.06.1942.
100. Popović Mile Mika, rođena 1934, ubijena od ustaša 02.06.1942.
101. Popović Petra Milan, rođen 1897, ubijen od ustaša 02.06.1942.
102. Popović Laze Milan, rođen 1900, ubijen od ustaša 02.06.1942.
103. Popović Ilije Milica, rođena 1882, ubijena od ustaša 02.06.1942.
104. Popović Mihajla Milica, rođena 1893, ubijena od ustaša 02.06.1942.
105. Popović Pere Milić, rođen 1934, ubijen od ustaša 02.06.1942.
106. Popović Todora Milija, rođen 1900, ubijen od ustaša 02.06.1942.
107. Popović Mila Milica, rođena 1932, ubijena od ustaša 02.06.1942.
108. Popović Ilije Radiša, rođen 1864, ubijen od ustaša 02.06.1942.
109. Popović Rade Sofija, rođena 1883, ubijena od
- ustaša 02.06.1942.
110. Popović Mile Sofija, rođena 1902, ubijena od ustaša 02.06.1942.
111. Popović Mile Sofija, rođena 1910, živa spaljena u vatri od ustaša 02.06.1942.
112. Popović Ilije Sofija, rođena 1926, ubijena od ustaša 02.06.1942.
113. Popović Mihajla Stevan, rođen 1882, ubijen od ustaša 02.06.1942.
114. Popović Steve Stoja, rođena 1882, ubijena od ustaša 02.06.1942.
115. Popović Nikole Vojo, rođen 1882, ubijen od ustaša 02.06.1942.
116. Sekulić Mile Danica, rođena 1929, poginula kod kuće od ustaša 02.06.1942.
117. Sekulić Rafajla Kosta, rođen 1872, zaklan od ustaša 02.06.1942.
118. Sekulić Đure Mika, rođena 1877, zaklana od ustaša 02.06.1942.
119. Sekulić Rafajla Milovan, rođen 1882, zaklan od ustaša 02.06.1942.
120. Sušić Ilije Branko, rođen 1934, zaklan od ustaša 02.06.1942.
121. Sušić Nikole Danica, rođena 1922, ubijena od

ustaša 02.06.1942.

122. Sušić Josipa Dragica, rođena 1882, ubijena od ustaša 02.06.1942.

123. Sušić Josipa Ilija, rođen 1879, ubijen od ustaša u Vojnovcu 02.01.1942.

124. Sušić Josipa Milica, rođena 1877, zaklana od ustaša 02.06.1942.

125. Sušić Milića Milica, rođena 1907, ubijena od ustaša 02.06.1942.

126. Sušić Dušana Milić, rođen 1927, ubijen od ustaša 02.06.1942.

127. Sušić Dušana Nikola, rođen 1934, ubijen od ustaša 02.06.1942.

128. Sušić Milića Savka, rođena 1903, zaklana od ustaša 02.06.1942.

129. Vukelić Rade Dragica, rođena 1907, ubijena od ustaša 02.06.1942.

130. Vukelić Milana Marija, rođena 1937, ubijena od ustaša 02.06.1942.

131. Vukelić Milana Milica, rođena 1929, ubijena od ustaša 02.06.1942.

132. Vukelić Milana Milija, rođen 1932, ubijen od ustaša 02.06.1942.

133. Vukelić Milana Sofija, rođena 1934, ubijena od

ustaša 02.06.1942.

III. Godina 1943.

Gornje Primišlje

1. Dunović Ilije Dušan, rođen 1912, ubijen od ustaša 10.12.1943.

2. Glumac Đure Danica, rođena 1934, ubijena od bombe iz talijanskog aviona 05.03.1943. u selu.

3. Kukić Dušana Simo, rođen 1934., poginuo od talijanske granate 05.04.1943.

Donje Primišlje

1. Zorić Petra Rade, rođen 1863, ubijen od ustaša 07.12.1943. u selu.

Tržić Tounjski

1. Botić Milića Milan, rođen 1923, ubijen od Talijana kod Plavča Drage 15.04.1943.

2. Cekinović Mile Nikola, rođen 1876, ranjen od Nijemaca za vrijeme 4. neprijateljske ofanzive, podlegao ranama 08.02.1943. u Tržiću.

3. Miljković Rade Nikola,

rođen 1922, uhapšen od Talijana 12.02.1943. u Tržiću, ubijen u Plaškom.

4. Petić Save Mile, rođen 1900, uhapšen od Talijana i ustaša 16.02.1943, odveden u logor Jasenovac gdje je ubijen.

5. Simić Vučena Mile, rođen 1889, ubijen od Nijemaca 22.02.1943. kao izbjeglica pred ofenzivu u Lici.

6. Cimeša Ignjatija Milica, rođena 1924, ubijena od ustaša 15.02.1943. u selu.

Zbjeg

1. Krnić Nikole Latinka, rođena 1908, umrla od ujedaja bijesnog psa 17.12.1943, zbog ustaškog terora nije smjela otići liječniku.

2. Krnić Jakova Milovan, rođen 1863, invalid bez ruke, uhapšen i ubijen od ustaša 30.07.1943. u Lađevcu.

3. Krnić Dane Pavao, rođen 1915, sezonski radnik, ubijen od fašista 06.01.1943. u Bajinoj Bašti.

4. Petković Mile Branko, rođen 1931, poginuo od neeksplodirane talijanske granate 23.12.1943. u

Zbjegu.

5. Petković Dragića Dragica, rođena 1928, poginula od neeksplodirane talijanske granate 23.12.1943. u Zbjegu.

6. Pilja Bude Milić, rođen 1909, poginuo od neeksplodirane talijanske bombe 21.06.1943. u Zbjegu.

7. Popović Todora Stojan, rođen 1930, poginuo od neeksplodirane talijanske bombe 23.12.1943. u Zbjegu.

(Izvor: Arhiva autora – legat Dušana Livade)

UMRLI OD TIFUSA 1943. GODINE U NASELJIMA BIVŠE OPĆINE PRIMIŠLJE

Pojava epidemije tifusa na Kordunu sve je iznenadila, jer je masovno izbacivala ljude iz stroja i onesposobljavala svaku aktivnost u pozadini. Počelo se širiti mišljenje da je to neprijateljev sistem borbe protiv naroda. Međutim, kad se epidemija pretvorila u pandemiju, tek onda je započela prava borba protiv ove pošasti. Pošto je riječ o dvije vrste tifusa, tj. pjegavog i trbušnog, najprije je uvedeno «partizansko bure». To je način parenja odjeće i pokrivača da bi se riješili ušiju. A uši su se bile namnožile da si ih mogao «rukama grnuti». Parenjem smo ih uspjeli svesti na minimum. Međutim, s trbušnim tifusom je bilo mnogo teže. Trebalo je narod uputiti i uvjeriti da mora prekuhavati pijaću vodu, paziti na ishranu, prati ruke i izolirati bolesnike. Oba tifusa izazivali su maksimalne temperature, bacale bolesnike u bunilo do delirijuma.

Tada sam prvi put čuo za pojam «amok» – neka vrsta ludila, koja se u azijskim dijelovima dobije korištenjem opijata – narkotika.

Neprijatelj je trovao vodotoke fekalijama, po bunarima i izvorištima i to je epidemiju pretvorilo u pandemiju.

Pandemija tifusa u Primišlju odnijela je skoro 1/3 od sveukupnih žrtava rata (1.506). Točnije, od tifusa je umrlo 448. Međutim, dok je epidemija trajala, angažirala je sve zdrave za prosto preživljavanje naroda. Kako je kraj siromašan i iscrpljivan ratom, pljačkom, uništenim stočnim fondom, sredstvima rada, sa većinom sposobnih koji su bili angažirani na frontu, pojavila se glad kao pratilac pandemije tifusa.

Improvizirana bolnica u rijetko sačuvanoj crkvi u Zbjegu, praktično je bila masovna umiraonica. Oskudjevala je u svemu: u hrani, osoblju, pokrivačima, lijekovima pa i vodi. Iako je vrelo Mrežnice bilo na domaku nije imao tko donositi vodu. Pa ipak je sve dobro bilo dok nije pod teretom svi snuo jedan magarčić koji je danonoćno tovario jedan preboljeli tifusar-dječarac, nad kojim se osoblje sažaljevalo, jer je bio hodajući kostur.

Visoke temperature i krvavi proljevi prosto su sagorjevali oboljele. Oni su bili živi hodajući kosturi. Sa onako opalom kosom, kao poslije radijacije

ili kemoterapije, upalih očiju, izbezumljeni, imali su smežuranu kožu, imali su avetski izgled.

Po cijelom prostoru od Bosanskog Petrovca do Banije, obroncima Kaple, Ljupče i drugim planinama, bauljala je masa kolone tifusara, krećući se prema zavičaju, prolazeći preko primišljanskih urvina mnogi mu se nisu nikad uspjeli ni približiti. Oni borci koji su bili određeni da sahranjuju te jadnike, nalazili su cijele porodice ili grupe porodica mrtve. Tako su mnogi grobari i sami od tifusa oboljeli. Neka grupa naišla je u jednoj udolini pristavljeni kotao i svezanu kravu i sve pomrle do li jednog dvogodišnjeg djeteta ležećeg na boku krave sa promrzlim prstima na nogama. Tad sam prvi put čuo pojam «amputacija» kad je liječnik rekao «moramo mu prste amputirati».

Međutim, oni koji su preboljeli tifus mnogi su se dokopali golemih i raznolikih posljedica: visoke temperature i iscrpljujući prolivi su ih ili kosili ili sakatili. Stradali su cijeli sistemi: nervni sklopovi, probavni trakt, lokomobilni organi, sva osjetila. Pravo je čudo da su neki uspjeli preživjeti. Zbog toga je oporavak preboljelih bio dug, težak a za poneke i koban, kad su se prvi put najeli pali su kao pokošeni. Kako da se oporave kad je oskudica praćena glađu, ratnom neizvjesnošću, strahom, kosila kao i bolest. Neznanje o tome kako tretirati rekonvalescente, mnogo je tome kumovalo. Jer oni u delirijumu, činili su čuda, bježeći, jurišajući i puni neke agresivne mobilnosti gubili su kompletnu energiju i postali su osjetljiviji od dojenčadi. Pregladnjeli, izbezumljeni, uzimali su sve čega bi se dočepali i tako u grčevima umirali.

Ova bolest ostavlja goleme i različite vrste posljedica. Ponavljam velik broj umire u bunilu tjelesnog izgaranja. Međutim, kod velikog broja dolazi do poremetnje biološkog sata, slabljenjem imunološke sposobnosti. Gотовo u pravilu bolest oštećuje organe vida, opipa, njuha i sluha. Zatim strada nervni sistem, organi kretanja, ispadanja crijeva, abdominalnog bruha itd. Većina preboljelih postaju kronični bolesnici. Neki invalidi u toku bolesti a neki mnogo kasnije. Prema godinama rođenja i smrti, vidi se da su najviše ugrožena djeca i starci. Međutim, po godištima, kako se vidi, epidemija tifusa nikog ne šteti. Oni stariji, koji su se sjećali španjolske groznice poslije Prvog svjetskog rata, govorili su da je ona bila «mačji kašalj» prema tifusu.

Sablažnjeni širili su paniku: «pomrije narod». Međutim, golemim naporima rijetkog zdravstvenog osoblja, prosvjećivanjem, širenjem praktične higijene uspjeli smo se othrvati preko svih očekivanja. Osim toga, dobivali

smo pomoć u svemu iz raznih krajeva oslobođenog teritorija. Pa ipak, nije bilo porodice koja nije nekog izgubila ili podnijela teret ozdravljenja preboljelih. Tako je i ova pošast kao kumulacija svih nedaća pritisnula ove «uklete prostore».

Računa se da je poslije tzv. četvrte ofenzive kroz Kordun «po šipražju i ševarju» umrlo oko deset hiljada Kordunaša i Banovaca. Većini se ni danas za grob ne zna.

Komemorirajući antifashaizmu, mnogi umjetnici pokušali su ovjekovječiti ovu pošast u svoj njezinoj silini ratnih stradanja. Jedan koji je to gledao iz blizine i preživio i praktično spoznao bio je naš veliki poet Jure Kaštelan, koji je ispjevao poemu *Tifusari*.

Drugi primjer je veliki skulptor Vanja Radauš, također svjedok vremena koji je tu masovnu pošast gledao izbliza dok je trajala.

Pošto sam ga opsluživao u procesu pravljenja skica do konačne izrade plastične figure tifusara, pojedinačne i grupne, i to u stroju ili među narodom, spoznao sam svu težinu procesa nastanka takova djela. Ne bi vjerovali da je, dok je stvarao svoje likove, znojio se, urlao i padao u trans, slamao se, derao skice, odustajao i ponovo započinjao, iscrpljivao se, padao u san blijed poput mrtvaca. Za masovne scene koristio je školske razrede prekrivajući ih ritama poparane ćebadi, platna, namještajući glave, ruke, prepun stvaralačkog grča, upao je u delirično stanje sa pjesmom na usnama. Učiteljica je govorila «ili je šećeraš ili ima padavicu». U ime nas koji smo to gledali uživo, tifus na djelu, kako kosi cijele generacije i u ime onih koji su gledali tog velikog stvaraoca, čije su makete u svjetskim galerijama, zazivam, molim, vratite mi Radauševe tifusare u karlovačke šančeve, neka svjedoče o dobu neimarskih žrtava i stvaraocu, nama i generacijama koje dolaze.

A sad ukratko nešto o samom spisku umrlih od tifusa. Prvo što treba istaći to nije bila obična epidemija, nego tzv. pandemija, dakle masovno umiranje. Umrle nije imao tko sahranjivati. Bila su izdvojena skoro dva posebno formirana bataljona da tragom izbjeglih i povratnika od Bosanskog Petrovca do naselja Banije sahranjuju. To se odnosi na sve one za koje u spisku nije naznačeno mjesto gdje su umrli. Među prvim, tifus je zahvatio ranjive skupine, starce i djecu, što je u spisku vidljivo po godinama rođenja, među kojima je mnogo onih rođenih u drugoj polovini 19. stoljeća, kao i novorođenčadi i djece mlađeg uzrasta. Niska ekonomska osnova, pothranjenost, opća razorenost nadgradnje, niska kultura, još niža higijena

onesposobila je cijelu populaciju za zaštitu vlastitih života. Uglavnom su to bili klasični, siromašni, nepismeni i unesrećeni seljački sinovi i kćeri i to u masakriranim i prorijedenim porodicama. Druga zanimanja u spisku su malobrojna. U svojim opisima Dušan Livada navodi obilje konkretnih primjera kako najprije netko se prehladi, kunja i onda odjednom oboli cijela porodica. Glad kao stalni pratilac proširi se ne samo na brojne porodice, nego na cijelo naselje, a ljudi su bili u naseljima koja to više nisu bila. To se da zaključiti po brojnosti umrlih istih prezimena i u istom selu. Tako su umirali pod rijetkim strehama, improvizacijama, u grmlju, na putevima, u progonima, dakle svuda tamo gdje ih je smrt prosto zaticala. Epidemija je počela 1942., a 1943. godine je doživjela najveći intenzitet. To je bilo vrijeme povratka iz bjegstva, što je u Spisku posebno naznačeno, kada je narod bio maksimalno iscrpljen i fizički iznemogao sa svim predispozicijama obolijevanja. Međutim, ona se produžila i na 1944. i 1945. godinu, što je također vidljivo u Spisku po godinama umiranja. Dok narod nije bio osposobljen da joj se suprotstavi, vladalo je uvjerenje «pomrije cijeli svijet». Zato stih «Na Kordunu grob do groba» sintetički je izraz masovnog umiranja. Bilo je teško opirati se istovremeno neprijatelju i pošasti epidemije. Preživjeli su samo oni koji su se mogli biološki oprijeti ili su se zatekli u operativnim jedinicama izvan vlastitog zavičaja.

Spisak koji slijedi ostavio mi je pok. Dušan Livada, kojega je osobno sačinio (na osnovu istraživanja i provjeravanja različitih raspoloživih izvora) sa željom da ih objavim kada budem pisao o našem zajedničkom zavičaju.

Spisak umrlih od tifusa

Gornje Primišlje

1. Bjelopetrović Đure Mila, rođena 1939, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva pred IV. njemačkom ofanzivom 16.04.1943.
2. Božić Pavla Đuro, rođen 1906, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 02.05.1943. u selu.
3. Čubro Anice Milica, rođena 1941, umrla od prehlade u bjekstvu poslije napada 13.09.1943. u Toboliću.
4. Čubro Pavla Milica, rođena 1900, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 20.04.1943. u selu.
5. Čačić Dane Miloš, rođen 1942, umro od tifusa u bjekstvu 17.05.1943. u Toboliću.
6. Čačić Laze Simo, rođen 1892, umro od tifusa u bjekstvu 07.05.1943. u Zbjegu.
7. Čuruvija Jelice Danica, rođena 1940, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva u svom selu 01.05.1943.
8. Čuruvija Riste Draginja, rođena 1910, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 07.04.1943.
9. Čuruvija Marije Jelica, rođena 1912, umrla od tifusa u bjekstvu 19.04.1943. u Zbjegu.
10. Čuruvija Milovana Miladin, rođen 1894, umro od tifusa u bjekstvu 17.04.1943. u Zbjegu.
11. Čuruvija Milice Naranđža, rođena 1881, umrla od tifusa nakon povratka u selo 03.05.1943.
12. Čuruvija Đure Nedeljko, rođen 1939, umro od tifusa nakon povratka u selo 04.05.1943.
13. Dević Vučena Dmitar, rođen 1896, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 28.04.1943. u selu.
14. Dević Petra Milić, rođen 1887, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 21.03.1943. u selu.
15. Dević Milića Milka, rođena 1922, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 09.04.1943. u selu.
16. Dević Ilije Petar, rođen 1904, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 02.03.1943. u selu.
17. Dodig Rade Danica, rođena 1941, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 21.03.1943. u Zbjegu.
18. Dodig Milovana Rade, rođen 1916, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 30.04.1943. u Zbjegu.
19. Dunović Ilije Anđelija, rođena 1918, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 07.04.1943. u selu.
20. Dunović Ilije Milan, rođen 1919, umro od zime, gladi i tifusa nakon povratka iz bjekstva 10.04.1943. u selu.
21. Đermanović Milije Sofija, rođena 1901, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 08.04.1943. u selu.
22. Esapović Rade Marija, rođena 1927, omladinka, član SMG, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 02.04.1943. u selu.
23. Esapović Milovana Pavao, rođen 1913, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 13.05.1943. u selu.
24. Glumac Stevana Milka, rođena 1874, umrla od tifusa 02.04.1943. u selu.
25. Glumac Petra Sofija, rođena 1913, član AFŽ, nakon povratka iz bjekstva 17.04.1943. umrla od tifusa u svom selu.
26. Gvozdić Milutina Draginja, rođena 1938, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 02.05.1943. u selu.

27. Gvozdić Mirka Gojko, rođen 1937, umro od tifusa 04.05.1943. u selu.
28. Ilić Koste Milka, rođena 1937, umrla od tifusa u bjekstvu 13.05.1943. u Zbjegu.
29. Ilić Koste Miloš, rođen 1939, umro od tifusa u bjekstvu 15.05.1943. u Zbjegu.
30. Karajlović Miloša Dušan, rođen 1935, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 08.04.1943. u selu.
31. Karajlović Rafajla Miloš, rođen 1891, umro od tifusa 01.05.1943. u selu.
32. Karajlović Dušana Miloš, rođen 1938, umro od tifusa 20.03.1943. u selu.
33. Kolundžija Pavla Cvijeta, rođena 1893, umrla od tifusa 03.05.1943.
34. Kolundžija Branka Nedeljka, rođena 1943, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 11.07.1943. u selu.
35. Krnić Nikole Milka, rođena 1899, umrla od tifusa 07.04.1943.
36. Kukić Miloša Danica, rođena 1942, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 02.03.1943. u selu.
37. Kukić Pavla Danica, rođena 1937, umrla od tifusa u bjekstvu 10.05.1943. u Zbjegu.
38. Kukić Sime Dragica, rođena 1939, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 03.01.1944. u selu.
39. Kukić Nikole Dušan, rođen 1887, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 10.03.1943. u selu.
40. Kukić Sime Dušanka, rođena 1918, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 11.05.1943. u selu.
41. Kukić Sime Ilija, rođen 1942, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 30.01.1944. u selu.
42. Kukić Sime Mane, rođen 1943, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 29.04.1943. u selu.
43. Kukić Radovana Marija, rođena 1941, umrla od prehlade i tifusa u bjekstvu 05.08.1943. u Zbjegu.
44. Kukić Sime Milan, rođen 1942, umro od tifusa u bjekstvu 30.04.1943. u Zbjegu.
45. Kukić Sime Mila, rođena 1939, umrla od tifusa u bjekstvu 07.04.1943. u Zbjegu.
46. Kukić Bože Mile, rođen 1870, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 06.04.1943.
47. Kukić Sime Mile, rođen 1939, umro od tifusa u bjekstvu 30.04.1943. u Zbjegu.
48. Kukić Jovana Petar, rođen 1896, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 01.05.1943. u selu.
49. Kukić Petra Simo, rođen 1885, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 19.04.1943. u selu.
50. Kukić Đurđa Stana, rođena 1889, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 04.05.1943.
51. Kukić Dušana Branko, rođen 1942, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 09.04.1943. u selu.
52. Kukić Dušana Milan, rođen 1938, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 11.05.1943. u selu.
53. Kunić Milutina Mile, rođen 1938, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 05.05.1943. u selu.
54. Kunić Milana Milica, rođena 1883, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 06.05.1943. u selu.
55. Kunić Ilije Milica, rođena 1939, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva

- 08.05.1943. u selu.
56. Kunić Ilije Sofija, rođena 1936, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 19.04.1943. u selu.
57. Ličina Dane Branko, rođen 1941, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 07.05.1943. u selu.
58. Ličina Đure Dragica, rođena 1940, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 08.05.1943. u selu.
59. Ličina Dane Dragica, rođena 1942, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 30.04.1943. u selu.
60. Ličina Đure Dušan, rođen 1942, umro od tifusa u bjekstvu 19.04.1943. u Zbjegu.
61. Livada Miloša Boško, rođen 1944, umro od prehlade i tifusa nakon povratka iz bjekstva 07.04.1944. u selu.
62. Livada Stevana Dušan, rođen 190., umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 20.04.1943. u selu.
63. Livada Ilije Đuka, rođena 1934, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 20.04.1943. u selu.
64. Livada Rade Milena, rođena 1900, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 30.04.1943. u selu.
65. Livada Rade Milica, rođena 1867, umrla od tifusa u bjekstvu 01.04.1943. u Zbjegu.
66. Livada Ilije Milka, rođena 1941, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 11.04.1943. u selu.
67. Livada Vuje Stevan, rođen 1878, umro od tifusa 23.04.1943.
68. Livada Miloša Zlata, rođena 1942, umrla od prehlade i tifusa u bjekstvu 20.04.1942. kod Primišlja.
69. Milošević Petra Milić, rođen 1887, umro od tifusa 10.04.1943.
70. Opačić Ilije Dušan, rođen 1941, umro od tifusa 10.04.1943.
71. Opačić Ilije Ljubica, rođena 1913, član AFŽ, umrla od tifusa 09.05.1943.
72. Pilja Radovana Boja, rođena 1887, umrla od tifusa 01.05.1943.
73. Pilja Dane Danica, rođena 1900, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 27.04.1943. u selu.
74. Pilja Milana Danica, rođena 1936, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 10.03.1943. u selu.
75. Pilja Milana Draginja, rođena 1937, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 17.04.1943. u selu.
76. Pilja Dušana Mile, rođen 1937, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 07.05.1943. u selu.
77. Pilja Radovana Simo, rođen 1867, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 19.04.1943. u selu.
78. Pilja Dane Sofija, rođena 1907, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 30.04.1943. u selu.
79. Pjevac Radovana Ilija, rođen 1889, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 21.04.1943. u selu.
80. Pjevac Mile Kata, rođena 1889, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 30.05.1943. u selu.
81. Pjevac Milovana Mane, rođen 1896, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 09.04.1943. u selu.
82. Pjevac Petra Mile, rođen 1878, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 01.04.1943. u selu.
83. Pjevac Radovana Milka, rođena 1891, umrla od tifusa nakon povratka iz

- bjekstva 20.05.1943. u selu.
84. Pjevac Đure Milka, rođena 1942, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 02.05.1943. u selu.
85. Popović Marka Dragica, rođena 1907, umrla od tifusa 16.05.1943.
86. Ralić Jose Draginja, rođena 1890, umrla od tifusa 02.04.1943. u Primišljanском Tržiću.
87. Ralić Nikole Milija, rođena 1935, umrla od tifusa 21.05.1943.
88. Rončević Avrama Marija, rođena 1889, umrla od tifusa 13.04.1943.
89. Rončević Milovana Petar, rođen 1893, umro od tifusa 22.04.1943.
90. Šaša Milana Božica, rođena 1938, umrla od tifusa 04.05.1943.
91. Šaša Milana Dušan-ka, rođena 1935, umrla od tifusa nakon bjekstva 01.05.1943.
92. Šaša Đurđa Jelica, rođena 1888, umrla od tifusa 26.03.1943. u Zbjegu.
93. Vidović Milovana Mile, rođen 1891, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 06.05.1943. u selu.
94. Vidović Đure Mile, rođen 1938, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 01.06.1943. u selu.
95. Vidović Rade Nedeljka, rođena 1942, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 31.05.1943. u selu.
96. Vidović Mile Sofija, rođena 1918, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 02.06.1943. u selu.
97. Zec Sime Danica, rođena 1936, umrla od tifusa 17.04.1943.
98. Zec Miće Đuro, rođen 1896, umro od tifusa 30.05.1943.
99. Zec Mane Đuro, rođen 1936, umro od tifusa 19.04.1943.
100. Zec Sime Đuro, rođen 1941, umro od tifusa 12.04.1943.
101. Zec Milana Mile, rođen 1942, umro od tifusa 23.05.1943.
102. Zec Milana Nikola, rođen 1937, umro od tifusa 02.04.1943.
103. Zec Petra Sava, rođena 1893, umrla od tifusa 20.04.1943.
104. Zec Milana Sofija, rođena 1942, umrla od tifusa 29.05.1943.
105. Zec Pavla Viola, rođena 1899, umrla od tifusa 22.05.1943.
- Tržić Primišljanski**
1. Batalo Milovana Đuro, rođen 1888, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 15.04.1943. u selu.
 2. Bojanić Đurđa Ilija, rođen 1896, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 10.05.1943.
 3. Bojanić Blagoja Milić, rođen 1887, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 01.04.1943. u selu.
 4. Bojanić Jandre Sovre, rođen 1901, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 13.05.1943. u selu.
 5. Jović Milovana Đuro, rođen 1895, žandar u mirovini, umro od prehlade i tifusa u bjekstvu pred neprijateljem 10.04.1942. kod Perjasice.
 6. Kosić Mile Nikola, rođen 1887, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 03.06.1943. u selu.
 7. Kosić Save Rade, rođen 1891, umro od tifusa u bjekstvu 30.03.1943. u Dubravi.
 8. Kosić Nikole Savo, rođen 1894, umro od tifusa

nakon povratka iz bjekstva
04.06.1943. u selu.

9. Kukić Tome Anica, ro-
đena 1887, umrla od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
13.05.1943. u selu.

10. Miljković Mile Milija,
rođena 1889, umrla od tifu-
sa nakon povratka iz bjek-
stva 20.03.1943. u selu.

11. Miljković Petra Pavao,
rođen 1887, umro od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
13.05.1943. u selu.

12. Mutić Dragića Milka,
rođena 1901, umrla od tifu-
sa nakon povratka iz bjek-
stva 10.04.1943. u selu.

13. Pekeč Ilije Đuka, ro-
đena 1900, umrla od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
01.04.1943. u selu.

14. Pekeč Mile Milica, ro-
đena 1884, umrla od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
17.04.1943. u selu.

15. Pekeč Pavla Petar,
rođen 1896, umro od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
02.05.1943. u selu.

16. Rončević Milića Milica,
rođena 1930, umrla od tifu-
sa nakon povratka iz bjek-
stva 13.04.1943. u selu.

17. Savić Luke Marija, ro-
đena 1875, umrla od tifusa

nakon povratka iz bjekstva
09.04.1943. u selu.

18. Savić Luke Marta, ro-
đena 1859, umrla od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
10.03.1943. u selu.

19. Savić Nikole Miloš,
rođen 1919, umro od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
07.04.1943. u selu.

20. Savić Pavla Nikola,
rođen 1884, umro od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
15.03.1943. u selu.

21. Savić Nikole Stana, ro-
đena 1900, umrla od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
07.03.1943. u selu.

22. Travica Petra Anđelija,
rođena 1902, umrla od tifu-
sa nakon povratka iz bjek-
stva 13.05.1943. u selu.

23. Travica Đure Danica,
rođena 1891, umrla od tifu-
sa nakon povratka iz bjek-
stva 30.03.1943. u selu.

24. Travica Đure Marija,
rođena 1899, umrla od tifu-
sa nakon povratka iz bjek-
stva 10.05.1943. u selu.

25. Travica Đure Milka, ro-
đena 1918, umrla od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
10.05.1943. u selu.

26. Travica Mile Petar,
rođen 1934, umro od tifusa

nakon povratka iz bjekstva
07.05.1943. u selu.

27. Travica Save Savo,
rođen 1878, umro od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
13.05.1943. u selu.

28. Travica Stevana Todor,
rođen 1897, umro od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
29.03.1943.

29. Tumara Milovana
Marija, rođena 1906, umrla
od tifusa nakon povratka iz
bjekstva 03.04.1943. u selu.

30. Tumara Mile Milija, ro-
đena 1888, umrla od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
21.04.1943. u selu.

31. Tumara Sime Stana, ro-
đena 1907, umrla od tifusa
nakon povratka iz bjekstva
07.04.1943. u selu.

32. Zorić Milovana Mi-
hajlo, rođen 1895, umro od
tifusa nakon povratka iz
bjekstva 31.03.1943. u selu.

33. Zorić Petra Nedeljka,
rođena 1924, umrla od tifu-
sa nakon povratka iz bjek-
stva 30.03.1943. u selu.

Donje Primišlje

1. Adžibaba Dušana
Branka, rođena 1937, umrla
od tifusa nakon povratka iz

- bjekstva 05.04.1943. u selu.
2. Bjelopetrović Milivoja Rade, rođen 1909, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva.
3. Bjelopetrović Stanka Smiljana, rođena 1900, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva.
4. Dević Stevana Fanika, rođena 1889, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 04.05.1943. u selu.
5. Dević Kata, rođena 1882, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 03.04.1943. u selu.
6. Dević Rade Marko, rođen 1900, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 13.04.1943. u selu.
7. Dević Milića Mila, rođena 1890, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 01.04.1943. u selu.
8. Dević Todora Mileta, rođen 1867, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 07.04.1943. u selu.
9. Dević Nikole Milica, rođena 1888, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 18.04.1943. u selu.
10. Dević Đure Pavao, rođen 1890, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 03.04.1943. u selu.
11. Dević Save Todor, rođen 1879, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 04.05.1943. u selu.
12. Grković Đure Jelena, rođena 1943, umrla od prehlade i tifusa kao posljedice bjekstva 05.04.1943. u selu.
13. Grković Đure Rade, rođen 1940, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 20.08.1943. u selu.
14. Ilić Petra Mila, rođena 1882, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 04.05.1943. u selu.
15. Ilić Stevana Stevan, rođen 1881, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 12.04.1943. u selu.
16. Jajić Milutina Dušanka, rođena 1935, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 04.06.1943. u selu.
17. Karajlović Stanka Milka, rođena 1902, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 07.05.1943. u selu.
18. Krnić Sime Draginja, rođena 1889, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 25.04.1943. u selu.
19. Krnić Ilije Ignjatija, rođen 1869, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 09.04.1943. u selu.
20. Krnić Jovana Radovan, rođen 1886, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 18.04.1943. u selu.
21. Kukić Sime Stana, rođena 1900, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 11.05.1943. u selu.
22. Lončar Stevana Božica, rođena 1919, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 12.04.1943. u selu.
23. Lončar Milovana Draginja, rođena 1891, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 01.04.1943. u selu.
24. Lončar Todora Mila, rođena 1872, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 07.03.1943. u selu.
25. Lončar Todora Miladin, rođen 1900, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 08.04.1943. u selu.
26. Majstorović Mile Smilja, rođena 1936, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 10.05.1943. u selu.
27. Mirić Milovana Milka, rođena 1891, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 05.04.1943. u selu.
28. Mirić Save Rade, rođen 1886, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva

- 10.04.1943. u selu.
29. Novaković Rade Josip, rođen 1885, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 01.06.1943. u selu.
30. Novaković Mane Ružica, rođena 1929, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 18.03.1943. u selu.
31. Novaković Ilije Jovan, rođen 1938, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 14.04.1943. u selu.
32. Pović Đurđa Draginja, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 08.05.1943. u selu.
33. Pović Nikole Dušan, rođen 1903, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 27.05.1943. u selu.
34. Pović Milovana Ignjacija, rođen 1932, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 01.03.1943. u selu.
35. Pović Nikole Ilija, rođen 1888, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 21.05.1943. u selu.
36. Pović Stevana Marija, rođena 1905, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 04.06.1943. u selu.
37. Pović Stevana Stana, rođena 1902, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 09.05.1943. u selu.
38. Preradović Miloša Danica, rođena 1930, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 07.05.1943. u selu.
39. Preradović Đure Đuro, rođen 1899, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 03.05.1943. u selu.
40. Preradović Đure Mira, rođena 1938, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 07.04.1943. u selu.
41. Romić Save Ilija, rođen 1900, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 10.04.1943. u selu.
42. Simić Rade Dušan, rođen 1910, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 04.05.1943. u selu.
43. Simić Luke Ljubica, rođena 1906, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 04.04.1943. u selu.
44. Simić Todora Rade, rođen 1878, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 14.03.1943. u selu.
45. Smoljanović Milovana Anđelija, rođena 1900, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 02.05.1943. u selu.
46. Smoljanović Milića Anica, rođena 1913, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 13.05.1943. u selu.
47. Smoljanović Mane Anđelija, rođena 1908, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 17.03.1943. u selu.
48. Smoljanović Nikole Đuro, rođen 1874, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 31.03.1943. u selu.
49. Smoljanović Rade Mile, rođen 1900, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 30.05.1943. u selu.
50. Smoljanović Mojsije Milica, rođena 1875, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 01.04.1943. u selu.
51. Smoljanović Miloša Milić, rođen 1928, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 01.04.1943. u selu.
52. Smoljanović Rade Miloš, rođen 1907, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 19.04.1943. u selu.
53. Stojaković Nikole Milka, rođena 1936, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 03.04.1943. u selu.
54. Sučević Jovana Milica, rođena 1913, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 15.04.1943. u selu.
55. Ulemek Stevana Milija, rođena 1899, umrla od tifusa

sa nakon povratka iz bjekstva 10.05.1943. u selu.

56. Ulemek Kate Milovan, rođen 1912, umro od tifusa nakon povratka iz bjekstva 06.05.1943. u selu.

57. Zorić Đure Danica, rođena 1912, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 03.04.1943. u selu.

58. Zorić Petra Jelica, rođena 1880, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 07.04.1943. u selu.

59. Zorić Sime Naka, rođena 1902, umrla od tifusa nakon povratka iz bjekstva 06.05.1943. u selu.

60. 198. Zorić Josipa Petra, rođena 1902, umrla od tifusa 10.03.1943. u selu.

Tržić Tounjski

1. Brnjilović Vučena Nevenka, rođena 1940, umrla od tifusa i gladi u bjekstvu 27.04.1943. u Toboliću.

2. Brnjilović Jovana Smiljana, rođena 1887, umrla od tifusa 10.05.1943. u selu.

3. Cimeša Jovana Milica, rođena 1885, umrla od tifusa 01.04.1943. u selu.

4. Juzbašić Smiljana Dragić, rođen 1909, umro od

tifusa 10.05.1943. u selu.

5. Tordić Jovana Draginja, rođena 1895, umrla od tifusa 27.04.1943. u Zbjegu.

Tobolić

1. Alinčić Milivoja Boja, rođena 1880, umrla od tifusa 29.03.1943.

2. Alinčić Mile Dragica, rođena 1914, umrla od tifusa 01.06.1943.

3. Alinčić Đuke Đuro, rođen 1907, umro od tifusa 30.06.1943.

4. Alinčić Mile Đuro, rođen 1932, umro od tifusa 10.01.1943.

5. Alinčić Ilije Đuka, rođena 1883, umrla od tifusa 30.05.1943.

6. Alinčić Ilije Miladin, rođen 1888, umro od tifusa 15.03.1943.

7. Alinčić Bože Miloš, rođen 1909, umro od tifusa 30.04.1943.

8. Alinčić Bože Sofija, rođena 1909, umrla od tifusa 30.04.1943.

9. Čaćić Đurana Mihajlo, rođen 1878, umro od tifusa 06.04.1943.

10. Jančić Milutina Đuro, rođen 1940, umro od tifusa

13.03.1943.

11. Jančić Đurđa Petar, rođen 1943, umro od tifusa 15.03.1943.

12. Katić Petra Smiljana, rođena 1908, umrla od tifusa 30.03.1943.

13. Krnić Vuka Đuka, rođena 1898, umrla od tifusa 27.03.1943.

14. Krnić Đurđa Ilija, rođen 1875, umro od tifusa 01.04.1943.

15. Krnić Mane Milan, rođen 1943, umro od tifusa 08.01.1944.

16. Krnić Mane Milica, rođena 1942, umrla od tifusa 17.03.1943.

17. Ljevnaić Sime Dragica, rođena 1888, umrla od tifusa 01.11.1942.

18. Ljevnaić Petra Ksenija, rođena 1886, umrla od tifusa 07.04.1943.

19. Ljevnaić Bože Mila, rođena 1890, umrla od tifusa 01.05.1943.

20. Ljevnaić Petra Mile, rođen 1883, umro od tifusa 10.02.1943.

21. Ljevnaić Dušana Milica, rođena 1943, umrla od tifusa 09.05.1943.

22. Ljevnaić Nikole Sara, rođena 1870, umrla od tifu-

- sa 01.04.1943.
23. Miladinović Ivana Marija, rođena 1925, umrla od tifusa 30.04.1943.
24. Miladinović Rade Mile, rođen 1896, umro od tifusa 27.03.1943.
25. Miladinović Mile Pero, rođen 1900, umro od tifusa 15.02.1944.
26. Milković Laze Boja, rođena 1931, umrla od tifusa 30.05.1944.
27. Milković Milovana Bosiljka, rođena 1943, umrla od tifusa 30.05.1944.
28. Milković Stevana Dane, rođen 1906, umro od tifusa 03.05.1943.
29. Milković Bože Danica, rođena 1903, umrla od tifusa 06.06.1943.
30. Milković Jovana Danica, rođena 1916, umrla od tifusa 01.06.1943.
31. Milković Rada Danica, rođena 1941, umrla od tifusa 07.06.1943.
32. Milković Gavre Dušan-ka, rođena 1927, umrla od tifusa 30.03.1943.
33. Milković Luke Mane, rođen 1898, umro od tifusa 31.05.1943.
34. Milković Mihajla Miladin, rođen 1872, umro od tifusa 21.03.1943.
35. Milković Stevana Milić, rođen 1890, umro od tifusa 07.03.1943.
36. Milković Laze Milija, rođen 1942, umro od tifusa 22.03.1943.
37. Milković Radovana Milka, rođena 1905, umrla od tifusa 20.04.1943.
38. Milković Miće Milka, rođena 1905, umrla od tifusa 05.05.1943.
39. Milković Dušana Rade, rođen 1899, umro od tifusa 19.03.1943.
40. Milković Ilije Sofija, rođena 1879, umrla od tifusa 31.03.1943.
41. Milković Nikole Sofija, rođena 1879, umrla od tifusa 13.06.1943.
42. Milković Rade Stana, rođena 1891, umrla od tifusa 30.06.1943.
43. Pekeč Miloša Milka, rođena 1942, umrla od tifusa 12.12.1943.
44. Petić Mile Anka, rođena 1940, umrla od tifusa 19.06.1943.
45. Petić Mane Dušan, rođen 1940, umro od tifusa 23.04.1943.
46. Petić Ilije Mile, rođen 1904, umro od tifusa 20.12.1943.
47. Petić Mane Milica, rođena 1941, umrla od tifusa 28.03.1943.
48. Petić Mane Miloš, rođen 1942, umro od tifusa 05.03.1944.
49. Petić Mile Mira, rođena 1943, umrla od tifusa 21.03.1945.
50. Petić Samojla Sofija, rođena 1899, umrla od tifusa 22.01.1945.
51. Pjevac Milana Dušan, rođen 1941, umro od tifusa 07.01.1943.
52. Pjevac Ilije Milka, rođena 1926, umrla od tifusa 21.09.1942.
53. Pjevac Sovre Nikola, rođen 1882, umro od tifusa 29.04.1942.
54. Pjevac Petra Rade, rođen 1873, umro od tifusa 29.04.1943.
55. Popović Steve Dušan, rođen 1915, umro od tifusa 31.03.1943.
56. Popović Milana Jeka, rođena 1941, umrla od tifusa 28.03.1943.
57. Popović Jovana Marija, rođena 1883, umrla od tifusa 23.04.1943.
58. Popović Stevana Milica, rođena 1913, umrla od

- tifusa 19.06.1943.
59. Popović Ilije Rade, rođen 1942, umro od tifusa 12.04.1943.
60. Popović Mihajla Sofija, rođena 1885, umrla od tifusa 23.04.1943.
61. Popović Jovana Spase, rođen 1942, umro od tifusa 27.03.1943.
62. Sekulić Koje Anđelija, rođena 1874, umrla od tifusa 31.01.1943.
63. Sekulić Mile Đuro, rođen 1883, umro od tifusa 16.06.1944.
64. Sekulić Ilije Mane, rođen 1931, umro od tifusa 16.04.1945.
65. Sekulić Mile Milica, rođena 1913, umrla od tifusa 17.04.1944.
66. Sekulić Nikole Milić, rođen 1873, umro od tifusa 25.05.1943.
67. Sekulić Đure Milovan, rođen 1932, umro od tifusa 16.04.1944.
68. Sekulić Bogdana Nedeljka, rođena 1941, umrla od tifusa 28.03.1943.
69. Sekulić Petra Vasilj, rođen 1882, umro od tifusa 28.02.1943.
70. Sušić Đuro, rođen 1896, umro od tifusa 17.05.1943.
71. Sušić Bože Milan, rođen 1920, umro od tifusa 31.03.1943.
72. Sušić Dušana Milica, rođena 1941, umrla od tifusa 30.03.1943.
73. Varat Jovana Janja, rođena 1880, umrla od tifusa 06.05.1943.
74. Varat Mane Marija, rođena 1890, umrla od tifusa 07.04.1943.
75. Varat Vučena Simo, rođen 1889, umro od tifusa 07.03.1943.
76. Vukelić Petra Stana, rođena 1872, umrla od tifusa 17.06.1943.
77. Vukelić Save Stevan, rođen 1861, umro od tifusa 09.06.1943.
- Vrelo Mrežnice i Tuk***
1. Batalo Mane Dušan, rođen 1904, umro od tifusa 20.04.1943.
2. Božić Mane Danica, rođena 1942, umrla od tifusa 10.02.1943.
3. Božić Ignjatija Janja, rođena 1885, umrla od tifusa 15.04.1943.
4. Božić Petra Mika, rođena 1900, umrla od tifusa 10.05.1943.
5. Božić Mile Nikola, rođen 1877, umro od tifusa 03.07.1945.
6. Božić Mane Stevo, rođen 1941, umro od tifusa 07.05.1943.
7. Brdar Stevana Đorđe, rođen 1886, umro od tifusa 25.02.1942.
8. Brdar Mile Nikola, rođen 1898, umro od tifusa 30.03.1943.
9. Čubra Milana Danica, rođena 1924, umrla od tifusa 19.05.1943.
10. Čubra Nikole Mila, rođena 1905, umrla do tifusa 13.05.1943.
11. Grahovac Jakova Nikola, rođen 1896, umro od tifusa 17.05.1943.
12. Ilić Mila Danica, rođena 1924, umrla od tifusa 29.06.1943.
13. Ilić Milića Danica, rođena 1940, umrla od tifusa 15.10.1943.
14. Ilić Rade Dragan, rođen 1940, umro od tifusa 03.04.1943.
15. Ilić Stevana Ilija, rođen 1910, umro od tifusa 28.03.1943.
16. Ilić Bože Jeka, rođena 1888, umrla od tifusa

15.03.1943.

17. Ilić Milana Jeka, rođena 1935, umrla od tifusa 16.05.1943.

18. Ilić Nikole Marija, rođena 1874, umrla od tifusa 1943.

19. Ilić Rade Marija, rođena 1941, umrla od tifusa 05.05.1943.

20. Ilić Stojana Mile, rođen 1888, umro od tifusa 30.04.1943.

21. Ilić Jovana Milica, rođena 1880, umrla od tifusa 20.04.1943.

22. Ilić Miladina Milivoj, rođen 1878, umro od tifusa 07.04.1943.

23. Ilić Dragoja Milka, rođena 1903, umrla od tifusa 08.04.1943.

24. Ilić Dušana Miloš, rođen 1940, umro od tifusa 17.02.1943.

25. Ilić Milivoja Milovan, rođen 1900, umro od tifusa 06.04.1943.

26. Ilić Milovana Milovan, rođen 1942, umro od tifusa 15.04.1943.

27. Ilić Dušana Niko, rođen 1937, umro od tifusa 21.04.1943.

28. Ilić Mila Stojan, rođen 1902, umro od tifusa

15.05.1943.

29. Ilić Rade Todor, rođen 1904, umro od tifusa 17.05.1943.

30. Kosovac Marka Mila, rođena 1901, umrla od tifusa 17.05.1943.

31. Milković Ilije Đuro, rođen 1908, umro od tifusa 30.04.1943.

32. Milković Ilije Mila, rođena 1893, umrla od tifusa 30.04.1943.

33. Milković Stane Mila, rođena 1895, umrla od tifusa 15.04.1943.

34. Okaš Bože Đuro, rođen 1937, umro od tifusa 07.05.1943.

35. Pjevac Stevana Ilija, rođen 1908, umro od tifusa 28.03.1943.

36. Popović Milića Đuro, rođen 1905, umro od tifusa 24.05.1943.

37. Popović Mile Marija, rođena 1926, umrla od tifusa 24.05.1943.

38. Popović Milana Milica, rođena 1935, umrla od tifusa 07.07.1943.

39. Radonić Milana Dragan, rođen 1940, umro od tifusa 19.04.1943.

40. Rakinić Sime Milan, rođen 1942, umro od tifusa

10.02.1943.

41. Rakinić Todora Mile, rođen 1893, umro od tifusa 06.06.1943.

42. Rakinić Sime Mile, rođen 1940, umro od iscrpljenosti i tifusa 20.04.1945.

43. Rakinić Milana Milica, rođena 1926, umrla od tifusa 06.05.1943.

Zbjeg

1. Barać Dane Božica, rođena 1890, umrla od tifusa 20.03.1943. u selu.

2. Barać Vuka Dane, rođen 1877, umro od tifusa 15.04.1943.

3. Barać Dane Dušanka, rođena 1942, umrla od tifusa 10.03.1943.

4. Barać Milovana Đuro, rođen 1877, umro od tifusa 23.04.1943.

5. Barać Mile Marija, rođena 1883, umrla od tifusa 10.03.1943.

6. Barać Jovana Mila, rođena 1892, umrla od tifusa 05.04.1943.

7. Barać Laze Milovan, rođen 1889, umro od tifusa 01.04.1943.

8. Bjelobrč Bože Luka, rođen 1891, žandarmerijski

- narednik u penziji, umro od tifusa 27.04.1943.
9. Bjelobrk Mihajla Milica, rođena 1908, umrla od tifusa 15.03.1943. u Mrzlom Polju.
10. Brujić Mile Dane, rođen 1940, umro od tifusa 10.03.1943.
11. Brujić Dane Mihajlo, rođen 1940, umro od tifusa 22.05.1943.
12. Brujić Mile Milica, rođena 1939, umrla od tifusa 04.04.1943.
13. Brujić Dragića Milica, rođena 1941, umrla od tifusa 30.04.1943.
14. Brujić Koje Sara, rođena 1905, umrla od tifusa 11.05.1943.
15. Dodig Jovana Danica, rođena 1938, umrla od tifusa 15.04.1943.
16. Dodig Koje Milan, rođen 1941, umro od tifusa 30.04.1943.
17. Dodig Ilije Milica, rođena 1887, umrla od tifusa 18.05.1943.
18. Dodig Petra Milica, rođena 1907, umrla od tifusa 06.05.1943.
19. Dojanović Vuka Joso, rođen 1873, umro od tifusa 25.04.1943. u Mrzlom Polju.
20. Dojanović Jovana Mila, rođena 1873, umrla od tifusa 10.01.1943. u Mrzlom Polju.
21. Dojanović Miladina Mira, rođena 1941, umrla od tifusa 08.04.1943. u Mrzlom Polju.
22. Ilić Mane Latinka, rođena 1913, umrla od tifusa 15.05.1943.
23. Ilić Mihajla Mane, rođen 1903, umro od tifusa 28.04.1943.
24. Ilić Mile Mihajlo, rođen 1873, umro od tifusa 20.05.1943.
25. Ilić Laze Mila, rođena 1878, umrla od tifusa 20.05.1943.
26. Ilić Mile Milivoj, rođen 1868, umro od tifusa 27.04.1943.
27. Katić Vasilija Anica, rođena 1883, umrla od tifusa 15.04.1943. u Jarku kod Zbjega.
28. Kosanović Milana Danica, rođena 1907, umrla od tifusa 21.04.1943.
29. Kosanović Todora Desa, rođena 1937, umrla od tifusa 16.05.1943.
30. Kosanović Dragića Desanka, rođena 1936, umrla od tifusa 08.03.1943.
31. Kosanović Rade Janka, rođena 1916, umrla od tifusa 15.04.1943.
32. Kosanović Todora Mića, rođen 1937, umro od tifusa 21.05.1943.
33. Kosanović Mile Milan, rođen 1908, umro od tifusa 15.04.1943.
34. Kosanović Milovana Milan, rođen 1940, umro od tifusa 16.04.1943.
35. Kosanović Mane Milan, rođen 1942, umro od tifusa 21.02.1943.
36. Kosanović Radonje Mile, rođen 1878, umro od tifusa 15.03.1943.
37. Kosanović Đurđa Mile, rođen 1887, umro od tifusa 27.04.1943.
38. Kosanović Pavla Milica, rođena 1899, umrla od tifusa 25.04.1943.
39. Kosanović Mile Milka, rođena 1910, umrla od tifusa 16.03.1943.
40. Kosanović Pavla Rade, rođen 1942, umro od tifusa 15.03.1943.
41. Kosovac Bude Branko, rođen 1933, umro od tifusa 05.04.1943.
42. Kosovac Todora Bude, rođen 1896, umro od tifusa 16.04.1943.

43. Kosovac Bude Dragan, rođen 1940, umro od tifusa 14.03.1943.
44. Kovačević Nikole Dragica, rođena 1913, umrla od tifusa 05.05.1943. u Jarku kod Zbjega.
45. Kovačević Todora Nikola, rođen 1883, umro od tifusa 04.05.1943. u Jarku kod Zbjega.
46. Kovačević Milića Rade, rođen 1937, umro od tifusa 23.04.1943.
47. Krnić Ljubomira Boja, rođena 1897, umrla od tifusa 07.07.1943. u Mrzlom Polju.
48. Krnić Milana Dragica, rođena 1924, umrla od tifusa 08.03.1943.
49. Krnić Mihajla Dragić, rođen 1908, umro od tifusa 10.03.1943. u Mrzlom Polju.
50. Krnić Pavla Marija, rođena 1890, umrla od tifusa 31.03.1943.
51. Krnić Dane Milan, rođen 1905, umro od tifusa 06.04.1943.
52. Krnić Ilije Milica, rođena 1922, umrla od tifusa 10.04.1943. u Mrzlom Polju.
53. Krnić Mihajla Milka, rođena 1925, umrla od tifusa 02.05.1943.
54. Krnić Milovana Petar, rođen 1941, umro od tifusa 15.04.1943. u Mrzlom Polju.
55. Kukić Ilije Dušan, rođen 1938, umro od tifusa 25.04.1943. u Zbjegu.
56. Kukić Janja, rođena 1875, umrla od tifusa 27.03.1943.
57. Kukić Luke Marija, rođena 1888, umrla od tifusa 16.04.1943.
58. Kukić Đure Marija, rođena 1930, umrla od tifusa 20.05.1943.
59. Kukić Milića Milija, rođena 1900, umrla od tifusa 10.04.1943.
60. Kukić Novaka Milka, rođena 1913, umrla od tifusa 15.06.1943.
61. Kukić Mihajla Novak, rođen 1893, umro od tifusa 20.02.1943.
62. Kukić Đure Sofija, rođena 1940, umrla od tifusa 17.04.1943.
63. Malbaša Milovana Milica, rođena 1920, umrla od tifusa 12.03.1943. u Mrzlom Polju.
64. Miljković Todora Božo, rođen 1905, umro od tifusa 17.04.1944.
65. Miljković Marka Mile, rođen 1921, umro od tifusa 08.03.1943.
66. Miljković Sime Milija, rođena 1903, umrla od tifusa 06.05.1943.
67. Miljković Jovana Milovan, rođen 1871, umro od tifusa 26.04.1943.
68. Miljković Maksima Radiša, rođen 1883, umro od tifusa 12.04.1943.
69. Momčilović Damjana Rade, rođen 1883, umro od tifusa 20.04.1943.
70. Momčilović Petra Sara, rođena 1883, umrla od tifusa 15.05.1943.
71. Momčilović Todora Vuk, rođen 1882, umro od tifusa 20.05.1943.
72. Ogrizović Sime Nikola, rođen 1878, umro od tifusa 30.04.1943.
73. Petković Dragića Dušan, rođen 1942, umro od tifusa 15.04.1943.
74. Petković Janka Jovan, rođen 1888, umro do tifusa 29.04.1943.
75. Petković Stevana Mane, rođen 1935, umro od tifusa 04.05.1943.
76. Petković Đure Milija, rođena 1904, umrla od tifusa 28.04.1943.
77. Petković Stevana Radonja, rođen 1940, umro od

- tifusa 08.02.1943.
78. Petković Filipa Sofija, rošena 1893, umrla od tifusa 05.05.1943.
79. Pilja Milivoja Dane, rođen 1876, umro od tifusa 20.03.1943.
80. Pilja Ilije Marta, rođena 1878, umrla od tifusa 18.05.1943.
81. Pjevac Steve Milica, rođena 1841, umrla od tifusa 30.03.1943. u Mrzlom Polju.
82. Polovina Stojana Sara, rođena 1887, umrla od tifusa 21.03.1943.
83. Popović Jovana Dušan, rođen 1908, umro od tifusa 01.04.1943.
84. Popović Petra Ivan, rođen 1898, umro od tifusa 28.04.1943.
85. Popović Jovana Janja, rođena 1895, umrla od tifusa 08.03.1943.
86. Popović Spasoja Marija, rođena 1942, umrla od tifusa 15.06.1943.
87. Popović Vasilija Milica, rođena 1879, umrla od tifusa 20.05.1943.
88. Popović Ivana Milka, rođena 1940, umrla od tifusa 15.03.1943.
89. Popović Marka Milovan, rođen 1875, umro od
- tifusa 15.02.1943.
90. Popović Marka Todor, rođen 1875, umro od tifusa 10.04.1943.
91. Ralić Sime Dmtar, rođen 1883, umro od tifusa 30.04.1943.
92. Ralić Ninka Đuro, rođen 1905, umro od tifusa 13.04.1943.
93. Ralić Stevana Milka, rođena 1925, umrla od tifusa 20.05.1943.
94. Ralić Mihajla Nikola, rođen 1877, umro od tifusa 25.04.1943.
95. Ralić Mihajla Simo, rođen 1876, umro od tifusa 16.04.1943.
96. Ribar Milića Marija, rođena 1868, umrla od tifusa 28.04.1943. u Mrzlom Polju.
97. Ribar Milovana Milan, rođen 1893, umro od tifusa 05.05.1943.
98. Ribar Petra Mile, rođen 1881, umro od tifusa 05.05.1943. u Mrzlom Polju.
99. Ribar Ilije Milić, rođen 1895, umro od tifusa 10.05.1943. u Mrzlom Polju.
100. Sekulić Miloša Milica, rođena 1942, umrla od tifusa 06.05.1943.
101. Smoljanović Miladina
- Marko, rođen 1938, umro od tifusa 15.01.1943. u Mrzlom Polju.
102. Smoljanović Jovana Mile, rođen 1895, umro od tifusa 21.05.1943. u Mrzlom Polju.
103. Smoljanović Sime Sofija, rođena 1895, umrla od tifusa 15.05.1943. u Mrzlom Polju.
104. Stanić Dmitra Kata, rođena 1892, umrla od tifusa 15.11.1943. u Mrzlom Polju.
105. Sušić Sime Mića, rođen 1924, umro od tifusa 15.05.1943. u Mrzlom Polju.
106. Trbojević Mihajla Dane, rođen 1878, umro od tifusa 14.05.1943. u Jarku kod Zbjega.
107. Trbojević Milana Dragojla, rođena 1883, umrla od tifusa 29.04.1943. u Jarku kod Zbjega.
108. Trbojević Jose Dragica, rođena 1904, umrla od tifusa 15.04.1943. u Jarku kod Zbjega.
109. Trbojević Bože Latinka, rođena 1909, umrla od tifusa 06.06.1943. u Jarku kod Zbjega.
110. Trbojević Todor Marija, rođena 1880, umrla od tifusa 30.04.1943. u Jarku

- kod Zbjega.
111. Trbojević Mile Marta, rođena 1893, umrla od tifusa 16.04.1943. u Jarku kod Zbjega.
112. Trbojević Nikole Mića, rođen 1876, umro od tifusa 13.05.1943. u Jarku kod Zbjega.
113. Trbojević Miladina Nikola, rođen 1927, umro od tifusa 09.01.1944. u Jarku kod Zbjega.
114. Trbojević Đurđa Vida, rođena 1923, umrla od tifusa 15.02.1943. u Jarku kod Zbjega.
115. Vukelić Sime Dragić, rođen 1900, umro od tifusa 10.03.1943.
116. Vukelić Đure Dušan, rođen 1941, umro od tifusa 29.01.1943. u Bjeljevinama.
117. Vukelić Dragića Đuro, rođen 1936, umro od tifusa 01.05.1943.
118. Vukelić Đurđa Mićan, rođen 1888, umro od tifusa 10.04.1943. u Mrzlom Polju.
119. Vukelić Sime Mihajlo, rođen 1894, umro od tifusa 07.05.1943. u Mrzlom Polju.
120. Vukelić Miladin, rođen 1891, umro od tifusa 18.04.1943. u Mrzlom Polju.
121. Vukelić Luke Milica, rođena 1901, umrla od tifusa 20.04.1943. u Mrzlom Polju.
122. Vukelić Rade Milovan, rođen 1895, umro od tifusa 30.04.1943. u Jarku kod Zbjega.
123. Vukelić Đurđa Sava, rođena 1893, umrla od tifusa 20.02.1943.
124. Vukelić Milanka Sofija, rođena 1898, umrla od tifusa 10.04.1943.
125. Vukelić Dragića Sofija, rođena 1941, umrla od tifusa 15.04.1943. u selu.

(Arhiva: legat Dušana
Livade

RATNA STRADANJA MOGA ZAVIČAJA (SJEĆANJA)⁽¹¹⁶⁾

Ovo svjedočanstvo Dragana Cvjetičanina uvrstio sam jer je dio jedne šire studije autora o svom zavičaju. Iz nje je vidljivo da je pomno istražio zatiranje kraja genocidom i etničkim čišćenjem i da je konzultirao brojne povijesne izvore što se vidi po priloženoj faktografiji.

Kratka povijest moga zavičaja

Moj zavičaj je selo Stara Kršlja i okolna naselja 4 km istočno od općinskog mjesta Rakovica na južnom Kordunu. To je prostor koga polukrugom obuhvata rijeka Korana od svog izvora iz Plitvičkih jezera do Slunja, gdje se nalaze brojna sela – Sadilovac, Lipovača, Kordunski Ljeskovac, Basara, Koranski Lug, Gornja i Donja Mašvina, Furjan, Brezovac, Broćanac, Jamarje, Lipovac, Nova Kršlja. To je većinom kraški teren sa dosta posnom i slabom zemljom. To je teritorija koja je nekoliko stoljeća bila poprište bezbrojnih ratnih sukoba između Habsburškog i Turskog Carstva. Starosjedilački hrvatski narod bio je izložen neprekidnim progonima, paljevinama i uništavanjima svega života od strane turske sile.

Tako je taj dio Korduna postao pustinja i ničija zemlja, preko koje su turske horde prodirale u Austrougarske zemlje, izvodeći napade ili povlačenje, sa opljačkanom robom i robljem. Na toj pustinji nitko nije mogao opstati niti stalno boraviti sve do progona Turaka iz austrougarskih zemalja.

Krajem osamnaestog stoljeća stekli su se uslovi da se opustošeni krajevi u zahvatu polukruga rijeke Korane ponovo nasele, preseljavanjem naroda iz drugih hrvatskih krajeva, koji je ranije izbjegao ispred turskih ofanziva. Većim dijelom to su bili Srbi, te nešto manje Hrvati, koji su po dolasku u Habsburšku Carevinu bili razmješteni po Lici i Krbavi.

Ovo naseljavanje vršeno je u organizaciji i pod nadzorom austrougarske

⁽¹¹⁶⁾ Ulomci iz šireg teksta: «Sjećanja na pretke, rodni kraj, rodbinu, porijeklo, običaje, ratna stradanja i druge događaje u ratnom i poratnom razdoblju».

skih vlasti i njihovih vojno-upravnih komandi – generalata, sa ciljem da se ojača front prema turskoj Bosni. Naseljenici su bili obavezni stalno biti pod oružjem i spremni za borbu protiv Turaka. Uživali su neke povlastice koje je Austro-Ugarska Carevina davala Krajišnicima.

Godine 1795. naseljeno je selo Stara Kršlja sa srpskim narodom od Udbine iz Like. Nasred sela, u neposrednoj blizini izvora zvanog Čatrnja, naselila se i moja familija, a lijevo i desno u selu su naseljene familije Zobenice, Vorkapići, Zinajići, Radakovići, Koturi, Grkovići, Budimlije i drugi. Slično su naseljavana i druga sela u tom kraju, s tim da je selo Nova Kršlja naseljeno Hrvatima tzv. Mađarima, te nešto manji broj u zaseoku Lipovac, tzv. Kranjcima.

Stradanja u Drugom svjetskom ratu (1941–1945.)

Aprila mjeseca 1941. godine došao je II. svjetski rat i crni dani za srpski narod na Kordunu i drugim krajevima u ustaškoj državi – NDH, koju su stvorili Hitler i Musolini odmah po okupaciji Jugoslavije. Ubrzo je nastalo čišćenje, progoni i ubijanje Srba.

Stvaranjem NDH 1941. godine i uspostavom ustaške vlasti, dio Korduna, omeđenog rijekom Koranom od izvora do Slunja i autocestom Plitvička Jezera – Slunj, našao se u potpunom okruženju ustaških garnizona i oružanih postaja. A kao što je poznato u tom okruženju živjelo je oko 90% srpskog stanovništva. Opkoljenost tog stanovništva oružanim ustaškim jedinicama – Slunj, Rakovica, Drežnik Grad, Vaganac, Tržačka Raštela, Tržac, Šturlić i između tih mjesta brojne oružničke postaje hrvatskih i muslimanskih nacional-fašističkih i antisrpskih usmjerenih ljudi i stanovništva u cjelini.

To okruženje nije bilo teško Paveliću uključiti u zlodjelo prema srpskom narodu. Odmah prvih mjeseci 1941. godine, pokupljeni su i pobijeni viđeniji Srbi, kako bi se obezglavio srpski narod po svim mjestima i selima opkoljenim sa svih strana. U narodu je zavladała neizvjesnost i strah. Ustaše su prijetili, pokrštavali i progonili. Došlo je do osvještenja i ustanka srpskog naroda, koji se listom uključi u otpor i borbu. Organizaciju otpora i ustanka protiv ustaškog terora, ostvarili su članovi KPJ, Stjepan Milašinčić, «Šiljo» (član CK Hrvatske iz karlovačkog partijskog rukovodstva) i Milojko Šaša predratni član KPJ rodom iz sela Sadilovac, uz pomoć aktivista seljaka i naprednih ljudi. U toku ljeta i jeseni 1941. godine formirane su partizanske grupe po svim

selima gdje je živilo srpsko stanovništvo, zatim su nastale čete.

U jesen 1941. godine ustaše su pokušali napade na više mjesta i naselja. Jedna od većih borbi vođena je na Velikom Vršiću između sela Grabovca i Stare Kršlje. Partizani su uspjeli odbiti ustaše. Sličnih pokušaja bilo je iz pravca Tržačkog Raštela, Tržca i Šturlića od strane ustaša i muslimana, te napadi na selo Bugar na bosanskoj strani. Upadi neprijatelja iz Slunja, Rakovice, Drežnika i drugih postaja bili su svakodnevni.

U zimu 1941–1942. godine ojačale su partizanske jedinice. Formirane su dvije čete i bataljon koji je ušao u sastav 2. kordunaškog partizanskog odreda koji je uspio jula mjeseca 1942. godine spasiti dosta naroda, opkoljenog sa svih strana, probiti obruč i izvući narod na slobodni teritorij u Zbjeg u Plašćansku dolinu.

Poznato je da je srpski narod južnog dijela Korduna, uglavnom općina Rakovica i Drežnik, za vrijeme Drugog svjetskog rata, pretrpio izuzetno velike ljudske i materijalne gubitke, od kojih se nikada nije oporavio. Kad je riječ o ustaškim zlodjelima nad narodom, najilustrativnije se to ogledalo na primjerima naselja navedenih dviju najjužnijih općina u kojima je na svirep način pobijeno, poklano i na druge načine istrebljeno gotovo dvije trećine srpskog naroda.

Masovno učešće srpskog naroda južnog Korduna u ustanku i borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika 1941–1945. vidi se po broju boraca, žrtava fašističkog terora i stradalih na razne druge načine (Tabela 1).

Tabela 1.
Stradanje srpskog stanovništva u selima južnog Korduna*

Općina	Selo	Pali borci	ŽFT**	Umrli od tifusa	Svega
Rakovica	Basara	16	31	48	95
	Brezovac	30	69	40	130
	Broćanac	23	84	65	172
	Čujić Brdo	5	23	23	51
	Drage	3			3
	Jamarje	18	26	72	116
	Kanac		8		8
	Koranski Lug	16	17	62	95
	Kord.Ljeskovac	98	420	164	682
	Korita	2	1		3
	Lipovac	23	32	43	98
	Mašvina	35	86	110	231
	Močila	82	61	214	357
	Mudrić Selo	18	35	45	98
	Nova Kršlja	23	166	151	340
	Ošt.Stanovi		9		9
	Rakovica	9	19	3	31
	Stara Kršlja	29	76	80	185
SVEGA	427	1.166	1.120	1.713	
Drežnik	Čatrnja		3		3
	Drežnik Grad	6	36		42
	Drež.Selište	5	2		7
	Grabovac	20	207	54	281
	Irinovac	10	92	17	119
	Korana		18		18
	Lipovača	8	45	30	83
	Sadilovac	48	385	34	467
	Smoljanac	9	24	29	62
	SVEGA	106	812	164	1.082

* Zbornik 18, Knjiga 1 i 2, Historijski arhiv Karlovac, 1988.

** Žrtve fašističkog terora.

Stradanje moje familije

U ranu zoru, 30. jula 1941. godine, došla su dvojica ustaša iz sela Nove Kršlje i uhapsili mog strica Nikolu Cvjetičanina, te u pidžami (u gaćama i košulji) odveli ga u Rakovicu. U isto vrijeme i na isti način uhapšena su i odvedena još trojica poznatijih Srba iz Stare Kršlje: Nikola Kotur, Dmtar Budimlija i

Simo Radaković.

Toga dana po svim srpskim selima općine Rakovica, ustaše su pohapsile više od stotinu Srba i pobili ih u blizini Rakovice, kod sela Krivaja – točnije u Oštarskim Stanovima. Tu je dakle skončao i moj stric Nikola.

Istog dana i skoro istih prijedodnevni sati, ubijena je i njegova supruga Ana. Kada je moj stric Nikola odveden, njegova žena Ana i moja majka Miluna dogovorile su se da spakuju dva zavežljaja sa nešto hrane i odjeće i odvojeno – svaka svojim putem (Ana preko Gmajine i Rendulić brda, a Miluna preko Gmajine i Čavić brda), odu u Rakovicu, da to odnesu stricu da nešto pojede i odjene se, kako bi lakše izdržao put na «prisilni rad u Njemačku» (tako su ustaše svijetu govorili da će uhapšeni Srbi otići u Njemačku na prisilni rad). Dogovor Ane i Milune da idu odvojeno bio je uzaludan. Došle su u Rakovicu, ali se nisu srele, niti su našle strica. Naišle su na opći metež ustaša i pohapšenih ljudi koje su prevozili kamioni na stratište. Narod je tjeran iz mjesta, nitko nije smio prilaziti niti što pitati. Ana i Miluna su se vraćale kući svaka svojim pravcem kako su i otišle. U to vrijeme – prijedodnevni sati, čula se jaka pucnjava iz pravca gdje su Srbi ubijeni. Međutim, nad velikom iskopanom jamom, gdje su dvojica po dvojica Srba vezani žicom prilazili nad jamu i ubijani, Milan Kvočka iz sela Broćanca je uspio osloboditi se žice od svog vezanog para, odgurnuti ustašu koji ga je držao i pobjeći, unatoč ustaškoj pucnjava za njim. Dok su se ustaše pribrali, Kvočka je uspio pobjeći i u kršu zametnuti trag. Ali ustaše su se dali u potjeru za njim na konjima i naletili su na Anu, suprugu strica Nikole, u blizini groblja Bliznici. Ubili su je s nekoliko hitaca iz pušaka. Nakon nekoliko sati našla ju je jedna žena iz sela, Sara Zobenica, mrtvu, razmrskane glave, svu krvavu i poderane odjeće. Vjerovatno su ju prije ubistva tukli i mučili.

Krajem aprila ili početkom maja 1941. godine moja starija braća Rade i Milan, nakon povratka kući iz razoružane Jugoslavenske vojske, odvedeni su od strane ustaša, te zajedno sa masom svojih vršnjaka Srba iz okolnih sela, potrpani u kamione u Novoj Kršlji, i u pratnji ustaša voženi u nepoznato, vjerovatno na strijeljanje. Međutim okupaciona Italijanska vojska susrela se sa kolonom kamiona i taocima u pratnji ustaša, te nakon rasprave i prepirke, oteli su ustašama taoce i otpremili ih u Italiju kao zarobljenike Jugoslavenske vojske.

Tako je iz naše familje nakon proglašenja NDH 1941. godine, nestalo četvoro članova, dvoje ubijeno, a dvoje slučajno završilo u ropstvu umjesto

na stratištu. Stric Nikola imao je tada 49 godina, strina Ana nešto mlađa, a braća Rade i Milan bili su mladi ljudi u najboljoj snazi. Dakle od 17 članova naše familije, ostalo nas je 13, od čega devetero djece, od kojih će nažalost još troje stradati od fašističkih progona i čišćenja NDH od srpskog življa. To su bile dvije kćerke brata mi Rade u dobi od osam i šest godina, Draga i Mara, i najmlađi mi brat Dušan od tri godine.

Nepunu godinu dana poslije – u julu mjesecu 1942. godine ustaše su spalile naše imanje i sve kuće i gospodarske zgrade u selu Stara Kršlja i okolnim selima u zahvatu rijeke Korane i ceste Drežnik Grad – Slunj. Svakog žitelja srpskih sela koga su uhvatili nemilosrdno su ubili ili zvjerski mučili i zaklali. Ipak, dosta naroda je uspjelo pobjeći u šumu Mašvinu – Cager, te uz zaštitu partizana preko noći pobjeći preko ceste Rakovica – Slunj blizu sela Broćanac i preko Mudrić glavice, prijeći na slobodnu teritoriju u sela Močila, Zbjeg, Tobolić, Primišlje, Plaščansku dolinu i druga mjesta, gdje je prihvaćen i razmješten po kućama. Ostala je sva stoka i živina po zapaljenim selima, što su ustaše pohvatali i odagnali sebi.

Nekim čudom, od svih gospodarskih zgrada našeg imanja, nije bio zapaljen naš ambar – drvena zgrada za smještaj žita, veličine oko 5x4 metra, u kojemu je bilo podosta pšenice. Vjerovatno su ustaše to zapazili i namjerno nisu zapalili ambar ili ga vatra nije zahvatila, jer je bio podalje od kuće. No, čudna je sudbina tog ambara, koga su ustaše rastavili i prevezli sebi u jedno od sela kod Rakovice. Tamo ga sastavili i koristili, ali ne dugo. Koliko se sjećam iz očeve priče, ustaša koji je odvezao naš ambar bio je iz sela Krivaja. Ne znam mu ime. No, početkom jedanaestog mjeseca 1942. godine, partizanske snage oslobodile su Bihać i skoro čitav Kordun, pa tako i sva mjesta i sela, te gradove do blizu Karlovca, među njima i selo Stara Kršlja i selo Krivaja, gdje je nekoliko mjeseci bio i naš ambar. Po odluci NOO u Rakovici, ambar je oduzet ustaši i vraćen, te ponovo sastavljen na našem zgarištu u Staroj Kršlji.

Preživjeli narod iz svih spaljenih sela vratio se nakon oslobođenja krajem novembra mjeseca 1942. godine iz zbjegova na opustošena svoja imanja, pa tako i naša familija. Moj otac (Stevo) je saznao za sudbinu našeg ambara. Ambar je u stvari bio jedina zgradica u čitavom selu koja nije izgorjela i prošla takvu «avanturu». Poslužio je našoj familiji da u njemu preživi do završetka Drugog svjetskog rata, pa i nešto duže. Doduše, napuštan je više puta zbog neprijateljskih ofanziva, a posebno u četvrtoj njemačko-ustaškoj

ofanzivi, u kojoj je nažalost teško nastradao narod Korduna i Banije. Krajem januara 1943. godine, bježeći ispred njemačkih i ustaških jedinica, naša familija zajedno sa ostalim narodom Korduna, bježala je preko Bihaća, Drvara, Glamoča i drugih mjesta sve do Livna. U bjegstvu su ih pratile teške muke. Bombardiranje kolona i zbjegova, glad i zima, tifus, umiranje djece i nemoćnih.

No u martu i aprilu, splasnula je četvrta ofanziva na prostoru Korduna i Banije, pa se narod vraćao svojim zgarištima. Taj povratak je skupo plaćen. Mnogo naroda je pomrlo od tifusa, gladi i drugih teškoća. Iz naše familije ostavili su svoje živote na tom putu troje djece. Dvije kćerke brata Rade (Draga i Mara) te moj najmlađi brat (Dušan).

No, ambar je ostao neoštećen i cijel, pa kad se vratio preživjeli dio familije našao je krov nad glavom, ali svi iscrpljeni tifusom, zimom, glađu i drugim mukama. Uz sve to bez hrane i drugih sredstava za život. Na sreću, opet su bili oslobođeni krajevi, sela i poneki gradovi, pa se tražila pomoć od stanovništva po hrvatskim i muslimanskim selima, često u vidu prošnje. Tako je moja majka često odlazila u muslimanska sela Tržac, Gata, Šturlić i druga gdje su ljudi ispoljili razumijevanje i pomoć. Tako su činile i druge žene iz našeg i drugih sela.

U toku kasnijih neprijateljskih ofanziva narod se sklanjao u obližnje šume, ali nije napuštao svoja sela.

Golgota povlačenja naroda

Početak četvrte neprijateljske ofanzive u januaru 1942. godine, narod sa Banije i Korduna masovno se povlačio – bježao ispred neprijatelja pod zaštitom partizanskih jedinica 7. banijske i 8. kordunaške udarne divizije, krećući se pravcem: Slunj – Bihać – Bos. Petrovac – Drvar – Glamoč – Livno, sve pod «pratnjom» neprijateljske avijacije i zimskih vremenskih neprilika, gladi, raznih bolesti, umiranja i drugog zla.

Nakon malaksavanja ofanzive, narod se vraćao svojim zavičajima i kućama u Baniju i Kordun, ali pod daleko težim uslovima i mukama, već desetkovan, razdvojenih familija, pogubljenih, umrlih članova familija, itd. Što je još gore, povratak razdvojenih je bio zaobilazan preko slobodnog teritorija ili poluslobodnog, često blizu neprijateljskih položaja, a što je najgore na-

stupio je masovno tifus. Pravac povratka je bio: Livno, zaobilazno Glamoč, zaobilazno Drvar – Trubar – Srb, Lapac, Frkašić – Korenica, Plitvička Jezera, selo Močila – selo Zbjeg, Primišlje – zaobilazno Veljun i dalje kroz polupusta naselja Korduna i skoro pusta banijska sela. Na svakom kilometru tog dugog puta ostajalo je mrtvih i nemoćnih starijih osoba i djece, umrlih od gladi i tifusa. Porodice su se razdvajale i međusobno zagubile. Majke su gubile djecu, djeca majke, te tako uslijed tifusa i polusvjesna u bunilu, gladna i promrzla, po nevremenu i noćnim lutanjima, umirala i ostajala na nepoznatim mjestima i pustinjama.

U tim strašnim neprilikama i naša se familija rasula na tri dijela. Najprije se zagubila snaša Milka, supruga brata Rade, sa dvije kćerke, Dragom i Marom, koje su umrle neutvrđenog dana i mjesta smrti. Zatim se zagubila druga snaša Milka, Milanova žena sa kćerkom Zorkom, koja je uspjela spasiti dijete i sebe unatoč tifusu. Otac Stevo i majka Miluna sa petero djece održali su se zajedno u povratku do mjesta Trubara na desnoj obali Une, zahvaćeni tifusom. Tu je umro moj trogodišnji brat Dušan, iscrpljen glađu, zimom i bolešću.

Taj teški povratak naroda svojim krajevima, odvijao se u toku februara, marta i aprila. Partizanske snage su ponovo ovladale krajevima i prostorima kojim se narod vraćao, ili su bili pod ničijom kontrolom. To su mahom bila pasivna i opustošena područja, spaljena i opljačkana naselja. Spora i nepotpuna uspostava organa vlasti, narodnooslobodilačkih odbora, kao i vojnih ustanova – komandi mjesta, otežavalo je to opće stanje, tako da je izostao bolje organizirani povratak. Tamo gdje je bilo donekle organizirano, pružana je pomoć povratnicima, ali većina je bila prepuštena sama sebi.

Ostatak Stevine familije (žena Miluna i četvoro djece) već zahvaćeni tifusom, krenuli su iz Trubara preko Srba i Donjeg Lapca prema Korenici. No, za nekoliko dana i noći, uspjeli su uz pomoć domaćeg stanovništva i mjesnih organa vlasti, dostići samo do sela Frkašić podno južne padine planine Plješevica. U Frkašiću su svih šestoro dokraja svladani tifusom. Odbornik ih je smjestio u jednoj šupi, bez grijanja i druge zaštite. Hrane i da je bilo, nisu mogli uzimati. Domaćini su im davali nešto čaja i najšećće samo vode.

Snaša Milka, supruga od brata Rade, slučajno je čula od ostalih povratnika iz našeg kraja da je Stevo sa ostatkom familije u selu Frkašiću. Ona se također vraćala nakon što je izgubila svoje dvije kćerke (Dragu i Maru). Potražila je mene u partizanima i obavijestila o toj situaciji. Zamolio sam

komandira jedinice da me pusti da idem u Frkašić i nađem familiju. Uspio sam doći i naći svih šestoro bolesnih, zahvaćeno tifusom. Majka Miluna je bila totalno u bunilu tako da me nije odmah prepoznala. Bili su svi pri kraju života i snage. I ne samo oni, nego stotine izbjeglica, mahom djece, žena i staraca, sve manje ili više tifusari, ili tek zahvaćeni bolešću ili su bili u fazi preboljevanja. NO odbor u granicama svojih skromnih mogućnosti, pružao je pomoć, a i selo je bilo bespomoćno.

Pošto sam bio u partizanskoj uniformi, naoružan, iako i sam iscrpljen od preboljelog tifusa i ranjavanja, uspio sam snaći snage i zamoliti i ubijediti odbornika u Frkašiću da mi dade kola sa jednim konjem da prevezem bolesnu familiju barem do pola puta. Tokom noći, prevezao sam ih do sela Plitvice kod Plitvičkih jezera. Uspit sam ih zaustavio u Korenici kod Komande mjesta, gdje je bila uspostavljena neka prolazna kuhinja i pekara sa vrlo oskudnim prehrambenim namirnicama. Uspio sam dobiti nešto čaja i kukuruznog kruha, zapravo neke smjese od kukuruznog brašna i nekih dodataka. Sa tim čajem i kruhom, koliko je koje moglo gutati čak i na silu, malo su se okrijepili pa su lakše izdržali prijevoz, uz kišu i hladnoću. Ali, seljak iz Frkašića nije htjeo ni pod koju cijenu voziti dalje naše bolesnike od sela Plitvice. Pustio sam ga i on se vratio kući, zahvalivši mu ne usluzi i pomoći.

Selo Plitvice, poput drugih srpskih sela, bilo je spaljeno, stršile su zidine izgorjelih kuća. Kiša je padala. Našao sam u blizini zidina neka veća drvena vrata, prislonio ih uz zidinu pod uglom tako da sam ispod njih smjestio bolesnike i donekle zaštitio od kiše. Uputio sam se iz Plitvica u selo Čatrnja, nedaleko od Drežnik grada i sela Grabovac, da potražim pomoć i prijevoz bolesne familije do našeg sela Stara Kršlja. Čatrnja je hrvatsko selo iz koga je bilo i ustaša, a u Drežnik gradu bila je i ustaška posada, tako da sam rizikovao. Međutim, naišao sam na puno razumijevanje i dobio konjska kola od seljaka iz Čatrnje, čije ime i prezime iz određenih razloga nisam ni tražio. Zahvalio sam tome dobrom čovjeku, koji mi je tako pomogao i unatoč opasnosti za sebe, spasio našu familiju. Ja sam tih oko dvadesetak kilometara od Plitvica do Kršlje prevezao po mraku i kiši, izlažući se opasnosti da me ustaše uhvate. Tako se naša okrnjena familija, bolesna i nemoćna, dokopala svog ambara (kuće).

Od završetka četvrte neprijateljske ofanzive i povratka iz bježanije krajem aprila mjeseca 1943. godine, bilo je više manjih ratnih okršaja između njemačkih i ustaških snaga sa partizanima. No, poučen iskustvom iz dvije

velike bježanije, 1942. i 1943. godine, narod našeg kraja, pa tako i sela Stara Kršlja, nije bježao dalje od svog zavičaja. U prilikama borbenih dejstava ili manjih neprijateljskih ofanziva, narod se sklanjao u obližnje šume i mjesta van borbenih dejstava. Tako je ono što je preživjelo, dočekalo oslobođenje maja mjeseca 1945. godine, osiromašeno, brojno jako smanjeno, spaljenih kuća i gospodarskih zgrada, slabo ili nikako obrađenih polja, bez stoke, itd. Pomoć oslobođene države bila je preslaba ili nikakva. Ali došla je sloboda i nada u «bolje sutra».

Početak mirnog života

Po završetku Drugog svjetskog rata, maja 1945. godine, nastao je mir, te početak mirnog života na opustošenom imanju. Ambar-kuća, iako premlena i pretijesna, bila je sklonište za preživjelu i okupljenu familiju. Vratio se i brat Milan iz njemačkog ropstva. Nastala je mukotrpna borba za preživljavanje. Gole ruke i nešto ručnih alatki, bile su osnovna sredstva za rad u polju. Bez stoke, posebno takozvanog radila – konja ili volova, bez pluga i ostalih alatki, nije se moglo ozbiljnije obrađivati opustošena i zapuštena, inače slaba zemlja. Slabašna društvena pomoć bila je nedovoljna. No, bila je sloboda i velika volja za obnovom i životom, pa se nekako preživjela 1945. godina.

Potkraj te godine donesen je zakon Savezne skupštine o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Jugoslaviji. Bještvo folksođčera – Nijemaca koji su učestvovali u njemačkoj okupatorskoj vojsci i masovno pomagali Hitlera, ostao je relativno veliki broj naselja i znatne površine zemljišta u Vojvodini. Agrarnom reformom to je nacionalizirano i određeno za naseljavanje ratom stradalog naroda iz pasivnih i siromašnih krajeva. Prvenstvo su u koloniziranju imali borci narodnooslobodilačkog rata i njihove familije, a zatim svi siromašni iz pasivnih krajeva. Molbe za kolonizaciju su podnosili borci za svoje familije, bilo da su u aktivnoj službi u vojsci ili su demobilizirani, a za poginule i umrle, njihova rodbina. Formulari i popratna uputstva za molbe za kolonizaciju, aktivnim vojnim licima u armiji, dolazili su direktno iz Ministarstva odbrane Jugoslavije.

Krajem 1945. godine – decembra mjeseca, polovica naše familije, zajedno sa ostalim narodom koji se odlučio kolonizirati iz Stare Kršlje i ostalih

okolnih sela, sa Plašćanske željezničke stanice otputovala je «vozom bez voznog reda» ili «vlakom bez_voznog reda» u Bačku. Komisija za kolonizaciju rasporedila ih je u sela Čonoplja i Kljajićevo nedaleko od Sombora. Otac Stevo i doseljeni dio familije, dobio je napuštenu kuću u Čonoplji u ulici Adžije Božidara 14, te zemlju kako je navedeno, s tim da to ne može prodati ili napustiti prije isteka dvadeset godina od doseljenja.

Ograničenje korištenja dodijeljenih kuća i zemlje, bez prava otuđenja, te nostalgija – čežnja za rodnim krajem, dodatno je izazvala bojazan za sudbinu doseljenog naroda. No, ipak rijetki pojedinci su se vratili. Naša familija, kao i velika većina ostalog doseljenog svijeta, prihvatila je novu sredinu i način življenja, te se održala do današnjih dana. Naravno, stalno su održavane veze sa ostalim dijelom familije na Kordunu, uz povremene obostrane posjete i druge kontakte.

Poslije završetka Drugog svjetskog rata, u srpskim selima južnog Korduna, koja su desetkovana u stanovništvu i privredno opustošena, nakon kolonizacije 1945. godine ostalo je na svojim ognjištima od preživjelog naroda oko 10% duša. Na primjer, u mom selu Stara Kršlja od predratnih 63 numera kuća sa gospodarskim zgradama, ostalo je svega sedam siromašnih familija na zgarištima u siromaštvu i neizvjesnosti. Rijetko koji su se, iz raznih razloga vratili iz kolonizacije na rodna ognjišta.

Uz sve poslijeratne nedaće u državi, ovaj kraj je bio totalno zanemaren, a jednako tretiran u prisilnom zadrugarstvu, porezima, otkupu nepostojećih viškova, itd.

Neznatna pomoć države oko podizanja kuća (bajti) bilo je sve što je pruženo narodu toga kraja.

Takozvana infrastruktura, struja, putevi, vodovodi, itd. nikada do kraja nisu urađeni. Na primjer nije se moglo doći motornim vozilima do sela. Nekoliko viđenijih ljudi koji su ukazivali na tako teško stanje proganjani su, a zvanični ratni rukovodioci i organizatori zaštite od fašističkih zločina 1941–1945. završili su na Golom otoku ili po drugim zatvorima (Čanica Opačić i drugi). To je izazvalo i takozvanu pobunu naroda 1951. godine, kad je napadnuta milicija u Rakovici. Tada je pohapšeno i osuđeno više (polupismenih) seljaka koji su se pobunili protiv bijede, prisilnog oduzimanja žita i stoke, čega je bilo nedovoljno i za narod.

U takvim uslovima i uz tešku muku i siromaštvo ono što je ostalo od naroda poslije kolonizacije uspjelo se nekako održati i oporaviti.

A, onda je došlo do raspada SFRJ i svega što se poslije dešavalo, da bi 1995. godine u «Oluji» bio dokrajčen i proganjan nedužni narod, a mnogi su platili glavom svoje postojanje i nacionalno osjećanje kao Srbi. Prognani i preživjeli nikako ili teško se vraćaju, jer na razne načine narod se odvrćao od povratka.

Vratila se 1941. godina

Čini se da kobna sudbina, nesreća i zlo prati ove krajeve od vjkada. Ispražnjeni nakon najeзде Turaka, doživjeli su ljudsku i materijalnu devastaciju i uništavanje 1941. godine pod vlašću tzv. NDH. Preostalo stanovništvo se poslije Drugog svjetskog rata raselilo, što kao posljedica kolonizacije i deagrarnizacije što kao posljedica emigracije u druge krajeve i zemlje.

Drugi svjetski rat je gotovo sve uništio i razdvojio preživjeli dio familije, odnosno podijelio na kolonizirane i one koji su ostali na rodnoj grudi i mukotrpno obnovili život. Ali, nesretni rat – bratoubilački rat – dokrajčio je svaki život u našem rodnom selu i kraju. Ono što je oporavljeno poslije 1945. godine dokrajčeno je od 1991. do 1995. godine.

Dio moje familije koja je 1945. godine ostala u Staroj Kršlji, rodnom zavičaju, morala je 1995. godine prisilno napustiti svoj rodni kraj, očevinu i djedovinu i bjegstvom glavom bez obzira tražiti spas u tuđini. Odlaskom u bijeli svijet, što ranije po sopstvenoj želji trbuhom za kruhom, što prisilno 1995. godine, sada su rasijani bukvalno po čitavom svijetu. Rodno selo Stara Kršlja je praktično pusto, kao i druga sela i naselja u tom dijelu Korduna. Sve je spaljeno i uništeno. Povratak je praktično nemoguć, jer sve je opustošeno, nema uslova za zapošljavanje, zemlja zapuštena i obrasla korovom, kršom i divljinom.

Tužna i pretužna sudbina ne samo naše familije nego i čitavog naroda na prostoru gdje smo živjeli vjekovima. Sada je to pustinja skoro kao i za vrijeme višestoljetnog haraćenja, progona i pustošenja od strane Turaka.

Evo o tome podataka, koji se odnose na naselja mojeg užeg zavičaja:

Tablica 2.

Broj stanovnika u nekim selima južnog Korduna 1991–2001.

Selo	Broj stanovnika		Indeks 1991=100
	2001.	1991.	
Brezovac	13	–	–
Broćanac	31	175	17,7
Mašvina	6	191	3,2
Jamarje	9	–	–
Kordunski Ljeskovac	3	316	1,0
Kordunski Lug	2	–	–
Sadilovac	0	82	0,0
Stara Kršlja	3	–	–
Lipovac	18	267	6,7
Nova Kršlja	85	251	33,8
Drežnik	397	830	47,8
Grabovac	241	209	115,3
Lipovača	195	267	73,0
Sadilovac	0	82	0,0

Izvor: Leksikon naselja Hrvatske, izd. Mozaik knjiga, 2005. godine

Stanje u ovim selima mojeg užeg zavičaja govori o tome što se narodu ovog kraja dogodilo 1995. godine. Ovo je područje potpuno opustilo i gotovo zbrisano sa zemljovida. Slično je stanje i u drugim selima južnog Korduna sa većinskim srpskim stanovništvom.

Dragan Cvjetičanin

SELO TOBOLIĆ – PRIMJER NESTAJANJA JEDNOG NASELJA MOGA ZAVIČAJA (Osnove za istraživanja metodom *case study*)

Selo Tobolić jedno je od 40 naselja mojeg užeg zavičaja (područje bivše općine Primišlje), koje je postupno nestajalo kao toponim i ljudska naseobina u razdoblju od Drugog svjetskog rata. Taj bolni proces «umiranja» i nestajanja jednog naseljenog aglomerata veoma upečatljivo i originalno je opisao Milovan Milković, bivši mještanin sela Tobolić, nošen «zovom zavičaja» kako sam kaže:

«Kada sam 1998. godine, poslije ratnog egzodusa, najzad dobio mogućnost da sredim svoje lične dokumente u Ogulinu, službenica MUP-a mi je upisala da sam rođen u nepostojećem selu (Tobolić) i da sam živio i imao prebivalište također u nepostojećem selu (Tržić Tounjski), inače međusobno udaljenih manje od deset kilometara. (...) Podstaklo me je to da o narodu Tobolića napišem njegovu tešku i tužnu povijest. Neka barem ovaj kratki napis o običajima, životu, patnji i sudbini Tobolićana posluži mladom naraštaju kao sjećanje i ponos na svoje pretke».⁽¹¹⁷⁾

«Zov zavičaja», to mnogi njegovi zatirači ne znaju, je tako snažan da su rijetki stvaraoci pisane kulture koji mu se ne obraćaju na razne načine, ma koliko bili prostorno i vremenski od njega udaljeni. Ovaj amater u dubokoj starosti (u 85. godini) odlučio je da se «oduži svom zavičaju» slikajući njegovo naseljavanje i nestanak. Ne ulazeći u brojne detalje povijesne dramatike, procesa i tokova života moga zavičaja, zbog ograničenosti priloga za monografiju Korduna, donosim iz njegove knjige na jedinstven način prikazano rastakanje života domaćinstva, odnosno gospodarstva, prema kućnim brojevima.

Evo kako je M. Milković opisao kako je tekao proces rastakanja domaćinstava po kućnim brojevima od 1 do 82, koliko ih je bilo 1940. godine u naselju Tobolić.

⁽¹¹⁷⁾ Milovan Milković: *Tobolić od naseljavanja do iseljavanja*, vlastito izdanje, Zagreb, 2003. Priređio novinar Radoje Arsenić

Domaćinstva u Toboliću 1940.

Kućni broj 1: Sušić Ilija s porodicom. Sin Mile uhapšen 7. januara 1942. godine od Italijana i strijeljan na Vojnovcu. Ilija umro u toku rata, supruga sa kćerkama odselila za Beograd 1945. godine.

KB – 2: Sekulić Đuro (Đurkan) s porodicom. Sin Ljuban poginuo 1946. godine od ustaša-križara u Saborskom. Porodica 1945. godine kolonizirana u Čonoplju u Bačkoj.

KB – 3: Sekulić Mane (Šolić) s porodicom. Sin Dušan poginuo u partizanima kao borac na Čemernici 1942. godine. Kuća mu spaljena 7. januara 1942. godine od Italijana, porodica kolonizirana 1945. u Čonoplju u Bačkoj. Jedan sin – Dujo Sekulić – živi mu u Rijeci.

KB – 4: Sekulić Bogdan i Mile (Jakovovi) s porodicom. Kuća im je spaljena 7. januara 1942. godine i ubijena djevojčica od 8 godina od Italijana. Kolonizirani 1945. u Čonoplju.

KB – 5: Sekulić Mile

(Mejin) s porodicom. Mile uhvaćen od ustaša u maju 1941. godine u Slunju i ubijen. Porodica kolonizirana 1945. godine u Čonoplju.

KB – 6: Sekulić Miloš (Blažinov) s porodicom. Porodica kolonizirana 1945. godine u Čonoplju, a poslije dio se preselio u Savino Selo takođe u Bačkoj.

KB – 7: Sekulić Simo (Prćin) s porodicom. Sinovi Milić (Mišo) i Đuro ubijeni od ustaša 1941. godine u Ogulinu. Porodica preselila 1962. godine u Otok (Ogulin).

KB – 8: Sekulić Ilija (Ćikan) s porodicom. Preselio 1962. godine u Vojnovac.

KB – 9: Sekulić Ilija (Cvarin) s porodicom. Preselili u Laćarak (Srijem) 1962. godine.

KB – 10: Sekulić Vujo s porodicom. Sin Milan bio u njemačkom ropstvu, a po povratku ostao u Beogradu.

KB – 11: Milković Milić (Juričin) s porodicom. Koloniziran 1945. godine u Čonoplju.

KB – 12: Sekulić Đuro (Jovašov) s porodicom. Koloniziran 1945. godine u

Čonoplju.

KB – 13: Sekulić Nikola (Vasiljev) s porodicom. Preselio se 1962. godine u Laćarak (Srijem).

KB – 14: Sekulić Mile (Čikin) s porodicom. Sin Rade partizanski potporučnik, poginuo 1944. godine u Plaškom u borbi protiv Nijemaca. Sinovi Vujo i Gavro 1945. godine kolonizirani u Čonoplju. Mile i sin Nikola, koji je bio u ropstvu u Njemačkoj, preselili su u Laćarak 1962. godine.

KB – 15: Vukelić Mane (Pekić) s porodicom. Preselili 1962. godine u Laćarak, a dio porodice u Otok (Ogulin).

KB – 16: Vukelić Dušan (Pekić) s porodicom. Sinovi Sveto i Đuro u njemačkom ropstvu. Đuri ubijena žena i dijete od ustaša 1942.

godine. Nije se vratio u Jugoslaviju, već je otišao za Ameriku. Sin Milan umro 1943. godine. Sveto 1962. godine sa porodicom preselio u Laćarak.

KB – 17: Vukelić Ilija (Pekić) s porodicom. Koloniziran u Čonoplju 1945. godine. Imao je sukob s

mužem od kćerke i njegovim bratom. Zeta ranio iz pištolja, a brata mu ubio. Kćerka napustila brak, a on bio blago osuđen.

KB – 18: Vukelić Rade (Manin) s porodicom. Preselio se 1962. godine u Laćarak.

KB – 19: Sekulić Milovan (Milovanac) sa kćerkom i zetom Petrom Vukelićem. Milovan i kćerka umrli od tifusa 1943. godine, zet Petar osnovao novu porodicu, kao potpukovnik JNA u penziji živi u Zagrebu.

KB – 20: Sekulić Petar (Šicarev) s porodicom. Petar ubijen 1943. godine od Italijana kod kuće. Unuci Đuro i Slavko kolonizirani 1945. godine u Čonoplju, a unuk Ljuban odselio u Daruvar.

KB – 21: Sekulić Dušan (Duća) s porodicom. Preselio se 1962. godine u Laćarak.

KB – 22: Sekulić Jovo (Lugar) s porodicom. Jovo bio dobrovoljac u Prvom svjetskom ratu. Porodica se kolonizirala 1945. godine u Čonoplji.

KB – 23: Sekulić Đuro (Đukan) s porodicom.

Đukan je bio partizanski potporučnik i poginuo 1944. godine. Porodica se preselila 1961. godine u Laćarak.

KB – 24: Sekulić Dušan (Duda) s porodicom. Brat Ilija poginuo kao partizan 1943. godine u Plaškom u borbi protiv četnika. Dušan sa porodicom preselio 1962. godine u Laćarak.

KB – 25: Sekulić Mile (Gnjatin) s porodicom. Mile bio dobrovoljac u Prvom svjetskom ratu i odlikovan Medaljom Obilića kao izuzetno hrabar. Porodica kolonizirana 1945. godine u Čonoplji.

KB – 26: Sekulić Mile (Šabanov) s porodicom. Koloniziran 1945. godine u Čonoplji.

KB – 27: Sekulić Ilija (Ica) s porodicom. Dio porodice 1962. godine preselio u Srpsku Kapelu, a dio u Laćarak.

KB – 28: Barić Janko s porodicom. Sin Pero priženio se u Zbjeg kod Pijevaca.

KB – 29: Katić Milovan (Pipić) s porodicom. Koloniziran 1945. godine sa porodicom u Čonoplji.

KB – 30: Katić Petar

(Šikatur – zvonar u crkvi) s porodicom. Petar i supruga umrli poslije Drugog svjetskog rata.

KB – 31: Katić Petar (Pit) s porodicom. Petar bio više godina na radu u Americi, bio dobrovoljac u Prvom svjetskom ratu. Odselio za Banat, u mjesto Vojvoda Stepa.

KB – 32: Katić Mića (Sovin) s porodicom. Preselio se 1962. godine u Rumu.

KB – 33: Katić Jovo (Šepavi) s porodicom. Ubijen mu sin Vasilj od ustaša 1941. godine u Slunju. Sin Mile živi u Zagrebu poslije Drugog svjetskog rata.

KB – 34: Katić Božo (Bojan) s porodicom. Poslije rata porodica preselila u Daruvar.

KB – 35: Katić Mile i Spase (Špicalji) s porodicom. Preselili se 1962. godine u Laćarak.

KB – 36: Katić Jovo (Veratov) s porodicom. Porodica izumrla poslije Drugog svjetskog rata.

KB – 37: Vukelić Gnjatija (Lukin) s porodicom. Preselio u Zemun 1962. godine.

KB – 38: Vukelić Petar

(Perecan) s porodicom. Dio porodice preselio 1962. godine u Laćarak, a dio u Daruvar.

KB – 39: Vukelić Đuro (Stevilov) sa suprugom Stamenom. Umrli u toku Drugog svjetskog rata.

KB – 40: Vukelić Milovan (Čapin) s porodicom. Milovan bio bez noge, invalid Prvog svjetskog rata. On i supruga umrli od tifusa 1943. godine, a kćerke se poudale u Srbiju.

KB – 41: Katić Pavao (Pavlić) s porodicom. Sin Kosta komesar partizanskog bataljona, ranjen 1944. godine na Žumberku, a kao ranjenik zaklan u bolnici od četnika u Lici. Ostala porodica 1962. godine preselila u Laćarak.

KB – 42: Katić Milan (Radanov) s porodicom. Milan zaklan od ustaša 1941. godine, sin Radovan ubijen u Beogradu u Drugom svjetskom ratu. Porodica preselila u Laćarak 1962. godine.

KB – 43: Katić Dušan, penzionisani žandar Kraljevine Jugoslavije, uhapšen od ustaša 1941. godine u Slunju i ubijen. Supruga i kćerka

preselile 1962. godine u Karlovac.

KB – 44: Vukelić Mićo (Prckalov) s porodicom. Brat Rade finans u Kraljevini Jugoslaviji, živio u Nišu, a Mićo se s porodicom 1962. godine odselio u Niš.

KB – 45: Vukelić Milija (Tajerina) s porodicom. Sin Nikola završeni pekar u Zagrebu, poslije hapšenja naroda Tobolića od ustaša dolazi da vidi porodicu. Istu noć ubijaju ga komšije. Ostala porodica preselila se 1962. godine u Tordince kod Vinkovaca.

KB – 46: Škola s četiri razreda. Dolaskom ustaša na vlast 1941. godine prestaje da radi, a učitelj Stanić nestaje.

KB – 47: Vučetić Rade s porodicom. Uhvaćen je od ustaša 1941. godine, odveden u logor Jasenovac gdje su ga ustaše umorile glađu i drugim patnjama, a nisu ga htjeli ubiti. Porodica 1962. godine preselila u Plaški.

KB – 48: Katić Dušan (Baja) s porodicom. Dušan proveo Drugi svjetski rat u ropstvu u Njemačkoj (četiri godine). Porodica preselila

1962. godine u Laćarak.

KB – 49: Crkva Sveti Spasitelj. Pop Nikola Komanadina dolaskom ustaša na vlast pobjegao u Srbiju, u Topolu. Ustaše pokupile matične knjige 1941. godine, pod komandom Josipa Tomljanovića. Crkva spaljena juna 1942. godine kada i ostalo selo. Poslije Drugog svjetskog rata mještani razvukli građevinski materijal, pa je tako izbrisan svaki znak da je postojala crkva.

KB – 50: Katić Jovo i Mane (Božičini) s porodicom. Jovo lugar u penziji, ranjen 1937. godine i onesposobljen za svaki rad, redovno primao penziju i po dolasku ustaša na vlast odlazio u Primišlje po penziju dok su drugi Srbi ubijani. Zbog ovog njegovog postupka ubila ga je grupa partizana decembra 1941. godine. Mane uhvaćen od ustaša 1941. godine i ubijen u Slunju. Porodica preselila 1962. godine u Daruvar.

KB – 51: Bjelobrk Sava, udovica. Sin na carinskoj službi u Sloveniji. Preselila 1962. godine u Sremsku Mitrovicu.

KB – 52: Alinčić Mane (Budžan) s porodicom. Brat Dane u Beogradu. Mane 1943. godine umro od tifusa, a Dane poginuo u oslobađanju Beograda 1944. godine. Porodica 1945. godine kolonizirana u Čonoplji.

KB – 53: Alinčić Đuro (Đuna) s porodicom. Sin Jovo uhvaćen od ustaša 1941. godine i ubijen u Slunju. Sin Rade živio u Pančevu. Jovina supruga i dijete spaljeni 1942. godine od ustaša u Toboliću.

KB – 54: Alinčić Luka s porodicom. Lukin brat otišao u Ameriku na rad i nikada se nije vratio. Ostavio ženu i dvoje djece. Porodica 1962. preselila u Laćarak.

KB – 55: Alinčić Milovan (Krakanov) s porodicom. Zet Pavao Vukelić priženjen, uhvaćen od ustaša 1941. godine i ubijen u Slunju. Porodica 1962. godine preselila u Borovo kod Vukovara.

KB – 56: Alinčić Dušan (Šuličin) s porodicom. Preselio s porodicom 1962. godine u Borovo.

KB – 57: Alinčić Miladin (Konjskin) s porodicom. Zet Katić Rade priženjen. Mila-

din i supruga umrli od tifusa 1943. godine, zet i kćerka preselili u Slunj i protjerani 1995. godine.

KB – 58: Alinčić Miloš (Bojin) s porodicom. Brat Đukan bio u policiji Kraljevine Jugoslavije. Miloš i supruga umrli od tifusa 1943. godine, a ostalo im petoro muške djece. Jedno dijete se izgubilo u toku rata, a ostala djeca poslije rata školovana – jedan postao pukovnik JNA, ostali završili fakultete i žive širom SFR Jugoslavije.

KB – 59: Alinčić Đukan u policiji. Po završetku rata živio u Slunju, a zatim u Karlovcu.

KB – 60: Vukelić Mile (Stevanov) s porodicom.

Mile proveo više godina na radu u Americi. Sin Milić (Mićo) poginuo kao partizan 1943. godine u Lici u borbi protiv Italijana. Porodica se preselila u Laćarak 1962. godine.

KB – 61: Vukelić Đuro (kovač) sa porodicom. Preselio 1962. godine u Laćarak.

KB – 62: Vukelić Stevan sa sinom Dušanom. Poslije Drugog svjetskog rata pomr-

li, ostala Dušanova kćerka koja se preselila iz Borova u Laćarak 1988. godine.

KB – 63: Vukelić Ilija (Zorić) s porodicom. Sin Dušan ubijen od ustaša 1941. godine, sin Mile kao partizan poginuo 1943. godine u Plavča Dragi od četnika.

KB – 64: Vukelić Milić (Tutuljin) s porodicom. Preselio 1962. godine u Laćarak.

KB – 65: Milković Todor (Budić) s porodicom. Preselili 1962. godine u Tenje kod Osijeka, a potom u Laćarak. Dio porodice ostao u Tenji.

KB – 66: Milković Gavre (Budić), kovač, sa suprugom. Gavre umro poslije rata, a supruga 1962. godine preselila u Borovo, gdje je i umrla.

KB – 67: Milković Stana (Budić) s tri kćerke. Stana umrla u toku rata, a kćerke se poudale.

KB – 68: Milković Lazo (Đurin) s porodicom. Preselio 1962. godine u Tenje kod Osijeka.

KB – 69: Ljevnajić Bude s porodicom. Dva mu sina preselila u selo kraj Osijeka,

jedan u Seleuš u Banat, a jedan mu tragično umro 1939. godine.

KB – 70: Popović Ilija (Mišev) s porodicom. Roditelji mu više godina proveli na radu u Americi. Koloniziran 1945. godine u Čonoplju, a zatim preselili u Savino Selo (Bačka). Iliji ustaše zaklale sestru sa dvoje djece 1941. godine.

KB – 71: Milković Rade (Sokin) s porodicom. Otac Dušan proveo više godina na radu u Americi. Sin Nikola kao partizan umro od tifusa 1943. godine. Kćerka sa porodicom 1962. godine preselila u Plaški.

KB – 72: Milković Đuro (Gnjatijin) s porodicom. Đuro bio kraće vrijeme na radu u Americi. Sin Pero bio žandar u Kraljevini Jugoslaviji. Dio porodice 1945. godine koloniziran u Čonoplju, a dio preselio 1962. godine u Lačarak.

KB – 73: Milković Mladen (Savin) s porodicom. Brat Dušan bio privremeni žandar u Kraljevini Jugoslaviji, brat Jovan u Seleušu (Banat). Dušan kao zamjenik komandanta par-

tizanskog bataljona poginuo 1945. godine u okolini Karlovca. Porodica kolonizirana 1945. godine u Čonoplju, a zatim se preselila u Savino Selo (Bačka).

Ove tri kuće Milkovića imale su nadimak Vrvilji. Zašto, ne znam.

KB – 74: Milković Rade (Radić) s porodicom. Preselio 1962. godine u Kunić (Plaški), protjerani 1995. godine i žive u Beogradu.

KB – 75: Milković Nikola (Miladinov) s porodicom. Nikola u penziji kao žandar Kraljevine Jugoslavije dolaskom ustaša na vlast redovno je išao po penziju kod ustaša u Primišlje dok su drugi Srbi ubijani. Zbog toga je ubijen od grupe partizana iz Toboličkog odreda. Kćerka mu živi u Koceljevu, a sin u Beogradu.

KB – 76: Milković Dušan (Miladinov) sa suprugom. Dušan je proveo više godina na radu u Francuskoj. Preselio se 1962. godine u Plaški.

KB – 77: Milković Nikola (Sovin) s porodicom. Otac i stric ostali na radu u Americi. Brat Sava zaklan od ustaša 1942. godine.

Ostala mu kćerka koja živi u Beogradu. Nikola sa porodicom preselio 1962. godine u Rumu.

KB – 78: Katić Ilija s porodicom. Brat Đuro bio u njemačkom zarobljeništvu, povratkom iz ropstva živio u Borovu, potom u Resniku kod Beograda, gdje je napravio kuću. Jedne večeri izašao u redovnu šetnju i nestao zauvijek. Ilija sa porodicom preselio se 1962. godine u Trpinju kod Vukovara. Za vrijeme borbi u Vukovaru 1991. godine jedna mu kćerka ranjena, a druga je nestala. Tri sina mu žive u Beogradu.

KB – 79: Vukelić Sata s kćerkom Bojom i unukom Danicom. Satin muž Ilija otišao u Ameriku prije Prvog svjetskog rata i nikada se nije vratio. Ostavio je suprugu sa tri kćerke.

KB – 80: Milković Milič (Aničin) s porodicom. Sin Milan bio žandar u Kraljevini Jugoslaviji, sin Jovan službenik u graničnoj trupci, brat Jovan proveo više godina na radu u Americi, odselio 1939. godine u Rovinje kod Daruvara. Sin Jovan

kao komandir partizanske čete poginuo u Plaškom 1943. godine u borbi protiv četnika. Sin Milovan sa porodicom koloniziran 1945. godine u Čonoplju.

KB – 81: Milković Ilija (Ilijaš – Gavrin) s porodicom. Brat mu ostao u Americi na radu. Sin Mića bio žandar u Kraljevini Jugoslaviji. Sin Dane 1947. godine preselio u Sremsku Mitrovicu, a sin Rade 1962. godine u Laćarak. Sin Milić (Mića) živio u Valjevu.

KB – 82: Milković Vasilj (Josipov) s porodicom. Vasilj više godina proveo na radu u Americi, a sin Radovan na radu u Francuskoj. Sin Milovan (Mile) ubijen od Nijemaca 1942. godine u Beogradu. Radovan preselio 1962. godine u Plaški.⁽¹¹⁸⁾

⁽¹¹⁸⁾ Milovan Milković, *Ibidem*, str. 38–45

Iz ovih opisa, rastakanje porodica Tobolića mogu se sagledati sudbine gotovo svih naselja Primišlja, jer životni uvjeti su posvuda isti. Kako se vidi, svaka je porodica imala «špic namet» ili se zvala po srodstvenom nosiocu gospodarstva. Seljaci se u nas samo tako prepoznaju. Od 82 broja u 51 domaćinstvu netko je nasiljem rata poginuo, nestao ili umro od tifusa. U nekim porodicama i više članova. Velik broj je koloniziran, ili prostornim migracijama raseljen, ili gonjen trbuhom za kruhom otišao u prekomorske zemlje. Za mnoge autor iznosi po neki poseban detalj (zanimanje, zvanje, vrlinu, mane i drugo).

Svi ovi oblici, procesi i događanja karakteristični su i za sva druga naselja, ne samo Primišlja nego i svih drugih naselja Korduna, jer je to kraj gdje se klasično seljaštvo u svim finesama najdulje zadržalo. Međutim, nigdje se penetracije mehaničkog zadiranja po opsegu i sadržaju (ratni masakri, kolonizacija, nasilje kolektivizacije, raseljavanje radi vojnog poligona) nisu bili tako brutalni kao ovdje.

Upravo zbog toga, većina naših malih i subminimalnih naselja «nastalih za historijski trenutak» u brdskoplaninskim područjima, nisu mogla preživjeti bilo ratove i ratna razaranja bilo deagrarizaciju bez presedana, ili predugu prvobitnu akumulaciju na račun sela. «Gašenja ognjišta» u ovim prostorima kordunskih sela po svojim tragizmima čine mi se najtragičnijima, jer su po svom sastavu, rasporedu, bila pod stalnom tenzijom latentnih proturječja etničkih razlika (vjere i nacije) i bez vlastitih urbanih aglomerata, bez pismene populacije i bez obrazovanije seoske elite. A živjeli su na najoskudnijim prirodnim i privrednim resursima. To najbolje ilustrira primjer prodaje 900 djece pod jednom kruškom za slugane zbog naglašenog siromaštva. Zato narod s pravom kaže da je ovakovim krajevima i «Bog rekao laku noć»!

KORDUNAŠKI PROCES

Svaki revolucionarni pokret, pa i prosta pobuna, ima svoju ideologiju i pravila, pa i kazne i nagrade za svoje sudionike. Međutim, komunistički pokreti u tom pogledu čine iznimku. Oni zagovaraju prevrate oružanom revolucijom. Stvaraju poredak diktaturom proleterijata. Revolucije se smatraju da su nelegitimne, jer nasiljem ne samo da kidaju kontinuitet društvenog razvoja, nego mijenjaju sve društvene tokove iz temelja – nedemokratskim putem, to jest revolucijom. Prva je to uočila kao problem i grešku njemačka revolucionarka Roza Luksemburg i to sažela rečenicom: *Il' socijalizam i demokracija, il' barbarstvo!* Barbarstvo je bilo svuda u toku, nažalost. Jer ova opomena o demokraciji kao da je došla isuviše kasno ili je potpuno ignorirana. Naime, počeci društvenih poredaka zasnovanih na socijalizmu bili su puni nedemokratičnosti i brutaliteta. Čini se da su baš takvom ideologijom više obilježili epohu, negoli brojnim dosezima društvenog razvoja. O tome postoje danas cijele biblioteke svjedočanstava iz društvenog poretka SSSR-a, istočnoevropskih zemalja, a posebno Kambodže, Kube, Kine i Jugoslavije.

Problemi ljudskih sloboda, prava na drukčije mišljenje i poimanja slobode ličnosti presudni su problemi sudbine čovjeka. Oni praktično određuju vrijednosti poretka i društva.

Kordunaški proces tokom NOP-a Hrvatske i likvidacija 16 komunista Korduna, ipak je bio određen kontekstom nedvojbene organizirane zavjere. Nakon trogodišnje patnje, stradanja i nadčovječanskih napora naroda toga područja Hrvatske, njemačka obavještajna služba uz posredstvo kvislinga – četnika, ubacila se u pokret i stvorila snažnu mrežu unutar svih značajnih institucija NOP-a i narodne vlasti, vojske, komandi, propagandnih centara i drugog.⁽¹¹⁹⁾ Da ta mreža nije pravovremeno otkrivena i u temeljima raz-

⁽¹¹⁹⁾ Predstavnik Gestapoa koji je uspostavio vezu sa zavjerenicima zvao se Peske. Vjerojatno mu je to nadimak ili kodno ime. On je to uspio preko optuženog Milića Napijala, čiji je otac Mišan Napijalo ranije bio narodni poslanik u Kraljevini Jugoslaviji i nalazio su u službi neprijatelja. Vidjeti opširnije u: Čedomir Višnjić: *Kordunaški proces, Fragmenti iz historije nestajanja*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2004. Autor donosi originalne dokumente i stenogramе suđenja sa svim faktima i procedurama, koje oslikavaju kontekst i javnost procesa pred narodom. Iz ovog izvora uzeli smo sve činjenice, imena, aktere i neke cjeline zapisnika kao dokument vremena.

bijena, golemo je pitanje koje bi sve gorke sudbine doživio taj masakrirani, iznureni i do očaja dovedeni ljudski faktor narodnooslobodilačkog pokreta na Kordunu. Naime, kontekst očajanja, zbog masovnih ustaških masakara, brojnih pogibija, pošasti pandemije tifusa s oko 30 hiljada oboljelih, stvorio je rezignaciju i podlogu za opće raspoloženje klonuća i defetizma.

Na to je neprijateljska obavještajna služba reagirala jednim antirevolucionarnim klasičnim pročetničkim, doslovno šovinističkim letkom na koji su stari partizani iz rukovodećih centara pokreta toga područja pristali da oružanom pobunom zadaju udarac svim tokovima NOP-a na Kordunu (šire izvode iz navedenog letka vidjeti u prilogu ovog članka).

Konspirativna pobuna, odnosno zavjera, sve je predvidjela. Pobuna je trebala početi na Đurđevdan, 06. maja 1944. godine. Komandant Korduna Joco Eremić u tajnosti je uspio pobjeći neprijatelju. Ranije je dao streljati jednog lugara koji je bio na vezi s njemačkom službom u strahu od izdaje. Iz partizanskih zatvora pušten je zarobljeni četnik Branko Krajinović koji ponovo bježi u četnike. Bilo je predviđeno da njemački avioni bombardiraju 3. zasjedanje ZAVNOH-a. Ali, na sreću, nisu znali kada i gdje će ono biti održano. Stevica Kosanović zvani Jabučar odveo je jedan plaščanski odred u četnike.⁽¹²⁰⁾ Međutim, svi su se ubrzo vratili ponovo u partizane, osim sedmorice.

Dakle, i pored dobro organizirane zavjere i razasutih jednog dijela letaka, zavjerenici su ubrzo otkriveni, pohapšeni i održano je pravo javno *narodno* suđenje. Osumnjičeni su izvedeni pred sud 13. jula 1944. godine, njih 16, a suđenje je završeno 14. jula 1944. u sjedištu Komande Korduna u Budačkom.

Sud je utemeljen na osnovi Uredbe Vrhovnog štaba iz mjeseca maja, a suđenje se zasnivalo s pozivom na točku 6, kojom se naređuje da se izvedu pred sud vojna i civilna lica koja rade *protiv interesa naših naroda i NOB-a*.⁽¹²¹⁾

⁽¹²⁰⁾ Stevica Kosanović Jabučar i danas je živ, 86-godišnji oslijepljeni starac živi u Americi. Pun je nostalgije za starim zavičajem i ratnim drugovima s kojima vodi duge telefonske razgovore.

⁽¹²¹⁾ Olakim sumnjičenjem mnogi su u ratu izgubili živote pred narodnim sudom. Pregledavajući dokumentaciju o Kordunu našao sam nekoliko desetaka takvih slučajeva. Po procjenama dr. Đure Zatezala, koji se ovom temom posebno bavio, pobijeno je nekoliko stotina pripadnika NOP-a. Meni je iz rata ostalo u sjećanju ubistvo jednog intendanta bataljona, jer je, navodno, prodao nekoliko lovačkih pušaka za demižon rakije i to nakon kapitulacije Italije kad je oružja bilo u izobilju i često se nije znalo kuda ćemo s njim.

Javnost suda i za tu svrhu formiranog sudskog vijeća čini ovaj proces legalnim i legitimnim za ona vremena. Iz zapisnika s tog suđenja vidi se struktura toga sudskog tijela i imena optuženih.

Suđenje je otpočeto dne 13. jula 1944. a završeno dne 14. jula 1944. pred Višim vojnim sudom u Komandi područja Kordun u krivičnoj stvari protiv Veljka Koraća i drugova optuženih radi zločina veleizdaje. Prisutni suđenju su bili: predsjednik Višeg vojnog suda pukovnik Bogdan Oreščanin, komandant IV Korpusa i članovi Vijeća: pukovnik Ilija Pavlović, potpukovnik Miloš Šumonja, potpukovnik Nikola Vidović, kapetan Mane Trbojević, major Mile Martinović, Milić Novaković, Miloš Miščević, Stanko Manojlović. Sekretar suda bio je dr. Ferdo Čulinović, a državni tužilac Duško Brkić, član ZAVNOH-a sa narodnim tužiocem, pukovnikom Stankom Čanicom Opačićem.

Branitelji su bili: Amulić Ivan, Milutin Košarić, Stevo Tomić. Na optuženičkoj klupi bili su: Korać Veljko, Žegarac Ilija, Vujičić Ljubo, Bunčić Dragić, Balčin Dušan, Vujičić Milica, Momčilović Milan, Napijalo Milić, Mrkić Marko, Napijalo Milan, Hajdin Danica, Balčin Jovo, Koprenica Čane, Martinović Ljubo, Stojić Milić i Skorupan Slavko. Prvooptuženi i organizator pobune bio je Veljko Korać, absolvent elektromašinske tehnike, rodom iz Čemernice, Srbin, rođen 18.04.1918. Učesnik je pokreta od 1941. godine, a bio je član Prop-odjela Okružnog NOO Korduna. Temelj optužbe bio je izvođen iz letka i pisama u komunikacijama sa pridruženim zavjerenicima. Letak je bio odštampan u četničkoj štampariji u Josipdolu. Samo je jedan dio neutvrđenog broja podijeljen, a drugi je bio zakopan za eventualno, drugu prigodu. Uostalom, sve optužbe i drugih optuženih zasnivane su na letku i međusobnoj komunikaciji i dogovaranju. Većina optuženih imala je srednje i više obrazovanje i u toku rata izdigla se na rukovodeće položaje, pa je grupa obilježena kao *intelektualna pobuna kolebljivaca*, iako je među njima bilo i nekoliko seljaka.

Svi su priznali potpunu ili djelomičnu krivnju, izrazili kajanje, ali sud je bio jedinstven u nemilosrdnoj osudi i svi su osuđeni na streljanje. Izgleda da je kontekst vremena nalagao samo takovu presudu. S jedne strane nazirala se skora pobjeda, a s druge strane kompletno klouće i iscrpljenost, kontra-revolucionarnim udarom i odmazdom Nijemaca i četnika, razorili bi tako oslabljeni ljudski faktor i cjelokupni NOR Korduna.

Izvršenjem ove kazne nastale su dvojbe da je to udar na srpske kadrove i dokazane antifasište, ali javnost suđenja i snažna interpretacija mogućih po-

sljedica, osigurala je saznanje da je to u tom trenutku optimalno rješenje.

Prvi put sam doznao za ovaj slučaj pobune od Josipa Đerđe, budućeg jugoslavenskog diplomate, i bio sam preneražen.⁽¹²²⁾

Kada sam se, poslije rata, zaposlio u Arhivu za historiju radničkog pokreta, koji je bio u sastavu CK KPH, transkripti cijelog procesa su se nalazili šapirografirani u posebnom trezoru sa korespondencijom Vrhovnog štaba sa Kominternom. Kada sam ih prostudirao, imena su me podsjetila, da sam ih većinu dobro poznao i bili su mi uzor. Vidjevši da efekat pobune nije nigdje ostvaren, da su u procesu priznali krivnju i iskazali kajanje, a polazeći od spoznaje jedinstvenosti i neponovljivosti života, bio sam ponukan da predložim direktoru Ivi Mardešiću i Anki Berus da započnemo zvaničnu rehabilitaciju streljanih u ovom sudskom procesu.⁽¹²³⁾ U tome mi je pomogao neposredni šef u Arhivu i jedan od učesnika u procesu Mane Trbojević. Obišao sam sa manuskriptima zapisnika suđenja oko 15 različitih uticajnih ljudi, važnih za pripremu materijala za sjednicu CK SKH.

Navodim samo one glavnije koje sam konzultirao: Anku Berus, Duška Brkića, Dragutina Sailija, Karla Mrazovića, Andriju Repanića Gandija i, najzad, Miroslava Krležu. Za Krležu mi je direktor Ivo Mardešić, dugogodišnji robijaš i osobni prijatelj Krleže, savjetovao da ništa ne zapisujem niti snimam, jer da on to ne podnosi, ali da zapamtim reakciju. Reakcija je bila nemušta, slijeganje ramenima i ispod glasa promrmljano: *Jezuite bez mantije!* Međutim, deset godina kasnije, na jednom ručku u restoranu na Bundeku, priupitao me što bijaše s tim dosjeom. Opisao sam mu da sam po nagovoru Čede Grbića i dr. Ferde Čulinovića, jer je to *političko i pravno* pitanje, otišao kod generala Jefte Šašića. Ovaj je zahtijevao da mu ostavim sav dosje i transkripte na proučavanje, a kako za to nisam imao punomoć, vratio sam ih u trezor. Kasnije sam utvrdio da su iz trezora netragom nestali. Pretpostavljam sam da su morali završiti kod Steve Krajačića, jer je on bio *siva eminencija*

⁽¹²²⁾ Nalazio sam se u engleskoj 104. poljskoj bolnici u Rimu, gdje me je posjetio Josip Đerđa, budući diplomata, s namjerom da me se prebaci u Taranto, ne znajući da me Rudolf Čerčil protežira da budem smješten u neku veću regularnu kliničku bolnicu. Njegova pripovijest o zavjeri me potpuno zbulila, jer sam većinu pobunjenika dobro poznao.

⁽¹²³⁾ Intimno, posmrtnoj rehabilitaciji nisam pridavao neki veći značaj, ali su me mnogi do čijeg sam stajališta držao, uključujući i studentske kolege sa filozofije, uvjerali da je ovo prilika da se *praktično provjeri da li smo toliko odmakli od staljinizma koliko smo se verbalno i rezolutno odrekli Staljinove posljedice 1948. godine*. Međutim, propali pokušaj rehabilitacije me uvjerio da nismo.

za sve, a posebno opskurne probleme. Krleža mi je savjetovao da moram shvatiti i spoznati da svi zavjerenički pokreti zavjeru unutar svojih redova štite *omertom* i tu zavjeru šutnje smatraju moralnom vrlinom. Unatoč toga, i danas smatram da bi ovaj problem bilo korisno posebno istražiti, jer svi akteri, osim generala Nikole Vidovića, intimno su željeli rehabilitaciju. Stanko Ćanica Opačić, Duško Brkić i Savo Zlatić, u doba pokretanja rehabilitacije, smatrani su kao informbiroovci i nevjerodostojni svjedoci. Dr. Savo Zlatić u svojim memoarima izričito tvrdi da se sav proces odvijao izvan njegova saznanja, iako je u to vrijeme bio sekretar Okružnog komiteta.⁽¹²⁴⁾ On se u pismenom obliku zalaže za rehabilitaciju likvidiranih u Kordunaškom procesu. Isto tako, i Miljkan Maslić, moj ratni, školski i studijski drug, koji je slučajno preživio, jer se dočepao pisma u kojem se naznačava da ga treba uhapsiti i streljati i prosto se dezerterstvom sklonio i tako preživio. Međutim, u poslijeratnom razdoblju bio je stalno stigmatiziran kao učen čovjek.

Kad je pisao doktorsku tezu o nadrealizmu Koče Popovića, upoznao sam ga sa Kočom Popovićem, koji je tako saznao za njegovu sudbinu kako je izbjegao Kordunaški proces. Nakon toga, Koča nas je strpljivo stimulirao da bi doista valjalo ishoditi rehabilitaciju, jer bi to kako on reče, *bio test našeg humanizma, tolerancije i demokracije, ali i naknadne pameti kad je sve gotovo*.

Dakle, zbog svih koji su podržavali ideju rehabilitacije i da ju je bilo nužno ishoditi, činio sam odgovarajuće radnje u tom pravcu. Tim prije što je bilo mnogo živih svjedoka događaja i konteksta toga vremena. Uostalom, i danas su još neki svjedoci živi.

Motiv, dakle, razlog za rehabilitaciju osuđenih na smrt, nalazio sam u tome što su svi optuženi bili istinski prokušani kadrovi; što su svi priznali krivnju i izrazili kajanje; što je pretežna većina imala kakvo-takvo obrazovanje, bili informirani i imali potrebne pretpostavke za samostalno razmišljanje o smislu i besmislu građanske strane rata; što su bili na raznolikim funkcijama ali ne jednakim po snazi utjecaja na mase. Dakle, ma koliko kazne bile primjerene ratnoj cijeni života, i kao takve najstrože i vjerojatno sa ciljem da budu egzemplarne, egzekucije su na mene ostavljale utisak kao neprimjerena jedinstvena odmazda zastrašivanja. Jer, zavjerenici su na vri-

⁽¹²⁴⁾ Vidjeti dr. Savo Zlatić: *Poslali su me na Kordun*, Razlog d.o.o., Zagreb, 2005. Autor u posebnom poglavlju, str. 357–372, obrađuje Kordunaški proces i zalaže se za rehabilitaciju osuđenih i ubijenih.

jeme otkriveni, javnim suđenjem kao učesnici su kompromitirani i na taj način degradirani. Nisu učinili ni jedan grijeh materijalne naravi. Trebalo je pristupiti selektivnije bez obzira na ratno stanje. Letak ocjenjujem vješto i lukavo napisanim kao patetična i naoko dokumentirana propaganda. No, stvarnost je bila više nego surova. Međutim, život je individualna neponovljiva jedinstvena veličina pa zaslužuje i takav tretman, tj. selektivan pristup prema svakom pojedincu. Uostalom, skoro svi, koje se poslije rata pitalo, zalagali su se za rehabilitaciju, i oni koji su u presudi učestvovali i oni koji su ih poznavali kao zaslužne kadrove. Pa ipak, do rehabilitacije nije došlo logikom istih onih koji su proces pokrenuli. To su tzv. ključni čuvari poretka u ratnim i mirnim okolnostima. To znači da nije došlo do senzibilizacije nad životom pojedinca u dva različita vremenska razdoblja. Ne zvuči li to apsurdno. No kako je život onda u onim okolnostima, a konačno i danas u ovim, niska vrijednost na našim prostorima, ovakva kolektivna odmazda nije čudo. O tome svjedoči 84 koncentraciona logora u Drugom svjetskom ratu i stotine jama i vrtača po šipražju i ševanju svud oko naših njiva i na kraju zahtjev da se one zabetoniraju.

Negacija žrtve u nas traje kao dio našeg osvetničkog mentaliteta, u čemu nije isključena ni crkva, ni u onom, dakle, Drugom svjetskom ratu, ni u ovom 1991–1995. godine.

Širi izvodi iz pročetničkog letka u kojemu se poziva na oružanu pobunu u narodnooslobodilačkom pokretu Korduna

«...kao rezultat borbe u kojoj su dali svoje živote hiljade najodabranijih sinova Like, Korduna i Banije, nikao je ZAVNOH kao vrhunac zločina i prevare, niklo političko tijelo, koje treba da sve veće napore prinese na oltar spasa hrvatskog naroda i očuvanje Nezavisne države Hrvatske. Vaši juriši, vaše popaljene kuće, vaša krv stvorili su Z/emaljsko/A/ntifašističko/Vijeće/N/arodnog/O/slobođenja/H/rvatske, koje za uzvrat i priznanje treba da zбриše ime srpskog naroda i da dokrajči Pavelićevu namjeru srpskog istrebljenja.

Da li možeš ti Srbije biti zadovoljan sa ZAVNOH-om u kome gospodare Nazori, razni Šime, Gregurić i Filip. Da li ti možeš priznati svojim predstavništvom ono tijelo u kojem sjede ustaški i domobranski oficiri, koji su pili srp-

sku krv po Bosni, Lici, Kordunu i Baniji.

SRBI? Oni ne mogu zastupati naše interese i biti tumači raspoloženja i mišljenja našeg naroda.

... Milioni srpskih žrtava i hiljade palih srpskih glava, prevrnut će se u grobu kad vide što se kod nas zbiva, kad vide što napraviše od naše velike i lijepe otadžbine Jugoslavije. Rasparčашe je i raskomadaše na desetke naroda i narodića, komadaju i cijepaju gore nego što su to činili Nijemci. Nas Srbe misle zauvijek odijeliti od majke Srbije i dičnog Beograda. Već su vam brisali ime, zabraniše vaše pismo ćirilicu i vašu himnu i prisiliše vas da se ljubite s onima koji su nas juče klali.

Sve to nije nikakvo čudo ako znamo da u nijednom višem forumu Hrvatske i na odgovornijim mjestima nema Srbina...

...tu je mjesto Hrvatima. U AVNOJ-u, u ZAVNOH-u, partizanskim forumima, a tebi Srbije! Tebi je mjesto na bunkeru i žici.

BRAĆO I DRUGOVI PARTIZANI! Vi zavedeni i prevareni, za koga vi liжете svoju krv, što čuvate? Kuće ne, jer ih nemate, popališe ih braća Hrvati, majku i djecu ne, jer ih poklaše ustaše i domobrani. Imovine ne, jer je uništiše i opljačkашe. Zašto se onda borite, za slobodu i veliku Hrvatsku, da sačuvate hrvatski narod od odgovornosti za zločine učinjene nad Srbima. Borite se da pomognete zbrisati zauvijek ime srpsko u Lici, Kordunu i Baniji. Da li ćeš to dozvoliti smjeli borče, da se preko partizanskog pokreta sruši ono što se nije moglo ni preko ustaškog. Ne smiješ zaboraviti Srbije, da je partizanski i ustaški pokret hrvatskooslobodilački pokret.

Ko se bori u našim divizijama i brigadama NOV-e Hrvatske. Komandant Hrvatske je Ivo Rukavina, rođak glasovitog krvnika Juce Rukavine, komesar Hrvatske isto je Hrvat, komandant korpusa opet Hrvat, a komesar korpusa ustaško dijete i ustaški brat Veco Holjevac. Gdje su braća ovom omiljenom borcu i «junaku» na Kordunu. U borbi ste vi Srbi, vi jurišate na bunkere, vi liжете krv za Hrvate u vašim jedinicama. Oni ili vam KOMANDUJU ILI TLAČE vaše rođene i velike u pozadini i po komandama područja.

Partizani, komandiri, komandanti i komesari koji niste izgubili srpski osjećaj, i ljubav prema svom patničkom narodu, promislite o tome svemu pa ćete doći do uvjerenja da ste vi slijepo oružje u rukama naših neprijatelja.

Zar ne vidite da je vaša glavna borba usmjerena protiv četnika, dakle protiv braće, a samo zato da se međusobno što više iskrvimo i oslabimo kako bi stotine i hiljade naših nevinih žrtava ostalo neosvećeno. SRBINE NE PUCAJ

NA SRBINA. Udri ustašu koji ti nemilice pljačka kuću i kolje djecu i majke. Ne budite grobari sami svoje budućnosti i slobode.

Srpske majke! Vi najveće patnice i mučenice zašto porodiste sinove da ih nejake i maloljetne guraju na bunkere. Zašto porodiste kćeri da ih neudane i nevine vuku i razvlače po štabovima da se naslađuju srpskom mladošću hrvatski zlikovci. Majko! Sinovi ti izgiboše, kćeri ti propadoše. Ko će ti nastaviti potomstvo. Trgni se, probudi se. I ti ćeš nešto učiniti za spas svoga naroda i svoje otadžbine. Razbij svoju organizaciju AFŽ-a preko koje se samo širi nemoral i nepoštenje u naše familije. Istrgni se, ne daj da i tu ti Hrvatice gospodare. One brišu naše obiteljske živote.

SRBI! Zaboravimo sve što nas je ikada dijelilo. Pružimo si bratsku ruku i krenimo zajednički naprijed. Otrgnimo se od onih koji nas vode putem propasti i već sada traže načina kako bi stvorili neprijateljstvo i povelj borbu sa našim velikim demokratskim saveznicima Engleskom i Amerikom u ime kojih je predsjednik britanske vlade Čerčil u svom nedavnom govoru otvoreno izjavio da će saveznici omogućiti povratak našem kralju u oslobođenu otadžbinu. A taj dan nije daleko, saveznici su već stupili na tlo Italije.

Odlučna borba je započela i nas ne smiju dijeliti nikakove partije ni razna politička opredjeljenja. Dvanaesti je čas. Čujte i primite srcu ovu poruku srpskih patriota, čujte naš glas sa srpskih planina.

SLOBODNE SRPSKE PLANINE

SRPSKI ČETNICI

9. septembar 1943. godine»

Iako je iz ovog završnog dijela inserta potpuno jasan karakter i cilj tvorca ovog letka, ipak je potrebno radi potpunosti istaknuti i još nekoliko naglasaka iz ovog letka koji poziva na pobunu i odcjepljenje od NOP-a.

«PARTIZANSTVO U SLUŽBI USTAŠKO-FRANKOVAČKOG VELIKOHRVATSTVA

Pogibija i stradanje srpskog naroda u ovim krajevima od ustaša-frankovaca toliko je strašno i nečuvano, ne samo po svom golemom zamahu, i opsegu već i po svom bestijaluku, da će trebati čitavi deceniji vremena i čitave biblioteke knjiga, dok se sve to do sitnice iznese na vidjelo. Ali usprkos svega toga, srpski narod bi lakše prebolio tu svoju ljutu ranu, relativno bi brže preturio preko glave tu svoju katastrofu, da se istovremeno nije pojavilo drugo jedno zlo i goleme opasnosti po Srbe – partizanstvo. Ali lijepo naš narod veli: nikad

jedno zlo ne dolazi samo, već uvijek udruženo sa još drugim nevoljama. I eto, takav jedan bezgranično podmukao i neočekivani udarac zadali su partizani srpskom narodu, i to baš u onom času kad je srpska krv curila potocima iz zadobivenih rana od isto tako bestijalne ruke ustaške, i srpska golgota se udvostručila. A kad se još tome doda da je i jedan priličan broj Srba otišao milom ili silom u partizane i učestvovao, milom ili bez volje u daljnjem klanju i uništavanju svog sopstvenog naroda, onda se može reći, da se srpska golgota utrostručila. I tako istjerasmo pravi rekord u nesrećama i propadanju. Ali da vidimo kako su nastali i ko su ti partizani. Danas je nama svima jasno, da to nisu ni komunisti ni boljševici, već neki izrod ili izmet te ideje.

Partizanstvo u našim krajevima međutim nigdje ni u kom obliku nije dao nikakvih pozitivnih rezultata, bar što se tiče interesa srpskog naroda. Jedina pozitivna strana toga pokreta je borba protiv osovine. Ali ta borba uslovljena je istrebljenjem i propašću srpskog življa, pa prema tome ne može biti pozitivna za nas, pa čak u krajnjoj liniji ni za saveznike. U istoriji sveta nama primjera da bi se jedan narod žrtvovao za drugi u tolikoj mjeri da ga pri tome nestane. Gotovo ni jednom Hrvatu nije padalo na um da bježi od kuće. Otuda za njih srpstvo i svaki nacionalni osjećaj, a pogotovo pravoslavna vjera, nije značila ništa, tako je taj većinom austro-frankovački hrvatski materijal, kao najopasniji bacil za sve što je srpsko, a pod jugoslavenskom firmom, uradio polagano i postepeno u daleko većoj mjeri ono isto što je uradio u nacionalnom jugoslavenstvu. Tako danas među partizanima ima Srba, nažalost većinom intelektualaca koji mrze srpstvo i pravoslavlje i koji nastoje da unište svoj rođeni narod i Hrvata partizana koji svi bez razlike hoće to isto, ali pri tome ne mrze hrvatstvo i svoju vjeru, nego još svakom prilikom nastoje da poštede i da zaštite svoj narod i indirektno katoličku vjeru. Narinuvši se tom našem narodu za vođe i komandante, ovi partizani najprije nisu tobože dirali ni u vjersko ni u nacionalno osjećanje Srba. Milostivo su dozvoljavali srpske trobojnice i kokarde, nisu rušili pravoslavne hramove ni pljuvali na srpske svetinje. Oltar i časna trpeza pretvara se u nužnik ili bludilište itd. Zanimljivo je da dosad nigdje nismo mogli konstatovati da je takva stvar rađena i sa katoličkim crkvama. I tako nastaje prvo stvaranje i zametanje najprije malih, a onda sve većih odvojenih četničkih jedinica.

SRPSKI NACIONALISTI NE DAJTE SE NAMAGARČITI...!

Odjednom je partizane spopala milost prema četnicima. /Svagdje se upućuju četnicima pozivi za dogovore, pregovore i čak smirenje. /Komanda je pala

od samog «đenerala» Tita, i sad sva partizanska tevabija gače jednu te istu pesmu: izmirenje partizana i četnika.

Ali partizansko vodstvo to neće iako to hoće veliki broj zavedenih Srba partizana. Vodstvo neće pregovore ni razgovore radi istinskog izmirenja nego radi jednake podmukle podvale koju oni spremaju i četnicima i srpskom narodu.

Samo četnici poznaju te kurjake bolje nego što oni misle. Ne može biti jedna zemlja, a dva gospodara: ili je kralj Petar ili je zagrebački pustolov Ivan Broz zvani Tito. Ima samo jedan komandant, ministar, načelnik general štaba i komandant savezničkih armija na Balkanu, Draža Mihajlović. Ima samo jedna vojska, jugoslavenska vojska u otadžbini kojoj se i četnici priklanjaju.

Jedan je kralj, jedan komandant i jedna vojska, sve ostalo je odmetnik od zakona, izdajnik otadžbine sa kojim nema razgovora ni pregovora.

Naš cilj je jasan:

SA KRALJEM I DRAŽOM: SLOBODI OTADŽBINE!!!

ČETNICI LIKE, KORDUNA I BANIJE

Kad danas pred vama optužujemo partizane, činimo to zbog toga, jer osjećamo da je u ovom času pod grlom srpske sudbine njihova nečovječna ruka, zato što vidimo jasno kako oštrica cjelokupne akcije partizanskog pokreta ide ravno usred srca srpskog naroda i njegove historijske misije. Da ne ostanemo na riječima evo dokaza, za svakog jasnih. Što je partizanski pokret u Jugoslaviji? Udruženje dweju političkih težnji koje podjednako idu za jednim istim ciljem, skinuti srpsku državu sa vodećeg mjesta na Balkanu i ukloniti srpsku naciju s istorijske pozornice u ovom delu Evrope gdje je ona stekla pravom i žrtvom da bude sjutra vođ i jamac novog reda u svetu. To su dve težnje čiji su nosioci u partizanskom pokretu dva njegova ortaka: Komunistička partija i hrvatsko političko vodstvo. Komunistička partija u tom ortakluku drži u rukama čvrsto svu oružanu silu, a hrvatsko narodno vodstvo kroz takozvano Antifašističko vijeće vrši politički uticaj u duhu svojih antisrpskih ciljeva. Na tom putu su naišli na srpski narod kao glavnu zapreku. Duboko izgrađena nacionalna svijest svakog srpskog pojedinca stvarana kroz vjekove u jednom nacionalizmu, koji je u svojim osnovama sav demokratski, narodan i čovečanski, ta nacionalna srpska svijest nije se dala jednostavno zbrisati da ustupi mjesto jednoj nerealnoj internacionalnoj, marksističkoj ideji. Trebalo ga je s toga zbrisati silom i krvlju. I partizani

su se prihvatili istog sredstva kojeg su upotrijebili prije njih ustaše: uništiti srpsko nacionalno vodstvo, a narod podvrgnuti pod teror i lažnu propagandu i iščupati srpsko nacionalno osjećanje. U ovom luđačkom zločinačkom pathvatu, partizani su nam zadali teške udarce i poubijali niz divnih srpskih vitezova. A istina je da je čitav hrvatski narod sa najvećim oduševljenjem dočekaao obrazovanje NDH i da je jezivo velik dio hrvatskog naroda učestvovao, ako ne u samim pokoljima srpskog naroda, ali svakako u onoj bestidnoj političkoj akciji koja je u gnusnom ponižavanju srpskog čovjeka i srpske nacije uzimala oblike koji su moralno bili jednaki samim pokoljima. Ti hrvatski prvaci pohitali su da tu živu ranu prekriju grozničavom akcijom ubediivanja, po kome je pokolje nad Srbima izazvala šaka ustaša, kako su oni «delo okupatora». Trebalo je politički dotući srpstvo, koje ustaše nisu stigle da potuku fizički. Treba dakle satrati srpstvo na međunarodnom području, treba srušiti veliki moralni kapital koji je srpski narod stekao u svetu, a s druge strane vezati mu ruke za ma bilo kakvu akciju u zemlji. I sad počinje kovanje velike zavjere protiv srpstva u kojoj su se našli na istom poslu komunisti i hrvatsko političko vodstvo.

VELIKA ZAVJERA

I sad dolazi onaj podmukli proces koji se manifestuje u masovnom prilaženju hrvatskog naroda partizanskom pokretu u organizovanju antifašističkog bloka sa Ribarom i Nazorom na čelu i u akciji hrvatskih ministara u inostranstvu, naročito u Americi. One iste mase koje su orgijale kad je pod ruševinama Beograda izdisalo 30.000 Srba, koje su dočekale nemačku vojsku u luđačkom oduševljenju, koje su ljubile nemačke tenkove i cvijećem zatrpavale njemačke vojnike, sad te mase gotovo kolektivno prilaze sa svojim simpatijama partizanima, pomažu im, oružaju ih, bore se u njihovim redovima. Antifašistički blok sa Ribarom na čelu je organ te nove struje u raspoloženju hrvatskih masa.

Predstavnike srpskog naroda van Komunističke partije nema u Antifašističkom bloku. Kako će se odnosi razvijati u budućnosti, može se naslutiti iz činjenica, da Antifašistički blok ubacuje u partizanske redove sve veći broj Hrvata, pa čak i bivših ustaša.

Međutim, svakako je istina da su u ovoj zajedničkoj fazi njihove borbe i pomenuto hrvatsko vodstvo i komunisti, složni u jednoj odluci: da unište srpstvo kao nacionalnu i državnu misao. I to srpski narod mora da zna i da ne gubi ni jednog časa iz vida.

ŠTA DA RADE SRBI!

Pred ovakvom očiglednom opasnošću šta da radi srpski narod? Pre svega potrebno je da se i posljednji Srbin oslobodi i posljednjeg traga one nesretne zablude da partizanski pokret ima ikakve veze s njegovom težnjom za oslobođenjem, a još manje s idejama neke socijalne pravde i slobode. Kad posljednji Srbin bude oslobođen otrovne mađije partizanske propagande, kad posljednji Srbin /ne govorimo onima koji su već davno zaveštali za uvek dušu komunističkom đavolu/ napusti partizanske redove – stvar srpstva je na najboljem putu da bude spašena.

Poslije toga potrebno je da se svi Srbi u otadžbini slože i ujedine na osnovnim načelima borbe na kojima nije teško danas ujediniti poštene srpske prvake poslije iskustva koja su stekli samo u ove posljednje dvije godine nego i u 23 godine Jugoslavije.

SRPSKA BRAĆO OSVESTITE SE!

Ako u ovom času ima mjesta teškoj brizi svih srpskih prvaka, nema nika-kva opravdanja ni za malodušnost ni za klonulost.

Vrhovni srpski nacionalni komitet.»

(Izvor: Citirana knjiga Č. Višnjića, str. 294–301 i 333)

Kako se vidi iz ovih nešto širih inserata sadržaja tog pročetničkog letka, on je protivan cjelokupnoj doktrini, ideji i ideologiji oslobodilačke borbe, a sve inkriminacije na tom procesu uglavnom su se zasnivale na sadržaju i implikacijama toga letka.

IZUZETNA LIČNOST MOGA ZAVIČAJA – PARTIZANKA, MARTIRKA, INSTRUMENTARKA

U našoj revoluciji su obični ljudi zbog neobičnog duha revolucije činili ne- svakidašnja i neobična djela. Među takove zasigurno spada i Livada Mrao- vić Milica, partizanska instrumentarka u brojnim partizanskim bolnicama i prihvatilištima na ratištu. Nje se sigurno sjećaju stotine, možda i hiljade partizanskih boraca koji su vidali rane u Zbjegu, Drežnici, Bijelim Potocima, Živuljama, Vrelu Mrežnice, Perni, Glini, Kestenovoj i Petrovoj gori. Za mnoge, koji su bolovali od tifusa, bili teško ranjeni, doživjeli amputacije ek- stremiteta, vraćali se u bolnicu kao ranjenici više puta, ona ostaje zasigurno nezaboravna «medicinska sestra».

Kroz njene vidarske ruke u toku naše revolucije zasigurno je prošao najveći broj ranjenika koji je mogao proći kroz jedne ruke, ona je skrojila, «smotala», peglom sterilizirala ili kasnije autoklavom i imobilizaciono isko- ristila najveću količinu zavoja koja bi se vjerojatno mogla mjeriti sa dužinom ekvatora. Njezin ratni beneficirani staž mogao bi se mjeriti trostrukim, zbog bdijenja, priprema, dočeka i ispraćaja ranjenika, operativnih zahvata, dugih skoro neprestanih dežuranja. Ona se tokom četiri godine rata nagledala obi- lja raznolikih fraktura, ruptura, prostrijela, perforacija, trepanacija lubanja, amputacija ekstremiteta, incizija, gangrena, tetanusa, tifoidnih epidemičnih zaraza, komatoznih stanja.

Milica Mraović, rođena Livada, potječe iz siromašne željezničarske po- rodice. Rođena je 20.XI.1923. godine u selu Gornje Primišlje, općina Slunj, od oca Miloša i majke Anđelije. Kao najstarije žensko dijete od sedmoro u porodici, od rane mladosti je osjetila svu bijedu što je život donosi mnogo- ljudnoj, siromašnoj radničkoj porodici. Još od djetinjstva učestvuje u podi- zanju mlađe braće i sestara. U osnovnu školu pošla je u rodnom kraju i tu završila samo jedan razred, a ostala tri završila je u Zagrebu u Bogovićevoj ulici. Naime, otac joj je zbog službenih potreba kao željezničar bio premje- šten iz Srpskih Moravica u Zagreb i nastanjen u prigradskoj periferiji u Re- sničkoj Trnavi, Dubrava. Početkom 1940. godine naglo umire otac, kao je-

dini zaposleni u devetočlanoj porodici. Dakle, na raniju bijedu i siromaštvo nakalemila se nepremostiva bijeda ranog nadničenja. Život ju je odveo kao služavku u Križevce. To je bio rad za goli život. U predvečerje njenog punoljetstva izbio je rat. Naša zemlja je bila okupirana i zavladao je znani strah, neizvjesnost i ubrzo je započeo teror, progoni, vješanja, potjere, strijeljanja. Dakle, beznađe za mnoge pojedince i cijele društvene grupe tog suludog doba iz razvoja naše civilizacije 20. stoljeća.

Vođena prirodnim težnjama sjetne djevojke, 1941. godine odlazi u rodni kraj u posjetu tetkama, baki, ujacima i stričevima, bratićima i sestričnima. Međutim, tamo nailazi na barbarske progone, masovna hapšenja, odvođenja, ubojstva mnogih rođaka. Suočena s tim brutalnim činjenicama, s jedne strane i organiziranim nastojanjem relativno snažne partijske organizacije, koja u tom kraju nastoji da osmisli otpor bestijalnim nasiljima i genocidalnim progonima, s druge strane, ona se svom snagom priklanja pokretu. Ona je spremna od početka, ne samo na suradnju, solidarnost, nego na pravo martirstvo. To je bio osnov da odmah 1941. biva primljena u SKOJ. Kao radničko dijete, ugodne vanjštine, pravilnih crta lica, gracilnog i krhkog tijela, pokazuje neobičnu prilagodljivost. Svi je prihvaćaju i najčešće zovu «naša Milica». To što je zadesilo taj narod (česta bježanja, sumnje i strahovanja, nova nasilja na bijedne ekonomske osnove putem pljačke), stvara u njoj revolucionarni revolt. Kao skojevka bila je spremna svim bićem za najteže napore koji su slijedili. Svi smo u njoj gledali, posebno Kotarski komitet KP Slunj, buduću terensku političku radnicu. Zbog toga je u prvoj polovini 1942. godine bila upućena u Skrad na skojevski kurs. Međutim, vrativši se s kursa ona ne prihvaća terenski rad i «rad s masama», jer ocjenjuje da je premlada za takav poziv, bojažljiva i stidljiva. Osim toga, ona nema tu svog doma, nego je gošća kod rođaka, koji su također izgubili domove, jer je sve bilo popaljeno. Dakle, uvjerena da na tom polju ne može dati sve od sebe, jednostavno odlučuje, dakle protiv volje organizacije, da ide u bolnicu. To je bio neki unutarnji zov, koji se kasnije doista potvrdio, kao s njene strane «ono pravo».

Ranjenika je bilo svakim danom sve više, a prostora i smještaja malo, uslovi nepovoljni, materijalna osnova oskudna. Sve se to moglo kompenzirati samo nadljudskom voljom, ljubavlju, iznad svega predanim radom i ljudskom snalažljivošću. Iako krhka, Milica je imala neočekivanu snagu volje, sposobnost organizacije i neočekivanu izdržljivost. Samouka i uz oskud-

ni sanitetski kurs, primjeren tadašnjoj ratnoj traumatologiji, začinje predan rad. Zamislite složenu ratnu traumatologiju s jedne strane, i prizemne, jednodjelne seoske kućerke, sjenike, štaglje i razne nadstrešnice kao naše bolnice i kliničke centre. Takav je bio Zbjeg gdje je Milica započela svoju sanitetsku karijeru instrumentarke. U to doba nije bilo liječnika, tehničara, medicinskih sredstava ni priručnih apoteka. Mnoga današnja domaćinstva raspolažu sa većim sanitetskim priborom nego tadašnja bolnica. Već je tada počela da upotrebljava Braunove šine, longete za udlage, kroji zavojе, mota ih i sterilizira. U to doba analgetici, narkotici, dezinfekciona sredstva, pekli su se samo u rakijskim kotlovima, a sterilizatori su bili poznata partizanska burad. Naša ratna medicina gusanoj pegli na žar imala bi razloga da digne spomenik, zbog njezinog svesrdnog steriliziranja imobilizacionih zavojа. A zavoji su bili tkani čaršavi od lana i konoplje. U tim okolnostima Milica je postala medicinska sestra – instrumentarka i istovremeno nabavljač bolnice, ekonom, higijeničarka, tehničarka, nosač ranjenika, dežurna, snabdijevač vodom, palilac lampe i pomoćnik pri složenim operacijama, za koje se toliko osposobila, kao da je znala zakone balistike, ili bila učeni anatom, pa je intuicijom sugerirala kuda treba biti usmjeren operativni zahvat da bi se izvadili projektili, geleri, razdrobljene kosti. Dakle, jednom rječju, doista je bila u partizanskoj bolnici u njenim prvim počecima «djevojka za sve».

Svugdje je stizala, uglavnom vedra, ali nadljudskim naporima. Ona uči i odmah primjenjuje. Dakle, radi doslovno sve poslove iz proste i jednostavne ljudske ljubavi prema čovjeku u nevolji. To joj jača snagu i udvostručuje napore. Ubrzo od improvizacije stvara metodičnost i rutinu. Tako se rađa nova bolnica i novi medicinski kadar, čiji etos stvara istinski nove odnose pacijent – osoblje. Taj odnos danas je praktično nemoguće opisati, on se mogao doživjeti samo u partizanskoj bolnici, jer ona traumatologija i ona bijedna osnova, dakle gotovo nemogući uslovi, s jedne strane, i oni uspjesi, s druge strane, demantiraju našu sadašnju kuknjavu zbog neimanja sredstava.

Organizirati bolnički život na puškomet od jakog neprijateljskog garnizona, koncentrirati se na složene operativne zahvate, kao da je istinska bolnička tišina, mogli su samo medicinski kadrovi poput Milice. Treba znati da se u to doba nije oskudijevalo samo u sanitetskim sredstvima, nego u prostoru, hrani, vodi, posteljini, nerijetko i čistom zraku u slučaju kad se moralo u zemunice stješnjavati ranjenike i osoblje tješnje nego što su sardine nabijene u konzervi. Dakle, neimarski duh i nadljudski napori nadvladali

su sve nepovoljne uslove u kojima je radilo medicinsko osoblje u partizanskim bolnicama.

Milica je započela rad, na sreću, u Zbjegu s legendarnim partizanskim liječnikom dr. Franzom Kleinhappellom. Kasnije je nastavila rad s također legendarnim dr. Kajfešom u Živuljama. Radila je kao instrumentarka u brojnim bolničkim prihvatnim punktovima neposredno gdje su se odvijale najveće bitke, npr. u Veri, prilikom naše opsade važnog strateškog čvorišta Ogulina. Bila je usred ratnih okršaja. Radila je u bolnici na Bijelim Potocima koju mnogi zbog dobre organizacije smatraju partizanskom klinikom, naravno, prema Zbjegu. To je bio klinički centar, dobrim dijelom zahvaljujući neimarskom duhu medicinskog osoblja poput Milice. Zatim, radila je u Partizanskoj Drežnici. Konačno, radila je sa brojnim liječnicima partizanskog podneblja Gorskog kotara, Like, Korduna i Banije, kao i jednog dijela Bosanske krajine. Tako npr. sa stomatologom dr. Vajsom, dr. Gvidom, dr. Novoselom, dr. Špicerom, dr. Pravdicom i dr. Vajs Milanom, ali najviše sa čuvenim partizanskim liječnikom Franzom Kleinhappellom. Poznaju je sva bolnička središta težih ranjenika, rekonvalescenata i tifusara u Zbjegu, Veri, Drežnici, Bijelim Potocima, Živuljama, Kestenovoj i Petrovoj gori, Perni itd.

Milica je najduže radila u Petrovoj gori. Kad je zavladao epidemija tifusa, u vrijeme IV neprijateljske ofanzive, poslana je da se bori sa tom najvećom zdravstvenom pošasti u našoj revoluciji. I tu je pokazala zavidne uspjehe. Međutim, uskoro i sama obolijeva od tifusa i umalo ne umire. Svi su govorili: «Spasimo Milicu radi ranjenika», jer u ono doba više se na druge mislilo nego na sebe. Da ne priskoči njezina rođena tetka, koja posljednje oskudne predmete priloži i sve vrijeme probdi kod nje, Milica bi zasigurno umrla. Nju spasi, zarazi se sama tifusom i ubrzo umire. Milica u febrilnom stanju, bunovna, uvijek je govorila: «Spašavajte ranjenike», jer je u visokoj temperaturi proganjana žurbama, evakuacijama i bježanjem.

Bio sam njezin pacijent. U prihvatnoj bolnici na vatrenom položaju, u Veri kraj Plaškog, zatim u Petrovoj gori i znam mnoge pacijente koji su je poznavali i često govorili da im je život zadužila. Razgovarao sam kasnije sa mnogim partizanskim liječnicima kao poratni pacijent i svi se slažu da je Milica po rođenju medicinska sestra i nadarena instrumentarka. U mnogim sredinama smatraju, da ne bi bilo onog uspjeha koji je postizan, bez Milice.

Evo što kaže za Milicu 89-godišnji general, dr. Franz Kleinhappell: «Na nju se nikad ni u čemu nije čekalo. Uvijek je sve bilo spremno, operaciona

sala, sterilizirani instrumenti, peglom sterilizirani zavoji, upaljena petrolejka ili kasnije osvjetljenje električno, spremna nosila, sve pripremljeno i za eventualnu evakuaciju, spremljeno ono što će se ponijeti i ono što će se zakopati i sakriti. Spremala je i pripremala i zemunice. Ona je doista na sve mislila. To što je ona uspijevala i što je danonoćnim radom stizala, danas je nezamislivo, jer za to je potreban cijeli tim. Ona je bila u središtu borbe protiv infekcija, gangrena, tetanusa. Ona je bolnici značila život. Zamislite, kad nam je nešto izuzetno ponestajalo, neki specijalni instrument, kateter ili lijek, šprica i slično, Milica je preko veza odlazila u okupatorske garnizone i to donosila.

Svi koji je poznajemo, uvjereni smo da je sve rane boraca odbolovala, propatila, a sve zacijeljene istinski srcem otpjevala. Naime, lijepo je pjevala i u bolnici organizirala diletantski život. Nezaboravna je njena uloga u jednočinki «Neupućene starice i revolucionarni pionir-skojevac».

U poratno vrijeme, nakon udaje, rodila je dvoje djece i do šezdesetih godina radila je kao medicinska sestra u Vojnoj bolnici u Zagrebu, sa mnogim partizanskim i drugim poznatim liječnicima na opće zadovoljstvo bolnice. Mnogi se je sjećaju kao uzorne medicinske sestre i izvanrednog čovjeka.

Interesantno je zapaziti kako se u njenom slučaju nije vodilo računa o tome, da tako kažem u suvremenom žargonu – o nagrađivanju prema radu. Ne znam čijom greškom «Partizansku spomenicu 1941.» nije dobila, oficirskog čina nema, iako je istinski invalid revolucije, invalidnine nema a niti nekih drugih priznanja osim fotografije u Spomen-bolnici Petrova gora – da je radila u tom timu. Iako se približava zalazu života, uvjeren je, da je radila sve ono što bi svaki častan i dostojanstven čovjek morao da radi u okolnostima revolucije. Naime, ranjenici su za nju «poseban soj ljudi» čiji život ovisi doista o sudbini odnosa prema njima. Zbog toga je ona vodila svoju «bitku za ranjenike».

Kad je i sama postala pacijentica – boluje od Parkinsonove bolesti, započese ratne nevolje 1991–1995. godine. Najprije joj umrije suprug. Sin bi prisiljen da pobjegne iz Zagreba s porodicom. Ubrzo joj umre mlađa sestra, također medicinska sestra. Kako joj je suprug bio oficir JA, po toj osnovi dobio stan, započe drama da joj ga oduzmu. Kad to ne uspješe, nametnuše daće «na višak prostora». Reducirane mirovine, dokinuta stečena prava veterana dovedoše je na egzistencijalni minimum, naročito one koji troše skupe lijekove. Međutim, njen asketski realizam, skromnost i razboritost nadahnjuje: «Sve je to život! I njih čeka starost, nepredvidiva budućnost,

neizvjesna konačnost» – običavala je govoriti.

Beščašće elite vlasti cijelim generacijama bešćutno pomjera biološki sat, što se ogleda u oduzimanju minulog rada, tekućih primanja, pa te generacije tri i pol godine umiru ranije (računato po tzv. regresivnoj skali mortaliteta).

U literaturu će ući osveta nacije antifašistima kao jedinstven primjer ne samo brisanjem memorije antifašizma nego nasrtaja i na antifašiste. Jedan njen pacijent, učeni bošnjak, običava reći: «Milice, sestro, prati te fatum!»

Svaki pokret nose obični, rekli bismo «mali ljudi». Oni su po snazi volje i pregalaštva udarna snaga održanja i razvoja tog pokreta. U slučaju Milice – medicinske sestre imamo samarićansku žrtvu za ranjenike.

Ona živi i radi po devizi «sve od čovjeka, sve za čovjeka»! Toliko se sa ranjenicima identificira da s njima bol boluje, strahove strahuje i sve čini da do njihova ozdravljenja dođe. Istinski je bila spremna na svaku žrtvu za ranjenike. Ističem dva primjera: godine 1944. nude joj da ide u Moskvu na studij medicine, ona lakonski odbija: «Pa kome ću ostaviti tolike svoje ranjenike?», a bilo nas je mnogo više nego improviziranih ležaja u natkrivenim skloništim, barakama i po kojem šatoru. Neki su ležali i pod strehama brvnara. Ubrzo, nakon ponude slobode i učenja, pristaje na rizičnu žrtvu i odlazi u okupirani Plaški da donese drenažne cijevi i transfuzijske sisteme, toliko potrebne legendarnoj bolnici Petrova gora.⁽¹²⁵⁾

Zahvaljujući toj životnoj žrtvi martirke – instrumentarke jedan sam od nekoliko stotina teških ranjenika uspio preživjeti.

Dakle, to su ti «mali ljudi» koji za svoj predani rad ne traže posebne nagrade i priznanja, nego su zadovoljni i ponosni na sve ono što čine za opće dobro i ispunjavaju svoj dug prema drugom u nevolji. Njih ne brine nezahvalnost društva, jer njih cijelog života nosi credo vlastitog etosa samosvijesti – «da se ponovo rodim, isto bih činio!». Eto, takva je bila «izuzetna ličnost moga zavičajca: partizanka–martirka–instrumentarka» – Livada Mraović Milica.

U ime njenih mrtvih i živih pacijenata dugujemo joj vječnu zahvalnost.

⁽¹²⁵⁾ Ovdje posebno ističem da je legendarna bolnica Petrova gora, kao budući UNESCO-ov zaštićeni spomenik, oskvrnuta ratom 1990–95. i demoliran spomenik Vojina Bakića, kao jedinstveno rješenje memorije na antifašizam. Naši «talibani» razorili su jedinstveno groblje s inicijalima sahranjenih partizana urezanim u koru bukava, koji su posljednjih šezdeset godina izrasli u svojevrсно živuće svjedočanstvo. Naše su morbidnosti beskrajne i u ponovnom ubijanju ubijenih.

III. D I O

Kordun poslije Drugog svjetskog rata (1945–1991)

KOLONIZACIJA S PODRUČJA SLUNJA 1945–1948. GODINE⁽¹²⁶⁾

Svaka revolucija ima svoje motivacione faktore za mobilizaciju učesnika. Naša je imala oslobodilačku borbu kao najsnažniji u prvo vrijeme. Dakle, borbu protiv okupatora koji je bio barbarski okrutan. Međutim, pretvaranjem oslobodilačke borbe u socijalnu revoluciju nametala se potreba realizacije socijalističkih ciljeva. Time su se uvelike dopunjavali motivacioni faktori. U središte motivacionih ciljeva stavljena su nacionalno, seljačko, agrarno i općesocijalna pitanja budućeg razvoja društva. Spoj oslobodilačkog, nacionalnog, socijalnog i agrarnog pitanja činili su okosnicu socijalne revolucije. Dakle, realizacija maksime «Tvornice radnicima, zemlja seljacima» mobilizirala je neslućenu stvaralačku energiju učesnika revolucije.

Pokret je još prije rata u središtu svog htijenja inzistirao na ovim pitanjima. Dovoljno je navesti stavove prijeratnog II.⁽¹²⁷⁾ i IV.⁽¹²⁸⁾ kongresa KPJ u kojima se, među ostalim, ističe i zahtjev: «Za konfiskovanje sve zemlje feudalaca, veleposjednika i crkava i predavanje u ruke onima koji je obrađuju: seljacima-proleterima, sitnim seljacima i pauperima», odnosno «zaplena celokupne veleposedničke zemlje i inventara bez ikakve odštete i davanje te zemlje sa inventarom radnom seljaštvu». Prema tome, seljačko i agrar-

⁽¹²⁶⁾ Iako naša poratna kolonizacija spada među najveće organizirane kolonizacije u Evropi, a na ovom prostoru, posebno, začuđuje tako mali znanstveni interes za nju. Ako isključimo nekoliko značajnih napisa – ranije, na primjer, Vladimir Stipetić: «Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ 1945–1948», Rad JAZU 300, Zagreb, 1954; Vladimir Đurić: «Najnovije naseljavanje Bačke kolonistima iz Hrvatske; Naselja: Bački Gradec, Kljajićevo, Čonoplja, Stanišić i Ridica». Novi Sad 1960; Darinka Kostić: «Promene u društvenom životu kolonista», Beograd 1963. i u novije vrijeme pisanje Marijana Maticka, napose u studiji: «Sudjelovanje Hrvatske u Saveznoj kolonizaciji 1945–1948. godine». Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Volumen 11, Zagreb, 1981. str. 289 do 320 – sve je ostalo prosta deskripcija bez naučne ambicije da se sagleda znanstveno značaj kolonizacije.

⁽¹²⁷⁾ Rezolucija II. kongresa KPJ 1926. godine o agrarnom i seljačkom pitanju, Historijski arhiv KPJ, tom II, Beograd, 1950, str. 119 do 126.

⁽¹²⁸⁾ Rezolucija IV. kongresa KPJ o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima KPJ, ibidem str. 147–150.

no pitanje nije moglo biti zanemareno za vrijeme NOB-a. To je povezano prirodno i nerazdvojno s ukupnim revolucionarnim promjenama. Zemlja je već tada počela pripadati onima koji je obrađuju. Naime, još u revoluciji započelo je formiranje zemljišnih sektora. Na primjer: U Mjerama Izvršnog odbora AVNOJ-a za obavljanje poljoprivredne proizvodnje iz 1942. godine nalazimo i stavove o zemlji koji glase: «Pitanje obrađivanja zemlje, koja je od strane NDH dana na obradu, kao i pitanje prihoda te zemlje». S tim u vezi navodi se: «U onim slučajevima gdje je vlasnik i cela njegova porodica poklana ili ubijena, zemlja prelazi u vlasništvo narodnoosobodilačkog fonda dotičnog odbora». Posebno se diferencira napuštena zemlja na «a) Stalno napuštenu zemlju, i b) Privremeno napuštenu zemlju». To je definirano ovako: «Napuštenom zemljom smatra (se) svaka zemlja na kojoj ma iz kakvog razloga u vrijeme poljskih radova odsustvuje vlasnik, te zemlju nema ko da radi», dok se «pod stalno napuštenim zemljama smatraju a) zemlja porodica otjeranih u logore, b) zemlja porodica koje su ustaše prisilno odvele sa sobom» i neki drugi slučajevi.

Na kraju se zaključuje da «sva zemlja stalno napuštena prelazi u narodnu svojinu pod rukovodstvo komisije NOO».⁽¹²⁹⁾ Istovremeno, na oslobođenoj teritoriji ukidan je krupni zemljoposjed.

Tako je AVNOJ svojom Odlukom od 21.11.1944. godine konfiscirao sva zemljišta u Jugoslaviji u vlasništvu državljana Njemačkog Rajha i njemačke narodnosti. To se može smatrati uvodom u mjere agrarne reforme i organizaciju poljoprivrede na novim načelima. To je bio uvod da odmah poslije rata, među prvim najvažnijim mjerama vlasti nove države, bude 23.8.1945. godine⁽¹³⁰⁾ donesen Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji.⁽¹³¹⁾

Donošenje Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, kao prve revolucionarne mjere nove države u oblasti agrara, predstavljalo je, u stvari, realizaciju programskih ciljeva KPJ o stvaranju krupne socijalističke poljoprivrede i ostvarenje revolucionarne parole iz NOB-a: «Fabrike radnicima, zemlja

⁽¹²⁹⁾ Dr Borislav J. Dimković: KPJ-SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju, NIU «Sremske novine», S. Mitrovica 1976. god. str. 146–147.

⁽¹³⁰⁾ Iste godine 16. novembra donijet je i Zakon o konačnoj likvidaciji zemljoradničkih dugova. Vidjeti: Sl. list DF Jugoslavije br. 64/1945, str. 621. i 945.

⁽¹³¹⁾ Zakon je izglasan jednoglasno bez obzira na zastupnike građanskih stranaka. Jedino je bilo debate o njegovoj hitnosti, nadoknadi ekspropiranim i dr. Dakle, nitko nije mogao opovrgnuti njegovu potrebu.

seljacima».

U revoluciji je učestvovao veliki broj seljaka koji su imali sitne posjede, ili su bili bezemljaši, najamni radnici i sluge. Oduzimanje zemlje krupnim posjednicima i kapitalistima i raspodjela te zemlje bezemljašima bila je logična posljedica uspješno sprovedene oružane revolucije.

Zato se dodjeljivanje zemlje seljacima koji je nisu imali, ili su je imali nedovoljno, moralo postaviti u prvi plan Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji kao realizacija revolucionarne parole: «Zemlja pripada onima koji je obrađuju». Zemljište je dijeljeno ne samo na korištenje, već i u svojini osobama kojima je bilo dodijeljeno.

Zakon je istovremeno predvidio i stvaranje krupnih državnih poljoprivrednih dobara koja su trebala da postanu osnova podruštvljavanja poljoprivrede na socijalističkim osnovama. Eksproprijacijom i konfiskacijom obradivog zemljišta stvaran je zemljišni fond agrarne reforme i kolonizacije iz kojega se zemlja dijelila bezemljašima i državnim poljoprivrednim dobrima. Da bi se zemlja dijelila seljacima i da bi se stvorila državna poljoprivredna dobra, Zakonom je ekspropirano poljoprivredno zemljište:

- zemljovlasnicima sa više od 45 ha ukupne, odnosno 25 do 35 ha obradive zemlje, ako se ta zemlja iskorištavala putem zakupa ili najamne radne snage;
- bankama, poduzećima, akcionarskim društvima, crkvama, manastirima, vjerskim ustanovama;
- zemljoposjednicima – dio koji je prelazio zakonom određeni maksimum;
- nepoljoprivrednicima – dio iznad 3–5 ha;
- posjednicima koji su nestali za vrijeme rata, a nisu imali nasljednika.

Zemljovlasnicima, kojima se oduzimao dio zemlje iznad maksimuma, davana je novčana nadoknada po hektaru u visini vrijednosti jednogodišnjeg roda, dok je ostalima oduzimana bez naknade.

Pored toga, u fond agrarne reforme unijeto je i konfiscirano zemljište:

- državljana Njemačkog Rajha – osoba njemačke narodnosti koje je konfiscirano još 21.11.1944. godine odlukom AVNOJ-a,
- narodnih neprijatelja i drugih osoba čija je zemlja konfiscirana na osnovu sudskih presuda.

Zakon o agrarnoj reformi točno je definirao posjede kao osnovu za soci-

jalizaciju poljoprivredne proizvodnje i temelj budućoj kolonizaciji. Naime, reformom su zahvaćeni veliki posjedi poljoprivrednog i šumskog zemljišta s preko 45 ha ili 25–30 ha obradive zemlje, ukoliko su iskorištavani zakupom, ili putem najamne radne snage; veliki posjedi u svojini banaka, poduzeća, dioničarskih društava i privatnih lica, a izostavljeni su posjedi vlasnicima za industrijsko-građevinske, naučne, kulturne i druge društvene potrebe;

- zemljišni posjed crkava, manastira, samostana ili vjerskih ustanova i svih zadužbina svjetovnih ili vjerskih s naznakom da se manastirima ili pojedinim crkvama, odnosno samostanima, ostavljalo od 10 do 30 ha ovisno o historijskom značaju tih institucija;
- viškovi obradivog zemljišta posjednika iznad određenog maksimuma – iznad 20–35 ha obradivog zemljišta, ovisno od broja članova porodice, kvaliteta zemljišta odnosno vrsti kultura; višak obradivog zemljišta od 3 do 5 ha onih vlasnika kojima zemljoradnja nije bila osnovno zanimanje; zemljište onih vlasnika koji su iz bilo kojeg razloga ostali bez vlasnika u ratu ili pravnih nasljednika.

Pored ovih zemljišta veliku stavku predstavljalo je zemljište oduzeto državljanima Njemačkog Rajha ili licima njemačke narodnosti već spomenutom Odlukom AVNOJ-a od 25.11.1944. godine. Tu dolazi zemljište i narodnih neprijatelja konfiscirano na osnovu sudskih presuda.

Iz te osnove stvoren je zemljišni fond od 1,566.000 ha, od čega je posebno izdvojeno oko 500.000 jutara za kolonizaciju.

Zakon o agrarnoj reformi razrađuje detaljno kriterije tko i pod kojim uslovima može biti koloniziran. U članu 16. Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji stoji: «1. Pravo prvenstva u dodjeljivanju zemlje imaju zemljoradnici bez zemlje ili s nedovoljno zemlje, koji su bili borci partizanskih odreda NOV i POJ i Jugoslavenske armije, invalidi oslobodilačkog rata, kao i invalidi iz prošlih ratova (1912–1918 i april 1941) i porodice i siročad izginulih boraca oslobodilačkog rata, te žrtve i porodice žrtava fašističkog terora. Među borcima prvenstvo će uživati stari borci i dobrovoljci.

2. Pravo na dodjeljivanje zemlje uživat će i oni borci iz prednjeg stava, koji se ranije nisu bavili zemljoradnjom, ako se obavežu da će se na dodijeljenu im zemlju naseliti i da će je obrađivati sa svojom porodicom».⁽¹³²⁾

S pravno-političkog stanovišta, Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, koje-

⁽¹³²⁾ Vidjeti Uredbu o redu prvenstva, Sl. list DFJ 67/7 od 9. V 1945.

ga je donijela Privremena narodna skupština DFJ, sadrži šest dijelova. Dakle, uz opće odredbe u njemu se nalaze razrađene osnove eksproprijacije zemljišta vlasnika i stvaranje zemljišnog fonda, te stvaranje kategorije agrarnih interesenata i razrada detaljnog postupka agrarne reforme i kolonizacije. Osnovno načelo ovog zakona je da zemlja pripada onima koji je obrađuju. To je istaknuto već u prvom članu. U članu 18. ističe se da se izdvaja 500.000 kat. jutara u Bačkoj, Banatu, Srijemu i Baranji za naseljavanje boraca Jugoslavenske armije. Točnije, onih boraca koji se za kolonizaciju prijave i ujedno obavežu da će zemlju obrađivati zajedno sa svojim obiteljima. Članom 19. određuje se da kolonistička obitelj može dobiti 8 do 12 jutara obradive zemlje a, izuzetno, veću količinu mogu dobiti narodni heroji ili članovi njihove obitelji, ali ne više od 30% utvrđenog maximuma za kolonizaciju. U članovima 20, 21. i 22. određuje se osnivanje posebnih invalidskih i dječjih kolonija, a u članu 25. predviđen je rok za kolonizaciju kojim, ukoliko nije ispunjen, agrarni interesent gubi pravo na kolonizaciju.

Naravno, i drugi članovi su interesantni po svom sadržaju, i intencijama. Tako članom 23. potiče se zajednička obrada, udruživanje i objedinjavanje zemljišta radi zajedničke obrade. Članom 24. naznačuje se da se zemljište dobiveno kolonizacijom ne može otuđiti, najmanje 20 godina, a niti razdijeliti ni prodati, niti dati u zakup, založiti u cjelini ili djelomično. Ostali članovi Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji gotovo su podjednako značajni za sve koloniste i agrarne interesente. Posebno istaknute sadržine naznačenih članova smo podvukli radi uvida u činjenicu da je kolonizacija bila zakonski fundirana, temeljito razrađena i dobro organizirana sa stajališta pravno-političke podloge.

Što se tiče kolonizacije iz Slunja, ona je sprovedena suglasno načelima i detaljima Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji.⁽¹³³⁾ Iz raspoložive građe – pisanih dokumenata i sjećanja učesnika – mogu se djelomično rekonstruirati tokovi i procesi kolonizacije iz kotara Slunj. Budući da je ovo složen proces, kojeg nije moguće opisati na ograničenom prostoru, koncentrirat ćemo se samo na najmarkantnije činjenice.

Poznato je da je kotar Slunj ustanički kraj, da je samo na bojnopolju poginulo preko 1.400 boraca iz ovog područja, te da u ukupnim žrtvama fašističkog terora

⁽¹³³⁾ Opširniji napis o kolonizaciji napisao je Stevo Radanović: «Agrarna reforma i kolonizacija na okrugu Karlovac», HAK, Zbornik, 11, Karlovac 1981. str. 924 do 926 iz kojeg smo preuzimali neke činjenice.

sa Korduna (oko 24.000) ogroman broj žrtava čine stanovnici iz ovog kotara.

Seljaštvo je činilo dominantnu kategoriju ukupne populacije na ovom području. Masovno je učestvovalo u revoluciji. Bilo je izloženo brutalnosti masakriranja, genocida i radikalnog razaranja materijalne, ekonomske, socijalne i kulturne osnove. Stambeni i gospodarski fond bio je ionako oskudan, ali je u toku revolucije, u pretežnom dijelu naselja, u potpunosti razoren. Što ćemo posebno naznačiti na određenim mjestima.

Kuće za stanovanje u kotaru Slunj, prije rata, većinom su bile jednodijelne i dvodijelne brvnare, pokrivene slamom («škopom»), šindrom i rjeđe crijepom. Imale su vežu s kominom, verigama i otvoreno ognjište. Bili su uglavnom zemljani podovi a prostorije u pravilu veličine 4 x 6 m. Nije bio rijedak slučaj da je u prostorijama zajedno sa ljudima boravila i stoka. Od namještaja poznate su okrugle stolice, rjeđe stolovi na koje se serviralo jelo. U pravilu jelo se iz zajedničke činije. Uz stolove i stolice sjedalo se na tro-nošce. Kreveti su bili načinjeni od tesanih stubova i visokih stranica i obično se pod veći krevet stavljao manji na kojem su spavala djeca. Unutar spavaćih prostorija bila je škrinja za rublje – miraz udavače, zatim rjeđe ormari i «šporeti», zidani ili kupovni. Tavan se koristio za spremanje žita, a pored kuće bili su svinjci, staje, trapovi, kukuruzane zvane «lugure» ili «kuburane», uglavnom rađene od pletera, okrugle ili uzdužne, pletene od ljeskovog pruća, a na vrhu pokrivene komušinom, slamom ili bujadi. Rjeđe bi se tu našla i pokoja košnica pčela («pletara» – «struka»). Zatim su slijedili sjenici, zvani šajeri, ili sadjeveno sijeno u plastove i stogove.

U tom krugu obično se nalazilo i guvno, drvljenik, žive i pletene ograde, kao i progoni za izgon stoke. Budući da je to bilo sve oskudno, stiješnjeno, ratom je i tu čemernu podlogu bilo lako i jednostavno razoriti. Paljenjem bilo kog od naznačenih stambenih ili gospodarskih objekata izgorjelo bi sve. Mnogi od ovih objekata paljeni su više puta jer se narod izvještio u borbi za elementarno opstojanje da se suprotstavlja novim improviziranim izgradnjama. Te objekte su slijedile tzv. bajte ili skloništa. Mnoga od njih podsjećala su na prastara trogloditska naselja ili nastambe. Naročito su za to karakteristične tzv. zemunice. Sve je to bilo bez inventara i bez stoke. Egzistirao je ogoljeni i deficijentni porodični život. Naime, agresor je nelikvidirane ljudske živote i materijalnu osnovu htio vratiti u kameno doba. Prema tome kolonizacija za te stradalnike predstavljala je prekid sa daljnjim «svijanjem oko grobova svojih mrtvih», prekid brutalnog života pradjedova krajišnika: «s krvlju ručah, s

krvlju večerah, svak krvave žvače zalogaje». Dakle: da se dalje u doslovnom smislu ne «plete kotac ko što ga je pleo otac», kolonizacija je bila jedini izlaz. Pošto je taj izlaz bio u to vrijeme optimalno rješenje, on je mogao biti ona snaga koja je mogla dobrovoljno čupati iz korijena i gasiti stara ognjišta, a paliti nova na drugom i dalekom mjestu. To je bio socio-ekonomski, socio-psihološki i socio-kulturni činilac organizacije kolonizacije.⁽¹³⁴⁾

Kao ilustraciju nužnosti kolonizacije navodimo ondašnje kratko obrazloženje Moše Pijade na zasjedanju Privremene narodne skupštine kada je rekao: «Mislim da ovo pravo prvenstva ne zahteva u ovoj kući nikakvog objašnjenja. Mi smo svi svesni da naši borci nisu išli u borbu ni za kakvu nagradu. Mi znamo vrlo dobro da je naša vojska bila jedina vojska bez plata, dugo vremena i bez činova, da je ona bila u punoj meri narodna vojska koja je imala jedan jedini cilj: osloboditi svoju zemlju od okupatora i domaćih izdajnika. Prema tome, kada se ovde borcima odužujemo, mi to ne dajemo njima neku nagradu, nego je to priznanje tim borcima zemljoradnicima priznanje za žrtve, priznanje za ono nesebično požrtvovanje koje su uložili u toku borbe.»⁽¹³⁵⁾

Budući da je postojalo zakonom stvoreno Ministarstvo za kolonizaciju sa cjelokupnom organizacionom strukturom, propozicijama i kriterijima na nivou cijele zemlje, to je i na nivou nižih institucija organa vlasti stvarana adekvatna mreža. Tako se na primjer, prema «Službenom listi DFJ» br. 8 od 7. septembra 1945, utvrđuje sastav okružnih kotarskih komisija za kolonizaciju. One su bile sastavljene od predsjednika i četiri člana. Administrativne poslove u komisijama obavljali su izvjestioci. Predsjednik komisije za kotar

⁽¹³⁴⁾ Marijan Maticka u navedenom djelu na sr. 302 u fusnoti 56 citira: «U izvještaju o političkim prilikama i o radu vlade u vremenu između III i IV zasjedanja ZAVNOH-a Vladimir Bakarić, predsjednik vlade Hrvatske je 24.7.1945. između ostalo rekao: Pojavio se i niz teških problema. Naši pasivni krajevi su gladovali. Mi smo svojevremeno u Lici imali 58.000 gladnih ljudi. Imali smo potrebe za hranom u Primorju, gdje je samo prehrana Rijeke zahtijevala 4 vagona hrane dnevno, gdje je Primorje zahtijevalo 2 vagona dnevno, gdje je Dalmacija gladovala, gdje je Kordun gladovao, gdje čitavi krajevi, čitavi kotarevi nisu imali ni jedne jedine ispravne kuće za stanovanje. Za snabdijevanje svega toga imali smo na raspoloženju 58 kamiona UNRRA-e, 35 kamiona našeg državnog poduzeća i još 50 kamiona izvan toga. S manje od 150 kamiona mi smo trebali taj zadatak svladati. Naravna stvar, da je to bilo nemoguće. Narod je gladovao, narod se snabdijevao kako je sam znao. Lokalni organi su trebali činiti čuda i činili su čuda. U to vrijeme u našoj zemlji nitko nije umro od gladi. Situacija se poboljšavala iz dana u dan i ona danas stoji mnogo bolje, tako da ćemo te teškoće svladati.» (Četvrto zasjedanje Narodnog Sabora Hrvatske – 24–25.7.1945 – Stenografski zapisnici, Zagreb 1950, 21).

⁽¹³⁵⁾ Citirano prema navodima Marijana Maticke u naznačenom radu, str. 293.

Slunj bio je Rade Klarić, agrarni referent-izvjestilac Ante Stojaković. U relativno kratkom vremenu ove su komisije «obavile golemi posao» – ističe se u ocjeni Skupštine DFJ 1946. godine. Naime, one su a) stvorile organizacionu mrežu za kolonizaciju, b) utvrdile agrarne objekte, c) selekcionirale prema propisima i kriterijima subjekte, agrarne interesente, d) podijelile im zemlju i uvele ih u posjed, e) utvrdile visinu naknade za eksproprijaciju zemljišta, f) dostavile pravomoćne odluke zemljišno-knjižnim uredima – sudovima radi provedbenog knjiženja, g) provele kolonizaciju u napred određene lokalitete, organizirale premjere i volarizaciju agrarnog zemljišta.

One su to mogle učiniti zahvaljujući izuzetnom naporu i dobroj, doista dobroj organizaciji. Pored ovih tijela postojali su savjetodavni organi, sačinjeni kao odbori agrarnih interesenata, organizirani po mjesnim narodnim odborima. Oni su utvrđivali objekte kolonizacije i agrarne interesente.

Poslove iz nadležnosti republika obavljali su posebni odjeli, ministarstva ili ravnateljstva organizirana specijalno za agrarnu reformu i kolonizaciju pri ministarstvima poljoprivrede i šumarstva.⁽¹³⁶⁾

Kao koordinator za kotar Karlovac u Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva NR Hrvatske bio je imenovan Dušan Paić.⁽¹³⁷⁾ Istovremeno upućene su delegacije predstavnika u Pokrajinski narodni odbor u Novi Sad radi organizacije kolonizacije u Vojvodini. U toj delegaciji iz Slunja su bili Todor Milošević i Todor Klisurić. Glavna komisija iz Novog Sada uputila je ovu dvojicu delegata iz Slunja u naselja Kljajićevo, ranije Krnjaja i Čonoplju, kao konačna odredišta za kolonizaciju agrarnih interesenata iz Slunja. Ističem posebno konačno odredište jer je prvotno bilo predviđeno da se kolonisti iz Slunja nasele u Bački Brestovac, Srpski Miletić, pa zatim Stanišić, Beždan i, najzad, konačno je određeno da se nasele u Kljajićevo i Čonoplju. To

⁽¹³⁶⁾ Kada se iz današnje perspektive pogleda sastav Odjela za agrarnu reformu i kolonizaciju pri Ministarstvu NR Hrvatske koji se sastojao od Odsjeka za agrarno-pravna pitanja, zemljišni fond za reformu i kolonizaciju, za zajednička dobra i pomoć kolonistima, te od Financijskog odsjeka, i poznavajući ljude, odnosno stručnjake koji su u njima radili, tek tada se i može shvatiti efikasnost rada do istinskog divljenja, naročito imajući u vidu uslove pod kojima su radili. Učinili su golemo djelu u kratkom vremenu.

⁽¹³⁷⁾ Na čelu Komisije za preseljenje kolonista – boraca iz NR Hrvatske bio je pri Ministarstvu poljoprivrede NRH od 26. rujna 1945. godine kao predsjednik Nikola Kličković, a potpredsjednik inž. agronomije Nikola Rapajić, prvoborac iz Krbavice, kojem dugujem zahvalnost što me je o brojnim detaljima kolonizacije podrobno informirao i ukazao na neke izvorne dokumente.

je bilo determinirano činjenicom što su kolonisti iz nekih područja stizali prije nego što su bili obavljani pripremni radovi, organizacija prihvata, razmještaja i drugi poslovi za razdiobu zemljišta, kuća i uvođenja u posjed. U svako od ranije navedenih odredišta za koloniste iz Slunja stigli su prije njih kolonisti iz Like i drugih krajeva.⁽¹³⁸⁾

A sad nekoliko činjenica o samoj organizaciji kolonizacije.

Na prijedlog pomoćnih savjetodavnih tijela komisija iz mjesnih narodnih odbora, a nakon sprovedenih anketa popisnika, stvorene su grupe agrarnih interesenata u lokalnim središtima (selima, zaseocima, naseljima i dijelovima naselja).

Kada su bili obavljani svi organizacijski poslovi i administrativne procedure zaključno do ministarstva pri vladi DFRJ, odnosno do posebnih komisija, formirali bi se štabovi transporta. Sam polazak bio je određen mogućnostima osiguranja željezničkih vagona. U to vrijeme bio je to golemi problem. Istovremeno i sam dolazak do mjesta sabirališta (željeznička stanica) predstavljao je skoro nepremostive poteškoće jer su neka naselja od mjesta sabirališta bila udaljena i do 50-tak km. Nije bilo dobrih puteva, kamiona, a vrlo malo konjskih i volovskih zaprega. Većinu kolonista činile su deficitarne porodice, porodice ostarjelih, invalidnih i s malom djecom. Dakle: desetkovana, izgladnjela, ogoljela i izmučena čeljad. Svako je od njih htio da ponese nešto od one «svoje spašene prtljage» – pričaju danas. Pa ipak, uz nadljudski napor organizatora, organa vlasti, vojske i samih agrarnih interesenata – kolonista, ešaloni su kretali u pravcu formiranja «vlaka bez voznog reda».

Većina ih je išla pješice, zatim na volovskim i konjskim zapregama, ili na kamionima u organizaciji pripadnika JA. Svako je nosio ili vodio ponešto, ili gonio neko «marvinče». Iz udaljenijih sela putovalo se i do pet dana, kako se sjećaju neki danas. Tako su formirani ešaloni.

Iz Slunja je u Kljajićevo krenuo transportni ešalon iz Plaškog tek nakon nekoliko dana sačekivanja da svi pristignu. Jedan ešalon je krenuo 18.11.1945., a drugi 22.12.1945. Ukupno je u oba ukrcano 356 porodica i 456 grla stoke te 45 komada oruđa, a sve smješteno u 92 teretna i putnič-

⁽¹³⁸⁾ Vidjeti o ovom opširnije u citiranom radu Vladimira Đurića, str. 48–72 i Marijana Matičke str. 301–312.

ka vagona.⁽¹³⁹⁾ Organizaciju pokreta ovih ešalona, od formiranja do polaska vlakova, pratile su brojne nevolje i problemi. Neizvjesnosti, napori, duga i zamorna pješačenja, klonulost, nevrjeme, veliki broj oboljelih, invalida, ostarjelih, malodobne djece, problemi sa stokom i inventarom, sa ličnom prtljagom i dr. Mnogi se sjećaju očajanja starijih što napuštaju rodni kraj. Zbog toga je bilo i slučajeva odustajanja u posljednjem momentu, prilikom formiranja ešalona, vraćanja sa sabirnog mjesta (željezničke stanice) ili nakon istovara u mjestu odredišta. Da organi vlasti, a naročito vojska, nisu izdašno pomagali, da partijski i skojevski agitatori nisu uporno ubjeđivali i pomagali, ovaj golemi pothvat ne samo da ne bi bio sproveden u tako kratkom vremenu ogromne oskudice, bespuća i besprizorja, siromaštva i očaja, nego ne bi uopće uspio.

Kada danas slušamo sjećanja o nevoljama koje su pratile tu «masu u pokretu», ipak se doima da nije bilo košmara, nego da je vladala primjerena organizacija. Bilo je doista smiješnih i tragikomičnih scena. «Stoka i živinčad se otimaju i bježe prema starim ognjištima, a omladina i skojevci, gdje god zastanemo, kolo zaigraju i zapjevaju», pričao mi je prvoborac Ilija Smiljanić, dodajući: «Babe iz sveg glasa kukaju za grobovima i ognjištima, a organizatori obećavaju brda i doline u dalekoj ravnici». Socio-psihološki gledano bio je to prelomni trenutak ogromne mase deficijentnih i osakaćenih porodica, koje su zbog niske opće kulture, nepismenosti, stoljetne imobilnosti, a napose četirigodišnjeg proganjanja, kao zvijeri bile desetkovane i lišene najbolje biološke, fizičke i intelektualne osnove (sinova, kćeri, braće, sestara, očeva i majki, a nerijetko i svih srodnika do devetog koljena), krenule u neizvjesno konačno gaseći ognjišta već napola ugasla. «Nova ognjišta u tim počecima nije imao tko snažniji da potpali», govore stariji danas.

U pravilu, kolonisti su u vagone ukrcavani po srodničkim lozama, susjedstvu ili kumstvu. U prosjeku 5–6 porodica. U vagon je ukrcavano 30–35 osoba sa naznačenim inventarom i stokom. Negdje su vagoni bili nastrojeni slamom, a negdje nisu. Negdje su ih kolonisti nastirali svojim zavežljajima. Svaki je ešalon imao vođu puta, odnosno vođu transporta, a vagon svog starješinu. Veliki problem bila je ishrana i osiguranje pitke vode, naročito

⁽¹³⁹⁾ Našao sam izvještaj Dušana Livade, instruktora CK KPH, u kojem stoji da je 20. novembra 1945. godine sa stanice iz Topuskog krenula grupa «od 86 domaćinstava iz Cetingrada u kojoj se nalazio 391 član, 37 konja, 70 krava i 8 zaprežnih kola».

između stanica.

Na glavnim raskršćima se duže čekalo. Vagoni su bili trošni. Zagrijavale su se osovine, a pragovi su bili truli. Gdje god se zastalo, kolo je zaigralo a dobilo se ponešto i od organiziranih ispratilaca kolonista. I danas su zbog toga i za najstarije i za one mlađe nezaboravni prolasci kroz Karlovac, Zagreb, Vinkovce, posebno susret s Dunavom i prelazak skelom preko njega mase ljudi sa prtljagom i zavežljajima, stokom i inventarom. A tek dolazak u mjesto odredišta kolonizacije!

To je bio susret sa naseljem ušorenog tipa, ravnicom, kamarama slame, nepožnjevenom kukuruzovinom, elektrificiranim kućama od naboja išaranim panonskom ornamentikom. To je bio susret s jezičnom polifonijom «vojvođanskog etnokonzesionalnog lonca». Ti gorštaci iz jednodijelnih i dvodijelnih brvnara s otvorenim ognjištima, brđani iz planinskih prostora vrletnog krša i zakorovljenog okoliša punog bujadi i vrijesa, kao da su «s neba pali» u podunavsku pitominu na početku kalendarske zime, u stvari, prve prave ravničarske hladnoće. Naime, bio je to početak karpatskih vjetrova (košava). Nenaivniti, slabo obučeni, a formalno začuđeni šubarama i kožunima starosjedilaca, napose drvenim klompama, guturili su se u grupiranim skloništima. Bila su to prihvatilišta: škole, skladišta, mlino- vi, nadstrešnice. Čekala se konačna podioba kuća. Najveći je problem bila hladnoća, organizacija ishrane, oskudica obuće i pokrivača.

Suglasno zakonskim propozicijama u Somboru je bila glavna komisija za kolonizaciju u Bačkoj. Ona je imala više instruktivni karakter. Glavni dio posla su obavile mjesne komisije u selima. One su izvršile popis kuća, pokućstva, inventara i drugih potrebnih predmeta i stvari za život jednog domaćinstva. Na osnovu takvog inventara, s jedne, i rješenja kolonističkih porodica, s druge strane, moglo se predvidjeti koliko je moguće naseliti porodica u pojedine šorove, sokake, ulice itd. Naime, na osnovu broja kuća, količine zemlje i raspoloživog inventara vršena je realna ocjena kolonizacije broja porodica. Ponavljamo: pravilo je bilo 8–12 jutara po porodici, zavisno od broja članova. Izuzetak je činilo povećanje od 30% za narodne heroje ili njihove porodice i demobilizirane oficire, te dodatak od po jutro onim porodicama koje su imale pet ili više članova.

Kod podjele zemlje, izuzev vrtova, okućnica i bašči, i nije bilo problema jer su dodijeljena zemljišta bila daleko, dužine lanca zavisno od atara, i razvijenosti putne mreže. To je za koloniste bila «pusta ravnica bez kraja i

konca». Međutim, kod diobe kuća, namještaja i inventara javila su se nezadovoljstva, neslaganja, a nerijetko i prave drame, naročito kod onih sebičnijih. Vršen je pritisak, isticane su prednosti, zasluge. Izlazilo se iz ovakvih stanja javnim raspravljanjem, ubjeđivanjem, arbitražom i najzad moralizacijom. Budući da su kolonizacijom rukovodili doista izabrani uglednici, javni društveno-politički radnici, provjereni kadrovi, nerijetko ugledni oficiri, borci, rukovodioci i pozadinski radnici sa svim nevoljama se izlazilo na kraj javnim dijalogom. Na žalost, i pored toga događale su se nevolje i promašaji koji su pogađali samohrane majke, udove, siročad, invalide i druge manje borbene, sramežljive i slične. Zatajili su kriteriji i pojavljivali su se diskriminacioni oblici. To su bile posljedice koje su kasnije ispravljene, a neke su ostale neispravljene zauvijek.

Dok se dodio ba nije konačno izvršila, radili su zajednički kazani, dijeljeno je nešto odjevnih predmeta, robe, obuće, zbrinjavani su na brzinu ostarjeli, oboljeli, starci, djeca. Radile su stalno sanitetske patrole još od vremena organizacije raskuživanja vagona pri ukrcavanju kolonista. Raskuživanje je vršeno DDT-om. Kad su kuće podijeljene i kad je svatko sagledao svoj položaj i morao se početi brinuti o svemu, o sebi, o svom porodičnom životu, organizaciji ishrane, snabdijevanju ogrjevom i sličnom, u novoj sredini i novim okolnostima, nastupile su prve krize adaptacije i privikavanja. Peći kruh u «*furunama*» na slami, ložiti peći stabljikama ili «čokovima od kukuruza», izlagati se prodornim vjetrovima, hodati po zamrznutom zemljištu, piti bunarsku ili artešku vodu sa karakterističnim sumporoidnim okusom i mirisom, nije bilo lako. Naprotiv! Sve je to budilo nostalgiju, kao i mnoge druge stvari. Javljale su se sumnje i bojazan: «Ako se oni vrate?» misleći na Švabe, kako su kolonisti nazivali njemačke pripadnike iz mjesta naselja. A Švabe su bile tu blizu. Naime, nešto zaostalih njemačkih porodica bilo je smješteno u jednu ulicu u Kljajićevu, a kasnije (1946. godine) u prihvatilište u Gakovu.

Zatim je zatečeno oko 200 porodica tzv. autokolonista iz Slovenije, Bosne i Korduna koji su pred pogromima 1941. pobjegli u Srbiju. Oni su se tu do povratka na svoja ranija ognjišta zadržali cijelu 1946. godinu. Oko 60 njemačkih porodica još 1954. godine bilo je u Čonoplji. Poneki članovi njemačkih porodica iz ulogorenih mjesta dolazili su u svoje kuće da uzmu, otkopaju, ili iz skrovišta izvuku sakrivene stvari. Pronosile su se glasine o odmazdi ulogorenih Nijemaca i zarobljenika i sl.

Nove okolnosti, nesnalažljivost, neinformiranost i naivnost unosili su skepsu i rezignaciju. To je bivalo sve intenzivnije dok u proljeće 1946. nije započela radna angažiranost. Do tog vremena neke su se obitelji vratile u cjelini na zgorišta, a neke su se prepolovile. Uglavnom su odlazili stariji. Neki su odlazili, pa ponovno zahtijevali kolonizaciju, ili se vraćali kod rođaka. Istovremeno, pristizali su novi pojedinačni kolonisti. Neki su dolazili na pozive rođaka ili susjeda: «Dolazi, osigurao sam ti nekoliko kuća, pa biraj!» navodi Vladimir Đurić. Dakle, bilo je i spontanih kolonista koji su dolazili prije organizirane kolonizacije, u toku nje i poslije. Naravno, bilo je nespornazuma, sukoba i nezadovoljstva, prigovora, srdžbi, ljutnji. Međutim javne arbitraže, «kritika i samokritika», organizirana briga netom formiranih partijskih, skojevskih i drugih društvenih organizacija, agilnost rukovodstva, organa vlasti i uglednih pojedinaca svodili su to na minimalnu mjeru.

Bio je to doista za ono doba demokratski dijalog, zasnovan na revolucionarnim kriterijima i osnovnim etičkim vrednotama revolucije (točnosti, istinitosti, dobroti, solidarnosti, pravednosti, drugarstvu i odgovornosti). Zakon se nije mogao jednosmjerno primjenjivati. Njega su zamjenjivale moralne norme, javna arbitraža i strogi kriteriji zajedničke sudbine.

Zaključno s posljednjim izvještajima Kotarske komisije za kolonizaciju iz kotara Slunj (januara 1948. godine) kolonizirana su 553 domaćinstva s 2.931 članom. Konačni broj, bez sumnje, mora biti veći od ovog koji registriju izvještaji komisije. Međutim, to je zvanični broj i on se uzima kao vjerodostojan (Vidi Prilog br. I. i Prilog br. II.). Uvidom u dokumenta općine u Čonoplji i Kljajićevu može se naći nekoliko desetaka porodica kojima je dodijeljena zemlja iz fonda za kolonizaciju, a da nisu prošle ukupnu proceduru. Riječ je o demobiliziranim starijim borcima i invalidima koji su se vratili s liječenja iz Italije, o porodicama vraćenih iz logora, izbjeglištva i drugih krajeva, zatim o demobiliziranim pripadnicima garde. Čak ima desetak onih porodica koje su pobjegle pred pogromima 1941. godine u Srbiju. Osim toga, prema nekim dopisima iz komiteta, organa vlasti i slično, doznaje se i vidi da se mole nadležni narodni odbori u Somboru da dodijele kolonizaciju ovoj ili onoj partizanskoj porodici «jer nije bila uključena u kolonizacionu grupu, pošto se je pretpostavljalo da nemaju osnove, da su nestale, stradale i slično».

Valja istaći da pored Kljajićeva i Čonoplje, glavnih dvaju mjesta za kolonizirane iz kotara Slunja, ima izvjestan broj slunjskih kolonista i u drugim naseljima

oko Sombora – u Gakovu, Ridici, Sonti, Bogojevu, Staparuu, Gajdobri, Starom i Novom Sivcu, Crvenki, Bezdanu i dr. Neke sam koloniste iz okolice Slunja u brojnim anketama susreo u naseljima oko Subotice u Međi, Tavankutu, na nekim napuštenim salašima i sl. Osim u Bačkoj ima, ne mali broj, i onih koji su se kolonizirali u naseljima Srijema – u Rumi, Laćarku, Klenku, Mendelosu, Inđiji, Staroj Pazovi, Beški i drugima; zatim u naseljima oko Osijeka – u Vukovaru, Berku, Lovasu, Trpinji, Iloku, Adaševcima, Sotu i dr. Budući da mi se čini najvjerođostojniji izvor dra Vladimira Đurića, izlazi da je u Kljajićevo organiziranom kolonizacijom naseljeno 138 domaćinstava iz kotara Slunja i 13 iz Cetingrada, a u Čonoplji iz kotara Slunja i Cetingrada kolonizirano je 391 domaćinstvo. To donekle potvrđuju i neki indirektni pokazatelji, kao popisni rezultati 1953. po kojima izlazi da je od ukupnog stanovništva 3.070 doseljeničko.

Đurić u citiranoj studiji na str. 65 ističe da je Čonoplju napustilo 35 kolonističkih domaćinstava, od čega se 10 do 15 vratilo u Kordun, pa navodi pojedinačno: Radovići, Tatalovići, Živkovići, Roknići, Zorići i drugi, a drugi da su otišli u Srijem i dalje ih navodi poimenično: Tatalovići, Zinaići, Pašići, Opačići, Basare, Vujaklije.

Po nacionalnom sastavu stanovništva u Čonoplji, također se indirektno dá zaključiti da je broj koloniziranih veći od broja onih koje iskazuje komisija. To se daje zaključiti po prosječnom broju članova domaćinstva, naročito onih sa 5 ili više članova, kao i po broju udovica, invalida, po odnosu spolova (muškaraca i žena), po piramidi života itd. Naravno, to je rezultat činjenice da je direktnim putem, odnosno samostalno, već kako smo ranije naglasili, došao izvjestan broj izvan organiziranih ešalona kolonizacije.⁽¹⁴⁰⁾

Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji zahvaćen je izvjestan broj zemljišnih prostora i u samom kotaru Slunj. Suglasno sa ovim zakonom i na osnovu postupaka ovlaštenih komisija te uz stručnu pomoć i suradnju geometara, agronoma, šumara i drugih organa iz narodnih odbora, na osnovu osam dana ranije zakazanih zborova, u katastarskim općinama izvršena je primjena Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Nakon javnih vijećanja objavljivali bi se rezultati «viška zemljišta za eksproprijaciju». Usuglašeni rezultati s pravnim aktima u vidu odluka bili bi dodjeljivani eksproprijiranim strankama.

Po toj osnovi izdvojeno je zemljište 605 posjednika u površini 6.541 ju-

⁽¹⁴⁰⁾ Preuzeto iz naznačenog priloga Steve Radanovića – fusnota 8, str. 944 – podaci za kotar Slunj.

tro i 3.358 čhv. Ovo je zemljište ekspropirirano ili dobiveno po sljedećim osnovama.⁽¹⁴¹⁾

Tablica 1			
Primjena Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji (eksproprijacija zemljišta) na području Kotara Slunj			
Vrsta posjeda	Broj posjeda	Površina jutara	čhv.
Kotar Slunj			
1. Posjedi banaka, društava i dr.	2	18	85
2. Posjedi nepoljoprivrednika iznad 5 jutara	2	17	474
3. Seljački posjedi iznad maksimuma	3	36	856
4. Posjedi nestalih vlasnika	39	397	837
5. Konfiskovani posjedi	6	neutvrđeno	
6. Kolonistički posjedi	553	6.073	1.286
UKUPNO	605	6.541	3.538

Danas je to zemljište, na žalost, najpretežnijim dijelom izvan proizvodne organizacije. Uglavnom je riječ o tzv. «socijalnom agraru» društvenog i privatnog sektora. Jednim dijelom to je rezultat zanemarenosti poljoprivrede u privrednom razvoju, drugim, egzodusom iz sela i poljoprivrede, trećim, «mitom tvorničkog dimnjaka» na štetu proizvodnje hrane i nerijetko neracionalnog odnosa prema zemlji kao općedruštvenom dobru koje je služilo stoljećima generacijama do našeg doba, a po logici trebalo bi služiti još bolje i generacijama koje dolaze.

⁽¹⁴¹⁾ Pored «regularnih kolonista» postojali su i «neregularni». To su oni kolonisti koji su dolazili pojedinačno, samovoljno s rješenjem ili bez rješenja. Zvali su ih još i «partizanski». U tom smislu karakterističan je telegram što ga navodi Marijan Maticka u citiranom radu na str. 311. On glasi: «Iz sreza plaškog i slunjskog kao i ostalih srezova stalno nam pristižu po pet šest do deset familija bez ikakvih uputa i obavještenja. Obustavite hitno svako samovoljno preseljavanje».

Spisak koloniziranih iz kotara Slunja u Čonoplju i Kljajićevo⁽¹⁴²⁾

1. (279) Alinčić Mane Dušan sa 4 člana iz Primišlja
2. (379) Bajić Todora Dušan sa 2 člana iz Ljupče
3. (3) Bajić Miladina Mile sa 5 članova iz Ljupče
4. (111) Bajić Ilije Nikola sa 2 člana iz Kord. Ljeskovca
5. (343) Banda ud. Dragića Danica, r. Božić, 6 članova, Bandino Selo
6. (205) Banda Đure Ljuba, 2 člana, Cvijanović Brdo
7. (416) Banda ud. Nikola Stanka, r. Lovrić, 6 članova, Cvijanović Brdo
8. (464) Banda Nikola Dragica, 3 člana, Snos –Veljun
9. (142) Barać Dane Mihajlo, 10 članova, Zbjeg
10. (412) Barać ud. Rade Kata r. Momčilović, 6 članova, Zbjeg
11. (106) Basara Mile Đuro, 5 članova, Široka Rijeka, Vojnić
12. (128) Basara ud. Nikole Miholjka, r. Španović, 5 članova, Mračalj, Vojnić
13. (456) Bastaja Mane Rade, 9 članova, Kord. Ljeskovac
14. (305) Batalo ud. Miloša Danica, r. Savić, 4 člana iz Primišlja
15. (303) Batalo Ilije Simo, 3 člana iz Primišlja
16. (324) Batalo Vuka Đuro, 4 člana, Cvijanović Brdo
17. (331) Batalo Nikole Mane, 3 člana, Primišlje
18. (479) Batalo Todora Milorad, 3 člana, Primišlje
19. (285) Batalo Jovana Nikola, 3 člana, Primišlje
20. (250) Batalo ud. Ilije Petra, r. Miladinović, 5 članova, Primišlje
21. (280) Batalo Rade Stevan, 3 člana, Primišlje
22. (380) Batalo Save Sava, 4 člana, Primišlje
23. (351) Barić Dušana Mićo, 2 člana, Primišlje

⁽¹⁴²⁾ Spisak sačinjen po abecedi na taj način što je iza rednog broja u zagradi dan i broj originalnog spiska iz doba kolonizacije, zatim ime domaćina, broj članova domaćinstava i mjesto iz kog se obitelj odselila. Spisak je kombinacija podataka iz citirane studije Vladimira Đurića i posebne studije Ilije Džinića. «Čonoplja – kratak opis njenog postanka i migraciono kretanje njenog stanovništva», Sombor 1980. Ovo je samostalno izdanje autora značajno po tome što obiluje brojnim faktografskim činjenicama iz historije ovog naselja i upućuje na druge izvore. Spisak koloniziranih značajan je zbog činjenice što su navedene udovice, njihovo rođeno prezime i broj članova koloniziranih. Iz toga se vidi deficijentnost porodice i njihova brojnost. Osim toga pogodno je i za rekonstrukciju geneze – srodnika. Nastojao sam iz općeg popisa kolonista izdvojiti one koji su doseljeni iz kotara Slunja i Cetingrada i provjeriti u općinskoj i matičnoj dokumentaciji. Neke sam pojedince provjeravao i u matičnim naseljima otkud su kolonizirani. Kad sam se nakon brojnih provjera uvjerio u točnost, došao sam do zaključka da zaslužuju prezentaciju i da imaju značaj za analizu genealogije doseljenih.

24. (52) Bjelobrk Jovana Mile, 3 člana, Kord. Ljeskovac
25. (452) Bjelobrk Milivoja Miloš, 4 člana, Primišlje
26. (291) Bjelobrk ud. Todora Sofija, r. Karalović, 4 člana, Primišlje
27. (304) Bjelopetrović ud. Dušana Anđelija, r. Bjelopetrović, 3 člana, Primišlje
28. (384) Bjelopetrović Nikole Dragić, 5 članova, Primišlje
29. (472) Bjelopetrović Aleksije Rade, 2 člana, Primišlje
30. (473) Bjelopetrović Milovana Jelica, r. Tumara, 5 članova, Primišlje
31. (149) Blanuša ud. Dragića Lata, r. Krneta, 8 članova, Smoljanac
32. (302) Bojanić Milića Dušan, 2 člana, Primišlje
33. (317) Bolanović Rade Niko, 3 člana, Kord. Ljeskovac
34. (441) Borovica ud. Milana Cuja, r. Ralić, 7 članova, St. Kršlja
35. (350) Borovica Nikole Mile, 3 člana, St. Kršlja
36. (24) Bosnić Janka Dane, 3 člana, St. Kršlja
37. (217) Bosnić Uroša Miladin, 4 člana, St. Kršlja
38. (439) Bosnić ud. Jandre Julka, r. Miljanović, 3 člana, St. Kršlja
39. (21) Bošnjak Mile Dragan, 3 člana, Žrnica
40. (33) Bošnjak Laze Stevan, 2 člana, Prisjeka
41. (57) Božičević Ante Josip, 5 članova, Furjan
42. (372) Božić Mile Dušan, 6 članova, Primišlje
43. (124) Božić Petra Dušan, 4 člana, Primišlje
44. (219) Božić Stevana Dušan, 3 člana, Primišlje
45. (268) Božić Dušana Mile, 6 članova, iz Ljupče
46. (86) Brdar ud. Mihajla Duka, r. Kukić, 5 članova, Zbjeg
47. (344) Brdar Jovana Ilija, 7 članova, Zbjeg
48. (336) Brdar ud. Miće Milka, r. Dokmanović, 5 članova, Zbjeg
49. (443) Brdar Đure Jovan, 4 člana, Zbjeg
50. (65) Brdar Bože Mićo, 7 članova, Zbjeg
51. (494) Brnić Milana Marija, r. Momčilović, 3 člana, Zbjeg
52. (332) Buđimlija Vasilija Kostadin, 8 članova, St. Kršlja
53. (402) Buđimlija Dmitra Rade, 9 članova, St. Kršlja
54. (200) Bućan ud. Miloša Marija, r. Stokrpa, Široka Rijeka – Vojnić
55. (112) Bunčić Tome Bara, 1 član, Cvitović
56. (389) Bunčić ud. Ilije Milica, r. Simić, 5 članova, Primišlje
57. (373) Bunčić ud. Ljubana Zaga, r. Krnić, 2 člana, Primišlje
58. (122) Butorac Jovana Pajo, 4 člana, Bogovolja
59. (470) Cekinović Savo Vučen, 3 člana, Tržić

60. (397) Cimeša Petra Jovan, 3 člana, Tržić
61. (117) Cimeša Marka Jovan, 8 članova, Bogovolja
62. (125) Cimeša Ilije Milan, 3 člana, Bogovolja
63. (298) Cimeša Jovana Radovan, 10 članova, Primišlje
64. (353) Cmolić ud. Nikola Ljuba, r. Počuča, 3 člana, Smoljanac
65. (26) Cvetičanin Petra Dušan, 1 član, Kord. Ljeskovac
66. (7) Cvetičanin Đure Stevan, 6 članova, St. Kršlja
67. (116) Cvjetičanin ud. Miloša Jelka, r. Vladislavljević, 4 člana, Smoljanac
68. (93) Cvjetičanin Dmitra Dušan, 4 člana, Sadilovac
69. (460) Cvjetičanin Laze Dragić, 4 člana, Smoljanac
70. (337) Cvjetičanin Rade Nikola, 6 članova, St. Kršlja
71. (230) Cvjetičanin Janka Ilija, 4 člana, Smoljanac
72. (294) Cvjetičanin ud. Petra Milana, r. Marković, 5 članova, Smoljanac
73. (403) Čaćić Ilije Mile, 4 člana, Kord. Ljeskovac
74. (403) Čaćić Milovana Nikola, 3 člana, Primišlje, Slunj
75. (485) Čaćić ud. Sime Petra, r. Vukelić, 2 člana, Primišlje
76. (11) Ćuruvija Nikole Branko, 4 člana, Mašvina
77. (486) Ćuruvija ud. Dušana Danica, r. Sekulić, 3 člana, Primišlje
78. (469) Ćuruvija Đure Mihajlo, 6 članova, Primišlje
79. (475) Ćuruvija Mihajla Milan, 9 članova, Primišlje
80. (284) Ćuruvija Milovana Nikola, 9 članova, Primišlje
81. (404) Čakširan ud. Dmitra Anđa, r. Božić, 3 člana, Kord. Ljeskovac
82. (385) Čavić ud. Svetozara Desanka, r. Bastaja, 1 član, Smoljanac
83. (172) Dejanović Mihajla Cvijo, 6 članova, Klokoč, kot. Vojnić
84. (450) Dejanović Dragića Dragić, 11 članova, Klokoč, kot. Vojnić
85. (374) Dizdar Petra Jovan, 1 član, Primišlje
86. Dizdar Petra Jovan, 1 član, Primišlje
87. (378) Dizdar Rade Milovan, 6 članova, Primišlje
88. (326) Dizdar Petra Vajo, 4 člana, Primišlje
89. (254) Divnić ud. Rade Milka, r. Božić, 5 članova, Primišlje
90. (158) Dmitrović Petra Kata, r. Milanović, 3 člana, Mašvina
91. (208) Dodik Milića Mile, 4 člana, Zbjeg
92. (59) Dodik Đure Milan, 7 članova, Zbjeg
93. (348) Došen Petra Jovan, 4 člana, Kord. Ljeskovac
94. (424) Došen ud. Milivoja Marija, r. Ralić, 1 član, St. Kršlja
95. (274) Dragojević Sime Rade, 11 članova, Cvijino Brdo

96. (229) Dražić Rade Dane, 10 članova, Mašvina
97. (114) Dražić ud. Petra Danica, r. Savić, Mašvina
98. (79) Dražić Rade Mane, 2 člana, Mašvina
99. (102) Dražić ud. Đure Sofija, r. Dražić, 4 člana, Mašvina
100. (16) Dražić Dane Mane, 1 član, Primišlje
101. (77) Dunović Petra Dane, 5 članova, Primišlje
102. (295) Dunović Rade Nikola, 8 članova, Primišlje
103. (22) Đaković Mile Dragan, 5 članova, Široka Rijeka
104. (349) Đermanović Milovana Jovan, 2 člana, Primišlje
105. (481) Đermanović Petra Nikola, 8 članova, Primišlje
106. (239) Đipalo ud. Rade Milka, r. Milić, 8 članova, Cvijanović Brdo
107. (275) Đipalo ud. Dragića Milica, r. Majstorović, 6 članova, Cvijanović Brdo
108. (126) Džakula Dušana Milan, 9 članova, Bogovolja
109. (108) Eror Petra Miladin, 4 člana, Klokoč, kot. Vojnić
110. (422) Eror Milića Milan, 5 članova, Klokoč, kot. Vojnić
111. (410) Eror Dragića Rade, 7 članova, Klokoč, kot. Vojnić
112. (243) Esapović Rade Milan, 6 članova, Primišlje
113. (282) Esapović Nikole Mile, 4 člana, Primišlje
114. (71) Gaćeša Sime Radovan, 11 članova, Primišlje
115. (224) Gaćeša Petra Stevan, 3 člana, Primišlje
116. (74) Glumac ud. Ilije Milka, r. Bjelobrk, 2 člana, Primišlje
117. (365) Gojić Dragana Dragica, 5 članova, K. Ljeskovac
118. (196) Gojić Petra Miloš, 4 člana, K. Ljeskovac
119. (293) Gojić Mile Trifun, 8 članova, K. Ljeskovac
120. (9) Grba ud. Đure, Anka, r. Zdjelar, 5 članova, K. Ljeskovac
121. (37) Grba Marka Mile, 4 člana, Mašvina
122. (438) Grdić Mije Nikola, 6 članova, Nikšić
123. (171) Grgić Rade Dušan, 8 članova, Cvijanović Brdo
124. (428) Gunj Božo Dragić, 6 članova, Klokoč
125. (151) Gvozdić Milića Mihajlo, 3 člana, Cvijanović Brdo
126. (468) Ilić ud. Rajka Draginja, r. Travica, 2 člana, Primišlje
127. (347) Ilić ud. Mane Marija, r. Ilić, 4 člana, Primišlje, kot. Slunj
128. (483) Ilić ud. Mane Milka, r. Pilja, 6 članova, Primišlje
129. (2) Jajić ud. Rade Milka, r. Šupica, 9 članova, Tobolčić
130. (130) Jajić Rade Milutin, 9 članova, Primišlje
131. (462) Jajić Ilije Petar, 3 člana, iz Ljupče

132. (143) Jančić Rade Mile, 8 članova, Močila
133. (313) Jezdić ud. Jeke Daneta, r. Ralić, 4 člana, Broćanac
134. (198) Jezdić Ilije Milovan, 6 članova, Močila
135. (368) Jović Mane Jovan, 3 člana, Smoljanac
136. (212) Jović Mane Milan, 5 članova, St. Kršlja
137. (56) Jurčević Janka Ivan, 5 članova, Donja Glina
138. (376) Juzbašić Rade Ilija, 5 članova, Primišlje
139. (161) Karamarković Petra Dragić, 6 članova, Kestenovac, kot. Vojnić
140. (20) Karamarković Miloša Đuro, 4 člana, Kestenovac, kot. Vojnić
141. (320) Katić ud. Nikole Dragojla, r. Jančić, Slušnica
142. (40) Katić Mijata Janko, 5 članova, Donja Glina
143. (425) Katić Đure Milovan, 1 član, Tobolić
144. (214) Katić Mijata Petar, 7 članova, Donja Glina, općina Veljun
145. (145) Katić ud. Milana Milica, r. Lovrić, 10 članova, Crno Vrelo
146. (339) Katić Milana Milka, r. Gvozdić, 10 članova, Crno Vrelo
147. (18) Kijurina Stanka Dušan, 2 člana, Gojkovac, kot. Vojnić
148. (382) Klarić ud. Đure Milica, r. Dizdar, 4 člana, Primišlje
149. (399) Klašnja Mile Rade, 3 člana, Brezovac
150. (92) Kolundžija Stojana Božo, 4 člana, Primišlje
151. (409) Knežević Pavla Miloš, 5 članova, Klokoč, kot. Vojnić
152. (288) Kolundžija Mile Rade, 5 članova, Primišlje
153. (96) Korać Vučena Milovan, 5 članova, Tržić
154. (478) Korica ud. Ilije Milka, r. Božić, 5 članova, Primišlje
155. (312) Koruga Save Đuro, 7 članova, St. Kršlja
156. (60) Kosanović Miloša Božo, 7 članova, Močila
157. (101) Kosanović Milutina Bude, 4 člana, Zbjeg
158. (407) Kosanović Dušana Đuro, 8 članova, Močila
159. (43) Kosanović Milijana Ilija, 10 članova, Močila
160. (51) Kosanović Mile Ilija, 5 članova, Močila
161. (5) Kosanović Petra Jovan, 3 člana, Močila
162. (330) Kosanović Rade Marko, 3 člana, Močila
163. (415) Kosanović ud. Sime Milica, r. Momčilović, 3 člana, Močila
164. (246) Kosanović Mile Milka, 7 članova, Močila
165. (67) Kosanović Đure Milivoja, 9 članova, Močila
166. (421) Kosanović Steve Miloš, 6 članova, Močila
167. (87) Kosanović Rade Milovan, 6 članova, Zbjeg

168. (97) Kosanović ud. Sime Simica, r. Kosanović, 1 član, Močila
169. (69) Kosanović ud. Petra Sofija, r. Ralić, 3 člana, Močila
170. (323) Kosijer Mihajla Mile, 3 člana, Cvijino Brdo
171. (84) Kosovac Milovana Dušan, 10 članova, Zbjeg
172. (248) Kovačević ud. Rade Cuja, r. Rastovac, 9 članova, K. Ljeskovac
173. (27) Kovačević Rade Mile, 6 članova, K. Ljeskovac
174. (53) Kovačević Milijana Nikola, 3 člana, K. Ljeskovac
175. (136) Kozić Milana Mile, 7 članova, Bogovolja
176. (29) Kozić Petra Mile, 4 člana, Bogovolja
177. (311) Kozlina ud. Petra Danica, r. Vučković, 6 članova, Cvijanović Brdo
178. (227) Krasojević Dane Ilija, 8 članova, St. Kršlja
179. (311) Krasojević ud. Novaka Lata, r. Božić, 3 člana, Kord. Ljeskovac
180. (347) Krizmanić ud. Petra Manda, r. Bićanić, 5 članova, Smoljanac
181. (194) Krmar Dragana Simo, 4 člana, Komesarac (Cetingrad)
182. (394) Krmar Milića Jelena, r. Ignjatović, 3 člana, Radovica, kot. Slunj
183. (359) Krneta Stevana Mane, 5 članova, Smoljanac
184. (195) Krneta Bože Miloš, 2 člana, Krstinja, kot. Vojnić
185. (115) Krneta ud. Rade Soka, r. Bosnić, 4 člana, iz Ljupče
186. (249) Krnić ud. Ljubomira Marija, r. Batalo, 3 člana, Primišlje
187. (440) Krnić Jovana Mičo, 6 članova, Zbjeg
188. (76) Krnić ud. Rade Sofija, r. Tepavac, 3 člana, Primišlje
189. (490) Krnić Dušana Veco, 3 člana, Zbjeg
190. (457) Kukić Miloša Dane, 5 članova, Kord. Ljeskovac
191. (487) Kukić Bože Đuro, 4 člana, Primišlje
192. (62) Kukić Miloša Đuro, 3 člana, Kord. Ljeskovac
193. (6) Kukić ud. Novaka Draginja, r. Kukić, 9 članova, Zbjeg
194. (423) Kukić Stevana Dušan, 5 članova, Kord. Ljeskovac
195. (34) Kukić Dušana Ilija, 3 člana, Primišlje
196. (140) Kukić Petra Ilija, 4 člana, Primišlje
197. (488) Kukić Stane Ilija, 1 član, Primišlje
198. (23) Kukić Save Milan, 1 član, Primišlje
199. (459) Kukić Rade Pane, 6 članova, K. Ljeskovac
200. (476) Kukić Milana Pavao, 8 članova, Primišlje
201. (450) Kukić Miloša Rade, 7 članova, K. Ljeskovac
202. (354) Kukić Mile Simo, 3 člana, Primišlje
203. (233) Kurjega Todora Dušan, 6 članova, Zbjeg

204. (181) Kuruzović Nikole Mile, 5 članova, Cetingrad
205. (319) Kuzmanović Jove Milan, 6 članova, Slušnica
206. (225) Kvočka Miloša Đuro, 10 članova, Broćanac
207. (451) Kvočka ud. Rade Lata, r. Mudrić, 4 člana, Broćanac
208. (448) Kvočka Milovana Milan, 8 članova, Broćanac
209. (262) Lalić Mile Bogdan, 1 član, Lipovača
210. (157) Lalić Uroša Miloš, 3 člana, Lipovača
211. (150) Lalić Petra Mile, 10 članova, Lipovača
212. (137) Lalić Nikole Rade, 4 člana, Lipovača
213. (144) Livada Petra Dušan, 11 članova, Primišlje
214. (267) Livada Luke Ilija, 8 članova, Primišlje
215. (340) Livada ud. Dušana Naka, r. Kukić, 4 člana, Primišlje
216. (64) Lovrić Milića Dragić, 5 članova, Cvijanović Brdo
217. (228) Lovrić ud. Milana Dragica, r. Kukić, 4 člana, Cvijanović Brdo
218. (213) Lovrić Rade Miloš, 10 članova, Cvijanović Brdo
219. (418) Lovrić Filipa Milić, 7 članova, Cvijanović Brdo
220. (169) Lovrić Đure Milutina, 2 člana, Cvijanović Brdo
221. (375) Lovrić Petra Mirko, 8 članova, Cvijanović Brdo
222. (32) Majstorović Jovana Milutin, 3 člana, Kord. Ljeskovac
223. (15) Malkoč Ante Mile, 6 članova, Furjan
224. (131) Mandić Đure Dušan, 6 članova, Bogovolja
225. (405) Marjanović ud. Dragića Bosiljka, r. Tepavac, 3 člana, Broćanac
226. (206) Marjanović Nikole Čedo, 4 člana, Kord. Ljeskovac
227. (48) Marjanović ud. Đure Marija, r. Dragić, 4 člana, Kord. Ljeskovac
228. (413) Matijević Nikole Dmitar, 4 člana, Krstinja, kot. Vojnić
229. (10) Matješić Franje Jelena, r. Medved, 6 članova, Furjan
230. (159) Mazinjanin Milića Đuro, 5 članova, Primišlje
231. (203) Miladinović Stevana Rade, 4 člana, Kord. Ljeskovac
232. (164) Miladinović ud. Rade Sofija, r. Matijević, 4 člana, Močila
233. (491) Milanović Ilije Dmitar, 7 članova, Kord. Ljeskovac
234. (270) Milanović Đure Ilija, 4 člana, Mašvina
235. (492) Milić Milovana Petar, sam, Primišlje
236. (155) Milić Vasilija Rade, 7 članova, Crno Vrelo
237. (454) Milković ud. Mile Anđelija, r. Ralić, 6 članova, Primišlje
238. (190) Milković Dragića Dane, 6 članova, Primišlje
239. (189) Milković Rade Dragan, 8 članova, K. Ljeskovac

240. (72) Milković Pavla Ilija, 8 članova, Primišlje
241. (1) Milković Đure Mane, 3 člana, Tobolić
242. (223) Milković Luke Mičo, 5 članova, Tobolić
243. (408) Milković Ilije Mile, 4 člana, K. Ljeskovac
244. (85) Milković Milića Milovan, 7 članova, Tobolić
245. (442) Milković Milovana Milutin, 3 člana, Crno Vrelo
246. (442) Milković Steve Ostoja, 6 članova, K. Ljeskovac
247. (81) Milković Samojlija Petar, 7 članova, Tobolić
248. (245) Milković Đure Stevan, 5 članova, Obljajac (Primišlje)
249. (258) Miljković Milića Danica, 3 člana, K. Ljeskovac
250. (271) Miljković Save Rafailo, 7 članova, Tobolić
251. (207) Milošević ud. Milana Bosiljka, r. Kvočka, 3 člana, Broćanac
252. (187) Milošević ud. Dragića Dragica, r. Tepavac, 3 člana, Broćanac
253. (73) Milošević Đure Dušan, 2 člana, Primišlje
254. () Milošević Miloša Jovan, 6 članova, Broćanac
255. (99) Milošević Rade Radiša, 3 člana, Broćanac
256. (232) Milošević ud. Rade Sofija, r. Trbojević, 7 članova
257. (186) Milošević ud. Milovana Sofija, r. Roknić, 3 člana, Broćanac
258. (147) Mladen ud. Dragića Milica, r. Vujaklija, 4 člana, Crno Vrelo
259. (147) Mladen Rade Miloš, 7 članova, Crno Vrelo
260. (146) Mladen Milića Ljubomir, 8 članova, Crno Vrelo
261. (66) Momčilović Dušana Branko, 4 člana, Močila
262. (95) Momčilović Rade Ilija, 5 članova, Močila
263. (253) Momčilović Nikole Jovan, 7 članova, Močila
264. (41) Momčilović Ilije Nikola, 10 članova, Močila
265. (8) Momčilović ud. Janka Sara, r. Kosanović, 2 člana, Močila
266. (259) Mudrić Nikole Milan, 13 članova, Mudrić Selo
267. (188) Mudrić Milana Milka, r. Tepavac, 5 članova, Močila
268. (292) Mutić Petra Miloš, 7 članova, Primišlje
269. (216) Ninković Miloša Nikola, 5 članova, Cvijanović Brdo
270. (215) Ninković Sime Stevan, 5 članova, Cvijanović Brdo
271. (299) Novaković ud. Milutina Marija, r. Juzbašić, 4 člana, Primišlje
272. (426) Novaković Ninka Ninko, 6 članova, Cvijanović Brdo
273. (411) Opačić Miladina Marko, 9 članova, Kordunski Ljeskovac
274. (42) Opačić Petra Rade, 9 članova, Kordunski Ljeskovac
275. (121) Opačić Todora Vasilije, 6 članova, Primišlje

276. (474) Opačić Pavla Vaso, 5 članova, Primišlje
277. (396) Pajić Jove Miloš, 4 člana, Krstinja, kot. Vojnić
278. (435) Paravina ud. Miće Dušanka, r. Rodić, 4 člana, Kord. Ljeskovac
279. (170) Paravina ud. Nikole Milica, r. Vojvodić, 3 člana, Kord. Ljeskovac
280. (238) Pašić ud. Milana Lata, r. Pašić, 8 članova, Kord. Ljeskovac
281. (119) Pašić Uroša Mane, 1 član, Broćanac
282. (118) Pešić Bože Petar, 4 člana, Broćanac
283. (182) Pavlović Sime Dragić, 6 članova, Mračaj, kot. Vojnić
284. (134) Pavlović Mile Marko, 6 članova, Mračaj, kot. Vojnić
285. (179) Pavlović Sime Petar, 7 članova, Mračaj, kot. Vojnić
286. (91) Pekeč Mihajla Ilija, 4 člana, Primišlje
287. (371) Pekeč Todora Ilija, 12 članova, Primišlje
288. (427) Pekeč ud. Đure Ljuba, r. Peurača, 6 članova, Klokoč, kot. Vojnić
289. (356) Pekeč ud. Dušana Ljuba, r. Bjelopetrović, 1 član, Primišlje
290. (430) Pekeč Nikole Milan, 3 člana, Klokoč, kot. Vojnić
291. (338) Petić Sime Đuro, 6 članova, Tobolić
292. (484) Petić Luke Nikola, 3 člana, Tobolić
293. (364) Petić Jovana Rade, Tobolić
294. (99) Petić Rade Sava, 8 članova, Tobolić
295. (273) Petić Mile Stanko, 8 članova, Primišlje
296. (80) Petković Janka Dragić, 8 članova, Zbjeg
297. (141) Petković Mane Dragić, 7 članova, Zbjeg
298. (82) Petković Ilije ud. Cuka, r. Kosanović, 4 člana, Zbjeg
299. (264) Petković Jovana Mane, 7 članova, Zbjeg
300. (127) Petričić Milana Nikola, 2 člana, Cetingrad
301. (201) Petrović ud. Petra Milja, r. Korać, Široka Rijeka, Vojnić
302. (163) Peurača Nikole Milan, 5 članova, Dunjak, kot. Vojnić
303. (458) Pilja Jovana Mile, 7 članova, Kord. Ljeskovac
304. (287) Pilja ud. Pavla Milica, r. Adžibaba, 5 članova, Primišlje
305. (256) Pilja ud. Dušana Milica, r. Torbić, 5 članova, Primišlje
306. (393) Pjevac Petra Ilija, 7 članova, Primišlje
307. (391) Pjevac Rade Milivoj, 4 člana, Primišlje
308. (88) Pjevac Mile Milan, 7 članova, Tobolić
309. (109) Pjevac ud. Milovana Milka, r. Pjevac, 3 člana, Primišlje
310. (226) Pjevac Save Nikola, 4 člana, Tobolić
311. (36) Pjevac Dmitra Rade, 3 člana, Kord. Ljeskovac

312. (329) Pjevac Sime Simo, 4 člana, Primišlje
313. (235) Pjevac Nikole Svetozar, 5 članova, Tobolić
314. (236) Polovina Milana Pavao, 6 članova, Zbjeg
315. (297) Polovina Pave Rade, 5 članova, Rakovac
316. (210) Popović Todora Dušan, 9 članova, Zbjeg
317. (222) Popović Mane Dane, 8 članova, Močila
318. (455) Polovina Janka Rade, 10 članova, Smoljanac
319. (139) Popović Miloša Milan, 6 članova, Zbjeg
320. () Popović Rade Dušanka, 4 člana, Zbjeg
321. (318) Popović ud. Mile Kata, r. Dražić, 4 člana, Slušnica
322. (345) Popović Ilije Marko, 2 člana, Zbjeg
323. (358) Popović Milana Miloš, 5 članova, Zbjeg
324. (369) Popović Mile Milan, 5 članova, Smoljanac
325. (110) Pozdan Ilije Milan, 4 člana, K. Ljeskovac (odselili u Bašku)
326. (17) Pozdan Luke Milija, r. Zinjčić, 5 članova, Mašvina
327. (148) Pozdan Stojana Miloš, 5 članova, Mašvina
328. (367) Pozdan Petra Lata, 5 članova, Mašvina
329. (129) Pozdan Nikole Vlade, 10 članova, Mašvina
330. (221) Pražić Laze Milić, 4 člana, Krstinja, Vojnić
331. (333) Prodanović Stevana Mile, 6 članova, Trak
332. (132) Pucar Janka Đuro, 7 članova, Cetingrad
333. (75) Radaković Dmitra Miladin, 8 članova, St. Kršlja
334. (328) Radaković Đure Rade, 1 član, St. Kršlja
335. (386) Radaković Petra Radovan, 3 člana, St. Kršlja
336. (362) Radeka Dragoja Milan, 4 člana, Bogovolja
337. (103) Radočaj ud. Stevana Bara, r. Cindrić, 1 član, Cvitović
338. (14) Rakić Dobre Stevan, 3 člana, Kord. Ljeskovac
339. (335) Rakinić Bože Milutin, 6 članova, Tuk
340. (244) Rakinić ud. Sime Sava, r. Milković, 4 člana, Tuk
341. (190) Ralić Miladina D Mitar, 1 član, Primišlje
342. (352) Ralić ud. Ilije Milka, r. Opačić, 3 člana, Primišlje
343. (192) Ralić Ilije Miloš, 1 član, Primišlje
344. (255) Ralić Đure Nikola, 7 članova, Primišlje
345. (173) Rašić Đure Jovan, 3 člana, Gejkovac, kot. Vojnić
346. (38) Retić ud. Mile Simica, r. Perić, 6 članova, Kremen
347. (25) Ribić ud. Nikole Jeka, r. Popović, 2 člana, Široka Rijeka, kot. Vojnić

348. (12) Rodić Mile Marko, 6 članova, Sadilovac, Slunj
349. (370) Rodić Stane Todor, 1 član, Smoljanac
350. (482) Roknić Save Nikola, 6 članova, Broćanac
351. (301) Rončević Save Nikola, 9 članova, Primišlje
352. (388) Savić ud. Ilije Anđelija, r. Batalo, 2 člana, Primišlje
353. (489) Savić Nikole Đuro, sâm, Primišlje
354. (431) Savić Steve Miloš, 8 članova, Žrnica
355. (45) Sekulić Bože Bogdan, 7 članova, Tobolić
356. (153) Sekulić Mile Đuro, 6 članova, Tobolić
357. (263) Sekulić Miloša Ilija, 7 članova, Tobolić
358. (220) Sekulić Vasilja Ljuban, 7 članova, Tobolić
359. (152) Sekulić Đure Mile, 9 članova, Tobolić
360. (242) Sekulić Bože Mile, 10 članova, Tobolić
361. (257) Sekulić Mane Milić, 6 članova, Tobolić
362. (467) Sekulić Miloša Sava, 6 članova, Tobolić
363. (281) Sekulić Đure Vladimir, 6 članova, Tobolić
364. (289) Sekulić Mile Vojo, 6 članova, Tobolić
365. (276) Simić Milića Mile, 4 člana, Primišlje
366. (63) Simić Ilije Stevo, sâm – nije se nastanio
367. (277) Smiljanić Arsenija Ilija, 3 člana, Kord. Ljeskovac
368. (278) Smiljanić Arsenija Rade, 5 članova, Kord. Ljeskovac
369. (78) Smoljanović Nikole Miloš, 7 članova, Primišlje
370. (400) Smoljančević Mihajla Simo, 4 člana, Broćanac
371. (105) Soleša ud. Rade Ljuba, r. Zdjelar, 2 člana, Kord. Ljeskovac
372. (174) Sremac Petra Milan, 1 član, Svinjarica, kot. Vojnić
373. (217) Stanić Marka Đuro, 9 članova, Zbjeg
374. (322) Stanić Nikole Spasoje, 7 članova, Zbjeg
375. (341) Stojaković ud. Dušana Milija, r. Kukić, 5 članova, Primišlje
376. (296) Stojaković Mojsije, 5 članova, Primišlje
377. (202) Stokrp Mile Lazo, 6 članova, Široka Rijeka, kot. Vojnić
378. (387) Svilar Nikole Aleksa, 4 člana, Smoljanac
379. (156) Svilar ud. Marka Anka, r. Studen, 3 člana, Sadilovac
380. (466) Šaša ud. Blagoja Ljubica, r. Pjevac, 5 članova, Primišlje
381. (180) Šaša Dragana Miloš, 3 člana, Kord. Ljeskovac
382. (307) Šatlan Đure Miloš, 3 člana, Primišlje
383. (165) Škorić ud. Petra Milica, r. Mudrić, 5 članova, Podcetin

384. (252) Škrbina Ninka Milovan, 5 članova, Primišlje
385. (177) Španović Bože Marko, 4 člana, Jagrovac, kot. Vojnić
386. (178) Španović Laze Mile, 5 članova, Jagrovac, kot. Vojnić
387. (120) Španović Gaje Mile, 7 članova, Krstinja, kot. Vojnić
388. (419) Šupica Ilije Milan, 10 članova, iz Ljupče
389. (417) Šupica Marka Milan, 4 člana, iz Ljupče
390. (44) Šupica Ilije Mane, 8 članova, iz Ljupče
391. (436) Šupica Stevana Petar, 5 članova, iz Ljupče
392. (377) Šušnjar Milovana Đuro, 6 članova, Primišlje
393. (327) Šušnjar Rade ud. Milica, r. Vunduk, 7 članova, Primišlje
394. (19) Tadić Marka Dušan, 1 član, Komesarac
395. (463) Tarabić Milovana Mile, 13 članova, Komesarac
396. (406) Tatalović Miladina Dragica, 3 člana, St. Kršlja (odselila 1947. u Kordun)
397. (68) Tatalović Mile Mićo, 6 članova, K. Ljeskovac
398. (461) Tepavac ud. Miloša Anica, r. Batalo, 4 člana, Slušnica
399. (30) Tepavac Bogdana Đuro, 4 člana, Slušnica
400. (432) Tepavac Milovana Đuro, 8 članova, Slušnica
401. (70) Tepavac Marka Đuro, 6 članova, Lipar
402. (321) Tepavac ud. Jove Janja, r. Tepavac, 5 članova, Slušnica
403. (133) Tepavac Petra Mićo, 10 članova, Slušnica
404. (407) Tepavac Dmitra Milan, 9 članova, Močila
405. (47) Tepavac Sime Mile, 9 članova, Kord. Ljeskovac
406. (315) Tepavac Vuke Mile, 3 člana, Slušnica
407. (433) Tepavac Đure Milovan, 4 člana, Slušnica
408. (176) Tepavac Dane Milovan, 6 članova, Močila
409. (434) Tepavac Mile Nikola, 3 člana, Slušnica
410. (197) Tepavac Marka Nikola, 3 člana, Slušnica
411. (31) Tepavac Đure Pajo, 7 članova, Slušnica
412. (445) Topić Đure Dragić, 8 članova, Broćanac
413. (98) Tepavac Mihajla Đuro, 4 člana, Broćanac
414. (401) Topić Dragića Mane, 11 članova, Broćanac
415. (209) Torbić Ignjatija Đuro, 6 članova, Primišlje
416. (392) Torbić ud. Sime Mila, r. Tumara, 2 člana, Tobolić
417. (381) Torbić ud. Ilije Smiljana, r. Višnjic, 6 članova, Tržić
418. (138) Torbić Stevana Jovan, 11 članova, Primišlje
419. (185) Trbojević Rade Dušan, 4 člana, Bogovolja

420. (83) Trbojević Bože Rade, 7 članova, Zbjeg
421. (100) Trbojević ud. Đure Sara, r. Kosanović, 3 člana, Močila
422. (204) Trbojević Mile Rade, 2 člana, Močila
423. (241) Tumara Milovana Milić, 10 članova, Tobolić
424. (39) Tumara Milovana Nedeljko, 3 člana, Kord. Ljeskovac
425. (55) Turkalj Ivana Ivan, 5 članova, Donja Glina
426. (247) Uzelac Mile Branko, 8 članova, Smoljanac
427. (355) Uzelac Marka Dušan, 4 člana, Sadilovac
428. (306) Uzelac ud. Dane Ljubica, r. Vignjević, 7 članova, Smoljanac
429. (361) Uzelac Janka Miloš, 4 člana, Sadilovac
430. (325) Vejin Mane Danica, 3 člana, Kord. Ljeskovac
431. (166) Vergaš ud. Dušana Marija, r. Kosić, 4 člana, Široka Rijeka, kot. Vojnić
432. (251) Vidović ud. Ilije Marija, r. Juzbašić, 4 člana, Primišlje
433. (283) Vidović ud. Mile Miljka, r. Katić, 9 članova, Primišlje
434. (493) Vidović Milovana Milić, 7 članova, Primišlje
435. (300) Vidović Milovana Rade, 8 članova, Primišlje
436. (54) Vojvodić Rade Mile, 10 članova, Kord. Ljeskovac
437. (363) Vojvodić Ilije Nikola, 8 članova, St. Kršlja
438. (261) Vorkapić Milovana Mane, 3 člana, Mudrić Selo
439. (414) Vorkapić Miće Petar, 8 članova, Močila
440. (414) Vorkapić Miće Petar, 8 članova, Močila
441. (260) Vorkapić Milovana Petar, 6 članova, Mudrić Selo
442. (480) Vranješ Mile Milan, 7 članova, Cetingrad
443. (211) Vučković Stanka Dragić, 7 članova, Cvijanović Brdo
444. (154) Vučković ud. Mile Jeka, r. Kosijer, 7 članova, Cvijanović Brdo
445. (61) Vučković Nikole Milan, 4 člana, Cvijanović Brdo
446. (49) Vučković Cvije Nikola, 5 članova, Mračaj, kot. Vojnić
447. (366) Vučković Bogdana Milutin, 7 članova, Bandino Selo
448. (193) Vujaklija Rade Bogdan, 3 člana, Klokoč, kot. Vojnić
449. (58) Vujaklija Petra Đuro, 3 člana, Cvijanović Brdo
450. (398) Vujaklija Dragana Mile, 3 člana, Cvijanović Brdo
451. (35) Vujaklija ud. Mile Milka, r. Vujaklija, 5 članova, Cvijanović Brdo
452. (191) Vujaklija Tome Nikola, 7 članova, Cvijanović Brdo
453. (88) Vuković Jovana Rogić, 8 članova, Srpski Blagaj
454. (13) Vukas Mane Ilija, 3 člana, Močila
455. (183) Vukas Ilije Mile, 4 člana, Kord. Ljeskovac

456. (444) Vukas Petra Milovan, 5 članova, Močila
457. (449) Vukas Ilije Nikola, 4 člana, Močila
458. (477) Vukelić Jovana Dragić, 3 člana, Zbjeg
459. (265) Vukelić ud. Đure Dragica, r. Dodik, 8 članova, Zbjeg
460. (266) Vukelić Spasoje Đuro, 6 članova, Zbjeg
461. (89) Vukelić Rade Ilija, 4 člana, Tobolić
462. (272) Vukelić Uroša Miloš, 2 člana, Kord. Ljeskovac
463. (50) Vukojević Ilije Ljubomir, 5 članova, Bogovolja
464. (360) Vuković Petra Lazo, 8 članova, Smoljanac
465. (162) Vuletić ud. Stanka Dragica, r. Vukobratović, 4 člana, Klokoč, kot. Vojnić
466. (199) Vuletić Nikole Milutin, 1 član, Brusovača, kot. Vojnić
467. (290) Vunduk Rade Simo, 5 članova, Primišlje
468. (234) Zdjelar Đure Dane, 5 članova, Broćanac
469. (168) Zdjelar ud. Milutina Jeka, r. Perač, 1 član, Furjan
470. (167) Zdjelar Vasilija Milan, 5 članova, Furjan
471. (195) Zec Mile Dragan, 1 član, Mašvina
472. (465) Zec Đure Draginja, 2 člana, Primišlje
473. (240) Zec ud. Steve Milica, r. Momčilović, 3 člana, Mašvina
474. (308) Zec. ud. Ilije Kata, r. Torbić, 1 član, Mašvina
475. (446) Zec Dušana Todor, 7 članova, Mašvina
476. (346) Zinajić ud. Milana Ana, r. Bosnić, 3 člana, St. Kršlja
477. (107) Zinajić Mile Đuro, 4 člana, Mašvina (odselio 1948.)
478. (104) Zinajić ud. Milana Mila, r. Zinajić, 2 člana, Cvijanović Brdo
479. (175) Zinajić Jove Nikola, 6 članova, Mašvina
480. (334) Zinajić Milovana Vlado, 1 član, Mašvina, kot. Slunj
481. (135) Zobenica Mihajla Đuro, 6 članova, Kord. Ljeskovac
482. (273) Zobenica Mihajla Mane, 9 članova, Kord. Ljeskovac
483. (316) Zoroja ud. Đure Kata, r. Ralić, 4 člana, Močila
484. (309) Zoroja Nikole Petar, 5 članova, Močila
485. (429) Zubović Mane Nikola, 9 članova, Žrnica
486. (463) Živković Stanka Mihajlo, 4 člana, Krstina (vratio se u Kordun)

Nosioci Partizanske spomenice 1941. godine kolonizirani iz Slunja⁽¹⁴³⁾

1. Bajić Danila Milić
Rođen u radničkoj porodici 18.8.1914. godine u Besnerdiji, Sjedinjene Američke Države. Učesnik je pobune u pješadijskom puku 1939. godine u Karlovcu zbog loših odnosa prema vojnicima.
2. Bunčić Radovana Mihajlo
Rođen u zemljoradničkoj porodici 2.10.1921. godine u selu Dvorište, Gornji Skrad. Prije rata bio je aktivni podoficir.
3. Blanuša Vladimira Mile
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 5.5.1921. godine u Bogovljji, Slunj. Prije rata bio je radnik u kamenolomu kod Rakovice, član je sindikalnog pokreta od 1939.
4. Banda Đure Đuro
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 7.3.1919. godine u Cvijanović Brdu, Slunj. Prije rata bio je radnik.
5. Bunčić-Rauš Bara
Rođena je u porodici zemljoradnika 20.5.1910. godine u Cvitoviću, Slunj. Prije rata se bavila zemljoradnjom. Kao kandidat za prijem u KPH rasturala je partijski propagandni materijal, organizovala aktivnost žena, čuvala stražu prilikom održavanja partijskih sastanaka i čuvala partijske radnike od provale i hapšenja. Sakupljala je i dobrovoljne priloge za španske borce.
6. Bartulin-Sikirica Anka
Rođena je u zemljoradničkoj porodici 15.6.1919. u Vođevcu, Veljun. Prije rata zanimala se zemljoradnjom.
7. Bunčić Sime Miloš
Rođen je u porodici zemljoradnika 1.9.1904. godine u Čatrnji, Karlovac, Prije rata je bio zemljoradnik i finans.
8. Dragović Sime Rade
Rođen je u porodici zemljoradnika 25.7.1900. godine u Cvijanović Brdu, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
9. Dejanović Milića Miloš
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 13.10.1909. godine u Klokoču, Vojnić. Prije rata

⁽¹⁴³⁾ Spisak je izrađen prema spomen-knjizi Vladimira Kozina, Zbornik nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine, SUBNOR, Sombor, 1971.

- bio je radnik. Učesnik je štrajka radnika 1929. godine u Karlovcu, kojom prilikom je otpušten sa posla, a 1940. godine kažnjen je zbog aktivnosti vezane za proslavu Prvog maja. Prije rata postao je član KPJ.
10. Dereta Milutina Dragan
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 6.7.1921. godine u Bukovcu, Duga Resa. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
 11. Dokmanović Miladina Rade
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 28.1.1914. godine u Močilima, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
 12. Dereta Milovana Nikola
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 18.12.1902. godine u Bukovcu, Duga Resa. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
 13. Đermanović Milovana Jovan
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 20.3.1921. godine u Broćancu, Slunj. Prije rata bio je najamni radnik, a neposredno pred sam rat radnik u Zemunu. Bio je član Udruženih radničkih sindikata.
 14. Eror Dragića Rade
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 4.10.1915. godine u Klokoču, Vojnić. Prije rata se bavio zemljoradnjom, a povremeno je bio i radnik. Postao je prije rata član KPJ u seoskoj partijskoj ćeliji u Klokoču.
 15. Grgić Ilije Rade
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 15.9.1921. godine u Sadilovcu. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
 16. Galac-Cindrić Bara
Rođena je u zemljoradničkoj porodici 25.8.1921. u Gnojnicama, Slunj. Prije rata bila je radnik. Učestvovala je u rasturanju partijskog propagandnog materijala (letaka i brošura) zajedno sa svojim mužem koji je bio član KPJ.
 17. Ilić Miloša Svetozar
Rođen je u porodici zemljoradnika 26.7.1910. godine u Primišlju, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom. Bio je simpatizer i propagator KPJ (isticanje crvenih zastava, rasturanje letaka i štampe, protesti zbog zabrane povratka španskih boraca u zemlju). U svom rodnom mjestu bio je član organizacije «Seljačko kolo» i član zemljoradničke zadruge. Prije rata primljen je u KPJ.
 18. Kosovac Milovana Mile
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 3.3.1915. godine u Zbjegu, Slunj. Prije rata bio je zemljoradnik, a povremeno i radnik. Učesnik je štrajka radnika u Makišu kod Be-

ograda 1939.godine radi povećanja plaća i skraćivanja radnog vremena. Bio je član Udruženih radničkih sindikata.

19. Kvočka Milovana Milan

Rođen je u porodici zemljoradnika 28.11.1919. godine u Bročancu, Slunj. Prije rata bio je industrijski radnik. Učesnik je štrajka radnika u Drvnom kombinatu «Makić» 1938. godine radi povećanja plaća. Bio je član Odbora Udruženih radničkih sindikata.

20. Kotur Đure Dane

Rođen je u porodici zemljoradnika 18.3.1916. godine u Ljupči, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.

21. Koprenica Mihajla Mile

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 17.8.1900. godine u Trupinjaku, Karlovac. Prije rata se bavio zemljoradnjom.

22. Karamarković Miloša Đuro

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 12.5.1909. godine u Kestenovcu, Vojnić. Prije rata se bavio zemljoradnjom, a povremeno je bio i radnik.

23. Kosanović Sime Milovan

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 9.10.1905. godine u Močilima, Slunj. Prije rata bio je šumski radnik.

24. Kosovac Milovana Milan

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 17.11.1910. godine u Zbjegu, Slunj. Prije rata bio je radnik. Učesnik je štrajka radnika 1919. godine u Makišu kod Beograda radi povećanja plaća. Bio je član Udruženih radničkih sindikata.

25. Kukić Miloša Rade

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 15.2.1914. godine u Kordunskom Ljeskovcu, Slunj. Prije rata bio je trgovački pomoćnik i radnik. Učesnik je štrajka radnika 1938. godine u Zemunu radi povećanja plaća. Član SKOJ-a postao je 1937. godine. Zbog učešća u naprednom pokretu uhapšen je 1938. godine u Zemunu i osuđen na 3 mjeseca zatvora.

26. Krmar Dragana Simo

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 20.1.1920. godine u Komesarcu, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.

27. Kukić Đure Dragan

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 27.10.1920. godine u Primišlju, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom. Uoči izbijanja rata postao je član SKOJ-a.

28. Kukić Bože Đuro

- Rođen je u porodici zemljoradnika 4.4.1897. godine u Primišlju, Slunj. Prije rata bio je zemljoradnik. Predratnih godina primljen je u KPJ i postao sekretar partijske ćelije za Gornje Primišlje.
29. Kukić Radeta Pane
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 10.3.1917. godine u Kordunskom Ljeskovcu, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom, a bio je i radnik. Učesnik je štrajka radnika 1937. godine u Kamenolomu «Paragovo» radi povećanja plaće.
30. Krmar Marka Nikola
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 5.10.1907. godine u Buhari, Slunj. Prije rata bio je trgovački pomoćnik.
31. Kovačević Mile Ilija
Rođen je u porodici zemljoradnika 11.7.1941. godine u Močilima, Slunj. Prije rata bavio se zemljoradnjom, a povremeno je bio i radnik. Učesnik je štrajka radnika u Strugari Makiš 1940. godine. Bio je član sindikata.
32. Kosanović Novaka Nikola
Rođen je u porodici zemljoradnika 16.12.1923. godine u Ljupči, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
33. Krajačić Sime Gojko
Rođen je u porodici zemljoradnika 25.1.1923. godine u Šljivnjaku, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
34. Kosanović Novaka Vlado
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 1.2.1919. godine u Ljupči, Slunj. Prije rata bio je zemljoradnik.
35. Livada Luke Ilija
Rođen je u zanatskoj porodici 21.6.1896. godine u Primišlju, Slunj. Prije rata bavio se zemljoradnjom. U vremenu od 1939. do 1940. godine bio je predsjednik organizacije «Seljačko kolo» i predsjednik nabavno-prodajne zadruge. Saslušavan je od policijskih organa stare Jugoslavije zbog svoje aktivnosti i podrške za povratak španskih boraca u zemlju.
36. Lovrić Milića Dragić
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 5.5.1916. godine u Cvijanovića Brdu, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
37. Lovrić Ninka Mile
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 14.4.1911. godine u Cvijanovića Brdu, Slunj. Prije rata se bavio obučarskim zanatom.
38. Mazinjanin Milića Đuro

- Rođen je u zemljoradničkoj porodici 19.12.1920. godine u Primišlju, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
39. Momčilović Đure Božo
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 25.12.1915. godine u Močilima, Slunj. Prije rata bio je industrijski radnik.
40. Miljković Sime Milan
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 25.12.1927. godine u Zbjegu, Slunj.
41. Momčilović Dušana Branko
Rođen je u porodici zemljoradnika 10.10.1920. u Močilima, Slunj, Prije rata bavio se zemljoradnjom.
42. Marković Jovana Pero
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 10.7.1900. godine u Ponorcu, Karlovac. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
43. Milinković Milutina Miloš
Rođen je u porodici zemljoradnika 22.5.1908. godine u Perjasici, Duga Resa. Prije rata bio je zemljoradnik.
44. Milković Petra Dušan
Rođen je u porodici zemljoradnika 20.7.1943. godine u Toboliću, Slunj. Do 1935. godine bavio se zemljoradnjom, a od tada do 1941. godine bio je općinski redar.
45. Mihajlović Petra Savo
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 15.2.1900. godine u Miloševcu, Duga Resa. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
46. Matijević Nikole Milan
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 15.2.1921. godine u Trupinjaku, Vojnić. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
47. Momčilović Petra Milić
Rođen je u porodici zemljoradnika 12.11.1902. godine u Močilima, Slunj. Prije rata bio je fizički radnik u fabrici. Učesnik je štrajka radnika u Makišu 1926. godine radi povećanja nadnica. Bio je član sindikata.
48. Momčilović Milana Radiša
Rođen je u porodici zemljoradnika 15.5.1917. u Močilima, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
49. Ninković Sime Stevan
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 1.5.1921. godine u Cvijanović Brdu, Slunj. Prije rata bavio se zemljoradnjom.

50. Novaković Mojsija Milutin
Rođen je u zemlјoradničkoj porodici 1897. godine u Velјunskoj Glini, Slunј. Prije rata se bavio zemlјoradnjom.
51. Nikšić Gnjatija Jovan
Rođen je u porodici zemlјoradnika u Klancu, Duga Resa. Prije rata se bavio zemlјoradnjom.
52. Popović Todoru Dušan
Rođen je u porodici zemlјoradnika 15.10.1920. godine u Zbjegu, Slunј. Prije rata se bavio zemlјoradnjom.
53. Popović Ninka Milić
Rođen je u porodici zemlјoradnika 2.10.1912. godine u Šljivnjaku, Slunј. Prije rata bavio se zemlјoradnjom.
54. Pavlović Sime Petar
Rođen je u porodici zemlјoradnika 8.7.1907. godine u Mračaju, Vojnić. Prije rata se bavio zemlјoradnjom.
55. Pjevac Milića Dušan
Rođen je u porodici zemlјoradnika 2.2.1919. godine u Gornjem Primišlju, Slunј. Prije rata se bavio zemlјoradnjom.
56. Prodanović Stevana Mile
Rođen je u zemlјoradničkoj porodici 8.6.1909. godine u Tuku, Slunј. Prije rata bio je industrijski radnik.
57. Pokrajac Nikole Nikola
Rođen je u porodici zemlјoradnika 23.12.1914. godine u Gornjem Skradu, Karlovac. Prije rata bio je konobar.
58. Pajić Stanka Dušan
Rođen je u zemlјoradničkoj porodici 4.1.1904. godine u Točku, Slunј. Prije rata se bavio zemlјoradnjom.
59. Popović Jovana Ninko
Rođen je u zemlјoradničkoj porodici 20.10.1914. godine u Mrežnici, Slunј. Prije rata se bavio zemlјoradnjom.
60. Peurača Milića Nikola
Rođen je u zemlјoradničkoj porodici 9.7.1909. godine u Klokoču, Vojnić. Prije rata bio je polјoprivredni radnik.
61. Radaković Mitra Miladin
Rođen je u zemlјoradničkoj porodici 20.1.1900. godine u Staroj Kršlji, Slunј. Prije rata bio je radnik.

62. Rašić Đure Mirko
Rođen je u porodici zemljoradnika 16.5.1901. godine u Klokoču, Vojnić. Prije rata bio je radnik.
63. Rajković Nikole Milan
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 8.9.1922. godine u Svojiču, Duga Resa. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
64. Ralić Nikole Milovan
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 21.10.1924. godine u Primišlju, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
65. Sekulić Mileta Đuro
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 15.4.1917. godine u Toboliću, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
66. Sudar Todora Milić
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 21.6.1910. godine u Koranskom Selu, Duga Resa.
67. Smiljanić Arsena Ilija
Rođen je u porodici zemljoradnika 15.7.1907. godine u Kordunskom Ljeskovcu, Slunj. Prije rata bio je radnik.
68. Smiljanić Arsena Rade
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 23.7.1905. godine u Kordunskom Ljeskovcu, Slunj. Prije rata bio je radnik.
69. Sekulić Đure Mile
Rođen je u porodici zemljoradnika 20.1.1907. godine u Toboliću, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
70. Sikirica Milića Miloš
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 24.12.1922. godine u Ponorcju, Karlovac. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
71. Sekulić Mileta Gavro
Rođen je u porodici zemljoradnika 1.1.1919. u Toboliću, Slunj. Prije rata bio je obučarski radnik. Učesnik je štrajka radnika 1934. godine u Novom Sadu zbog niskih plaća.
72. Sekulić Maneta Branko
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 19.11.1925. godine u Toboliću, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
73. Savić Nikole Đuro
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 27.3.1908. godine u Primišlju, Slunj.

Prije rata se bavio zemljoradnjom.

74. Savić Bogića Stanko

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 7.9.1907. godine u Gaćeškom, Duga Resa. Učesnik je pobune u trideset šestom pješadijskom puku u Karlovcu 1936. godine zbog loše ishrane i prekomande na udaljena područja.

75. Savić Miloša Stanko

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 31.3.1912. godine u Primišlju, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.

76. Sekulić Vasilija Slavko

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 15.1.1918. godine u Toboliću, Slunj.

77. Topić Đure Dragan

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 15.8.1914. godine u Broćancu, Slunj. Prije rata bio je radnik u Zemunu i Makišu kod Beograda. Učesnik je štrajka radnika 1937. i 1938. godine zbog niskih plaća. Bio je član sindikata.

78. Trbojević Rade Dušan

Rođen je u porodici zemljoradnika 11.2.1916. godine u Bogovolji, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.

79. Tepšić Petra Nikola

Rođen je u porodici zemljoradnika 22.7.1910. godine u Gaćeškom, Duga Resa. Prije rata se bavio zemljoradnjom.

80. Tumbas Dragića Ilija

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 19.7.1919. godine u Šljivnjaku, Vojnić. Prije rata bio je stolarski radnik. Bio je član sindikata u Karlovcu.

81. Tarbuk Mojsija Stanko

Rođen je u porodici zemljoradnika 1.6.1921. godine u Gornjoj Visočkoj, Duga Resa. Prije rata bio je zemljoradnik i radnik na sezonskim poslovima.

82. Tumbas Mileta Mile

Rođen je u porodici zemljoradnika 20.4.1920. godine u Šljivnjaku, Slunj. Prije rata bavio se zemljoradnjom.

83. Trbojević Radeta Mile

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 8.5.1913. godine u Zbjegu, Slunj. Prije rata bio je radnik. Učesnik je štrajka radnika 1937. godine u Makišu kod Beograda.

84. Torbić Ignjatija Đuro

Rođen je u zemljoradničkoj porodici 17.4.1910. godine u Tržiću, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.

85. Uzelac Daneta Savo
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 22.4.1920. godine u Smoljancu, kotar Slunj. Prije rata bio je radnik uljare u Vrbasu i strugare u Makišu. Učesnik je štrajka radnika u strugari «Makiš» kod Beograda 1939.godine, radi povećanja plaća.
86. Vukelić Uroša Miloš
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 17.10.1916. godine u Kordunskom Lješkovcu, Slunj. Prije rata bavio se zemljoradnjom.
87. Vučković Bogdana Milutin
Rođen u porodici zemljoradnika 8.1.1910. godine u Bandinom Selu, Slunj. Prije rata bavio se zemljoradnjom.
88. Vujaklija Tome Nikola
Rođen je u porodici zemljoradnika 15.4.1902. godine u Cvijanović Brdu, Slunj. Prije rata bio je zemljoradnik.
89. Vukas Petra Đuro
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 15.5.1920. godine u Močilima, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom kao nadničar, a povremeno je bio i radnik. Učesnik je štrajka radnika 1939. godine u Vrbovskom na izgradnji pruge radi povećanja plaće.
90. Vuletić Radeta Milić
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 1.5.1905. godine u Maljevcu, Slunj. Prije rata bio je financijski službenik. Jula 1939. godine primljen je u KPJ.
91. Vukojević Ilije Ljubomir
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 24.3.1913. godine u Bogovolji, Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom, a povremeno je bio radnik i na drugim poslovima. Učesnik je štrajka radnika 1935. godine u Kamenolomu «Majdan» u Fruškoj gori.
92. Velimirović-Vučković Ljuba
Rođena je u porodici zemljoradnika 9.1.1908. godine u Veljunu, Slunj. Prije rata se bavila zemljoradnjom. Učesnik je u prikupljanju dobrovoljnih priloga za španske borce.
93. Vojvodić Ilije Nikola
Rođen je u porodici zemljoradnika 13.3.1917. godine u Novoj Kršlji, Slunj. Prije rata bio je radnik.
94. Vučković Nikole Milan
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 15.7.1922. godine u Cvijanović Brdu,

- Slunj. Prije rata se bavio zemljoradnjom.
95. Vujaklija Nikole Dragan
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 9.9.1910. godine u Cvijanović Brdu, Slunj. Prije rata bio je pekarski radnik.
96. Vukdragović Petra Vaso
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 1.2.1920. godine u Gornjem Skradu, Karlovac. Prije rata bio je krojač.
97. Vukobrat Nikole Nikola
Rođen je u porodici zemljoradnika 25.12.1896. godine u Ponorcu, Duga Resa. Prije rata bavio se obučarskim zanatom.
98. Vukelić Jovana Mile
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 21.7.1920. godine u Kordunskom Ljeskovcu, Slunj. Prije rata bio je radnik u kamenolomu. Bio je član Udruženih radničkih sindikata.
99. Zinajić Jovana Nikola
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 27.12.1906. godine u Mašvini, Slunj. Prije rata bavio se zemljoradnjom.
100. Zorić Petra Svetozar
Rođen je u porodici zemljoradnika 30.1.1923. godine u Primišlju, Slunj. Prije rata bio je radnik pletač.
101. Zdjelar Đure Dane
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 1.6.1902. godine u Furjanu, Slunj. Prije rata bio je radnik.
102. Žrvnar Nikole Mile
Rođen je u zemljoradničkoj porodici 9.10.1911. godine u Novom Selu, Duga Resa. Prije rata se bavio zemljoradnjom i građevinskim radovima.

NEKE SOCIO-DEMOGRAFSKE I INSTITUCIONALNE KARAKTERISTIKE STANOVNIKA I NASELJA OKO PETROVE GORE⁽¹⁴⁴⁾

Osnovni izvori za pisanje ovoga saopćenja jesu: regularni popisi stanovništva, pisani dokumenti, lokalna građa, objavljene studije, te neka neposredna zapažanja i vlastita terenska istraživanja na ovom području.

Za redosljed izlaganja skupljenih faktografskih činjenica poslužila nam je «Shema osnovnih pitanja koja bi trebalo analizirati za stanovništvo malog područja» poznatog demografa istraživača, dra Dušana Breznika.⁽¹⁴⁵⁾

Zbog jedinstvenosti upotrebe izvorne građe uzeli smo općine prema teritorijalno-političkoj podjeli iz godine 1961. Zbog toga u tekstu umjesto tri općine na Kordunu (Slunj, Vojnić i Vrginmost), imamo 8 općina (Cetinograd, Krnjak, Pisarovina, Skakavac, Slunj, Topusko, Vojnić i Vrginmost).

Iako Pisarovina ne spada pod ovo područje, zbog gravitacionih odnosa prema Kordunu, zbog nekih istih i sličnih karakteristika stanovništva i naselja, namjerno je uzeta u predmet analize.

Osnovne karakteristike područja. Trećinu ovoga prostora čini visoki kraški ravnjak, koji se prostire preko tzv. slunjske ploče, građene od krednih dolomita na kojima se razvio krš – poznat pod nazivom karlovački krš. Ukupna površina ovoga prostora obuhvaća 2.023 km². Njom teče nekoliko većih i manjih rijeka i rječica, s različitim oblicima kanjona, količinom vode i brzinom toka (Korana, Slunjčica, Mrežnica, Radonja, Trepča i Kupa). Od davnina se na obalama ovih rijeka i u njihovim međurječjima nalaze mnoge ljudske aglomeracije (naselja, dijelovi naselja, selišta i usamljene kuće). Te su aglomeracije postale brojnije nakon osnivanja tzv. Vojne krajine. Naime,

⁽¹⁴⁴⁾ Saopćenja autora na Simpoziju o Petrovoj gori povodom 25-godišnjice III. zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10–13. studenog 1969. godine.

⁽¹⁴⁵⁾ O tome opširnije u poglavlju pod gornjim naslovom u studiji dra Dušana Breznika: Kretanje, struktura i projekcije stanovništva, Beograd, Savezni biro za poslove zapošljavanja, 1968, str. 135–136, u kojem u 14 točaka izlaže osnovna pitanja za analizu.

tada je došlo do organiziranog naseljavanja na ovo područje i do formiranja tzv. karaulskih naselja, poznatih kao krajiška selišta. U to vrijeme došlo je i do izmjene etničko-konfesionalne strukture stanovništva na ovom prostoru.

Iako su ovdje agroekološki uvjeti heterogeni, ipak imaju neke zajedničke karakteristike. Klima je uglavnom kontinentalna i koleba oko 20°C. Prosjek oborine kreće se oko 1.150 mm (Slunj). Tlo je mjestimično prekriveno listopadnim šumama i šikarama, s relativno velikim površinama bujne paprati i vrijeska – kao osobite karakteristike kraja.

Budući da je ovo brdsko-planinska krajina (s ranije izrazito naglašenom agrarnom prenapućenosti), neprestanom obradom i sjetvom kukuruza i pšenice, a zbog premale sjetve travno-djetelinastih smjesa, došlo je godinama do jake erozije i degradacije zemlje. Veći dio područja su tzv. bujadnice – visoke paprati obrasle vrijeskom, borovicom, kupinom i travom slabe hranjivosti. Oko 45.000 ha takve flore mršava su paša stoci.⁽¹⁴⁶⁾ U toku Drugog svjetskog rata kraj je doživio velika razaranja gospodarske osnove i masakriranja stanovništva («Na Kordunu grob do groba»). Nakon rata je relativno velik broj stanovnika ovog kraja uglavnom veteranskih struktura – koloniziran. U poratnom privrednom razvoju naše zemlje spontanom migracijama mnogo stanovništva iselilo u druga područja. Zbog tih i nekih drugih činilaca Kordun danas čini najslabije naseljena područja u SR Hrvatskoj, s izrazito velikim brojem sitnih naselja i dijelova naselja.⁽¹⁴⁷⁾ Tako na primjer na tom relativno malom području imamo 370 naselja i dijelova naselja, sa samo 43 stanovnika na 1 km². Prosjek stanovnika po jednom naselju i dijelu naselja kreće se oko 200, što je znatno niže od prosjeka u SR Hrvatskoj.

Po socijalnoj strukturi stanovništva, po načinu privređivanja, po broju i obliku institucija, običajima i navikama, itd., ovo je izrazito nerazvijen seljački kraj s ruralno-rustikalnim karakteristikama i obilježjima.

Glavno zanimanje stanovništva je poljoprivreda (s vrlo niskom tehnološkom kulturom obrade, s izrazito niskim prinosima, s brojnim «samodovoljnim» gospodarstvima svaštarskog tipa), a proizvodi se isključivo za konzumne potrebe (prosječni prinos pšenice iznosi 8 q/ha, a kukuruza samo oko 11 q/ha).

⁽¹⁴⁶⁾ Vidi o tome: Komune i privreda Jugoslavije, knj. II, Zagreb, 1962.

⁽¹⁴⁷⁾ Vidi o tome opširnije: Kordun, Enciklopedija Jugoslavije, V, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, MCMLXIII, str. 314.

Oskudnost stočnog fonda je izrazita, mada se smatra da je stočarstvo ovdje «srednje razvijeno». Prevladava uglavnom križanac pinogavac – buša, rjeđe simentalско govedo, zatim domaća svinja (slabe kvalitete), i ovca «pramenka». U novije se vrijeme osjeća čak opadanje ovoga nebonificiranog i oskudnog stočnog fonda, što je prouzrokovano – samo djelomično – niskom krmnom bazom i oskudnim, erodiranim pašnjačkim površinama.

Voćarstvo Korduna je oskudno, nesanirano i uglavnom vrlo heterogeno. Zbog toga je ono bez nekog većeg privrednog značenja za ovo područje. Na žalost, po broju stabala voćarstvo još uvijek nije doseglo svoj prijeratni broj. Naime, procjenjuje se da je ovdje u toku rata uništeno preko 50% voćnih stabala (što izgorjelih zajedno sa gospodarskim objektima, što direktno, namjerno posječenih). U ovom oskudnom voćarskom fondu prevladava šljiva, koju seljaci pečenjem pretvaraju u rakiju. Drugih oblika prerade šljiva nema, osim simbolične prerade u pekmez, kompot ili, eventualno, sušenje. Na drugom mjestu je jabuka, ali s malim tržišnim količinama. Iza toga slijedi orah i drugo voće.

Općenito, tržište voćnih proizvoda, kao uostalom i drugih poljoprivrednih viškova, ovaj kraj gotovo da i nema, i to djelomično zbog opće oskudnosti viškova, a dobrim dijelom i zbog slabe povezanosti s tržištem, odnosno potrošačkim centrima. Osim toga tradicija iznošenja tržišnih viškova ranije praktično nije postojala, a danas je tek u razvoju. Na nisku tržišnost utječe i krajnje slabo razvijena saobraćajna mreža kraja. Sve je to uvjetovalo spor razvoj i stagnaciju i onih poljoprivrednih grana koje su imale osnovu za razvoj (stočarstvo i voćarstvo). Naravno to je utjecalo i na razvoj i kretanje stanovništva i naselja na tom prostoru.

Stanovništvo. Stanovništva po naseljima i dijelovima naselja na ovom području možemo pratiti tek od 1875. g., tj. otkad se u određenim intervalima vode regularni popisi populacije. Ti su odnosi prema intervalnim popisima stanovništva bili:

Tabela 1		
Prosječan broj stanovnika po naselju		
Godina popisa	Broj stanovnika	Stanovnika po naselju*
1857.	92.243	347
1869.	97.073	381

Tabela 1

Prosječan broj stanovnika po naselju

Godina popisa	Broj stanovnika	Stanovnika po naselju*
1880.	90.599	337
1890.	102.865	382
1900.	107.619	385
1910.	110.664	402
1921.	104.657	385
1931.	116.053	422
1948.	89.012	371
1953.	90.663	378
1961.	86.131	358
1969.**	80.500	330.

* Uzeli smo samo naselja, ili tzv. popisne krugove što uključuje u sebe i dijelove naselja, pa je tako prosjek stanovnika po naseobini za jednu trećinu veći od stvarnog.

** Naša procjena.

Kretanja stanovništva na kordunskom području, prikazano grafički, ima izrazite depresije, u 1880. godini, u 1921. i posebno u prvoj popisnoj godini poslije Drugog svjetskog rata, tj. 1948. Ta posljednja depresija bez sumnje je odraz direktnih i indirektnih gubitaka (zadržani natalitet) i ratnih stradanja u razdoblju 1941–1945. godine. Danas na ovom području živi manji broj stanovnika (za 11.743) nego što ih je bilo prije 112 godina.

Iako stanovništvo Korduna ima u osnovi zajedničke karakteristike, gledano po užim administrativno-teritorijalnim jedinicama tj. nekadašnjim općinama, ono pokazuje i neke očite razlike u kretanju, pa ih je uputno i posebno iskazati. Nekoliko indirektnih pokazatelja o tome nalazi se u tabeli 2.

Donekle su na ove razlike utjecali različiti agroekološki uvjeti, zatim različiti direktni i indirektni gubici stanovništva u drugom svjetskom ratu, kao i različiti opseg i značaj socio-prostorne pokretljivosti u užim lokalitetima poslije rata.

Razvitak naselja. Današnji oblici sela i zaseoka rezultat su dugogodišnjih socio-ekonomskih i historijskih procesa na tom području.

U početku su ovdje nastajala manja naselja. Početkom XVIII stoljeća ona su se konačno oblikovala kao karaulska naselja. Otad datiraju i prve podjele zemljišta i jasnije određene vojne obaveze stanovništva. Konačno, otad datira prvi kompletni «popis naroda».

Dio stanovništva ovdje je koloniziran zbog vojno-strateških potreba. Kolonizacija i naseljavanje je izvršeno u vrijeme postojanja rodovske organiza-

cije «s patrijarhalnom vojnom demokratskom upravom». Pojedina bratstva činila su najčešće teritorijalnu i upravnu jedinicu, koja se vremenom formirala kao selo u širem smislu. Djelomično se to vidi i iz toponimije kraja (nazivi sela i zaseoka su veoma često plemenskog porijekla). Osnovna jedinica sela ranije je bila kuća, a kasnije «zadruga». Manja rodovska sela povremeno su se ujedinjavala u veća naselja.

Nestankom kućnih zadruga sela doživljavaju transformaciju i postaju ljudske aglomeracije u obliku skupova inokosnih seljačkih gospodarstava, odnosno domaćinstava. To se osobito primjećuje koncem prve polovice XIX stoljeća. Upravo zbog toga uveliko imamo različite oblike, veličinu, značaj, kao i funkciju pojedinih naselja na ovom području. Nažalost, samo se simboličan broj naselja donekle razvio u centralna i atraktivna za svoju najbližu okolinu (Slunj, Vojnić, Vrginmost, Topusko, a djelomično Cetingrad, Krnjak, Tušilović i Pisarovina). Neka od tih naselja čine najstarije ljudske neseobine kraja, poznate iz naše ranije povijesti.

Pretežan dio tih karakteristika u procesu oblikovanja naselja diktirale su agroekološke uvjetovanosti, historijsko-ekonomski, kao i strateško-etničko-konfesionalni činioci, koji su premalo istraživani na ovom prostoru pa je inventar činjenica prilično oskudan. No naše je zanimanje usmjereno na neke opće karakteristike naselja i populacionih obilježja u posljednjih 112 godina, pa ćemo u tom smislu nastojati da iz raspoloživih pokazatelja istaknemo one, po našem mišljenju, najvažnije.

Tabela 2													
Prosječan broj stanovnika po naseljima, po godinama i općinama													
G O D I N E P O P I S A													
O p ć i n e	1857.	1869.	1880.	1890.	1900	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1969.*	Broj naselja i dijelova naselja
Cetingrad	236	228	227	248	253	253	253	271	220	216	203	183	(37)
Krnjak	141	154	145	166	171	175	166	191	152	154	139	128	(54)
Pisarovina	166	185	183	211	223	228	219	240	202	206	196	181	(45)
Skakavac	347	381	337	382	385	402	385	422	371	378	358	337	(26)
Slunj	282	286	268	293	305	306	274	301	211	206	198	155	(111)
Topusko	420	490	469	543	589	619	616	673	528	543	507	472	(17)
Vojnić	203	215	200	229	242	252	245	277	203	223	214	202	(49)
Vrginmost	525	546	471	590	632	684	676	743	551	581	570	520	(21)

* Za 1969. g. naša procjena.

Izvor: Stanovništvo 1857–1961. po naseljima i dijelovima naselja, Zagreb, Zavod za statistiku SR Hrvatske, 196

Iz prosjeka stanovništva po naselju vidi se očita tendencija porasta prosječne veličine aglomeracija, zaključno do 1931. godine. To je uglavnom odraz općih tendencija porasta ukupne populacije kraja. Nakon toga slijedi relativno značajan pad, uzrokovan ratnim razaranjima gospodarske osnove i masakrima stanovništva. Tek godine 1953. pokazuje se mala renesansa, ali otad imamo i sve očitije tendencije kontinuiranog smanjivanja prosječne veličine naselja, s očitim izgledima na potpuno izumiranje nekih od njih. No to nije izrazita karakteristika samo ovog kraja, nego opća tendencija i u mnogim drugim brdsko-planinskim naseljima. Naime, računa se da od poratnog popisa u našoj zemlji, od 27.500 naselja već preko 6.000 naseobina pokazuje tendencije izumiranja. Uglavnom su to ona naselja čiji prostorni položaji, ekonomska osnova, podjela rada i institucionalna baza nemaju ozbiljnih osnova za dalje samostalno egzistiranje kao privredne jedinice, oblikovane u suvremenija ruralna naselja.

Općenito se u nas osjeća kretanje stanovništva s juga prema sjeveru, odnosno iz planinskih u ravničarska područja, u doline rijeka i prema sabračajnicama, s osnovnom karakteristikom masovnog prelaska seoskog stanovništva u gradove. Zbog toga u ovom kontekstu, već danas na Kordunu imamo brojna naselja – a osobito dijelove naselja i zaseoke – s izrazito malim brojem stanovnika.

U nekim je ovaj broj subminimalan za bilo kakav organizirani privredno-društveni i kulturni život. Upravo naselja sa simboličnim brojem stanovnika imaju obilježja «naselja u izumiranju». Konačno, čini se da su sadašnji stanovnici (gotovo beziznimno seljaci-poljoprivrednici) zapravo posljednji stanovnici tih lokaliteta. Na to osobito upućuje ekonomsko stanje njihovih gospodarstava, opremljenost, starosna i spolna struktura članova domaćinstva, različite aspiracije i mnoge druge socijalno-kulturne i institucionalne karakteristike sela. Zbog toga su neka od naselja – samo naselja po imenu. Neka su od njih nestala već za Drugog svjetskog rata, a neka nestaju zbog privredno-strateških potreba itd. Međutim, najveći ih dio nestaje zbog općih tendencija kretanja stanovništva i izumiranja disperznih brdsko-planinskih naselja u kojima nije moguće osigurati ni minimalne društveno-ekonomske i socijalno-kulturne uvjete za život.

Ti procesi su nužna i zakonita posljedica industrijalizacije i urbanizacije zemlje. Od posebnog su značenja atraktivna industrijska i urbana jezgra kojima ovo područje gravitira: Karlovac, Sisak, Zagreb, te neke druge industrijske

sredine u unutrašnjosti, koje sve više privlače i stanovništvo ovih krajeva.

Moglo bi se postaviti pitanje je li u ovim tendencijama kretanja stanovništva presudnija privlačnost urbano-industrijskog načina života ili (ne) mogućnost suvremenije organizacije u domicilnim sredinama. Drugim riječima da li ovu populaciju «privlači» grad i industrija, ili ih nerazvijena poljoprivreda «izgoni». Čini se da je ovo drugo ipak kudikamo presudnije za opće tendencije sveukupnih populacionih i aglomeracionih minorizacija seljaštva i sela u cijeloj zemlji, pa tako i na Kordunu.

Osnovni vitalni pokazatelji. Fertilitet ženskog stanovništva u naseljima neposredno oko Petrove gore u prošlosti je imao izrazito visoke stope. On se najčešće kretao oko maksimalnih stopa. Tako su se fertile stope (broj živorođene djece na 1000 žena u dobi sposobnoj za rađanje) ženskog stanovništva na Kordunu godine 1857. kretale oko 300‰ godine 1880. padaju na 275, godine 1921. na 200, a 1953. na 158,9, danas su pale ispod 100‰.⁽¹⁴⁸⁾

To su ujedno i najveće zabilježene stope fertiliteta u Hrvatskoj.

Upravo zbog visokih fertilnih stopa ženskog stanovništva, ovdje je i natalitet (broj poroda na ukupno stanovništvo) u prošlosti bio iznimno visok. I on se kretao oko maksimalnih stopa. Polovinom prošlog stoljeća imao je stopu od 50,0‰, 1910. godine pada na 40,0‰, ali ne u svim područjima podjednako. Na cijelom području niži je od 40,0‰, tek poslije 1921. odnosno 1931. godine. Ukupno uzevši, na karlovačkom području (gdje je uračunata i sadašnja općina Jastrebarsko i brojna naselja prema Žumberku) natalitet 1901–1905. bio je 40,8‰, 1910. – 37,6, 1931. – 37,5, i tek znatnije pada u razdoblju 1934–1939. godine kada je pao na stopu od 30,0‰. No do znatnijeg padanja nataliteta dolazi neposredno do Drugog svjetskog rata, tačnije poslije 1947. godine kada je natalitet pao na dotad najnižu stopu – 18,5‰. Danas se natalitet na ovom području procjenjuje na oko 15‰.

Moglo bi se pretpostaviti da je ovdje prirodni priraštaj u promatranom razdoblju bio izuzetno visok. Međutim, to nije tako. On je bio relativno visok, ali u odnosu na fertile i natalitetne stope on je bio realno dosta nizak. Naime, nizak ekonomski i općedruštveni standard, nizak stupanj opće

⁽¹⁴⁸⁾ Vidi o tome opširnije: dr Silvije Vuletić, Regionalni natalitet u Hrvatskoj posljednjih 80 godina, *Stanovništvo*, Beograd, br. 3/1964. str. 268–269; *Statistički bilteni i Saopćenja* o kretanju stanovništva u SR Hrvatskoj, Zagreb, Republički zavod za statistiku Hrvatske.

kulture, posebno pismenosti (osobito ženske populacije), te slaba higijena, sve je to uvjetovalo visoke mortalitetne stope dojenčadi. Konačno, ovdje je bio relativno velik opći mortalitet populacije. Mortalitet dojenčadi bio je iznimno visok. Polovinom prošlog stoljeća kretao se oko 200‰. Koncem prošlog i početkom ovoga stoljeća (čak 30-tih godina) u nekim skupinama naselja Korduna, posebno rubnih krajeva prema Bosni, mortalitet dojenčadi kretao se oko 200,0‰, tek nakon Drugog svjetskog rata on pada ispod 150,0‰, a 1961. godine smanjuje se na 58,16‰. Danas se mortalitet dojenčadi na ovom području procjenjuje na 37,5‰.

Kako vidimo, vitalne stope populacije Korduna pokazuju nagle tendencije pada. Naime, dok je ranije svako peto živorođeno dijete umiralo do prve godine života, danas umire tek svako dvadeset i peto, a u većini područja svako pedeseto ili svako stoto dijete.

Bez sumnje to je još uvijek visoka stopa mortaliteta dojenčadi, ali u usporedbi s onom na području razmatranog razdoblja, ovaj se stupanj može smatrati epohalnim za ovaj kraj. (Na žalost, pretežan dio porodilja u ovom kraju još uvijek rađa kod kuće, bez stručne pomoći, bez savjetovališta i patronažnih službi).

Vitalna obilježja u svim područjima nisu jednaka. Ona u cjelini pokazuju tendenciju opadanja. Tako npr. dok je broj živorođenih na području općine Slunj (uključivši i Cetingrad) 1963. godine iznosio 22,1‰, već 1967 godine iznosi 18,0 ‰. Ove godine broj živorođenih procijenjen je na 15,0‰. U istom razdoblju prirodni priraštaj u ovoj općini smanjen je skoro od najvećeg u našoj republici – 15,5‰, na 10,9‰, odnosno na oko 8‰ danas. Na području općine Vojnić ovi su odnosi znatno povoljniji, s izrazitom tendencijom smanjenja stopa. Tako npr. natalitet od godine 1963. pada od 12 na 10,5‰, a danas je ispod 8‰. Prirodni priraštaj pada od 6,0‰ na 3,9‰, odnosno danas se procjenjuje na ispod 3,0‰. Što se tiče vitalnih kretanja na području općine Vrginmost, uključivši bivšu općinu Topusko i Skakavac, stanje je slično onom na području općine Slunj.

Do naglog smanjenja vitalnih stopa dolazi u prvom redu zbog porasta standarda, te izmjene socio-profesionalne strukture stanovništva, njegove socio-prostorne pokretljivosti, i eventualno, planiranja porodice, odgađanja braka itd. Međutim, u novije vrijeme na to utječe i rapidno sezonsko zapošljavanje u tuzemstvu i inozemstvu najvitalnijih radno-reproduktivnih kontingenata stanovništva ovoga područja. Procjenjuje se da danas u zapadnim

zemljama povremeno radi i do 6.000 aktivnih stanovnika iz ovog područja, koji su uglavnom u starosnoj dobi od 18 do 50 godina. To bez sumnje utječe na odlaganje braka, eventualno planiranje porodice pa čak i evidentno potpuno napuštanje kraja i zasnivanje života u drugim atraktivnijim sredinama.

Dobrim dijelom na ovo upućuju odnosi spolno-starosnih struktura. Iako su ovdje proporcije tih struktura još uvijek vrlo povoljne, već danas se osjećaju tendencije i feminizacije i senilizacije u brojnim naseljima, a posebno u manjim zaseocima.

Indeksi starenja za cjelokupnu populaciju su veoma povoljni. To znači da je stanovništvo još uvijek vrlo mlado. Npr. indeks starenja za ukupno stanovništvo iznosi 0,2560.⁽¹⁴⁹⁾ To je realno najpovoljniji indeks za neku ruralnu regiju u Hrvatskoj. Odnos stanovništva do 19 godina i stanovništva starijeg od 60 godina iznosi 36,97%, što je također povoljno. Lica starijih od 60 godina ima 9,46%. Broj starih stanovnika na jednog stanovnika u dobi 20–59 godina pokazuje indeks 0,1766, a stanovnika 20–39 godina na jednog stanovnika 49–59 godina vidimo iz indeksa 0,1586. Prema tome stanovništvo ovog područja ima veoma povoljnu starosnu strukturu, s izrazitom prevalencijom mlađih kontingenata, tj. bazične, omladinske populacije, te radno-proizvodnih i reproduktivnih kontingenata. Od 87.478 stanovnika registriranih popisom 1961. godine, 32.341 bio je u dobi do 19 godina, 47.129 u dobi između 20–59 godina. Dakle, samo 8.278 osoba bila su starije od 60 godina. Uz to se u piramidi života osjeća velik gubitak populacije onih kontingenata koji bi spadali u starije grupacije.

Unutar starosnih kontingenata s 25 i više godina nalaze se relativno brojne grupe s izrazitim direktnim ili indirektnim znacima ratnih trauma. Na primjer, prema općinskoj dokumentaciji, na ovom području ima ratnih vojnih invalida – 918, zatim porodičnih invalida – 1.353, ratnih zarobljenika i nekadašnjih logoraša – 3.524. Osim toga, u neposrednim kontaktima osjećaju se brojne ratne neuroze (zbog psihičkih i fizičkih šokova, slomova i stresova), brojne depresije i melanholije (zbog gubitka porodice, razaranja gospodarske osnove i drugih posljedica). (Čini se da su to, među ostalim, uzroci masovnog alkoholizma u ovdašnjim selima.) Ipak je najnepovoljniji

⁽¹⁴⁹⁾ Indeks starenja predstavlja odnos dobne skupine od 0–19 prema dobnoj skupini iznad 60 godina starosti. Granični prag ovog indeksa je 0,4 (što je indeks veći od graničnog praga to je stanovništvo starije, i obrnuto, što je niži, to je stanovništvo mlađe).

položaj onih porodica i domaćinstava u kojima su ratna stradanja ostavila najteže tragove. Tu su prije svega samohrani roditelji poginulih boraca, invalidi i razbijene porodične zajednice.

Promatrajući neke od tih činjenica u mnogim neposrednim analizama, posebno prilikom direktnih terenskih istraživanja, primijetili smo zaista velike razlike po selima. Gledano demografski, već u ovoj, realno mladoj populaciji imamo mnoga naselja u kojima je indeks starenja daleko iznad prosječnog indeksa regije. Tako npr. U naseljima Krnjaka imamo indekse starenja nepovoljne u selu Zinajac – 0,899, Vojnić Brdo – 0,684, Rastovac Budački – 0,571, Jasnić Brdo – 0,667, Dvorište – 0,487. U selima bivše općine Skakavac ova naselja imaju izrazitije nepovoljne indekse starenja: Banska Selnica – 0,966, Brežani – 0,688, Brođani – 0,686, Kablar – 0,656, Slunjska selnica – 0,822. U općini Pisarovina broj «ostarjelih sela» je veći i starost je izrazitija; npr. Donja Kupčina ima indeks 0,818, Gradec Pokupski 0,881, Jamnica Pisarovska čak 1,625. U svim naseljima u kojima je indeks starenja veći od 0,4, a takvih danas ima oko 60 na ovom području, u njima je praktično svaki peti, četvrti i treći, a u mnogim i svaki drugi stanovnik, stariji od 60 godina. Da stanovništvo i ovdje počinje da stari pokazuje podatak što je od 36.455 upisanih birača 1969. godine 7.512 ili 20,01% starije od 60 godina.

U cjelini uzevši, relativno je najmlađe stanovništvo slunjskog i vrginmoščanskog područja, što je donekle vidljivo iz ranijih pokazatelja vitalnih stopa. Najstarije je stanovništvo u naseljima bivše općine Pisarovina. Ono se po svojim karakteristikama starosnih struktura u nekim naseljima približava tzv. depopulacionim zonama Istre i jadranskih otoka, ili pak karakteristikama prigradskog ruralnog stanovništva zagrebačke regije. To je posljedica činjenice što je ovdje prirodni priraštaj ranije počeo podati i danas je znatno niži od najnižih stopa na Kordunu. Prosječan broj članova po domaćinstvu je znatno niži i danas je manji od 4; dakle, približava se gradskim odnosima članova po domaćinstvu. U drugim područjima prosječan broj članova po domaćinstvu kreće se od 4,3 (Vrginmost) do 5,5 (Cetingrad) – kao najvišem prosjeku članova po jednom domaćinstvu na Kordunu. Na ovom području imamo danas 29,7% domaćinstava sa 6 i više članova, gotovo svako treće je sa pet članova (27,4), a sa 4 člana – 18,7% domaćinstava. Na to je upućivao broj relativno velikog postotka izdržavanih. Iako se domaćinstvo, odnosno porodica, relativno naglo smanjuje, ona je još uvijek brojna. Tako npr. na

100 domaćinstava 1948. godine bilo je prosječno 481 stanovnik, 1953. godine 477, 1961. godine 452, a danas se procjenjuje na 420 stanovnika.

A sada samo nekoliko pokazatelja o distribuciji stanovništva po aktivnosti. Evo kako izgledaju ti pokazatelji u postocima:

Tabela 3		
Aktivno stanovništvo po vrstama djelatnosti u promatranim općinama		
Djelatnost	Broj	%
UKUPNO	48.923	
Rudarstvo		0,8
Industrija		2,3
Poljoprivreda		84,5
Šumarstvo		1,3
Građevinarstvo		2,0
Saobraćaj		0,7
Trgovina i ugostiteljstvo		0,7
Zanatstvo		0,9
Lične usluge		0,0
Komunalne djelatnosti		0,3
Državna uprava i pravosuđe		1,2
Kulturno-prosvjetne i naučne djelatnosti		0,8
Zdravstvene i socijalne djelatnosti		0,5
Ostale djelatnosti		0,2
Izvan djelatnosti i nepoznato		3,8

Izvor: Popis stanovništva 1961. g., knjiga XIV.

Kao što vidimo, sekundarni i tercijarni sektor ovdje su veoma slabo zastupljeni naime, dominira aktivnost u primarnom sektoru.

Socijalna struktura. Što se tiče socijalne strukture ovoga područja, ona doživljava relativno velike promjene. Još 1953. godine od ukupno 92.434 stanovnika, 90,31% čini poljoprivredno stanovništvo. Danas je broj poljoprivrednog stanovništva znatno niži. Tako npr. poljoprivredno stanovništvo u općini Skakavac već 1961. godine je bilo zastupljeno sa 53%, u Vrginmostu s 43,8%, u Vojniću s 47%, u Slunju s 40,4%, u Pisarovini s 59,1%, u Krnjaku s 55,9%, a u Cetingradu s 49,1%. Danas su ti postoci u svim područjima 10–15% niži.

Iako stanovništvo pokazuje tendenciju pada (npr. indeks kretanja stanovništva u razdoblju 1953/1948. bio je 102,0, 1961/1948. godine bio je 96,8, 1961/1953. bio je 94,9, a danas se procjenjuje da je taj indeks ispod

80,0 u odnosu na 1961.

Viškovi radne snage u poljoprivredi ovdje su još uvijek veliki. Na karlovačkom području ti su viškovi procijenjeni za 1960. godinu na preko 9.000 osoba.⁽¹⁵⁰⁾ Međutim, danas su oni znatno manji, ali nikako niži od 5.000.

Tabela 5

Stanovništvo po školskoj spremi (%)

Općina	UKUPNO	Bez šk. spreme	4 raz. OŠ	Osmogod. škola	Škola KV VKV	Škola sred. kadar	Gimnazija	Viša školska	Visoke šk. i akademije	Nepoznato
Cetingrad	5.759	56,5	40,8	1,4	0,6	0,5	–	0,1	–	
Krnjak	7.113	42,1	51,2	3,7	1,9	0,7	0,1	0,1	0,1	0,1
Pisarovina	7.776	35,4	59,7	3,0	1,1	0,5	0,1	–	0,1	0,1
Skakavac	7.844	39,0	55,2	3,4	1,5	0,6	0,1	0,1	0,1	–
Slunj	16.601	48,9	44,6	3,6	1,3	1,0	0,2	0,1	0,2	0,1
Topusko	6.757	42,3	48,5	4,6	2,6	1,3	0,3	0,1	0,2	0,1
Vojnić	8.378	43,01	50,05	3,1	2,0	0,9	0,1	0,1	0,1	0,1
Vrginmost	9.415	42,8	48,7	4,3	2,6	0,9	0,3	0,1	0,2	0,1

Izvor: Popis stanovništva 1961. knjiga XIII.

Obrazovna struktura. Od svih demografskih struktura čini se ipak da je još uvijek najnepovoljnija općeobrazovna i školska struktura stanovništva ovog kraja. Naime, od ukupnog broja stanovnika (69.643) starijih od 10 godina, 1961. ih je bilo 44,0% bez školske spreme, 49,5% ima samo 4 razreda osnovne škola, 3,5% osmogodišnju školu, 1,7% školu za KV i VKV radnike, 0,8% školu za srednji stručni kadar, 0,1% gimnaziju i više stručne škole i 0,2% fakultete i visoke škole i akademije. To je u relacijama u SR Hrvatskoj, u odnosu na bilo koju regiju, najnepovoljnija školsko-obrazovna struktura. Na ovom je području registrirano 19.673 nepismenih stanovnika, od čega svaki peti muškarac i 80% žena. Nažalost, starosna struktura nepismenih, za naše vrijeme, pa čak i za ovu sredinu, vrlo je nepovoljna: u doba popisa svaki 4-ti nepismeni bio je u godinama od 10 do 34; ostalo su činile osobe starije od 35. godine, među kojima je relativno i apsolutno velik broj onih ispod 45. godine starosti. Činjenica da je na ovom području svaki 4-ti nepismeni stanovnik mlađi od 34 godine, govori o vrlo nepovoljnoj strukturi

⁽¹⁵⁰⁾ Vidi o tome opširnije: Ružić Zdenko, Viškovi radne snage na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima u SR Hrvatskoj, *Sociologija sela*, br. 4/1964.

pismenosti. Međutim, ti su odnosi u analiziranim užim regijama, odnosno općinama, različiti, pa ih posebno prikazujemo. Kako su ti odnosi izgledali u doba popisa 1961. godine vidi se iz sljedeće dvije tabele.

Tabela 4
Nepismeno stanovništvo po spolu i starosti (u%)

Općina	Ukupno	Spol		DOB			
		Muški	Ženski	10–19	20–34	35–64	64 i više i nepoznato
Cetingrad	2.132	22,5	77,5	5,9	34,2	51,7	8,2
Krnjak	2.061	19,7	80,3	1,8	21,1	61,3	15,8
Pisarovina	1.621	25,0	75,0	1,3	7,3	65,5	25,9
Skakavac	1.943	17,6	82,4	1,7	13,0	64,2	21,1
Slunj	5.223	22,0	78,0	2,9	26,4	58,7	12,0
Topusko	1.715	16,4	83,6	2,5	18,0	65,0	14,5
Vojnić	2.261	18,3	81,7	3,4	23,7	61,8	11,1
Vrginmost	2.717	13,2	86,8	1,9	19,8	63,8	14,5

Izvor: Popis stanovništva 1961. knjiga XIII, RZSH, Zagreb

Prostorna pokretljivost. Na ovom području stanovništvo je ranije bilo isključivo autohtono i imobilno. Ukoliko je bilo kretanja, odnosila su se uglavnom i pretežno na ekonomske emigrante, – muškarce, a rjeđe žene. Masovni odlazak na sezonske poslove karakterističan je za novije vrijeme. U ukupnoj je pokretljivosti najnaglašenija tzv. bračna pokretljivost, koja se uglavnom odvija u interruralnim relacijama (i to najčešće na ovom području), pretežno u lokalnim sredinama ili eventualno općinskim granicama. Od stanovništva, registriranog popisom 1961., svaka peta osoba je doseljena. To bi značilo da je 4/5 stanovništva autohtono. Međutim od ukupno 18.700 stanovnika registriranih kao «doseljeni», 63% se selilo u okvirima iste općine. Tu su najzastupljenije bračne pokretljivosti, pretežno zbog udaje (zbog ženidbe rjeđe), 36,5% je selilo iz druge općine ovoga kraja, a oko 5% iz druge republike. Ostalo se odnosi na doseljenike iz drugih država, i to uglavnom na ekonomske emigrante – povratnike. Interesantno je naglasiti da se od sveukupnih migracija, dakle seoba, preko 95% odvijalo u interruralnim kretanjima unutar ovoga područja.

Mobilnost stanovništva Korduna tek sada započinje. Od ukupnog broja doseljenog stanovništva, samo se 39,7% selilo u interruralnim relacijama prije 1940. godine. Relativno i apsolutno najviše je onih koji su selili u razdoblju 1946–1961.godine (gotovo dvije trećine ukupnih kretanja – seljenja).

S dovoljno se pouzdanosti može tvrditi da je i ondje najzastupljenija bračna pokretljivost (i opet češće zbog udaje a rjeđe zbog ženidbe). Evo kako statistika 1961. godine pokazuje prostornu pokretljivost na ovom području.

Tabela 6.		
Prostorna pokretljivost stanovništva		
Doseljeno stanovništvo prema području iz kojeg je doselilo	Broj	%
UKUPNO	18.717	
Iz iste općine		62,9
Iz druge općine iste SR		36,5
Iz druge SR		4,9
Iz druge države		0,7
Doseljeno stanovništvo prema tipu naselja iz kojeg je doselilo	Broj	%
UKUPNO	18.717	
Seosko		94,7
Mješovito		2,7
Gradsko		5,6
Doseljeno stanovništvo prema godini doseljenja	Broj	%
UKUPNO	18.717	
1940. i prije		39,7
1941–1945.		6,0
1946–1952.		21,9
1953–1957.		17,3
1953–1961.		19,2

Izvor: Popis stanovništva 1961. knjiga XIII, RZSH, Zagreb

Porodica i brak. Od svih institucija u ovoj regiji čini se da su najkompleksnije porodica i brak. Općenito ove dvije institucije u seoskim sredinama u nas su malo istražene, a na Kordunu posebno. Ipak ćemo iznijeti neke nama poznate njihove osnovne karakteristike u ovom kraju.

Obitelj je ovdje kao primarna grupa ili osnovna ćelija društva karakteristična po tom što je istovremeno proizvodna i konzumna jedinica. To je uostalom svaka ruralna porodica. Međutim, kako ovdje primarni sektor još uvijek ima prirodne karakteristike, zatim nepovoljna socijalna struktura, nizak nivo pismenosti posebno žena i velik broj funkcionalnih analfabeta, te veliko značenje tradicije, običaja i navika, obitelj ovog kraja zbog toga, ima neke osobitosti. Ove osobitosti se ogledaju u istovremenom koegzistiranju «modernih» i najstarijih patrijarhalnih porodičnih struktura. Čudno je to, ali milje obiteljskih struktura zbog istovjetnosti uloge obiteljskih odnosa kao da reproducira i istovjetni socijalni položaj uloge i karakteristike članova. To

se očituje u brojnim srodničkim odnosima, tj. odnosima između roditelja i djece, djece i roditelja, starijih i mlađih, pa i u odnosu među obiteljima. I to ne samo onih u direktnim srodstvenim odnosima nego čak i u relacijama tzv. pobočnih rodbinskih linija. Zbog toga, čini se, još uvijek možemo govoriti o obitelji i braku na Kordunu, kao nekom posebnom varijetetu ruralnih bračno – porodičnih karakteristika u nas.

Uglavnom, u obiteljskim odnosima dominiraju još uvijek patrijarhalne porodično-bračne strukture. Zbog toga su obitelji relativno čvrste. Naime, regulirane su osjećajima solidarnosti sa gotovo zajedničkim ako ne i istim društvenim vrijednostima. Recipročnost unutar obiteljskih odnosa čini osnovu njene unutarnje kohezije. Do krize dolazi samo u slučaju razilaženja u postizanju ciljeva njenih članova. Podređenost žene je prenatlaženo snažna. I zbog toga u subordinaciji žene susrećemo stare pa i vrlo arhaične oblike patrijarhata. Naravno, samo u izvjesnim oblicima.

Kao u svim suvremenim društvima sa tipičnim ruralno rustikalnim obilježjima nalazimo i ovdje tri tipa porodice: nuklearnu, ostatke poligamne i proširenu. Nuklearna porodica, ili kako ju je V. Bogišić adekvatnije nazivao: «obitelj u užem smislu ili muž i žena i njihova djeca»⁽¹⁵¹⁾ nalazi se u ekspanziji. Uglavnom zbog kidanja tradicionalnih odnosa u proširenoj obitelji. Naime, kako je poznato, proširena obitelj sastoji se: od oca i majke, oženjenih sinova i njihovih žena i djece, te neudatih kćeri. Ona ovdje ima dva varijeteta: patrilokalni i matrilokalni. Patrilokalni je kudikamo češći, u osnovi on je tipičniji za ovo područje. Matrilokalni je rjeđi i ona nastaje u slučaju ako se suprug odseli odnosno «priženi» u kuću svoje supruge – žene. Prema tome, matrilokalna porodica je sastavljena od roditelja žene (oca i majke) i njezinih bližih srodnika (tj. braće, sestre) te vlastitih potomaka.

Međutim, na Kordunu nalazimo, usuđujem se reći, brojne varijetete poligamne obitelji. Osobito u rubnim krajevima Korduna prema Bosni. Npr. u nekim naseljima imamo slučajeva i primjere čak i frateralne poliandrije. Međutim, to se izgleda događa samo u slučaju smrti. Interesantno da ih nalazimo u svim etničko-konfesionalnim grupama u istom obliku.

Što se tiče braka, općenito, od njegovih prvih početaka, da tako kažemo, od ruralnih ispoljavanja simpatije na seoski način, bračnih predigra do svadbenog ceremonijala, on ovdje ima interesantne ostatke karakteristične

⁽¹⁵¹⁾ Vidi o tome opširnije V. Bogišić, «Pravni običaji u Slavenu», Zagreb, 1867. str. 47

za davnu prošlost. Npr. ovdje još uvijek imamo pojavu «krađe» djevojke, i to u obliku otmice (raptus). Rane brakove imamo gotovo u svim sredinama i po pravilu mlada je znatno mlađa od mladoženje i to veoma često «ispod fiziološke zrelosti». Prema ranijim razdobljima u ovoj sredini broj i učestalost «preranih brakova» nije signifikantna, ali je prisutna. Zatim imamo nerijetku pojavu legalnosti predbračnih odnosa poznatih u ovom kraju ili kao «pokusni brak» (Vrginmost), «brak na probu» (Krstinja, Cetingrad), ili pak «eksperimentalni brak» (Slunj, Vrgimnost, Topusko).⁽¹⁵²⁾

Konkubinac i općenito «divlji brakovi» nisu rijetka pojava u ovom kraju. Ima pojava, neke vrste, laičkog celibata.

Među ostalim vrlo su interesantni tzv. «krnji brakovi», koje karakterizira veoma često neke vrste asketsko zavjetničke patrijarhalne vjernosti (seksualna), skoro sakralna. Uglavnom, vjernost žena svojim «otišlim», poginulim i nestalim supruzima. Kao što vidimo, u bračnim odnosima i oblicima varijeteta brak na malom prostoru ima koegzistenciju promiskuiteta i gotovo sakralne oblike vjernosti.

Dakle, iako je obitelj u ovoj sredini zahvaćena radikalnim promjenama, teži k individualizaciji i predominaciji nuklearne obitelji, u njoj ima i starih struktura. Usudujem se tvrditi da ni u jednoj sredini u nas nema na tako malom prostoru toliko oblika i varijeteta u međuporodičnim odnosima pa i profila porodice. Budući da one u toj svojoj kompleksnosti koegzistiraju pa čak se i dopunjavaju, bilo bi ih interesantno temeljitije znanstveno analizirati jer u njima je konzervirano još danas ono iz prošlosti naše porodice što u drugim sredinama čini se ne možemo «naći u živom».⁽¹⁵³⁾

Agrarna struktura. Prije smo istakli da su ovdje uvjeti poljoprivredne proizvodnje slabi. Zemljište je uglavnom degradirano, erodirano i općenito nekonsolidirano. Tehnološko-proizvodna kultura je niska. Opremljenost gospodarstva slaba. Struktura površina po kulturama zemljišta nepovoljna. Npr. samo svaki treći hektar spada u površine oranica i bašta. Pašnjaci i šumske površine čine 52,8% ukupnog zemljišnog fonda na Kordunu. Prino-

⁽¹⁵²⁾ Vidi o tome opširnije članak Milana M. Martinovića, «Pokusni brak u kordunskim selima», *Sociologija*, br. 2/1969. str. 331–340.

⁽¹⁵³⁾ Vidi opširnije o promjenama obitelji na Kordunu, a posebno istraživane slučajeve u općini Slunj, Vrginmost i Vojnić u knjizi Vera St. Erlich, *Porodica u transformaciji, Naprijed*, Zagreb 1964. str. 132–150.

si po hektaru vrlo su niski i spadaju u najniže u Hrvatskoj.

Posjed je inače usitnjen i najpretežnji dio obradivih površina i dalje je izložen stalnim erozijama i degradacijama. Društveni sektor je simboličan ili ga uopće nema. Kooperativni odnosi u ratarstvu praktično ne postoje. Kooperacija u stočarstvu zasad je samo u začetnim oblicima, i to kao otkup mlijeka. Društvenih subjekata u poljoprivredi također nema, jer na cijelom području broj zadruga ili pogonskih jedinica u poljoprivredi gotovo je beznačajan.

Tabela 7
Struktura površina prema kulturama zemljišta na Kordunu po općinama

Općina	Površina u ha						
	Ukupno	Oranice i vrtovi	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Pašnjaci	Šume
Cetingrad	13.677	6.602	89	16	854	1.024	4.639
	100	48,3	0,7	0,1	6,2	7,5	33,9
Krnjak	24.352	3.329	142	13	1.199	6.783	6.560
	100	34,2	0,6	0,1	4,9	27,9	26,9
Skakavac	18.184	6.848	159	51	1.989	1.146	6.363
	100	37,2	0,9	0,3	10,4	11,8	35,0
Slunj	64.664	17.554	282	8	5.105	22.448	17.558
	100	27,1	0,4	–	7,9	34,7	27,2
Topusko	16.624	5.681	123	14	1.559	3.063	5.494
	100	34,2	0,7	0,1	9,2	18,4	33,0
Vojnić	23.685	7.844	46	6	1.602	4.576	9.030
	100	33,1	0,2	–	5,8	19,3	38,1
Vrginmost	21.301	9.316	230	56	2.024	3.045	5.576
	100	43,7	1,1	0,3	9,5	14,3	26,2
Pisarovina	21.649	7.101	83	98	3.898	2.357	7.077
	100	32,8	0,4	0,5	18,0	10,4	32,7
Ukupno	204.136	69.280	1.153	262	18.200	45.441	62.297
	100	33,9	0,6	0,1	8,9	22,3	30,5

Napomena: Zbir postotaka ne daje 100 jer nisu uključene bare, trstici i neplodna tla.

Izvor: Statistički godišnjak 1962. str. 574

Iz prethodnog izlaganja vidi se da su agrarne strukture prema strukturi površina kultura u cjelini vrlo nepovoljne. Međutim, struktura površina prema tipovima gospodarstva i posjedovnim kategorijama još je nepovoljnija. Od ukupnog broja gospodarstava 1960. g., 13.901 gospodarstvo registrirano je kao mješovito, s pluralitetnim zanimanjem članova, tj. stjecanjem dohotka i izvan poljoprivrede. Već tada na ovom području bilo je 1.485 gospodarstava bez

ikakve radne snage. Danas je broj tih posljednjih kudikamo veći, što se daje naslutiti iz rapidnog parasta dubioznih poreskih obaveza iz poljoprivrede.

Tabela 8
Distribucija gospodarstava prema tipu gospodarstva i veličini posjeda na području bivšeg kotara Karlovac

Veličina posjeda u ha	Mješovita gospodarstva	Gospodarstva bez radne snage	Bez stalno zaposlenih izvan gospodarstva	Rasparceliranost gospodarstva (Prosjek parcela po gospodarstvu)
Ukupno	13.901	1485	26.303	9,5
Do 0,09	11	11	15	1,8
0,10 – 0,50	712	334	481	2,8
0,51 – 1,00	957	278	1.013	5,8
1,01 – 2,00	2.444	359	3.254	8,0
2,01 – 3,00	1.520	185	3.958	9,2
3,01 – 4,00	1.805	113	3.372	10,1
4,01 – 5,00	1.631	77	3.643	10,1
5,01 – 8,00	2.405	78	6.234	10,8
8,01 – 10,00	684	29	2.130	11,3
10,01 – 15,00	545	13	1.723	11,7
15,01 – 20,00	122	3	341	12,5
20,01 – i više	64	5	139	12,8

Izvor: Popis individualnih poljoprivrednih gospodarstava 1960. g., knjiga za kotar Karlovac

Što se tiče rasparceliranosti, ona je ovdje enormno visoka. U prosjeku gospodarstvo ima zemlju u 9,5 parcela. Čak posjedi do 1 ha rasparcelirani su u 5,8 dijelova. Oni sa 3–4 ha u 10,1 parcela, a posjedi preko 10 ha, nalaze se u oko 13 parcela. O nekoj koncentraciji zemljišta – grupiranju ili bilo kojemu obliku konsolidacije (arondacija, komasacija, melioracija, bonifikacija itd.), na ovom području zasad nema ni govora.

Stočni fond je ovdje relativno i apsolutno malen, slabog sastava i pokazuje tendencije pada. Prema popisu 1960. godine na cijelom karlovačkom području registriran je 21.421 konj, na žalost ovdje još uvijek nije završena borba između konja i volova kao radne stoke, 6.000 gospodarstava uopće nije imalo goveda, odnosno više od 50% gospodarstava uopće nije imalo radne stoke. Samo je bilo 50.128 ovaca, odnosno svako osmo gospodarstvo imalo je ovce. Gotovo svako četvrto gospodarstvo uopće nije imalo svinje, što je s obzirom na običaje i gotovo jedini izvor animalnih masnoća, ako isključimo mliječne proizvode, očit dokaz siromaštva. Svega je registrirano 344.448 komada pernatih životinja.

Nažalost nismo u mogućnosti da stočni fond Korduna iskažemo posebno i prema najnovijem stanju, pa ga zbog toga iznosimo prema statističkim izvori-

ma za godinu 1960. u okviru kotara Karlovac. Ti odnosi iskazani su u sljedećoj tabeli.

Tabela 9

Distribucija stočnog fonda gospodarstava prema veličini posjeda na području bivšeg kotara Karlovac

Veličina posjeda u ha	Gospodarstvo s konjima	Ukupno konja	Gospodarstvo s govredima	Ukupno goveda	Gospodarstvo s radnom stokom svega	Gospodarstvo bez radne stole	Gospodarstvo s ovcama	Broj grla ovaca	Gospodarstvo sa svinjama	Broj grla svinja	Broj peradi, košnice, pčela
Ukupno	11.424	21.421	35.707	104.645	21.171	20.095	5.473	50.128	31.120	88.332	844.448
Do 0,09	10	10	14	30	11	22	–	–	12	28	147
0,10 – 0,50	22	29	318	431	31	1.149	5	19	527	991	5.970
0,51 – 1,00	115	148	1.153	1.674	172	2.017	34	538	1.080	1.810	10.109
1,01 – 2,00	840	1.170	4.520	8.076	1.270	4.673	181	1.055	3.783	7.029	34.626
2,01 – 3,00	1.403	2.194	5.826	13.370	2.619	3.982	397	2.752	4.881	10.570	47.342
3,01 – 4,00	1.424	2.464	4.853	12.877	2.793	2.446	474	2.757	4.233	10.444	43.144
4,01 – 5,00	1.660	3.103	5.024	15.066	3.318	2.004	733	5.516	4.490	12.215	48.449
5,01 – 8,00	3.389	6.765	8.365	28.752	6.248	2.437	1.651	13.937	7.771	25.135	88.670
8,01 – 10,00	1.243	2.606	2.754	11.192	2.273	556	805	7.772	2.609	9.714	31.154
10,01 – 15,00	1.663	2.291	2.222	9.951	1.881	395	874	10.521	2.119	8.011	27.117
15,01 – 20,00	210	3.445	459	2.226	392	73	221	3.276	427	1.649	5.373

Izvor: Popis individualnih poljoprivrednih gospodarstava 1960. g. knjiga za kotar Karlovac

Stambeni fond. Prema popisu 1960. godine u karlovačkom kotaru 41.228 gospodarstava imalo je 107.962 zgrade. Enormno velik broj, što uvelike govori o brojnosti malih objekata. Od toga 69.751 otpadalo je na privredne zgrade, 38.000 na stambene. Međutim, 4.181 je za stanovanje i stoku zajedno, a 19.499 su za stanovanje i ostale potrebe. Sve prostorije za stanovanje imale su 1.489.661 m², no to je veoma trošan i po trajnosti materijala oskudan stambeni fond. Preko ⅔ stambenog fonda izgrađeno je od drveta, točnije 78.508 zgrada, a od ćerpića 1.035. Kuće su pretežno jednodijelne i dvodijelne prizemnice, a rjeđe trodijelne. Najveći broj kuća uopće nema podove. Mnoge su s veoma oskudnim dnevnim svjetlom zbog malih prozora. Čak u relativno velikom broju ima otvorenih ognjišta. Sve su slabo opremljene, velik broj nema električnog svjetla. Još uvijek na ovom području ima nekoliko stotina «ratnih bajti». Tek se u novije vrijeme obnavlja seoski stambeni fond. U svakom slučaju, ovo su značajni indikatori općeg siromaš-

tva ovog područja.

Nekoliko pokazatelja o institucionalnim osnovama na Kordunu

Imajući na umu da je ovo prostor od 2.023 km² sa 370 naselja, s vrlo nerazvijenim saobraćajem i sa samo oko 130 km asfaltiranih puteva, posebno smo istraživali s kojim ekonomskim, socijalnim i kulturnim institucijama raspolaže danas, kako su opremljene, kakva im je kadrovska struktura i kako su dostupne populaciji.

Terenskim istraživanjem na Kordunu (brojnim spontanim razgovorima, pregledom dokumentacije, inventara i opreme, pregledom kadrova po pojedinim institucijama), utvrdili smo: od svih institucija na ovom području na prvom su mjestu trgovine, i to uglavnom trgovine mješovitom robom. Ima ih ukupno 79. Vrlo su slabo opremljene i najčešće smještene su izvan gravitacionih naselja. Po asortimanu roba ne zadovoljavaju potrebe sela. Samo donekle zadovoljavaju one u općinskim centrima, pa su stoga u tzv. sajmenim danima opsjednute kupcima. U prosjeku udaljene su od potrošača 5.7 km.

Po brojnosti iza trgovina mješovitom robom slijede krčme, ili gostionice – ti «seoski parlamenti». Ima ih ukupno 78. Većina je u privatnom vlasništvu. Vrlo su neugledne i krajnje slabo opremljene. Izuzetak predstavljaju samo one u općinskim centrima. No i one imaju samo minimalne uređaje (sanitarije, vodu, stolove i drugi inventar). Najveći dio uopće nema kvalificiranu radnu snagu. U njima se uglavnom i pretežno toče žestoka pića, rjeđe bezalkoholna. Osim toga u njima se prodaju i neke druge potrepštine, najčešće duhan, šibice, konzerve i sl. Samo mali broj ima prenoćište, u kojima se «može ostati», ukoliko nema drugog izlaza.

Općenito se u tim krčmama i trgovinama prodaju enormno velike količine alkoholnih pića, i to vrlo često čistog alkohola («špiritusa»), od kojeg seljaci prave rakiju, najčešće u omjeru 1:3. dakle, pored velikih vlastitih količina rakije domaće proizvodnje (od šljiva i jabuka) ovdje se uvelike piju industrijska alkoholna pića. U nekim trgovinama kupljeni alkohol premašuje promet svih drugih roba za hranu i higijenu te kućne potrepštine zajedno. To je jedan od razloga relativno masovnog alkoholizma u selima ovog kraja.

Hotela ima samo 4, od kojih samo za dva se može reći da ispunjavaju elementarni uvjet (broj ležaja i drugih uređaja) za ovaj naziv.

Na cijelom području ima 12 punktova u kojima se može kupiti kruh. Međutim, specijaliziranih prodavaonica kruha ili mljekara ima 7 (pekara samo 4). To znači da stanovništvo u ovoj regiji uglavnom samo priprema i «peče» ovaj najvažniji prehrambeni artikl. Mnogi još uvijek peku kruh na otvorenim ognjištima.

Od ekonomskih institucija značajnijih za poljoprivrednu proizvodnju na prvom su mjestu tzv. punktovi za umjetno osjemenjavanje stoke, ili eventualno veterinarske stanice, odnosno ambulante. Tako npr. za umjetno osjemenjavanje stoke ima 12 punktova, od čega 5 na području Pisarovine, a 4 u Vojniću. Veterinarskih ambulanti ima 11, od čega 3 u Vojniću, a po dvije u Vrginmostu i Slunju. Prema tome vidimo da su ove institucije neravnomjerno raspoređene u odnosu na naselja.

Zadruga ima samo 4. Međutim, one se pretežno bave trgovinom, i to uglavnom otkupom mlijeka, a rijetko ili nikako organizacijom poljoprivredne proizvodnje. Praktično, one su posrednici između Zagrebačke ili eventualno Karlovačke mljekare. Na cijelom području ima 87 sabirnih punktova za svježe mlijeko. U odnosu na broj sela, to je neproporcionalno, jer praktično dođe gotovo 8 naselja i dijelova naselja, na jedno sabiralište mlijeka.

Specijaliziranih radnji i trgovina (apoteka, trgovina tekstilom, poljoprivrednim repro-materijalom, elektro-opremom) ima samo 9.

Vodenice su ovdje praktično jedini mlinovi. Njih ukupno ima 78. Vrlo su trošni i u derutnom stanju, pa se bez pretjerivanja može procijeniti da od ukupno samljevenih žita uz duga čekanja jer je kraj oskudan vodom, $\frac{1}{4}$ uzimaju mlinari («ušur») ili mlinovi zbog rasipanja.

Od industrijskih poduzeća vrijedni su spomena samo Tvornica keramike u Vojniću, Tvornica televizora u Slunju, Tvornica istegnutih metala, DIP i rudnik nemetala, te ciglana u Vrginmostu, i pozamenterijski pogon u Krnjaku. U njima je ukupno zaposleno oko 600–700 radnika i službenika.

Vodovode ima samo 5 naselja, ali ne i sva domaćinstva u tim naseljima. Neki su davno izgrađeni, kao npr. onaj u Slunju 1888. godine, kasnije (1963) obnovljen i moderniziran, te onaj u Cetingradu izgrađen 1914. godine. U ostala tri grupirana naselja vodovod je uveden poslije Drugog svjetskog rata, i to u Topuskom 1949. u Krnjaku 1960. i Vojniću 1968. Oni su slabih kapaciteta i već sada ne zadovoljavaju potrebe. Na cijelom području ima samo 2 vatrogasna doma.

Oskudnost vode jedna je od glavnih prepreka za intenzivnije stočarenje i poljoprivrednu proizvodnju uopće, a i higijenu domaćinstva. U novije

vrijeme (prema procjenama seljaka) u mnogim mjestima bušeni su bunari i do 50 metara dubine, ali se nije naišlo na vodu. Opskrba vodom za piće i stoku osobito u sušnim razdobljima predstavlja ozbiljan problem i najčešće okupira ili potpuno zapošljava po jedno aktivno lice u domaćinstvu.

Nerazvijenost saobraćaja na ovom području osnovni je uzrok mnogih nedaća. Zbog toga su slabi, rijetki ili nikakvi kontakti s većim potrošačkim centrima. Tako npr. ako domaćinstvo želi kupiti neki veći predmet, ili komad namještaja, ili nešto za opremu domaćinstva, uglavnom to može realizirati u Zagrebu, Karlovcu i eventualno Sisku. Međutim doprema iz tih centara je skupa. Relativno velik broj naselja udaljen je 30–40 km od pruge, ili 15–25 km do asfaltiranih puteva. Naravno, ako izuzmemo ona koja leže uz same komunikacije. Tek u novije vrijeme, uvođenjem izvjesnog broja poštanskih autobusa u «kružna putovanja», omogućeno je dolaženje seljacima u veće centre, ali samo jednom na dan, i to u odlasku, ali ne i u povratku. Zbog toga mnoga gospodarstva oskudijevaju i u onim stvarima i potrepštinama koje ne mogu kupiti u lokalnoj sredini, a imaju normalno razvijene potrebe za njih. To se odnosi na prehrambene i na druga potrošna sredstva za domaćinstvo. Na primjer, na cijelom području ima nekoliko mesnica, iako je Kordun od davnine poznat stočarski kraj s izuzetno velikim i na daleko poznatim tjednim stočnim sajmovima.

Ondje još uvijek u mnogim naseljima ima relativno i apsolutno mnogo neelektrificiranih domaćinstava. Tako npr. u mjesnom uredu Cetingrad ima 50% neelektrificiranih domaćinstava, u Rakovici 20%, a na cijelom području općine Vojnić bez električne struje je svako deseto domaćinstvo. Na području mjesnog ureda Primišlje takvih je domaćinstava 86%, a na području općine Vrginmost oko 40%. Samo mjesni ured Krnjak ima sva domaćinstva elektrificirana. Nažalost, i ona domaćinstva koja su elektrificirana, struju iskorištavaju samo za svjetlo, dok drugi oblici korištenja električne energije ili ne postoje, ili nisu ni poznati, naravno ako izuzmemo korištenje za radio-aparate i električna glačala. No i tih je, relativno i apsolutno, u odnosu na druge seoske sredine, vrlo malo. Naime, ako isključimo nekoliko centralnih naselja (Slunj, Topusko i Vrginmost) većina ih je elektrificirana 1960., odnosno poslije 1965. Kao i drugdje u selima u nas, struju su seljaci uvodili uglavnom i pretežno vlastitim snagama, tj. samodoprinosima (u novcu, materijalu i radu). Međutim, mreža je slaba, nekvalitetna, nestručno razvedena, slabo zaštićena, pa će ubrzo tražiti nove investicije, a ponegdje

potpunu rekonstrukciju.

Obrt na ovom području nikad nije bio osobito razvijen. No, kako u posljednje vrijeme seljački «zanati» izumiru, jer ih potiskuje industrija, a i zbog nereguliranog penzionog statusa seoskih obrtnika (kolara, kovača, krojača, bravara, limara, mlinara itd.), njihov se broj na ovom području smanjuje. Na cijelom području svih vrsta obrtnika uključivši i pomoćno osoblje, ima 182, od čega 100 na području općine Slunj. Većinom su to mlinari, kovači i kolari. Budući da su poreske obaveze seoskih obrtnika relativno velike, i da je starosna struktura tih obrtnika u selu nepovoljna, to većina obrta u potpunosti nestaje, ili samo vegetira ili obrtnici rade samo za vlastite potrebe i eventualno najbližim susjedima i srodnicima. No, nažalost, i oni koji rade imaju oskudna obrtna sredstva, pa je i to jedan od razloga izumiranja obrta u ovom kraju. Zbog toga, nerijetko možete susresti na ovom području još i danas putujuće obrtnike i sl. Ako domaćinstvo ovdje želi kakvu obrtnu uslugu, mora najčešće putovati u najbliža centralna naselja, ili čak dalje, što znatno poskupljuje obrtničke usluge. To je naročito karakteristično za potrebe u zidarstvu, elektro-uslugama i sl. Obrtničke usluge ovdje su enormno skupe. Na primjer, samo za kopanje jednog bunara bez ikakve garancije da će se pronaći voda, plaća se i do milijun starih dinara.

Od kulturno-prosvjetnih institucija na prvom mjestu su osnovne škole. Ima ih ukupno 21 (osmogodišnjih škola). One su uglavnom smještene u centralnim naseljima, odnosno nekadašnjim općinskim centrima, tj. današnjim mjesnim uredima. Svaka od njih ima po izvjestan broj tzv. područnih odjeljenja ili čak područnih škola. Većinom su to nepotpune osnovne škole, najčešće sa četiri ili šest razreda. Takvih područnih škola na Kordunu ima ukupno 47. Većinom su te područne škole vrlo slabo opremljene i općenito su nefunkcionalno građene, iako su gotovo sve izgrađene poslije Drugog svjetskog rata. U brojnim od njih rade nesvršeni učitelji i drugi nesvršeni pedagoški radnici. Učila i pomagala toliko su oskudna da najčešće ne predstavljaju pomoćna sredstva za unapređenje nastave. Najčešće očiglednih sredstava za nastavu nema. Naročito onih za nastavu matematike, fizike, kemije, biologije i sl. Najveća školska biblioteka jedne srednje škole (u Slunju) ima oko 500 knjiga. Uglavnom starih i najstarijih izdanja. Gotovo ni jedna škola ne obnavlja svoj bibliotečni fond.

Narodnih biblioteka ima 3, ali su također oskudne... Uzete zajedno školske i narodne biblioteke oskudnije su od jedne prosječne privatne

biblioteke.

Nažalost još uvijek na ovom području ima 10 škola koje nisu elektrificirane pa se nastava u kasne jesenske i zimske dane odvija uz svjetlo petrolejki. U prosjeku učenici osmogodišnjih škola u ovom kraju putuju pješice samo u jednom pravcu do 7 km, a učenici područnih od 4 do 6 km. Na cijelom području Korduna su samo dvije srednje škole (Vrginmost i Slunj).

Na 370 naselja raspoređeno je 15 pošta. Također slabo opremljenih, s malih brojem linija i sl. Privatnih telefona na cijelom području ima samo nekoliko desetaka.

Crkava koje rade i u koje uglavnom ide ostarjelo stanovništvo ima ukupno 19, od čega 11 na području općine Slunj. Kapelica ima 9 od čega također 4 na području općine Slunj.

Domova kulture ima samo 3. Na žalost, ni jedan ni po izgledu ni po opremi, a niti po funkciji ne zavređuje to ime. Naime, ni jedan od njih nije građen za tu namjenu niti je opremljen kao dom kulture. Zbog toga, među ostalim, društveni život na ovom području je učmao čak i u onim sredinama koje bi se po strukturi stanovništva i razvijenim potrebama mogle, trebale i morale koristiti ovom institucijom. Tu prije svega spadaju općinska središta, a i neka druga značajnija naselja.

Kino-dvorana, odnosno prostorija za projekcije filmova ima svega 5, od kojih također ni jedna nije građena u tu svrhu, niti čak bolje adaptirana za kino-projekcije. Prema tome, kinofikacija Korduna veoma je oskudna. U brojnim naseljima gotovo nikad nije bila davana filmska predstava ili bilo kakvo filmsko informiranje.

Što se tiče kazališnih predstava, stanje je još nepovoljnije, osobito poslije ukidanja karlovačkog kazališta. Ako isključimo rijetke učeničke improvizacije, kazališnih predstava na početku i svršetku školske godine, nikakvi kazališni oblici života ovdje ne postoje.

Prema tome, društveni život javno manifestiran, u ovim sredinama ne samo da je oskudan, nego u mnogim institucionalnim oblicima ili ne postoji, ili je krajnje krnj.

Ako isključimo sajmove, rjeđa religiozna i svjetovna zborovanja, i javne skupove, ovdje je izrazitijeg društvenog života, karakterističnog za suvremeno selo u našoj zemlji, sve manje.

Život društvenih organizacija također je učmao, slab i najčešće svodi se na tekuće kampanje (dogovor za samodoprinos, izlazak na izbore, uređe-

nje seoskog puta, groblja i sl.).

Interesantno je istaći da se groblja na ovom području rijetko uređuju. To su bez sumnje najzapuštenija groblja u našoj zemlji. Često ih iz neposredne udaljenosti ne možete locirati, jer zbog korova, paprati i niskih šikara, mnogima se ni po čemu ne vide konture, a da ne govorimo o spomeničkim markacijama kojih ovdje najčešće nema.

Što se tiče zdravstvenih institucija, njihov broj u odnosu na broj naselja i ukupnu populaciju jako je malen, a za neke skupine naselja, čak simboličan. Na cijelom području imamo samo četiri doma zdravlja, od kojih praktično ni jedan nema ni minimalne specijalističke prakse. Samo u Slunju i Topuskom imamo neke vrste bolničke stacionare. Naravno, ako isključimo termalno-rehabilitacioni centar u Tupuskom. Na cijelom području ima samo 8 ambulanti, u koje povremeno dolazi područni liječnik.

Uspoređujući veterinarske institucije po njihovom broju, po zaposlenim kadrovima u njima i njihovoj distribuiranosti po Kordunu sa zdravstvenim institucijama, dobije se utisak da je kontrola i zaštita zdravlja stoke bolje organizirana na ovom području nego kontrola i zaštita zdravlja ljudi.

Na kraju još samo tri indikativna pokazatelja o standardu ovog kraja prema najnovijim oficijelnim izvorima.

Tabela 10
Zaposleno osobe u društvenom sektoru, stanje 30. IX. 1968. god.

Općina	Ukupno	Industrija i zdravstvo	Poljoprivreda i šumarstvo	Građevinarstvo	Saobraćaj i veze	Trgovina i ugostiteljstvo	Zanatstvo i snab. u kom. dijel.	Kulturna i socijalna djelatnost	Društvene i druge djelatnosti
Slunj	1.682	429	249	245	116	172	72	299	100
Vojnić	444	58	121	15	22	56	35	96	41
Vrginmost	1.941	865	230	226	72	79	–	366	103

Izvor: Statistički godišnjak 1969, str. 535

Tabela 11

Dohodak i budžet za 1967. godinu

– u 000 din,

Narodni dohodak 1967.

Općina	Sektori			Ukupni prihodi budžeta opć. 1967.
	UKUPNO	Društveni	privatni	
Slunj	51,3	17,4	33,9	5,7
Dohodak po stanovniku u n.d.*	1752,2			
Vojnić	22,2	13,7	11,7	2,9
Dohodak po stanovniku n.d.	2061,1			
Vrginmost	52,0	19,4	32,5	5,5
Dohodak po stanovniku n.d.	2198,7			

* n. d. = novi dinari

Izvor: Statistički godišnjak 1969, str. 535

Na osnovi korelacione analize u kojoj su uzeti ovi faktori:

- «prosječni narodni dohodak po jednom stanovniku;
- prosječna vrijednost osnovnih sredstva u privredi po jednom stanovniku;
- postotak nepoljoprivrednog stanovništva;
- sudjelovanje zaposlenih u društvenom sektoru u ukupnom stanovništvu (%);
- prosječna vrijednost prometa u trgovini i ugostiteljstvu po jednom stanovniku;
- odnos teritorija prema željezničkoj mreži izražen kategorijama;
- odnos teritorija prema mreži suvremenih cesta izražen u kategoriji;
- stupanj koncentracije stanovništva u središnjem naselju;
- sudjelovanje pismenih u ukupnom stanovništvu starom 10 i više godina;
- odnos potrebne i raspoložive radne snage u poljoprivredi izražen u koeficijentu».

Dr. Stanko Žuljić, Stjepan Zdunić i Z. Blažičko izračunali su tzv. vrijednosti i odstojanja tj. redosljed razvijenosti 104 općine u SR Hrvatskoj, koliko ih je bilo u doba ove analize 1963. godine. Prema ovoj listi razvijenosti općina Vrginmost nalazila se na 86. mjestu u SR Hrvatskoj s vrijednosti i

odstojanja 1,2139, Vojnić na 92. mjestu sa vrijednosti odstojanja 1,0609 i Slunj na 101, te vrijednosti i odstojanja 0,6909.⁽¹⁵⁴⁾

Može se s dosta pouzdanosti tvrditi da se ovaj redosljed do danas nije poboljšao. Naprotiv, ima izgleda da su se Vojnić i Vrginmost «pomakli» prema indeksima Slunja.

Prema sadašnjim analizama u cjelokupnom tekstu izlazi da je Kordun još uvijek najnerazvijenije područje u SR Hrvatskoj, s izrazito najnižom institucionalnom bazom, što će bez sumnje i dalje imati negativnog utjecaja na razvoj i populacije i naselja u ovom području.

(Prvi put objavljeno u: Simpozij o Petrovoj gori u povodu godišnjice zasjedanja ZAVNOH-a, 10–13. septembra 1943–1969, izd. SUBNOR, Zagreb, 1972.)

⁽¹⁵⁴⁾ Vidi opširnije tehniku analize dr Stanko Žuljić, Stjepan Zdunić suradnja Z. Blažičko i ostali «Redosljed općina SR Hrvatske s obzirom na stupanj razvijenosti», *Ekonomске studije*, br. 6, Zagreb, 1967. str. 55 i 56.

Dokumentacioni prilog

Stanovništvo Korduna 1857–1961. po naseljima

NASELJE	BROJ STANOVNIKA										
	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.
Batnoga	1.818	1.610	1.566	1.044	1.141	1.110	1.037	1.195	785	785	733
Bogovolja	276	344	529	618	666	593	629	745	495	576	453
Cetingrad	1.132	1.277	1.166	1.058	1.151	1.208	1.072	1.261	1.023	1.049	1.101
Cetinski Varoš	1.804	1.350	1.166	1.064	1.074	983	844	1.006	1.046	963	827
Đurin Potok	–	–	–	112	123	259	266	313	300	302	249
Glinica	156	279	324	344	346	426	399	447	381	353	360
Gnojnice	840	791	857	944	573	484	474	563	561	489	405
Gojkovac	163	182	186	510	505	546	518	623	469	454	413
Komesarac	349	612	637	688	814	642	606	675	479	482	528
Kruškovača	1.029	966	1.012	1.029	913	923	774	829	870	788	716
Maljevac	743	787	730	871	869	919	889	973	452	548	545
Ponor	229	245	252	323	303	284	263	345	372	345	323
Ruševica	172	–	–	571	571	621	578	661	438	466	452
Tatar-Varoš	–	–	–	–	311	346	353	404	466	404	384
Bijeli Klanac	46	54	63	82	90	83	76	124	60	62	55
Brebornica	149	179	188	212	242	235	215	264	215	227	197
Brezova Glava	249	259	280	298	311	415	443	484	265	282	258
Budačka Rijeka	469	514	496	569	607	589	658	762	714	698	598
Bukovac Perjasički	118	157	165	152	143	146	118	130	109	112	92
Burić Selo	166	165	138	165	166	184	214	278	166	198	173
Čatrnja	165	168	167	208	200	217	228	278	276	280	223
Donja Perjasica	241	256	219	244	261	277	236	253	201	185	161
Donja Visočka	69	86	69	78	103	95	105	99	88	95	86
Donji Budački	179	229	201	246	288	293	319	356	371	265	228
Donji Poloj	103	208	158	171	172	150	147	135	94	105	84
Dugi Dol	170	173	159	181	228	243	247	256	265	263	258
Dvorište	119	166	139	177	159	154	156	149	133	131	94
Gačeška	66	79	73	83	90	108	81	115	36	111	106
Gornja Visočka	115	157	140	167	147	167	131	135	118	138	118
Gornji Budački	132	167	151	169	187	172	159	177	116	131	118
Gornji Poloj	86	85	945	104	94	107	114	135	112	114	97
Gornji Skrad	146	151	127	147	141	156	146	146	126	121	112
Grabovac-Krnjački	174	226	213	258	251	271	242	265	246	238	208
Grabovac-Vojnički	369	158	171	186	191	215	183	232	196	196	181
Jasnić-Brdo	83	86	116	110	115	119	98	113	74	72	67
Keserov Potok	53	57	44	57	46	42	38	37	50	50	40

NASELJE	BROJ STANOVNIKA										
	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.
Kestenjak	66	57	56	61	67	76	71	67	78	67	64
Klanac Perjasički	142	178	163	197	213	198	166	199	151	147	96
Koranska Strana	122	124	154	172	155	183	154	160	127	123	115
Koransko Selo	191	228	223	249	247	234	234	265	240	243	228
Krnjak	283	336	364	439	483	505	556	645	423	466	473
Kuzma Perjasička	150	184	158	165	163	180	154	160	127	133	120
Mala Crkvina	81	101	76	91	100	107	74	69	70	99	90
Mala Kosa	117	123	108	115	134	140	139	156	63	67	50
Marlovac	65	71	64	73	77	73	76	102	88	102	97
Maurović	114	57	57	59	52	73	69	76	68	82	83
Miloševac	90	116	99	93	90	114	115	141	129	143	148
Mrežnica	83	84	58	61	74	75	77	86	41	40	39
Novi Dol	64	76	84	92	91	84	72	77	45	46	38
Novo Selo Perjasičko	144	153	115	145	138	108	88	108	86	79	66
Potplaninsko	180	113	105	116	115	132	120	114	92	88	93
Rastovac Budački	52	36	33	40	26	24	27	43	72	59	43
Srednji Poloj	133	126	95	118	136	137	131	139	122	118	105
Stirkovac	65	102	112	130	120	130	124	142	86	83	83
Suhodol Budački	39	57	62	85	87	75	78	87	54	61	52
Svojić	352	378	367	401	370	360	321	388	319	280	249
Točak Perjasički	163	169	161	177	168	181	138	189	150	155	158
Trupinjak	47	52	43	52	53	54	42	51	39	35	34
Tušilović	348	374	379	411	426	390	383	479	397	388	382
Velika Crkvina	308	360	332	432	441	373	352	408	302	291	253
Vojnić Brdo	83	111	105	106	107	97	83	113	92	86	68
Zagorje	374	416	419	443	489	505	456	515	417	438	406
Zimić	98	87	83	86	116	118	73	107	92	86	80
Zinajac	99	79	72	96	93	83	63	79	60	60	35
Bratina	898	1.027	1.028	995	1.184	1.187	1.123	1.221	1.020	1.000	964
Crna Draga	1227	–	–	371	395	453	438	387	373	377	358
Desni Štefanci	374	382	330	419	484	518	505	562	536	531	529
Desno Sredično	189	242	247	338	350	376	334	318	300	301	322
Donja Kupčina	1.559	1.709	1.736	1.933	1.954	1.974	1.974	2.066	1.843	1.853	1.697
Dugo Selo Lasinjsko	650	783	767	943	990	1.025	908	1.108	653	720	676
Dvoranci	404	444	424	485	430	427	395	422	395	375	357
Gorica Jamnička	253	291	302	330	316	335	328	351	327	316	267
Ivanković-Selo	225	206	190	260	228	258	246	282	238	236	226
Ivošević-Selo	117	54	51	60	54	50	56	52	46	44	43
Kablar	265	–	–	317	365	382	310	341	361	345	335
Klipno Brdo	117	150	122	136	149	151	124	137	101	104	94
Kljajić-Brdo	–	–	–	–	–	–	–	–	86	87	77

III. Kordun poslije Drugog svjetskog rata (1945–1991) 377

NASELJE	BROJ STANOVNIKA										
	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.
Knežgorica	312	310	243	252	263	247	217	201	184	197	201
Liplje	306	256	193	155	223	219	224	203	166	175	151
Manjerovići	245	293	302	333	300	248	280	285	255	255	258
Popović-Brdo	131	245	235	271	281	321	346	412	377	389	377
Ribari	199	248	247	280	292	324	313	321	341	346	302
Sjeniĉak Lasinjski	1.042	1.209	1.106	1.283	1.367	1.491	1.377	1.696	1.073	1.266	1.191
Skakavac	589	609	461	555	509	515	440	544	511	543	566
Slunjska Selnica	136	251	206	242	234	264	259	235	260	253	215
Slunjski Moravci	187	212	184	206	215	257	250	271	239	260	259
Udbinja	209	250	206	290	242	283	268	268	233	268	282
Utinja	–	–	–	–	–	122	111	133	107	126	115
Vukmanić	521	537	492	597	568	545	541	536	525	544	536
Broĉanac	1.216	1.639	1.466	1.557	1.742	1.666	1.448	1.554	553	588	528
CrnoVrelo	578	499	498	518	507	583	509	605	409	379	351
Cvijanović Brdo	1.101	1.244	1.206	1.250	1.298	1.373	1.199	1.357	926	997	942
Cvitović	1.293	1.269	1.183	1.274	1.288	1.303	1.098	1.128	1.302	1.463	1.130
Donje Primišlje	680	773	754	779	790	855	712	892	734	606	537
Donji Furjan	1.211	10202	1.146	1.290	1.317	1.383	1.280	1.513	1.288	1.178	1.118
Donji Lađevac	610	639	508	583	655	600	604	665	575	565	547
Donji Nikšić	713	659	642	805	831	811	736	855	953	883	977
Gornja Moĉila	854	1.224	1.319	1.516	1.655	1.620	1.413	1.488	750	743	711
Gornji Kremen	1.395	1.037	894	1.073	1.075	1.146	1.070	1.314	1.300	943	1.189
Gornji Lađevac	1.377	1.387	1.213	1.322	1.322	1.356	1.290	1.396	1.379	1.192	1.193
Gornji Popovac	617	571	513	613	626	614	546	644	639	605	584
Gornje Primišlje	2.115	1.681	1.475	1.764	1.738	1.683	1.621	1.794	1.000	1.035	1.002
Grabovac Drežniĉki	641	691	542	534	536	546	544	576	271	322	309
Hrvatski Blagaj	603	663	613	702	674	772	651	708	601	422	296
Jezero (II dio)	–	–	–	30	80	87	59	63	15	13	8
Kordunski Ljeskovac	1.724	1.584	1.374	1.314	1.410	1.516	1.408	1.421	815	847	858
Korita Rakoviĉka	340	–	–	590	645	651	503	538	495	418	364
Lipovaĉa Drežniĉka	526	524	422	416	497	448	430	483	320	344	309
Mašvina	1.525	1.851	1.526	1.545	1.557	1.478	1.369	1.413	587	620	621
Nova Kršlja	724	713	690	748	840	814	746	738	382	407	362
Podmelnica	1.329	1.223	1.175	1.214	1.214	1.339	1.175	1.108	825	683	703
Rakovica	1.833	2.250	2.238	1.924	2.044	2.080	1.828	1.951	1.263	1.281	1.292
Sadilovac	744	946	822	746	770	602	560	636	169	191	183
Selište Drežniĉko	1.305	–	–	1.054	1.200	1.262	1.167	1.116	895	746	616
Slunj	225	304	555	819	1.003	833	671	1.078	900	1.260	1.420
Šljivnjak	513	794	694	749	725	733	659	764	634	641	591
Tobolić	1.275	1.434	1.325	1.439	1.559	1.522	1.260	1.445	917	891	731
Toĉak	232	245	264	330	285	281	241	260	190	188	197

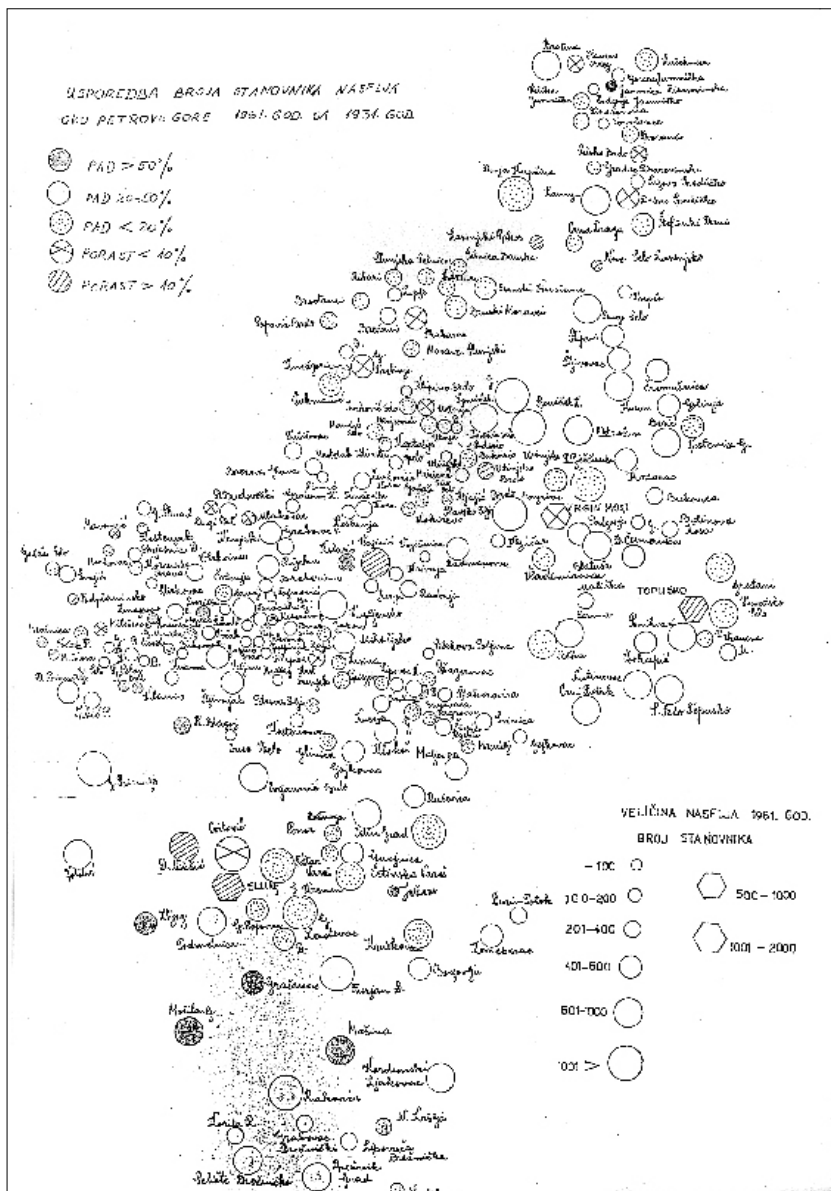
NASELJE	BROJ STANOVNIKA										
	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.
Tržić Primišljanski	514	636	632	638	650	646	592	627	271	380	320
Veljun	743	801	800	896	906	949	849	1.037	704	775	743
Zbjeg Močilski	802	992	948	1.070	1.062	1.081	956	984	538	519	463
Batinova Kosa	293	330	289	344	394	383	374	430	184	214	217
Crni Potok	–	820	846	964	1.018	1.016	1.013	1.156	740	790	701
Gredani	1030	935	789	959	1.005	1.185	1.022	1.124	1.002	1.029	922
Hrvatsko Selo	692	756	719	880	906	1.050	948	1.036	997	978	829
Katinovac	425	727	779	825	880	870	905	979	582	600	631
Mala Vranovina	280	333	281	286	275	323	308	330	276	272	220
Pecka	639	650	591	694	718	616	632	695	669	719	627
Perna	1.317	1.004	925	1.060	1.128	1.221	1.198	1.241	914	928	904
Ponikvari	785	1.009	1.043	1.079	1.186	1.116	1.140	1.284	964	964	944
Staro Selo Topusko	439	827	825	956	1.204	1.277	1.325	1.428	927	938	871
Topusko	84	–	–	133	153	280	449	408	580	662	793
Velika Vranovina	550	316	266	312	360	407	390	437	496	476	389
Vorkapić	558	626	613	740	819	773	776	878	642	669	564
Brdo Utinjsko	157	173	161	232	204	227	247	308	274	322	340
Bukovica Utinjska	351	341	290	345	384	371	359	389	316	350	343
Donja Busovača	342	385	370	404	459	498	534	590	382	270	272
Dunjak	193	216	239	285	305	316	282	305	266	260	278
Džaperovac	151	193	167	175	170	166	148	165	113	140	133
Gačeša-Selo	118	109	89	111	118	123	147	198	161	192	193
Gejkovac	209	208	190	243	253	338	307	361	180	212	191
Gornja Busovača	–	–	–	–	–	–	–	–	–	130	115
Jagrovac	134	175	162	159	212	211	200	210	137	166	173
Johovo	159	120	68	103	115	96	87	118	100	105	103
Jurga	176	222	228	254	238	257	237	264	144	172	187
Karatalija	86	86	90	101	79	101	111	126	103	120	117
Kestenovac	242	257	259	249	287	290	253	276	237	239	186
Ključar	134	150	143	172	158	155	179	216	131	158	160
Klokoč	537	557	559	582	604	699	628	707	506	517	479
Klupica	104	84	52	65	50	73	75	70	78	73	56
Knežević-Kosa	202	215	162	221	213	221	208	266	207	213	211
Kokirevo	116	107	105	137	149	155	151	182	151	152	153
Kolarić	318	326	335	370	450	487	431	506	305	269	234
Krivaja Vojnička	150	185	152	180	197	176	176	173	115	129	115
Krstinja	225	299	328	371	389	413	387	400	306	337	313
Kupljenovo	730	702	648	793	838	883	905	1.026	649	736	672
Kusaja	223	235	238	276	277	261	256	339	274	276	268
Lipovac Krstinjski	136	150	117	133	119	134	118	136	132	120	102
Lisine	147	148	146	219	152	154	142	164	200	156	153
Loskunja	177	169	158	181	187	167	186	218	182	186	163

III. Kordun poslije Drugog svjetskog rata (1945–1991) 379

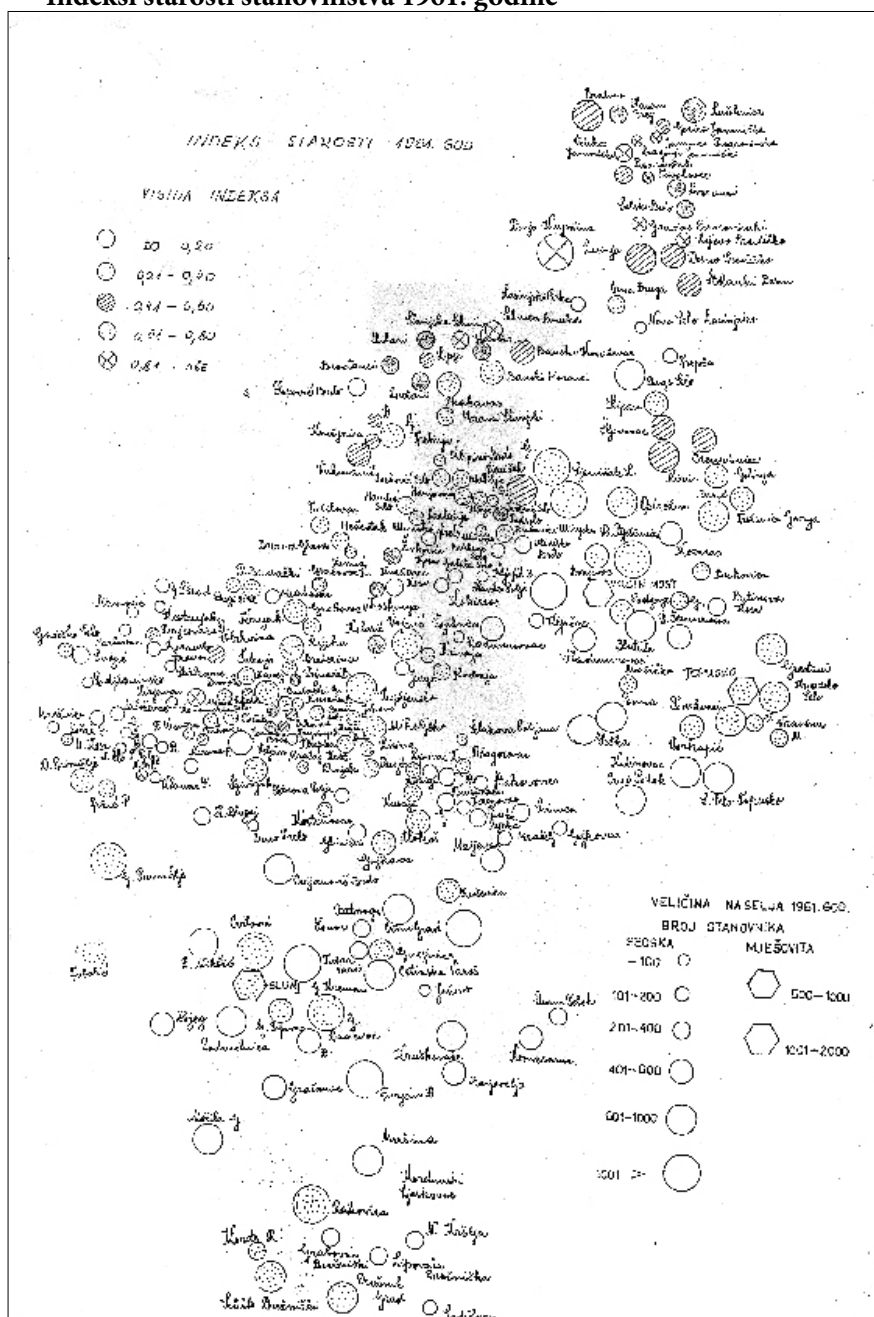
NASELJE	BROJ STANOVNIKA										
	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.
Malešević-Selo	97	109	97	100	125	124	124	157	112	111	123
Mandić-Selo	200	227	211	232	237	234	255	283	250	279	277
Medeđak Utinjski	162	172	168	209	213	208	143	200	169	159	153
Miholjsko	512	572	559	555	588	561	576	691	427	505	467
Mracelj	169	224	196	205	226	240	182	224	155	188	183
Mračaj Krstinjski	258	112	90	103	88	93	97	103	66	63	47
Petrova Poljana	130	146	131	144	140	138	139	155	129	127	137
Podselo	242	205	210	252	259	282	264	334	255	268	259
Prisjeka	210	208	176	193	186	178	172	183	158	171	152
Radmanovac	86	103	111	124	132	147	151	148	79	85	98
Radonja	225	305	275	308	314	316	254	347	219	224	226
Rajić-Brdo	252	264	202	235	250	248	234	288	323	320	308
Selakova Poljana	55	62	61	70	80	140	176	101	49	62	66
Svinca Krstinjska	376	430	388	391	457	446	416	468	279	334	335
Široka Rijeka	230	323	281	344	386	373	437	438	182	289	297
Štakorovica	199	150	129	188	166	144	177	184	160	116	106
Utinja-Vrelo	34	43	36	51	55	69	85	108	73	80	81
Vojšnica	469	485	438	542	617	661	633	684	500	554	506
Vojnić	336	355	337	406	476	511	509	441	488	732	743
Živković-Kosa	216	228	231	282	277	266	236	313	225	240	226
Blatuša	850	837	777	957	1.100	1.231	1.121	1.215	886	908	898
Bović	553	587	571	667	722	731	760	818	364	543	453
Brnjavac	350	351	298	342	347	424	374	439	427	445	424
Bukovica	464	473	421	416	467	409	410	503	322	350	358
Čremušnica	472	606	613	731	823	841	786	850	666	669	595
Donja Čemernica	1.223	1.088	1.092	663	648	739	746	734	503	541	522
Golinja	586	533	434	542	573	570	598	747	621	497	482
Gornja Čemernica	–	–	–	550	667	652	650	728	488	481	490
Gornja Trstenica	540	612	521	614	700	682	626	806	661	684	671
Kririn	996	1.008	891	1.020	1.102	1.116	1.111	1.169	753	782	718
Kozarac	358	383	407	470	473	471	472	563	412	476	441
Malička	329	336	314	377	362	422	431	397	325	305	254
Ostrožin	845	832	805	942	1.052	1.259	1.238	1.280	1.019	1.052	904
Pješčanica	1.143	1.244	1.079	1.298	1.279	1.360	1.412	1.440	1.227	1.263	1.225
Podgorje	468	494	447	527	581	659	681	705	474	456	544
Slavsko Polje	1.010	1.175	1.040	1.229	1.296	1.402	1.426	1.747	1.173	1.245	1.247
Šljivovac	490	530	508	588	613	695	712	689	511	491	376
Vladimirovo	–	–	–	–	–	–	–	–	–	543	530
Vrgin Most	341	384	368	447	460	707	622	765	733	465	840

Izvor: Stanovnika 1857–1961. po naseljima i dijelovima naselja, Karlovac, Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, Zagreb, 1964. god.

Usporedba broja stanovnika naselja oko Petrove gore 1961. godine sa 1931. godinom

Indeksi starosti stanovništva 1961. godine

IV. D I O

Kordun poslije 1991. godine

DRŽAVOTVORNI ZLOČIN STOLJEĆA BEZ OTPORA

Referat na svečanoj sjednici SUBNOR-a Hrvatske povodom proslave godišnjice Prvog korpusa NOV POJ održane 22.XI.1998. godine u Zagrebu.

Dragi moji ratni drugovi,

Uopće nemam namjeru, pa ni potrebu, da pišem o Prvom korpusu NOV Hrvatske, jer smatram da bez posebnih naučnih analitičkih izvora nema potrebe o korpusu pisati. To ne znači da je o njegovu sadržaju sve rečeno. Pa čak i kod činjenice da je o njemu i njegovoj građi objavljena golema selektivna bibliografija na oko 70 stranica. Mnoge bibliografske jedinice, čiju građu dobro poznajem jer sam je svojedobno sređivao, su fascinantne. U to spada i dokaz da je u nekim prostorima u Drugom svjetskom ratu ratnim angažmanom, kao aktivno učešće, bilo zahvaćeno 19% žive sile prostora. To doista prelazi sve dosadašnje primjere žrtvovanja generacija nekog prostora. Neki toponimi sa sveukupnom onomastikom i povijesnim antropogenim sadržajima nestali su već u Drugom svjetskom ratu za sva vremena.

Tamo, gdje su nekad nikle jedinice NOB-a, gdje su nastale vojničke formacije Prvog korpusa, danas su to prostori najvećeg muzeja stalne postave povijesnog zločina za milenijsko pamćenje, proizvedeni odmazdom neporažene ideologije ustaštva i četništva u ratnom vihoru 1991–1995. godine. Neosporno je da ostajemo do posljednjeg živi svjedoci civilizacijskog pokreta pobjednika – antifašizma.

Iako mi pripadamo pobjedničkoj antifašističkoj koaliciji, temelju suvremene civilizacije, pod kraj našeg života postali smo žrtve brutaliteta neporažene ideologije – kvilinga i njihovih novih trabanata – ustaštva i četništva. U ovome prilogu o tome fenomenu jedinstvenom na evropskom tlu želim nešto da kažem.

Ne ulazeći u casus belli, ne praštajući zločin, koji je oduvijek bio konkretan, osuđujući napasti ideologije kolektivne krivnje, poslužit ću se jednim povećim citatom, da mi se ne bi pripisalo da konfabuliram i izmišljam zločin. Evo tog citata:

«U Hrvatskoj je, koliko znam, na djelu najčišće etničko čišćenje koje je ikada igdje izvršeno. To je etničko čišćenje koje je obuhvatilo čišćenje povijesti, kulture, znanosti, ali i gruntovnica; čišćenje na razini toponomastike i onomastike. Nekoliko desetaka imena sela, mjesta i gradova je zamijenjeno, kao i nekoliko tisuća imena ulica. Najmanje nekoliko tisuća ljudi, vjerovatno i nekoliko desetaka tisuća, promijenilo je – na raznim stupnjevima nedragovoljnosti – svoja osobna imena ili prezimena. Promijenjeni su ne samo službeni simboli staroga režima, nego su uništene i tisuće spomenika ili obilježja na kojima se nalazila zvijezda petokraka, ili su, kao što sam jučer rekao, u Rakovici «reinterpretirana» imena onih koji su sudjelovali u povijesnim događajima.

Jednostavan simbolički primjer: pred zagrebačkim glavnim kolodvorom nalazi se – što je običaj u mnogim gradovima – stara parna lokomotiva na kojoj piše HŽ (Hrvatske željeznice). To je tipična hrvatska laž. Nikada u povijesti nije postojala lokomotiva na kojoj je pisalo HŽ. Postojalo je JDŽ (Jugoslavenske državne željeznice), postojale su mađarske željeznice, postojala je – za NDH – HDŽ (Hrvatska državna željeznica). Ali, vlastodršci ne mogu izdržati ni ono što je bilo, moraju izmišljati povijest po mjeri sadašnjosti. Dakle, nisu samo očistili sadašnjost nego i prošlost.

Jednako su tako radikalno očistili jezik, pa, konzekventno i načela javnog komuniciranja. I dogodilo se je, dakle, da više nema one sredine iz koje su ljudi otišli, da bi se u nju mogli vratiti. Osim ako se ne misli na onaj degutantni frazealni stih koji se stalno ponavlja u prozi – «povratak na ognjišta». No, ozbiljne repatrijacije nema, jer je ne može biti. I to je ono s čime, po mojem sudu, treba početi želi li se ozbiljno razgovarati». (Žarko Puhovski; *Srbi u Hrvatskoj jučer, danas, sutra*, HHO, Zagreb, 1998, str. 105.)

U daljnjem tekstu isti autor navodi obilje primjera smetanja povratka koja započinju već na granici, nastavljaju se kod dobivanja dokumenata, povratka posjeda, dobivanja telefonske linije, priključka struje, vode itd. Dakle, radi se na razbijanju porodice i kinjenju građana.

Na kraju, pita se profesor Puhovski: «Oni pak, koji kažu da su Srbi otišli pod svojim vodstvom – koje uostalom nikad ni od koga nije bilo izabrano, priznaju Milanu Martiću državni legitimitet». (Ibidem, str. 106.)

Neki Srbi iz paradržavnih struktura napraviše konkretne zločine. Ne praštam im, osuđujem ih. Ali u ime hrvatske države nastadoše golemi zločini. Još manje praštam i još više osuđujem. Jer, naše kobno i učestalo «umiranje

od brazde do brazde» sada recidivnim fašističkim genocidnim radnjama opustjelo je naše prostore, razorilo naše narode, naselja, porodice, rodove, monumenta i znamenja martirstva naših generacija. Implikacije su za narode nesagledive. Zauzele su ekološke razmjere katastrofe.

Mizerluk mržnje, tribalistički srazovi, pod sloganima nacionalšovinizma doveli su sukobe do «istrage vaše ili naše», i oživjeli su sa smetlišta povijesti sve pošasti sa monstruoznim posljedicama. Nažalost, živimo u državi, koja nije ni pravna, ni socijalna, ni kulturna, ni civilizirana, a time ni moralna.

Prostor nam je ne samo razoren, nego tako dehumaniziran i zagađen strategijom «pokreta opasnih namjera» i zločinačkog sadržaja, da je stvoren poredak države koja je napala svoje društvo u svim porama. Falsifikacijom historije, napadom na dokazane istine i sve moralne vrijednosti civiliziranog svijeta oživjele su rasističke teorije prekrajanjem povijesti vlastitog naroda. Zapanjujuće je što se pred tim zločinom šuti. Opravdava se čak genocid kao koristan čin za popravljjanje povijesti. Na flagrantan način to čini povijesni amater kao karizmatička ličnost.

U *Bespućima...* naime, Tuđman doslovce piše: «Ovakve nasilne, pa i genocidne promjene, kakve su izvršene i po okončanju drugog svjetskog rata donose uvijek dvostrane posljedice. S jedne strane neizbježno produbljuju povijesne razdore... S druge strane, dovode do etničke homogenizacije pojedinih naroda, do većeg sklada nacionalnog sastava pučanstva i državnih granica pojedinih zemalja, pa to može imati i pozitivne učinke na kretanje u budućnosti u smislu smanjivanja razloga za nova nasilja i povoda za nove sukobe i međunarodne potrebe». (Citirano prema *Feral Tribune* broj 587, str. 8 od 16. XII 1996.) Avaj historija i prekrajac sudbine vlastitog naroda prekrajanjem povijesti!

Kad je ovakvo teorijsko opravdanje «pušteno u opticaj», onda je problem zločina pitanje samo prakse. Da bi praksa započela, nasrće se na povijest, na istinu, a onda nema problema za nasrtanja na drugi etnicitet. Jer, «ne možemo zajedno», «nema suživota», «eticiteti su krivo raspoređeni», «mi smo opljačkani», «izrabljivani», «napadnut je naš jezik», «napadnuto je naše biće», «naše svetinje», «kultura», «samobitnost», «naše tlo i krv», to čini «drugi, hipostazirani barbarin». Dakle nama je «biti ili ne biti», da ispravimo povijest. To ćemo učiniti «humanim preseljenjem» – eufemistički naziv za klasični etnolandizam. Naime, uprežu se poluge izvitoperene povijesti, mitovi naše svetosti, izabranosti, uzvišenosti, milenijске težnje, uzašašće

duha, božjeg poslanja, divinizacije države, vođe, vjere, nacije i sve druge pošasti sa zovom «ubij», «razori», «prožderi», «zatri tragove». Jer «drugi» je pakao, genocidni barbarin, neciviliziran, i on je prepreka našoj «povijesnoj misiji». Avaj povijest! Avaj sudbine ostvaritelja – postvarenje ljudi!

Dakle, svakom konkretnom zločinu etnbanditizam ateorijski fundira svetu teorijsku paradigmu. U suštini suprotstavlja čovjeka njegovoj prirodi, prirodi njegove vrste, njegovoj povijesti, iskustvu i znanstvenim spoznajama provjerene istine. Zbog toga je etničko čišćenje po svojoj okrutnosti najveći zločin kraja dvadesetog stoljeća na ovim prostorima. On se iracionalnim argumentima brani, opravdava, vodi protiv ljudi, a za prostor. Zločin i zločinac su konkretni, individualni. Nema kolektivne krivnje, mada odgovornost postoji. Etničkom čišćenju središnji je krivac kolektivitet, narod, nažalost, nevina žrtva. Rekosmo ranije, rat nije prirodna pojava, nije imanentan čovjeku, iako je tipičan ljudski fenomen. Jer u tom obliku ne postoji ni kod jedne životinjske vrste. On ima svoja pravila, svoju «kulturu», čak i kodificirane norme (Ženevska konvencija). Etničko čišćenje ne uvažava ni prirodu, ni interes, ni kodificirane norme. Ono ima svoju logiku «pravilo zločina». (Vidjeti opširnije: Svetozar Livada: *Etničko čišćenje – zločin stoljeća*, SKD «Prosvjeta», Zagreb, 1997, str. 180–181.)

Ističem, ne mrze se istinski etniciteti koliko se vole njihova oteta dobra. To se najbolje vidjelo nacionalizacijom Krajine, da se namire pacifikatori. Kad to pade, pod pritiskom međunarodne zajednice, oktroiraoše novi zakon prava upotrebe tuđe imovine, uzurpativnim normama napadoše «svetost svojine» i to još uvijek traje.

Koliko je pravnog zločina govori golem problem usaglavašnja sa međunarodnim normama. Jer je pogaženo prirodno, običajno, normirano i konvencijama prihvaćeno pravo. Uzurpativnim pravom razara se minuli rad generacija, život institucija, pa i moralnih vrijednosti. Čudna državotvornost nacionalne države ponavlja stil paradržave. Jer državu diže iznad čovjeka, zapravo protiv njega i društva.

Započe pretvorba (zapravo pljačka) fiktivnim jurenjem katastra, fiktivnim kreditima, kompradorskom spregom elite vlasti, menadžera itd. Intelligencija konjunkturo i oportunitetom listom optira političkoj klasi. Mafijokratski se otima što se oteti može. Divlji kapitalizam u korist nekoliko stotina porodica osiromašuje narod s procesom u toku tako snažno da je jedna trećina stanovništva u socijalnoj komi. Ništa nije pošteđeno. Militantnim

komunizmom vlasti proglašiše prošlost mrakom, i najpogrešnije upaljenim svjetlom učiniše da narod ne može da gleda.

Postadosmo jedinstveni primjer napada na civilizacijsku tekovinu u razaranju svih spomena antifašizmu (institucija, trgova, ulica, spomenika, pogleda, shvaćanja i antifašista). Primjer: ostarjela Milka Planinc prigovorno upita Tuđmana zašto to radi, a on će prijeteći osvetnički: «Vi ste nas zatvarali, a mi ćemo vas politički i ekonomski uništiti». Samo što ne reče i fizički, mada i to rade. Sve je napadnuto: ljudi, institucije, kulturna i opća dobra. Zločina je koliko ga može biti, jer nalogodavci ne progone izvršitelja. Svatko hoće svoj dio, parče Zemljine kugle ili druge pokretnine ili nekretnine. Sve je podvrgnuto reviziji, najprije ideološki, pa povijesno i materijalno. Prvi na udar dođoše spomenici, trgovci i ulice, pa španski borci – kao neimari našeg antifašizma. Jedva da ih bijaše 30 živih. Militantni žreci proglašiše ih međunarodnim teroristima. Oduzeše im stečena prava i društveno i politički sahraniše prije fiziološke smrti. Slično bi sa narodnim herojima i njihov je broj simboličan. Na red dođoše nosioci spomenica '41. (cca 4.000 živih). Iza toga uslijedi revizija invalidnina. Njih bijaše oko 23.000. Dokinuše invalidninu palih boraca, ostarjelim umirućim majkama. Iako je invalidnina kumulativna (što si stariji posljedice su veće) i degresivni teret socijalnim institucijama, zaštićena kao stečeno pravo, mnoge dokinuše, a većinu reduciraše. Posebnu grubost, na granici pravne drskosti – zločina – učiniše prema umirovljenim oficirima JNA. Nove oficire zovu «časnicima», a starima mirovinu ne temelje na minulom radu, nego, eto, na milosrđu. Sve su napadnute kategorije društva u dubokoj starosti, iznad srednjeg očekivanja života u nas. Ne mari! Osveta je slatka «pobjedniku neporažene ideologije» u korist, jer da bi nekom dao iz ograničenih fondova, nekom moraš oduzeti.

Bezakonje služi kao podloga. Tim bi pogođeno oko 160.000 boračkih struktura. Oduzimanjem stečenih prava, protegnu se pravni zločin na druge koncesije koje iz toga proizlaze (ortopedska pomagala, zaštita zdravlja, otкуп stanova i dr.). Oficiri JNA neko vrijeme ne primaše ništa. Neki umriješe od gladi, neki se ubiše, nekima se raspada porodica, neke protjeraše, nekima oteše stanove, nekima državljanstvo, a neki se iznuravajući spore. Ništa ne preostaje nego da se problem internacionalizira, jer su njihova primanja ni za živjeti ni za umrijeti. Ne mogu se upoređivati sa tekućim umirovljenicima – časnicima. Domoljublje u inat razara pa čak i ubija svako rodoljublje. I to se ozakonjuje, a znano je da nema većih zločina od onih ozakonjenih.

Marginalizacijom ljudi, razaranjem monumenata, koji navodno nisu lijepi iako su autentični, napadnuta je civilizacijska tekovina antifašizma.

Istovremeno mijenja se heraldika, podižu spomenici kvislinzima uz koncerebralne mise, falsificira se historija evidentnim revanšizmom. Ova retrogradnost počiva na činjenici jednopartijske ideološke države koja nije u praksi ni pravna, ni socijalna, ni laička, ali ponavljam ni moralna. Moral važi za sve ljude osim HDZ.

Kako se Crkva nije odredila prema fašizmu, ali se militantno postavila prema komunizmu, odmicanjem od Boga, oltara i Jevandelja, pretvarajući se u sluškinju politike, htijući svoj dio plijena. I dobi ga. Naime, konkordatom dobi privilegij suprotan konstitucijskim osnovama laičke države. Alimentira se iz budžeta, vraćeni su joj posjedi, i suveren naglasi da je ovo katolička država, katoličijih katolika od pape.

Ideologija države iznad društva, suverena iznad institucija žanje svoje pošasti, nasrće ozakonjeno na čovjeka i društvo. Jer toliki poubijani – nevini, neprocesuirani, protjerani državljani, toliko otetih stečenih prava minolog rada, otetih općih dobara, nekažnjeno, nema presedana. Svim sredstvima se uznastojava ideološki učiniti kontinuitet države sa NDH, ne samo heraldikom, nomenklaturom nasilja, jezikom, nego, eto, istinskim idealom milenijske težnje naroda. Zbog toga su svi izginuli ustaše martiri poklanih Hrvata. Tome služi stara-nova scenografija.

Neofašistička scenografija postala je pravilo javnosti, pa ćemo neke njene elemente ovdje navesti: Fašistički pozdrav ministra oružanih snaga RH u Sinju, Rojnica i Orden kneza Trpimira, a Vinko Nikolić postaje senatorom, član NDH vlade proglašava se «nestorom hrvatske književnosti», a Nazora zovu «moralnom mizerijom». Crljen, šef ustaške promidžbe nastupa na OTV, a slijedi zatim rehabilitacija Mile Budaka, oca rasnih zakona s nazivom ulica u deset gradova, Luburica se proglašava hrvatskim viteзом, a u štampi Šakić, komandant Jasenovačkog logora, kaže da bi ponovno ako treba bio «šef» u Jasenovcu, sada mu se sudi «da nije koga iskosa pogledao». Pomirba ustaša i partizana i zajednička grobnica krvnika i žrtve, sarkastični je cinizam trijumfa revanšizma. Njemu je ravno još samo 3.000 srušenih spomenika NOB-u i antifašizmu iza kojeg stoji nekoliko stotina hiljada ponovo ubijenih (ode Juri i Bobanu). Morbidne li humanocidnosti!

Svaki fašizam je započeo s fašističkim radnjama, tek onda se konstituirao kao pokret i poredak. Ovdje je učinjeno obilje fašističkih radnji, kojima se nismo organizirano oprli.

Udžbeničko unakaženje povijesti, pored falsifikacije opće historije, strateška je prijetnja budućim generacijama. Provokacija je povijesti inzistiranje na izginulim ustašama kao poklanim Hrvatima. (Vidjeti opširnije: Svetozar Livada: *Etničko čišćenje – zločin stoljeća*, SKD «Prosvjeta», Zagreb, 1997, str. 23.)

Posljedice su kobne za sadašnje i buduće generacije.

Ishitrena je teritorijalno-politička podjela prostora – razaranjem temelja katastra gravitacionih središta, uslužnih servisa itd. Nejasne su nadležnosti, razbijena organizacija života klasičnom zavjerom mediokritetstva. Razorene su institucije rada. Broj umirovljenika približio se broju aktivnih. Većina siromaši uz rad. Neki su na čekanju. Broj onih na burzi stalno raste. Neki rade bez dohotka. Siromašenje pogađa život biološkim slabljenjem, širenjem socijalnih bolesti. Rastu tenzije, frustracije, skitnja, prosjačenje, alkoholizam, prostitucija, agresija, ubojstva i samoubojstva, krađe, pljačke, razbojništva i organizirani kriminal. Klasični latinoamerički sindrom kompradorstva i mafijokracije. Klijentelizam je na djelu. Sve se opravdava ratom, agresijom, unutaršnjim i vanjskim neprijateljem. Interesantno, nigdje pravog i organiziranog otpora. Niti se brane antifašističke tekovine organizirano, niti stečena prava, niti institucionalni život rada, niti minimalne egzistencijalne osnove ljudskih prava. Naravno, iz toga isključujem martirske nevladine organizacije. Čudno neko moralno rasulo, pod egzaltacijom egida ostvarena država i izgon srpskog korpusa iz Hrvatske – kao najveće tekovine svoga doba.

Tumači se to endizmom, krajem povijesti i hrvatskim novim poretkom, sukobom civilizacije i zavjerom svijeta protiv nas. Mitomanski se diže država iznad čovjeka i društva i svih njegovih potreba. Agresivnom teizacijom prokazuje se prošlost, mitomanski postajemo svi žrtve politike i čovjek, i institucije i pojedinci i cjelokupni život naroda. To se tako agresivno Bendovim izdajama klerika-intelektualaca propovijeda u državotvornoj štampi, da golema većina vjeruje idolima, žrtvuje znanje, profesije i porive zovu «krvi i tla». Represija je strašna. Životna i pravna sigurnost mala. Javljuju se ucjene, zavjere, alternativne institucije tradicionalnim, pa čak i naučnim zaključno do Akademije i Matice. Sve se rastače. Što ne ide ideologijom, ide silom. Zavjera mediokritetstva djelom i činom rastače društvo u svim porama retrogradne involucije. Praktične organizirane alternative nema jer je ne može ni biti državotvornim šovinizmom čiste nacionalne države, izolirane, samodovoljne i samozadovoljne. Oficijelna javnost bukači o zavjeri civilizaci-

ranog svijeta. Psi rata ne mogu biti bogovi mira. I nagoni ostvarenja ciljeva rata uništavaju socijalne zajednice nekad zajedničkog prostora. Države su se ispriječile kao kriplizirani entiteti, između života i smrti svojih građana i sugrađana do klasičnog razaranja porodičnih struktura. Tako smo blizu, a tako smo daleko kao da smo preko svijeta jer je napadnut prije svega čovjek i njegove vrednote.

Dragi moji nekadašnji antifašisti, nismo dosljedni i konzekventni. Nismo organizirano branili svoje djelo. Nismo se borili organizirano protiv nedjela svojih guvernera, kadija i tadija. Nismo pokazali ni minimum međusobne solidarnosti kad razaraše tekovine antifašizma, kad digoše tužbe protiv nekih antifašista, a zapravo protiv antifašizma, kao civilizacijske tekovine. To sam testirao pismima brojnim pojedincima i institucijama u našoj i susjednim sredinama. Samo od rijetkih sam dobio odgovore, uglavnom s riječima da se ne bave politikom, a ja sam ih upozoravao da se politika bavi s nama, uglavnom na zločinački način.

Čemu su tolike žrtve, kako je moguća takva šutnja pred tolikim zločinom, osvete žrtvi? To je naš poraz. Cinično da kažem, dugogodišnji stari drugovi, a odnedavno «mlada» gospodo, u pitanju je naša historijska odgovornost pa i (ne)moralnost.

Oprostite mi, vi koji ste duhom i djelom ustrajali, što istinu javno rekoh, jer ona je surova. Jer, niti su naši protivnici tako jaki kako smo mi slabo organizirani, tim više što je naše djelo tekovina civiliziranog svijeta, i on je s nama, niti se mi organizirano branimo.

Dakle, civilizirani svijet solidariziran je s nama i našim narodima više nego što smo mi (preživjeli antifašisti) solidarni međusobno. To nam neće oprostiti ni mrtvi drugovi, ni povijest. Zato se doista usuđujem dovesti u pitanje i našu (ne)odgovornost i (ne)moralnost, pred povijesti, istinom i generacijama koje dolaze.

Svakom građaninu, antifašistima posebno, postavlja se pitanje: što si učinio da ne dođe do rata? A kada je došlo do rata, što si učinio da dođe do izmirenja? A kada je mir oktroiran, što činiš da se ciljevi rata (etničko čišćenje kao zločin stoljeća) ne ostvaruju?

Ne zaboravite, svi smo odgovorni!

(Prvi put objavljeno u: Svetozar Livada: Etničko čišćenje – ozakonjeni zločin stoljeća, Euroknjiga, Zagreb, 2006.)

ZLOČIN SE NASTAVLJA HUMANITARNOM KATASTROFOM – EUTANAZIJOM OSTARJELIH SRBA

Počet ću povećim citatom da mi se ne bi imputiralo da sam neobjektivan, da konfabuliram i da izmišljam zločine. Evo tog citata uglednog filozofa i arbitra u konfliktu dr. Žarka Puhovskog:

«U Hrvatskoj je, koliko znam, na djelu najčišće etničko čišćenje koje je ikada igdje izvršeno. To je etničko čišćenje koje je obuhvatilo čišćenje povijesti, kulture, znanosti, ali i gruntovnica; čišćenje na razini toponomastike i onomastike. Nekoliko desetaka imena sela, mjesta i gradova je zamijenjeno, kao i nekoliko tisuća imena ulica. Najmanje nekoliko tisuća ljudi, vjerojatno i nekoliko desetaka tisuća, promijenilo je – na raznim stupnjevima nedragovoljnosti – svoja osobna imena ili prezimena. Promijenjeni su ne samo službeni simboli staroga režima, nego su uništene i tisuće spomenika ili obilježja na kojima se nalazila zvijezda petokraka, ili su «reintepretirana» imena onih koji su sudjelovali u povijesnim događajima.

Jednostavan simbolički primjer: pred zagrebačkim glavnim kolodvorom nalazi se – što je običaj u mnogim gradovima – stara parna lokomotiva na kojoj piše HŽ (Hrvatske željeznice). To je tipična hrvatska laž. Nikada u povijesti nije postojala lokomotiva na kojoj je pisalo HŽ. Postojalo je JDŽ (Jugoslavenske državne željeznice), postojale su mađarske željeznice, postojala je – za NDH – HDŽ (Hrvatska državna željeznica). Ali, vlastodršci ne mogu izdržati ni ono što je bilo; moraju izmišljati povijest po mjeri sadašnjosti. Dakle, nisu samo očistili sadašnjost nego i prošlost.

Jednako su tako radikalno očistili jezik, pa, konzekventno i načela javnoga komuniciranja. I dogodilo se je, dakle, da više nema one sredine iz koje su ljudi otišli, da bi se u nju mogli vratiti. Osim ako se ne misli na onaj degutantni frazealni stih koji se stalno pojavljuje u prozi – *povratak na ognjišta*. No, obilne repatrijacije nema, jer je ne može biti. I to je ono s čime, po mojem sudu, treba početi želi li se ozbiljno razgovarati.» (Vidjeti opširnije: *Srbi u Hrvatskoj jučer, danas, sutra*, HHO, Zagreb, 1998, str. 105.)

Hrvatska je pristala na povratak Srbalja iz humanih razloga, a sada iz-

mišlja ponižavajuće procedure za dobivanje državljanstva svojih državljana do tzv. zelenog kartona. Napominjem, da su oni kao hrvatski državljani to stekli 18.8.1945. Odlukom Privremene skupštine FRJ, kao republičko državljanstvo. Uostalom Ustavom RH, član 9. nitko ne može biti stavljen u položaj oduzetog državljanstva, protjeran ili isporučen drugome. Svi ostarjeli imali su lične karte s matičnim brojem Republike Hrvatske i otiskom palca i svu drugu dokumentaciju.

U daljnjem tekstu isti autor navodi obilje primjera ometanja povratka koja započinju već na granici, nastavljaju se kod dobivanja dokumenata, povratka posjeda, dobivanja telefonske linije, priključka struje, vode itd. Dakle radi se na razbijanju porodice i kinjenju građana. Nažalost, nigdje nisam naišao da je netko protestirao zbog ove neistine – zločina. Dakle, ni svjetske organizacije, ni pojedinci, ni pravne institucije i drugi, izuzev HHO. Na kraju pita se profesor Puhovski: «Oni pak koji kažu da su Srbi otišli pod svojim vodstvom – koje uostalom nikad ni od koga nije bilo izabrano, priznaju Milanu Martiću državnički legitimitet» (isto, str. 106).

U temeljnom aktu o povratku Srba ipak stoji da su oni «optanti». To ne samo da je golema neistina, laž, nego istinski zločin. Nitko i nikada ne bi mogao organizirati, nagovoriti toliku masu uglavnom seljačkog svijeta da digne drugu državu iznad kuće, doma, zavičaja i svih vrijednosti spoznaja i sjećanja. To može samo gola sila – biti ili ne biti – samo nevolja života, koji je jedinstvena pojava i stoji iznad svega, mogao je Srbima učiniti se «izlazom» iz Hrvatske, ali i Hrvatima iz Republike Srpske i Muslimanima čak odlazak u treće zemlje. Ta gola sila u BiH učini zločin da ova republika izgubi pola svog stanovništva. Istom logikom na Kosovu baulja kroz šipražje i ševarje nekoliko stotina hiljada nevinih seljaka, žena i djece. Gore čitave regije ili nizovi naselja. Kao ruralnom sociologu predmetno i po osjećaju, sva su sela moj zavičaj, a gledao sam odjedanput kako gori cijela regija u BiH i izbezumljene izbjeglice u bijegu bez ičega. Svjedočio sam s knjigom u ruci rasporeda naselja po etnicitetima i svjedočio videozapisničarima što su učinili zločinci paradržave, a što čine zločinci u ime najstarijeg evropskog naroda i priznate države prilikom napada na zaštićenu zonu. Vidio sam tada najveće kolone izbjeglica ali i masakre. Mnogo veće nego što smo imali u Drugom svjetskom ratu braneći zbjegove pred naletom tzv. četvrte ofenzive.

Izbjeglica je nova socijalna kategorija naših prostora. To je nevinna žrtva u bezumlju rata, manipulirajući brojevi, koji hodaju ne zanajući gdje će stići

i gdje će završiti sudbinu. Mnogi od nas zaboravljaju da je svaki od nas mogao biti izbjeglica i to bez obzira na status, ulogu, «znanje i imanje» itd.

Uostalom zar Einstein, Brandt, Suares i mnogi drugi koji uđuše u povijest na velika vrata nisu bili izbjeglice?

Ono što me najviše začuđuje, brine i onespokojava, to je ravnodušje i muk kod tog monstruoznog zločina na nekad zajedničkom prostoru. Država, gospodo može da propadne. Neka propadne kad ne može da opstane, ali ne smiju da tako i na takav brutalan način propadnu ljudi. Pitao me jedan učen stranac «Zašto se to dogodilo?» Odgovorih kratko – «ne znam!» ali znam tisuće detalja kako se događalo i kako još nema kraja.

Govor mržnje išao je tako daleko da je prenio tu mržnju i na izbjeglice i na povratnike kao da su jadnici sami svoju nevolju proizveli. Čak iste žrtve istog modela zločina instrumentaliziraju se jedan protiv drugih i to s mnogo više uspjeha nego što se može razumjeti, a najmanje opravdati. Isključivost nacionalizma, ideologije «krvi i tla», razorili su sve ljudske, humane, kršćanske i civilizacijske vrijednosti pa bez neposrednog povoda kidiše čovjek na čovjeka – ubija, otima, pljačka bez imalo grižnje savjesti. Upravljači ozakonjuju te čine. Time kulminira organizacija ideologije zločina. Jer se kaže «ozakonjeni zločin, najveći je zločin». Nikoše u nas pravnici koji ni po pozivu, niti po pravičnosti to nisu. Baciše Ustave i izvedena načela pod noge i oktroiraoše zločin. Digoše svoje nacionalitete iznad drugih ljudi svojih državljana, ali drugog vjerzakona. Oteše im prirodno pravo: državljanstvo, imovinu, zavičaj, dostojanstvo, ponos i samopoštovanje. Pred cijelim svijetom baciše prirodno, običajno i pozitivno pravo pod noge u ime tiranije jačeg. O tome u HPC, u pravnom centru Srpskog demokratskog foruma, u odboru za ljudska prava, u brojnim nevladinim organizacijama, napose u jedinstvenoj instituciji ovoga prostora HHO-u, i u drugim nevladinim organizacijama postoje tisuće ilustrativnih primjera. Zbog toga tvrdim: Ne mrze se toliko etniciteti, koliko se vole njihova oteta dobra! Jer samo se pljačkom drugih može namiriti nemoral prvih, razbojništvo, otimačina, kršenje normi i razarati sve vrijednosti. Tako nastaje ksenofobija pucanjem u susjeda, rođaka, sugrađanina, znanca, prijatelja ili neznanca bez povoda. I to ne samo dok traje surovi rat, nego dugo, dugo poslije oktroiranog mira. Jer nema izmirenja bez izmirenja sa sobom i u sebi. Živi se po paradigmi: «Zlo navika, a odvika stotine muka». Zbog toga povratnici taj prorijeđeni derivat iz nove socijalne kategorije izbjeglica postaju nova žrtva, što bi Puhovski rekao *corpus separatum*, niža kasta,

prema kojoj svaki zločin koristi «našoj stvari».

Zbog toga etničko čišćenje, a u suštini etnobanditizam, zločin stoljeća naših prostora se nesmiljeno nastavlja. To će reći, strategija ostaje ista, samo se taktika mijenja.

Domicilni ideolozi zločina ustrajavaju na ostvarivanju ciljeva rata i nedovršenom miru. Jer oktroirani mir nije dokinuo uzrok mržnje i zato kliču ideolozi rata «oduzeste nam rat, ali nemožete mržnju». Jedan svećenik urbi et orbi izjavljuje: «prije ću ubiti Srbina nego mu vratim kuću», sada pretvorenu u katoličku bogomolju. Čudnog li ekumenizma! Tako to biva kad glavni strateg kliče svojoj sreći jer mu «supruga nije ni Židovka ni Srpkinja». On propovijeda da je genocid koristan čin za popravljjanje povijesti.

On kao otac nacije građanima svoje Res-publice zaželi sretan put i pripomenu gaće na štapu. On se proglasi «poglavarom» naroda, zemlje, prirodnih prava i sudbine ljudi. Dakle zemlje čuda, a najviše čuđenja.

Evo nekih činjenica fenomenologije povodom *zakona o povratku*, koji je iznudila međunarodna zajednica. Povratak bi odobren cinično rečeno «hodajućim grobovima» ili kronološki «osamdesetgodišnjacima u pratnji roditelja». Dodoše neki, neki pak tvrde da se u svoj zavičaj povrati oko trideset hiljada ovih hodajućih grobova bez kovčega. Oni su zaista u svom sprovodu. Evo nekih empirijskih činjenica o tim povratnicima i eutanaziji izloženim nesretnicima. Ove sam tabelarne podatke dobio od porodičnog prijatelja, hrabrog humanitarca, kojeg nagoniše da promijeni prezime – pokrštenjem – prenominacijom prezimena sina, ako ga želi školovati u Hrvatskoj. Inače su podaci sačinjeni u organizaciji anketiranja Odbora za ljudska prava Karlovac i mogu se koristiti samo u izvornim tabelama, a na čemu dugujem posebnu zahvalnost Odboru i anketarima.

Tablica 1

Srpsko stanovništvo i povratnici po naseljima u općini Slunj 1998.

Naziv naselja	Broj stanovnika 1991.	Broj stanovnika 1998.	M	Ž	Broj povratnika	Starosna dob sela (prosjeak)
Točak	144	25	11	12	21	67
Gornja Visočka	28	11	4	7	7	64
Donja Visočka	29	17	8	9	17	63
Bukovac Perjasički	26	10	4	6	6	66
Tržić Primišljanski	67	22	10	12	12	71
Donje Primišlje	179	28	11	17	16	65
Gornje Primišlje	369	14	7	7	4	71

Tablica 1

Srpsko stanovništvo i povratnici po naseljima u općini Slunj 1998.

Naziv naselja	Broj stanovnika 1991.	Broj stanovnika 1998.	M	Ž	Broj povratnika	Starosna dob sela (prosjeak)
Slušnica	–	13	5	8	3	57
Cvijanović Brdo Črno Vrelo	328	23	7	16	9	69
Sandino selo	–	5	3	2	5	65
Veljunska Glina	–	20	2	12	10	70
Šljivnjak	222	53	28	25	23	60
Lapovac	–	16	5	11	14	70
Kuzna Perjasička Donji Poloj	31	25	11	14	15	65
Veljun	429	81	31	40	59	65
Slunj	–	42	14	28	10	61
Ukupno	1.994	405	167	226	238	66

Izvor: Odbor za ljudska prava Karlovac, 15. rujna 1998.

Tablica 2

Ratna šteta u srpskim naseljima općine Slunj

Naziv naselja	Zapaljeni stambeni objekti	Zapaljeni gospodar. objekti	Devastirani stambeni objekti	Otuđeni stočni fond po domać.	Poljopriv. alati i stroj. po domać.	Predmeti iz stamb.objek. po domać.	Kateg. obnove I–III	Kateg. obnove IV–VI
Točak	–	1	5	12	12	12	5	–
Gornja Visočka	–	–	–	7	7	7	–	–
Donja Visočka	–	–	3	9	9	9	3	–
Bukovac Perjasički	1	–	6	7	7	7	6	1
Tržić Primišljanski	1	–	3	9	9	9	3	1
Donje Primišlje	1	1	4	11	11	11	4	1
Gornje Primišlje	3	5	1	4	4	4	1	3
Slušnica	–	–	3	4	4	4	3	1
Cvijanović Brdo Črno Vrelo	1	–	1	6	6	6	1	1
Sandino selo	–	–	2	2	2	2	2	–
Veljunska Glina	–	1	1	4	4	4	1	–
Šljivnjak	1	2	4	12	12	14	4	1
Lapovac	1	–	8	12	12	12	8	1
Kuzna Perjasička Donji Poloj	–	2	3	3	3	3	3	–
Veljun	2	2	27	26	25	26	27	2
Slunj	–	–	–	–	–	–	–	–
Ukupno	11	14	71	128	127	132	71	10

Izvor: Odbor za ljudska prava Karlovac, 15. rujna 1998.

To su stanovnici mog razorenog zavičaja. To su ti koji hodaju u vlastitom sprovodu bez kovčega. Riječ je o triput žrtvovanim generacijama. To je moja generacija i većinu poznajem u dušu. Zadesi ih prva žrtva na početku života saginjanjem patrijarhalnom moralu «Starčevoj – očevoj pogovora nema!». Oni su ostaci klasičnog seljaštva. Nepismeni ili funkcionalni analfabeti, značitati i pisati, ali to ne prakticira. Naročito ženska čeljad. A ona je dominantna zbog dara prirode što žene dulje žive. Zahvati ih druga generacijska žrtva Drugog svjetskog rata – pragmatizam rasnih zakona, razori im životno stablo, posiječe i njih i potomke, razori rodove, naselja i susjedstvo, uništi zdravlje. Mnogi su ranjavani, nose posljedice tifusa, osobni su ili porodični invalidi. Većina su bolesnici sa pet do sedam kroničnih bolesti. Treća generacijska žrtva pojavi se kolizijom mitomanskih etničkih kolizija krvi i tla. Ideologija osvetništva kvislinških kategorija koje nikad međusobno nisu ratovale sučeli narode sukobljene kao borbu četništva i ustaštva. To donese golema stradanja i poraz svima.

Starost nije bolest. Nauka zna kako organizam stari iako malo zna ili ništa zašto stari. Ona je bolest samo u ideologiziranim i moralno oboljelim društvima, a to smo mi. U demografiji kad neko stanovništvo u ukupnom ima zastupljenost šezdesetogodišnjaka veću od 12%, onda se kaže da je započelo da stari. Iz tabela se vidi da je ovdje ostarjelost 100%. To su disperzirani starački domovi. Ti putujućim mrtvacima u svom sprovodu razasuti su u stotine naših sela i bespuća naselja «za historijski trenutak». Uglavnom oskudnim u svemu, po prirodi resursa, a k tome trogodišnjim razaranjem razorenih svih antropogenih sadržaja. O tome pogledajte treću i četvrtu tabelu.

Naziv naselja	Stanje struje	Stanje vode	Stanje cesta	Prometne veze	Škole i ambulante	Stanje crkava	Trgovine
Točak	ima	ima	loše	Slunj i Karlovac	–	–	nema
Gornja Visočka	nema	nema	loše	nema	–	–	nema
Donja Visočka	nema	nema	loše	nema	–	–	nema
Bukovac Perjasički	nema	nema	loše	nema	–	–	nema

Tablica 3

Stanje infrastrukture na području od posebne državne skrbi u srpskim naseljima općine Slunj

Naziv naselja	Stanje struje	Stanje vode	Stanje cesta	Prometne veze	Škole i ambulante	Stanje crkava	Trgovine
Tržić Primišljanski	nema	nema	loše	nema	–	–	nema
Donje Primišlje	nema	nema	loše	nema	škola devastirana	–	nema
Kuzma Perjasička Donji Poloj	nema	nema	loše	nema	škola devastirana	–	nema
Gornje Primišlje	nema	nema	dobro	nema	škola i ambulanta jako devastirane	–	nema
Slušnica	nema	nema	loše	Slunj	–	–	nema
Crno Vrelo Cvijanović Brdo	nema	nema	loše	nema	škola devastirana	devastirana	nema
Bandino selo	nema	nema	loše	nema	–	–	nema
Veljunska Glina	nema	nema	loše	nema	–	–	nema
Veljun Lapovac	ima	ima	loše	Slunj Karlovac	škola devastirana	devastirana	nema
Šljivnjak	nema	nema	loše	nema	–	–	nema

Izvor: Odbor za ljudska prava Karlovac, 15. rujna 1998.

Tablica 4

Humanitarne potrebe po srpskim naseljima općine Slunj na dan 15.09.1998.

Naziv naselja	Broj domaćinstava	Broj potrebnih peći	Broj potrebnih kreveta	Broj potrebnih kompleta posuđa	Drva u m ³
Točak	7	6	9	7	7x4
Bukovac Perjasički	4	3	–	4	4x4
D.Polj – Kuzma P.	6	3	6	5	6x4
Gornja Visočka	4	3	4	2	4x4
Donja Visočka	4	3	–	4	4x4
Tržić Primišljanski	7	7	12	7	7x4
Donje Primišlje	3	3	5	3	3x4
Gornje Primišlje	7	1	4	4	7x4
Slušnica	6	–	–	–	6x4
Veljunska Glina	7	1	2	1	7x4
Srpski Blagaj	1	–	–	–	1x4
Bandino selo	2	1	3	1	2x4
Cvijanović Brdo	1	–	–	–	1x4
Crno Vrelo	4	–	–	–	4x4
Lapovac	7	7	11	7	7x4

Tablica 4

Humanitarne potrebe po srpskim naseljima općine Slunj na dan 15.09.1998.

Naziv naselja	Broj domaćinstava	Broj potrebnih peći	Broj potrebnih kreveta	Broj potrebnih kompleta posuđa	Drva u m ³
Šljivjak	6	2	6	2	6x4
Veljun	20	19	31	18	20x4
Ukupno	96	59 24D, 34L	88	65	7x4 = 384 m ³

Izvor: Odbor za ljudska prava Karlovac

Iz ovih tablica vidljivo je da su ostarjeli i onemoćali vraćeni «iz humanih razloga» (sic) u kameno doba, da u zavičaju nađu groba. To se vidi po razorenosti objekata, inventara i elementarnog pribora za življenje. Kao što se vidi nema struje, vode, saobraćaja, škola, ambulanti, trgovina. Mnogi nemaju ni vrata ni prozora. Samo rijetki imaju suđe i peći. Ničeg nema što je nekad bilo jer tri godine se temeljito sve uništavalo. A prema povratnicima Srbima nema solidarnosti, samilosti ni karitativnosti. Od domicilnih nitko ih ne štiti, nitko ne obilazi osim rijetkih koji imaju rođake. Nešto čine iz Ureda UNHCR-a i oskudnih fondova nevladinih organizacija. Oni su željni svega pa i informacija. Dobrovoljno se nalaze u usamljenosti, jer nemaju izlaza. To im je najveća kazna. Tamo doista «živi zavide mrtvima». A oni sami od smrti ne zaziru. Oni je prizivaju. A kad ona naiđe i u pravilu ranije nego što je genetski programirana, započinje njihova i društvena tragedija. Tamo je patnja udarila stotine pečata. Nema ih tko sahraniti ni ožaliti, a mrtvi to ne mogu sami. Dakle nije nevolja što nema kršćanskih obreda, porodičnih suza, uzdisaja, jauka i leleka ili svjetovnih govora. Nevolja je što nikog nema uz uzglavlje umirućeg da ponudi željeno, da napoji, da pokrije, da okrene, da prenese posljednju želju, da nakon smrti oči zaklopi i posmrtno ruke prekriži, da obuče smrtnika i u sanduk položi, da raku iskopa i do groba dopremi i u grob položi. Dakle, da ljudski i kršćanski sahrani. Tako neki umiru od očaja, gladi, žeđi i studeni. Samo rijetki uz prisustvo srodnika ili susjeda. Jer oni su tako blizu, a tako daleko. Ispriječile se države između života i smrti. Reče mi jedan starac: «naš je prvi mrtvozornik štakor ili više njih, ili nesnosni smrad raspadanja organizma». Poznajem starost teorijski i praktično jer je živim. Jedan sam od osnivača postdiplomskog iz gerontologije na Zagrebačkom sveučilištu. Stojim začuđen nad rezidualnim ostacima ostataka ostarjelih Srba seljaka sa klasičnom gerontološko-gerijatrijskom

sadržinom razasutom po naseljima kakvu u skici prikazah uz začuđujući mučni nemar hrvatskih državnih socijalnih i kulturnih institucija. Moralni poraz Pirove pobjede sve nas je porazio. Da ne bi ispalo da lamentiram nad svojim zavičajem, navodim po istoj logici izvore susjedne općine Krnjak također po naseljima. Evo tih pokazatelja (tablice 5, 6, 7 i 8).

Tablica 5			
Srpsko stanovništvo i povratnici po naseljima općine Krnjak 1998.			
Naziv naselja	Broj stanovnika 1991.	Broj stanovnika 1998.	Broj povratnika
Krnjačko Podgorje	100	18	16
Dugi Dol	209	45	42
Brebornica	121	45	40
Bijeli Klanac	31	15	15
Budačka Rijeka	420	84	73
Radulović i Mihajlović Poljana	54	13	25
Žarište partizansko	65	31	25
Vojnički Grabovac	114	29	24
Krnjački Grabovac	164	31	27
Mlakovac	135	30	25
Rastovac	25	4	4
Donji Budački	182	80	61
Pavković selo	62	15	13
Zimić selo	87	10	5
Čatrnja	147	71	64
Dvorište	57	8	8
Velika Crkvina	97	57	46
Gornji Skrad	66	25	23
Skradski Ponorac	65	29	25
Zagorje	126	46	39
Gornji Budački	68	19	12
Jasnić Brdo	42	6	6
Keserov Potok	16	13	13
Suhodol	30	7	7
Mala Crkvina	50	23	20
Burić selo	69	32	29
Vojnović Brdo	27	16	7
Perić selo	47	12	12
Ukupno	2.675	754	690

Izvor: Odbor za ljudska prava Karlovac

Tablica 6							
Stanje infrastrukture na području od posebne državne skrbi u srpskim naseljima općine Krnjak							
Naziv naselja	Stanje struje	Stanje vode	Stanje cesta	Prometne veza	Škole i ambulante	Stanje crkava	Trgovine
Krnjačko Podgorje	ima	ima	loše	nema	–	–	nema
Dugi Dol	8 dom. nema	nema	dobro	nema	devastirane	–	nema
Brebornica	6 dom. nema	6 dom. nema	loše	nema	–	–	nema
Bijeli Klanac	1 dom. nema	3 dom. nema	loše	nema	–	–	nema
Budačka Rijeka	3 dom. nema	3 dom. nema	dobro	djelomično	–	–	nema
Radulović i Mihajlović Poljana	ima	ima	loše	nema	–	–	nema
Žarište partizansko	2 dom. nema	2 dom. nema	dobro	nema	–	–	nema
Vojnički Grabovac	ima	ima	dobro	Vojnić	devastirana	devastirana	nema
Krnjački Grabovac	ima	ima	djelomično loše	ima	–	–	nema
Mlakovac	ima	ima	loše	nema	–	–	nema
Rastovac	ima	ima	loše	nema	–	–	nema
Donji Budački	ima	ima	dobro	ima	devastirana	devastirana	nema
Pavković selo	ima	ima	dobro	Karlovac	–	–	nema
Zimić selo	ima	ima	loše	Vojnić i Karlovac	–	–	nema
Čatrnja	6 dom. nema	ima	dobro	Karlovac	devastirane	devastirana	nema
Dvorište	ima	ima	loše	Karlovac	–	–	nema
Velika Crkvina	10 dom. nema	ima	loše	Karlovac	devastirane	devastirana	nema
Gornji Skrad	nema	ima	loše	Karlovac	škola devastirana	–	nema
Skradski Ponorac	8 dom. nema	ima	loše	Karlovac	–	–	nema
Zagorje	ima	ima	dobro	Karlovac	škola devastirana	–	nema
Gornji Budački	2 dom. nema	nema	loše	nema	škola devastirana	devastirana	nema
Jasnić Brdo	ima	nema	loše	nema	–	–	nema
Keserov Potok	ima	ima	loše	nema	–	–	nema

Tablica 6

Stanje infrastrukture na području od posebne državne skrbi u srpskim naseljima općine Krnjak

Naziv naselja	Stanje struje	Stanje vode	Stanje cesta	Prometne veza	Škole i ambulante	Stanje crkava	Trgovine
Suhodol	1 dom. nema	nema	loše	nema	–	–	nema
Mala Crkvina	ima	ima	dobro	nema	–	–	nema
Burić selo	3 dom. nema	ima	dobro	nema	–	–	nema
Vojnović Brdo	ima	ima	loše	nema	–	–	nema
Perić selo	ima	ima	dobro	nema	–	–	nema

Izvor: Odbor za ljudska prava Karlovac

Da sada sječe, tko će iz šume nasjeći 516 m³ drva!? Tko će i s čime razvesti, tko ispiliti, tko i s čime iscijepati i peći naložiti kojih nema. A kad zima dođe, samo što nije, bude li oštra, a najavljuju je prognostičari, javit će se epidemija gripe, avaj si ga ostarjeli. I to na očigled sviju nas nastaju humanitarne katastrofe.

Stanje je isto u svim naseljima ruralnih sredina od kuda su Srbi protjerani, s tom razlikom što je očaj veći gdje su u tim naseljima useljene iste takve žrtve Hrvati iz BiH. Oni se nažalost danas instrumentaliziraju do ordinarnog zločina, uključujući i ubojstvo povratnika, prijetnje, premlaćivanje, onemogućavanje ulaza u posjed, otimanje svega što se oteći može i razaranje svega što se razoriti može. Zbog izrade jednog projekta obišao sam sva naselja Krajine. Mnoga i po nekoliko puta. Upoznao sadržaje zločina od početka do kraja. Susreo mnoge pljačkaše na djelu, s njima porazgovarao. Gledao što i kako pljačkaju, kako nose i prevoze. To sam gledao kad za rata bijah u Krajini kako to rade Srbi Hrvatima i Muslimani Muslimanima i zaključio da se i u tome naši etniciteti ne razlikuju. Pljačkaški smo narodi. «Tko ne htio tuđe, ne užio svoje.» «Tuđe slađe!» Najučestalije su poslovice naše narodne mudrosti.

Devet mjeseci tražio sam izvjesnu Anđu kroz sva naselja dijela Korduna i Banije. Gledao pljačku i dogorijevanje stambenih i gospodarskih objekata, ubijenu i uginulu stoku, spaljena žita i posječene voćare u cvatu i zaključio da je u nas govor mržnje razvio neslućenu strast osvete. A kako i ne bi kad toliko poslije rata, ili ako hoćete oktroiranog mira, u medijima rat traje nerijetko do istrage «naše» ili «vaše». Prije svega zbog toga što rat pripremaše mnogi, napose etno intelektualci, političari i novinari, a istinski mir samo rijetki. Većina

šuti, što znači odobrava, ili prašta svoj zločin, naprosto osvećujući se žrtvi. Ustoličena ideologija «krvi i tla», «mi ne možemo napraviti zločin», pa je potrebno da dobri momci unište zle momke i zaturu tragove. Za nas suživot, tvrde zločinci, nije moguć, iako ga je ovdje polumilenijska povijest provjerila.

Da psi rata ne mogu postati bogovi mira mogao bih navesti hiljade primjera iz konkretnih slučajeva kršenja ljudskih prava u svim domenama ljudskih interesa i potreba, koje veoma pomno knjiže, dokazuju entuzijasti nevladinih organizacija – ti martiri naše poželjne budućnosti.

Tablica 7								
Ratna šteta u srpskim naseljima općine Krnjak na dan 15.09.1998.								
Naziv naselja	Zapaljeni stambeni objekti	Zapaljeni gospod. objekti	Devastirani stambeni objekti	Otuđeni stočni fond po domać.	Poljopriv. alati i stroji po domać.	Pretneti iz stamb. objek. po domać.	Kateg. obnove I-III	Kateg. obnove IV-VI
Čatrnja	–	4	21	30	30	30	21	–
Dvorište	1	–	3	6	6	6	3	1
Velika Crkvina	–	–	14	20	20	23	14	–
Gornji Skrad	–	2	7	7	7	8	7	–
Skradski Ponorac	–	1	7	7	6	8	7	–
Zagorje	2	1	10	18	28	16	10	2
Gornji Budački	–	–	3	4	4	4	3	–
Jasnić Brdo	–	–	3	4	4	4	3	–
Keserov Potok	1	1	4	5	5	5	4	1
Suhodol	–	–	2	3	3	3	2	–
Mala Crkvina	1	1	7	9	9	9	7	1
Burić Selo	–	1	9	13	13	11	9	–
Vojnović Brdo	1	–	–	3	4	2	–	1
Perić Selo	–	–	4	5	5	5	4	–
Krnjačko Podgorje	–	1	1	5	5	5	1	–
Dugi Dol	3	7	15	19	19	20	15	3
Brebornica	–	3	14	15	16	15	14	–
Bijeli Klanac	–	1	6	7	7	7	6	–
Budačka Rijeka	2	5	13	27	27	28	13	2
Radulović i Mihajlović Poljana	–	1	2	5	5	5	2	–
Žarište partizansko	5	4	4	11	11	12	4	5
Vojnički Grabovac	3	2	1	9	9	9	1	3
Krnjački Grabovac	–	2	4	15	15	15	4	–
Mlakovac	1	2	4	11	19	12	4	1

Tablica 7

Ratna šteta u srpskim naseljima općine Krnjak na dan 15.09.1998.

Naziv naselja	Zapaljeni stanbeni objekti	Zapaljeni gos- podar. objekti	Devasti- rani stanbeni objekti	Ošteđeni stočni fond po domać.	Poljopriv- alati i stroji, po domać.	Predmeti iz stam. objek. po domać.	Kateg. obnove I-III	Kateg. obnove IV-VI
Rastovac	-	-	2	2	2	2	2	-
Donji Budački	-	1	7	2	20	22	7	-
Pašković Selo	-	-	4	6	6	6	4	-
Zimić Selo	-	-	-	3	3	3	-	-
Ukupno	20	40	174	295	293	299	174	20

Izvor: Odbor za ljudska prava Karlovac

Tablica 8

Humanitarne potrebe po srpskim naseljima općine Krnjak na dan 15.09.1998.

Naziv naselja	Broj domaćinstava	Broj potreb- nih peći	Broj potreb- nih kreveta	Broj potreb- nih kompleta posuđa	Drva u m ³
Zagorje	7	6	12	10	7x4
Dvorište	3	2	3	3	3x4
Velika Crkvina	8	6	11	11	8x4
Gornji Budački	3	3	3	3	3x4
Jasnić Brdo i Keserov Potok	3	3	3	3	3x4
Perić Selo	3	1	3	3	3x4
Vojnović Brdo	1	1	1	1	1x4
Suhodol	3		2	6	3x4
Dugi Dol	11	2	20	12	11x4
Krnjačko Podgorje	6	2	8	6	6x4
Bijeli Klanac	3	1	2	3	3x4
Brebornica	12	10	21	14	12x4
Gornji Skrad	5	4	12	7	5x4
Budačka Rijeka	16	10	19	12	16x4
Krnjački Grabovac	2	-	-	1	2x4
Vojnički Grabovac	3	-	4	3	3x4
Radulović i Mihajlović Poljana	3	2	5	3	3x4
Žarište partizansko	6	5	8	6	6x4
Čartnja	15	10	20	13	15x4
Burić selo	6	3	6	3	6x4
Mala Crkvina	3	2	4	3	3x4
Skradski Ponorac	3	2	9	3	3x4

Tablica 8					
Humanitarne potrebe po srpskim naseljima općine Krnjak na dan 15.09.1998.					
Naziv naselja	Broj domaćinstava	Broj potreb- nih peći	Broj potreb- nih kreveta	Broj potreb- nih kompleta posuđa	Drva u m ³
Mlakovac	3	2	5	3	3x4
Rastovac Budački	1	1	1	1	1x4
Ukupno	129	80	187	139	516

Izvor: Odbor za ljudska prava Karlovac

Što se duže ustrajava na zločinu, napose kolektivne krivnje, to zločinstvo zahvata veći broj ljudi u svim sredinama. Iako zločin i zločinac uvijek ostaju konkretni. Ali odgovornost ostaje sveopća, zbog sveopćeg poraza.

Kad nađoh traženu Anđu, sredim joj dokumente, osiguram pristojan život u vlastitom domu, ali ne mogu dovesti sinove. Obidoh sve kancelarije bez rezultata. Uputih jednog sina u našu ambasadu u Beogradu. Takođe bez rezultata. Konačno, 9.VI 1997, uputim ambasadoru sljedeće pismo:

«Poštovani gospodine ambasadore,

Iako sam u položaju molitelja moram Vam u obliku čuđenja skrenuti pažnju; Čovjek nije rođen da vlada ljudima, naročito njihovim životima i smrti, nego stvarima i procesima. Zbog toga se on, dakle čovjek, samo profesionalno potvrđuje a ne vladanjem nad ljudima.

Začuden sam da niste htjeli primiti delegaciju multietničkog građanskog odbora Povratak kući. U delegaciji su bili inženjer Rade Pavlović, nekadašnji ministar poljoprivrede Republike Hrvatske, general Rade Bulat, nekadašnji komandant 13. proleterske, i nekadašnji sveučilišni profesor Zagrebačkog sveučilišta, moja malenkost. Sanader nas je primio i Vama preporučio.

U našoj ambasadi nalazilo se devet mjeseci moje garantno pismo, molba da se vrati jedna starica koja me je životno zadužila skrivajući me kao ranjenika. Vaš konkurent za ambasadora mi je to riješio za 24 sata.

Poštovani gospodine ambasadore! Starost poznajem teorijski i praktično, jer je živim. Uostalom osnivač sam interdisciplinarnog studija iz gerontologije na Zagrebačkom sveučilištu. I Vama je gospodine starost budućnost, jer niste mladi umrli. Niste još uvijek sigurni, nakon što ste dodali godine životu, kakve će oblike dodavanje života godinama u Vašoj starosti biti.

Za vrijeme ovih organiziranih zločina zagubila se jedna starica. Devet mjeseci sam je tražio po «šipražju i ševarju svih naših njiva» i našao je u tzv. dekrepitnom stanju. Smjestio sam je u svoj dom i dijelim s njom siromaštvo

već osam mjeseci. Ona ima sina, kao izbjeglicu ovdje, i njegovu porodicu – Vi ne date da se on vrati svojoj majci i u svoj zavičaj. Pretpostavljam da ste roditelj, a siguran sam da Vas je majka rodila. Podsjećam Vas na Cezarovu «sjeti se smrti!». Ne ponašajte se kao Demiurg nad životom i smrti nevinih.

Vaši prijatelji su mi savjetovali da Vam otvoreno pišem. Nakon mojih čuđenja molim Vas da izdate potrebne dokumente gospodinu Stanojević Petru, Ljutice Bogdana 5, stan 19. Inače ako to ne učinite kao profesionalni dug i moralni čin izdajete i sebe i čovjeka, odnosno prisiljavate mene, koji imam mnogo drugih poslova da urbi et orbi zvonim koliko smo se dehumanizirali. Ja sa staricom dijelim sve što imam, ali sinove i njihove potomke ne mogu. Ona će da «svisne od jada» jer 80 godina je veliko breme koje ćete spoznati tek ako ih doživite. Otac «nekonvencionalnog ambasadora» u RH mi nudi da će sam da dođe po nju zato što sam njegove tekstove kao nobelovca posredovao. Molim Vas kao što se bogovi ahejski moljaše ne izazivajte da prokazujem Vas i takav stil poniženja ljudi, jer meni je do Hrvatske stalo, nadam se, bar koliko i Vama. Tome je dokaz što sam u oba rata postao sto-postotni invalid – u prvom u lokomobilne organe a u drugom centre za ravnotežu. I da život ponovim, to bi ponovno bio spreman podnijet, jer cijeli život plivam protiv struje jer hoću i moram preko rijeke. I Vama gospodine savjetujem da pomognete da idemo preko rijeke.

Molim Vas pozovite naznačenog gospodina jer Vam je skoro susjed i izdajte dokumente bez ikakvih procedura. Ovo pismo smatrajte nekom vrstom garancije za brigu nad njim i njegovom majkom. Ili me obavijestite da za inat nećete.

U nadi da ste shvatili svu gorčinu, primite izraze poštivanja institucije i Vaše uloge.»

Ubrzo dobijem odgovor u kojem ambasador dokazuje da o sebi lijepo misli, a djela ga demantiraju, jer narečeni sin još ni danas nema dokumente za povratak. Kad sam jadnom sinu dao pismo kojim ambasador naznačuje da neka samo dođe i donese bilo kakav dokaz, a on ponese i to pismo ambasadorov službenik ga odbije da će dokumente dobiti «kad na vrbi rodi grožđe». Mogao bih desetine i stotine primjera ovakvih cinizama iz naše «kućne radinosti osporavanja» navesti. Navodim samo jedan. Nekadašnji dispečer elektroprivrede nakon što mu oduzeše dva stambena i dva poslovna objekta i dodjeliše bespravno drugima, pri povratku zamoli da mu odobre priključak struje u nezavršenom objektu. Bi mu rečeno da će to dobiti kad iz Knina

u Split kuću donese da se utvrdi da je struja po propisima razvedena.

Iste ili slične stvari vidio sam u dokumentaciji nevladinih organizacija u Bosni i u Srbiji. Isti smo i u dobru i zlu. Ponavljam: isti su nam i zločini i zločinci. Prokažimo ih procesuiranjem. Nas, nažalost, sada još samo povezuju zločini i zločinci. Jer, oni pobiše nevine naše, a naši njihove. Oplakujući svaki svoje, druge proklinje, a oplakujući svoje, svoje zločince hvalimo, odlikujemo i do parlamenata doguravamo.

Prema tome naše priče o demokraciji, toleranciji, ljubavi i sl. su isprazna tlapnja dok vladaju elite vlasti ogrezle u zločinu. Mi se moramo suprotstaviti da živimo sa zločinom i zločincima, moramo tolerantnom logikom o svemu raspravljati do kraja. Da istinski hvalimo što je za hvaliti, a da do kraja kudimo što je za kuditi.

Sve koncelebracije, euharistije, parastosi, mise zahvalnice, pa i pontifikalne, neće nam pomoći jer su elite vlasti u ime države, nacije i naroda napala društvo u svim porama. One jure katastare i titulare, one zlorabe moć i nesmiljeno otimaju sve što se oteći može ozakonjujući otimačinu i formiraju logiku života na mitovima i lažima. Zbog toga nemamo ni nacionalnog, ni ekonomskog ni socijalnog ni kulturnog ni moralnog programa.

Istina sama sebi nije sudac. Sposobni bježe, isušuju se mozgovi, strategijska područja propadaju i slabimo u svim domenama zbog neizvjesnosti – biološki, socijalno, kulturno i moralno. Svijet od nas zazire kao da smo okuženi, jer prokazujemo njegovu solidarnost prema nama, a svojom nesolidarnošću programirano i ozakonjeno neodgovornom i antihistorijskom elitom vlasti radimo u korist svoje nesreće.

Da ukratko zaključim: izbjeglica je pripadnik nove socijalne kategorije našeg prostora. To je osiromašeni, osakaćeni, obeskućeni, obezdržavljeni, obespravljani čovjek, nevino lice, obeščašćen do gubitka identiteta i samopoštovanja. To je broj koji hoda ne znajući kuda i gdje će završiti. On je *corpus separatum* ljudskog roda našeg prostora. Mnogi zaboravljaju da je svaki od nas mogao biti izbjeglica. Ne zaboravite da su bili izbjeglice Einstein, Brandt, Soares i mnogi drugi koji u historiju udoše na velika vrata.

Povratnik, pripadnik manje skupine deriviran iz ogromne mase izbjeglica u pravilu je ostarjelo lice, dvostruka žrtva strašnog prolijevanja tuđe krvi i trgovanja ostatkom ostataka porodica i rodova. Izopćavan iz prostora pribežišta, omražen u prostorima povratka, nemoćna žrtva u raljama divljaštva nacionalšovinističkog govora mržnje. Međutim, naglašavam: ne mrze se

etniciteti toliko, koliko se vole njihova oteta dobra. Jer, organizatori progona pljačkom namiriše najprije sebe, dadoše nešto i drugima u obrani i zaštiti svoga zločina. Oni čak instrumentaliziraše žrtve jedne prema drugima, useljene izbjeglice u posjede povratnika da kidišu jedni na druge do ubojstva, do devastiranja svih antropogenih sadržaja. Oni čak ozakoniše zločin oktroiranjem – uzrupativnim pravom, a kaže se da nema većeg zločina od ozakonjenog (bezakonja).

Ilustrirat ću to primjerom iz Republike Hrvatske. U nju se vratio simboličan broj Srba, žrtvovanih generacija, oko 30.000. Prema jednoj anketi Odbora za građanska prava Karlovac, u 7 općina većina nema u kućama vrata i prozora zbog trogodišnje sistematske destrukcije, jedna trećina nema struje, vode, peći, trgovina, saobraćaja, škola. Prosječna starost povratnika po naselju kreće se od 57 do 71 godinu. To praktično znači da je većina već u dubokom senilijumu treće dobi.

Kao poznavalac starenja u nas i tragičnosti gerontološko-gerijatrijske problematike, «jer bolje je biti pijan nego star», to su tri puta žrtvovane generacije, posebno u selu – patrijarhalnom moralu pri rođenju, drugom svjetskom ratu zbog posječenih stabala života i sadašnjim nacionalističkim kolizijama s izrazitim revanšističko kvislinškim odmazdama. To sam najdublje sagledao na području ruralnih Srba povratnika.

Ciljevi rata se ostvaruju. Ne jedan Srbin manje, nego svi manje, rečeno je u Saboru. Jer, pobjednici Pirove pobjede posvuda kliču, oktroiranom miru: «Oduzeli ste nam rat, ali mržnju ne možete!». Tako da svećenik izbjeglica, pretvorivši kuću izbjeglog Srbina u katoličku bogomolju, izvikuje: «Prije ću Srbina ubiti nego mu kuću vratiti!». Dakle, suprotno Ustavu, zakonima, kantskim normama i strategiji ekumenizma. Ali, on zna da iza njega stoji ideologija države koja je napala svoje društvo primijenjenom praksom crkve, da je on «u strateškom prostoru od posebne namjene» ili «novooslobođenom» od ljudi. Kolike je to razmjere zauzelo zaključujem da kultura življenja getoiziranih ruralnih Srba treće dobi u Hrvatskoj završava kao «drugi život». Dakle, ispod dostojanstva čovjeka. Samo zato što su stari i što su Srbi. Privučeni zovom jedinog im zavičaja u razorena vlastita staništa, prepušteni sami sebi kao vukovi samotnjaci ili ostarjeli slonovi koji pred smrt povlače se dublje u džunglu, vegetirajući, bespomoćni umiru u očaju. Taj vid humanitarne katastrofe bio je najavljen od oca nove legislative. «Ako se i vrate ogadit ćemo im život.» I tako biva u ime zakona kršćanskog i najsta-

rijeg, evropskog, božjeg naroda, katoličkijeg od pape, i ako za njihove patnje konkretnog življenja u prostorima najvećeg muzeja zločina na otvorenome stalne postave to ništa ne znači. Međutim, historija ne prašta i ne zaboravlja. Zasigurno će pitati Hrvate u ime kolektivne odgovornosti što su učinili svojim Srbima namećući kolektivnu krivnju, a znamo da su zločin i zločinac konkretni. Bit će to pitanje ravno onom koje povijest postavlja Amerikancima, što su učinili svojim Indijancima. Taj povijesni stigmatizam kao moralna ljaga peče savjest sadašnjih a peći će i savjest budućih generacija Amerike. Vapijuće zazivam ne praštajte zločin osvetom nevinoj i nemoćnoj ostarjeloj žrtvi, pa i drugima. Međutim, ne zaboravite da je i vaša budućnost starost, jer mladi niste umrli. I, vi ste za nekoga drugi, u Evropi bar, čak ste u nekoj domeni manjina. Pripadati manjini ne znači biti manje čovjek. A ne zaboravite da nitko nije, niti može naručiti svoj etnicitet i nacionalnu pripadnost. Ne podržavajte sveukupni, pa i moralni poraz.

(Prvi put objavljeno u listu *Naš glas*, broj 52, Zajednica Srba u Hrvatskoj, ožujak 1999.)

ZAHTJEV STANOVNIŠTVA ZA POVRATAK STAROG NAZIVA VRGINMOST

Vrginmost kao ljudski aglomerat prvi put se u nas u dokumentima spominje 1057. godine. Stoljećima se formirao kao gravitacioni centar jednog dijela naselja oko Petrove gore. Još i danas u njima žive na obalama rječice Trepče stanovnici s prezimenom Vrge, po kojima je toponim dobio ime. Kraj je bio pod Turcima od 1584. godine. Od godine 1699. potpada pod Vojnu krajinu s obilježjem stalnih stradanja: *Krajina krvava haljina, s krvlju ručak, s krvlju večera, svak krvave žvače zalogaje*. U Drugom svjetskom ratu kraj je doživio masovne masakre stanovništva i gotovo kompletno razaranje svih antropogenih sadržaja, obilježeno stihom: *Na Kordunu grob do groba*. Primjer, u posljednjih 50 godina nije uspio obnoviti broj voćnih stabala prije Drugog svjetskog rata. Spada u nerazvijenije dijelove Hrvatske. Izložen procesima deagrarizacije doživio je depopulaciju, feminizaciju i senilizaciju stanovništva u najizrazitijim oblicima. U ratu 1991–1995. stanovništvo je reducirano na svega 9% nekadašnjeg stanovništva. Kako ovo područje po svojoj etničkoj strukturi pripada srpskom stanovništvu i samo naselje gravitacioni je centar, u njemu je izvršeno klasično etničko čišćenje. Prenominacija naziva je klasični crescendo sudbine kraja. Prenominacija naziva naselja nigdje nije ekonomski, socijalno, kulturno ili sociolingvistički kauzalno obrazložena. Nigdje se ne nalaze tragovi metodologije onomastičara, npr. Franca Miklošiča (1813–1891), Konstantina Jiričeka (1854–1918), da spomenemo starije ili od novijih Petra Skoka (1881–1956).

Ovaj ishitreni apsurd drskog nasilja promjenom naziva toponima jedinstven je s obzirom da nema većeg naseljenog aglomerata prenominiranog od Vrginmosta. On pogađa cjelokupnu antropogenu dokumentaciju kraja i svakog pojedinca. Socio-politički, kulturno, socio-psihološki onemogućava istinsku integraciju, socijalizaciju i izmirenje. Svi postavljaju pitanje čemu i kome je moglo smetati ime. Ovaj akutni problem političkog nasilja hitno treba razriješiti vraćanjem starog naziva – Vrginmost. Istovremeno napravljeno je drugo nasilje teritorijalno političkom promjenom. Cijeli kraj

je «nadijeljen» Sisačko-moslavačkoj županiji, iako stoljećima gravitira Karlovačkoj županiji i tome su podešeni svi infrastrukturni činioci, smještena dokumentacija, socio-ekonomska i kulturna, podešen saobraćaj itd. Ovo također onemogućava socijalnu integraciju, poskupljuje faktički život i cjelokupnu efikasnost komunikacije.

Dolje potpisani stanovnici plebiscitarno zahtijevaju povratak starog imena kao dio identiteta njihovog kraja i svakog pojedinca.

(Pismo-zahjev sastavio autor na zamolbu mještana Vrginmosta, upućeno organima vlasti – Županiji i Vladi RH. Prvi put objavljeno u S. Livada: *Etničko čišćenje – ozakonjeni zločin stoljeća*, Euroknjiga, Zagreb, 2006, str. 383–384.)

SPOMENIK PUZEČOJ RESTAURACIJI NDH

Neposredno nakon pogibije Jure Francetića (1943.), jednog od najvećih zločinaca NDH, dobijem naređenje da me kurir dovede u Bihać.

Dugo smo putovali preko dijelova Banije, Korduna, Like i Bosanske krajine, kroz seoska naselja, koja to više nisu bila, jer su bila sva spaljena. Netom što stigoh u Bihać, smjeste me u ambulantu, jer sam osam dana ranije bio lakše ranjen od defanzivne ručne granate, previju me, nahrane i uzmu mjeru za novo odijelo. Dok se odijelo šivalo, dođe jedan glumac i počne me uvježbavati za recitaciju pjesme moga oca: *Pogibija Jure Francetića*. Kad se uvjerio da je sve valjano savladano, izvede me na tribinu, uređenu narodnim rukotvorinama. Ispored tribine masa partizana i civila. Nakon što sam odrecitirao, zavijene glave i jedne ruke, voditelj me povede do prvog reda, da se pozdravim s publikom. Kad dođem do Gorana i Nazora, ovaj potonji odvažni starac, očinski će i sjetnim glasom: «Dječčače, imaš li žive roditelje?». «Samo oca», odgovorim, jer «ostali su masakrirani. Majku sam sâm sahranio, s bolom, da mi je nestao njen lik iz sjećanja». Nato će Nazor: «Možda se posreći da preživiš i ti ćeš imati u čemu svjedočiti».

Kao da me je ukleo, ta odvažna starina, koga su u tuđmanovskom Saboru, više od pola stoljeća nakon njegove smrti, nazivali «moralnom mizerijom», a Vinka Nikolića, Pavelićevog panagiričara «neimarom naše književnosti». Kakvog li apsurda!

Pošto sam slučajno preživio u onom i u ovom ratu, u zemlji gdje mi se više ne može dogoditi ništa što već nije, osuđen sam da svjedočim u užasima mržnje, ali bez mržnje. To doista nije lako! Jer, ovdje svjedoke nekažnjeno ubijaju. Ovdje se više progone prokazivači zločina nego notorni zločinci. Ovdje osumnjičene zločince dižu u nebesa, identificiraju s narodom i fetišiziranom državom. Čak njima ucjenjuju državu, dižući ih iznad života i smrti sugrađana. Dokazanim zločincima, kao što je Jure Francetić, monumente podižu uz koncelebrirane mise zahvalnice. Rugaju se žrtvama, zaboravljajući da je praštanje zločina – osveta žrtvi. Neofašistička orgijanja, od kojih se i država trese, nazivaju «folklorom». Antifašističku tradiciju i antifašiste бага-

teliziraju ili antifašizam uzimaju kao prigodničarski ukras. Elita vlasti ne da suočenje s istinom i kada se istina suoči s njom. Neće građansku stranu rata nikako da problematizira jer su rat fetišizirali deklaracijom o «domovinskom ratu» Jedan dio korumpiranih, a nedavnih vlastodržaca, obolio od integralnog nacionalizma, prisiljava ostalo stanovništvo da se privikava da živi s nekažnjenim zločincima i zločinom. A sadašnji nagonski vlastodršci ne shvaćaju da je nemoguće izgraditi modernu državu na nekažnjenom zločinu.

U mom rodnom kraju, Slunju, podignut je spomenik jednom od najvećih zločinaca iz NDH, Juri Francetiću. A nigdje u Evropi nije moguće da stoji spomenik fašističkim zločincima. Moj je otac običavao svaki veći događaj ovjekovječiti desetercom, pripovijetkom ili aktovkom, koje su se za vrijeme NOB-a šapirografirale i čitale pred narodom. Tako je spjevao i pjesmu «Pogibija Jure Francetića». Prenosimo je iz knjige Stanko Opačić Čanica *Narodne pjesme Korduna*, Prosvjeta, Zagreb, 1962.

Ilija Livada

POGIBIJA JURE FRANCETIĆA^{(155)*}

Vino pije Ante Paveliću
 I sa njime Jure Francetiću.
 Do njih sjede redom sile vojne:
 Moškov Ante od tjelesne bojne,
 Pa Kvaternik policije glava
 U jamama što mu leži slava;
 Onda redom sjede emigranti,

⁽¹⁵⁵⁾ U knjizi *Narodne pjesme Korduna* nalazi se i bilješka Stanka Čanice Opačića o autoru pjesme o pogibelji Jure Francetića. Autor je Ilija Livada iz Primišlja, bivši kotar Slunj. Sada mu može biti oko 70 godina. Koloniziran je negdje u Vojvodini. U toku NOB, negdje 1944. godine, dao mi je nekoliko svojih pjesama, ali su mi nestale. Sačuvala se samo ova o pogibiji Jure Francetića. Ilija je mlad počeo pisati pjesme. Ima ih nekoliko svezaka, neujednačenog kvaliteta. On je u svoje sveske unosio i lirske pjesme, koje su nastajale ili su pjevane u njegovom kraju. Zahvaljujući njemu i Milki Ilić-Livadi ovaj dio kotara Slunja – Primišlja i okolica – najbolje su zastupljeni lirskim pjesmama u ovoj zbirci, pored Tušilovića i Perne. Ilija je već prije Drugog svjetskog rata bio lijevo orijentisani samostalni demokrata i vrlo aktivan član Seljačkog kola. Djeca su mu prvoborci, a najstariji sin Simo član je Komunističke partije od prije Drugog svjetskog rata i sada je general JNA.

Vjerni svome poglavniku Anti;
Vitezovi od pokojnog Franje,
To je Anti glavno pouzdanje.
Kada su se vina ponapili,
O svačemu eglen otvorili:
Svi se hvale o junaštvu svome,
Poglavniku u čast čaše zvone
I Hitleru, svijeta gospodaru,
Najsilnijem na svijetu caru.
Što je više vina nestajalo,
Pobjeda je sve poviše bilo;
Što se više čaša ispraznilo,
Sve je manje partizana bilo.
Svi se kunu u oružje svoje
Partizana kako se ne boje.
Svi će, kažu, glave položiti,
Firerovu volju ispunuti,
Jer su do sad ispunili dosta:
Partizana nešto malo osta.
Već su skoro ugušili bunu
Po Baniji, Lici i Kordunu.
Planine su mnoge očišćene,
Poklali su i djecu i žene.
Partizana što je preostalo,
Za doručak ne bi dostajalo.
Kad je Ante riječi saslušao,
Ovako je njima govorio:
«Poslušajte, moji vitezovi,
Hitlerovi junački sinovi!
Ja sam noćas čudan san usnio
I na san mi Tito dolazio,
Nogom mi je glavu pričepio,
Orao mi srce izvadio.
Tada Hitler avionom leti
Da me spasi i da me osveti,
Da mi spasi moju rusu glavu,

Al' avion surva se u Savu.
Tu nestade krsta kukastoga
I Hitlera, zaštitnika moga.
Grom zagrmi i ja se probudi.
Grdan sanak, bog sa nama budi!
Pa sam jutros rano poranio
I u svetu crkvu odlazio,
Našem sam se bogu pomolio,
Od Stepinca blagoslov dobio,
Pa sam malo dušu povratio».
Kad vitezi ovu priču čuše,
U rukama čaše podigoše
I svi kažu priču od davnina:
«San je laža, a bog je istina».
Kad se Ante malo ohrabrio,
Junacima svojim nazdravio,
Ordene im nove prikačio,
Koje mu je Hitler opravio,
Pa ovako njima govorio:
«Poslušajte sada riječi moje,
U Bosni nam slabo stvari stoje
Jer nas tamo iznevjeri raja,
Pa nam Tito gradove osvaja.
Mnogo krvi tamo smo prolili,
Četnike smo za se pridobili
Jer i oni mrze komuniste,
Pa su s nama, tu su stvari čiste.
Al' i od tog slaba vajda bješe,
Komunisti Bosnu nam oteše.
Muslimani bjehu moja nada,
Al' i oni izdaju me sada.
Sa Srbima čujem da se brate,
Pa se bojim za naše Hrvate.
Partizani su se osilili,
Oružje nam silno pokupili.
Nego čujte, moje vojskovođe,

Ko će tamo poći dobre volje
Da izvidi što se tamo čini,
Svud po Bosni i Hercegovini,
Da šaljemo vojske odabrane,
Da zgazimo tamo partizane.
Još ko bude išo prek' Korduna,
Nek proviri kako stoji Tuna
Jer taj Kordun na putu nam smeta:
Njega treba zbrisati sa svijeta».
Svi junaci nikom ponikoše
I u pune čaše pogledaše,
Ali ništa reći ne htjedoše
Jer im Kordun u grkljanu stao,
Nema toga ko b' ga progutao.
Tad se diže Jure Francetiću
Koj' najbliže bješe Paveliću.
Komandant je od Crne legije:
Što po zemlji gmiže ona bije.
Sav je Jure ogrezò u krvi,
Žene, djecu on je klao prvi,
Čašu diže pa zbori ovako:
«Poglavniče, mene znade svako.
Uvijek sam ti bio vjeran sluga
Pored moga Kvaternika druga.
Ja ću poći na bosansku stranu
Da uništım tu gamad neslanu.
Oni koji k partizan'ima kreću,
Nikog živog ostaviti neću.
Ova zemlja mora biti čista
I od Srba i od komunista.
Muslimane što nam vjerni nisu,
I Hrvate koji su im blizu –
Sve ću redom pod nož udariti
I ustaško ime proslaviti,
A Hitleru tako dokazati
Da se u nas može pouzdati».

Kad to čuše delije ostale,
Francetića počеше da hvale:
«Hajde, Jure, sa srećom ti bilo,
Kad uspiješ biće nama milo.
Neka bude što više grobova,
Al' ostavi ponešto robova
Koji će nas dobro poslužiti,
Da možemo mirno carevati,
Sa Hitlerom rujno vino piti
I njegova dika svagdje biti».
Tada Jure u avion sjede
Jer ni časa časiti ne htjede.
On je vičan brzo djelovati
I ustašku riječ održati.
Taj komandant od Legije crne
Krv proljeva da se ne osvrne.
Avion se u nebesa diže
I za časak do Korduna stiže
Pa pilotu on svojemu veli
Da izbliza Kordun vidjet' želi:
«Sidi niže da pogledam malo,
Partizana je li što ostalo,
Jere nas je Moškov izv'jestio
Partizane da je uništio».
Kad stigoše iznad Perjasice,
Tu se narod poplašio ptice;
Sve se skrilo, niko se ne vidi,
Francetiću to se jako sviđi.
Al' najednom koji li je đavo,
Neko puca u avion pravo,
Za krila ga ujedaju zmije:
«Diž' se više, ovo dobro nije!»
Tu Francetić nit vidi nit znade
Da ga gađa Dobrošljević Rade
I sa njime perjasički sine,
Ljuta guja Karas Milutine.

Partizani baš u Perjasici,
Ponajbolji Titovi vojnici,
Slavni borci u kordunskom kraju,
Što ih ljudi u pjesmi pjevaju.
Avion je brzo preletio,
Da je ranjen nije osjetio,
Al' kad stiže do Primišlja sela,
Motor kašlje, u srcu mu strijela.
Jure viče: «Podiži se više!»
Pilot plače i pada sve niže.
Doguraše jedva do Močila,
Tu na zemlju privuče ih sila.
Onda crne uniforme dvije
Izidoše jer im druge nije.
Živa stvora nigdje ne vidješe
Pa se malo i uzradovaše.
Svud zidine strše opaljene,
Ne vide ni djecu ni žene.
Ustaško je ovo djelo bilo
Pa se Juri lice nasmješilo.
Pilotu je kazivao svome
O junaštvu ovom ustaškome.
Sad će mirno kroz tu pustoš ići
I kud žele mogu mirno stići.
Partizana nigdje blizu nema
I ne sluti što li mu se sprema.
Istina je pali smo sa neba,
Prema Plaškom sada ići treba
Jer u Slunju sad su partizani,
A u Plaškom braća Talijani,
Talijani i sluge četnici,
Sad ustaški to su saveznici.
Al' da vidiš, pobratime, sada
Grdna čuda, ko bi mu se nada'?
Istom oni u riječi bili,
Žbunovi su trnja ustreptali.

Kad krenuše uniforme crne,
Sve oživi, srce da pretrne.
Niče raja kò iz zemlje trava,
Teška Juru zahvatila strava:
«Otkud niče, sam je bog ubio,
Zar je triput nijesam pogubio?»
Iz zidova, iz svakog kamena
Pojavi se il' starac il' žena,
Nosi koplje, kolja zaoštrena,
Oživjela kuka i motika,
Tu je Juru uhvatila muka.
Jure, junak fašističkog svijeta,
Pilot plače, pa ga i to smeta,
Njemu Jure iz sveg glasa viče:
«Što se bojiš, jadni nesretniče!
Hodi za mnom, nije ništa nova,
To s' prikaze, sjene iz grobova,
Jer naroda ovdje nema više,
To ustaše davno uništiše».
Tu se oba bogu pomoliše,
Kukastim se krstom prekrstiše,
Svetog papu oba pomenuše
Da ih mrtvi ne progone više.
Tad obadva trkom poletiše,
Al' se čuda ne kurtalisaše,
Jer to, braćo, sjene ne bijaše,
Nisu sjene nego ljudi živi,
Ispaćeni ni dužni ni krivi:
Omladina i žene i starci,
I garišta ovog osvetnici.
Sa svih strana opkolila raja,
Tu su psovke i velika graja.
I što Jure dalje izmicaše,
Raja mu se bliže primicaše.
Jure puca iz mašinke svoje,
Pa se čudi kako se ne boje

Nego njemu prilaze sve bliže,
Do ušiju strašan glas mu stiže:
«Čuj, krvniče, uzalud se krećeš
Jer osveti ti izmaći nećeš.
Znaš li, huljo, što bolje ne paziš
Nego tuda po rakama gaziš.
Nevine si ljude ubijao
I crnoj si zemlji dodijao.
Za te grijehе odgovaraj sada
Jer te stigla partizanska pravda».
Kada Juri nesta municije,
Za kamenje počе da se krije.
Jadni pilot samo za njim gmiže,
Vidi kraj se primiče sve bliže.
Ali evo još većеga jada,
Kakvome se krvnik nije nada:
Do kamena jednog poletio
Pa je ravno na smrt naletio.
Za kamenom to je čudo ovo,
Sjedi starac Momčilović Jovo.
Davno prošо sedamdeset ljeta,
Al' mu snagu ulijeva osveta.
Tri mu sina ustaše ubiše,
Dvije snahe i dječice više,
Do temelja kuću popališe,
Samohrana starca ostaviše.
Sad se starcu želja ispunila.
On dugačku kremenjaču ima,
Dve stotine stara je godina;
Al' ne ima za pušku olova,
Sa zgarišta skupio čavala,
Od čavala sačmu nasjekao,
Pa je njome pušku napunio.
Kad mu Jure baš na domak stiže,
Sa kamena starac pušku diže;
Grunu šarka k'o grom iz oblaka,

Svati Juru po sredi stomaka.
Krvnik pade a raja dopade,
Tu motike počeše da rade.
Tako pade Pavelića nada,
Više Bosnu ne vidje nikada.
Legija je crna zaplakala,
Komandanta svoga izgubila.
Zaplakao u Zagrebu Ante
Jer izgubi crnog komandanta.
Al' zapjeva i Kordun i Lika
Jer nestade najgoreg krvnika.
Zapjevaše i mrtvi i živi:
Močilanci, svako vam se divi!
Mili starče, živila ti ruka,
Ti si narod izbavio muka!
Dok je nama takvoga naroda,
Doći će nam željena sloboda!

PRIMIŠLJE – OTETI ZAVIČAJ

Moj zavičaj i ja živjeli smo dugo kao ranjene zvijeri. Međutim, ja još vegetiram – društveno mrtav, biološki živ, na kraju puta. Primišlje – moj zavičaj, kojeg mi oduzeše, oteše – bi ubijeno istog dana kad ubiše cijelu Krajinu, augusta mjeseca 1995. godine. To zovu oslobođenjem. Ja oslobođenje krajeva od ljudi razumijem kao historijski poraz – zločin. Tim više što nisu samo pobijeni i prognani ljudi nego su razoreni svi njihovi antropogeni sadržaji i znamenja da je tu nekada davno i skoro živio mukotrpno obični seljački svijet. Uskoro će uslijediti prenominacija toponima upisanih u sve geografske karte i historijske sadržaje. Neki već pola milenija, a neki stoljećima. Onomastika je već dobro zadržana.

U mojoj osobnoj karti ne piše da sam rođen u Gornjem Primišlju prema mojem priloženom rodnom listu, nego u Tržiću Primišljanskom, jer mi birokrata u MUP-u prijeteći reče: «Rođen si gdje ja upišem!».

Konkretni zločin i zločinci, oni su oduvijek konkretni, nisu i ne mogu biti izlika i povod za tako monstruožnu odmazdu prema kolektivitetu i kraju. To što su neki rebeli učinili za svaku je osudu, ali to što čini oficijelni režim priznate države prevršava svaku mjeru. Naime, prisiljava vlastiti narod na falsifikaciju historije, na ozakonjenje zločina ubijajući, progoneći i otimajući zavičaj svojih nevinih građana, i to samo zato što su drugog etniciteta. Pitali Šeksa kako to da sam ja stekao državljanstvo, a tako sam kritičan prema režimu. On će na to hladno: «Mi dali, mi i oduzeli». Poslije jednog znanstvenog skupa priupitam ga: «U ime kojeg prava može on mene učiniti apatridom? Je li možda neprirodno što domovnicu izdiže iznad rodovnice?» A on će: «Nisam ja to tako doslovno mislio». Nastavim ja: «Gospodine, za mišljenje, taj složeni proces, nerijetko do bola, mora se imati organ osposobljen za mišljenje».

Već duže vrijeme nagovara me mladi historičar, koji obećava historijskim razmišljanjem, da pišem o Primišlju, jer navodno ja lako pišem. Odgovaram mu: «U posljednje vrijeme sve češće zabadam u vene.» Imam građu, dosta sam sabrao, a nešto mi je ostavio prezimenjak. Međutim, nikad vremena i snage da se upustim u tako složen i bolan posao. Zamišljao sam to kao ogleđnu monografsku studiju. Međutim, još uvijek ne mogu, jer su raza-

ranja prostora i ljudi takva da mora sve da se slegne. Dakle, riječ je o mom kraju, zavičaju, kojeg više nema. Uništen je uništenjem sinkrazije ljudi i prostora. Ljudi su prognani kao zvijeri, toponimi su pred prenominacijom, onomastika se zatire. O čemu bi to trebalo pisati? O tužnim sjećanjima na zavičaj kojeg nema? To je tužnije što je isti slučaj zadesio hiljade različitih nekadašnjih aglomerata, a ja sam ruralni sociolog. Predmetno, sva su sela moj uži i širi zavičaj, naročito ona koja bolje poznajem, jer «lijepa sela lijepo izgoriše».

Primišlje je stari polumilenijski toponim, sastavljen od dva dijela: Gornje i Donje Primišlje. Njih su činili različiti aglomerati naseljenosti sela i selišta, zaseoka i usamljenih kuća. Poznajem njegove doline i doce, šipražje i ševarje. Nije pošteđeno niti jedno. Ostale su samo razvaline.

Primišlje je dijelilo sudbinu hiljade sela sličnih sadržaja našeg podneblja, posebno onih u Krajini, «krvavoj haljini, s krvlju ruča, s krvlju večera, svak' krvave žvače zalogaje». Ono je najviše stradalo za prodora Turaka do Štajerske i to preko Gorskog kotara – Begovo Razdolje, Rauber Komanda, Štajerska. Ali tada skloni se narod po obroncima Kapele, Plješivice i Ljupče i nastade toponim Zbjeg. Taj toponim bi upisan zlatnim slovima u historiju organiziranog antifašističkog otpora, jer tu bi smješten Glavni štab NOB Hrvatske. U tu čast bi podignut spomen muzej. Ni toga više nema. Druga kobna sudbina zadesi Primišlje u Drugom svjetskom ratu. Naime, 1942. godine samo u jednom danu bi popaljeno oko 3.000 raznolikih stambenih i gospodarskih objekata seljačkog fonda i opljačkano oko 13.000 sitnozube i rogate stoke (prema jednom izvještaju ZAVNOH-a).

Tome je prethodilo početkom 1941. godine masovno hapšenje i ubistvo nekoliko stotina viđenih Srba koji na monstroznan način bijahu ubijeni u Jeliku kraj Slunja u Mehinom Stanu. Većina maljem. Nestadoše tada svi zanatlije, kovači, krojači, kolari, šusteri, tesari, krovopokrivači, svi trgovci, svi cestari, šumari, lugari, svi muški učitelji, sveštenici, birtaši, zidari, žandari, rezervni podoficiri i oficiri i mnogi drugi za koje su režimlje mislili da su monarhisti. Ubiše ih pod vidom četništva. A tamo nikada četništva nije bilo, naročito za NOB-a. Tada sasjekoše motikama sekretara KPH, učesnika Pete zemaljske konferencije i 16 članova KPH u Veljunu. Sve to bijaše stravičan zov na otpor. Augusta mjeseca 1941. naselje Zečev Varoš bi pobijeno i razoreno do posljednjeg, preko 300 duša. Ne pošteđiše niti novorođenčad. Tim povodom bi podignut obelisk s inskripcijama imena, spola i dobi. Niti toga

više nema. Sličnu sudbinu uskoro su doživjela Močila, Mrzlo Polje, Tobolić i dr. Moje rodno selo Livade Gornje i Donje tada je nestalo za svagda. Tako svi odrasli, i muško i žensko, postadoše ustanici u obrani golog života. Kad sam jednom u biografiji za službu u Agrarnom institutu u Zagrebu napisao «da sam pobjegao u partizane da preživim», onda me jedan najvispreniji šeret Instituta cinično zadirkivao: «Pobjegulja – prvoborac umjesto Turke na buljuke». Iako smo bili intimni prvi puta sam mu ispričao da je od moje uže obitelji u Drugom svjetskom ratu od 11 članova samo 5 preživjelo, i to uglavnom svi osakaćeni. A po drugom i trećem koljenu direktne i kolateralne linije izginulo je 152 duše svih uzrasta. Načini njihove nasilne smrti bili su obilježeni svim oblicima koji su u ovom ratu prakticirani.

Osobno sam skoro sâm vlastitu majku sahranio u komadima. Iza nje mi nije ništa ostalo, ni slika, ni parče odijela. Ništa za uspomenu. Ta bolna trauma izbrisala mi je njen lik iz pamćenja kao da sam samonikao. Ta stradanja bijahu preludij za sadašnji historijski zločin, ostvarenje trijade «pobiti-pokrstiti-protjerati». Poslije Drugog svjetskog rata u zavičaju nisam imao niti jednog rođaka, osim grobova, a sad nemam gotovo niti jednog susjeda. Nisu mi poštedili ni grobove pređa.

Tada ne mogoše realizirati «trijadu», jer dostojanstvo hrvatskog antifašističkog creda to nije dozvolilo, iako je zločin bio velik. Od moje školske klase – dječaka samo sam ja preživio. Većina bijahu Hrvati, 13 i 14-godišnji dječaci. Ranjenog Juricu Modrušana, SKOJ-evca Hrvata vukli su konji vezanog za vagire kroz Slunj dok nije izdahnuo. Kad god bih navraćao u Slunj, njegova bi majka dočekivala me kao rođenog sina, oplakujući naše đaćko drugovanje i njegovu monstruožnu smrt.

Učestvovao sam u organizaciji popunjenja IV. crnogorske brigade iz Pri-mišlja. Od 60 momaka i djevojaka moje, tada dječake, i nešto starije dobi niti jedan se nije vratio. Bila su im imena ispisana na mramornim pločama poput znamenja grčkih kenotafa jer im se nije znalo za grobove. «Osloboditelji» su razorili i takva znamenja da nisam mogao sastaviti niti jedno ime. Nisu samo to, nego preko tri hiljade dvjesta takvih spomenika antifašizma u Hrvatskoj. Kad je to počelo, sakupio sam trista fotografija razorenih spomenika antifašizmu i pokazao učenom profesoru, velikom antifašisti francuskog Pokreta otpora, osnivaču moderne sociologije u nas – Rudiju Supeku. Zgrozio se i zajednički smo napisali protest našoj i međunarodnoj javnosti. Od 30 uglednih antifašista samo je 7 pristalo da potpiše. U nas apel nije

nikada objavljen. Rudi je zaključio: «Poraze li antifašizam, mi smo poraženi». I nije se prevario. Uputio sam pismo našem učeniku, tada ministru ekologije. Nisam dobio odgovor, ali do mene je dopro glas da smo pošandrcani senilci, jer branimo bezvredne sadržaje. Odgovorio sam mu citirajući stihove Oskara Daviča o bolu majke navodnog zločinca: «Ako je krao, ako je klao, on je moje najveće bogatstvo». Jer naši spomenici antifašizmu, i kad nisu lijepi, autentični su i najveće su naše bogatstvo priključenja evropskom civilizacijskom trendu.

Kažu da je najciničniji cinizam na svoj račun. Jedan takav doživio sam u Donjem Primišlju. Nakon svih kalvarija ostalo je 5 ili 6 staraca gotovo u dubokom senilijumu. Nakon brojnih ubistava, pljački, razaranja odvedoše ovoj petorici posljednju «kravu hraniteljicu», jer «Srbi marva ne smiju imati stoku». Jedan šeret se našalio: «Možda bi kravu sačuvali da smo osnovali podružnicu HDZ». Novinari proglasiše da su osnovali podružnicu. Upoznao sam toga šeretka, nekadašnjeg «ženika na probu», pijetla za sve kokoši i cinika iznad cinizma, koji mi reče: «Nije to to, profesore. Nego se mi zezamo da ćemo osnovati podružnicu ne bi li spasili goli život, a nama je i ovako kraj. Nešto starost, nešto bolest, ali najviše glad i zima dokrajčit će nas. Ali i njih će crvi jesti i vlastiti narod proklinjati». Ovaj zloguki prorok od njih 6 prorekao je «bijelu smrt» četvorici.

Spoznavši da čovjek nije stvoren da vlada ljudima nego stvarima i procesima svjestan sam činjenice da ipak svijetom mediokriteti vladaju. Naročito u nas. Spoznao sam da sam već odavno iščupan iz korijena. Francuzi to zovu *derasinman*. Da mi je zavičaj uništen u Drugom svjetskom ratu, da je bio zanemaren «zbog suvišnih ljudi i suvišnih prostora» nužno je zlo, ali ne mogu ipak prihvatiti sada da mi je otet, zatrt razaranjem i denominacijom toponima. Dakle, kako prihvatiti da sam društveno mrtav, isključen iz redakcije časopisa kojeg sam osnivao, zabranjen mi dolazak u Institut, kojeg sam također osnivao i u kojem sam radio, da se od mene zahtijeva gregarističko svrstavanje u etnički geto, da je golem broj mojih znanaca, nekadašnjih prijatelja, znanstvenih analitičara s tim suglasan, da je inteligencija izdala svoj identitet i besramno učestvuje u falsifikaciji historije i trijumfu zločina. Da se uništava duh individualnosti i personalne autonomnosti pojedinca. Čudno neko vrijeme! Kad razgovaraš s pojedincem čini ti se razborit i normalan. Dok ga susrećeš u etničkoj grupi čini ti se idiotom, jer više prokazuje prokazatelje zločina, nego same zločince. Mi se navikavamo da

živimo s vlastitim zločinom. Historiju pišu pobjednici «Pirove pobjede», pa smo tako svi poraženi. Jer, podignuti spomenici na postamentima mržnje koja nadvisuje svu ljubav ide u pravcu «do istrage naše ili vaše» neće i ne mogu opstati. Nikakva domovnica iznad rodovnice neće nekažnjeno povijesno preživjeti. Jer ona zatire prirodno i pozitivno pravo, ozakonjuje zločin. Kad sam sagledao da je BiH izgubila pola stanovništva postao sam izbjeglica u duši za sva vremena i odlučio sam prokazivati zločin ma gdje on bio i ma tko ga učinio.

Da sam pjesnik ispjevao bih najveću himnu bola izbjeglicama otetih zavičaja, a takvih je u nas bilo oko 4 i pol milijuna. Pjevao bih o mržnji, ali bez mržnje, poput mlade poetese Milene Severović.

Poznajem starost teorijski, a i praktično jer je živim. Vodio sam post-diplomski iz gerontologije i vidio sam sve jade koje starost donosi kad ne postoji psihosomatska ravnoteža, ali ipak ona je najteža kad je optereti društvena neuravnoteženost, odnosno, ludilo i neuračunljivost. Posjetio sam 20 od 709 izbjegličkih logora Srba iz Hrvatske u Srbiji i BiH. U njima su pretežno starci preko kojih je prešao kotač «naše surove povijesti».

Starci su u nas inače suvišni ljudi kao oblik «obnove duha novog porotka». To teže mi je padao očaj njihova položaja kad bih susreo kojeg od ovih ostarjelih kao znanca, susjeda, rođaka ili ratnog druga. Položaj Tumara Milkana, invalida bez desne noge od 1942. godine, a sad mu je amputirana i lijeva zbog gangrene, uništio me je. Jer on nema pomagala, njegovateljice, bližih rođaka, ne prima invalidninu, ni penziju kao zločin oduzimanja stečenih prava. On ne prima pisma. Ja sam mu bio prva i jedina beznadna posjeta. On mi reče: «Mi smo kumovi, stari drugovi. Vidiš na što sam spao, na nemoćno truplo, kao stari dogorjeli ili istruli panj. Živim kao pas u tuđem dvorištu i sve čujem i vidim, ali me više mrzi i da režim i da lajem. Nego donesi nešto da prekratim. Onomad se jedan isto ovakvi nevoljnik objesio, a ja niti to ne mogu». I on je iz Primišlja, kao i ja. Istinski me ganuo istim položajem – ja slobodnjak, a on logoraš, a oba nemoćni da solidarno kao nekad jedan drugom pomogne. Naime, on me nekad ranjenog nosio. A sad nam je oduzeto sve, pa i samopoštovanje.

Dakle, nema više Primišlja, moga zavičaja. Nema njegovih ljudi, nema crkve, a njezino zvono je u poraću bilo na katoličkoj crkvi u Slunju. Nema popova, mežnjara, crkvenjaka. Oni su davno pobijeni. Nema škole, niti učiteljice Darinke Lončar, koja je zadužila cijeli kraj šaljući preko «Privrednika» dje-

cu u zanate. Škola je razorena u Drugom svjetskom ratu, a nova sada. Nema zgrade općine, zadesila je sudbina crkve i škole. Nema više čak ni groblja. U otetom (1941. godine) i razorenom zavičaju (1995. godine), u Gornjem Primišlju na Kordunu, nisu mi pošteđjeli ni grobove predaka. Nakon jedne recenzije i otvorenog pisma Predsjedniku Republike Stjepanu Mesiću, razorili su mi spomenik pređa 2003. s onemogućavanjem da ga obnovim. Spomen na njih prenio sam na grob koloniziranog oca sa sljedećim sadržajem: «Otvori oči i pogledaj Golgote, spomen ovdje gdje nikad nisu bili, a zemni ostaci tamo gdje ni mrtvi nemaju mira u razorenom zavičaju». Slijede imena i datumi rođenja i smrti, te na kraju: «Počivajte u miru ispod oskrvnutih spomenika u groblju Gornje Primišlje na Kordunu, a spomen na vas nalazi se u groblju Čonoplja u Vojvodini». Najtužnije je što nema stanovnika. Brojni poginule kao nevini u Drugom svjetskom ratu ili kao borci na bojnopolju. Neke koloniziraše, neki odoše širom svijeta «truhom za kruhom», neki se iškolovaše i odoše u gradove, ali one koji odoše u gradove u Hrvatskoj zateče kobna sudbina jer nedužni bijahu iz njih protjerani. I tako ostaci ostataka krnjih porodica, dvoje staraca zavijenih u crno od Drugog svjetskog rata, a neki u ovom ratu bijahu masakrirani, ali uglavnom svi protjerani. Ugasiše se mnogi rodovi i prezimena. Samo izvjestan broj dospio je u logore «humanog preseljenja» kao strategije rješenja «krivo raspoređenih etniciteta».

Kad to sve sagledavam na primjeru Primišlja, rodnog mi kraja, kao paradigmu golema zločina na širim prostorima, poetski se pitam: «Ne znam da li sanjam, da li se budim, ili doista ludim», ali znam da nemam zavičaja. I, zato se pitam kakvog bi smisla imalo pisati analitički o ljudima i kraju koji ne postoji, naročito kad toliki živi pate razasuti «širokom zemljinog šara». Pred *Oluju* Primišlje je imalo preko hiljadu stanovnika sa izbjeglicama, a sada ih ima 65 uglavnom putujućih grobova. U samo 15 dana razoreno je oko 200 objekata da se nemaju Srbi gdje vratiti. O tome su snimljeni dokumentarni filmovi: jedan o razaranju ovog prostora, koji se ne prikazuje; drugi o «Vitezima» ovog nedjela, koji se «promidženo» prikazuje i veliča. Pisati npr. da je u Gornjem Primišlju 1857. godine bilo 2.115 stanovnika, a da danas tamo ima više policajaca nego stanovnika, a niti jedan nije siguran da će doživjeti sljedeću godinu. To sleđuje krv u žilama, jer tamo doista «živi zavide mrtvima». Tamo je trend minorizacije stanovništva tekao stoljećima. Isto je bilo sa Donjim Primišljem, jer i njega su zatekla dva katastrofalna rata. Moja i njihova je sudbina isprepletena jer ja u oba rata postadoh invalid, izgubih

veliki broj najmilijih, brojne rođake, prijatelje i drugove, učitelje i učenike. Pa ipak najteže mi pada što mi je živom kao i njima pogažen identitet, oduzeto dostojanstvo, meni strukovno potvrđivanje, što me se tjera u vegetaciju u etnički tor, jer će mi se tamo «pod najvećim svjetskim standardima dati – osigurati pravo». Ma tko su oni nitkovi i zakleti hipokrite koje je historija već osudila da meni nešto daju. Od njih ne tražim niti bih išta primio. Oni su za mene dokazani zločinci. Međutim, ja tražim i zahtijevam od razumnih i šutljive većine da brani moje dostojanstvo i istinu ako želi svoje obraniti, da prekine šutnju i ravnodušje prema historijskom zločinu, da nam vrate zavijače, da nam ne gaze identitete, dostojanstvo i samopoštovanje i personalnu autonomnost. Ne učine li to, dakle, pristajanje na apsurd kolektivne krivnje, postat će kolektivni zločinci sa historijskom osudom.

I sasvim na kraju da navedem i istaknem: ubijeni život nakanom destrukcije i prenominacije toponima osnovno nazivlje toponima moga zavijača. Evo tih sela koja više ne postoje: Čačići, Čokeše, Čuruvije, Gornje Primišlje, Kukići, Pijevci, Ralić-Pećina, Zečev Varoš, Dunovići, Cekinovići selo, Jančići Tobolički, Milkovići Tobolički, Stalinske Luke, Adžibabe, Bjelobrci, Bjelopetrovići, Karajlovići, Kurjege, Lončar Glavica, Novkovići, Primišljanski Ralići, Umeleci, Batale, Donje Tumare, Jajići, Mazinjani, Pekeći, Kurjevac, Pavlešić selo, Škrbine, Zorići, Jovići, Kosići, Kukić selo, Rončevići, Zeci, Zorići, Katići, Miladinovići, Popovići, Sekulići Tobolički, Vukelić Tobolički, Božići Tobolički, Radonići, Barači, Brujići, Dodigi, Grkovići, Ilići, Kosanović Glavica, Kovačevići Močilski, Krnići, Kukić Močilanski, Milkovići, Ogrizovići Močilanski, Petkovići, Pilje, Polovine, Popovići Močilanski, Radmanovići, Ralići Močilanski, Trbovići, Vukelići Močilanski, Donji Zečev Varoš, Gornji Zečev Varoš, Donje Primišlje, Povići, Rudenice, Vrežnica Vrelo, Obljajac, Potkosa, Tobolić, Tuk Primišljanski, Raletina, Savići, Tržić Primišljanski. Svi nestadoše u jednom danu.

Zbog toga, a i ranije iznesenih činjenica, vapijuće zazivam: «Ne dirajte moje krugove!», ne shvaćajući da ste svoje prije razorili nego ste na moje nasrnuli. Ma što vi o sebi izmišljali, povijest takve čine destrukcije i humicida ne prašta, a civilizirani svijet osuđuje kao genocidne i ruralocidne radnje istovremeno.

(Prvi put objavljeno u *Ljetopisu* 1997, izdanje SKD Prosvjeta, Zagreb, 1997.)

NESMILJENA REVIZIJA TRAGIZMA

Postoje pokušaji pa i prave falsifikacije NOB-a. Negdje se pretvaraju u školu ili postaju udžbenički izvori (Bobetko, Anić, Kolundžić, Dubravica i drugi). Ovom prilikom osvrnut ću se samo na prvog i posljednjeg. Janko Bobetko, inače general JNA, nekadašnji član Centralnog komiteta SKH, kasnije Tuđmanov strateg, osumnjičen za «zločinački pothvat» pred Međunarodnim sudom u Haagu, u svojoj knjizi «Sve moje bitke»⁽¹⁵⁶⁾ s panegiričkim predgovorom, sa kojom se praktički sam osudio, tvrdi da su «Srbi antifašizam odglumatali».

Ako su odglumatali, onda je to bila najveća odigrana predstava tragičnog epiloga u NDH, sa 340 tisuća umrlih glumaca na najvećem glumištu, sa 28 stratišta koncentracionih logora i stotine stratišta «po šipražju i ševarju, svud oko naših njiva». Već 15 godina revizija ovog tragizma nesmiljeno teče, da bi joj se epilog ogledao u namjeri da se najveće stratište sa svojim izumom «srbokolja» modernizira u umjetnički dojam obične nasilne smrti.

Antifašizam u nas prestaje biti civilizacijska tekovina. I dok se na njoj objedinjuje Evropa, mi tonemo u reviziji. «Slijepi ministri» falangističkog pokreta ne primjećuju ustašku heraldiku na humanitarnom koncertu. Samo zato što je antifašizam verbalni, prigodničarski i paradni, onaj od pomena u Jasenovcu i Bleiburgu. Tako su i Šeks i Sanader, prvi i najveći verbalni antifašisti, ujedno i ogledalo ideologije revizije povijesti. Jedan moj nakadašnji ratni drug, pravi osvjetnik i «svjedok protiv sebe», u knjizi «Sve moje bitke» izriče: «Srbi su antifašizam odglumatali!» Ni jedan recenzent ni prikazivač u svojim laudama nije se ovog apsurdna dotakao, kao što se današnje sudstvo još uvijek nije pozabavilo nekim od većih današnjih zločina, kao što je onaj u Sisku, u kojem je, po nekim pokazateljima, nekažnjeno ubijeno preko 640 civila. Tako je 2003. godine netragom nestala Dijana Pajagić, samo zato što je ustrajavala u potrazi za nestalim ocem.

Ovaj strateg «slavnih bitaka» na početku ovog rata, kad mi je donio na redakтуру tekst o razdvajanju partizana i «veterana», zagrlivši me, u povjerenju mi je rekao: «Srbi ni ne znaju što ih čeka!» Inače, došao je k nama u

⁽¹⁵⁶⁾ Vidjeti: Janko Bobetko «Sve moje bitke», Prometej, Zagreb, 2002.

partizane u vrijeme kad sam ja već bio godinu dana stari partizan, iako sam bio samo u četrnaestoj godini života. A iz nužde sam postao partizan prije pojave Sisačkog odreda, jer mi je otet i razoren zavičaj, masakrirani srodnici i susjedi. Partizani su bili jedini način preživljavanja. Od tog njegovog poimanja «srpskog glumatanja» antifašizma, iz moje klase – razreda jedini sam ja preživio Drugi svjetski rat.

Nakon užasnih masakra u Veljunu 6. svibnja 1941. godine, u Gudovcu, Glini, Radonjskom Potoku i drugim naseljima oko Petrove gore te Jadovnu, sa 37 stratišta, Srbi nisu imali izbora nego da se organiziraju i prihvate zov KPH za obranu golih života. Na prostorima Like, Korduna i Banije već 1941. pobijeno je na najbrutalniji način preko 60 tisuća Srba, Židova i Roma, ovjekovječenih u stihovima *Na Kordunu grob do groba*, ali je rođena i nada u devizi «da nema kolektivne krivnje, po srodstvu, naciji i vjeri, nego da je krivnja konkretna i da zločin i zločinac imaju ime». Osveta se prognila i smrću kažnjavala. Srbi su, gospodo revizionisti, braneći sebe branili su i obranili svoju antifašističku čast i čast hrvatskog naroda. Dovedi su u pitanje, pobjedom u zajedništvu s Hrvatima, teoriju i praksu rasnih zakona i suspendirali građansku stranu rata. U toj borbi davali su sve: snagu, volju, živote, svoje domove, svoja dobra, sve sposobnosti uma i poštenja da bi se priključili dostojno svjetskom pokretu protiv ideologije pogromaštva – fašizma. To, bez komunista, ne bi uspjeli, samo zato što oni u to doba življaše i umiraše pod devizom: «Dobar pastir što ono kaže inom, i sam svojim potvrđuje činom!» Od 12 tisuća onih koji to započese, samo je tri tisuće preživjelo Drugi svjetski rat. Ali je prvi put nastala cijela Hrvatska. E sada, gospodo revizionisti, vi ih nekrofilski ponovno ubijajte, zakidajte, ponižavajte i sve što poželite, povijest nećete promijeniti ni jednim činom. Nego ćete prisiliti da nam drugi povijest pišu.

Kad sam odslušao 37 referata, saopćenja, prikaza u režiji HAZU, a u povodu 60-godišnjice antifašizma, smučio mi se sadašnji antifašistički život u Hrvatskoj, kada su Srbi rijetko spominjani, ali isključivo u negativnom konotatu. Nijedna grupa nije tako degradirana u društvu i ni u jednoj zemlji kao što su antifašisti u Hrvatskoj. Militantnim antikomunizmom i prokazivanjem, samo što ih ne spaljuju kao vještice u srednjem vijeku. Oteli su im minuli rad, reducirali stečena prava i sad nasrću na gole živote. Ne mogu podnijeti takvu antifašističku tradiciju i zbog toga smatram da sva priča o lustraciji antifašizma pod vidom komunizma nameće za potrebno denaci-

fikaciju strogo ozakonjenu, jer se ta bolest drugačije nije mogla liječiti ni u Njemačkoj. Generacije koje su nas u industrijskom i civilizacijskom iskoraku pomakle i približavale civiliziranom svijetu naprosto su žrtvovane. Uvjeren sam da to povijest i generacije koje dolaze ne mogu oprostiti. Do polovine 1943. Srbi su bili osnova organizirane vojničke borbene snage u Hrvatskoj. Sve, podvlačim SVE institucije buduće Hrvatske nikle su na zgarištima, znoju i trudu, krvi, ljubavi i nadi srpskih seljaka i pridruženih Hrvata. Kad sam pisao sinopsis za školski film *Tragom Glavnog štaba Hrvatske*, čitao naredbe, analizirao izvještaje od sela Vučkovići, kraj Petrove gore, Zbjega, Uvalica, Frkašić, Bijeli Potoci, Otočac itd. i vidio poslije *Oluje miniranje tragova* antifašizma osjetio sam sadizam kontrarevolucije i reviziju vlastite povijesti. Kad sam sređivao rukopise za *Kulturocid i knjigocid*⁽¹⁵⁷⁾ i sagledao analizu «brisanja memorije», s tri tisuće srušenih spomenika antifašizmu i stotine tisuća spaljenih knjiga, nekoliko desetaka muzeja, uključujući i muzej ZAVNOH-a u Topuskom, s muralnim rješenjem Price i Murtića, vidio sam hrvatske «talibane» na (ne)djelu. Tamo su nestali originali Kongresa kulturnih radnika, rukopisi Nazora, *Jama* I. Gorana Kovačića, kao da su mi «oči zgasle na vlastitom dlanu».

Murtić je plakao kad sam mu javio da je muzej ZAVNOH-a miniran. Pratio sam toponime i znamenje ZAVNOH-a: Plaški, Otočac, Topusko, sjedišta drugih organa vlasti, organizacija žena, omladine, SKOJ-a, prvih četa, bataljona, brigada i najzad prvog, odnosno kasnije Četvrtog korpusa. Sve je uništeno. Ovaj korpus činilo je preko 90% Srba, a u «glumatanju antifašizma» Drugi svjetski rat preživjelo je njih samo 10%. Ako koji danas živi i ako je slučajno Srbin, prezren je i degradiran kao neprijatelj *nekadašnje i sadašnje žrtve*. Međutim, ne može se poreći da su upravo u srpskim prostorima i njihovim katastarskim posjedima, nadljudskim žrtvama nicalle sve institucije države, vlasti, štampe, ekonomije i drugog. I notornom antihistoričaru Tuđmanu bilo je jasno da nema kontinuiteta državnosti nego u ZAVNOH-u. Tamo su nikle prve osnovne škole, gimnazije, učiteljske škole, kursevi-škole, pa kasnije akademije za razna zanimanja. Sva obilježja antifašizma i događanja netragom su nestala, oskrvnuta ili degradirana, uključujući i legendarnu bolnicu na Petrovoj gori. Nije pošteđen ni muzej Nikole Tesle. U tom «glumatanju» sve je te prostore trebalo osloboditi, braniti, organizirati i od oskudnih, masakriranih

⁽¹⁵⁷⁾ Tematski broj časopisa «Prosvjeta», br. 59 izdanje SKD «Prosvjeta», Zagreb 2005.

i opljačkanih sela i selišta, žena, djece i staraca uzimati i vojsku hraniti. Onaj tko je u praksi gledao sjetvu i žetvu, pod kuršumima, «ni zrno žita okupatoru» ili «svi na front, sve za front», nije mogao glumatati i da je htio. O tome su ispisane biblioteke knjiga, pa i pored spaljivanja po napatcima, to pregalaštvo danas zna cijeli svijet, a ne samo degradirani i poniženi živući svjedoci. Revizionisti, bez obzira u čije ime *tvrdite i govorite*, npr. novog poretka, nauke, akademije, Matice, crkve, doktorata, vlastitu povijest ne možete prekrojiti.

Evo samo nekih pokazatelja angažiranosti Srba u NOB-u u današnjoj Republici Hrvatskoj i pored masakra preko 340 tisuća Srba u nekadašnjoj NDH.

Sudionici NOR-a u Hrvatskoj prema narodnosti i spolu			
NARODNOST	MUŠKARACA	ŽENA	UKUPNO
	228.474	43.660	
Crnogorci	940	185	
Hrvati	140.124	22.768	
Makedonci	351	50	
Muslimani u smislu narodnosti	287	27	
Slovinci	2.226	721	
Srbi	63.710	15.089	
Jugosloveni i nacionalno neopredijeljeni	15.213	4.183	
Nisu se izjasnili	350	77	
Rusi	338	35	
Česi	1.518	109	
Talijani	689	77	
Mađari	936	55	
Slovaci	210	18	
Ostali	448	90	
Nepoznato	1.094	211	

(Izvor: Stipe Šuvar, «Hrvatski karusel», Zagreb, drugo izdanje, Razlog 2004. str. 224)

Brojke Srba, žena, «Jugoslavena», «Neopredijeljenih» i «Nepoznato» govore o enormnom učešću Srba u NOB-u unatoč genocidnom ubijanju srpskog stanovništva u NDH. O njihovom učešću postoje brojna svjedočanstva, biblioteke, knjige, filmovi, razoreni monumenti, oteți zavičaji, živi svjedoci i njihovi potomci.

Zar vam pokazatelj od 27,9% Srba od sveukupno 228.474 muškaraca i preko 30% od 43.660 žena sudionika NOB-a u Hrvatskoj sami za sebe ne govore o golemom učešću Srba jer njihov je broj daleko iznad tadašnjeg

proporcionalnog broja Srba u sveukupnom stanovništvu Hrvatske. To je bilo dovoljno ne samo brojem nego martirskim angažmanom da postanu konstitutivni narod Republike Hrvatske. Negacija Srba dovela je do apsurdna da čak nisu danas registrirani u Republici Hrvatskoj sui generis, dakle kao autohtona etnička skupina. Dakle, tu je falsifikacija išla prema kompletnoj negaciji Srba. Međutim, revizijom povijesti falsifikacijom, Srbi su pretvoreni u «remetilački faktor» i po teoriji Tuđmana «da je genocid korisna stvar za popravljjanje povijesti», brojnim genocidnim radnjama i kulturocidom, posebno ruralocidom, pokušava se njih maknuti iz povijesti Republike Hrvatske nakon rata 1990–1995.

U ime kolektivne krivnje i tzv. novog poretka da se riješe «remetilačkog faktora», učinjen je povijesni zločin. Većinski narod izdignut je mitom iznad njihovog života i smrti. Tako je propagandom hrvatski narod prisiljavan da sluša da je «najkatoličkiji, najstariji, najvidovitiji narod, predziđe kršćanstva» koji živi u «najljepšoj zemlji na svijetu», «superioran» «najsposobniji», «najinventivniji», «najsportskiji», pa čak i «najseksualniji». Masovnim medijima, TV emisijama («slikom na sliku», «piramida»), tjednicima, rasističkim jutarnjim ispovijedima, «opasnim vezama», grmio je, vedrio i oblačio: «Ubij Srbina!», «Ubij drugoga». I tako su sve nacionalne manjine svedene na trećinu, a srpski korpus je biološki masakriran. Sve je to bila podloga, pored ubojstva i progona, za masovnu destrukciju vlastite nadgradnje u onim prostorima gdje su Srbi živjeli.

Na cijelom prostoru gdje su većinom bili nastanjeni Srbi došlo je do progona stanovnika i gotovo totalne razorenosti institucionalne osnove života Srba. Evo o tome pokazatelj.

Tablica 2.

Ruralocid srpskih naselja u Republici Hrvatskoj (žrtve rata i povratak Srba)

INSTITUCIJA/objekat	BROJ razorenih i devastiranih
Kuće	24.752
Gospodarski objekti	12.341
Zadružni domovi	182
Ambulante	56
Crkve	78
Muzeji	29
Groblja	181
Trgovine	325
Vodovodi	113

Tablica 2.

Ruralocid srpskih naselja u Republici Hrvatskoj (žrtve rata i povratak Srba)

INSTITUCIJA/objekat	BROJ razorenih i devastiranih
Trafostanice	96
Industrijski pogoni	167
Spomenici	920
Krčme	211
Zanatske radnje	410
Skladišta	118
Broj povratnika	18.210
Broj obnovljenih kuća	2.734
Broj poginulih	1.820
Broj nestalih	3.700

Izvor: Vlastita neposredna istraživanja (2001–2004. godine)

Sumarni pregled nekažnjelog ruralocida, dobiven je neposrednim istraživanjem. On nije nastao kao izraz ratnih sukoba ili kao kolateralna šteta rata, nego je namjerno organizirana destrukcija u funkciji etničkog čišćenja. Tamo gdje su razaranja totalna, nema povratka Srba ili jedva dostiže 10% nekadašnjeg stanovništva po naselju. Jer, sve su nadgradnje, kuće, gospodarski objekti, institucije, inventar, stočno stado, voćnjaci, vinogradi, energenti... uništeni. Nerijetko je posječeno sve plemenito drveće i privatni gajevi. To je sve ravno istinskoj ekološkoj katastrofi. To se naročito vidi u naseljima oko Zadra, npr. Ravnim kotarima, Obrovcu, naseljima oko Knina, Gračaca i posebno naseljima u okolici Donjeg Lapca. A poznato je da nema razvoja gravitacijskih središta bez razvoja ruralnog zaleđa.

Pa ipak, ma što se činilo: ubijalo, klalo, progonilo i spaljivalo, nadgradnje i institucije Srba iz povijesti se ne mogu izbrisati i povijesna odgovornost nekažnjelog zločina se ne može izbjeći.

Područje Krajine je nekad bilo zaštićena zona OUN-a. Međutim, sada joj se tepa kao «novooslobođenom području» od ljudi, institucija i nadgradnje. Ima još jedan «umiljati» naziv: «područje od posebne državne skrbi», a zapravo je provizorij gdje vlada stihija kao najgori oblik tiranije. Tako gdje su bili Srbi, prava je pustoš, muzej zločina na otvorenom za milenijsko pamćenje, jer su se vratili «80-godišnjaci u pratnji roditelja», pa živi zavide mrtvima. Gestom kažu «dolje tvrdo, gore visoko», ili rezignirano zaključuju kako «ni Bog, ni vrag neće da nas uzme!» Razumljivo je, jer su «bliže Bogu, nego pravdi i interesu vlasti». Tragično je što drže blizu jedne trećine katastra. Rang odstojanja prema metropoli, npr. Kistanju i Lapcu govori da se nalaze

na 28. i 29. mjestu. Obilje je pravnih, političkih, ekonomskih, kulturnih i moralnih problema, da čovjek prosto ne povjeruje. Stanje je antiljudsko. Jedan učen intelektualac ovo stanje naziva «trogloditstvo proizvedeno osvetom nacije». Jer, nagon za vladanjem ljudima, ovako reduciranima i zaklutima u svemu što su već imali, govori o vlastodršcima koji su tako neosjetljivi za elementarne potrebe čovjeka kao da su ljudi neka «greška prirode». No, kaže se da narod ima onakvu vlast kakvu zaslužuje. E, ali ovo više nije narod! Sad je on manjina, što uključuje manje čovjek i ima da pati i plati što nije znao izabrati podrijetlo, naciju i vjeru. Zbog toga se čak ne stide što su planirana sredstva za obranu osumnjičenih zločinaca pred Međunarodnim sudom nekoliko desetaka puta veća nego budžetska sredstva za život na ovim prostorima.

Kojeg li beščašća! Avaj! Kuda ide država koja namjerno razara društvo na trećini teritorija, samo da bi ostvarila cilj etničkog čišćenja bez ostatka!

Naime, da bi se došlo do lustracije Srba išlo se do stigmatizacije svih njihovih domena života. U tom smislu je na Srbe aplicirano oko 60 pojmova stigmatizacije židova kroz povijest, da bi konačno završilo s potpunom negacijom povijesnog značaja žrtve Srba, naročito antifašističke. Čak se pokušalo odvojiti partizane i tzv. «veterane – istinske Hrvate antifašiste». U tom smislu ipak najdalje je otišao B. Dubravica koji u svojoj knjizi (Vojska antifašističke Hrvatske (1941–1945.), izd. Narodno sveučilište Velika Gorica, Zagreb, 2006. godine), uz predgovor akademika Bilandžića, koji tvrdi da je tekst «briljantan», i uredništvo savjetnika predsjednika Republika Mesića, dr. Siniše Tatalovića. Evo što narečeni dr. Dubravica tvrdi: «Srbi su se u prvom redu digli na oružje protiv novouspostavljene hrvatske države i Hrvata, koje su poistovjećivali sa tom državom, a tek na drugom mjestu imali su za cilj borbu protiv vanjskih osvajača. Oni su krenuli u rat protiv Hrvata, koje su poistovjećivali s ustašama – tvorcima NDH, *puni* nacionalne mržnje, željni osvete i ustaške krvi. Ustroj divizija na područjima sa srpskom većinom pokazuje nam, svu *mržnju* i nepovjerenje prema Hrvatima – antifašistima, koji su se skromno angažirali i neravnopravnim osjećali u tim tzv. srpskim divizijama». (str. 36) (podcrtavanja moja)

Na drugom mjestu ide dalje, pa tvrdi: «Na tom području boravi i glavno vojno rukovodstvo federalne Hrvatske, *okruženo i pritisnuto od strane srpskih «ustanika»* koji su tražili da buduća Hrvatska bude uređena tako da će se manjina osjećati kao većina, a većina kao manjina. Stvaranje nove Hr-

vatske po diktatu i volji manjine značilo je unaprijed obespravljenje većine» (str. 41) (podcrtavanja moja). Tu leži falsifikacija vlastite povijesti, negacija i uvreda živih i mrtvih Srba, dakle svih. Tu je podloga brisanja memorije antifašizma i uništavanja groblja. Tako je samljevena i ploča palih boraca moga zavičaja. Međutim, naknadno se povijest ne može preinačiti jer sva fakta i arhefakta su znana po svuda u svijetu osim u glavama recentne ideologije tekuće vlasti. Narečeni gospodin dr. B. Dubravica kao «pomladak» antifašizma izabran je za predsjednika Glavnog odbora u povodu šezdeset godišnjice pobjede nad fašizmom i predaje ove izmišljotine na Glavnom vojnom učilištu Republike Hrvatske. Na zdravlje mu doktorat, nauka i pedagogija, ali i povjesničarima koji to moraju da znaju. Naš intelektualni zločin kao prethodnica svim konkretnim zločinima još nigdje, ponavljam nigdje, nije predmet analize i osude. Prema tome u tome sve naše nevolje leže, pa i povijesne struke.

(Prvi put objavljeno u: Novosti, Samostalne srpske novine, Zagreb, 14.6.2006. godine)

POSLJEDNJI MOHIKANCI MOGA ZAVIČAJA (mini anketno istraživanje)

Moj zavičaj uzimam kao paradigmatičan primjer sudbine srpskih naselja i seljaštva Korduna. Njegov završni saldo s kompletnim «demografskim slomom» poražavajući je. Moji zavičajci bili su pritisnuti povijesnim «burama i neverama» i završavaju kao «pusto tursko na hrvatski način». Od nekad brojnih mnogoljudnih porodica i ogromne agrarne prenapučenosti «s mnogo usta, a malo obradive zemlje» ostali su ostaci ostataka «putujućih grobova u vlastitom sanduku». Nekad je bilo djece, govorilo se: «koliko ih Bog dade». Danas ih je u cijelom nekadašnjem općinskom području samo dvoje. Jedno od tri mjeseca u doba provođenja ankete 2006. godine, a jedno od sedam godina. Oni ovdje doista nemaju nikakve budućnosti.

I pored činjenice, da je diferencija ranije, kao «daviteljica» djece, desetkovala porode, prostom prirodnom selekcijom mnogi su preživljavali. Uostalom, i sâm sam tako preživio. Mati me je rodila na rijeci bez porodilje i rugali su mi se da me «krava zadojila». Kada bi se djeca rađala porodilje su nagovaranjem stimulirali «jedno kao ni jedno». Naravno, jer svakog smrt čeka, a ovdje smrt nastupa prije nego što se dijete porodom oglasi plačem. Zatim se govorilo «dvoje, možda jedno preživi», a troje «možda se potrefi da se održi brat i sestra» i tako redom. Moj otac potječe iz ostataka porodične zadruge. Znao se šaliti da je 25. dijete. Ja sam jedno od devetero rođene od iste majke. U Drugom svjetskom ratu od moje uže dvanaestočlane porodice samo je petero preživjelo, kako vidite ni polovina. Manje-više svi su osakaćeni ratnim nevoljama i traumama otetog i zatrtog zavičaja. Dakle, ja sam derasiniran, što će reći iščupan iz korijena. Često se u kući pripovijedalo kako je moj djed, uoči Prvog svjetskog rata 1913. godine, rekao porodici za objednim stolom ispod velebne lipe: «Ovo je naš posljednji zajednički ručak!» I doista bi tako. Neki njegovi potomci, moji stričevi, poginuše u Galiciji. Neki u dolini Soče na talijanskom frontu. Neke pokosi epidemija «španjolke», a neki emigriraše u Ameriku. Od moje matere umriješe oba roditelja od «španjolske groznice», koja je pokosila brojne Kordunaše. Ali ne samo i njih.

Kordun nikada nije štedila glad, a posebno poslije Prvog svjetskog rata.

Zelenkadrovcima su pjevali u mom kraju: «Care Karlo i carica Zita što ratujete kada nemate žita». Znao sam slušati stare «soldate» kako su pričali o gladi, «provizaciji», zelenkadrovcima, «šturumima», narodito kad bi se ponapili. Krajem dvadesetih godina 20. stoljeća uoči poznate ekonomske krize svaki koji je smogao novce za «šifkartu» otišao je preko mora i većina se nikada nije više vraćala. Bijahu sretni da umaknu gladi, bijedi, «španjolskoj groznici» i drugim nevoljama kraja. Krajem tridesetih godina prošlog stoljeća u mom se kraju pojavila epidemija dizenterije. Doktor Andrija Štampar snobivao se kako bi se bar na konjima prodrlo do tih «nesretnika u naseljima» moga zavičaja i to doslovno zbog bespuća, «šipražja i ševanja korovom obraslog».

U Drugom svjetskom ratu od 10.089 onih koji izgubiše živote na slunjskom području, a najčešće na najmonstruozniji način masakrima i masovnim pokoljima, 1.853 ili 18,4% su iz mog zavičaja – Primišlje.

Neposredno poslije Drugog svjetskog rata kolonizacijom, većinom veteranskih struktura, i to u dva naselja – Čonoplja i Kljajićevo, pored Sombora, kraj je praktično opustošen i nikada se više nije mogao oporaviti, iako je u suštini izgubio sve krnje desetkovane i ratom razorene porodične strukture. Životna stabla mnogih porodica su se ugasila.

Iza toga je uslijedila «deagrarizacija bez presedana». Naime, sav prirodni priraštaj, zapošljavanjem izvan poljoprivrede i skolarizacijom u školama prvog i drugog stupnja, odlazio je iz sela i poljoprivrede u gradove i druga zanimanja posvuda pa i iz mog zavičaja. Međutim, mizerni uslovi života ipak su ih više izgonili iz kordunskih naselja, nego što su ih drugi krajevi privlačili. Tako je svaki onaj, koji je uzmogao bilo kako, potražio posla i života u drugim sredinama. Opća naglašena migratorna mobilnost dalje je pustošila moj zavičaj.

Kada je došlo do osnivanja vojnog poligona pored Slunja, koji i danas nažalost postoji, i to i za NATO-ve potrebe kontaminirajući cijeli kraj s već izrazitim posljedicama, nekoliko srpskih naselja bi potpuno raseljeno (Mrzlo Polje, Zbjeg i Tobolić).

Na zakonskoj osnovi sva preostala djeca palih boraca i žrtava fašističkog terora bila su zbrinjavana školovanjem do 26 godine. To je u potpunosti izvlačilo mlađe iz ovog kraja jer gotovo sva srpska djeca su u pravilu bila djeca žrtava fašističkog terora i palih boraca.

Naglašena bračna pokretljivost poslije Drugog svjetskog rata, koja se

ranije odvijala u okviru naselja ili eventualno općine, sada je postala skoro transmundijalna, uvjetovala je odlazak ženske čeljadi iz sela, pa se tako smanjivao broj pripadnika oba spola mladih naraštaja. Naglo je došlo do širenje tzv. «socijalnog ugara». Naime, ljudi su posjedovali zemlju, a nitko je nije obrađivao. Zemljišta kolonista nitko nije obrađivao, a niti onih koji su raznim povodima posjede napustili. Sedamdesetih godina kada sam radio na projektu «Dugoročna koncepcija razvoja Korduna» utvrdio sam da na Kordunu ima oko 40 tisuća hektara obradive zemlje koju nitko ne obrađuje. A u to vrijeme ljude smo izvozili, hranu uvozili, a polja nismo obrađivali, pa sam kordunske prostore nazvao «suvišnim ljudima i suvišnim prostorima». Tome treba pridodati osnivanje poligona kraj Slunja i raseljavanja seljaka, te onemogućavanje obnove i aktiviranje pravoslavne crkve u Sadilovcu, gdje je tokom Drugog svjetskog rata izvršen masakr 473 stanovnika od strane ustaških zločinaca Nezavisne Države Hrvatske.

Kako je zavičaj jedinstven, neponovljiv kao život odlučio sam jednom «mini anketom» da istražim pošasti tog povijesnog zločina, a kako imam zabranu da to sam na terenu provedem jer zbog kritičkog stava o podizanju spomenika Francetiću u Slunju i neke druge izjave dobih zabranu pojavljivanja u zavičaju, a ni grobove pređa mi nisu poštedjeli. Sačinio sam najjednostavniju anketu da se markira stanje domaćinstva prije i poslije «Oluje», jer gospodarstava više nema. Dakle, htio sam vidjeti stanje koncem 2006. godine (vidjeti Mini-upitnik u prilogu 1.).

Rezultati ankete

Anketa je provedena u razdoblju od 21.01. do 12.02.2007. godine. Anketari su bili umirovljeni ekonomisti Jovan Travica i umirovljeni učitelj iz tog kraja Svetozar Dević. Izražavam im duboku zahvalnost jer su posao obavili u rekordnom roku i na valjan način.

Tablica 1.

Srpsko stanovništvo u anketiranim naseljima općine Primišlje (1991–2006.)

Naselje	1991.*	2006.**	Indeksi (1991 = 100)
Gornje Primišlje	369	21	5,7
Donje Primišlje	179	33	18,4

Tržić Primišlj.	67	18	26,9
Rudenica***	-12	-	
UKUPNO	615	84	13,7

* Prema Popisu stanovništva 1991.

** Prema vlastitoj anketi.

*** Zaselak, neregistriran u Popisu stanovništva 1991.

Tablica 2.

Anketirana srpska kućanstva u odabranim naseljima bivše općine Primišlje

Naselje	Broj kućanstava	Broj članova		Indeks (1990=100)
		1990.	2006.	
Gornje Primišlje	11	30	21	70,0
Donje Primišlje	14	36	23	91,7
Tržić Primišljanski	9	23	18	78,2
Rudenica	7	25	12	48,0
UKUPNO	41	114	84	73,6

Kao što se vidi iz tablice 1. i tablice 2. prema cenzusnim podacima 1991. godine, na ovom prostoru živjelo je 615 stanovnika, a pridružilo im se oko 400 izbjeglica prognanih iz gradova. Konačna bilanca prema anketi pokazuje da su se u ove prostore vratilo svega 41 domaćinstvo sa ukupno 84 članova. A vratili su se uglavnom, oni malobrojni, koji su imali gdje, jer im sve nije razoreno, ili nisu nikoga izgubili, pa nisu strašno traumatizirani. Ostali ili nisu ostvarili mogućnost povratka, pa čak i kada su ostvarili državljanstvo, ili se ne mogu vratiti iz raznih razloga, ili prosto ne žele. U svakom slučaju riječ je o kompletnom demografskom slomu izazvanom mehaničkim nasiljem, ratom.

Masovni bijeg mojih susjeda bijaše jedini izbor. Jer poučeni povijesnim iskustvom u Drugom svjetskom ratu masovnih stradanja, upadom hrvatskih snaga u medijski prostor – «bježite, dolaze ustaše», zasipani lecima, itd. Spoznavši što se dogodilo onima u Medačkom džepu, gdje praktično ništa nije preživjelo od ljudi, ni stoke, panični bijeg bijaše spas. Pa ipak neki ne mogaše, jer jedna kolona bi masakrirana avio naletima na cesti od Blatuše kraj Vrginmosta do sela Maja u Baniji. Drugi stradaše kada su bosanske snage pod komandom Dudakovića presrele izbjeglice kod Dvora na Uni. Neki su izginuli, neki izgubili sredstvo prijevoza, a neki svisnuše od premorenosti, straha i jada i košmara mase izbjeglica pod paljbom naoružanih progonilaca, o čemu svjedoči groblje blizu Dvora na Uni i kaširana sredstva prijevoza (traktori, «fiće» i konjske zaprege).

U tablici 2. želim iskazati redukciju stanovništva od 1990–2006. godine. U 41 domaćinstvu 1990. godine živjelo je 114 članova, sada ih ima samo 84 i kako se vidi iz naredne (tabela 4) u dosta podmakloj dobi. Naglašavam ovo su isključivo domaćinstva jer kod njih ne postoji nikakve osnove održivog razvoja jer spadaju u socijalni teret srodnika, prijatelja ili eventualno gravitacionih centara socijalne skrbi.

Varijacije po naseljima odredili su sačuvani stambeni gabariti. Uostalom od 41 toponima oni su ovdje praktično koncentrirani u 4 popisna kruga ali tako disperziranih da se najčešće s brda na brdo ne mogu dozvati. Prema tome ne postoji mogućnost samopomoći i ispomoći, naročito u nevremena zimi i jeseni.

Na prvom mjestu ističem starosnu strukturu povratnika. Njena strukturiranost po pet godišnjim skupinama izgleda kako slijedi (vidjeti tablicu 3). Iz tabele je vidljivo da ima samo 2 djece u starosti do 10 godina, da je prosječna starost u Tržiću Primišljanskom 56 godina kao najniža, a u Donjem Primišlju 68 kao najviša, odnosno sveukupna prosječna starost iznosi 64,4 godina.

Tablica 3.

Starosna struktura članova anketiranih kućanstava

Starosne grupe	Naselja				
	G. Primišlje	D. Primišlje	Tržić Primišljanski	Rudenica	UKUPNO
do 10 god.	–	–	2	–	2
30 – 50 god.	1	2	4	1	8
50 – 65 god.	5	9	2	3	19
65 i više	15	22	10	8	55
UKUPNO	21	33	18	12	84
Prosjeck starosti	66,5	68,0	56,0	67,0	64,4

To je očito tako duboka starost da bi po našim zakonima socijalne sigurnosti pretežita većina ostvarivala zasluženu mirovinu. Od ovih seljaka, čak i onih koji su kontinuirano uplaćivali mirovinsko osiguranje poljoprivrednika u mirovinskom osiguranju, nisam našao niti jednog da po osnovi poljoprivrednog osiguranja prima mirovinu. Što se tiče dvoje djece, (jedno od 3 mjeseca, a drugo od 7 godina), oni ovdje nemaju nikakve perspektive, pa čak ni mogućnosti školovanja, ako se nastavi stanje izolata, neorganiziranosti saobraćaja i udaljenosti školskih obrazovnih institucija. Osim toga ekonomska moć njihovih roditelja nema osnove za školovanje van mjesta

boravka. Prema tome ovako desetkovana populacija nalazi se u stanju beznađa i besperspektivnosti, istovremeno i starih i mladih. Selo ni stanovnici nemaju budućnosti jer su destruirani i žive isključeni. U domeni pravnog poretka u stanju su corpus separatum, jer su Srbi. Stanje izmirenja traje kao nedovršeni rat koji se reciklira, a tenzije mržnje na lokalnom nivou istim trendom razaraju istinsko izmirenje. Nema praštanja, nema istinske katarze. Praktično se obostrano ne podnose, a na suštinskom izmirenju nitko stručno, znalčki i odgovorno ne radi.

Spregnuta starosna struktura na dominantna životna razdoblja, koja ovdje prevlađuju, očito govore da je to neka vrsta dormitorija staračkog doma, samo razmješten u domicilne toponime i vlasnička dvorišta koji isključuju svaku proizvodnu, društvenu i kulturnu logiku dojučerašnjeg seljačkog društva samopomoći i zajedništva. Selo kao antipod gradu treba tretirati saobrazno njegovim suštinama, uzajamnosti i zajedništva po logici samopostajanja. Zbog toga ih zovem s pravom «usamljeni Mohikanci», posljednji seljaci moga zavičaja.

Ovo nisu održiva nego već poluugasla ili gospodarstva u gašenju. To će reći sva nisu ni samodovoljna. To su tzv. ovisna domaćinstva o srodnicima i drugim humanitarnim izvorima pomoći ili eventualno socijalnim službama gravitacionih središta. Oni žive u zazivanju pomoći, ili vlastite smrti, što je izraz maksimalne rezignacije.

Tablica 4. sadrži prikupljene podatke o broju izbjeglih anketiranih kućanstava i vremenskoj dionici njihovog povratka.

Tablica 4.					
Broj izbjeglih anketiranih kućanstava i godina povratka					
	G. Primišlje	D. Primišlje	Tržić Primišljanski	Rudenica	Ukupno
<i>Broj izbjeglih kućanstava*</i>	8	12	6	5	31
% od anket. kućan.	73	86	67	71	76
God.povratka					
- 1995.	–	–	1	1	1
- 1996.	1	–	–	1	2
- 1997.	–	4	2	–	6
- 1998.	4	4	1	2	11
- 1999.	–	3	–	1	4
- 2000.	1	1	2	–	4
- 2002.	–	–	–	1	1

Tablica 4.

Broj izbjeglih anketiranih kućanstava i godina povratka

	G. Primišlje	D. Primišlje	Tržić Primišljanski	Rudenica	Ukupno
- 2006.	2	–	–	–	2

* U 7 kućanstava je ostao po jedan član da čuva kućanstvo.

Kako se vidi pretežit broj kućanstava vratio se tri godine nakon «Oluje», tj. poslije 1997. godine (ukupno 22 kućanstva ili 7% od izbjeglih kućanstava), kada su stvoreni kakvi-takvi povoljni uvjeti za povratak, sigurnost u prvom redu. Međutim, i u tom razdoblju poslije 1997. godine povratak je bio veoma postupan, što govori o velikom oprezu povratnika, ali i o raznim poteškoćama u prvom redu administrativne naravi na koje su povratnici nailazili kod organa vlasti.

Naredno pitanje u anketi bilo je o žrtvama tokom rada: poginuli, ranjeni, nestali i umrli. Utvrđeno je da u anketiranim kućanstvima u odabranim naseljima nije bilo žrtava rata. Jedna je osoba umrla prirodnom smrću tokom rata.

Tablica 5.

Zaposleni u društvenom sektoru u anketiranim kućanstvima

Naselje	Broj zaposlenih	
	1990.	2006.
Gornje Primišlje	2	0
Donje Primišlje	3	0
Tržić Primišljanski	2	1
Rudenica	5	0
UKUPNO	12	1

Iz tablice 5 proizlazi da je 1990. godine iz ovih domaćinstava samo 12 radilo u društvenom sektoru, a danas samo jedan i to iz naselja Tržić Primišljanski. To očito govori da novčani dohodak mogu imati samo rijetki, koji su to ostvarili umirovljenjem, ali kako sam naglasio ni rijetki nisu ostvarili dohodak iz osnove poljoprivrednog umirovljenja.

Što se tiče pokazatelja standarda posebno u odnosu na stanje nekada i sada, odgovori anketiranih sami za sebe govore (vidi Tablicu 6). Njihove predodžbe o standardu su se izmijenile pa u potpunosti se potvrđuje stajalište «kako nitko ne umije da od tako malo živi kao seljak», npr. vodoopskrbu lošije doživljava samo jedno domaćinstvo u Donjem Primišlju. No međutim

što se tiče posjedovanja radio aparata i televizije tu nisu znatne promjene ali su zato nepovoljniji osnovi opreme sa sredstvima rada, traktorima i priključnim strojevima. Stočno stado je faktično nestalo kao sveukupna osnova življenja. Poznato je da seljaci jedino iz prodaje stoke i stočnih proizvoda namiruju svoje novčane potrebe. Naročito u ovakvom tipu naselja koje iz proizvodnje žitarica nikada nije dostizalo sjetvu sa žetvom. Kako su uništeni voćnjaci i dodatni izvori eventualne «sive ekonomije» (paljenje kreča, proizvodnja drvenog ugljena, izvoz pijeska) oni nemaju nikakvog mogućeg izvora koje su ranije prakticirali. Siromaštvo je ovdje zakon života povijesno, a sada je društveno nametnuto ratom «spaljena zemlja».

Pitanjima u Anketnom upitniku pod II/A, B i C (vidjeti Prilog 1), želio sam prikupiti neke vitalne pokazatelje o stanju gospodarstva u 2006. godini u odnosu na stanje u 1990. godini u anketiranim kućanstvima.

Njihovom analizom došao sam do sljedećih zaključaka:

Tablica 6.				
Neki pokazatelji standarda kućanstva u 2006. godini u odnosu na 1990. godinu u anketiranim kućanstvima				
Pokazatelj	Gornje Primišlje	Donje Primišlje	Tržić Primišljanski	broj kućanstava
				Rudenica
Veličina kuće (m ²)				
- ista	7	14	8	5
- manja	4	-	1	2
Vodoopskrba				
- isto stanje	11	13	9	7
- lošije stanje	0	1	0	0
Elektroopskrba				
- isto stanje	11	14	9	7
- lošije stanje	0	0	0	0
Posjedovanje radija				
- ima radio kao i prije	9	10	5	6
- imali, sada ne	2	4	1	0
- nije imao i sada nema	-	-	3	1
Posjedovao TV				
- ima TV kao i prije	3	11	1	3
- imali, sada nemaju	7	3	1	1
- nije imao i sada nema	1	-	6	2

Tablica 6.

Neki pokazatelji standarda kućanstva u 2006. godini u odnosu na 1990. godinu u anketiranim kućanstvima

Pokazatelj	broj kućanstava			
	Gornje Primišlje	Donje Primišlje	Tržić Primišljanski	Rudnica
Posjedovanje bicikla				
- ima bicikl kao i prije	–	–	1	1
- imali, sada nemaju	8	3	2	1
- nije imao, sada nema	3	9	6	5
Posjedovali auto				
- ima auto kao i prije	–	–	–	1
- imali, sada nema	–	–	–	1
- nije imao, sada nema	11	2	9	0

* Podrazumijeva: korištenje vode izvan kuće (bunari) samo jedno kućanstvo ima vodu u kući

1. Veličina i broj gospodarskih objekata (štale i sjenici) ostali su gotovo nepromijenjeni u odnosu na stanje u 1990. godini.
2. Broj stoke (konja, goveda, svinja, ovaca i koza) uključujući perad i košnice pčela, višestruko se smanjio – od 5, 10 do 20 puta, odnosno na većini gospodarstava stočni fond više ne postoji ili je minimalan. Na svega nekoliko gospodarstava zabilježen je porast stočnog fonda, uglavnom ovaca (Tržić Primišljanski) i koza (Donje Primišlje i Tržić Primišljanski)
3. Proizvodna opremljenost anketiranih gospodarstava (zaprežna kola, traktor sa priključcima, motorna pila) višestruko je smanjena u odnosu na stanje u 1990. godini na preko 80% anketiranih gospodarstava. Svega oko 30% gospodarstava raspolaže sa traktorom i nekim priključcima za obavljanje poljoprivrednih radova.

Ovo nisu održiva, nego ugasla ili gaseća gospodarstva. Dakle ni samodovoljna. To su tzv. ovisna domaćinstva o srodnicima u drugim sredinama uključujući inozemstvo ili gravitaciona središta. Oni žive u zazivanju pomoći ili vlastite smrti.

Možemo zaključiti da ovo nisu održiva gospodarstva nego gospodarstva u gašenju, hoću reći nisu ni samodovoljna. To su ovisna domaćinstva o srodnicima ili eventualnim socijalnim institucijama. Zbog toga nije čudna njihova rezigniranost i prosto zazivanje smrti («ni Bog ni vrag neće da nas dokrajči» običavaju reći).

Ipak najteže im pada, pored sve neimaštine, razbijenosti porodice, razorenosti zavičaja i drugog, izolat, udaljenost od institucija. To najbolje mogu ilustrirati odgovori na pitanje o dostupnosti nekih infrastrukturnih objekata u 2006. godini u odnosu na 1990. godinu u anketiranim kućanstvima.

Iz analize odgovora može se zaključiti slijedeće:

- da se udaljenost trgovina, škole i ambulante povećala višestruko u prosjeku od 1 km u 1990. godini na 15 km i više u 2006. godini;
- da ne postoje mogućnosti posjećivanja kino-predstava, naime svi su odgovori na to pitanje bili negativni;
- da na odlazak na godišnji odmor nitko niti ne pomišlja zbog općeg siromaštva i nedostatka financijskih sredstava;

Na kraju su ispitanici trebali dati svoju opću ocjenu stanja kućanstva i gospodarstva, te životnih uvjeta svojih kućanstava (od 1 kao najlošije do 5 kao najbolje). Evo tih rezultata:

- za stanje u 1990. godini većina ispitanika (preko 90%) je dala ocjenu 4 i 5;
- za stanje u 2006. godini većina ispitanika je dala ocjenu 1 i 2; ocjenu 3 dalo je samo 7 ili 17% ispitanika.

Dakle, može se zaključiti da percepciju sadašnjeg vlastitog stanja, ovi moji posljednji Mohikanci ocjenjuju sa skoro najnižom mogućom ocjenom (1 i 2). Kada to kaže seljak, koji je zadovoljan i s najmanjim, onda to govori i kompletnom očajanju.

Usporedba dviju anketa

Na kraju ove mini ankete moga zavičaja spontano mi se nametnulo pitanje: Jesu li ovi njeni rezultati karakteristični i tipični i za ostale krajeve poharane «Olujom», posebno za područje Korduna, i to u demografskom, gospodarskom i infrastrukturnom pogledu? Sudeći prema rezultatima jednog šireg istraživanja⁽¹⁵⁸⁾, odgovor na moje pitanje mogao bi biti, uvjetno uzevši, potvrđan. Zato iznosim ukratko rezultate ovog istraživanja na osnovu prije svega završnog poglavlja 5 Zaključci (str. 87–102), ali i ostalih poglavlja navedene studije.

⁽¹⁵⁸⁾ Vidjeti: Milan Mesić, Dragan Bagić, Održivost manjinskog povratka u Hrvatskoj, izdanje UNHCR, Zagreb, 2007.

Prirodno je očekivati da nasiljem izgnani Srbi ratom «spaljena zemlja» žele povratak. Autori spomenutog istraživanja po narudžbi UNHCR-a (Mešić – Bačić) polaze od definicije održivog povratka: «Povratna migracija je održiva za pojedinca, ako njihov društveno-ekonomski status i strah od nasilja i progona nije pogoršan u odnosu na stanovništvo mjesta podrijetla godinu dana nakon povratka» (strana 19). Mada ne stoji u potpunosti, podržavajući ovu definiciju, doslovno je koriste u studiji. Međutim, u Hrvatskoj povratak Srba se odvija iznuđivanjem međunarodne zajednice, a represije prema povratnicima su bila surove, npr. više slučajeva ubistava Srba – povratnika, samo u Lici «minama iznenađenja». Zatim raznim drugim oblicima nasilja, kao što su pojedinačna ubistva, pljačkanja, zastrašivanja, zatim onemogućavanje dobijanja državljanstva nekim članovima obitelji, otimanja dobara, preoravanja njiva, sječa voćnih stabala u cvijetu, uništavanje sjetve, otimanje stoke i drugo. To autori ne analiziraju. Međutim, sve je to usporavalo pa i onemogućavalo veći povratak. Uostalom stalno se licitira s malim brojem onih koji žele povratak, a istovremeno se abolicija krši hapšenjem i čak osuđivanjem onih sa očitim alibijem. Nije bilo ni jednog pilot-projekta obnove srpskog naselja. Zbog toga od licitiranog broja 120 tisuća povratnika istraživači utvrđuju znanstvenom aproksimacijom da se vratilo po jednoj verziji 42 tisuće, a po drugoj oko 49 tisuća stanovnika Srba. To znači između 32–35%.

Povratak je posvuda bio selektivan, posebno s obzirom na dob, obrazovanje i kvalifikaciju. Po ovom istraživanju s demografskog stajališta povratak je kobno pogođen time što je u intervalnom vremenu povratka već umrlo 15 tisuća povratnika. To je razumljivo, jer je povratak stresan, a vraćaju se stare i najstarije generacije, dakle oni u poodmakloj dobi. Da budem ciničan, vraćaju se «osamdesetogodišnjaci u pratnji roditelja». To su skupine krnjih i najnovijim vremenom okrnjenih porodica koje su preživjele dva, a neke čak i tri rata po glavi stanovnika. Mnogi od njih imaju čak 5–7 vrsta kroničnih oboljenja.

Uostalom, oni su u tako dubokoj starosti, jer prosječna starost povratnika iznosi oko 67 godina što je skoro blizu srednjeg očekivanja života na ovim prostorima. Pretežno se vraćaju samačke ili dvočlane porodice, npr. prema ovom istraživanju svaki četvrti povratnik bio je u dobi između 65–74 godine, ili 12% povratnika bilo je iznad 75 godina starosti. Obrazovna struktura je iznimno nepovoljna, jer 38% imalo je nedovršenu osnovnu školu, a 27%

završenu osnovnu školu, 29% završenu srednju školu, a više škole i fakultete samo 7%.

Kad zbrojimo jednočlana i dvočlana domaćinstva, 41% su reducirana domaćinstva s obzirom na prirodu života na selu, hendikepirana za preživljavanje, naročito u prirodi «svaštarskog priređivanja» inokosnog seljaštva. Tim više što je broj mlađih generacija više nego simboličan pa to sve upućuje na biološku pogođenost produkcije i reprodukcije i održivosti gospodarskog života. Na te činjenice upućuje i naša «mini anketa», a ovdje je reprezentativnim uzorkom utvrđena za sveukupnu demografsku sliku povratnika Srba u Hrvatsku. To smo nazvali u našoj interpretaciji kompletnim «demografskim slomom srpskog korpusa».

Gospodarski indikatori ovom anketom, obzirom na zatečeno uništeno demilirano gospodarstvo, nedvojbeno ukazuju na nepovoljnost održivosti života. Jer je 19% stambenog fonda povratnika uništeno, naravno i gospodarskog, 14% oštećeno ili zauzeto, a oštećeno i slobodno za useljenje bilo je 48%. Ove činjenice same po sebi, s obzirom na dob i zdravlje povratnika, govore o teškoćama u kojima se nalaze ova domaćinstva. Zbog toga je razumljivo da je potpuno i pretežno svaki četvrti povratnik nezadovoljan, odnosno 29% indiferentan. Nažalost, samo 4% povratnika je zadovoljno. Kada se tome dodaju drugi problemi, npr. energenata, vode, komunalija itd., onda je razumljivo da se mali broj usmjerava na obrađivanje zemljišta, njih svega oko 37%, odnosno pretežita većina ipak ponešto privređuje «svaštarenjem»(63%). Zbog toga je razumljivo da svoje stanje percipiraju kao pogoršano svaki treći (32%), prije svega, zbog nezaposlenosti 14%, zbog loše socijalne situacije, također, 14%. Kada se istaknu tri najveća problema kojima se ispitanici osobno susreću, na prvom mjestu je nezaposlenost (29%), na drugom financijska situacija (22%) zbog malih plaća i malih mirovina, na trećem mjestu dolazi «nema nikakvih primanja» (7%).

Infrastrukturni problemi povratnika su golemi za održivost povratka. To se vidi naročito iz pristupnosti i stupnja kvalitete institucija. Tu je prije svega slaba sveukupna infrastruktura, slabi nosači strujnih žica, niski naponi, nekaptirani vodotoci, nesređene komunalije, slabija pristupačnost telefonije, iznimno slab i nefunkcionalan saobraćaj, nepristupačni mediji, osim centralnih, a udaljenost institucija skoro meridijanska za ovu imobilnu populaciju. Anketom su ovi činioци znanstveno dobro obrazloženi. Kako većina povratnika živi u malim selima, zaseocima i selištima, tj. usamljenim kući-

štima, to žive u potpunom izolatu izvan bilo kakve vlastite samopomoći ili samoorganizacije, a selo je antipod gradu i živi na logici zajma i najma, pretežito naturalnom zamjenom. U toku istraživanja kojeg sam provodio 2006. godine našao sam npr. preko 300 srpskih naselja, zaseoka i selišta gdje se vrši obnova, a nema struje, a onda nema vode, mlinova i drugih pomagala, odnosno mogućnosti pristupa medijima.

Uslužne institucije, trgovine, ambulante, domovi kulture, skladišta, otkupni centri su prorijeđeni i vremenskim zonama udaljeni, saobraćaj za ova naselja je nepremostiv problem. Svi indikatori ukazuju da se ova ruralna populacija nalazi u stanju kompletne isključenosti, pa ovaj oblik repatrijacije je cinizam etničkog čišćenja biološkim kupovanjem vremena, iscrpljivanjem i pomjeranjem biološkog sata povratnika. To bi se moglo nazvati javnom organizacijom društvene eutanazije.

Onaj tko poznaje raspored našeg stanovništva u prostoru, ishitrenu i nefunkcionalnu teritorijalno-političku podjelu, a naročito ako poznaje orografiju zona ruralne populacije mora znati sve pokore usamljenosti ruralnog življenja, npr. orografski činoci, tj. raspored brda i dolina, nefunkcionalna mreža saobraćaja, klima, raspored padalina, mikroklimati, raspored pokrova na zemljištima, raspored institucija, energenata, komunalne infrastrukture, itd., skoro više dotuca one koji su to nekad imali, a sada nemaju. I sada su ta srpska demolirana selišta, zaseoci, svedena na prosto biološko vegetiranje. Biju ih sve nevolje iz davnih i novijih vremena. Demografski slom prorijedio je vitalne kontingente i to su zapravo starački domovi na vlastitim ognjištima. Tim više što su gravitaciona središtva novom administrativnom podjelom udaljena, najčešće demolirana i izgubila funkciju saturacije potreba svoje okoline. Osim toga moralne dileme raspolučenog društva, uključujući i odmicanje crkve od svoje misije solidarnosti i prema ljudima općenito, a prema stigmatiziranim Srbima posebno. Dakle, kad Srbi nemaju biološke reprodukcije, nemaju institucije, nemaju reprezentacije u organima vlasti, oni su u praktičnoj primjeni legislative corpus separatum za stvarnost, a za javnost sve im je, da cinizam bude veći, «regulirano po najvišim svjetskim standardima». Taj cinizam je sada već ne pitanje ljudskih prava nego pitanje morala sveukupnog stanja duha (ne)moralnosti.

Da kažem zaključno o usporedbi ovih dviju anketa: Naša «mini anketa» samo je indicirala kobi «demografskog sloma» srpskog korpusa, a ova visoko fundirana i metodološki i znanstveno utemeljena anketa je brojnim

parametrima to potvrdila.

Sasvim na kraju ove optužujuće empirijski dobivene faktografije zaključujem: budući da znam kako su se procesi povijesnog zločina događali i sve finese kako su tekli to mi kao svjedoku vremena sve to teže pada što ne znam zašto se to dogodilo, tako dugo trajalo i još mu se ne nazire kraj? Kako to da znanost nema potrebe da na povijesni zločin ne traži povijesno valjan i odgovor? Spoznaja da je u to uključena golema većina ljudi, sve institucije, uključujući i crkvu, i gotovo sva titularna inteligencija – očekivani arbitri znači da se i dalje prolongira zločin. U nas se i dalje zazivaju lustracije. A u dva građanska rata Hrvatska je lustracijama izgubila preko milion stanovnika, jer naše lustracije završavaju «kamom kao najsvjetlijim oružjem». A lustratori su se zaklinjali na kamu, samokrijes ili s kamom u ustima. Historija ovdje nije učiteljica života, nego mučiteljica. Jer nigdje stida i kajanja i da kažem, novohrvatski «grizodušja». Naš antifašizam, kao najveći civilizirani pothvat napadnut je ustaško-četničkim sindromom sa najvećim moralnim porazom zbog čega je osnovan međunarodni sud za te zločine. Zbog toga vapijuće zazivam: Srbi i Hrvati odbacite «kulturu smrti», kao način življenja, kajte se suočenjem s vlastitim zločinom. Samootrežnjenje jedini vam je spas, a to od vas traži vlastita povijest, martirske žrtve znanih i neznanih grobova. Dakle, živi i mrtvi i sav civilizirani svijet. Shvatite već jednom da smo jedan rod i kad pogiba jedan nevini čovjek, nestaje dio čovječanstva. Kulturom smrti, iz ovog beščašća možemo izaći kad razumni umnima prepuste vlast nad bezumljem klanim narodima. Samo time možemo izaći iz pretpovijesti u koju nas je vlastiti zločin neodgovorne elite uveo. Spoznajte da nema ni suvišnih ljudi ni suvišnih prostora u civiliziranim prostorima. Sudbina Korduna nije u sintagmi «Na Kordunu grob do groba!», nego mu je sudbina u ravnopravnoj lijepoj našoj, punoći civiliziranog života stanovništva i sretnog i spokojnog življenja. Amen. «Najkatoličkiji kršćani».

Anketni upitnik

ZA KUĆANSTVO/GOSPODARSTVO (selo.....)		
	1990.	2006.
I. Kućanstvo		
A/	- broj članova obitelji	
	- broj zaposlenih u društvenom sektoru	
B/	- jeste li bili izbjeglica?	da/ne
	- kada ste se vratili?	god.
	- je li vam tko poginuo u ratu?	da/ne
	" ranjen "	da/ne
	" nestao "	da/ne
	" umro "	da/ne
C/	veličina kuća (m ²)	
	- imate li vodu u kući?	
	- imate li struju u kući?	
	- imate li radio?	
	" TV?	
	" bicikl?	
	" automobil?	
D/	- udaljenost od trgovine (km)	
	" škole	
	" ambulante	
	- jeste li putovali na odmor?	
	u kino?	
II. Gospodarstvo		
A/	- veličina štale (m ²)	
	" sjenika (m ²)	
B/	- broj konja	
	" goveda	
	" svinja	
	" ovaca	
	" koza	
	" peradi	
	" košnica pčela	
C/	- broj zaprežnih kola	
	" traktora	
	" priključaka	
	" motornih pila	
OPĆA OCJENA STANJA (od 1 do 5)		

POPIS STANOVNIŠTVA 2001. – SLIKA ETNIČKOG ČIŠĆENJA NA KORDUNU

Prije nego prijedemo na interpretaciju zvaničnih statističkih pokazatelja iz kojih se očitava etničko čišćenje Srba, moram istaknuti nekoliko činjenica.

Prvo, ovaj fenomen, koji je predmet međunarodnog Haškog suda kao «zločinački pothvat», u javnosti se negira i pored činjenice što je srpski korpus u Hrvatskoj reduciran na jednu trećinu, tj. od nekadašnjih 12% Srba u ukupnom stanovništvu, na sadašnjih nešto više od 4%.

Drugo, ratom 1991. do 1995. godine smanjene su sve nacionalne manjine na jednu trećinu, zbog razvijene ksenofobije do apsurdna – «drugi i drugačiji pakao».

Mora se konstatirati da je srpski korpus masakriran na više načina; prije svega gubitkom elite iz gradova putem oduzimanja stanarskog prava, pa se nitko od Srba ne vraća u gradove; nadalje, selektivnim povratkom srpskog stanovništva u ruralne zone, putem reducirane obnove seoskih naselja; zatim onemogućavanjem zapošljavanja, posebno u organima vlasti u lokalnoj upravi; recikliranjem mržnje, sofisticiranom diskriminacijom, primjenom uzurpativnog prava i neobnavljanjem kompletne razorene podloge ekonomije življenja – nastambi, gospodarskih objekata, institucija i drugih osnova života. U narednoj interpretaciji opsega i sadržaja etničkog čišćenja navest ćemo obilje primjera na nivou nekoliko lokalnih sredina.

Prvo što pada u oči iz pokazatelja popisa stanovništva 2001. je sveukupni pad stanovništva oba etniciteta (Srba i Hrvata) u provincijalnim toponimima. Ovaj pad je u ruralnim zonama, koje su bile poprište ratnog sukoba, mnogo značajniji, jer su obje sukobljene strane primjenjivale istu matricu rata za etničko čišćenje – zastrašivanje, maltretiranje, ubijanje, pljačku, razaranje i najzad progon drugih.

Zbog toga se osnovano tvrdi da je u Hrvatskoj bilo na djelu «najčistije etničko čišćenje koje je ikad igdje provedeno», jer ono je zahvatilo toponomastiku, onomastiku i katastar. Ukratko, ono se provodilo na principima kulturocida i ruralocida. Ništa nije bilo pošteđeno ni sveto. Što se tiče topo-

nima nižeg ranga, od takozvanih gravitacionih naselja, dakle, sela, selišta, zaseoka i usamljenih kuća, tu je apsurd etničkog čišćenja bez ostatka doveo do stanja «nenaseljenosti», odnosno do golemog broja potpunog «gašenja ognjišta». Dakle, nestanak naselja. To nazivam «crnim mrljama», jer je bez razloga uništavana Hrvatska i na hrvatskom tlu nadgradnja.

Naselja općine Slunj

Pored ovdje navedenih činjenica i brojnih empirijskih pokazatelja redukcije srpskog stanovništva u Hrvatskoj, još uvijek vlada tabu tema da nije bilo etničkog čišćenja. Da bi se uvjerali o promjenama i kretanju stanovništva po naseljima, prilažemo sljedeće dvije tabele. Jedna pod naslovom «Promjena u broju stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u općini Slunj u razdoblju 1991–2001. godine», a druga «Promjene u strukturi stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Slunj u razdoblju 1991–2001. godine». Ovo je prvo iskazivanje etničkog čišćenja po naseljima prema zvaničnim statističkim pokazateljima popisa stanovništva 2001. ZZSRH.

Uzimam kao primjer srpska naselja mog užeg zavičaja u općini Slunj. Slunj je u Drugom svjetskom ratu u većini svojih naselja imao goleme gubitke: preko 10.000 Srba, i po jednom izvoru preko 3.000 Hrvata (vidjeti pogl. III.). Srba je u slunjskom području 1991. godine u 96 popisnih krugova bilo 5.540, a 2001. godine registrirano je popisom samo 575, što znači samo 9,43% od stanja 1991. g. Međutim, što se tiče Hrvata, njih je 1991. godine bilo 12.091, a njihov broj je 2001. spao ispod polovice, tj. na 5.305 (43,9%), ali još uvijek visoko u strukturi stanovništva, tj. 87,02%. Dakle, obje skupine su doživjele značajan apsolutni pad, ali nesrazmjeran relativni pad u strukturi ukupnog stanovništva. Naravno, s naglaskom da su Srbi drastično nestali u golemom broju naselja. Da ilustriram, od 96 popisnih krugova popisom 2001. godine Srbi se javljaju samo u 21 naselju, ali u drastično reduciranom broju.

Ili drugi primjer, u četiri naselja: Donje Primišlje, Gornje Primišlje, Veļjunska Glina, Vranski Klanac, 2001. javljaju se samo Srbi kao stanovnici, međutim ponovnim napuštanjem naselja ili biološkim nestankom, njihov se broj smanjio na polovinu. U jednom od tih naselja (Donje Primišlje), od 2001. do 2006. godine samo umiranjem broj stanovnika se smanjio za 20, a

u posljednjih 6 mjeseci svaki mjesec umre po jedan stanovnik. To je razumljivo. To su ranije ranjene generacije iz Drugog svjetskog rata, sa 5 do 7 kroničnih bolesti, šokirani ratom 1991–1995. godine, razoreni porodično, ekonomski reducirani u osnovi življenja, sa smanjenim gabaritima i kvalitetama življenja, bez institucija i energenata, uvelike poremećenim biološkim satom pa pod permanentnim stresom ubrzano umiru na očigled.

Ovaj se proces vremenom ubrzava, zbog zakonitih procesa starenja već ionako ostarjele povratničke populacije. Povratak je inače skoro zaustavljen i javljaju se fenomeni novog rastakanja porodice zbog smrti, nemogućnosti zapošljavanja, odlaska u ponovno izbjeglištvo radi spajanja porodice, nemogućnosti dobijanja državljanstva nekih članova porodice, eventualno školovanja, udaje, liječenja i drugih problema. Naravno, tu se pojavljuje i nesigurnost i strah zbog pretrpljenih represivnih postupaka. Zbog toga se naseljenost Srba ili gašenje ognjišta radikalno ubrzava. Po jednoj znanstvenoj anketi od oko 42.000 do 50.000 povratnika, 15.000 je umrlo do zaključno 2004. godine (vidjeti poglavlje V). To znači da se strateški cilj etničkog čišćenja bez ostatka praktično ostvaruje, jer se povratak iznuđuje, pa se rafiniranim metodama, napose u lokalnim sredinama, neodrživost povratka gotovo najrigidnije provodi. To dovodi do tzv. «konačnog rješenja srpskog pitanja». Za to je najmarkantniji primjer Zakon o nacionalnim manjinama koji se ne primjenjuje, a s njime se s pravom maše da je koncipiran kao oblik najviših standarda.

Kod hrvatskih naselja stanje je uvelike drukčije, jer povratak ima druge prirodne, državne, kulturne i općelogičke intencije. Sva su naselja obnovljena, praktično do prvobitnog stanja, za sve one koji su se odlučili na povratak, ali i za Hrvate koloniste, dakle, žrtve iste matrice rata, stanje je sasvim drukčije. Oni su u tuđem dvorištu, puni neizvjesnosti i njihove se porodice stubokom i spontanitetom rastaču. Tragično je, ali je istinito, za Srbe nije napravljen ni jedan, ponavljam, ni jedan primjer tzv. pilot-projekta potpune obnove. Taj apsurd ima svoju logiku. Pa ipak, iako su neka hrvatska naselja obnovljena do višeg standarda nego što su ga imali prije rata, i unutar njihovih struktura nastupila je logika rastakanja porodice i u njima dolazi do deruralizacije. Naime, centralizacija zemlje i njena metropolizacija, neprovođenje održivog regionalnog razvoja po osnovama resursa i subvencija prinosa, unutar ruralnih zona dolazi do kompletne provincijalizacije. To više izgoni ruralne kontingente nego što ih metropola i gravitacioni urba-

ni centri privlače. To je fenomen koji zasluži posebno istraživanje, ali je momentalno izvan našeg interesa. Dakle, ove sredine više ne mogu privući mnoga zanimanja bez posebnih subvencija. Zbog te činjenice «novooslobođeni krajevi», što ja zovem novooslobođeni od ljudi, imaju nisku budžetsku potrošnju, insuficijenciju kadrova, institucija i najnižu logistiku, pa time i najnepovoljniju naseljenost po broju i strukturi stanovništva. To su prve posljedice etničkog čišćenja koje pogađaju cjelokupni demografski korpus, tim više što je negativni saldo prirasta iznimno visok, jer se u nekim sredinama godišnje smanjuje stanovništvo za jedan osrednji manji gradić. Zatim omjer aktivnih i izdržavanih, posebno umirovljenika, u užasnoj je disproporciji. Neki smatraju da će Hrvatskoj uskoro nedostajati oko milijun radnika da bi dosegla nekadašnju ravnotežu aktivnih i uzdržavanih. Empirijskim spoznajama utvrdio sam čudne apsurre. Mnogi Srbi, koji su ovdje rođeni, ne samo što ne mogu dobiti državljanstvo, nego čak ni privremeni boravak, iako to svojim znanjem, vitalitetom i potrebama traže i zaslužuju. Zbog tih činjenica ovaj kataklizmički redukcionizam stanovništva, mehaničkim putem nasiljem rata, s pravom smatram zločinom stoljeća, tim više što Srbi drže jednu trećinu zemljišnog katastra, koji je pretežitim dijelom danas kao značajn resurs izvan iskorištavanja.

Suptilnijom analizom strukturalnih odnosa stanovništva po nacionalitetima, te učešća minorizacije stanovništva po naseljima, dalo bi se iščitati brojne elemente strategije etničkog čišćenja koja se provodi prostom logikom trošenja vremena na održavanje postojećeg stanja pod svaku cijenu, stvaranja konteksta neodrživog povratka, degradacijom ljudi i prostora, sve u cilju da bi se apel «ne jedan Srbin manje, nego svi manje» izrečen u Saboru, bez zazora, čim prije ostvario. Najmarkantniji primjeri su za to najveći velikani iz srpskog korpusa i sudbina njihovih toponima, roditeljskih domova i gospodarskih posjeda i njihova neimarska ostavština (Nikola Tesla, Milutin Milanković).

Naselja općine Vojnić

Etničko čišćenje u naselju općine Vojnić uvelike se razlikuje od onoga u općini Slunj. Dok je ono u Slunju bilo temeljito i čisto bez ostatka, ovdje je radikalno provođenje etničkog čišćenja, iz više razloga, u praksi bilo one-

mogućeno. Dakle, Slunj je slučaj za sebe. Tamo su sela kao naselja mala, disperzna, na slaboj podlozi, oskudnijem zemljištu, sa slabijom infrastrukturom, manjim i slabijim institucijama i naravno iz toga razloga i slabijom opremljenošću gospodarstva. Ukratko rečeno, oskudnija u svemu. Zbog te stvarnosti ova naselja nisu bila predviđena za kolonizaciju Hrvata iz BiH, žrtava iste matrice rata. Zbog toga su osvetnici u ime nacije i države te vjere išli poput ekspedicionog korpusa. Sve su do temelja razarali da se Srbi ne vrate. Praktično, to znači kako je bojovnik osvetitelj programirao. Navodno je to bio slikar, povratnik iz Švicarske, koji je zahtijevao da ništa ne ostane za upotrebu. O njemu je snimljen film, dugo najavljivan. Dakle tu je osveta rata «spaljena zemlja», nasiljem, tiranijom jačeg, trijumfirala. Naselja su razarana po uzoru onih na području naselja Kistanja, oko Knina, Donjeg Lapca i nekih dijelova zapadne Slavonije. Do kraja je došla do izražaja tiranija jačeg. Naravno, iza toga je stajala neka vrsta klerofašizma, što je vidljivo po grafitima brojnih oblika stiliziranog U s križom u središtu. Taj isti sindrom imamo već kod kapitulacije starojugoslavenske vojske, da upravo u Slunju tzv. Mačekova zaštita ubija oko 20 vojnika i 2 generala. Već u prvim počecima NDH tamo dolazi do pokolja u Veljunu koji spada u prve i najokrutnije pokolje odmah iza onih u Gudovcu. Kasnije se javlja javno mokrenje po grobnici žrtava u Veljunu i mogli bismo koješta navesti na primjeru Slunja. Zato ga smatram slučajem.

U Vojniciu je stvar sasvim drukčija. Tamo je 1991. godine bilo relativno malo Hrvata, svega 116 ili 1,4% i 7.366 Srba ili 89,4%. Prema tome to je pretežito bila srpska općina. Iako ona spada u nerazvijene općine, po rangu zaostajanja među posljednje u RH, njezini se resursi uvelike razlikuju od onih u Slunju. Zbog toga ona ima neke prednosti u odnosu na privredne resurse Slunja, pa je bila predviđena za veću kolonizaciju Hrvata iz BiH. Tamo su bolje kvalitete zemljišta, bolja koncentracija naselja i stanovništva, bolji šumski pokrov, bolji vodni režim, pogodniji mikroklimati. Također su bolje saobraćajne veze, bolja i veća, pa time i značajnija, nadgradnja, dakle, ukratko bolje su i snažnije gospodarske osnove po svim elementima, uključujući opremljenost gospodarstva. Prije 70 godina većina zemljišta na tim prostorima bila je bonificirana tzv. prepjeskavanjem. Kako kraška ploča završava kod Krnjaka to su sva tla niže od toga prema Karlovcu, Vrginmostu i Sisku kvalitetnija od onih u Slunju. U pravilu svaki posjednik imao je više i bolje arabilne zemljišne površine u jednom komadu, nego oni u Slunju.

Tamo je mnogo ranije došlo do smjene volova konjima. Zbog toga je Vojnić bio poznat po dobrom konjogojstvu. Ne samo to nego i po opremi poljodjelskim sredstvima rada. Imali su ranije tzv. platoe, kola s gumenjacima, željezne plugove i brane sa željeznim klinovima. Naravno, kasnije su imali jače i bolje traktore jer na području Slunja samo rijetke površine se mogu orati traktorom. Osim toga, Vojnić leži bliže većim gravitacionim centrima za zapošljavanje viška radne snage iz poljoprivrede, dakle, Karlovcu, Sisku i Zagrebu. Bili su povezani željezničkom prugom. Imali su više obrazovanijih ljudi. Bilo im je razvijenije i raznovrsnije voćarstvo. Zaključno da kažem, procesi rurbanizacije u prigradskim naseljima koja su gravitirala prema gravitacionom centru bila su značajnija po svim unutarnjim sadržajima, posebno selu potrebnih institucija, od onih u Slunju. Imali su bolju naponsku mrežu, jače trafostanice, tamo se pojavio veći broj tzv. mješovitih gospodarstava, tj. radnika - seljaka, zbog saobraćajnih mogućnosti, a i subvencija prirode da se može lakše i brže, pa i bolje obrađivati poljoprivredne površine. Sve je to bio motiv da se dobar dio naseljene nadgradnje sačuva za kolonizaciju Hrvata iz BiH. Zbog toga je na ovo područje u razdoblju 1991–2001. useljeno 1.980 Hrvata. To će reći da je u ovoj srpskoj općini Hrvata bilo više od 17 puta nego 1991. godine.

Pošto sam bio u toku svih procesa etničkog čišćenja Srba, pa i kolonizacije Hrvata, pratio sam ove procese sa stajališta zaposjedanja gospodarskih osnova Srba i otežavanja njihovog povratka. Dakle, vršila se posedacija Hrvata bez da su Srbi bili deposedirani. Stvarani su sukobi žrtava i velike navijačke strasti tzv. integratora «sve je Hrvatsko». Bolja naselja, bolji objekti stanovanja, bolji gospodarski objekti licitacijama su dodjeljivani Hrvatima – kolonistima, budućim agitatorima nove hrvatske države. Naročito su to bili oni koji su imali neke jače i veće gabarite, zatim u naseljima sa boljim institucijama (krčme, škole, domovi, ambulante itd.). Kao ruralni sociolog vodio sam brojne razgovore s povratnicima s jedne, i koloniziranim žrtvama s druge strane. Mirio sam ih i uvjeravao ih da su žrtve iste matrice rata. Nažalost, uzalud. Imao sam nevolja, do životne ugroženosti, jer žrtve nisu izvlačile nikakvu pouku iz vlastitih nevolja. Naročito kad se uzme u obzir da se država digla iznad nevinih pojedinaca, da je ministar za etničko čišćenje, Radić, vršio tako strastvena uvjeravanja kao najstrastveniji profeta crkvenih propovijedi «sve je vaše, pa birajte» i tako se useljenici, novi Kordunaši, počele i ponašati.

Ponavljam, 1991. godine, u Vojniću je bilo samo 116 Hrvata, a kasnije je u njegova naselja kolonizirano 1.980. Tako je u 17 naselja sastav stanovništva uvećao prisutnost Hrvata za više od 17 puta (indeks 1706,99). U drugim naseljima ovi pokazatelji variraju kako slijedi: Brdo Utinsko povećanje broja Hrvata iznosi 8 puta; Bukovica Utinska 27 puta; Gejkovac 6 puta; Jurga 41 puta, Klokoč 14 puta, Ključar 10 puta, Krstinja 25 puta, Kupljensko 665 puta, Mandić selo 1,5 puta, Međeđak Utinski 7 puta, Mracelj 1 puta, Radonja 57 puta, Svinjica Krstinjska 3 puta, Široka Rijeka 14 puta, Vojišnica 86 puta, Vojnić 17 puta i Živković Kosa 17 puta. Ova kolonizacija Hrvata bila je kobna za svaku mogućnost povratka Srba jer je otežavana svim mogućim raspoloživim sredstvima na državnoj granici prilikom povratka, u lokalnim sredinama, administrativno, razbijanjem porodice i uzurpativnim pravnim normama useljenika. «Novi Kordunaši», koji su zaposjeli bolje posjede nego što su imali, bili su tako uvjereni da je to administrativnim aktom za svagda njihova svojina. Jedan Srbin – povratnik iz Švicarske, išao je tako daleko; kad nije mogao vratiti svoju svojinu, da je cjelokupni svoj posjed za života zavještao predsjedniku SAD. To iznosim više kao ilustraciju apsurdna otimanja svojine.

Kako je tekao pritisak međunarodne zajednice, a i izbjeglica, došlo je do izvjesnog povratka prognanih Srba ali otežanog, naravno, integriranja. Pritiskom nevladinog sektora, koji je iznimno dobro organiziran u Karlovcu, sporove se rješavalo teško, uporno i katkad uspješno. Zbog toga su neki članovi tog sektora zaslužili, a bili i predloženi, počasti i nagrade najvišeg ranga za izmirenje na ovim prostorima. U tabeli se to i vidi preko pokazatelja da je od ukupne mase prognanih došlo do skoro 50%-tnog povratka Srba. Drugo što u podacima pada u oči je da od 46 naselja ima u 8 naselja sa 100%-tnim srpskim stanovništvom. Ona su vidljiva u tabeli. Može se zaključiti da je nacionalni sastav stanovništva po naseljima znatno izmijenjen, uspjeh je integracije samo polovičan, što se ogleda i u stalnoj nestabilnosti vlasti u Vojniću.

Ovakve promjene nacionalne strukture stanovništva izazivaju stalne kolizije i nestabilnosti vlasti, ali se u nekim domenama smatra da je integracija jedne i druge skupine najbliže uravnoteženom odnosu, jer se s političkih osnova ovdje nastoji stvoriti ogledni prostor. Ide teško, ali donekle uspijeva – kažu seljaci. Bolje nego u mnogim drugim koloniziranim sredinama, naročito u onim gdje su razaranja bila kompletna i gdje je manji povratak Srba (okolina Zadra, Šibenika, Knina, Lapca, Gračaca i dr.).

Naselja općine Gvozd

Poznavajući prirodu rata 1991–1995. godine kao svjedok vremena «skamenim se» kao istraživač kad čujem da je ovaj rat «domovinski» klasični neostaljinizam, da je ovaj rat «imao dostojanstvo», da je «čist kao suza» i sl. Pa rat je sam po sebi zločin, a građanski je rat u svakom slučaju jedan od najgorih oblika ratova. To je još Cezar znao. Kaže se da svaki rat žrtve recenziraju. Kako je u ovom ratu etničko čišćenje bila naglašena komponenta, to je tiranija jačeg u datom trenutku činila svoje, dakle, činjene su opačine sukobljenih strana do najvećeg apsurdna, pa zato je osnovan međunarodni sud, jer smo se ponašali pretpovijesno, činili zločine do visine doseguća naše mašte.

Prvo treba reći da je gravitaciono središte, koje se danas zove Gvozd, prenominirano, ono se stoljećima prije zvalo Vrginmost. I danas tamo žive stanovnici koji se zovu Vрге. Ovo je jedan od 52 prenominirana toponima i to najveći naseljeni prenominirani toponim u Hrvatskoj. Prenominacijom toponima napada se identitet svega na prenominiranom prostoru: ljudi, životinja, stvari, katastarskih vrijednosti i svih drugih vrijednosti koje se kao resurs administrativno vode. Pokušaj da se to ispravi nije uspio jer «ciljevi rata trebaju da se ostvare» govore njegovi kovači.

Drugo Vrginmost, s okolnim naseljima, a sada Gvozd, spada u područje gdje se dogodio jedan od prvih najmonstruoznijih zločina u Drugom svjetskom ratu, jer su upravo njegovi stanovnici poklani u glinskoj crkvi. Zbog toga se upravo u ovim prostorima prije zvaničnog proglašenja ustanka, preko 19% žive sile pojavilo u organiziranom otporu, kao jedinstven primjer ratovanja za goli život. Od oko 1.100 ustaničkog stanovništva, samo 600 je uspjelo preživjeti rat. U poznatoj ofenzivi na Petrovu goru, početkom 1942. godine, nestalo je preko 2.000 stanovnika, a neki su dospjeli do logora u Norveškoj, 20 naselja spaljeno je do temelja i u cijeloj okolini Vrginmosta uništene su gotovo sve resursne osnove. To je jedino ratište NDH gdje je kvi-sling Pavelić u pratnji talijanskog diplomate i talijanskih okupacionih snaga izišao na bojište. E, sad kad pogledamo «domovinski», «dostojanstveni», «čist kao suza» rat i pogledamo demografsku sliku ovih prostora, onda se pitamo kako je moguć tabu etničkog čišćenja, jer ponavljam, žrtve i razoreni prostori svaki rat recenziraju. Zbog toga da bismo vidjeli kako to izgleda u stvarnosti po zvaničnim statistikama prilažemo također dvije tabele istoi-

menog naslova, ali za naselja općine Vrginmost odnosno sada Gvozd.

Prvo što pada u oči je golem pad stanovništva oba etniciteta na području općine Gvozd. Ono je od nekad 15.772 smanjeno na svega 3.693 stanovnika. Dakle, doseglo je nešto više od svoje trećine. Hrvatsko je stanovništvo od 1991. godine, kada je iznosilo 4.943 stanovnika spalo na 1.500, a Srpsko od 11.729 na svega 2.193. Pošto su obje strane po istoj matrici vršile etničko čišćenje onda se vidi rezultanta. Prisutnost Hrvata nestala je u približno polovini naselja (17), a Srbi su nestali u 7 naselja. No ta naselja nisu bila tako velika, osim 2, koja se mogu smatrati kao osrednja naselja: to je Bukovica gdje je bilo 79 srpskih stanovnika i Trepča koja je imala 121 srpskog stanovnika. Dakle, gospodo «državotvorci», oba su etniciteta žrtve građanske strane rata koji im je samo zbog etniciteta, uzimao ili razarao zavičaj. Prema tome, upitno je dostojanstvo i čistoća rata.

Drugi fenomen koji pada u oči iz tabela su strukturalne promjene. Npr. Hrvati se javljaju 2001. godine u svakom trećem naselju, pa i u onim gdje ih ranije nije bilo. To su ratni kolonisti. U Boviću njihov se broj u razdoblju 1991/2001. povećao za 18 puta, u Crevarskoj Strani za preko 20 puta, u Donjoj Čemernici za oko 30 puta, Gornjoj Čemernici za 50 puta, u gravitacionom središtu Gvozd za 21 puta, u Kozarcu 48 puta, Perni za 38 puta, Podgorju 30 puta, Slavskom Polju za oko 5 puta i Topuskom, također gravitaciono središte, za oko 1,5 puta. Oduzimanjem stanarskog prava Srbe posebno pogađa, jer u povratničkoj masi ostaju bez stručnjaka, bez kadrova, to će reći elite, i naravno time uslužnih institucija. Kako je riječ o malim i subminimalnim seoskim naseljima s umanjenim povratkom, selektivnim odbijanjem državljanstva, useljavanjem Hrvata iz BiH, povratak Srba postaje neodrživ.

Zaključujući ovu analizu treba konstatirati, kao prvo, da je demografski korpus oba nacionaliteta, uključujući i žrtve doseljenih, u potpunom rastakanju; s jedne strane došlo je do demografskog sloma, a s druge do razaranja (socijalno, ekonomsko, kulturno i društveno) porodice kao primarne grupe.

Drugo, resursi su razoreni ili prepušteni degradaciji prirodnih procesa kalanja. Stanovništvo je isključivo, živi kao reducirane grupe. Srpsko stanovništvo je reducirano u izolate i živi kao ostaci ostataka. Ostali su bez sredstava, bez elite, bez institucija. Najmarkantniji su zato gravitacioni toponimi Topusko i Gvozd. U oba su bili većinsko stanovništvo, danas je

obratno. I oni koji su se vratili, žive u slabijim logističkim osnovama i nižeg su standarda, a i nepovoljnije su polnodobne, pa i obrazovne strukture. U srpskim naseljima praktično ničeg nema što je nekad bilo. Nema npr. sjetve i žetve nego u iznimnim slučajevima. Nema stočnih stada, ispaše ni stajskog uzgoja. Samo rijetki stoku imaju. Nema laveža pasa, moba, sjela, prela, svadbi, osim ukopa. Nema crkava i crkvenog praznikovanja. Nema poznatih stočnih sajмова, kirijaša i prevoznika kao što je nekad bilo. Nema đaka putnika, a i saobraćaj je do apsurdna reduciran. Na putu se susretne samo po koji starac ili starica, ako kreće do oskudnih trgovina. Ni pravoslavna groblja nisu pošteđena. Ako jesu onda su slabo održavana, što smatram golemom kršćanskom i civilizacijskom sramotom. Nema institucija, škola, krčama, domova, skladišta, biblioteka. Bibliotečni fondovi, naročito školski, do temelja su uništeni. A dobar dio bibliotečnog fonda poznate Narodne biblioteke, ili one «Petrova gora», završio je u «rudniku», kako se zove deponij smeća. Sva je memorija antifašizma do temelja uništena, spomenici, ploče, biste, čak i poznati muzej ZAVNOH-a u Topuskom gdje je nestalo rijetko svjedočanstvo, materijali Kongresa kulturnih radnika, rukopisi Nazora, Gorana Kovačića, Muralno rješenje na trebeaciju poznatih slikara Murtića i Price, itd. Demoliran je i velebnii spomenik legende Petrova gora, veličanstveno djelo najvećeg skulptora Vojina Bakića. Dakle, to su sela koja ni po čemu više nisu kordunska seoska naselja.

Ipak najtragičnije je što nema ljudi kako ih je nekad bilo i svi su izgledi da ih nikad iz nekadašnjih porodičnih osnova ovdje neće ni biti. Sve je na ovim prostorima zaustavljeno kao da su vrijeme i povijest stali. To zovem «pusto tursko na hrvatski način». A područje se zove «novooslobođeni teritorij», a ja ga kao ruralni sociolog zovem «oslobođen od ljudi – građana Hrvatske».

Da ilustriram, kakve su sve nevolje na ovom području.

Za vrijeme regularnih izbora potkraj 2007. g., često sam dobivao stereotipna pitanja na zborovima: «Jesu li ovi «srpski predstavnici u vlasti» uopće ljudi, antifašisti, potomci antifašista i videli ovo zlo u kojem se nalazimo?»

Odgovarao bih nevoljko: «Oni su sve to i nisu». Nije svatko čovjek tko se tako zove. Jer za to zanimanje rijetki žele da šegrtuju. Naglašavao sam da su oni prije svega političari, što znači neodgovorni ljudi, jer politiku stavljaju iznad ljudi, njihovih interesa i koristi. Oni svoj osobni interes dižu iznad općeg. Oni su, dakle, klijenti – partneri klijentelističke vlasti. I kad su u pro-

turječnosti, ono što vide, oportunistom previđaju, što čuju, istovremeno prečuju. Međutim, što mogu grabe objeručke: moć, pare, prestiž. Zakonom, kao dio kvote, izbor im je zagarantiran. Od svega što znaju ne znaju ili neće da znaju kako narod živi? Svaki moralni čin im je stran. Pamтите, oni su glasali za Glavašev imunitet iz «humanitarnih» razloga. Pupovac je glasao za Hrvatski državni Sabor – naziv iz NDH – pazite sad! da bi Srbe sačuvao u Ustavu, a kasnije ih nije uspio registrirati ni kao višestoljetnu autohtonu etničku skupinu, glasali su za priznanje Kosova – države iako je to nelegitiman i nelegalan čin. Dakle, oni su dosegli političko čudo, politiku kao moguće, dakle postali su «šverceri vlastitog života». To prokletstvo potvrđuje da narod ima onu vlast koju zaslužuje.

Zaključno za ovu analizu, čija je podloga statistika etničkog čišćenja, nažalost bez drugih pokazatelja razorenosti nadgradnje i institucija konstatiram: da je rat svojim tragičnim posljedicama mnogim domicilnim Hrvatima i Srbima razorio demografsko stablo i zavičaj. Međutim, to isto je učinio i koloniziranim Hrvatima iz BiH.

Zatim je poremetio etničku i vlasničku strukturu logikom bespravlja: «zavadi, pa vladaj».

- Narušavanjem polnodobne i obrazovne strukture udario je temelje rastakanja porodice i razbijanja sinkrezijske seljačkog gospodarstva i domaćinstva.
- Razaranjem ionako oskudnog sekundarnog i tercijarnog sektora, onemogućena je zaposlenost izvan poljoprivrede.
- Opljačkani resursi, inventar i stočni fond, potpuno je onemogućio održivi razvoj poljoprivredne djelatnosti. Dakle, stanovništvo je dovedeno u skrbničko-ovisnički položaj.

Sve je determinirano stanjem neodrživog povratka, zanemarenosti planifikacije i investicija. Ljudi su prepušteni sami sebi u korist stihije kao najgoreg oblika tiranije. Time priroda u ovom entropijskom stanju proste vegetacije čini svoje nad ljudima i prostorom.

Najkraće rečeno, svi empirijski indikatori povijesno upućuju na zaključak da je Kordun geostrateški poligon smrti i progona, negacije i zaborava. Tamo žive, očito, «suvišni ljudi na suvišnom hrvatskom prostoru». Sve je podređeno perfidnom «kupovanju vremena» u kojem elita vlasti vođena idejom nacionalne države, želi da «Srbi nestanu». Zbog te činjenice niti metropola (Zagreb), niti veći gravitacioni centri (Karlovac i Sisak), niti podu-

zetni pojedinci ni iz jednog sektora ne nalaze interes za investicije razvojnog karaktera. Taj «višak ljudi i prostora» apsurd je negacije vlastitog prostora i ljudi. To što može integralni nacionalizam, uključujući građansku stranu rata sa svim posljedicama, dokazuje pandemična mržnja i osveta ljudima i prostoru na vlastitu štetu. Dovoljno je navesti činjenicu da se, nakon 18 godina od početka ratnog zločina, s glavnog trga urliče nekažnjeno: «Ubij, ubij Srbina!» A iza toga zločina stoji crkva, akademici i intelektualci raznih profila zanimanja. Hrvatska se zakonima treba deustažirati, jer se ni Njemačka bez zakona nije mogla osloboditi naciofašizma.

Statistički prilog

Tablica 1						
Promjene u broju stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Gvozd* u razdoblju 1991.–2001. god.						
Općina/Naselje	1991 Hrvati	2001 Hrvati	Indeks 1991/2001	1991 Srbi	2001 Srbi	Indeks 1991/2001
Gvozd	4.043	1.500	37,10	11.729	2.193	18,70
Batinova Kosa	5	4	80,00	149	33	22,15
Blatuša	0	46	0,00	547	229	41,86
Bović	3	56	1866,67	304	86	28,29
Brnjavac	0	5	0,00	208	82	39,42
Bukovica	1	0	0,00	79	0	0,00
Crevarska Strana	5	101	2020,00	404	148	36,63
Čremušnica	25	17	68,00	361	68	18,84
Crna Draga	284	180	63,38	0	0	0,00
Crni Potok	6	0	0,00	292	90	30,82
Desni Štefanki	453	352	77,70	3	0	0,00
Desno Sredičko	277	228	82,31	0	0	0,00
Donja Čemernica	3	89	2966,67	427	106	24,82
Dugo Selo Lasinjsko	5	0	0,00	351	56	15,95
Golinja	71	23	32,39	198	40	20,20
Gornja Čemernica	2	100	5000,00	426	129	30,28
Gornja Trstenica	1	5	500,00	296	95	32,09
Gredani	541	417	77,08	160	25	15,63
Hrvatsko selo	520	330	63,46	21	0	0,00
Katinovac	2	4	200,00	310	78	25,16
Gvozd	47	986	2097,87	1403	287	20,46
Kirin	1	0	0,00	316	55	17,41
Kozarac	1	48	4800,00	273	116	42,49
Lasinja	516	563	109,11	6	0	0,00

Tablica 1

Promjene u broju stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Gvozd* u razdoblju 1991.–2001. god.

Općina/Naselje	1991 Hrvati	2001 Hrvati	Indeks 1991/2001	1991 Srbi	2001 Srbi	Indeks 1991/2001
Mala Vranovina	1	0	0,00	71	0	0,00
Malička	1	0	0,00	126	47	37,30
Novo selo lasinjsko	80	93	116,25	8	0	0,00
Ostrožin	3	0	0,00	373	64	17,16
Pecka	1	0	0,00	233	43	18,45
Perna	1	38	3800,00	451	155	34,37
Pješčanica	3	5	166,67	651	215	33,03
Podgorje	2	60	3000,00	270	114	42,22
Ponikvari	353	340	96,32	324	55	16,98
Slavsko Polje	8	43	537,50	698	329	47,13
Staro selo Topusko	119	80	67,23	274	106	38,69
Stipan	5	0	0,00	201	39	19,40
Šljivovac	0	0	0,00	167	33	19,76
Topusko	415	567	136,63	1014	164	16,17
Trepča	0	0	0,00	121	0	0,00
Velika Vranovina	281	173	61,57	8	4	50,00
Vorkapić	1	0	0,00	205	35	17,07

*Bivša općina Vrgin Most

Tablica 2

Promjene u broju stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Vojnić u razdoblju 1991.–2001. god.

Općina/Naselje	1991 Hrvati	2001 Hrvati	Indeks 1991/2001	1991 Srbi	2001 Srbi	Indeks 1991/2001
Vojnić	116	1.980	1706,90	7.366	2.747	37,29
Brdo Utinjsko	2	16	800,00	184	107	58,15
Bukovica Utinjska	2	54	2700,00	190	82	43,16
Donja Brusovača	0	4	0,00	190	96	50,53
Dunjak	0	0	0,00	136	48	35,29
Džaperovac	0	0	0,00	76	11	14,47
Gačeša Selo	0	0	0,00	108	43	39,81
Gejkovac	1	6	600,00	133	54	40,60
Gornja Brusovača	1	0	0,00	67	39	58,21
Jagrovac	0	0	0,00	113	12	10,62
Johovo	1	0	0,00	87	24	27,59
Jurga	1	41	4100,00	135	121	89,63
Kartalije	0	0	0,00	90	58	64,44
Kestenovac	0	0	0,00	79	20	25,32
Klokoč	1	14	1400,00	325	54	16,62

Tablica 2

Promjene u broju stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Vojnić u razdoblju 1991.–2001. god.

Općina/Naselje	1991 Hrvati	2001 Hrvati	Indeks 1991/2001	1991 Srbi	2001 Srbi	Indeks 1991/2001
Klupica	0	0	0,00	46	11	23,91
Ključar	1	10	1000,00	117	88	75,21
Knežević Kosa	0	68	0,00	171	66	38,60
Kokirevo	0	4	0,00	110	68	61,82
Kolarić	0	133	0,00	240	90	37,50
Krivaja Vojnička	0	0	0,00	56	35	62,50
Krstinja	2	5	250,00	157	93	59,24
Kupljensko	2	133	6650,00	506	190	37,55
Kusaja	0	0	0,00	170	40	23,53
Lipovac Krstinjski	0	0	0,00	51	0	0,00
Lisine	0	0	0,00	64	27	42,19
Loskunja	0	30	0,00	99	40	40,40
Malešević Selo	0	0	0,00	69	60	86,96
Mandić Selo	19	29	152,63	95	60	63,16
Mededak Utinjski	0	0	0,00	108	84	77,78
Miholjsko	2	14	700,00	295	76	25,76
Mracelj	11	11	100,00	72	8	11,11
Mračaj Krstinjski	0	0	0,00	30	0	0,00
Petrova Poljana	0	0	0,00	45	14	31,11
Podsedlo	0	0	0,00	140	79	56,43
Prisjeka	0	0	0,00	87	29	33,33
Radmanovac	0	0	0,00	72	24	33,33
Radonja	1	57	5700,00	161	75	46,58
Rajić Brdo	0	0	0,00	147	45	30,61
Selakova Poljana	0	0	0,00	9	0	0,00
Svinica Krstinjska	7	21	300,00	221	56	25,34
Široka Rijeka	1	14	1400,00	147	41	27,89
Štakorovica	0	0	0,00	49	6	12,24
Utinja Vrelo	1	0	0,00	68	16	23,53
Vojišnica	4	346	8650,00	618	212	34,30
Vojnić	51	872	1709,80	1056	254	24,05
Živković Kosa	5	89	1780,00	177	74	41,81

Tablica 3

Promjene u broju stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Slunj u razdoblju 1991.–2001. god.

Općina/Naselje	1991 Hrvati	2001 Hrvati	Indeks 1991/2001	1991 Srbi	2001 Srbi	Indeks 1991/2001
Slunj	12.091	5.305	43,88	5.540	575	10,38
Batnoga	308	122	39,61	157	0	0,00
Bogovolja	72	9	12,50	74	6	8,11
Bročanac	15	6	40,00	152	0	0,00
Bukovac Perjasički	0	0	0,00	26	0	0,00
Cetingrad	655	328	50,08	195	0	0,00
Cetinski Varoš	397	50	12,59	20	0	0,00
Crno Vrelo	4	0	0,00	130	0	0,00
Cvijanović Brdo	6	0	0,00	298	0	0,00
Cvitović	904	348	38,50	2	0	0,00
Donja Visočka	0	0	0,00	29	12	41,38
Donje Primišlje	1	0	0,00	179	36	20,11
Donji Furjan	452	111	24,56	76	0	0,00
Donji Lađevac	431	83	19,26	2	0	0,00
Donji Nikšić	903	241	26,69	3	0	0,00
Donji Poloj	0	0	0,00	31	16	51,61
Drežnik Grad	686	363	52,92	120	0	0,00
Đurin Potok	148	72	48,65	1	0	0,00
Glinica	64	42	65,63	51	25	49,02
Gnojnice	222	47	21,17	12	0	0,00
Gojkovac	26	4	15,38	147	16	10,88
Gornja Močila	1	0	0,00	38	0	0,00
Gornja Visočka	0	0	0,00	28	0	0,00
Gornje Primišlje	33	11	33,33	369	7	1,90
Gornji Kremen	633	91	14,38	131	0	0,00
Gornji Lađevac	546	74	13,55	3	0	0,00
Gornji Popovac	445	181	40,67	1	0	0,00
Grabovac Drežnički	74	211	285,14	121	0	0,00
Hrvatski Blagaj	118	30	25,42	0	7	0,00
Klanac Perjasički	2	5	250,00	43	8	18,60
Komesarac	239	76	31,80	13	0	0,00
Kordunski Ljeskovac	3	0	0,00	305	0	0,00
Korita Rakovička	87	19	21,84	0	0	0,00
Kruškovača	400	107	26,75	8	0	0,00
Kuzma Perjasička	0	0	0,00	42	22	52,38
Lipovača Drežnička	222	188	84,68	44	0	0,00
Maljevac	35	49	140,00	226	20	8,85
Mašvina	29	0	0,00	110	0	0,00
Nova Kršlja	72	71	98,61	157	0	0,00

Tablica 3

Promjene u broju stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Slunj u razdoblju 1991.–2001. god.

Općina/Naselje	1991 Hrvati	2001 Hrvati	Indeks 1991/2001	1991 Srbi	2001 Srbi	Indeks 1991/2001
Podmelnica	817	235	28,76	243	0	0,00
Ponor	159	123	77,36	0	0	0,00
Rakovica	888	339	38,18	71	0	0,00
Rušeвица	48	30	62,50	245	29	11,84
Sadilovac	9	0	0,00	67	0	0,00
Selište Drezničko	633	318	50,24	14	0	0,00
Slunj	1.149	1.565	136,21	582	114	19,59
Šlivnjak	2	0	0,00	222	43	19,37
Tatar Varoš	213	153	71,83	41	12	29,27
Točak	1	11	1100,00	144	33	22,92
Tržić Primišljanski	0	0	0,00	67	17	25,37
Veljun	14	10	71,43	429	87	20,28
Zagorje	1	0	0,00	71	0	0,00

Tablica 4

Promjene u strukturi stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Gvozd u razdoblju 1991.–2001.

Općina/Naselje	Struktura 1991 (%)		Struktura 2001 (%)	
	Hrvati	Srbi	Hrvati	Srbi
Gvozd	24,36%	70,66%	39,69%	58,03%
Batinova Kosa	3,14%	93,71%	10,81%	89,19%
Blatuša	0,00%	98,03%	16,14%	80,35%
Bović	0,96%	97,12%	37,33%	57,33%
Brnjavac	0,00%	96,30%	5,75%	94,25%
Bukovica	1,23%	97,53%	0,00%	0,00%
Crevarska Strana	1,18%	95,06%	38,55%	56,49%
Čremušnica	6,41%	92,56%	20,00%	80,00%
Crna Draga	97,59%	0,00%	100,00%	0,00%
Crni Potok	1,59%	77,45%	0,00%	50,56%
Desni Štefanki	94,18%	0,62%	98,60%	0,00%
Desno Sredičko	98,93%	0,00%	100,00%	0,00%
Donja Čemernica	0,67%	94,68%	44,72%	53,27%
Dugo Selo Lasinjsko	1,30%	91,17%	0,00%	87,50%
Golinja	26,30%	73,33%	35,38%	61,54%
Gornja Čemernica	0,46%	97,48%	43,10%	55,60%
Gornja Trstenica	0,33%	99,00%	4,90%	93,14%
Gredani	72,62%	21,48%	93,71%	5,62%
Hrvatsko Selo	94,55%	3,82%	99,10%	0,00%
Katinovac	0,57%	88,83%	3,51%	68,42%

Tablica 4

Promjene u strukturi stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Gvozd u razdoblju 1991.–2001.

Općina/Naselje	Struktura 1991 (%)		Struktura 2001 (%)	
	Hrvati	Srbi	Hrvati	Srbi
Gvozd	2,99%	89,36%	75,67%	22,03%
Kirin	0,31%	98,75%	0,00%	98,21%
Kozarac	0,34%	93,81%	28,92%	69,88%
Lasinja	93,82%	1,09%	97,24%	0,00%
Mala Vranovina	1,37%	97,26%	0,00%	0,00%
Malička	0,78%	97,67%	0,00%	97,92%
Novo Selo Lasinjsko	87,91%	8,79%	100,00%	0,00%
Ostrožin	0,76%	94,91%	0,00%	100,00%
Pecka	0,42%	98,31%	0,00%	100,00%
Perna	0,21%	95,75%	18,63%	75,98%
Pješčanica	0,45%	98,49%	2,25%	96,85%
Podgorje	0,71%	95,41%	33,71%	64,04%
Ponikvari	49,58%	45,51%	84,16%	13,61%
Slavsko Polje	1,06%	92,82%	11,47%	87,73%
Staro Selo Topusko	29,60%	68,16%	41,88%	55,50%
Stipan	2,19%	88,16%	0,00%	95,12%
Šljivovac	0,00%	98,82%	0,00%	100,00%
Topusko	26,15%	63,89%	71,05%	20,55%
Trepča	0,00%	99,18%	0,00%	0,00%
Velika Vranovina	95,58%	2,72%	96,11%	2,22%
Vorkapić	0,48%	99,03%	0,00%	100,00%

*Zbrojevi postotaka ne iznose 100,00 jer su izostavljene kategorije «neopredjeljeni» i «nepoznato».

Tablica 5

Promjene u strukturi stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Vojnić u razdoblju 1991.–2001.

Općina/Naselje	Struktura 1991 (%)		Struktura 2001 (%)	
	Hrvati	Srbi	Hrvati	Srbi
Vojnić	1,41%	89,44%	36,03%	49,99%
Brdo Utinjsko	1,04%	95,34%	12,70%	84,92%
Bukovica Utinjska	0,99%	93,60%	37,50%	56,94%
Donja Brusovača	0,00%	89,62%	3,45%	82,76%
Dunjak	0,00%	98,55%	0,00%	97,96%
Džaperovac	0,00%	98,70%	0,00%	100,00%
Gačeša Selo	0,00%	97,30%	0,00%	100,00%
Gejkovac	0,43%	57,83%	2,84%	25,59%
Gornja Brusovača	1,41%	94,37%	0,00%	95,12%
Jagrovac	0,00%	95,76%	0,00%	75,00%

Tablica 5

Promjene u strukturi stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Vojnić u razdoblju 1991.–2001.

Općina/Naselje	Struktura 1991 (%)		Struktura 2001 (%)	
	Hrvati	Srbi	Hrvati	Srbi
Johovo	1,14%	98,86%	0,00%	100,00%
Jurga	0,71%	95,74%	24,12%	71,18%
Kartalije	0,00%	100,00%	0,00%	92,06%
Kestenovac	0,00%	100,00%	0,00%	90,91%
Klokoč	0,30%	97,89%	20,29%	78,26%
Klupica	0,00%	95,83%	0,00%	100,00%
Ključar	0,83%	97,50%	9,90%	87,13%
Knežević Kosa	0,00%	99,42%	50,37%	48,89%
Kokirevo	0,00%	99,10%	5,56%	94,44%
Kolarić	0,00%	96,00%	58,08%	39,30%
Krivaja Vojnička	0,00%	98,25%	0,00%	97,22%
Krstinja	1,20%	94,58%	5,05%	93,94%
Kupljensko	0,39%	97,68%	39,82%	56,89%
Kusaja	0,00%	99,42%	0,00%	97,56%
Lipovac Krstinjski	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%
Lisine	0,00%	100,00%	0,00%	100,00%
Loskunja	0,00%	91,67%	39,47%	52,63%
Malešević Selo	0,00%	100,00%	0,00%	84,51%
Mandić Selo	14,18%	70,90%	30,85%	63,83%
Mededak Utinjski	0,00%	95,58%	0,00%	100,00%
Miholjsko	0,67%	98,99%	15,22%	82,61%
Mracelj	6,32%	41,38%	6,83%	4,97%
Mračaj Krstinjski	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%
Petrova Poljana	0,00%	97,83%	0,00%	100,00%
Podsedlo	0,00%	93,96%	0,00%	89,77%
Prisjeka	0,00%	96,67%	0,00%	100,00%
Radmanovac	0,00%	100,00%	0,00%	100,00%
Radonja	0,61%	97,58%	42,86%	56,39%
Rajić Brdo	0,00%	99,32%	0,00%	100,00%
Selakova Poljana	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%
Svinica Krstinjska	1,56%	49,33%	6,52%	17,39%
Široka Rijeka	0,51%	74,62%	11,11%	32,54%
Štakorovica	0,00%	92,45%	0,00%	33,33%
Utinja Vrelo	1,25%	85,00%	0,00%	64,00%
Vojišnica	0,63%	97,17%	61,24%	37,52%
Vojnić	4,24%	87,71%	75,43%	21,97%
Živković Kosa	2,48%	87,62%	54,27%	45,12%

Tablica 6

Promjene u strukturi stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Slunj u razdoblju 1991.–2001.

Općina/Naselje	Struktura 1991 (%)		Struktura 2001 (%)	
	Hrvati	Srbi	Hrvati	Srbi
Slunj	63,76%	29,22%	87,02%	9,43%
Batnoga	64,03%	32,64%	95,31%	0,00%
Bogovolja	19,35%	19,89%	4,39%	2,93%
Bročanac	8,57%	86,86%	0,00%	0,00%
Bukovac Perjasički	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%
Cetingrad	71,98%	21,43%	93,45%	0,00%
Cetinski Varoš	90,02%	4,54%	87,72%	0,00%
Crno Vrelo	2,92%	94,89%	0,00%	0,00%
Cvijanović Brdo	1,93%	95,82%	0,00%	0,00%
Cvitović	97,31%	0,22%	96,13%	0,00%
Donja Visočka	0,00%	100,00%	0,00%	100,00%
Donje Primišlje	0,55%	97,81%	0,00%	100,00%
Donji Furjan	96,17%	16,17%	94,87%	0,00%
Donji Lađevac	96,85%	0,45%	97,65%	0,00%
Donji Nikšić	98,15%	0,33%	99,18%	0,00%
Donji Poloj	0,00%	96,88%	0,00%	94,12%
Drežnik Grad	82,65%	14,46%	91,44%	0,00%
Đurin Potok	85,06%	0,57%	97,30%	0,00%
Glinica	52,03%	41,46%	62,69%	37,31%
Gnojnice	92,89%	5,02%	100,00%	0,00%
Gojkovac	14,13%	79,89%	20,00%	80,00%
Gornja Močila	2,56%	97,44%	0,00%	0,00%
Gornja Visočka	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%
Gornje Primišlje	7,89%	88,28%	61,11%	38,89%
Gornji Kremen	79,13%	16,38%	100,00%	0,00%
Gornji Lađevac	97,33%	0,53%	0,00%	0,00%
Gornji Popovac	98,23%	0,22%	0,00%	0,00%
Grabovac Drežnički	35,41%	57,89%	0,00%	0,00%
Hrvatski Blagaj	92,19%	0,00%	78,95%	18,42%
Klanac Perjasički	4,00%	86,00%	38,46%	61,54%
Komesarac	77,60%	4,22%	41,76%	0,00%
Kordunski Ljeskovac	0,95%	96,52%	0,00%	0,00%
Korita Rakovička	100,00%	0,00%	0,00%	0,00%
Kruškovača	95,47%	1,91%	99,07%	0,00%
Kuzma Perjasička	0,00%	100,00%	0,00%	95,65%
Lipovača Drežnička	83,15%	16,48%	96,41%	0,00%
Maljevac	9,02%	58,25%	32,89%	13,42%
Mašvina	15,18%	57,59%	0,00%	0,00%
Nova Kršlja	28,69%	62,55%	0,00%	0,00%

Tablica 6

Promjene u strukturi stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u naseljima općine Slunj u razdoblju 1991.–2001.

Općina/Naselje	Struktura 1991 (%)		Struktura 2001 (%)	
	Hrvati	Srbi	Hrvati	Srbi
Podmelnica	72,43%	21,54%	98,74%	0,00%
Ponor	100,00%	0,00%	100,00%	0,00%
Rakovica	87,75%	7,02%	95,22%	0,00%
Ruševica	16,11%	82,21%	46,15%	44,62%
Sadilovac	10,98%	81,71%	0,00%	0,00%
Selište Drežničko	97,53%	2,16%	91,38%	0,00%
Slunj	56,71%	28,73%	88,12%	6,42%
Šlivnjak	0,87%	96,94%	0,00%	95,56%
Tatar Varoš	81,30%	15,65%	91,62%	7,19%
Točak	0,68%	97,96%	18,33%	55,00%
Tržić Primišljanski	0,00%	97,10%	0,00%	68,00%
Veljun	3,02%	92,66%	8,77%	76,32%
Zagorje	1,39%	98,61%	0,00%	0,00%

PROJEKAT ISTRAŽIVANJA STANJA PRAVOSLAVNIH GROBLJA U REPUBLICI HRVATSKOJ (idejna skica)

Istraživajući posljedice rata 1991–1995. godine u prostorima srpskih seoskih naselja u Republici Hrvatskoj uočio sam morbidno stanje pravoslavnih groblja. Osobito onih koja su etničkim čišćenjem i «osvetom nacije» bila predmet namjernih razaranja. U tim razaranjima ima pravih vandalizama do apsurdna. Ne samo da su razbijeni spomenici, ograde, ukrasi, slike, vaze, itd. nego su i minirani grobovi, mrtvačnice, ograde i pristupni putevi.

U pravilu gdje je prognozirano sve stanovništvo, groblja su nezaštićena, neodržavana i služe kao ispasišta stoke. Najčešće su tako zakorovljena da su neprepoznatljiva kao groblja. To je takvo stanje da se može smatrati golemom kršćanskom i civilizacijskom sramotom. Sanacija ovog problema ne može se razriješiti bez posebnih istraživanja.

Poznato je da su groblja kultno mjesto okupljanja. Kaže se da se narodi i civilizacije «Svijaju (se) oko grobova svojih mrtvih». Dakle, «mi stojimo na ramenima prethodnih generacija i bdijemo nad njihovim grobovima». Uostalom o životu nekih nestalih civilizacija znamo samo po grobovima.

Letimični uvid u stanje pravoslavnih groblja, kao kršćanske i civilizacijske sramote, što ponovno naglašavam, mora se, radi sanacije ostvariti samo posebnim istraživanjem. Jer tamo gdje nisu namjerno razorena groblja, ali je prognozirano cijelo stanovništvo, groblja su prepuštena stihiji prirodne degradacije, odnosno zakorovljenja.

Usputno napominjem da su u nekim zemljama grobovi i groblja svjetske znamenitosti i turistička meka. Na primjer: Piramide, Luksor, zatim groblja Maja i Asteka. Zatim razne mogile i nekropole u različitim dijelovima svijeta. Zatim su poznata groblja povijesnih bitaka: Troje, Kartage, Termopila, kod Petrovgrada, Staljingrada, Kurdska, otvaranje drugog fronta, kod Okinave, El-Alajmena i brojna druga. Nije zanemariti ni čuvene bitke i na moru («plave grobnice»).

Najpoznatije su ipak one masovne grobnice uz koncentracione logore.

Od tih u nas posebno su poznate Jasenovac i Jadovno.

Mnogima su poznati čuveni stihovi Jove Zmaja Jovanovića, «Svetli grobovi»: «Bejaste li, braćo moja mlada, da l' bejaste vi na groblju kada? Aj, na groblju, na golemu! – Ta uvek smo mi na njemu. Groblje j' zemlja kôm se hodi; Groblje j' voda kôm se brodi; Groblje – vrti i gradine; Groblje – brda i doline, Svaka stopa: Grob do groba. Groblje j' spomen doba svijju; Groblje – knjige što se štiju; Povesnica svih zemalja, Starostavnik carâ, kraljâ, I čitujla viših slika – Izabranika, mučenika, Od početka pamtiveka. Sve j' to groblje – Al' je i kolevka. ... Kroz vekove, kroz maglinu, Ded unuku, otac sinu, Borac borcu dovikivo: Gdje ja stadoh – ti ćeš poći!» «što ne mogoh – ti ćeš moći!» «Kud je nisam – ti ćeš doći!» «Što ja počeh – ti produži!» « Još smo dužni – ti oduži!» To su zbori, to su glasi, Kojima se prošlost krasí, Što prodiru kroz svet mračni Sa grobova onih zračni' Spajajući gromkim jekom, I božanskom silom nekom, Spajajući vek sa vekom – I čoveka sa čovekom.» (Jova Jovanović Zmaj, «Poezija» izdavač «Veselin Masleša» Sarajevo, 1975., str. 95 i 97).

Prije nekoliko godina Francuzi su slavili rođenje milijarditog Francuza. Na to ima je kontroverzni filozof, Garodi, sa sjetom dobacio: «Bolje bi bilo da tugujemo što se taj dan nije dogodio mnogo ranije zbog francuskih kolonijalnih ratova ne samo u Frankofoniji nego u mnogim dijelovima Europe, Azije i Afrike, stvorili smo golema vojnička i civilna groblja.» Više su mu zamjerili na tu tužnu dosjetku nego na to što je kao član C.K. KPF pod kraj života prešao na muhamedanstvo.

U nas su posebno poznata dva groblja. Ono iznimno hortikulturno riješeno u Varaždinu, te ono arhitektonski oblikovano u Zagrebu (Mirogoj).

Ističem ljudski život nije samo ono dok traje nego i ono poslije. O tome postoje razne teorije, mitovi i legende, npr. o selenju duša, o rajju, pa i paklu. Uostalom, poznati su razni kultovi i obradi opisani u bibliotekama knjiga, o zagrobnom životu koji se različito prakticiraju kod raznih naroda i religija. O tome postoje brojna pisana svjedočanstva i evidentna praksa.

Prema tome da Srbi u Republici Hrvatskoj ne bi ispali kao da su narod bez vjere, običaja, obrada i civilizacijskih vrijednosti i tekovina, groblja moraju imati svoj institucijski kontinuitet. Da bi to imala fenomen progona ljudi iz zavičaja, zatiranja groblja, zanemarivanja ili prepuštanja stihiji prirode, može se izbjeći posebnim istraživanjem i što hitnijim saniranjem vez doseglih sramotnih posljedica. Mrtvi se sami ne mogu braniti. Njihove ze-

mne ostatke možemo i moramo samo mi, njihovi potomci, obraniti. U tom smislu predlažem slijedeći sadržaj *Upitnika o stanju pravoslavnih groblja u Republici Hrvatskoj*.

1. Naziv naselja (ili više naselja) kojemu groblje pripada (naseljem općina, županija – regija)
2. Broj katastarske čestice groblja (prema zemljišno knjižnom uredu općine.
3. Geografska lokacija groblja (kote)
4. Utvrditi starost groblja
5. Stanje groblja (opis) kao npr. stupanj devastiranosti, stupanj zapuštenosti, održavanje, zanemarenost, karakteristična obilježja; detalji utvrđeno stanja groblja, npr. razbijeni spomenici, minirani grobovi, uništene mrtvačnice, razorene ograde i dr.
6. Utvrditi postojanje masovnih grobnica ili grobova s oznakom «NN» (broj, lociranosti u okviru parcele groblja i druga obilježja)
7. Navesti tko brine o groblju (npr. mjesna zajednica, grobar, lokalna vlast i dr.)
8. Postoji li nadzor nad grobljem od strane lokalnih komunalnih organa i u čemu se sastoji (budžetska sredstva, regulativa i drugo)
9. Stanje pristupnih puteva (za pristup pogrebna povorke, posjetitelja, itd.)
10. Priložiti upitniku odgovarajuće foto i video snimke
11. Izraditi posebno uputstvo o popunjavanju upitnika.

GORNJOKARLOVAČKOM VLADIČANSTVU KARLOVAC

Obraćam se vašem Preosveštenom i Blagorodnom Vladičanstvu i Vama gospodine Vladika, osobno.

Prilikom našeg posljednjeg ugodnog i korisnog razgovora, kojeg se s blagodarnošću sjećam, pripomenuo sam vam da sam izradio jednu Idejnu skicu za istraživanje problema pravoslavnih groblja. Stanje pravoslavnih groblja je u takvom položaju da to smatram kršćanskom i civilizacijskom sramotom. Izgledaju kao da su Srbi – pravoslavci bez vjere i kulta održavanja grobova. Neka su namjerno ratom razarana, neka su zanemarena i napuštena jer nema zavičajnih ljudi.

Kako Vaša Eparhija zahvata većinu prostora gdje je nakad živjelo pravoslavno stanovništvo, to bih želio s Vama pokrenuti istraživanje i sanaciju ovog moralno nedozvoljenog fenomena. Isti problem odlučio sam predstaviti mitropolitu. Neka mi savjetuju da bi bilo nužno da se obratim i Svetom Sinodu. To ću učiniti samo uz vašu suglasnost i Mitropolita Jovana. Iako su Srbi hrvatske prostore i društvo zadužili radom, marom, krvlju i ljubavlju, integralni nacionalizam pogromaštva – genocidom i etničkim čišćenjem bez ostatka, ništa nije poštudio. Ni crkve ni groblja. Gospodine Vladiko, mrtvi ne mogu da se brane. Naš je povijesni kršćanski i civilizacijski dug da to učinimo na primjeren način. Da Vam ilustriram: Kada sam taj problem nedavno predstavio preminulom najvećem filozofu našeg vremena prof. Emeritusu Milanu Kangrgi, bio je šokiran i pozlilo mu je. Gostujući u jednoj «Latinici» osvrnuo se na to bezčašće sa izjavom «da su neki Hrvati popali mrtve Srbe». Jer sam mu pokazao minirane grobove u Ravnim Kotarima. Zaklinjao me je pred smrt da taj najsramniji čin osvete istražim i predstavim javnosti. Ovaj problem predstavio sam na nekoliko naučnih skupova i time upoznao golem broj intelektualaca. Iamo sam razgovor sa 20 akademika Srpske akademije nauka. Svi su me podržali i izrazili spremnost da daju svoj obol u istraživanju ovog bezčešća.

Dr. Đuro Zatezalo u jednom zajedničkom razgovoru sa Vama, dao nam je na znanje da ima 6 mladih historičara koji bi mogli ovo istražiti. Terensko

istraživanje moralo bi naznačiti gabarite groblja, geostrateške točke i obilježje katastarske čestice. Sve mora biti lege artis za unošenje u geografske karte za zaštitu ovog sakralnog prostora. To su pravila svuda u svijetu.

U idejnoj skici koju Vam prilažem sve je predviđeno. Ako dođe do istraživanja izradio bi poseban naputak istraživačima.

Zaklinjem Vas za razumijevanje jer ovo bezčasće me i u snu progoni i ne bih želio umrijeti prije nego trasiram istraživanje jednog najvećeg apsurdna kojim se žele zatrti tragovi prisustva Srba pravoslavaca na ovim prostorima. Imajte u vidu, kad god se negdje kopa i naiđe na zemne ostatke radovi se obustavljaju. Pošto se pravoslavna groblja većinom lanaze u tzv. gmajanama Hrvatska će uskoro Zakonom o zemljištu sve podržaviti i time je problem pravoslavnih groblja izvan nadležnosti zainteresiranih. Već sam sam primjetio da reambulacijama preoravaju neke dijelove pravoslavnih groblja. Kad to postane urbano zemljište to će biti pravilo.

Prema tome, molim Vas za razumijevanje da me podržite kod Mitropolita i da me svjetujete, da li da se poradi ovog problema obratim Svetom Sinodu.

Uz blagodarnu zahvalnost primite srdačan pozdrav,

Prof.dr. Svetozar Livada

Prilog: Istraživanje stanja Pravoslavnih groblja u Republici Hrvatskoj (idejna skica)

I SRBI SU LJUDI...

Ovaj intervju uvrštavam iz više razloga. Prvi, jer je u njemu iskazano jedno desetogodišnje istraživanje o opsegu i sadržaju zločina prema Srbima, njihovim naseljima, imovini i institucijama. Drugi, jer se u njemu iskazuje što je ovaj «zločinački pothvat» pod kojom se optužbom vodi proces u Haagu donio ne samo Srbima, nego hrvatskoj državi i društvu, jer Srbi drže jednu trećinu katastra Hrvatske koji je sada pustoš. Treći je što njime dovodim u pitanje legitimnost «Hrba» (tako nazivam koalicijske partnere Srbe u Vladi koji trguju sa srpskom poviješću, sadašnjosti i budućnosti nelegitimno). Sve ove činjenice odnose se i na Kordun koje sam empirijskim istraživanjem zvanične statistike, popisa, anketama i drugim sekundarnim analizama dodatno provjeravao. Neka se čitaoci pažljivim iščitavanjem uvjere da li sam uspio predočiti stvarnost procesa i događanja. Naročito onih na Kordunu.

Prvi put na izbore sa svojom listom u 12. izbornoj jedinici izlazi Zajednica Srba u Hrvatskoj, koju predvode Veljko Džakula i Svetozar Livada. Što to Zajednica Srba u Hrvatskoj zamjera SDSS-u i Miloradu Pupovcu? O položaju srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj, kao i o raznim drugim temama, razgovarali smo s uglednim sociologom i demografom prof. dr. Svetozarom Livadom, inače članom našeg Savjeta.

Profesore, nedavno ste izabrani za predsjednika Zajednice Srba u Hrvatskoj i tom ste prilikom izjavili da je status srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj nezadovoljavajući, pri čemu odgovornim smatrate prije svega državu (tj. aktualnu vlast), ali i SDSS (na čelu s Miloradom Pupovcem). No, čime to argumentirate, kada znamo da je za Srpsko narodno vijeće iz proračuna ove godine izdvojeno 3,6 milijuna kuna (milijun kuna više nego lani), a za SKD Prosvjeta 4,7 milijuna (800 hiljada kuna više nego prošle godine)?

Možda ipak nije «zlato sve što s'ja» ili...?

—Zbog poraznog položaja i antiljudskog stanja Srba, pristao sam da bu-

dem predsjednik Zajednice Srba u RH. Oni me zanimaju više kao ljudi nego kao entitet i nacionalitet, jer na našim nekad zajedničkim prostorima, kad si manjina, tretiran si kao manje čovjek. Zbog toga bih pristao da budem predsjednik zajednice Bošnjaka, posavskih Hrvata, Albanaca, Roma, Židova, Kurda, Čečena, Palestinaca i dr. Uostalom, kroz vene sam spoznao u mladosti da smo jedan rod.

Ovdje se dogodio povijesni zločin koji traje i rijetki se kaju i stide, a još rjeđi čeznu za *katarzom*. *Nema organiziranog napora za izlazak iz povijesnog zločina. Kulturom laži zločin se nastavlja*. Nikada u povijesti zločinac ni žrtva nisu našli rješenje bez trećega. Velim, dakle, da zajednica istinom o svom položaju javno progovori. Jer recentna vlast i koalicijski partneri su lice-mjerni i nevjerođostojni. Onemogućavaju čak primjenu vlastitih zakona, npr. Ustavnog zakona o manjinama. Pa, kako će? Sanader je habilitirao kao etnički čistač splitskog kazališta, «urlikao»: «Svi smo mi Norac!». Za njega vodeći intelektualac Vjeran Zuppa kaže da «laže na pet jezika». Ima brojne satove, skupocjene, ne zna da su imovina i koje vrijeme mjere. Dakle, nije dosegao ni čovjeka ni građanina. Pupovac je habilitirao kao kumrovečki đak, bio predsjednik Lige socijaldemokrata, a glasovao je kao odlučujući glas za naziv Sabora iz NDH. Taj «švercer vlastitog života» podsjeća na Mussolinija koji je započeo politički život uređivanjem socijalističkog lista. Poznato je da se zmija presvlači, a otrov ostaje u glavi. Polovina nekadašnjih komunista Hrvatske završila je u HDZ-u, pa mu se učinilo da ih ona slijedi. To je kolega «umijeće mogućega» izvan morala i principa. Nisu mu dovoljni Srbi u RH, nego poseže i za onima na Kosovu. Valjda umišlja da nosi svesrpsku matericu. Nažalost, u nas nitko u politici nije propao pa nam ti tipovi – nagonski političari, dolaze glave.

Subvencija Srbima u RH prema subvencijama Hrvatima u BiH je kaplja vode u oceanu (50 miliona za kulturu Hrvata u BiH, 360 miliona za mostarsko sveučilište, preko 280 miliona redovno iz budžeta za tekuće potrebe). Pokušajte usporediti! Pri tome imajte na umu da su Srbi ovdje porezni obveznici, a Hrvati tamo u drugoj državi. Dodajte tome sve nekažnjene zločine, grafite, demografski slom srpskog korpusa do uništenja biološke reprodukcije, neodrživost povratka, 14.000 žalbi na obnovu, itd. Dobit ćete saldo koalicije koju zovem kulturom laži na štetu hrvatskog društva i Srba posebno. Jer, Srbi su vezani uz jednu trećinu hrvatskog katastra koji je ratom «spaljena zemlja» pretvoren u pustinju. Lelekat ćete zajedno sa mnom «avaj

Hrvatska»!

Čini se da su Srbi u Hrvatskoj ponovno posvađani, a «samo sloga Srbina spasava», zar ne? Sjetimo se sukoba između pokojnog Đukića (SNS) i Pupovca (SDSS), a sada je na pomolu novi sukob, i to između vaše Zajednice Srba u Hrvatskoj i «službenih» predstavnika srpske nacionalne manjine, predvođenih SDSS-om.

—Srbi se ne svađaju, nego se javno hoće suprotstaviti kulturi laži. Zajednica Srba želi da se antiljudsko stanje dokine, jer je više na štetu hrvatske države i društva nego na ostatke ostataka razorenog srpskog korpusa, bez institucija, bez elite, bez biološke reprodukcije. «Hristos» se ovdje za njih kao da nije rodio, pa onda ne može ni «vaskrsnuti», o čemu svjedoče razorene crkve, povrat imovine, razorene škole, izbrisana antifašistička memorija, uništene institucije kompletnim ruralocidom i kulturocidom, nekažnjeno. Da ne napominjem pristanak na oduzimanje stanarskog prava kao perfidnu strategiju lišavanja elite i minulog rada generacija. To zovem crescendo etničkog čišćenja i nekažnjanim zločinom, jer je stanarsko pravo u BiH, kao dio iste socijalne politike, u potpunosti vraćeno.

Za SNV glasa ispod 5% glasača. Avaj legitimnosti predstavljanja cijelog korpusa! Podsjećam i Vas i sve Hrvate, i Srbi su ljudi! Nikada u svojoj povijesti nisu bili u gorem položaju – ekonomskom, pravnom, kulturnom, socijalno-političkom i moralnom. Čak ni za NDH, jer su izabrali najveći povijesni iskorak – antifašističku opciju, i podredili sve svoje resurse, živote i materijalna bogatstva, hrvatskom antifašizmu. Time su se priključili s hrvatskim antifašistima civiliziranom svijetu pobjednika. Danas se ta opcija pretvorila u verbalni i prigodničarski cinizam s brisanjem memorije, degradacije učesnika, oduzimanjem stečenih prava, izmišljanjem «domovinske vojske», golemim resantimanom za ustašoide, falsifikatima, grafitima, fašističkom memoaristikom, rasističkim kolumnistima, fašističkim monumentima i ponosom bez stida dužnosnika svojim ustaškim «Kinte Kunte». Ovaj narod zaslužuje bolju elitu. Međutim, opljačkan, ponižen i zavađen, obmanjivan kulturom laži prosto je onemogućen u samoosvješćenju. Entropija, korupcija, centralizacija i dr. već ga duboko više pogađaju nego ratna razaranja. A vlastodršci, kovači rata i dalje ga recikliraju da bi se održali na vlasti, a kulturom laži predstavljaju se kao bogovi mira.

Za Vas kažu da ste iznimno pošten čovjek, ali i poprilično konfliktna osoba, dok je prof. dr. Pupovac smiren i staložen (barem tako djeluje), neki će reći,

kao novi Svetozar Pribičević?!

—Nekad sam Pupovcu obećao da neću osobne napade, ali pošto je zabrazdio kao «politička greška prirode» to je kažnjivo, jer asistira prolongiranju povijesnog zločina, ne zaslužuje obzire.

Mene i Pupovca ne razlikuje samo temperament, nego obrazovanje, znanje, spoznaje, stavovi i iskustva i cijeli sistem vrednota. Ja sam antifašist po učešću, iskustvu i spoznaji, a on je to deklarativno, verbalno i prigodničarski, kao Šeks i Sanader. Ne buni se kad smo «dva puta pobijedili». Njemu je osobni interes ispred općeg dobra i politika ispred ljudi. Nije tolerantan, samodovoljan je i samozatajan do apsurdna. Znam svoju odgovornost i još nekih drugih za njegov uspon, da će ići u tom pravcu nismo ni sanjali. Njemu i Đukiću su nadijeljene klijentelističke partije – klonovi HDZ-a. Pupovac pred nadređenim puže. Juri da se slika s njima, a podređene satire. Ja ljude ne kupujem, ja ih poštujem i nastojim razumjeti i ne trošim njihovo vrijeme uzalud. Koalicija je naše vrijeme kanibalski proždimala i u ime države razarala društvo. Vrijeme je da odu. Milorad se jednom skupu Srba obraća: «Moj narode!» A ja ću na to: «Pobogu profesore monarhu, narod se ne može posjedovati». Anakrono je glumiti, a kamoli osjećati se Pribičevićem.

Srbi nisu eksteritorijalni. Hrvatska je srpska koliko i svih Hrvata. Prema tome, nisam protiv koalicije, ali sam za koaliciju koja nije na štetu ni Srba ni hrvatske države, ni hrvatskog društva. Dakle, «konfliktna» sam samo toliko, koliko kao svjedok vremena istinu zborim i svaki zločin žigošem. Dotle se Milorad zajedno s HDZ-om svjetlosnom brzinom odmiče od hrvatskog općeg dobra, a srpskog posebno. Usuđujem se tvrditi da su jednako omraženi i od Hrvata i od Srba zbog stanja zagađene politike.

No, koliko mi je poznato, Zajednica Srba u Hrvatskoj izlazi na predstojeće parlamentarne izbore, zar ne? S kojim programom izlazite pred srpske birače i po čemu se taj program bitno razlikuje od programa SDSS-a? I još nešto: vi zamjerate sadašnjim predstavnicima Srba u Hrvatskoj zbog koaliranja s HDZ-om, ali «politika je umijeće mogućeg», i to Pupovac zna, a kako ćete vi pomoći srpskoj nacionalnoj manjini bez oslonca na vlast, pa ma kakva god ona bila u svojoj biti?

—Točno je da Zajednica Srba koristeći svoje pravo ide na izbore. Naš program je imanentna kritika neuspjeha koalicije i svjedočenje u korist građanskih vrednota: ravnopravnosti pred zakonima u njihovoj primjeni, održivog povratka, prekida kulture laži na štetu države i društva. Naš minuli rad

u zajednici s Hrvatima, naša zajednička memorija, dakle, zajednički «znoj, krv i suze» opominjuće zahtijevaju jednak tretman. Uostalom, opcija Hrvatske prema Europi determinirana je stavom prema našoj reintegraciji. To što smo statistička manjina, ponavljam, nismo manje ljudi, niti su nam interesi, koristi i potrebe manji. Nije točno da smo uzrok rata i da smo agresori. Svaki rat procjenjuju nevine žrtve i razorena materijalna dobra. Mi osuđujemo svaki zločin učinjen s naše strane, ali i zločin prema nama. Slobodu nitko ne poklanja, ni građanske vrednote ovdje tako potrebne. Njih treba izboriti. Neka pokažu «predstavnici Srba» što su u tom pravcu napravili. Dakle nisu izborili ni primjenu zakona o manjinama, ni povrat stanarskog prava čime su nas lišili urbane elite i najvitalnijih kontingenata.

Hajde malo da porazgovaramo o temi s kojom se vi intenzivno i neumorno bavite već dugi niz godina, a tiče se etničkog čišćenja sa sociološko-demografskog aspekta. Veliku je pozornost izazvala Vaša knjiga «Etničko čišćenje – ozakonjen zločin stoljeća». Vi smatrate da je ozakonjeni zločin – najgori zločin! Želite li time reći da je etničko čišćenje u Hrvatskoj bilo planirano i da je sistemski provedeno?

—O etničkom čišćenju napisao sam tri knjige. Dvije su objavljene u dva izdanja, a treću pripremam. Kao empiričar provjeravao sam profesionalno na 1.500 toponima koji se užas dogodio. Od toga 300 hrvatskih, koji su etnički očistili pobunjeni Srbi etnobanditizmom. Sva su ta naselja obnovljena, i 1.200 srpskih naselja koje su hrvatski talibani osvetom nacije do temelja razorili, a niti jedno nije obnovljeno, bar kao pilot-projekt. Izučavajući intelektualni zločin, kao prethodnicu konkretnog zločina, utvrdio sam da je etničko čišćenje ugrađeno u prirodu rata, a nitko taj zločin ne spominje javno. Tu nema razlike između države i paradržave. Što je država zahtijevala, to su paradržavne institucije izvršavale. Etničko čišćenje bio je strateški cilj smanjenja «remetilačkog faktora». Pitali Tuđmana je li bila moguća Hrvatska bez rata, jer ih je 26 nestalo, poslije pada berlinskog zida, bez rata. Tuđman je odgovorio: «Naravno da je mogla, ali ne bi ostvarili svoje ciljeve!». Drukčiji odgovor nije se mogao ni očekivati od jednog rasista, (pogotovo što mu žena nije ni Srkinja, ni Židovka), i propovjednika korisnosti genocida («Bespuća», str. 164), srbofoba («Srbi su remetilački faktor»). Evo što je strateg etničkog čišćenja o tome posebno rekao 1998. godine, a što ranije mnogo puta ponavljao: «Hrvatska nije riješila srpsko pitanje u Hrvatskoj. Mi smo prihvatili povratak dijela Srba u Hrvatsku, kako bi onemogućili na-

pad na Hrvatsku i prigovore kako je Hrvatska nastavak NDH i da ne želi ni jednog Srbina. Riješili smo srpsko pitanje, i Srba više neće biti 12% i 6% Jugoslavena koliko ih je bilo, a 3% koliko će ih biti neće više ugrožavati hrvatsku državu». (Nikad više 12% Srba, govor na otvaranju škole «Ban Josip Jelačić», *Novi list* 15. 12. 1998.). Da bi to postigao morao je organizirati zločine, azijsku torturu i sve brutalnosti koje građanski rat nosi. Sve je nacionalne manjine sveo na jednu trećinu, a srpski korpus masakrirao. Sad mu koalicijski partneri ideal «3% Srba» ostvaruju. To pokazuje neodrživi razvoj, neodrživi povratak u prostorima ratom «spaljena zemlja».

Zajednica Srba kao izvorni svjedok svog vremena to mora jasno i razgovijetno reći kao empirijske činjenice namjernog ruralocida i kulturocida. To su moje preokupacije posvuda i jednakom mjerom gdje je bilo etničkog čišćenja, jer kao ruralni sociolog svako selo smatram svojim zavičajem i pristupam im s jednakom mjerom. A moj izvorni zavičaj je razoren i otet s besprizornim masakrima. Odavno sam spoznao da je zavičaj jedinstven i neponovljiv kao i život, i zbog toga se čudim što se nitko u Hrvatskoj zbog tog barbarstva ne kaje, ne stidi, i za katarzom ne čezne, jer je riječ o hrvatskoj nadgradnji, arhitekturi. Avaj hrvatskoj kulturi! Uništeni knjižni fondovi, monumenti, institucije namjerno, nekažnjeno, nikoga ne sablažnjuju. To treba vidjeti i čudom se čuditi u kojem vremenu živimo i kakvi smo to mi narodi «od stoljeća sedmog» na početku trećeg milenija. O tome ne svjedočiti, znači ne biti čovjek!

Ipak, Vaš mlađi kolega s Filozofskog fakulteta Ozren Žunec, koji se također bavi «Olujom» i uopće tzv. Domovinskim ratom, u svojoj kapitalnoj studiji «Goli život – sociološka dimenzija pobune u Hrvatskoj», ne smatra da je kod nas bilo planiranog etničkog čišćenja, jer da su Srbi ionako već prije čvrsto odlučili: ili otcjepljenje SAO Krajine ili odlazak iz Tuđmanove Hrvatske? Pa kako im nije uspjelo ovo prvo, onda su...

—Odgovorit ću Vam u stilu «banalnosti zla» zločina. Akribijalni scijentizam, kao nacionalna nauka, demantira oca nacije i cjelokupnu stvarnost. Pripisuje Babiću i Martiću nadnaravnu moć da su ubjedili srpske seljake da napuste svoj zavičaj i odu u nepoznato. Pa valjda zna toliko da nijedan od ovih seljaka nema nigdje rezervnog krova nad glavom, njive, sredstava rada, stoke, šume, zavičaja, ni grobova predaka. Zašto se tako «uraganski bojak bio» kad nije bilo neprijatelja na frontu? Zašto je više od polovine onih koji su ostali nestalo na najbrutalniji način u ognju svojih domova, nabijeni na

kolac, pribijeni na vlastita vrata, masakrirani i podvrgavani azijskoj torturi? Da bi poslali poruku da «Srbi nestanu». Streljani su tenkovima, masakrirane kolone migovima. Pitam učenjaka, bojnika i bojovnika zašto je spaljeno 37.000 objekata, 24.000 stambenih i oko 13.000 gospodarskih sa svim sadržajima? Zašto je uništeno toliko infrastrukture, institucija? Npr. 182 zadružna doma, 56 ambulanti, 78 crkava, 29 muzejskih zbirki, 181 groblje, 325 trgovina, 113 vodovoda, 36 trafostanica, 167 industrijskih pogona, 920 spomenika, 311 krčmi, 410 zanatskih radnji, 118 skladišta, sav stočni fond i demolirane gotovo sve škole? Uništeni su svi knjižni fondovi, muzeji ZAVNOH-a, Muzej Nikole Tesle, sva antifašistička memorija. Sve je to dio hrvatske kulture na hrvatskom tlu. Sve to ideologizirani klišeom općeg mišljenja, tabuom da nije bilo etničkog čišćenja, ovakvom znanosti ne može nikamo stići. Žrtva je sintagme da «Hrvat ne može napraviti zločin u obrambenom ratu» i da su Srbi bez razloga sami sebe prognali i vlastite zavičaje razorili. To sad zovem flagrantnom kulturom laži. Na kraju ga pitam zašto iskazuje čuđenje, empatiju, dakle sažaljenje i tragizam događanju? Pa činjenice ga na to prisiljavaju jer je to tragizam za milenijsko pamćenje po faktima i artefaktima. Zato ponavljam «da je Hrvatska provela najčistije etničko čišćenje koje je ikad igdje provedeno. Zahvatila je time toponomastiku, onomastiku, katastar, htijući Srbe istisnuti iz vlastite kulture i povijesti». Zato će povijest pitati Hrvate, da ponovim, što su učinili svojim Srbima, kao što danas pita Amerikance što su učinili svojim Indijancima. Nije Haaški sud «srpski sud» kad sublimira optužbu kao «zločinački pothvat».

Neki smatraju (iako za to nema čvrstih dokaza) da je «humano preseljenje», u našem slučaju, iseljenje Srba iz Hrvatske, dogovoreno između Tuđmana i Miloševića. Što Vi mislite o tome? No, ako i ostavimo sada po strani tu «teoriju zavjere», ostaje nam pitanje: nisu li i sami krajiški Srbi, predvođeni suludim tipovima poput Martića i Babića, sami uvelike doprinijeli svojoj tragediji?

—Nema humanog preseljenja naroda i bez goleme sile napuštanja zavičaja. Među ostalim zbog toga nijedna kolonizacija u povijesti nije uspjela. Ne kaže se uzalud «odseliti kao izgoriti». Naš etnobanditizam me razuvjerio u naš (ne)humanizam. Jer nema zločina koji išta poznaje da ga iz povijesti i pretpovijesti nismo primijenjivali. Navodno je bio sročeni dogovor između Dobrice Ćosića kad je bio predsjednik Jugoslavije i Tuđmana kao ponajboljeg njegovog učenika o «humanom preseljenju». Danas je očito da su kra-

jiški Srbi i posavski Hrvati dogovorno žrtvovani za podjelu BiH, pri čemu nitko lokalne lidere ne može osloboditi instrumentalizacije i zločina kojeg su organizirano činili.

Pokojni banjalučki profesor Mićo Carević, autor knjige «Uzroci i posljedice raspada Jugoslavije», tvrdi da Srbi nikada u svojoj historiji nisu tako kukavički napuštali svoja ognjišta, kao tada uoči «Oluje». Otkud odjednom taj defetizam kod borbenog Krajišnika, koji se prije znao boriti i izboriti «za krst časni i slobodu zlatnu» (pa i zajedno s Hrvatima!)?

—Miću Carevića osobno sam poznao kao plemenita veterana NOB-a, međutim, u ovoj tvrdnji je naivna žrtva mitomanstva. Nije Krleža bio prostack i ljut kad je ustvrdio: «Jebo ja srpsko junaštvo i hrvatsku kulturu!», nego je uskliknuo «Iš mitovi, laži pretvaranja poraza u pobjedu i nekulture u kulturu».

Svaki rat je sam po sebi zločin. Oni Srbi koji su pobjegli nagnani su zbog očite namjere istrebljenja. O tome svjedoče svi brutaliteti rata «spaljena zemlja» i veća polovina onih na brutalan način ubijenih koji su ostali. Podsjećam na čerečenje između dva traktora, nabijanje na kolac, sakaćenje bacanjem u septičke jame, kamenovanje kolone izbjeglica. Izjavom svećenika: «Prije ću Srbina ubiti, nego kuću mu vratiti!» pokazali smo da smo osvetnički i pljačkaški narodi. Nikakva gerila, otpor nije imalo smisla. Kao što nisam mogao zamisliti Krajinu izvan Hrvatske, tako ni Hrvatsku bez krajiških Srba danas.

Kakav je danas položaj Srba povratnika, a kakav Srba koji se nisu vratili u Hrvatsku (a njih je većina, čak oko 500.000)?

—Stanje Srba povratnika je antiljudsko i ponižavajuće, jer žive u naseljima koja to više nisu. Razoreni zavičaji, demografske strukture, institucije, sredstva rada, inventar, susjedstvo, stočni fondovi i društveni život. Tamo živi zavide mrtvima, ruku na sebe dižu. Mrtvima nema tko grob da iskopa, cjelokupni društveni život je sveden na sahrane. Oni su usamljeni, zanemareni, isključeni. Od 50.000 koliko se vratilo, 15.000 je već umrlo. Za hrvatsku državu oni su teret, suvišni ljudi na «suvišnom prostoru», pa tamo nema održivog povratka i razvoja, nego pustoš i stihija kao najgori oblik tiranije. Oni u tuđini imaju goleme nevolje integracije – od jezika, običaja, mentaliteta, nasilne asimilacije, razarajuće nostalgije. Mnogima biva poremećen biološki sat, a većini se porodica raspada.

Kako komentirate presude Haaškog suda protiv «vukovarske trojke» Mr-

kšić, Radić, Šljivančanin, koju mnogi u Hrvatskoj smatraju skandaloznom zbog njezine benevolentnosti?

—Ti bijednici, a ne generali su faktički antiljudi. Bio sam ranjenik, a ranjenik znači pacijent, a pacijent znači onaj koji trpi. Nema te duljine kazne koja bi ovakav antiljudski zločin okajala. Etičan lovac ne ubija divljač na logi. Najdublju sućut ovim žrtvama i rođacima. Žrtve su bile dva puta vezane: povijenim ranama i žicom. Navodno su bile mučene. Za mene žrtve nemaju etniciteta. Nisu mogle obraniti ni goli život. Žrtve su osвете, sadizma, a sadist je zločinac bez milosti. U našem etnobanditizmu osveta je trijumfiralna. Osvetnički smo narodi iz pretpovijesnog doba. Pa ipak ne demoniziram Haaški sud jer da ga nema trebalo bi ga izmisliti. Bez njega se ne možemo svojih zločinaca riješiti. Naš tragizam je u nama, koji nas razara, uništava i pred civiliziranim svijetom sramoti. Ne možemo se suočiti sa stvarnošću ni kad se ona suočava s nama. Istina još dugo u nas neće biti sama sebi sudac. Mi se palimo i potičemo na mržnju. Inicijalna paljenja su nam povijesno neodgovorne elite vlasti. Umjesto klicanja: «Mir, mir! Izmirenje!», kličemo: «Rat!», i svako malo ga recikliramo.

Pa ipak, golema je laž da je masovni zločin onaj na Ovčari najveći, bar što se broja žrtava na jednom mjestu tiče. Nije! Jer u selu Januzi na Baniji ubijeno je najmanje 500 ljudi odvezenih u 40 hladnjača u nepoznatom pravcu (o čemu svjedoči zaštićeni svjedok «Gromova» – vidjeti, *Identitet*, br. 102, str. 27, 2002. g., Zavjera šutnje). Zatim slijedi spisak pobijenih u Sisku «Jodno», «Ora» i dr. Onda slijede žrtve Merčepovih eskadrona smrti «Paviljon 22» na Zagrebačkom velesajmu i Pakračka poljana. Njih nadvisuje MIG-ovima masakrirana kolona izbjeglica na relaciji Blatuša – Maja. I najzad, neutvrđeni grobovi po izjavi Gojka Šuška 1.000 ranjenih i 400 ubijenih, a nigdje liječenih, a nigdje groba. Sve je «isprano» na ratnom prostoru Nova Varoš u akciji «Bljesak». O ovim žrtvama ne zna naša javnost, nema procesa, nema groba, nema spomenika. To je ponovno ubijanje kao osveta žrtvi. To je, dakle, «hrvatska kultura» «najkatoličijeg naroda». Europa zaustavlja naše priključenje zbog korupcije i pravosuđa. To bi našu javnost moralo više brinuti, jer od ukupnih ratnih zločina po presudama, preko 94% odnosi se na Srbe. U Hrvatsku se vratio turski «vakat»: «Kadija tuži, Kadija sudi».

Vi ste godinama predavali i Ruralnu sociologiju. U Hrvatskoj se, nakon rata i tranzicije na hrvatski način, smanjio i broj Hrvata, a ne samo Srba. Jedna četvrtina Hrvatske zjapi prazna. Kakva su Vaša predviđanja, što će se

dogoditi s našim selom nakon ulaska Hrvatske u EU?

—Naše seljaštvo koje pamti u nekim dijelovima zajedničkog prostora i pet ratova po glavi stanovništva, nestaje nasiljem modernizacije države i društva (kolektivizacija, otkup, preduga prvobitna akumulacija na račun sela i poljoprivrede, neosmišljena urbanizacija, nasilje velikih sistema, fetiš deprivatizacije, razbijanje koncentracije zemljišta gdje smo dosegli zatvorene cikluse proizvodnje). Ne možemo se prehranjivati iz vlastitih resursa, ljude izvozimo, hranu uvozimo, a polja ne obrađujemo. Polovina hrvatskog vanjskog duga ide samo za hranu. Sela su destruirana, a katastar nesređen. Nema jasne podjele prostora na urbani i ruralni, industrijski i rekreativni i strogo čuvani obradivi prostor. Nezasnovane konverzije, građevinski lobiji, nesmiljeno haraćenje hazardirajući s prostorom. Kad uđemo u Europu to će se pojačati «tko da više». Do sada zakidamo buduće generacije, a onda ćemo još i više. Oko 12.000 katastarskih čestica mediteranskog prostora koštat će nas košmara različitih oblika i sve više ćemo postati sluge u agraru u vlastitoj zemlji. Betoniranje obale to već navješćuje, a licitiranje s golf-terenima i lovištima to potvrđuje.

Vi ste bili i sudionik NOB-a, a u ratu ste «zaradili» i invaliditet. Zašto smatrate da je kod nas antifašizam «prigodničarski ukras?»

—Učesnik sam NOB-a, stopostotni invalid II grupe. Iz nužde preživljavanja, Srbi se nisu borili ni za kakav socijalizam nego za golo preživljavanje. Do početka ustanka rasnim zakonima bilo je likvidirano više od 60.000 Srba, Židova i Roma. Kamo sam mogao nakon svega uništenog, srodnika, susjeda, naselja nego u partizane. Naš antifašizam smatram spontano organiziranim iz nužde, najvećim povijesnim iskorakom i priključenjem civiliziranom svijetu, a njegovu negaciju najvećim porazom. Obnovljenim ustaško-četničkim sindromom i zločinima građanske strane rata, pandemičnom mržnjom do paroksizma, stoljetno smo unazađeni, pa još i danas prizivamo lustraciju – kamu i malj. Nakon 60 godina pobjede nad fašizmom jedino južnoslavenske crkve nisu osudile fašizam, niti fašiste iz svojih redova. Militantnim antikomunizmom revidiramo vlastitu povijest falsifikacijama, prenominiramo datume, brišemo memoriju. Mi nazadujemo tzv. «novim poretkom». Npr. o Titu je u posljednjih 15 godina izgovoreno više negacija nego u prethodnih 50 godina svih veličanja i panegirika, a niti jedne suvise monografije o njemu i njegovu dobu nema. Jednom profesoru, koji ga uporno kao povjesničar «miče iz povijesti», napisao sam hitno znanstve-

nu monografiju, «Napišite, pa ga onda izbrišite iz hrvatske, jugoslavenske, europske povijesti s trgova, ulica, sjećanja i pamćenja i tog doba». Slično je i s Meštrovićem, na primjer. O njemu u novije vrijeme znamo samo po porodičnim skandalima. Ali mi smo uništavali i kompletne enciklopedije. I leksičar, svjedok protiv Kangrge za osudu knjigocida, branio je taj barbarski čin «ekološki». «Nije točno da su spaljene, nego bačene u rezalište!». Što će reći «nije šija nego vrat». To je najveći domet HDZ-ovskog kontrarevolucionarnog stvaranja novog poretka.

No, Vi ipak niste «Srbin po zanimanju», iako se iz nužde bavite «srpskim pitanjem», i čak osuđujete «etno-intelektualce». Ustvari, Vi ste ljevičar, socijalist. Zašto je danas još uvijek, nakon nemilih događaja iz devedesetih, kod nas socijalizam=srbizam (sjetimo se sintagme «srbokomunizam» ili «jugokomunizam»)?

—Ovdje nije bilo građanske revolucije. Građanske vrednote nismo na drugi način usvojili. To smo u dva građanska rata pokazali. Ne prihvaćamo da smo jedan rod. Praveći selektivnu bibliografiju intelektualnih zločinaca, upoznao sam našeg *zoon politikona*, dakle, političku životinju kao etno-intelektualca, širitelje etnobanditizma. Oni su mi otkrili da sam Srbin doslovnim pljuvanjem u lice, lomljenjem rebara i drugim poniženjima. Tada sam se počeo baviti Srbima i svim žrtvama kao ljudskim pitanjem, jer je bilo napadnuto sve. Tada sam otkrio u Hrvatskoj oko 60 stigmatizirajućih pojmova iz povijesti stigmatizacije Židova koje su lijepili Srbima: «židokomunizam», «jugokomunizam», «srbokomunizam», itd. Tuđman je u svojoj knjizi «Dva deset godina Socijalističke Jugoslavije» zbog pretjerivanja u panegiricima prisilio me da izjavim da niti takav socijalizam imamo, niti nam treba, a to se predavalo kao «Moralno politički odgoj» u JNA. Sve moje spoznaje govore mi da je socijalizam izvjesna budućnost. Jer kapitalizam nije našao odgovore za budućnost čovjeka i društva. Jer je interes, profit, eksploataciju i egocentrizam sa svim brutalitetima, uključujući i imperijalističke ratove, digao iznad čovjeka i društva. Ostajem ljevičar socijalističkog uvjerenja – «Il' socijalizam i demokracija, il' barbarstvo koje traje». To što u Hrvatskoj militantni antikomunisti, a zapravo staljinisti, misle, da povijesne ideje tako lako umiru, to nije njihova jedina antiljudska zabluda. Oni su svoje najznačajnije antifašiste ljevičare pobili bez kajanja (Adžija, Prica, Keršovani, Cesarec da im se ni za grob ne zna). Krležino najveće djelo bacili u rezalište. Unazadili su nas i pred svijetom osramotili.

Srpsko pitanje ostaje kao najveće pitanje hrvatske države kao moderne, tolerantne i civilizirane zajednice. Tom svjedočenju cijeli život podređujem.

Razgovor vodio Filip Erceg

(Intervju je objavljen integralno u časopisu *Novi Plamen*, br. 6, Zagreb, 2007.)

KORDUNSKI REKVIJEM

Prilog «Requiem» stavljam na kraju knjige jer u njemu pokušavam povijesno reći nešto o kraju, ljudima, događanjima i političkim procesima. Njime osuđujem prirodu građanske strane rata, posebno etničko čišćenje kao iracionalno zasnovani čin mržnje čije su posljedice kobne već samom činjenicom redukcije stanovništva – progonom na jednu trećinu, a da ne spominjem razaranja nadgradnje i institucija te perfidnog selektivnog povratka dozvoljenog jedino ostarjelim, a zatim kasnije iracionalnom diskriminacijom do neodrživog povratka. Kako sam pojam «requiem» znači u najširem smislu tugovanje, dakle beskrajno žalovanje to izražavam svoj stav tuge za sveukupne posljedice i to žal do ridanja za ljudima, naseljima, institucijama i kobnoj sudbini moga užeg i šireg zavičaja.

Kao vrsnog poznavaoca Korduna pozvali smo prof. dr. Svetozara Livadu da za «Erasmus» govori o aktualnoj kordunskoj drami s masovnim zbjegom Srba, povratkom prognanih Hrvata i mogućnostima za budućnost Korduna.

Koji dio hrvatskog teritorija obuhvaća Kordun? U kakvu međusobnu odnosu stoje pojmovi «Kordun» i «Krajina»?

—S administrativnog stajališta, Kordun se sastoji od tri općine: Slunj, Vojnić i Vrginmost. Taj je prostor velik oko 1500 četvornih kilometara, a na njemu se nalazi oko 140 statistički obrađenih naselja, u kojima je, prema popisu iz 1991. živjelo približno 45 tisuća stanovnika. S povijesnoga stajališta, Kordun je ponešto širi pojam jer, osim užeg teritorija, obuhvaća i dijelove općina Glina, Petrinja, Bihać i Cazin.

Za cijeli Kordun karakteristični su vrlo nekvalitetni prirodni i privredni resursi. Za taj se kraj često govorilo da mu je Bog, pri dodjeli dobara, zaboravio reći laku noć. Rudnih bogatstava nema, osim manjih količina gline i barita, dok su šume uglavnom lošije kakvoće. Veći dio kordunskoga po-

dručja prekriva kraška ploča, pa su zemljišta plitka i nepogodna za obradu, a na mnogim su mjestima prekrivena bujnom paprati. Stoga se na Kordunu još od davnih vremena gotovo isključivo razvijalo ekstenzivno stočarstvo. Kordunski je kraj u prošlosti bio vrlo gusto naseljen, jer je stopa nataliteta bila ekstremno visoka. No, to je samo još više pogodovalo siromaštvu tamošnjega stanovništva. U jednom sam istraživanju utvrdio da je 1939. oko 900 djece iz sela (Lađevac i dr.) u općini Slunj bilo prodano, kao služinčad, širom Hrvatske.

Krajina je, dakako, znato širi pojam od Korduna, a određena je, kao historijski entitet, četirima povijesnim razdobljima: starohrvatskim (obilježnim plemstvom, rodovskim zajednicama i razmjerno gustom naseljenošću), zatim turskim, pa razdobljem stvaranja Vojne krajine (kao tzv. Granice ili predziđa kršćanstva) te, naposljetku, građanskom etapom, koja započinje sredinom 19. stoljeća. Tek u toj, građanskoj etapi Krajina potpada pod punu ingerenciju hrvatske središnje vlasti.

U doba turskih osvajanja, Kordun je, u strateškom smislu, bio srce krajske vojničke organizacije. Najveći je broj «branitelja kršćanstva» bio, naime, koncentriran upravo oko bihaćkih, slunjskih, karlovačkih i petrinjskih regimenata. Stoga je Kordun i ušao u povijest preko sljedećih stihova jednoga krajiškog narodnog pjesnika: «Krajina – krvava haljina; svako žvače krvave zalogaje; s krvlju ruča, s krvlju i večera». Ne zaboravite da je u Drugom svjetskom ratu samo u tri općine: Slunj, Vojnić i Vrginmost izginulo u pokoljima i na bojnopolju oko 39.000 muškaraca, žena i djece. Taj društveni zločin sažet je u stihovima: «Na Kordunu grob do groba».

Kako biste, u tom kontekstu, definirali pojam «Kordunaši», koji se danas spominje uglavnom u pežorativnom ili negativnom smislu, osobito kad se govori o ljudima kordunskog podrijetla koji žive u drugim hrvatskim krajevima? Uzmimo na primjer vukovarsko područje, u kojem su, prema dosadašnjim saznanjima, prvu iskru nacionalšovinizma zapalili upravo Srbi s Korduna – dakako oni koji su se nakon Drugog svjetskog rata, ili još ranije, doselili u Borovo Selo i još neka, pretežno srpska, naselja općine Vukovar. Za velik broj Vukovaraca «Kordunaši» su simbol najvećeg zla.

—Mentalitet Kordunaša, a s tim u vezi, i pojmovi kao što su «Kordunaš» i «kordunašiti», imaju svoja historijska i sociopsihološka obilježja, koja se mogu sagledavati s različitih aspekata. Historijski gledano, prostor je Korduna obilježen nazivima stanovništva na tom području kao, primjerice «ju-

naci», «vojnici», «martolozi», «haramije», «janjičari», «mazali», «četnici», «kalauzi» itd. Nijemci su ih nekada zvali, zbog njihove naglašene borbenosti, «dragocjeni narod», dok su ih drugi, zbog njihova pobunjeničkog ponašanja, zvali «raspušteni ili neobuzdani narod». Po nekima su pak oni, po svojoj konstituciji «busijaši» ili «zasjedari».

Ima doista nečeg rebelskog u čovjeku s Korduna, koji to rebelstvo smatra sastavnim dijelom svojih slobodarskih prava. Kordunaš je odvajkada smatrao da, kad izvrši obavezu i osigura vojnika, ima pravo sam raspolagati svojim slobodama. Kod njega se, primjerice, sačuvao brak na probu; ako mu žena nije rodila sina, obično bi je istjerao iz kuće. Sačuvani su, međutim, i mnogi drugi arhaični modaliteti međuljudskog komuniciranja na tom području. Po mom mišljenju, najbolju je sliku Kordunaša dao Gojko Nikoliš u svojim memoarima, u kojima je fantastično vjerno opisao taj slobodarski, ali istodobno i neobuzdani i pobunjenički, sociopsihološki karakter kordunskog čovjeka. Svi elementi rebelstva, čojstva, junaštva, te, istodobno, odgovornosti i neodgovornosti, kao i posvemašnje neobuzdanosti Kordunaša ocrtani su u tim memoarima koji, uvjeren sam, nemaju premca u memoarskoj literaturi s prostora bivše Jugoslavije. Godinama smo prijateljevali, uvijek me fascinirao svojim rasuđivanjem. Evo njegovog plastičnog slikanja Kordunaša: «Doživotni sam zatočenik svog zavičaja. Ne dam se, koprcam se, otimam se, ali uzalud; što više to pokušavam, sve to jače priteže me njegovu zemljište i pritiskuje podneblje. Ljudi njegovi sapeli su me bukagijama i stežu me omčom oko vrata. Ljudi mog zavičaja: bojdžije, ratnici, kukavelji, buntovnici, siledžije, podanici, mudraci, subenasti, mjesečari, munjeni, pasoglavi, čudaci, samotnici, vračari, skitnice, pjandure, prosjaci, gazde, raspnici, pojelci, vurdupine, izjelice, živičari, buvači, tesari, mlinari, rukotvorci, izumnici, samouci, mudraci, mudrijaši, sveci, kurviši, šoce, kolone mrtvih sa Talijske, Drine i Galicije, povorke odvedenih i palih, gomile poklanih na pragu, naživo spaljene starice što su gorjele kao povjesma kudjelje... Zavičaj mi ne da ni živjeti u miru, niti umrijeti. Od mene traži da se iskupim iz ropstva, a ja nemam toliko blaga. Nemam snage ni da ga opišem. Jedva sam kadar da ga, onako usput, pomenem. I tako, dug će ostati za sva vremena neotplaćen». (Gojko Nikoliš, *Memoari – korjen, stablo, pavetina*, SN LIBER, Zagreb 1981, treće izdanje, str. 23.). Dugogodišnje četovanje i hajdukovanje, te življenje isključivo na granici života i smrti, oblikovalo je mentalitet za koji je svojstveno da se mrtvi suviše mnogo ne oplakuju. Zahvaljujući tome,

Kordun je jedinstveno područje u Hrvatskoj u kojem nikada nije bio razvijen kult groblja, a praktično to je cijelo područje jedno groblje «predziđa kršćanstva» u novije doba.

Da, sjećam se da ste u jednom svom eseju iz 1969. napisali kako nigdje nema tako zapuštenih groblja kao na Kordunu!

— A znate li zašto? U prvom redu zato što se umiralo i sahranjivalo izvan groblja. Muškarci su izgibali izvan svojih obiteljskih i grobljanskih prostora – na brojnim ratištima od Pariza do Moskve. Za kordunskog se čovjeka gotovo nikada nije znalo gdje mu je grob. Njegov je životni ciklus bio: odrasti do puške, boriti se i – poginuti. Obitelj najčešće nije sudjelovala u obredu njegove sahrane, jer nije znala ni gdje je ni kad je poginuo. Zbog toga, a i zbog vrlo oskudnog načina života, na Kordunu su se čak i nakon Drugog svjetskog rata rijetko podizali grobovi poginulima. Ja sam, primjerice, rođen u Gornjem Primišlju pokraj Slunja gdje je bilo oko tri stotine domaćinstava. Moj djed je rođen 1860.; bio je kovač i knez sela, a u selu je bio jedini koji je sam sebi iskovao i uredio grobnicu iako to selo postoji punih 350 godina! Obično bi se mjesto na kojem bi netko bio sahranjen zakopalo, a na nj bi se stavila drvena «krstača» (napravljena od kestena, jer je on najtrajniji). Sve bi to kasnije zaraslo u korov. Ti prostori najčešće nisu bili ograđeni, a kako je korov bio jako bujan, grobovi bi naprosto nestali. Na Kordunu stoga nije slučajno nastala sintagma: «Ni za grobove im se nije znalo».

Izuzetak su poslije Drugog svjetskog rata masovne grobnice žrtava ustaškog terora i one kordunskih partizana, posvuda obilježene spomenicima i spomen-pločama, koje su gotovo kultno održavane, dobrim dijelom iz političko-propagandnih razloga.

Tiču li se obilježja mentaliteta, o kojima govorite, samo Srba koji su živjeli u tom kraju, ili ona vrijede i za kordunske Hrvate?

— U tom pogledu na Kordunu su bile vrlo male razlike između Hrvata (katolika) i Srba (pravoslavaca). Pored ostalog, to se može objasniti i brojnim mješovitim brakovima. Zbog podjela u toku Drugog svjetskog rata u nekim su se dijelovima Korduna raspirile i međunacionalne suprotnosti, ali to nisu bile suprotnosti u mentalitetima, već naprotiv.

Generacije izrasle nakon Drugog svjetskog rata nisu otvoreno naglašavale logiku etniciteta. Mješoviti brakovi postali su još češći nego ranije. U mom rodnom kraju, primjerice, uništena je za vrijeme Drugog svjetskog rata pravoslavna crkva, ali je s nje skinuto zvono i postavljeno na katoličku

crkvu. Ljudi su za to znali, ali se nitko nije bunio. Iako se čini pomalo ciničnim da su ustaše razorile pravoslavnu crkvu, a da je njezino zvono odmah bilo postavljeno na katoličku crkvu, toj kuriozitetnoj činjenici gotovo nitko u uvjetima «monofaznog», jednopartijskog, sistema nije pridavao osobito značenje.

Znači li to da ni na prijelazu iz osamdesetih u devedesete godine nije na Kordunu bilo međunacionalnih trvenja? Ne mogu vjerovati da je baš sve započelo tek 1990., kad su raspisani prvi slobodni parlamentarni izbori.

—U pravu ste. Logika kojom je pobjednik u Drugom svjetskom ratu interpretirao vlastitu pobjedu postepeno je stvarala nove suprotnosti. To je, među ostalim, prouzrokovalo da se jedan dio emigranata s područja Korduna pretvorio u političku emigraciju. Kad to kažem, mislim na ljude koji su Kordun napuštali u potrazi za poslom i boljom zaradom, najčešće unutar tadašnje države, a neki i preko granice. Tek pošto su preselili u druge, znatno razvijenije krajeve, uvidjeli su, s distance, da je organizacija života u cijelome jugoslavenskom društvu nenormalna, tj. da se forsira industrijalizacija na račun sela i poljoprivrede. Ti ljudi, uostalom nisu ni bili pripremljeni na urbani način života. Ta je činjenica bila značajna za pogoršanje međunacionalnih odnosa stoga što su se ti ljudi počeli pitati: «Zašto Kordun zaostaje?» Valja znati da je Kordun bio ustanički partizanski kraj te je, kao takav, pretendirao na pijemontsku ulogu unutar cijele Hrvatske, pa i šire. A zapravo je, kao prostor koji objektivno nije imao povoljne prirodne i privredne predispozicije, sve više zaostajao. Zbog toga se kod Srba stalo javljati svojevrsito solunaštvo i razni drugi oblici kolektivnog protesta.

Stanovništvo Korduna, ožujak 1991. godine							
OPĆINA	UKUPNO	HRVATI	%	SRBI	%	OSTALI	%
SLUNJ	18.962	12.091	64	5.540	29	1.331	7
Grad Slunj	2.026	1.149	57	582	29	195	14
VOJNIĆ	8.236	116	1	7.366	89	754	10
Grad Vojnić	1.204	51	4	1.056	88	97	8
VRGINMOST	16.599	4.043	24	11.729	71	827	5
Grad Vrginmost	1.570	47	3	1.403	89	120	8
Grad Topusko	1.587	415	26	1.014	64	158	10

Izvor: Stanovništvo prema narodnosti po naseljima, Republički zavod za statistiku RH, Zagreb, travanj 1992.

Istodobno i Hrvati, koji su, kao i Srbi, bili primorani napuštati Kordun u potrazi za boljim životom, nisu tumačili svoj odlazak s ognjišta lošom organizacijom vlasti, koja je sustavno vodila antiseljačku politiku, nego time da ih, navodno, istjeruju Srbi. Tako su se međunacionalni antagonizmi sve više proširivali. Uza sve to, bilo je i obračuna Srba s potomcima ustaša, kojima nisu pružane mogućnosti da nastave školovanje ili su se pak osjećali diskriminirani u zapošljavanju.

Što je za međunacionalne odnose na Kordunu značila 1990. godina, a ponajprije osnivanje dviju nacionalnih stranaka, Hrvatske demokratske zajednice i Srpske demokratske stranke?

—Znate, nije Rimsko Carstvo propalo zbog toga što su ga napali barbari; njega su već sami Rimljani iznutra bili srušili. Tako i podloga za antagonizme na Kordunu nije bila rezultat djelovanja ove ili one nacionalističke partije, pa bilo to i HDZ ili SDS, nego je ona dobrim dijelom već bila pripremljena: s jedne strane golemim stradanjima Srba u Drugom svjetskom ratu, a s druge prolongiranom društvenom krizom u cijeloj ex-Jugoslaviji. Ta je kriza pogodila sve sfere i prostore, naglo je opala osnova života, i izlaz se na kraju počeo tražiti u iracionalnom. U takvim okolnostima svaka je strana onu drugu obilježila kao pakao. Kad čovjek danas, s vremenske distance, čita govore Jovana Raškovića i analizira način na koji je podizao srpski nacionalizam na osnovi šovinizma, ne preostaje mu drugo nego da se zgraža.

Imao sam, u ljeto 1990, priliku pratiti Raškovića na njegovim mitinzima u Vojniću i Petrinji, pa sam se tom prigodom uvjerio kako ga je srpski narod vrlo srdačno i oduševljeno dočekivao. Kad je kolona automobila, u kojoj se vozio Rašković, prolazila Kordunom, ljudi su izlazili iz svojih kuća i mahali svom vođi, a nerijetko bi zaustavljali kolonu i darivali Raškovića raznim poklonima.

Rašković je osobno bio častan, pošten, razboriti sugovornik i nadasve iskren. Požalio mi se na licemjere – «fukare» kako reče, koji ga denunciraju u spremnosti za pregovore. Rekoh mu: «Moralno je ne ići ispod njihova nivoa!» «Da, časno je!» reče na kraju. Rašković i ja smo školski kolege; stanovali smo u istom domu. Bio je briljantan đak. Odlikovalo ga je fenomenalno pamćenje, no po svojoj je strukturi, nažalost, bio mitoman. Njegovi su govori bili proizvod svojevrsnoga mitomanstva, čak nekrofilije. Kao socijalni psiholog i psihijatar dobro je poznao sve komponente koje, na temelju mitomanstva, vjere i jednog iracionalnog, upravo antikulturnog,

besjedništva, mogu uspaliti duhove. Budući da je, zahvaljujući odličnom pamćenju, raspolagao mnoštvom faktografskih činjenica, za svaki prostor kojim je prolazio – a bili su to prostori na kojima je generacija neposredno prije njega strašno iskrvarila – pobudio je u narodu potrebu za osvetom. U središtu njegova političkog «programa» nalazila se odmazda, koje možda ni sam nije bio svjestan. Pritom je, dakako, računao na *bossa* iza sebe, tj. na Armiju i cijelu Srbiju.

U ljeto 1991, kad su nacionalističke strasti već ozbiljno bile uzele maha, pozvato sam ga, u ime Srpskog demokratskog foruma, da promijeni svoj politički kurs. Razgovarao sam s njim punih šest sati i uspio ga nagovoriti da održi veliki antiratni govor. Kazao sam mu: «Sve, čovječe, što si dosad govorio bio je poziv na rat, ti očito želiš biti četovođa! Postaješ nekrofil i krvožednik, kao da ti je stalo da se ovdje prosipa hrvatska krv! Iz dana u dan sve više insceniraš potrebu da se u Hrvatskoj otvori golema tragedija, koja nikad neće imati kraja!» Uspio sam ga uvjeriti. 14. srpnja 1991. održao je, u Lipiku, fantastičan antiratni govor, kojem smo svi, pa i ja sam, oduševljeno aplaudirali. No, nakon te svoje besjede, kad je iz Lipika putovao prema Kninu, hrvatska je policija brutalno pretukla i njega i njegove stražare. Poslije toga, Rašković je napustio Hrvatsku i preselio se u Beograd, a na njegovo je mjesto vođe SDS-a došla Ljubica Šolaja, jedna vrlo militantna i ne odviše pametna sufražetkinja.

Spomenuti govor u Lipiku bio je najvredniji politički istup što ga je Rašković ikad održao. Započeo ga je riječima: «Kao obrazovan čovjek, ja ne želim, neću i ne smijem sebi dopustiti da budem vođa rata! Politička se pitanja ne mogu – povijest je to nebrojeno puta dokazala – riješiti ratnim pohodima! Ja nisam psihijatar da budem luđak!»

—Prihvatio je moje argumente da je razumljivo što Hrvati traže svoju državu, dok biti pripadnikom nacionalne manjine ne znači biti manje čovjekom. Evropa je najbolji primjer da se pod nacionalnom manjinom ne mora podrazumijevati i diskriminiranje prava te manjine. Rašković je u svom govoru nedvosmisleno istaknuo da je sintagma «Gdje je Srbin, tu je i njegova država» nonsens, koji nije moguće ostvariti. Kad smo se rastali, rekao mi je: «Nikad ni s kim nisam ovako ljudski popričao kao sada s tobom!» Složio se s tvrdnjom da nema genocidnih naroda, pa prema tome ni Hrvati to ne mogu biti, i da Jugoslavija nije nastala kao vječna državna zajednica, nego da je bila rezultat sasvim konkretnih potreba i interesa pojedinih naroda, i

to za jedan sasvim određeni povijesni trenutak. Činilo mi se najvažnije da je Rašković napokon shvatio da se ratom ne mogu ostvariti nikakvi politički ciljevi, jer rat u pravilu izaziva permanentno nasilje, i ništa drugo.

Je li se Rašković u tom svom govoru nedvosmisleno založio za Hrvatsku kao samostalnu državu u kojoj će Srbi biti nacionalna manjina?

— Da, i time se, zapravo, izjasnio za isključivo političko rješenje konflikta. Smatrao je, dakako, da u takvoj Hrvatskoj Srbi moraju imati određenu autonomiju i sva nacionalna i ljudska prava, pa, ako je potrebno, i dvojno državljanstvo.

Ali zašto mu je onda 1990. sav onaj, narod, kad je prolazio Kordunom i Banijom, onako frenetično hrlio u susret? Zar se toliko bojao dr. Tuđmana i Hrvatske demokratske zajednice.

— Nacija je toliko moćan i iracionalan entitet, da, kad je uzbudite s faktografijom koja ima kakvu-takvu podlogu, može uzdići fenomen krvi i tla do anihilacije svih životnih vrijednosti, pa se ljudi tada ponašaju po zakonu stada. Pojedinaac više ne funkcionira kao pojedinac nego kao dio mase. Kao nacionalni vođa, Rašković je govorio vrlo kratkim rečenicama, kojima je zazivao religiju, kosovski mit te junaštvo i stradanje srpskog naroda.

S druge strane, srpski se narod na Kordunu zaista bojao dr. Tuđmana i HDZ-a, jer je taj pokret na za nj vrlo nepovoljan način najavio rješavanje srpskog pitanja. Kako vidimo, nažalost, Srbi su bili u pravu, jer nad njima je izvršen povijesni zločin. Ono što nije realizirano za Pavelića i njegovih rasnih zakona, ostvareno je za Tuđmana. (Vidjeti o tome lapidarne misli Ž. Puhovskog na skupu: «Srbi u Hrvatskoj: jučer, danas, sutra», «Prosvjeta» Zagreb, 1997.). Vidljivo je bilo i oslanjanje dijela HDZ-a na neoustaštvo. Mnogi politički emigranti vraćali su se u Hrvatsku bez pasoša, a počelo se i s praksom rušenja spomenika antifašističke borbe, a – nešto kasnije, s izbijanjem prvih ratnih sukoba – i miniranja srpskih kuća. Iznimno su pogubno djelovale i izjave nekih radikalnijih hadezeovaca (npr. «Srbe treba baciti u Drinu»), a i nedavno je jedan, inače ugledni saborski zastupnik, rekao usred Sabora kako valja riješiti srpsko pitanje: «Ili pod zemlji ili izvan zemlje!» No, s druge strane, kad sam na jednom javnom skupu u Petrinji poručio građanima: «Pijete vodu iz istih vodovoda, kupujete u istim trgovinama, djeca vam idu u istu školu, radite u istim poduzećima, međusobno ste se poženili i pouđavali...» – jedan katolički svećenik prišao mi je i spontano mi poljubio ruku.

Predsjednik općine Vrginmost DMITAR Obradović (na tu je dužnost izabran nakon izbora 1990.) svim se silama suprotstavljao politici SDS-a. Kasnije, u toku rata, on je, kao član Srpskog demokratskog foruma, sačuvao mnoga hrvatska naselja od paleži i razaranja. Bio je, po mnogo čemu, sličan Veljku Džakuli iz Pakraca: uvijek je tražio kanale za političke pregovore. Nažalost, Srbi su ga na kraju ubili, dok su ga hrvatske vlasti *post mortem* osudile na nekoliko godina zatvora.

Možete li ilustrirati na kakvom primjeru kako su kordunski Srbi osjećali strah od Hrvatske demokratske zajednice? Često se govori kako taj njihov strah nije bio racionalan, nego uglavnom iracionalan, što ne znači da je samim tim bio manje «opipljiv»?

Pa, u Slunju sam poznao jednoga čovjeka koji je nekad radio u Udbi, a bio je inače predsjednik Saveza boraca. Bavio se i antropologijom i arheologijom, onako amaterski, pa je, uz ostalo, sakupio golemu građu o stradanju srpskog naroda iz okolice Slunja za vrijeme Drugog svjetskog rata. Bio je Srbin, a žena mu je bila Hrvatica. Važio je za smirenog i tolerantnog čovjeka, no jednoga je dana, još prije izbora, došao k meni i zabrinuto mi rekao: «Događaju se nevjerovatne stvari. Ovdje u Slunju katolička crkva diže politički glas, u službi je HDZ-a, a to je jako opasno! U posljednje se vrijeme prebrojavaju kadrovi Srba koje treba likvidirati!» Preneraženo sam mu odgovorio: «Malo pretjeruješ, čovče! Vlast je još uvijek u rukama socijalističke strukture». No, on me i dalje uvjeravao: «Kao predsjedniku Saveza boraca, a i čovjeku koji se bavi sakupljanjem povijesne građe na ovome prostoru, stalno mi stižu prijeteća pisma raznih političkih emigranata, i to iz Zagreba, Splita, Rijeke i drugih hrvatskih gradova, što znači da su ti emigranti već ovdje prisutni!»

Vidite, ako je takav čovjek toliko strahovao za svoj život, možete pretpostaviti što je mislio i kako se osjećao tzv. mali čovjek na Kordunu. Inače, to što je meni rekao naglas, sigurno je barem prišapnuo svakom čovjeku u svojoj boračkoj organizaciji. Na taj se način stvarala i širila psihoza antagonizma i pružanja otpora. Sam taj čovjek jasno mi je dao do znanja: «Ljudi prodaju krave, a kupuju oružje!» Kad sam posjetio rodni kraj moje žene, opkolilo me mnoštvo ljudi, od kojih su me mnogi obasipavali pitanjima: «Jesi li nabavio oružje»? Nikad, naime, poslije onog rata nisam nosio nikakvo oružje.

Rat se mogao i morao izbjeći. Međutim, njegovi iracionalni ciljevi «iska-

panja» «pogrešno raspoređenih etniciteta» nadjačali su interes, korist i potrebu naroda i dogodio se historijski zločin zrtvovanih naroda.

Tko je, nakon izbora 1990, bio na Kordunu objektivno ugroženiji: Srbi, jer je na vlast u Hrvatskoj došla Hrvatska demokratska zajednica, ili Hrvati, jer su na samom Kordunu vlast držali Srbi, iako tada još pod okriljem SDP-a?

—Ugroženi su podjednako bili i jedni i drugi. S jedne je strane jačao pokret koji je zaista imao opasne namjere, a s druge je postojala struktura – mislim na srpski narod na Kordunu – koja više nije imala nikakav komunikacijski centar, kao što je ranije bio CK SKH ili CK SKJ. Zbog opasnosti u kojoj se našla, ili je mislila da se nalazi, ta se struktura stala obraćati isključivo jednoj sili, kakva je bila JNA, vjerujući isključivo govoru oružja. Cijele su delegacije kordunskih Srba odlazile u Komandu Pete vojne oblasti, gdje su moljale: «Dajte nam oružje!» Tako su ti Srbi postali ozbiljna opasnost za hrvatsko stanovništvo. «Naoružan narod, opasan narod» (Cezar), posebno ako je narod bio nedavno klan. To je osobito došlo do izražaja 1991. godine.

Mentalitet Srbina s Korduna oduvijek se temeljio na tome da je iza njega stalno, tokom čitave povijesti, stajao netko treći: nekad je to bila Austrija, nekad Ugarska, zatim stara Jugoslavija i, na kraju, Partija... No, nakon pobjede HDZ-a, podrške sa strane više nije bilo, pa se to stanovništvo, smatrajući da više nema kuda, obratilo sili Armije. Kao što nemam abolicije za Srbe, zbog ratne opcije, još manje je imam za politiku HDZ-a.

Zar Hrvati u to vrijeme još nisu bili naoružani?

—Ne, oni su se počeli naoružavati godinu dana kasnije. Srbi su se, barem pojedinačno, naoružavali već 1990, da bi 1991. bili masovno naoružani. Hrvati su se, za razliku od njih, naoružavali tek 1991, i 1992, a i to uglavnom kradomice, jer su gotovo sva područja na Kordunu s prevladavajućim hrvatskim stanovništvom bila okupirana, a sama se općina Slunj, u kojoj je bila najveća koncentracija Hrvata, nalazila vrlo blizu velikog armijskog poligona Zbjeg. U toku rata, naime, došlo je do izmiještanja oružja Pete vojne oblasti u taj glasoviti vojni poligon u okolici Slunja.

Kasnije su armijske jedinice, stacionirane u poligonu Zbjeg, opkolile Slunj i zahtijevale od tamošnjih lokalnih vlasti da se predaju. Kako to one nisu htjele učiniti, Armija je Hrvate s područja slunjske općine prisilila da bježe u obližnja područja. Tako je osam i pol hiljada Hrvata bježalo prema Cazinu, Cetingradu, Velikoj Kladaši i drugim naseljima, a Armija je isto-

dobno, sa svoga vojnog poligona, obasipavala Slunj teškim artiljerijskim oruđem. Gađala je slunjske nastambe kao makete. Vojni poligon kod Zbjega bio je, inače, udaljen od Slunja samo četiri ili pet kilometara. U lipnju 1992. boravio sam u Velikoj Kladuši i posjetio izbjegle Hrvate iz općine Slunj. Bio sam očajan vidjevši u kakvom se stanju nalaze. Velika masa ljudi tavorila je na neuglednom prostoru, posve nepovoljnom za najminimalnije životne potrebe. Kasnije su se ti ljudi, posredstvom humanitarnih organizacija, uspjeli prebaciti u Karlovac, no tamo je, iznenada, došlo do novog preokreta. Mnogim Karlovčanima ti su ljudi postali teretom pa su se, zbog osjećaja suvišnosti i nedovoljne zbrinutosti, slunjski prognanici počeli okretati protiv karlovačkih Srba. Upravo su ti Slunjani protjerali najviše Srba iz Karlovca, a pojedini među njima su im i minirali kuće, pravoslavnu crkvu i parohijski dom. Nekoliko je Srba bilo i ubijeno.

Prema tome, da rezimiram, Srbe s Korduna je najvećim dijelom naoružavala Armija, dok je manji broj pojedinaca nabavljao oružje na vlastitu ruku, pa i kupovinom od ratnih liferanata hrvatske nacionalnosti, od kojih su se neki čak nalazili u organima vlasti. Novac, naime, ne poznaje ni ideologiju ni dušu.

Hrvate su pak, ali znatno kasnije, naoružavali sami hrvatski organi vlasti, odnosno Hrvatska demokratska zajednica. No, to je išlo jako sporo i teško, jer se između Slunja i slobodnog područja RH nalazila srpska tampon-zona (Vojnić, Krnjak, Tušilović, itd.), tako da su komunikacije među Hrvatima bile prekinute. Slunj je bio potpuno izoliran.

Možete li navesti koji slikovit primjer koji bi dočarao atmosferu ratnih sukoba na Kordunu?

— Vidite, u lipnju 1991. bio sam u Vrginmostu. Tamo su bile stacionirane banijske jedinice, koje su držale crtu na rijeci Kupi. One su spalile hrvatsko selo Ilovačak gotovo do posljednje kuće. Nakon paljenja, srpski seljaci iz pribrežnih naselja oko Kupe – Dugog Sela, Čremušnice, Bovića itd. – krenuli su u pljačku hrvatskih pogorjelih kuća. Tada je razorena i Lasinja, općinsko središte. Također je bilo spaljeno i selo Bučica u kojem je bilo opljačkano sve što se dalo opljačkati.

U Ilovačku je živio jedan prvoborac, inače Hrvat, oženjen Srpkinjom. U srpskoj jedinici, koja je nahrupila na to selo, nalazio se školski drug njegova sina. Kad je taj mladić banuo u njegovu kuću, prvoborac ga je prepoznao i rekao mu, sav zgranut i preplašen: «Zaboga, Petre, pa nećeš me valjda ti

ubiti!» Ovaj mu je kratko odgovorio: «Zašto bih te ubio, skloni se!» Kasnije, kad su Srbi prošli kroz to selo, a Hrvati pobjegli na slobodni prostor, taj se vojnik opet zatekao u tom selu i našao kuću svog školskog druga spaljenu, a njegova oca mrtvog. Netko ga je ubio i bacio u oganj. Vojnika je to toliko pogodilo da je bacio oružje i otišao u Njemačku. Pritom je rekao: «U Jugoslaviju se više ne vraćam! Ubili su oca mog školskog druga ni krivog ni dužnog!»

Kao predstavnik Komesarijata za humanitarnu pomoć prisustvovao sam 1992. u Čemernici, jednoj propovijedi srpskog komandira ustanicima. Bila je to tako monstruzna propovijed da ju je gotovo nemoguće ispričati. Svakoga svog vojnika komandir je upitao: «Je li ti tko u Drugom svjetskom ratu bio zaklan u glinskoj crkvi?» Od brojnih ustaških zločina na Kordunu i Baniji 1941. godine pokolj u glinskoj crkvi bio je najmasovniji i najzloglasniji, i rijedak je bio vojnik iz tog kraja koji nije mogao navesti barem jednog svog rođaka, neposrednog ili u drugom koljenu, koji nije ubijen, odnosno izmasakriran, u glinskoj crkvi. A kad bi ga spomenuo, komandir bi mu rekao: «E, sad ti je prilika da ga osvetiš!» U tome, dakle, vidim barem dio kontinuiteta iz Drugog svjetskog rata s obračunima koji su se na ovome prostoru zbili u proteklih četiri-pet godina. Moram priznati da me to zaprepastilo, jer se ipak radi o generaciji koja nema nikakve veze s događajima iz 1941. Svi vojnici iz spomenute srpske jedinice rođeni su, naime, negdje na polovici razdoblja između Drugog svjetskog rata i današnjih dana. Kad pogledam kako je razoreno hrvatsko selo Kovačevac, a da pritom nije ni taknut srpski Prkos, koji je u Drugom svjetskom ratu strašno stradao, onda mi ne preostaje drugo nego da zaključim da se tu radi o osveti. Mnogi su, doduše, zločini i razaranja počinjeni bez ikakvih osobitih povoda i osvetničke dimenzije, ali je, s druge strane, bilo i jako mnogo privatnih ratova. Mnogi su se ljudi međusobno poznavali pa se, samim time, znalo i tko je kome što učinio. Po toj logici, odmazda je bila neminovna.

Obilazeći Krajinu uzduž i poprijeko, pokušavajući odgonetnuti logički slijed svih tih tragičnih zbivanja, posebnu sam pažnju posvetio proučavanju gravitacijskih središta koja su najviše stradala i s jedne i s druge strane (tj. u samom ratu, od Srba, te u nedavnoj hrvatskoj akciji «Oluja»). Tako sam došao do vrlo zanimljivih otkrića. Moram, prije svega, reći da je u stradanju Srba i paležu njihovih kuća nakon «Oluje» bilo dosta sličnosti sa spaljivanjem i razaranjem hrvatskih sela od strane Srba 1991. I to ide u prilog

tvrdnji da je međaška latentnost konflikta, tj. najobičnija osveta, odigrala veliku ulogu.

Naime, oni Srbi koji su palili hrvatske kuće najčešće su znali da one pripadaju potomcima ili srođnicima nekih od ustaša. To je bilo osnovno načelo na temelju kojega se odvijala selekcija paljenja hrvatskih kuća. Ali naravno, bilo je i neselektivnog paleža i pljačke cijelih sela, do zadnje kuće. Hrvati pak, koji sada pale srpske kuće, čine to uglavnom iz tri razloga. Prvo, ako u srpskoj kući pronađu svoje opljačkane predmete; drugo, ako saznaju da je u toj kući stanovao neki od dahija iz srpske organizacije vlasti; i treće, ako kuća pripada veteranu (dakako, partizanskom) iz Drugog svjetskog rata. Jedino se tom logikom može objasniti kuriozitetna činjenica da je na periferiji jednoga kordunskog sela spaljena kuća za odmor poznatog novinara, dopisnika iz Moskve, Milana Bekića, a da su sve ostale kuće u neposrednoj blizini ostale netaknute. Sam Bekić, pak ni na koji način nije sudjelovao u ratu, bio je u Zagrebu. Ali, eto, bio je poznati novinar. Ni njegov brat, šumar po profesiji, također nije imao nikakve veze s ratom, ali je i njegova kuća zapaljena. Selekcija je očito izvršena po nekakvoj osobnoj liniji.

S druge strane, u Veljunu je postojala vikendica mog prezimenjaka Dušana Livade, inače komesara 34. partizanske divizije. Ta je kuća do 24. kolovoza o.g. bila cijela, a onda je, jedina u naselju, izgorjela! I to navodi na zaključak da se latencija konflikata manifestirala na osobnim poznanstvima, pri čemu su najvažniji kriteriji bili funkcija, položaj ili srodstvo potencijalne žrtve, ali, često puta, i puka zavist. Što je, naime, kuća bila ljepša ili bolja, to je više bila devastirana, ako već ne i spaljena. Opet je, dakle, proradila poznata logika seljačkog mentaliteta «neka susjedu crkne krava».

Je li Kordun stradao više ili manje nego ostali dijelovi Krajine?

—Na Kordunu nije stradalo tako mnogo kuća kao u nekim drugim dijelovima Krajine, za što postoje posebni razlozi. Najbolje su sačuvana ušorena, cestovna i križasta naselja, jer su pogodna za naseljavanje (dakako, Hrvata) i nalaze se na magistralnim ili transverzalnim putevima. Također su ostala netaknuta i sva disperzna selišta, zaseoci i usamljene kuće (kojih na Kordunu ima jako mnogo), jer ih je naprosto fizički bilo teško uništiti. Spaljena su pretežno ona sela koja su se nalazila na «graničnim» područjima, gdje su se hrvatska i srpska populacija međusobno dodirivale. I iz toga se, dakle, vidi da su presudnu ulogu odigrali međususjedski, tj. međaški obračuni.

Zanimljivo je da su gotovo sva sela koja su, sa srpske ili hrvatske strane,

bila bar djelomice popaljena, istodobno bila i opljačkana. Ima, međutim, nekih hrvatskih sela koja su, pod upravom srpske vlasti, ostala netaknuta. Markantan je primjer sela Lukinići, pokraj Donje Čremušnice, u kojem nije stradala nijedna kuća. Najveću zaslugu za to snosi predsjednik općine Vrginmost DMITAR Obradović, ali i mnoge «međunacionalne» rođačke veze. Lukinići su, naime, sa sviju strana okruženi srpskim selima, pa su se mnogi Hrvati i Hrvatice, koji u njemu žive, poženili ili pouđavali sa svojim vršnjacima, ili vršnjakinjama, iz tih, obližnjih, srpskih sela.

Možda je najupečatljiviji primjer Marka Šuntića iz sela Lukinići, Hrvata po nacionalnosti te uzgajivača stoke po zanimanju, koji danas čuva cijelo, dojučer, srpsko selo Utvići, jer su se njegove kćeri udale za momke iz tog sela. Kćeri su mu danas i zetovi negdje u Srbiji. On sad čuva svu stoku iz tog srpskog sela, hrani je i timari, vjerujući da će je kad-tad moći vratiti njezinim doskorašnjim vlasnicima. Vrlo teško spaja kraj s krajem, a i sam ima najmanje dvadesetak krava, ali, unatoč tome, vodi brigu o preživjeloj stoci izbjeglih srpskih obitelji te čuva njihovo selo da ne bude zapaljeno.

Kad sam ga nedavno sreo, plakao je kao malo dijete. Rekao je da sve posvećuje tome da se njegovi zetovi, ali i svi ostali Srbi iz Utvića, vrate. Star je, umoran je, samo što ne pada s nogu, ali svakodnevno hrani tu stoku iz srpskih kuća, i neprekidno ponavlja: «Neću da umrem osramoćen!»

Takvi slučajevi razbijenih obitelji (ali i zadivljujuće individualne solidarnosti) predstavljaju možda i najveću dramu međunacionalnih konflikata koji su se dogodili na našim prostorima. Najveći je, zapravo, paradoks ovoga rata u tome što su granice između dviju država prolazile kroz krevete ili preko stolova za kojima se objedovalo. A to je, nesumnjivo, najdulja granica koju je ovaj rat proizveo. Ona, naime, granica koja prolazi kroz postelje, intimne ljudske živote, obredne procese ili obradne stolove, najduža je granica i ta najdulje traje. Ona se nikad ne može sanirati.

Nedavno ste mi, u neformalnom razgovoru, ispričali jedan gotovo nevjerovatan slučaj koji se dogodio 1992. u borbama oko rijeke Kupe. Možete li reći nešto više o tome?

— Pa, potkraj 1992. hrvatske su jedinice, u namjeri da prodru na krajiški teritorij, forsirale rijeku Kupu, i to na njezinu zavoju suprotno od Gline. Iznenada su, međutim, upale u zamku pa su, dobrim dijelom, bile potučene i prisiljene na povlačenje. Jedan je dio ljudi izginuo, a drugi se utopio u Kupi. No, u jednom trenutku, jedna je žena, po imenu Milka, primijetila da je neki

hrvatski vojnik u nevolji. Pozvala ga je k sebi, presvukla u žensku odjeću i prebacila na hrvatsku stranu, preko Kupe. No netko od susjeda ju je izdao, pa je prijavljena predsjedniku općine Vrginmost. Kad su je pozvali na saslušanje, priznala je, u strahu da će biti likvidirana, sve što je učinila, i to do najsitnijeg detalja. Međutim, predsjednik općine (a bio je to DMITAR Obradović) samo joj je rekao: «Ne strahuj, ženo, to bi svaka majka učinila!»

Kad se vratila kući, Obradović je, štoviše, nad njom organizirao specijalan nadzor, kako joj tko ne bi štogod napravio. Nakon stanovitog vremena, predstavnik evropskih promatrača u sektoru Sjever, upitao me jesam li čuo za njen podvig. Odgovorio sam potvrdno, ali uz napomenu da mi nisu poznate sve pojedinosti. Otišli smo kod predsjednika općine i, posredstvom njega, opet pozvali tu ženu da, ovaj put pred kamerama, ispriča kako je spasila hrvatskog vojnika. Tada nam je kazala da je i sama, u Drugom svjetskom ratu, preživjela ustaški pokolj u Radonjskom Potoku ispred Petrove gore, zahvaljujući jednoj hrvatskoj obitelji koja ju je sklonila i kod koje je za sve vrijeme rata služila.

Svoju je ispovijest završila riječima: «Ja sam svoje učinila kao svoj dug prema Hrvatima, koji su me spasili u Drugom svjetskom ratu, a vi sad od mene radite što god hoćete!» Taj njezin primjer zapanjujuće podsjeća na klasični helenski dramatism vraćenoga porodičnog duga.

Je li Kordun, nakon protjerivanja Hrvata iz slunjske općine, ali i iz drugih dijelova te regije, postao etnički čist? Jesu li u njemu, u tom međurazdoblju, živjeli samo Srbi? I kako je to izgledalo?

—Da, postao je čist otprilike onoliko koliko je sada Hrvatska čista ili nečista u odnosu na Srbe! Ne znam je li u njemu bilo pet ili šest posto Hrvata, no svakako ih je bilo mnogo manje nego što se to moglo pretpostaviti na temelju činjenice da se na tom području u Drugom svjetskom ratu pojavio samo simboličan broj četnika. Svi su kordunski Srbi, naime, ili gotovo svi, otišli u partizane. Solidarnost među tim ljudima, osim toga, najčešće je bila na zavidnoj visini pa mi nikako ne ide u glavu kako je na tom prostoru moglo doći do tako stravičnih zločina i istjerivanja gotovo svih Hrvata. To jedino mogu protumačiti indoktrinacijom i oktroyiranjem zločinačkih postupaka od strane srpskih vođa.

Primjera radi: hrvatsko naselje Lasinja, koje je potpuno razoreno, nije uništio ni jedan Srbin s prostora općine Vrginmost, nego «uvezeni» srpski pobunjenici iz banijske jedinice. Od mnogih seljaka, Srba, nebrojeno sam

puta čuo žalopojke: «To će se nama kad-tad osvetiti!» Jedan komesar bataljona (zvao se Brujić, a po špic-nametu Bačvar) zamolio me još 1991: «Učini nešto da javnost zna da ni jedan čovjek s vrginmošćanskog područja nije sudjelovao u paleži Lasinje, Ilovačka, Bučice i nekih dijelova sela Vidoševac! I daj, molim te, zaustavi pljačku hrvatskih popaljenih sela, u kojima sad sudjeluju pojedini ljudi iz vrginmošćanskih naselja.» Osobno sam, u ime ljudi iz tamošnjih sela, napisao apel kojim sam srpsko stanovništvo pozivao da ne sudjeluje u masovnim pljačkama već oskrvrnutih i spaljenih kuća. Taj je apel, moram reći, bio objavljen.

Jesu li u paljenju hrvatskih kuća, od strane Srba, postojala kakva pravila? Jesu li Srbi to činili po kakvom sistemu ili se sve odvijalo stihijski?

— Vidite, da bi pojačali animozitet Srba iz susjednih sela prema Hrvatima i motivirali ih za daljnju borbu, srpski su im vođe uvijek ostavljali mogućnost da hrvatske kuće, koje su se nalazile u blizini njihovih sela, temeljito opljačkaju. Naime, kad bi popalili hrvatske domove, Srbi bi najprije otvorili Hrvatima koridor, da što prije odu, a onda bi obližnjim srpskim seljacima dali odriježene ruke da se iz njihovih napuštenih kuća namire sa svime što im je bilo potrebno. Time su ih, ističem, dodatno motivirali za straže, čuvanje granice na rijeci Kupi itd. Ti su pljačkaški pohodi u spaljena hrvatska sela trebali dati kordunskim Srbima novi stimulans za daljnju borbu protiv Hrvata.

Bivši predsjednik općine Vrginmost D. Obradović kazao mi je: «Kad sam to vidio, poslao sam naše organizirane jedinice s drugog prostora da zaštite hrvatska sela – Lukiniće, Taborište, itd. – od posvemašnje pljačke». Ta su sela, zahvaljujući njevoj intervenciji, i do danas ostala cijela.

No, tamo gdje motiv lokalnog stanovništva za paljenje sela nije bio na dovoljnoj visini, Srbi su dovodili ljude iz drugih sredina da naprave inicijalan zločin – palež, ubijanje ili proganjanje – da bi time dali podlogu lokalnom srpskom stanovništvu: «Hajde, sad je to ničije, uzmi!» Takva je, eto, bila srpska strategija, no, nažalost, sličan je plan došao do izražaja i u «Oluji» Hrvatske vojske (bolje rečeno: u događajima nakon te akcije). Operacija «Oluja» imala je nekoliko faza. U prvoj su «srpskim» teritorijem protutnjale regularne jedinice HV, i to tako da je sve izgledalo profesionalno, *lege artis*. No, nakon njih došle su druge jedinice koje su imale zadaću da osvojena područja očiste od preostalih srpskih snaga. Naposljetku, stigao je i treći val, koji je lokalno srpsko stanovništvo nazivalo «domobranima». Ti su «domo-

brani» vodili za sobom haramije, horde, koje su palile i pljačkale srpska sela, kompenzirajući na taj način ono što su Srbi njima ranije učinili. Usporedi li se da je omjer hrvatskog i srpskog stanovništva bio 7:1, da je vojni omjer hrvatske vojske i rebela bio 10:1, da su brojni Srbi protjerani iz gradova, ubijeni, nestali, prenominali nacionalitet, da su korisnici bili rebeli, a da je na prostorima Krajine poslije rata izvršen takav zločin u ime nacije, države, to se upalo u historijski poraz.

Da stvar bude gora, za tim su «domobranima» došli i obični hrvatski seljaci, koji su iz napuštenih srpskih kuća odnijeli sve što se moglo odnijeti. Na temelju toga zaključujem da je ovo što se na našim prostorima dogodilo, uza sve ostalo, i klasični pljačkaški rat, u čijem su središtu, dakako, bili etnički čisti teritoriji.

Kakve ste dojmove ponijeli s Korduna u vrijeme kad su na njemu živjeli samo Srbi (tj. u razdoblju od ljeta 1991. do nedavne akcije «Oluja»)?

—Na Kordunu sam, u tom razdoblju, bio dva puta. Sastajao sam se i s Milanom Martićem. Obišao sam sve općine i na Kordunu i u cijeloj Krajini, i razgovarao sa svim predsjednicima općina, osim s Babićem, koji me nije želio primiti, poručivši mi, preko Macure, da «s ustašama neće da razgovara». Također me nije htio primiti ni predsjednik općine Glina dr. Jović, koji mi je uputio sličnu poruku.

Vlast na etnički čistom Kordunu, za vladavine Srba, bila je uzurpativna, što znači da nije imala propisane norme nego je zavisila od osobnog raspoloženja pojedinaca. Struktura joj nije bila hijerarhijski vezana preko partije, tj. SDS-a, nego preko bukača, tj. neke vrste serdara ili kadija, u liku jednog od galamdžija. Stoga ta vlast nije imala ni logiku organizacije ni logiku komunikacije.

U jednom sam izvještaju Srpskom demokratskom forumu napisao da «takva organizacija mora kad-tad doći glave toga naroda». Jer, koliko je bilo općina, toliko je bilo i modela vlasti, pri čemu nije bilo nikakve komunikacije, u smislu koordinacije, sa samim centrom tj. Kninom. U tim okolnostima ponegdje su lokalni faktori mogli ublažavati nasilničku politiku koja je vođena iz Knina, kao što je to u Vrginmostu činio Obradović dok ga nisu ubili, dok su drugdje lokalni faktori čak i zaoštravali kninsku politiku. Prilike su pogodovala podsticanju individualnog nasilja.

Možete li mi navesti neke primjere?

—Eto, navest ću jedan od najgorih, koji mi je poznat. Neki Srbin iz Gline

ubio je dvoje Hrvata: zubara i zubaricu. Lokalni ga je sudac zbog toga dao uhapsiti i privesti u istražni zatvor. No, dotičnog je suca, čuvši što se dogodilo, predsjednik općine Glina dr. Jović suspendirao. Nakon nekog vremena, sastao sam se s tim nesretnim sucem i zamolio ga da mi omogući kratak razgovor s ubojicom. Upitao sam zločinca: «Jesi li poznavao te ljude?» odgovorio je da ih nikad ranije nije ni vidio. «Jesi li kod njih liječio zube?» «Ne, nisam». «Jesu li ti možda mnogo naplatili?» «Ne». «Jesu li kome od tvojih učinili štogod našao?» «Ne, nisu». Na kraju mi se, plačući izjadao: «Slušam radio, gledam televiziju, slušam ljude kako govore, pa mi je, eto, spontano došlo da to učinim. Rekao sam samome sebi: «Hajde, Nikola, da i ti nešto napraviš za našu srpsku stvar! I ovako ti je kraj, jer si već u poodmaklim godinama!» Tako sam otišao kod susjeda, uzeo njihovo oružje i ubio to dvoje Hrvata. A u životu, vjerujte mi, ni kokoš nisam zaklao, to je uvijek činila moja stara!»

Bilo je to, možda, najmonstruoznije svjedočanstvo za koje sam saznao u proteklom ratu. No, vrlo je ilustrativan i ovaj primjer koji ću vam sada ispričati. Jednom sam se zatekao između rijeke Kupe i sela Vidoševac, i to upravo na onome mjestu unutar teritorija Krajine, svojevrsnom klinu, gdje su se nalazile hrvatske jedinice. Vojnici se tamo, doduše, nisu smjeli pojavljivati, jer je na snazi bilo primirje, ali su seljaci mirno mogli obrađivati tlo. Bilo je to, ako se ne varam, na prijelazu iz 1992. u 1993. Promatrao sam tako jednoga seljaka, Hrvata, kako na polje u šarogama donosi minobacač, pa malo kosi, a malo opaljuje. Prišao sam mu, začuđen, i upitao ga: «Starina, a što to, zaboga, radiš?» Kaže: «Tako su mi rekli. Oni ne smiju pa su mene zamolili...» Upozorio sam ga: «Jesi li ti svjestan što činiš?» Kaže: «Jesam, sve su mi objasnili». Srpski su vojnici iz Krajine, naravno, uzvratili na to paljbom iz svih raspoloživih oružja. Bio je to očit primjer namjerno izazvana incidenta. Jedan najobičniji seljak, očito izmanipuliran od svojih naredbodavaca, uspio je isprovocirati uragansku vatru na svim obližnjim vatrenim linijama.

U svim tim neprilikama pored ljudi stradavala je i stoka. Iza srpskog egzodusa s Korduna ostalo je mnogo krava koje je hitno trebalo pokupiti i musti, kako ne bi oboljele. Vidio sam u Boviću kako se jedna od tih krava nikako nije htjela popeti na prikolicu, nego se svom snagom opirala. Seljak, Hrvat, bio je preslab da je pogurne pa ju je, iz osjećaja nemoći, počeo bjesomučno udarati. Krava je jaukala od silnog bola. Zapitao sam seljaka: «A što je tako tučeš? Zar ne vidiš da plače?» Odgovorio mi je: «Ma to ona plače

za Miloševićem, koji me, eto, natjerao da se moram brinuti o tuđoj kravi! Ja oplakujem nju, ona oplakuje njega, a j... nas Bog sve na ovome svijetu, kad smo do ovoga dogurali!»

Zašto, po vašem mišljenju, srpski vođe na Kordunu i cijeloj Krajini nisu pristajali ni na kakve sporazume i dogovore oko reintegracije tih područja u cjelokupni sustav RH? Opirali su se svima, ne samo hrvatskoj vlasti, nego i međunarodnoj zajednici, pa na kraju, i samome Miloševiću?

— Teško je na to dati precizan odgovor. Svakako je mnogo utjecala beskrupulozna manipulacija iz Beograda, ali i iracionalni faktor takozvanog srpskog inata, pa raznovrsni strahovi, neki opravdani a neki i neopravdani, u odnosu na hrvatsku vlast. Pa onda i slijepo povjerenje u silu vojske, najprije JNA, pa onda njenih nasljednika, koji su se glupo junačili i obećavali sve i sva. Bio bih sklon konstatirati da je zakon tiranije jačega sudbina toga prostora. Jer, koliko god inat, odnosno pobunjenik Martić, inatio, Hrvatska je morala biti moralni pobjednik u ovome ratu. Moralna je pobjeda za mene jedina pobjeda.

Hoću reći sljedeće: koliko god nisam mogao zamisliti Hrvatsku bez Krajine ni Krajinu bez Hrvatske, toliko sada ne mogu zamisliti Hrvatsku bez krajiških Srba.

A što je Hrvatska, po vašem mišljenju, trebala napraviti?

— Trebala je, kad je već podnijela toliku žrtvu i tolika poniženja od monstruozne oružane srpske sile, ostati još samo malo strpljiva i jasno dati do znanja da je ona protiv borbe za vlasti isključivo nad prostorom, odnosno da nije izdigla državu iznad čovjeka. No Hrvatska se ovaj put nije tako ponašala, pa je rezultat njene vojne akcije – etničko čišćenje, kondenzirano, u tri dana.

Nije li tu riječ o svojevrsnom «etničkom samočišćenju»? Nisu li Srbi iz Krajine pobjegli uglavnom organizirano, najvećim dijelom prije nego što su hrvatske jedinice ušle u pojedine gradove i naselja?

— Taj nonsens «samočišćenja» ne odgovara realitetu. Ako se zna da je u Hrvatskoj minirano oko deset tisuća srpskih stanova, a da to uopće nije procesuirano, iako se znaju imena ubojica pojedinih Srba (Krivokuće, Zeca, itd.), što također nije procesuirano, ako se zna da je velik broj Srba otpušten s posla i ako znamo još mnogo toga što se u proteklih nekoliko godina dogodilo na štetu građana srpske nacionalnosti – onda se pitam kako netko uopće može govoriti o «samočišćenju».

O stihiji koja se na dijelovima krajiškoga teritorija dogodila nakon «Oluje» bolje da i ne govorim. Poznato je da je tlo i iskonska ljubav seljaka prema zemlji, prema rodnom prostoru, dio svih nostalgičnih literarnih asocijacija i pjevanja. Čovjek je toliko duboko vezan za tlo da se i mrtav želi vratiti u rodni kraj. Ljudi ne napuštaju tlo, rodno ognjište, bez životnih razloga. A ovdje su postojali golemi životni razlozi. U ovom je ratu na svim prostorima dolazilo do monstroznih obračuna. Ovo je bila borba za prostor, a ne za ljude.

Nakon Vukovara, Škabrnje, Ahmića, zapadne Slavonije i mnogih drugih prostora, nijedan pojedinac i nijedna obitelj u Krajini nije, uoči operacije «Oluja», mogla biti sigurna da će biti pošteđena. A u to osobito nije mogla biti sigurna nakon četvorogodišnjeg ispiranja mozga da su Hrvati genocidan, protusrpski narod. Morate znati da je borba za goli život nagonaska potreba. Stoga ta priča, odnosno opravdanje, da je jedan teritorij s nekoliko stotina naselja, u kojima je živjelo stanovništvo neorganizirano u svakom pogledu, bio poprište etničkog samočišćenja, ne može nipošto biti uvjerljiva. Taj se narod (samo)organizirao isključivo u biološkom nagonu za opstanak, tj. bijegom. Jer, strah je zarazan, to svako mora znati i razumjeti!

Strah i borba za život kompenziraju sve oblike snalaženja. Čak i štakori bježe kad brod tone. To čine sve životinje, kod kojih čak postoji međusobna solidarnost ako se nalaze u istom lancu ishrane: kad je poplava, zmija i žaba plove na istom deblu! Prema tome, «samočišćenje» je opravdanje za smisao rata čiji je krajnji cilj bilo etničko čišćenje na ovom prostoru. Uvjeren sam da je nemoguće neorganizirani narod organizirati protiv njegova stoljetnog biološkog bivstvovanja na ovom području, ako za to ne postoji i te kako opravdani strah.

Smatrate li da je Hrvatska pogriješila što se uopće odlučila na ratnu opciju ili je greška, po vašem mišljenju, u tome što su nakon «Oluje» učinjene mnoge nečasne radnje, kao, primjerice, paljenja kuća, ubijanje ili protjerivanje civila itd.?

—Kao aktivist Srpskog demokratskog foruma, već sam ranije upozoravao: «Ukoliko dođe do ratne opcije, što je tendencija u Hrvatskoj kao militariziranoj sili, Srbima će u Hrvatskoj to biti kraj!» I to se, eto, dogodilo. Zato i tvrdim da je ovo moralni poraz Hrvatske. Po meni, Hrvatska kao etnički čista nacionalna država nema smisla.

Uostalom, pitam se: kakvu hipoteku ja, kao Srbin, mogu nositi zbog jed-

nog Martića ili Babića, a sam sam, kao sveučilišni profesor, ostao bez bilo kakvog pristupa u javni život?

Ipak, nepobitno je da se Srbima u Hrvatskoj nudilo praktički sve, a da su oni to uporno odbijali. Kako se onda i dalje moglo biti strpljiv i ponižen? Rat je trajao predugo, pune četiri godine. Jednom je tome morao doći kraj.

— Jeste li čuli za narodnu poslovicu da «pametniji popušta»? Hrvatska je, po meni, trebala biti pametnija i morala je pričekati bar još neko vrijeme, dok unutrašnje borbe za vlast među krajiškim vlastodržcima samu «Krajinu» ne dođu glave. Istodobno su se konflikti trebali smirivati putem posredovanja trećega, jer se ekstremisti na obje strane nisu mogli ni o čemu dogovoriti.

Pazite, 12 hiljada četvornih kilometara očišćenog prostora za Hrvatsku je i s ekonomskog stajališta, a da o povijesnom, političkom, kulturnom i antropološkom i ne govorimo, golemi gubitak. Sada ni ovaj krumpir neće imati tko pobrati. Niti će tko požnjati žito. Hrvatska je, ponavljam, fizički pobijedila jednog monstruoznog tiranina, ali je moralno izgubila. Pristala je na ono što je za sve to vrijeme i taj tiranin radio. I zbog toga sam neizrecivo tužan i onespokojen. Masovne grobnice, paljenja kuća i istjerivanje nedužnih civila iz njihovih domova dugo će ostati mrlja na savjesti Hrvatske.

Trenutačno činim sve što mogu da neke ljude, Srbe, vratim u Krajinu, ali za to, objektivno, nema nikakvih mogućnosti. Cijelo selo Lukinići, u općini Vrginmost, traži svoga učitelja Janka, jer tamošnji Hrvati ne mogu zamisliti život bez njega. Radio je u tom selu punih trideset godina i izučio mnoge poratne generacije. Sada ga njegovi bivši učenici mole da im se vrati! On sam također bi se želio vratiti (kao i njegova supruga, koja je u školi radila kao podvornica), ali je bez putovnice i ostalih dokumenata to nemoguće. Bio je u Uredu Vlade RH u Beogradu, no tamo su mu rekli da, zasad, nema izgleda za povratak. Ispada da hrvatskim vlastima nije ni stalo da se ti ljudi vrate u svoje domove i nastave mirno živjeti u svojoj dojučerašnjoj domovini Hrvatskoj.

Tamo gdje je Hrvatska vojska htjela zaštititi, od paleži i pljačke, prostore na kojima je živjelo srpsko stanovništvo, tamo su ti prostori ostali sačuvani. No tamo gdje su ih htjeli zapaliti, potrudili su se da to bude organizirano (tj. da pljačku i paljenje obave tzv. domobrani, u trećem naletu) te da se to, po mogućnosti, što bolje sakrije od javnosti (tako je, primjerice, bilo u Kistanjama, Donjem Lapcu, itd.).

Koje bi implikacije činjenica da je područje Korduna i Krajine danas etnički čist teritorij, na kojem žive samo Hrvati, mogla imati na buduće odnose između Hrvatke i Srbije, odnosno između Hrvata i Srba?

—Vrlo je neizgodno da je žrtva agresije usvojila metodu agresora, jer bi lako moglo ispasti da je Hrvatska time učinila svojevrsan zločin budućnosti. Nije isključeno da ćemo na ovome našem prostoru, u budućnosti, imati neku našu verziju IRA-e, protkanu sa svim mogućim hajdučkim, krajiškim ili ne znam kakvim komponentama osvete i odmazde. U Hrvatskoj će u tom pogledu, bojim se, vladati permanentna tenzija.

Što mislite, što će čovjek s Korduna danas raditi u Srbiji? Nema stana, nema posla, očaj porodice, a Srbijanci ne podnose prečane.

—Slušao sam ljude, izbjegle iz Banja Luke, Hrvate. Rekoše mi: «Nikad u životu nisam bio spreman ni za što, ali sada, kad mi dijete nema što jesti, kada sam ovako dočekan, kad sam gurnut u prostor gdje nisam kriv, meni nema druge nego da se vratim i da useljenog u moj stan ubijem, da se time namirim, a mene neka onda ubije netko drugi!» A Srbi pak, koji tjeraju Hrvate iz Vojvodine, prijete im pri odlasku ovim riječima: «Idi, jer moju su kuću u Hrvatskoj zapalili, ali ja ću tebe i tamo naći! Nigdje se nećeš smiriti!» Oni, dakle, računaju sa svojim povratkom osvetnika.

Naš osvetnički mentalitet graniči s produženom krvnom osvetom. Gandizam koji su pokazali Albanci na Kosovu vrijedan je divljenja, nakon torture koju je represivni srbijanski režim vršio nad njima godinama i desetljećima. A mi se, Hrvati i Srbi, sada vraćamo na nivo njihove nekadašnje krvne osvete. I to je, čini mi se, naša najveća tragedija.

Razgovor vodio Darko Hudelist

(Objavljeno u časopisu «Erasmus» br. 13/1996, str. 15–25)

NEKA ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA

Na Kordunu povijest kao da je zastala s brojnim pitanjima kako dalje i na koji način, jer stanovništvo je ratom reducirano na jednu trećinu, od čega ih je još mnogo u izbjeglištvu (neke procjene govore i do 50%). Vitalni kontingenti su nestali u izgnanstvu, treće zemlje ili u gradovima. Preostali starošću idu kraju. S novonaseljenim stanovnicima nema sreće, jer su i njihove porodice rastočene, ili se rastaču. Od njih, i da hoće, ne mogu nastati novi Kordunaši. Sve negdašnje, što je obilježavalo život kraja ili naselja, razoreno je, ili nestalo. Nema stvaralačkih ljudi, sinkrezije domaćinstva i gospodarstva, nema stočnog fonda, nema čak ni nekadašnjih košnica i pčelinjih rojeva. Najveći dio plemenitih stabala je posječen, nerijetko u cvijetu: orah, lipa, trešnja, dud, javor, jasen i lugovi hrastovih stabala. Nisu pošteđeni ni šljivici ovog najznačajnijeg šljivarskog kraja Hrvatske. Putna mreža je zapuštena, zakorovljena i nema tko da je održava. Zamrla su pojila, točila i bačila. Jedino se namnožila divljač koja je bolje zaštićena od ljudi. Uostalom, zbog neprimjene Ustavnog zakona o manjinama, ovdje su ljudi van zakona, corpus separatum. Sve ovo unatoč tome što su ovi krajevi proglašeni od aktualne vlasti «područjem od posebne državne skrbi». Avaj, kakve li skrbi, dosad još neviđene!!!

Sve je to posljedica državotvornog zločina, nezakonitog odnosa prema prostorima, ljudima i institucijama. Tu se nove vlasnike uvodilo u posjed kolonizacijom a da se prethodne vlasnike nije deposediralo. Oko petnaest godina trajala je spontano organizirana pljačka, razaranje i devastacija, nekažnjeno. Ona i danas traje. Dođu pljačkaši s kranovima i pilama režu brvnare od hrasta lužnjaka, tovore i odvoze i na tržištu, nekažnjeno, dobro zarađuju, prodajući višestoljetnu hrastovinu, pogodnu za izradu namještaja, dekoraciju interijera i druge ukrase. Ili, dođu kamioni, šleperi samoutovarivači i odvoze razvaline bilo kao građu bilo kao materijal za nasipanje puteva. Prostoru se «tepa»: «novooslobođeni», a ja dodajem, od ljudi i dobara, ili kako rekoh «područje od posebne skrbi».

Iako, ovdje, nije došlo do kraja povijesti, ona se nazire. Jer ta «skrb» o kraju, pljačkom dragovoljaca – oslobodilaca i njihovih porodica, bila je sablažnjiva za gledati po svojim devastacijskim sadržajima.

Pisao sam o tome kako ratni rentijeri – veterani u ime države, «osvete nacije», «remetilačkom» faktoru zadaju posljednji udarac i da rat zapravo recenziraju ili ocjenjuju, žrtve i razorena nadgradnja. U Kordunu nisam našao selo da u njemu nije netko nevin ubijen ili nestao. To je bila najsnažnija poruka da «Srbi nestanu». Ističem, posebno kao kuriozum, ni pravoslavna groblja nisu pošteđena, što smatram kršćanskom i civilizacijskom sramotom za koju, nažalost, nitko ne mari. Iza toga svega ostala su sela koja to više nisu. Uglavnom, bez energenata, institucija, saobraćaja i društvenog života, osim ukopa. Pa i te sahrane su morbidne, iako učestalije nego ranije. Sprovodi su prorijeđene povorke bez potomaka, rođaka i susjeda. Nerijetko se teško nađe onaj koji će grob iskopati i umrlog u grob položiti. A mnogi su tako ostarili i onemoćali da ne mogu prisustvovati tom posljednjem obredu. Nema na sporovodu nekadašnjih glasnih leleka i tzv. bugarenja. Nego samo potih uzdasi: «Nek se sretnik smirijo. Bog duši da mu prosti!». Iznad cijelog kraja lebdi povijesni slogan» «Jaooo pobijedenim!»

Mada mi se, kao istraživaču čini, da smo svi poraženi «humanim prese-ljenjem», eufemističkim nazivom za etničko čišćenje, kojem se na Međuna-rodnom sudu sudi kao zločinačkom pothvatu. Povijesno zaostajanje ovih prostora permanentnim trendovima unazađivalo je i ove krajeve.

Rangovi odstojanja u posljednjih 60 godina, odnosno razlika između ra-zvijenih i nerazvijenih, govori da su prostori Korduna po svim parametri-ma na začelju. Istovremeno degraditivni procesi, jer priroda ne trpi prazno, unazađuje te prostore brže nego što se antropogeno osvajaju i humaniziraju. Taj proces danas još intenzivnije teče, jer je kraj ostao bez vitalnih demo-grafskih kontingenata. Ovu kritiku ne treba shvaćati kao neprijateljstvo pre-ma poretku i državi, nego kao objektivnu činjenicu.

Pobunom instrumentaliziranih Srba 1990. godine nazirao se kraj seljaš-tvu u tim prostorima. Nažalost ne onakav kakav sam ja zamišljao. On je na-stupio ratom «spaljena zemlja» pun brutaliteta, masakra i razaranja. Nikada nisam mogao zamisliti Hrvatsku bez Krajine, ili Korduna, kao njenog dijela, ali još manje Krajinu ili Kordun bez njihovih srpskih stanovnika. U tom pravcu sam štošta poduzimao, sam i sa drugima, ali nažalost uzalud sam se trudio. Gorka je spoznaja kada znaš da ni jedan seljački ustanak u povijesti nije uspio, a doživljavaš ga u bespućima vlastitog zavičaja.

Kada sam kao humanitarac UNHCR-a došao polovinom 1992. godi-ne u «Sektor sjever» odmah sam otišao u svoj zavičaj. Avaj, zatekao sam

kompletnu «humanitarnu katastrofu», bili su prekinuti strujni krugovi, a na Kordunu se našlo oko 37 tisuća izbjeglih iz susjednih gradova. Morao sam hitno predstaviti demografsko stanje («tekuće potrebe»). Prognani iz gradova, sklonjeni kod rođaka, prijatelja, susjeda, našli su se u očaju, zajedno s domicilnim stanovništvom. Naime, Srbi su vršili etničko čišćenje Hrvata iz njihovih zavičaja. Nakon što su prognali Hrvate iz Slunja, ovi su u tri dana prognali Srbe iz Karlovca. Njih blizu 12 tisuća. Osvanuo je u Karlovcu grafit: «Evo vam Slunjani, vratite nam naše Srbe!» Narod ovdje nije ratovao, nego je mobilizacijama, prisilom, propagandom, mobiliziran i progonjen, isto tako instrumentaliziran. Poslao sam u Ženevu mnoštvo dosjea da bi ilustrirao «humanitarnu katastrofu». Samo u Vrginmostu bilo je oko 300 djece do jedne godine, a nije bilo mlijeka. Stoke je bilo u izobilju, ali nije bilo struje, cisterni, laktofriza i drugih tehničkih mogućnosti za preradu i čuvanje mlijeka. Pomoć je relativno brzo stizala (agregati, gorivo, cisterne, sanitetske, higijenske potrepštine, itd.). Rekoh stoke je bilo u izobilju, svuda su se vrtili janjci na ražnju. Čak vršila naturalna razmjena na linijama fronta – janjetina za cigarete i pivo. S puno bola gledao sam i slušao dozivanje i taj oblik naturalne razmjene na frontu, od susjeda, prijatelja, rođaka. A kada bi se nekoga od njih međusobno zarobili, u pravilu bi ga masakrirali. To je ta brutalna strana našeg građanskog rata, «osveta nacije» iz pretpovijesnog doba.

Život moga zavičaja u tom trenutku me tronuo. S jedne strane neki su me dočekali kao ustašu, tuđmanovca, a drugi su govorili «Evo našeg doktora!» Požalio sam što nisam medikus, ili bar veterinar, da mogu pružiti pravu, pravovaljanu i stručnu pomoć. Znajući neuspjeh svih povijesnih pobuna seljaka i dobro poznavajući novog «Tahija» u Franji Tuđmanu, prisjećajući se njegove srdžbe i grčenja lica kada je morao izgovoriti Srbin, «srbočetnici», «srbokomunisti», «remetilački faktor», te njegovog rasizma kada je javno izrazio zadovoljstvo što mu «žena nije ni Židovka ni Srpkinja», tada sam spoznao da je rasista inaugurirao neslučenu «osvetu nacije». Na 600 rezidencijalnih stanovnika i oskudne materijalne izvore natovarilo se Pri-mišlju 400 izbjeglica. Ti novi «urbaniti» već su ranije osiromašeni gubitkom posla i bili preplašeni, puni srdžbe i očaja, jer mnogima su ranije hranitelji živjeli bez posla. Došli su u izbjeglištvo samo s najlon kesicama. Jedan mi s bolom reče «to je sve što smo spasili». Odnosi između izbjeglih i domicilnog stanovništva bili su puni nepovjerenja i užasnih tenzija. Jer «urbani-

ti» nisu prihvaćali rat, tražili su samo utočište, jer nisu imali drugog izlaza. Nedemokratskost, netolerantnost, sumnjičenje, pozorenje jer je Tuđman uspio da posvadi očeve i sinove, susjede i prijatelje, tako sam ja figurirao kod njih u Krajini kao «tuđmanovac» i «ustaša», a u Hrvatskoj kao «ideolog četništva». A mene su našalost kao već ranjenog partizana četnici ranili i taj metak i danas, dakle vječno, cijeli život nosim, pa ga svaki skener na aerodromu registrira, da moram vlastiti tur pokazivati. Kako je stanje bilo ni mira ni rata, kao u većini ratnog razdoblja, to sam svim mogućim sredstvima pokušao stvoriti koncepte, prijedloge za izmirenje, ali uzalud. Bio sam zainteresiran da proradi naftovod na sektoru Krajine, da se pregovara o bilo čemu, uzalud. Nagledao sam se nasilja, posljedica etničkog čišćenja s jedne i druge strane, psihotičnih stanja, distonija, dijareja, mastitisa, očaja astmatičara bez lijekova, alergičara, ranjenih civila, kardiovaskularnih bolesnika kao nikada u životu. To je za mene bilo gore nego kada sam išao s postdiplomantima iz gerontologije u stacionare ostarjelih da predstavim studentima što sve starost donosi, jer uostalom i tu je dominirala uglavnom domicilna staračka populacija, ali samo privremeno podmlađena izbjegličkim strata ma iz gradova. Ratnici su se izležavali tamo negdje po rovovima, dovikivali i napucavali se s protivnicima, a ojađene starice su služile sve i čak mlađe izbjeglice. Bilo je to strašno promatrati.

U tzv. redarstvenoj akciji «Oluja» moj zavičaj bio do temelja opustošen. Od 1.200 naselja koje sam istraživao nisam našao ni jedan da netko nije ubijen ili nestao. Oko 200 objekata u Primišlju bi najprije opljačkano, a zatim spaljeno, demolirano ili razoreno. Naravno, stanovnici prije protjerani. Bojovnik koji to učini bi promoviran, o njemu film snimiše, štaviše ga do neba dizaše i postade zastupnik u Saboru. Pun gorčine animirao sam neke prijatelje i poznanike da se snimi bar amaterski video zapis o opsegu i sadržaju povijesnog zločina. Svjedočanstvo je potresno, jer očevitost svjedoči o bezumlju namjernog razaranja vlastite nadgradnje. A koliko znam, kuća i drugi objekti nemaju nacionaliteta ni etniciteta niti su strateška prijetnja kada je već rat završen i to praktično rat bez borbe. Međutim, etničko čišćenje bez ostatka i zatiranje tragova kao dio strategije države, zahtijeva razaranja, mržnju takvih razmjera, da tko ne mrzi taj je omražen, a tko ne progoni taj je progonjen, tko nije s nama taj je protiv nas. Sve je onda razumljivo da zločin trijumfira. Tu ideologiju pokrila je vlada nacionalnog jedinstva, čitaj nacionalističkog, tokom čijeg je mandata napravljeno najviše zločina i

u etničkom čišćenju i u tzv. pretvorbi, i to nekažnjeno. Jer bez tog stava ne bi legitimna akcija dobila i legitimaciju nekažnjelog povijesnog zločina za razaranje, masakre i masovni progon. Danas se ovaj problem pred specijalnim međunarodnim sudom u Hagu tretira kao «zločinački pothvat».

Sada se postavlja pitanje tko su ti ljudi moga zavičaja? Oni bijahu «netko», klasični siromašni seljaci, većinom nepismeni ili funkcionalni analfabete, oni koji ne poznaše slobodno vrijeme niti predstavu života svijeta oko njih, oni koji su stoljećima «pleli kotac ko i otac». Sada su kao ostaci sela i seljaštva nigdje i ne predstavljaju ništa, nego su goleme povijesne žrtve nekažnjelog zločina. Većina su «putujući grobovi u vlastitom sanduku» i zbog toga s pravom smrt prizivaju. A s druge strane recentne vlasti stalno ističu, osobito na osvetničkom lokalnom nivou «Srbi dolaze!», «Srbi se vraćaju», «zagarantirano im je sve po najvećim standardima» i sl. To je licemjerna laž, pa i što je zagarantirano, npr. u Ustavnom zakonu, to u praksi ništa ne znači, posebno s obzirom na lokalne «samoupravne» kabadahije. U praksi se povratnike mrzi kao nasilne strance, jer se polazi od paradigme «Sve je hrvatsko», pa i katastarske vrijednosti dugogodišnjih posjednika.

Od onih preko pola milijuna koji su prognani, koliko statistika pokazuje, vratilo se samo 42 tisuće, a zvanično se spominje 136 tisuća. Ovdje se zaboravlja opseg i sadržaj zločina, a posebno njegove posljedice, jer negacije žrtve drugog je stil življenja javnog mnijenja. Mi imamo danas u Hrvatskoj «vikend Srbe» koji dolaze iz Srbije, BiH i drugih prostora, gotovo sa svih meridijana, da srede dokumente, obidu rođake, groblja, obave ukope ili dođu na neke prigodne svetkovine i odmah se vraćaju u vlastita odredišta. Oni dolaze, uglavnom, iz nužde i nekih društvenih obrednih potreba. Još uvijek mnogi nisu ostvarili državljanstvo, iako su ga imali i mogli imati jedino hrvatsko državljanstvo, jer državljanstvo je bilo republičko. Kada se nalaze na svim meridijanima mnogi, pa ni kosti njihove neće vidjeti zavičaja. Jer lustracijom Srba (tzv. «Norvalski sporazum») stvorena je državna strategija koju je Tuđman izrazio u transkriptima «Srbi ima da nestanu». Taj strateški cilj pretvoren u etničko čišćenje, eufemistički zvano «humano preseljenje» razorilo je oko 1.200 toponima, gdje su Srbi vili većina, i u njima 37.000 objekata, sve kulturne institucije. Dakle, proveden je kompletni ruralocid i kulturocid. Za taj dio prirode građanske strane rata odgovornost hrvatskog vodstva je golema, naročito zato što se ostvarila priroda rata «spaljena zemlja», zatim selektivan povratak Srba i njihova diskriminaci-

ja. A ipak suština krivnje, pada uglavnom na elitu vlasti i efektivne etničke čistače, vojsku, posebno zapovjednom kadru, nekažnjenim intelektualnim zločincima koji bijahu prethodnica svega, medijima i nekim konkretnim organima vlasti (policiji, sudstvu). Jer bez toga nije bila moguća takva «čistoća» etničkog čišćenja bez ostatka i toliki broj seljaka pomjeriti iz vlastitog ležišta stoljećima prisutnom ovdje, dakle iz njihovog zavičaja. Jer seljak nema ni rezervne kuće, ni njive, ni domovine, ni izvora prihoda, ni spoznaje o mogućnosti načina života ravna onom u vlastitom zavičaju. Ponavljam zavičaj je neponovljiv, jedinstven, kao i život. To mnogi kovači rata ne mogu shvatiti i sami se sa sobom izmiriti, jer ne prihvataju da smo jedan rod i zato se dogodilo da nitko osim rijetkih i onih iz nevladinog sektora, nije prosvjedovao: «Ne ubijajte, ne progonite, ne pljačkajte nevine Srbe i oni su ljudi». To me sablaznilo nakon spoznaje kakva nam je bila bliska etnička distanca i broj mješovitih brakova i obilje drugih ljudskih komunikacija. Sve je to, odjedanput, integralni nacionalizam, premreženim ustaško-četničkim sindromom, razorio.

Licemjerje vlasti (de iure za povratak, a de facto za onemogućavanje svakog povratka) razorilo je mnoge porodice prognanih. Tako je danas ovaj prostor obilježen novom socijalnom kategorijom «prognanih bez povratka», koji će teretiti ove prostore i u 22. stoljeću. Sve detalje ovoga opisao sam u svojoj knjizi «Etničko čišćenje – ozakonjeni zločin stoljeća». A sada ću još samo taksativno nabrojiti, bez šire deskripcije, neposredne posljedice građanske strane rata, odnosno etničkog čišćenja.

Na prvom mjestu ističem progon preko pola milijuna srpskih stanovnika sa ovih prostora, iako su kao autohtona etnička skupina, prisutni ovdje već 6 stoljeća. Drugo, u ruralnim zonama razorene su im sve osnove življenja (pljačkom, paljenjem, destrukcijom, vlasničkim zauzimanjem, zatim razaranjem voćnih stabala, privatnih gajeva i šuma) i uništene cijele infrastrukture sela, uključujući kompletni kulturocid.

U gradovima, otimanjem stanarskog prava, nitko se od prognanih Srba ne vraća čime je uništena kompletna elita i najpovoljnija polno-dobna i obrazovna struktura Srba u gradovima. Time je uništena podloga za biološku reprodukciju Srba na ovim prostorima, a u ruralnim zonama, također, jer je i ranije bila reducirana na iznimno niske stope, zbog poznatih procesa i tokova deagrarizacije i industrijalizacije.

Dakle, iako su Srbi bili, s pravom, ovdje, konstitutivni narod, danas nisu

registrirani sui generis kao autohtona etnička skupina, što je jedinstven primjer diskriminacije u Europi, da ne bi primali «glavarinu» sukladno participaciji u budžetskoj strukturi.

Srbi nisu ostvarili niti pozitivnu diskriminaciju. Nemaju proporcionalnu zastupljenost u organima vlasti, iako im je to Ustavnim zakonom garantirano. Pretežitom većini je uništena svaka osnova za život. Mnogi nisu ostvarili za izvjesna razdoblja rata regularna primanja mirovina. Svima učesnicima antifašističke borbe reducirana su stečena prava antifašista. Antifašistička je memorija, u vidu raznih obilježja (spomenici, spomen-ploče, muzeji i dr.) u Krajini brisana, i od strane paravojnih i od strane regularnih jedinica. Time je ostacima domicilnih Srba nanesen bolni udarac jer su mnoga ta obilježja bila jedini znameniti nekadašnjih njihovih najmilijih (očeva, sinova, braće, majki, rođaka, prijatelja i dr.)

Regulirana abolicija se ne primjenjuje, ili se opstruira. Golema većina nema obeštećenje kao žrtve rata, samo zato što su Srbi. Mnogi nisu ostvarili konvalidaciju, posebno priznanje staža u društvenom sektoru. Naglasio sam da mnogi nisu ostvarili primanja iz osnove poljoprivrednog osiguranja, pa čak i kad su u najdubljoj starosti. Praktično, Srbi se nalaze u isključenosti kao corpus separatum, iako pravno za to nema osnove. Naprotiv. Što se tiče suđenja teško ostvaruju i sudsko izvršna rješenja. A što se tiče suđenja za ratni zločin, to je tragično, mada se tim farsičnim stanjem licitira u oblicima najgoreg cinizma. Tu je negacija žrtve drugog uzdignuta na stil življenja. Uostalom, ta je učestala negacija Srba dovedena do apsurdna. Prema nekim anketama preko 70% Hrvata smatra da Srbima ne treba vratiti stan. U jednoj javnoj anketi skoro 80% smatra da su antifašisti napravili više zločina od ustaša. Uostalom, Srbin je često postao pogrda, odnosno psovka. Kao primjer navodim: čuveni komentator «Nedjeljom u 2», pita jednog od najčuvenijih advokata u nekadašnjoj zajedničkoj državi, za kojeg istoričari tvrde da je po «nacionalnosti advokat», po tri puta uzastopno «da li se stidi da je Srbin?»

Stanje ljudskih prava su formalno pravno pokrivena, lege artis, a praktično učestalo se krše kako se kome sviđi. Kao istraživač, vidio sam da u mnogim naseljima gdje se vrši obnova, nema struje, iako su je imali prije 30 godina. Vidio sam stotine primjera diskriminacije, ucjena, nasrtaja na imovinu, razbojstva, prijetnji, a da se žrtve ne usude ni evidentne zločine prijaviti. Većina obnovljenih objekata nema optimalna sredstva rada, a u

naseljima nisu obnovljene potrebne institucije (škole, ambulante, domovi kulture, trgovine, skladišta, energenti, mogućnosti zaposlenja, dostupnosti medija, saobraćaj, itd.). Zaposlenje Srbin može samo sanjati.

Kako je populacija Korduna povijesnim kataklizmama sažeta u sintagmama: «Krajina krvava haljina», «S krvlju ruča, s krvlju večera, svak krvave žvače zalogaje» i «Na Kordunu grob do groba», to je stanje srpske populacije u ruralnim zonama iznimno teško i mnogo gore nego u drugim prostorima nekadašnje Krajine. I to iz više razloga: niskih ili nikakvih prirodnih resursa, razorenih gravitacionih središta, nepostojanja infrastrukture, posebno slabog saobraćaja, razorenosti institucionalnih i ekonomskih osnova, destruirane polno-dobne i obrazovne strukture stanovništva, uništene infrastrukture i glavnih sredstava rada, nedostatka sredstava rada, posebno stočnog fonda. *Ekonomsko je stanje takvo da praktično ne postoji održivi razvoj.* A što se tiče društvenog života on je reduciran na jedan jedini obredni oblik: učestale sahrane i rijetke tradicionalne blagdane. Uostalom crkvenih objekata je subminimalan broj, a sveštenika još manji. Tako da tamo doista živi s pravom zavide mrtvima. Obradivih površina u funkciji obrade, je vrlo malo, ali i to malo je teško sačuvati od namnožene divljači, koja je mnogo bolje zaštićena od domicilne srpske populacije. Uslužne djelatnosti nisu razvijene, u zapošljavanju su u primatu prognani Hrvati iz BiH. Većina planera politike rasta i razvoja zaboravlja da nije moguć razvoj gradova uz istovremeno zanemarivanje njihovih ruralnih okolica. Zatim zaboravljaju da procesi degradacije tla idu brže nego humanizacije prostora koja je nakon izvjesnog vremena mnogo teža i skuplja jer upravo na područjima Korduna, obzirom na orografiju, strukturu taloga, erodivne procese i plitka tla, bujni korovi imaju svoje negativne učinke izvan svakih očekivanja. A kako Srbi drže blizu 1/3 katastarskih prostora Hrvatske, takvo zanemarivanje nije problem samo za Srbe nego za cijelu Hrvatsku. Naime, to je sa ekonomskog stajališta nerazumno, neracionalno i štetno. Bezumna sječa voćnih stabala u cvijetu, privatnih gajeva i šumskih pokrova u vlasništvu Srba postaje ekološki problem. Ali u Saboru se čulo «da Srbi nisu političko nego ekološko pitanje». Tragičnost ovog, ogleda se i u činjenici što su koalicioni partneri HDZ-ove vladajuće većine Srbi i umirovljenici, oba naglašene žrtve rata, zovem ih «nagonski političari, povijesno neodgovorni». Međutim, u povijesti nikada «žrtva i zločinac» nisu našli rješenje bez trećega. Oba partnera koalicije idu ispod kriterija civilnog sektora, potreba samih, tako ranjenih

žrtava i međunarodnih arbitara. Istovremeno, na ovako raspolučeno društvo, Srbi za neuspjelost vlasti navlače prolongiranu mržnju Hrvata na Srbe, koja inače ne jenjava, i preuzimaju odgovornost za sudbinu življenja svih, dakle i Hrvata. Jer srpsko pitanje u Hrvatskoj nije više pitanje Srba svedenih na ostatke ostataka, nego Hrvatske kao moderne, demokratske, tolerantne i civilizirane zajednice.

Povijesne traume generacija Korduna, tamošnje ljude drži u stalnoj koroti. To se osjeća svakodnevno i u svakom razgovoru. Brisanje antifašističke memorije tu je korotu strašno produbilo. Jer su Srbi svojim neimarskim otporom fašizmu i martirskom žrtvom doista Hrvatsku zadužili znojem, krvlju i ljubavlju. Dovoljno je navesti činjenicu da u povijesti ratovanja nije bilo primjera da je 19% žive sile bilo angažirano u pokretu otpora kao što je to slučaj upravo sa stanovništvom Korduna za vrijeme Drugog svjetskog rata. Ratom «spaljena zemlja» razaranjem nadgradnje i to onih prostora koji su jedva obnovljeni poslije Drugog svjetskog rata, pljačkom dobara i ponavljam razaranjem antifašističke memorije, dakle kulturocidom i ruralocidom, «osvetom nacije», nacija je sebe porazila. To zovem istinskom «Pirovom pobjedom». Tim više što je ideologija «bratstva i jedinstva» i srpsko praštanje za genocid nad njima, bilo praktično besprimjerno. Ne mogu se sjetiti primjera osvete, za seljački svijet to je više nego dostojanstveno. Ako je bilo negdje osvete ona je bila samo neposredno nakon samog rata. Sada se upravo na primjer za antifašističke spomenike, groblja, crkve i drugo mnogi pitaju pa kome su naši mrtvi ili naše svetinje mogli smetati. Ili koja je potreba, interes i korist bila razaranje energenata – strujnih krugova, telefonije, vodoopskrbe, komunalnih objekata, itd. naročito kada se zna da je to dio vlastite kulture i vlastite nadgradnje koju nismo mogli «ni u grob, ni u izbjeglištvo ponijeti sa sobom» reče mi jedan učitelj. «Čini mi se», nastavlja on dalje, «da se ovaj oboljeli narod u rečeno vrijeme destrukcije počeo paliti i pogoniti na mržnji kao dio osvete nacije i time smo svi poraženi». U tom vidim suštinu građanske strane rata. Doista neke postupke i radnje neciviliziranosti nitko ničim ne može opravdati. U tom vidim moralnu stranu našeg poraza.

Tragična je spoznaja što ova pustoš, neizvjesnost i beznade cijelog Korduna, da tako kažem pod nosom metropole, dakle Zagreba, nije predmet nikakvog interesa, niti većih gravitacionih središta: Karlovca i Siska, niti nekih poduzetnika. Od ovih posljednjih susretao sam ih samo kao pijane

ili polupijane lovce ili bukače u rijetkim gostionicama ili krčmama, gdje se prežderavaju kao Rimljani na nekadašnjim bakanalijama.

Očito je, po svemu sudeći, da se «kupuje vrijeme», da preostali Srbi prirodnim putem nestanu. Za sada se ovo područje prećutno smatra «suvišni prostor, nastanjen suvišnim ljudima», što nisam našao ni u jednoj dosad viđenoj zemlji. A jedino je tako moguće shvatiti državu i društvo kad jedno područje prepušta «stihiji kao najgorem obliku tiranije».

Meni to teže pada što sam iz ovog područja, kao užeg i šireg zavičaja, sreo najveći broj ljudi licem u lice, što sam upoznao naselja uzduž i poprijeko, povijesni značaj resursa, što sam kao ruralni sociolog svjestan beščutnosti elite vlasti i doživljavam je kao klasičnu zavjeru mediokriteta nacionalističkom pretpovijesnom osvetom. Njen nagon za vlašću, klijentelizam, koruptivnost, digao je državu iznad društva. U tome, nažalost, učestvuje i crkva i klijentelistički koalicijski partneri iz srpskog etnosa. Zbog toga mi se čini: ni čudnije zemlje, ni pogubnije elite vlasti kojoj se nezasluženo vjeruje. To doista potvrđuje maksima da «narod ima onakvu vlast kakvu zaslužuje».

Povijesno svjedočiti u nas nije lako nakon tolikih falsifikata, revizija i tolikih mitova i izmišljotina – npr. Jurčevića, Jereba, Antića, Kolundžića, Dubravice, i dr., da ni učenim povjesničarima nije lako. Uostalom, ovdje povijest nikada nije bila sama po sebi sudac. Zbog toga sam se priklonio samo autentičnoj faktografiji.

V. D I O

Prilog

SELEKTIVNA BIBLIOGRAFIJA RADOVA O KORDUNU

Nekoliko uvodnih napomena

Ovu «Selektivnu bibliografiju» pomogla mi je koncipirati mr. sci. Bosiljka Milinković, dugogodišnja knjižničarka Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, na čemu joj posebno zahvaljujem. Ona je izradila brojne specijalizirane i tematizirane bibliografije za potrebe različitih istraživanja. Zahvaljujući njenom iskustvu i savjetima praktične naravi, smatram da ova selektivna bibliografija može poslužiti kao vodič kroz sagledavanje i korištenje pisanih izvora o Kordunu. Dodam li tome korištenu građu i citirane pisane izvore u ovoj knjizi o Kordunu, smatram da smo time budućim piscima monografije Korduna trasirali put.

Prvo, naglasak smo stavili na demografsku tematiku, jer nam se čini da je dobro poznavanje «sudbine ljudskog faktora» za Kordun presudno s obzirom da povijest prema ovoj subregiji kao da nije imala milosti (razaranja života na ovim prostorima, ljudi i antropogenih sadržaja).

Dovoljno je navesti da je znatan broj naselja ostao samo kao toponim, gdje su tu nekad živjeli ljudi. Nažalost, mnogi domeni života ovih naselja, za tzv. «povijesni trenutak», nisu uopće istraženi (etnologija, etnografija, psihologija življenja, antropologija, itd.). Nisam našao ni jedne ozbiljnije notirane muzikološke studije.

Druge temate sam samo naznačivao: sociološko-politološko-ekonomski aspekt, kulturno-prosvjetni aspekt, povijesni aspekt i osvrti, prikazi i specijalne bibliografije. Ali ističem, da izvori nisu ni dovoljno obuhvatni i temeljitije sagledavani odnosno istraživani. Dovoljno je navesti da na ovom prostoru ima oko 70 utvrda «gradina i tvrđa», koje nisu ni pojedinačno ni ukupno izvorno istražene. Slično je i sa nekoliko desetaka špilja od kojih ni rijetke nisu speleološki istraživane. Prije 30 godina obišao sam oko 160 mlinova – potočara od kojih je nekoliko desetaka još radilo, a tragajući za izvorima nisam našao ni jedne studijske analize ovih privrednih objekata,

koji su bili značajni za život ovog kraja. Slično je s pravoslavnim crkvama, ako isključimo građu koju obrađuje dr. Đuro Zatezalo iz Drugog svjetskog rata, i M. Radaka opisujući Krajinu.

Poslije Drugog svjetskog rata uočio sam neke fenomene kao ostatke povijesti, npr. rezidualne ostatke porodične zadruge na rubovima Korduna prema Bosni, zatim «brak na probu». Osim toga uočio sam neke osobitosti mentaliteta «slobodarstva i buntovništva» koje je djelomično opisao u svojim memoarima Gojko Nikoliš. Ovo su samo neki neistraženi fenomeni.

Sve u svemu, nadam se da će ova selektivna bibliografija, uključujući i ove napomene, biti parcijalni vodič za tako potrebnu monografiju ovog «ukletog kraja». Moglo bi se reći zaboravljenog od «Boga, ljudi i znanosti», a doista je zaslužio da tako ne bude, a najmanje da tako ostane za sva vremena. Jer, bez pretjerivanja, više nego dovoljno ovo je područje zadužilo integritet hrvatskog prostora od davnih i najnovijih vremena. Podsjećam na «predziđe kršćanstva» i antifašizam. Valjda i znanost ne prihvaća cinizam da se «stara dobročinstva zaboravljaju!».

1. Demografski aspekt

ARTUKOVIĆ, Mato, Srbi u Hrvatskoj: statistički pokazatelji (1883–1903). – **Časopis za suvremenu povijest**, Zagreb, Vol. 32 (2000), br. 1, str. 129–152.

CRKVENČIĆ, Ivan: Kretanje broja Hrvata u SR Srbiji i Srba u R. Hrvatskoj: prema službenim podacima statistike. – U: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*/ ur. Ivan Crkvenčić. – Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske, 1991. str. 107–119.

DOSELJENO stanovništvo prema narodnosti, vjeroispovijesti, starosti, vremenu doseljenja i spolu, po županijama. – Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1997. – (Dokumentacija; 892)

ERCEG, Ivan: Francuzi i Vojna krajina: prilog poznavanju materijalnog i demografskog stanja u Plašćanskoj eparhiji (1810–1811). – **Acta historico-oeconomica Iugoslaviae**, Zagreb, 1988, br. 15.

ERCEG, Ivan: Pregled stanovništva tokom dva decenija (1768–1789) u Karlovačkom generalatu (Hrv. Vojna Krajina). – **Acta historico-oeconomica Iugoslaviae**, Zagreb, 1985. br. 12.

GAVRILOVIĆ, Slavko: Dva dokumenta o Gornjoj krajini potkraj XVIII veka. – U: Zbornik o Srbima u Hrvatskoj/ ur. Vasilije Krestić. – Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Odbor za istoriju Srba u Hrvatskoj, 1999, sv. 4, str. 303–309.

(O popisu žitelja Karlovačkog generalata 1779.)

GAVRILOVIĆ, Slavko: Statistički podaci o pravoslavnim Srbima u Gornjoj krajini 1826. godine. – U: *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*/ ur. Vasilije Krestić. – Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Odbor za istoriju Srba u Hrvatskoj, 1999. sv. 4, str. 297–302.

GAVRILOVIĆ, Slavko: Sumarni popis pravoslavnih Karlovačke mitropolije 1821. godine. – **Zbornik za istoriju Matice srpske**, Novi Sad, 1973, sv. 17, str. 129–132.

GELO, Jakov: Demografske promjene u Hrvatskoj: od 1780. do 1981. godine. – Zagreb: Globus, 1987. – 315 str. – (razvoj stanovništva na tlu SR Hrvatske; knj. 1)

(Posebna izdanja)

GELO, Jakov: Ratni učinci na promjene demografskih struktura u Hrvatskoj. – **Društvena istraživanja**, Zagreb, Vol. 8 (1999), br. 5/6 (43/44), str. 735–749.

JASENOVAC: žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije/ reprint pripremili Meho Visočak i Bejdo Sobica. – Zurich; Sarajevo: Bošnjački institut, cop., 1998. – 1171 str.

KARAMAN, Igor: Stanovništvo i magistrat grada Karlovca potkraj 18. stoljeća (1785–1787) – **Historijski zbornik**, Zagreb, 1964, br. 17.

KLEMENČIĆ, Mladen, Changes in the Ethnic Composition of the Popu-

lation in the communes Dvor, Glina, Kostajnica and Vrginmost. – **Geographical papers**, Zagreb, 1991, No. 8, pp. 263–300.

KLEMENČIĆ, Mladen; OREŠIĆ, Danijel: Promjene etničkog sastava stanovništva općina Dvor, Glina, Kostajnica, Vojnić i Vrginmost. – U: **Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske**. – Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske, 1991, str. 257–291.

KOČOVIĆ, Bogoljub: Još jednom o žrtvama Drugog svjetskog rata, genocidu i Jasenovcu. – **Hrvatska ljevica**. Zagreb, Vol 5 (1998), br. 10, str. 35–37.

(S podacima da je u Drugom svjetskom ratu na području Jugoslavije najviše žrtava bilo među Srbima – 487.000, potom Hrvatima – 297.000, Muslimanima – 86.000, Židovima – 60.000, Crnogorcima – 50.000, Slovencima – 32.000, te Romima – 27.000).

KOČOVIĆ, Bogoljub: Žrtve bez mita/razgovarao Mirko Galić. – **Danas**, Zagreb, vol. 10 (1991), br. 497 (od 27.VIII.), str. 30–32

(«Hrvatske su vlasti trebale pokazati više razumijevanja za taj jaki kolektivni osjećaj straha u Srba. Jer, ne smijemo zaboraviti da je u NDH stradalo 400 hiljada Srba – svaki peti. A najviše ih je stradalo na prostoru današnje krajine», str. 31.)

KOČOVIĆ, Bogoljub: Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. – Sarajevo: Svjetlost, 1990. – XXIV, 159 str.

KORENČIĆ, Mirko: Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1797. – XXIII, 900 str. – (Djela Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; knj. 54)

KRETANJE broja stanovnika Republike Hrvatske u razdoblju 1991–1998. godine/priredili Natalija Magdić i Vlado Puljiz. – **Revija za socijalnu politiku**, Zagreb, Vol. 6(1999), br. 2, str. 215–218

(Na str. 216 o broju iseljenih Srba iz Hrvatske od 1992. do 1998. godine – kumulativno: 1992. iselilo 74.728 osoba, da bi u 1996. godini taj broj iznosio čak 314.689, a u 1998. je smanjen na 280.230 iseljenih)

KRETANJE ukupnog broja stanovnika Republike Hrvatske od popisa stanovništva 1991. do 1998. godine i kvantificiranje sastavnica: istraživački projekt/Anđelko Akrap, voditelj projekta, Jakov Gelo, et al. – Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1998. – 73 str.: tablični prilog.

(Na str. 35–42 je pododrednica o iseljavanju Srba iz Hrvatske. Iz priloženog tabličnog pregleda narodnosnog sastava stanovništva po općinama Hrvatske 1991. godine, te uz određena tumačenja podataka, evidentno je da je od 581.663 srpska žitelja iz Hrvatske u SR Jugoslaviju izbjegao 336.881 Srbin.)

LAJIĆ, Ivan: Utjecaj Domovinskog rata 1991–1992. na demografski razvoj Hrvatske u slijedećih deset godina. – U:

Prilozi za Hrvatski nacionalni program/ ur. Mate Maras. – Zagreb: Matica hrvatska, odbor za politologiju, 1994, str. 23–25.

LIVADA, Svetozar: Etničko čišćenje: zločin stoljeća. – Zagreb, SKD Prosvjeta, 1997. – 215 str. – (Biblioteka Politea)

LIVADA, Svetozar: Neke solio demografske i institucionalne karakteristike stanovništva oko Petrove gore. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; 1972, str. 617–653.

MASLE, Antun: Hrvatski dosje X: kamo je nestalo 400 tisuća Srba: sto tisuća Srba nije se u popisu stanovništva nacionalno izjasnilo. – **Globus**, Zagreb, Vol. 12 (2002), br. 599, str. 22–24

MITROVIĆ, Mirko: Iz popisa pravoslavnih u Karlovačkoj mitropoliji krajem XVIII i početkom XIX veka (1792–1801). – **Zbornik za istoriju Matice srpske**, Novi Sad, 1991, sv. 44

NACIONALNI program demografskog razvitka/ur. Franka Vojnović, et. Al. – Zagreb: Ministarstvo razvitka i obnove, 1996. – 118 str., zemljopisni crteži.

NARODNOSNI i vjerski sastav stanovništva Hrvatske: 1880–1991. po naseljima/ priredili Jakov Gelo, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić; izrada zemljovida Dragutin Platužić. – Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1998. – 5. sv.: ilustr.

Knj. 1: XVII, 678, K1–K22 str., 16 listova zemljovida;

Knj. 2: XV, 679–1359, K1–K22 str., 20 listova zemljovida;

Knj. 3: XV, 1361–2057, K1–K22 str., 24 lista zemljovida;

Knj. 4: XV, 2057–2754, K1–K22 str., 19 listova zemljovida;

Knj. 5: XV, 2755–3473, K1–K22 str., 24 lista zemljovida.

NEJAŠMIĆ, Ivo: Demografske značajke i procesi u naseljima uz rijeku Mrežnicu. – **Geografski horizont**, Zagreb, Vol. 46 (2000), br. 1/2, str. 39–49.

NEJAŠMIĆ, Ivo: Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi. – Zagreb: Globus, etc., 1991. – 344 str.: ilustr. – (Biblioteka Posebna izdanja)

NEJAŠMIĆ, Ivo: Općina Slunj: osnovne demografske značajke. – **Geografski horizont**, Zagreb, Vol. 41 (1995), br. 1, str. 30–39.

NINČIĆ, Roksanda; VEKIĆ, Boris: Srbi u Hrvatskoj. – **Naš glas**, Zagreb, Vol. 2 (1995), br. 8/9, str. 38–42.

(Odnos broja Srba u Hrvatskoj pred rat 1991. i nakon «Oluje» 1995. godine)

OLIVEIRA-ROCA, Maria: Demografski profil Hrvata, Srba i Jugoslavena u Hrvatskoj. – U: *Položaj naroda i međunarodni odnosi u Hrvatskoj: sociologijski i demografski aspekti*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta, 1991, str. 183–302. – (Edicije IDIS-a)

OLIVEIRA-ROCA, Maria: Socio-demografska struktura Hrvata, Srba i

Jugoslavena u Hrvatskoj i Jugoslaviji u razdoblju 1971–1981. – U: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*. – Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske, 1991. str. 121–140.

OLIVEIRA-ROCA, Maria: Struktura stanovništva razvijenih i nerazvijenih općina. – U: *Demografski faktori razvoja Hrvatske/ur. Maria Oliveira-Roca*. – Zagreb: SIZ znanosti Hrvatske, etc., 1990, str. 256–264. – (Znanstvene osnove dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja Hrvatske)

PECINJAČKI, Sreta: Statistički podaci o Srbima Gornjokarlovačke dijeceze u 1844–1846. godini. – **Historijski časopis**, Beograd, Vol. 23 (1976), br. 23, str. 243–247.

PETROVIĆ, Ruža: Brojnost i teritorijalni raspored Srba u SR Hrvatskoj: prema popisima stanovništva 1948–1981. – U: *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*. – Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Odbor za istoriju Srba u Hrvatskoj, 1989, knj. 1, str. 257–271.

PETROVIĆ, Ruža: Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji. – **Marksistička misao**, Beograd, 1985, br. 3, str. 50–65.

PETROVIĆ, Ruža: Tipovi reproduktivnog ponašanja ženskog stanovništva u Jugoslaviji: razlike po etničkim grupama. – **Pregled**, Sarajevo, Vol. 75 (1985), br. 11/12, str. 1209–1225.

PETROVIĆ, Ruža: Prirodno obnavljanje i migracije Srba u Hrvatskoj. – U: *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*. – Beograd:

Srpska akademija nauka i umetnosti, 1991, knj. 2, str. 465–483.

POKOS, Nenad, Procjena broja iseljenih stanovnika Republike Hrvatske od popisa stanovništva 1991. do 30. lipnja 1998. godine. – **Društvena istraživanja**, Zagreb, vol. 8 (1999), br. 5/6 (43/44), str. 725–734.

POPIS stanovništva, domaćinstava, stanova 1981.: stanovništvo prema području sa koga je doseljeno, narodnosti i vremenu doseljenja, po polu. – Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1984. – 187 str. – (Tablice popisa; 056)

POPIS stanovništva 1991.: stanovništvo prema vjeroispovijedi i materinskom jeziku, po naseljima. – Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1994. – (Dokumentacija; 883)

POPIS stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991: doseljeno stanovništvo prema narodnosti, vjeroispovijedi, starosti, vremenu doseljenja, području doseljenja i spolu po županijama. – Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1997. – (Dokumentacija; 892)

RUPIĆ, Mate: Ljudski gubici u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu prema popisu iz 1950. – **Časopis za suvremenu povijest**, Zagreb, Vol. 33 (2001), br. 1, str. 1–18

SOBOLEVKI, Mihael: Prešućena istina: žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941–1945. prema popisu iz 1964. godine. – **Časopis za suvremenu**

povijest, Zagreb, Vol. 25 (1993), br. 2/3, str. 87–114.

SRBI Graničari: pregled naselja u Republici Hrvatskoj u kojima srpski narod čini većinu na osnovu popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine/priredio Mile Nedeljković; predgovor Radovan Samardžić. – Beograd: Novi dani, 1991. – XXII lista: karte.

SRBI u Hrvatskoj: naseljavanje, broj i teritorijalni razmeštaj. – Beograd: Geografski fakultet, 1993. – (Edicija etnički prostor Srba: knj. 3)

STANOVNIŠTVO prema području sa koga je doseljeno, narodnosti i vremenu doseljenja, po polu: SFRJ, SR i SAP. – Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1984. – 187 str. – (Popis stanovništva i stanova 1981; tablice 056)

STIPETIĆ, VLADIMIR: Jedno stoljeće u razvoju nacionalne strukture stanovništva na teritoriju SR Hrvatske: 1880–1981. – U: *Suvremeni ekonomski problemi*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Informator, 1987, str. 61–126. – (Suvremeni ekonomski problemi; br. 8)

SZABO, Agneza: Demografski razvoj srpskog stanovništva u Civilnoj i Vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1851–1880. – U: *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u SR Hrvatskoj*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1988, knj. 1, str. 153–171.

SZABO, Agneza: Socijalna struktura srpskog stanovništva u Hrvatskoj i

Slavoniji između 1880. i 1910. godine. – U: *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u SR Hrvatskoj*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1989, knj. 2, str. 107–134.

ŠKORO, Gojko: Genocid nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. – **Naš glas**, Zagreb, Vol. 4 (1997), br. 35, str. 49.

ŠTERC, Stjepan: Srba danas u Hrvatskoj ima oko 235 tisuća, a neopredjeljenih, Jugoslavena i regionalaca oko 160 tisuća. – **Globus**, Zagreb, vol. 9 (1999), br. 469, str. 40–41

ŠUVAR, Stipe: Povijest i perspektive Srba u Hrvatskoj: demografski aspekti. – U: Stipe Šušvar: *Hrvatski karusel: prilozi političkoj sociologiji hrvatskog društva*. – Zagreb, Razlog, 2003, str. 359–362.

ŠUVAR, Stipe: Struktura stanovništva Hrvatske u popisima 1991, 1981, 1971. – **Hrvatska ljevica**, Zagreb, Vol. 2 (1995), br. 9, str. 28–35; br. 10, str. 16.

(Uz pregledne tabelarne pokazatelje prati se i broj srpskog stanovništva po selima i gradovima, od naselja u kojima su isključivo zastupljeni do onih gdje su dominantni, ili su u nekom miješanom omjeru).

TARLE, Marko: Geneza velikosrpske imperijalne misli: III. Demografski i vjerski odnosi Hrvata i Srba u Hrvatskoj. – **Hrvatska revija**, Zagreb, Vol. 43 (1993), sv. 2/3, str. 153–180.

TURČIĆ, Ivan: Stanovništvo Republike Hrvatske po županijama i kotari-

ma: 1857–1991. – Zagreb: Ekonomski institut, 1995. – VII, 107 str.: karte i tabl. – (EIZ; 115)

VITALNA, etnička i migraciona obeležja: rezultati za republike i demografske rejone. – Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1970. – XC, 144 str. – 144 str.. (Popis stanovništva 1961; knj. 1)

VLAHOVIĆ, Petar: Srpsko stanovništvo u severozapadnim delovima Jugoslavije. – U: *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*. – Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1991, knj. 2, str. 453–464.

VOGELNIK, Dolfe: Demografski gubici Jugoslavije u II svetskom ratu. – **Statistička revija**, Beograd, 1952.

WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica: Stanovništvo Hrvatske u razdoblju 1991–2021. godine. – **Slobodno poduzetništvo**, Zagreb, Vol. 4 (1997), br. 23/24, str. 163–173.

ŽERJAVIĆ, Vladimir: Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću. – **Časopis za suvremenu povijest**, Zagreb, Vol. 27 (1995), br. 3, str. 543–560; **Vjesnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti**, Zagreb, vol. 4 (1995), br. 4/5, str. 65–86.

(U uvodnom dijelu daje podatke o demografskim kretanjima i gubicima stanovništva Hrvatske od 1900. do 1991. i po nacionalnom i po regionalno/republičkim kriterijima)

ŽERJAVIĆ, Vladimir: Kretanja stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900–1991.

godine. – **Časopis za suvremenu povijest**, Zagreb, vol. 25 (1993), br. 2/3, str. 65–85.

ŽERJAVIĆ, Vladimir: Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. – Zagreb: Globus, 1992. – 294 str. – (Biblioteka Globus)

ŽIVIĆ, Dražen: Izravni demografski gubici (ratne štete) Hrvatske (1990–1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice. – **Društvena istraživanja**, Zagreb, Vol. 10 (2001), br. 3 (53), str. 451–484.

1.1. Migracija. Kolonizacija

DOMINI, Mirjana: Migracijski procesi uzrokovani raspadom Jugoslavije i agresijom na Hrvatsku. – **Migracijske teme**, Zagreb, Vol. 15 (1999), br. 3, str. 323–345.

(O dinamici iseljavanja Srba iz Hrvatske u razdoblju 1991–1998. na str. 337–338).

GAČEŠA, Nikola L.: Kolonizacija Srba i Crnogoraca u Kraljevini Jugoslaviji i FNJR: 1918–1948. – U: *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka: zbornik radova posvećen tristogodišnjici velike seobe Srba*. – Beograd: Zavod za udžbenika, 1990. str. 111–126.

GAVRILOVIĆ, Slavko: Migracije, demografija i naseljavanje u Republiku Srpsku Krajinu. XIV – XIX vek. – U: *Republika Srpska Krajina*. – Topusko: SKD

Sava Mrkalj, etc., 1996, str. 69–94.

GAVRILOVIĆ, Slavko: Migracije iz gornje Krajine u Slavoniju i Srem od početka XVIII do sredine XIX veka. – U: *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*. – Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1991, knj. 2, str. 7–68.

GAVRILOVIĆ, Slavko: Seobe Srba u Habsburšku Monarhiju u drugoj polovini XVIII i početkom XIX veka. – U: *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka: zbornik radova posvećen tristogodišnjici velike seobe Srba*. – Beograd: Zavod za udžbenike, 1990. str. 63–75.

GRBIĆ, Manojlo: Naseljavanje Gomirja i Gomirskog distrikta. – **Gomirske novine**, Gomirje, Vol. 1 (1994), br. 10, str. 6–8; br. 11, str. 7–8, br. 12, str. 10–12.

HERŠAK, Emil: Rat u Hrvatskoj: aspekti i migracije i etničnosti. – **Migracijske teme**, Zagreb, Vol, 7 (1991), br. 2, str. 111–114.

ILIĆ, Jovan: Međubanovinske i međurepubličke migracije u bilanci stanovništva Jugoslavije. – **Zemlja i ljudi**, Beograd, 1965. sv. 15, str. 96–106: ilustr.

KAŠIĆ, Dušan: Doseljavanje Srba u Gomirje. – **Gomirske novine**, Gomirje, vol. 1 (1994), br. 1, str. 4.

KOLOVRAT, Igor: Na proljeće 1998. u Hrvatsku se iz Republike Srpske vraća 80 tisuća odbjeglih Srba. – **Globus**, Zagreb, 1997, br. 364 (od 20.XI.), str. 28–30.

LIVADA, Svetozar: Kolonizacija ve-

teranskih struktura iz Slunja 1945–1948. godine. – **Zbornik za društvene nauke Matice srpske**, Novi Sad, 1954. sv. 78, str. 175–186.

LUTOVAC, Milisav: Migracije i kolonizacija u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti. – **Glasnik Etnografskog instituta SANU**, Beograd, 1958, knj. 7, str. 13–23.

LJUBIČIĆ, Milka; DUDUKOVIĆ, Vera: Sa zavežljajem u «zagrljaj»: izbjegli i prognani Srbi iz Hrvatske u Srbiji i Jugoslaviji. – U: *Narodni srpski kalendar 1998*. – Zagreb, Prosvjeta, 1998, str. 318–354.

MAGAŠ, Blanka: Pustoš u «Krajini»: oslobođena hrvatska područja četiri mjeseca nakon «Oluje». – **Naš glas**, Zagreb, vol. 3 (1996), br. 1, str. 34–35.

MATICKA, Marijan: Sudjelovanje Hrvatske u saveznoj kolonizaciji 1945–1948. godine. – **Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU**, Zagreb, 1981. sv. 11, str. 289–322.

MATICKA, Marijan: Uvjeti i okolnosti za provođenje agrarne reforme i kolonizacije u Hrvatskoj 1945. godine. – **Časopis za suvremenu povijest**, Zagreb, 1978, br. 2, str. 5–15.

MIGRACIJE u Hrvatskoj: regionalni pristup/ur. Ivan Lajić. – Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998. – 208 str.

MIGRACIONA obeležja: rezultati po naseljima. – Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1966. – LXVIII, 386 str.

– (Popis stanovništva i stanova 1961.; knj. 12).

MIHLETIĆ, Ante: Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj. – Zagreb: **Ekonomski institut Privrednog savjeta vlade NRH**, 1952. – 32 str.

NIKOLIĆ, Desanka: Migracioni procesi u vojnoj granici i etnicitet graničara. – **Glasnik Etnografskog instituta SANU**, BEOGRAD, 1990.

OBRADOVIĆ, SAVA: Stanovništvo po rodnom kraju. – U: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. III 1948.* – Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1955. knj. 6, str. VII–XLVIII.

OBRADOVIĆ, Sava: Statističko istraživanje migracije u Jugoslaviji. – **Statistička revija**, Beograd, Vol. 4 (1954), br. 3/4, str. 390–397.

OD KRAJINE do Ukrajine: egzodus u «treće zemlje»/«Duga». – **Identitet**, Zagreb, vol. 3 (1998), br. 24, str. 25–27.

PAJIĆ, Željko; ROKNIĆ, Vera: Kretanje stanovništva u privredno nedovoljno razvijenim krajevima SR Hrvatske u razdoblju 1953. do 1981. godine. – **Planiranje**, Zagreb, 1983, br.1/2, str. 89–99.

PETROVIĆ, Ruža: Migracijska kretanja Srba u SFR Jugoslaviji. – U: *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka: zbornik radova posvećen tristogodišnjici velike seobe Srba.* – Beograd: Zavod za udžbenike, 1990. str. 127–138.

PRIBIĆEVIĆ, Adam: Naseljavanje Srba po Hrvatskoj i Dalmaciji. – Zagreb: Zajednica Srba u Hrvatskoj, 1995. – 79

str. – (Biblioteka Naš glas)

ROKSANDIĆ, Drago, Kordunska «Slunjska ploča»: prostor na granicama, migracije bez kraja. – U: *Vanjske migracije i društveni razvitak.* – Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1991. str. 62–77.

STIPETIĆ, Vladimir, Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945–1948. – **Rad Jugoslavenske akademija znanosti i umjetnosti**, Zagreb, 1954. knj. 300, str. 431–472: ilustr.

SIMONČIĆ-BOBETKO, Zdenka: Kolonizacija u Hrvatskoj 1919–1941. godine. – **Povijesni prilozi**, Zagreb, 1990. br. 9, str. 85–164.

2. Sociološko-politološko-ekonomski aspekt

ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, Vesna: Etnosociološke karakteristike narodnog života na Petrovoj gori i oko nje. – U: *Simpozij o Petrovoj gori.* – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, str. 213–234.

ĐIKIĆ, Ivica: Priprema za vojni udar: kako su HDZ-ovci fizički onemogućili uspostavu lokalne vlasti. – **Feral tribune**, Split, Vol. 18 (2001), br. 824 (od 30. VI.), str. 36–37

GRUJIĆ, Radoslav M.: Apologija srpskoga naroda u Hrvatskoj i Slavoniji. – Beograd: Prosveta, 1989. – 316 str.: ilustr. – (Biblioteka Baština: 33)

KARAMAN, Igor: Osnovne soci-

jalno-ekonomske determinante četirstoljetnog razvitka grada Karlovca i njegove regije. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, str. 67–79.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: Promjene u ekonomskoj i radnoj strukturi Ostrožinskog područja od 1939. do kraja 1941. godine. – U: **Ostrožinski pravilnik**. – Karlovac: Historijski arhiv; Skupština općine Vrgimnost, 1990. str. 19–44. – (Zbornik; 21).

LIVADA, Svetozar: Kordunski rekvi-jem/razgovarao Darko Hudelist. – **Era-smus**, Zagreb, 1995. br. 13, str. 15–25.

LIVADA, Svetozar: Primišlje: oteti zavičaj. – **Ljetopis Srpskog kulturnog društva «Prosvjeta»**, Zagreb, 1997. sv. 2, str. 272–277.

LIVADA, Svetozar: Seljaštvo kotara Slunja između dva rata. – *Sociologija sela*, Zagreb, Vol. 20 (1982), br. 77/78. str. 195–207.

MARTINOVIĆ, Milan M.: Pokusni brak u kordunskim selima. – **Sociologija**, Beograd, Vol. 11 (1969), br. 2, str. 331–340.

MATIĆ, Dušan: Crtice iz opustošenog Korduna. – **Hrvatska ljevica**, Zagreb, 6/1999. br. 4, str. 28.

MIRIĆ, Ninko: O povratku Srba na Baniju i Kordun/razgovarala Mira Babić. – **Hrvatska ljevica**, Zagreb, 4/1997. br. 12, str. 34–35.

MRKALJ, Mile: Sjeniĉak: kronika kordunaškog sela. – Karlovac: Historij-

ski arhiv, 1980. – 394 str. – (Monografije; 6)

NARANČIĆ, Veljko G.: Ishrana naroda Like, Korduna, Dalmatinske zagore i Banije. – **Novi ljetopis SKD Prosvjeta**, Zagreb, 1971. br. 1, str. 104–109.

NARANČIĆ, Veljko, Medicinska misao kod Srba kroz vjekove. – **Novi ljetopis SKD Prosvjeta**, Zagreb, 1972, br. 2, str. 95–102.

NUHANOVIĆ, Gordan: Gvozd: Srbi u štalama. – **Globus**, Zagreb, Vol. 11 (2001), br. 562, str. 48–58.

PETROVIĆ, Dragan: Imovina najvažnije pitanje: problemi Srba povratnika u općini Vojnić. – **Identitet**, Zagreb, Vol. 5 (2000), br. 40, str. 18–19

PETROVIĆ, Dragan: Stanovi bez stanara: kroz Gvozd i Topusko. – **Identitet**, Zagreb, 4/1999. br. 31, str. 12–13

RADEKA, Milan: Gornja Krajina ili Karlovaĉko vladieanstvo: Lika, Krbava, Kapelsko, Kordun i Banija. – Zagreb: Savez udruženja pravoslavnih sveštenika u SR Hrvatskoj, 1975. – 386 str.

RADEKA, Milan: Srbi i pravoslavlje Gornje krajine: povodom 250. godišnjice Karlovaĉkog vladieanstva. – Zagreb: Savez eparhijskih udruženja pravoslavnog sveštenstva SR Hrvatske, 1963. – 86 str.

RAŠETA, Boris: Srbi s filterom. – **Feral Tribune**, Split, 14/1997. br. 610 (od 26. V.) str. 14–16.

ROKSANDIĆ, Drago: Srbi u Hrvatskoj: skica za sintezu povijesnog isku-

stva. – **Prosvjeta**, Zagreb, Vol.3 (1996), br. 19/20, str. 16–19.

(O srpskim migracijama u Hrvatsku etnodemografskim pokazateljima, jeziku i pismu, etničkom, nacionalnom i vjerskom identitetu, kulturi, školstvu, političkim strankama, društvima i zajednicama, te društvenoj integraciji Srba u Hrvatskoj.)

ROKSANDIĆ, Drago: Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana. – Zagreb: **Vjesnik**, 1991. – 158 str. – (Biblioteka Vjesnik vremena)

RUŠNJAK, Živana: Posjet Baniji i Kordunu. – **Naš glas**, Zagreb, 2/1995, br. 8/9, str. 34–35.

SABOL, Željko: Propast u odmetništvu ili civilizirani život. – **Vjesnik**, Zagreb, 56/1995, br. 17094 (od 11.V.), str. 14–15.

(Na primjeru zapadne Slavonije, kordunski Srbi misle o povratku u Karlovac.)

STOJSAVLJEVIĆ, Bogdan: Kordunsko selo između dva rata. – U: *Simpozij o Petrovoj Gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, str. 159–176.

STOJSAVLJEVIĆ, Bogdan: Osvrt na zemljoradničko zadrugarstvo kod Srba u Hrvatskoj za vrijeme od 1897. do 1923. godine – **Srpska riječ**, Zagreb, Vol. 1 (9) (1951), br. 2, str. 14–15.

STOJSAVLJEVIĆ, Bogdan: Povijest sela: Hrvatska – Slavonija – Dalmacija: 1848–1918. – Zagreb: Prosvjeta, 1973.

– 428 str.: ilustr.

STOJSAVLJEVIĆ, Bogdan: Selo Podborje//Donje Dubrave. – U: *Vjetrom vijani: spomenica SKD «Prosvjeta»*, – Zagreb: Srpsko kulturno društvo «Prosvjeta», 1971, str. 201–205; 206–208.

(Odlomci iz neobjavljene knjige «Historija sela u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji: 1848–1918.»)

SUČEVIĆ, B(ranko): Stanje na Kordunu početkom 18. vijeka. – **Srpska riječ**, Zagreb, Vol. 10 (11) (1953), br. 391, str. 10.

TATALOVIĆ, Siniša: Politika reguliranja etničkih konflikata. – **Prosvjeta**, Zagreb, 5/1998, br. 31, str. 11–13

V.J. (Vojin Jelić): Na Kordunu – nove oranice. – **Prosvjeta**, Zagreb, Vol. 15 (1958), br. 456, str. 10–11.

VALENTIĆ, Mirko: Razvitak društveno-ekonomskih odnosa na Kordunu 1848–1881. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, str. 41–47.

VIŠNJIĆ, Čedomir: Partizansko ljetovanje (na disketi!)

3. *Kulturno-prosvjetni aspekt*

GOLDSTEIN, Slavko: Prenamjena stratišta. – **Feral Tribune**, Split, 16/1999, br. 719 (od 28.VI.), str. 22–23.

(Uz otkrivanje spomenika u kordunskom selu Furjanu.)

HRIBAR OŽEGOVIĆ, Maja: Kazalište na kordunsko-banijskom području u

toku NOB-a. U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 455–464.

HORVAT, Anđela: O spomenicima kulture s područja oko Petrove gore do početka 20. st. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 235–251.

HORVAT, Anđela: «Prilog problematici romanike na Baniji i Kordunu», U: Izdanja HAD-a, sv. 10, Zagreb, 1986.

IVEKOVIĆ, Mladen: Kongres kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom 25–27. lipnja 1944. U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 581–593.

Karlovačka županija, Nepokretna kulturna dobra: Popis, Zagreb, 2001.

KORAČ, Stanko: Prilog Korduna književnosti srpskoj i hrvatskoj. – U: *Vjetrom vijani: spomenica SKD «Prosvjeta»*. – Zagreb: Srpsko kulturno društvo «Prosvjeta», 1971. str. 102–119; također u: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 253–272.

(Prilog u *Simpoziju* naslovljen je «Prilog Korduna književnosti hrvatskoj i srpskoj»)

M. M.: Velika kulturna manifestacija naroda Korduna i Banije. – **Prosvjeta**, Zagreb, Vol. 13 (1955), br. 416, str. 9

MILOŠEVIĆ, Đuro: Nenasilje je oružje jakih: suživot na Kordunu.

– **Identitet**, Zagreb, Vol. 5 (2000), br. 39, str. 16–17.

MRKALJ, Mile: Školstvo i prosvjeta na Kordunu. – Karlovac: SIZ odgoja i obrazovanja, 1988. – 401 str. : ilustr.

NAROD karlovačkog okruga proslavio je svečano petu godišnjicu narodnog ustanka: na Petrovoj gori položen je kamen-temeljac za kosturnicu palih boraca. – **Srpska riječ**, Zagreb, Vol. 4 (1946), br. 112, str. 3–4.

(S govorom Ivana Ribara i Čanice Opačića).

NARODNE pjesme Korduna/sakupio i ur. Stanko Opačić-Čanica. – Zagreb: Prosvjeta, 1971. – 474 str. – (Biblioteka Prosvjeta; kolo 6: knj. 33)

(Godine 1987. Opačić je objavio i drugu knjigu pod naslovom *Narodne pjesme, poslovice i slike iz života i običaja Srba na Kordunu* u izdanju zagrebačke Prosvjete).

NIKOLIŠ, Branko, Iz mojih ratnih sjećanja. – **Prosvjeta**, Zagreb, Vol. 25 (1968), br. 574/575, str. 20–21.

NIKOLIŠ, Gojko: Memoari: korijen, stablo, pavetina. – Zagreb: Liber; Prosvjeta, 1981. – 696 str.: ilustr.

NIŠEVIĆ, Bogdan: Osobine govora vrginmostskog kraja. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 273–291.

NIŠEVIĆ, Bogdan: Osobine štokavskog govora Korduna. – U: *Vjetrom vijani: spomenica SKD «Prosvjeta»*. – Zagreb:

Srpsko kulturno društvo «Prosvjeta», 1971. str. 123–129.

OGRIZOVIĆ, Mihajlo: Prosvjetni rad na kordunsko-karlovačkom području za vrijeme NOB-a. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 417–454.

OGRIZOVIĆ, Mihajlo: Razvoj školstva na oslobođenom teritoriju Hrvatske od III. Zasedanja ZAVNOH-a do oslobođenja. – U: *Historija XX veka: zbornik radova*. – Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969. sv. 10, str. 285–401

OPAČIĆ, Stanko-Čanica: Narodno stvaralaštvo na Kordunu. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 195–211.

OPAČIĆ-LEKIĆ, Vukosava: Neostvarena ideja o muzeju *Sava Mrkalj* u Vojniću. – **Ljetopis Srpskog kulturnog društva «Prosvjeta»**, Zagreb, 2001. sv. 6. str. 275–280.

OPAČIĆ-LEKIĆ, Vukosava: Prilog razmišljanju o narodnoj pjesmi *Na Kordunu grob do groba*. – **Prosvjeta**, Zagreb, Vol. 8 (33) (2001), br. 45/46 (655/656), str. 46–53.

PETROVIĆ, Dragoljub: Govor Banije i Korduna. – Novi Sad: Matica srpska; Zagreb, Prosvjeta, 1978.

POPOVIĆ, Miodrag: Vuk Karadžić na Kordunu, Baniji, Lici i Dalmaciji. – **Prosvjeta**, Zagreb, Vol. 22 (1965), br. 534, str. 7–10.

PRICA, Zlatko: Likovna djelatnost u Topuskom u 1944. godini. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, tr. 595–598.

Sanjao sam da me mjesec umiva...: narodne pripovijetke Korduna. – Zagreb: SKD Prosvjeta, 2002. – 422 str. (na disketi!!)

VRHOVAC, Josip: Prosvjetna djelatnost u kotaru Vojnić. – **Srpska riječ**, Zagreb, Vol. 10 (11) (1953), br. 394, str. 12.

ZIMALO, Ante: Kongres partizanskih liječnika u Glini, Topuskom i Slunju od 24. do 27. II 1944. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 607–616.

4. *Povijesni aspekt*

ANTUNOVSKI, Ivan: Formiranje i razvoj partizanskih vojnih formacija na kordunsko-karlovačkom području u toku NOR-a 1941–1945. godine // Borbeno dejstva jedinica 4. korpusa NOVJ u Baniji, Kordunu i Cazinskoj krajini za vreme drvarske operacije (Operacija «šah» od 20. do 30. maja 1944. godine). – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 497–511, 537–547.

BEKIĆ, Milan; BUTKOVIĆ, Ivo; GOLDSTEIN, Slavko: Okrug Karlovac 1941. – Zagreb: Institut za historiju rad-

ničkog pokreta Hrvatske, 1965. – 386 str. – (Prilozi za povijest socijalističke revolucije).

BLAŽEVIĆ, Jakov. O značaju Petrove gore za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije i naročito o značaju III zasjedanja ZAVNOH-a U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 7–13.

BORCI Korduna 1941: spomen album. – Zagreb, 1986.

BULAT, Rade: Formiranje i razvoj revolucionarnog pokreta na kordunsko-karlovačkom području. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 293–302.

BULAT, Rade: Svjedočanstva iz Petrove gore. – Zagreb: Globus, 1980. – 437 str. – (Biblioteka Globus)

BULAT, Rade: Vojno-politička situacija na Kordunu u vrijeme donošenja Ostrožinskog pravilnika. – U: **Ostrožinski pravilnik, 14.XII. 1941.** .../ ur. Đuro Zatezalo. – Karlovac: Historijski arhiv; Skupština općine Vrginmost, 1990. str. 44–61. – (Zbornik; 21).

ČETVRTA godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka/ red. Todor Radošević; ur. Đuro Zatezalo. – Karlovac: Historijski arhiv, 1981. – 1021 str. – (Zbornik; 11)

ČIMBUR, Pero: Da se nikad ne zaboravi: proslava u Vojniću: svečanost na Biljegu. – **Prosvjeta**, Zagreb, Vol. 24

(1967), br. 559, str. 12–4.

(O 25. godišnjici proboja obruča na Petrovoj gori početkom 1942. godine.

ČOLAKOVIĆ, Drago: Logori ljudskog uništenja. – Beograd: Prosveta, 1952. – 174 str. – (Kolo Svedočanstva; sv. 9)

ČULINOVIĆ, Ferdo: Državnopravno značenje akata Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 561–570.

DAKIĆ, Mile: Budački proces jula 1944. godine na Kordunu. – **Naš glas**, Zagreb, 4/1997. br. 35, str. 47–48.

DAKIĆ, Mile: Organizacija narodne vlasti na Kordunu poslije donošenja Ostrožinskog pravilnika, u: **Ostrožinski pravilnik**. – Karlovac: Historijski arhiv; Skupština općine Vrginmost, 1990. str. 92–99. – (Zbornik; 21)

DAKIĆ, Mile: Petrova mi gora mati: informativno-historijski vodič. – Zagreb: Prosvjeta, 1967. – 176 str.: ilustr.

DAKIĆ, Mile: Sistem, organizacija i rad narodne vlasti na kordunsko-karlovačkom području od maja 1944. god maja 1945. godine. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, str. 381–399.

DAKIĆ, Mile: Značaj Petrove gore u narodnooslobodilačkom ratu. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, str. 303–326.

DJELATNOST KPJ od aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja/ur. Đuro Zatezalo. – Karlovac: Historijski arhiv, 1969. – 773 str. – (Zbornik, 1)

DOKUMENTI Druge konferencije KPH za okrug Kralovac 1942. godine /dokumente pripremio Đuro Zatezalo. – Karlovac: Historijski arhiv, 1972. – 217 str. – (Zbornik; 4)

DRUGA godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka/ur. Đuro Zatezalo. – Karlovac: Historijski arhiv, 1973. – 855 str.: ilustr. – (Zbornik; 6)

GRBIĆ, M.: Karlovačko vladичество, Knjiga treća, Topusko, 1990.

GREGORIĆ, Pavle: Nastajanje i djelovanje ZAVNOH-a. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, str. 549–559.

GRKOVSKI, Trajko, Kraj terora Srba s Korduna. – **Vjesnik**, Zagreb, 56/1995, br. 17179 (od 6. VIII.), str. 3.

GRKOVSKI, Trajko: ostala je samo sirotinja: i kordunaškim je Srbima dosta okupacije. – **Vjesnik**, Zagreb, 56/1995, br. 17098 (od 15. V.), str. 6.

GRKOVSKI, Trajko: Podnesene prijave protiv pobunjenika. – **Vjesnik**, Zagreb, 56/1995, br. 17203 (od 31. VIII.), str. 24.

(Uz 110 ranije prijavljenih osoba, podnijete su prijave za još trinaestoro

osoba zbog pobune na Kordunu.).

HRONOLOGIJA oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945./ red. Slobodan Drinjaković, Uroš Kostić. – Beograd: Vojnoistorijski institut, 1964. – V, 1265 str. : prilozi.

JELIĆ, Ivan: Hrvatska u ratu i revoluciji 1941–1945. – Zagreb: Školska knjiga, 1978. – 303 str. – (Povijesna biblioteka).

JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta: ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945. – Zagreb: Školska knjiga; SN Liber, 1978. – 331 str. – (Monografije. Biografije; 5).

(S poglavljima: *Srbi u Ugarskoj od sloma revolucije do Nagodbe (1849–1867), te Srbi u Hrvatskoj 1850–1868.*)

KARLOVAC: radovi i građa iz dalje i bliže prošlosti: zbornik radova/ur. Đuro Zatezalo. – Karlovac: Historijski arhiv, 1970. – 623 str. – (Zbornik; 1)

KARLOVAC 1579–1979.: Zbornik radova/ur. Đuro Zatezalo. – Karlovac: Historijski arhiv, 1979. – 812 str. – (Posebna izdanja; 1).

KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada: Vrijeme političke represije... 1945–1948. (na disketi)

KOBSA, Leopold: Tragom dokumenta: Kordun. – **Naše teme**, Zagreb, Vol 8 (1964.), br. 9, str. 279.

KORAĆ, Dušan: Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji. – Zagreb: Izdavačko-informativni biro, 1981.

KORAĆ, Dušan, Služba veza na

Kordunu u prvim godinama ustanka. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, str. 513–535.

KRESTIĆ, Vasilije: Neshvatljive ocene o Srbima Vojne krajine. – **Časopis za suvremenu povijest**, Zagreb, Vol. 15 (1983.), br. 3, str. 119–135.

KRESTIĆ, Vasilije: Srbi u Habsburškoj Monarhiji 1849–1868. – U: *Istorija srpskog naroda*. – Beograd: Srpska književna zadruga, 1981, knj. 5, tom 2, str. 107–150.

KRESTIĆ, Vasilije: Vojna granica i nacionalnooslobodilački planovi Srba 1860–1873. (na disketi).

KRUHEK, Milan: Karlovac: utvrde, granice, ljudi. – Karlovac: Ogranak Matice hrvatske, 1995. – 199 str.: ilustr.

KRUHEK, Milan: Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća, Zagreb, 1995.

KRUHEK, Milan; HORVAT, Zvonko: Stari grad Slunj od knezova krčkih – Frankopana do krajiške obrambene utvrde, Zagreb, 1993.

KUDUMIJA, Mate: Zakon bezakonja: zapisi o ustaškim logorima Jasenovac i Stara Gradiška. – Beograd: Prosvjeta, 1959. – 250 str. – (Svjedočanstva: kolo 2; knj. 2)

MAJNARIĆ N. PANDŽIĆ: «Prilog poznavanja kasnog brončanog i starijeg željeznog doba na Kordunu i Baniji» Izdanja HAD-a, sv. 10, Zagreb, 1986.

MIROŠEVIĆ, Franko: Rade Bulat:

Svjedočanstva iz Petrove gore. – **Časopis za suvremenu povijest**, Zagreb, Vol. 14 (1982.), br. 2, str. 212–217.

MOAČANIN, Fedor: O nekim problemima iz historije Vojne krajine. – **Historijski zbornik**, Zagreb, Vol. 17 (1964), str. 327–357.

MOAČANIN, Fedor: Periodizacija historije Vojne krajine (XV–XIX st.). **Historijski zbornik**, Zagreb, Vol 13 (1960), str. 111–117.

MOAČANIN, Fedor: Vojna krajina u Hrvatskoj, Zagreb, 1981.

MOAČANIN, Fedor: Pregled istorije Vojne krajine. – U: *Vjetrom vijani: Spomenica SKD «Prosvjeta»*. – Zagreb: Srpsko kulturno društvo «Prosvjeta», 1971. str. 83–101.

MOAČANIN, Nenad: Vojna krajina u austrijskoj historiografiji poslije 1945. – **Radovi instituta za hrvatsku povijest**, Zagreb, 1981. br. 14.

MRKALJ, Mile: Sjeniĉak: kronika kordunaškog sela. – Karlovac: Historijski arhiv, 1980. – 394.: str. ilustr.

NIKOLIĆ, Nikola: Jasenovaĉki logor. – Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948. – 465 str.

NIKOLIŠ, Gojko: Znaĉenje i osobitosti zdravstvene sluŹbe u Petrovoj gori za vrijeme NOR-a. U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 465–479.

OPAĀIĆ, Stanko-Āanica: Bitka za Vojniĉ. – U: *Narodni kalendar Prosvjeta*

1950. – Zagreb: Srpsko kulturno društvo «Prosvjeta», 1949. str. 65–86.

OPAČIĆ, Stanko-Ćanica: Iz narodnosolobodilačke borbe na Kordunu.

– U: *Narodni kalendar Prosvjeta 1947*.

– Zagreb: Srpsko kulturno društvo «Prosvjeta», 1946, str. 29–40.

OPAČIĆ, Stanko-Ćanica: Ostrožinski pravilnik 1941. godine. – **Srpska riječ**, Zagreb, vol. 8 (1950), br. 319, str. 2.

OPAČIĆ, Stanko-Ćanica: Ustanički dani na Kordunu. – U: *Narodni kalendar Prosvjeta 1949*. – Zagreb: Srpsko kulturno društvo «Prosvjeta», 1948. str. 79–86.

OPĆINA Gornje Dubrave. Karlovac: HA, 1987. (na disketi)

OSLOBODILAČKI rat naroda Jugoslavije: 1941–1945. – Beograd: Vojnoštamparsko preduzeće, 1957. – Knj. 1 i 2.

Knj. 1: od sloma stare Jugoslavije do drugog zasedanja AVNOJ-a. – 1957. – 695 str. – prilozi.

Knj. 2: Od drugog zasedanja AVNOJ-a do konačne pobeđe. – 1958.

– 766 str. – prilozi.

OSMA kordunaška udarna divizija/red. Todor Radošević. – Karlovac: Historijski arhiv, 1977. – 959 str.: ilustr. – (Zbornik; 9)

OSTROŽINSKI pravilnik, 14. XII. 1941.: materijali s naučnog skupa održanog u Vrginmostu 15. decembra 1989./ur. Đuro Zatezalo. – Karlovac: Historijski arhiv; Skupština općine Vrginmost, 1990. – 174 str. – (Zbornik; 21)

PANDŽIĆ, Miljenko: Prilozi proučavanju hajdučije u osamnaestom stoljeću na području Karlovačkog generalata i Banske krajine. – **Zbornik Cetinske krajine**, Sinj, 1979, br. 1.

PEKIĆ, Dušan: Neke specifičnosti nastanka i razvoja oružanog ustanka na Kordunu 1941. godine. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, str. 327–340.

PELEŠ, Rade: Petrova gora – znamen i putokaz. – **Prosvjeta**, Zagreb, Vol. 26 (1969), br. 581/582, str. 5–6.

PERŠEN, Mirko: Ustaški logori. – Zagreb: Stvarnost, 1966. – 181 str.

– (Memoarska biblioteka)

PETRANOVIĆ, Branko: Istorija Jugoslavije 1918–1978. – Beograd: Nolit, 1980. – 648 str.

PLAŠČANSKA dolina i okolica u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945./ur. Đuro Stanisavljević, et. al. – Karlovac: Historijski arhiv, 1976. – 747 str. – (Zbornik; 7)

PREDAJA oružja u cijelosti. – **Vjesnik**, Zagreb, 56/1995. br. 17183 (od 10.VIII.), str. 32.

(General Stipetić o predaji kordunaškog korpusa).

PRIBIĆEVIĆ, Adam: naseljavanje Srba po Hrvatskoj i Dalmaciji. – Zagreb: Zajednica Srba u Hrvatskoj, 1995. – 79 str. – (Biblioteka Naš glas).

(O dolasku Turaka, seobama Srba, o tome da su Zrinski i Frankopan prvi

naselili Srbe već oko 1493. spominju se Srbi kod Modruše i Ogulina), naseljavanje Žumberka 1538. te Korduna i Banije, varaždinskog «đeneralata» itd.)

PRVA godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka/ur. Đuro Zatezalo. – Karlovac: Historijski arhiv, 1971. – 1216.: str. ilustr. – (Zbornik; 3).

RADEKA, Milan: Kordun kroz prošlost. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 63–66.

RADEKA, Milan: Kordun u prošlosti. – Zagreb: Prosvjeta, 1989. – 285 str.

RADEKA, Milan: Gornja Krajina ili Karlovačko vladičanstvo: Lika, Krbava, Kapelsko, Kordun i Banija. – Zagreb: Savez udruženja pravoslavnih sveštenika u SR Hrvatskoj, 1975. – 386 str.

RADENIĆ, Andrija: Srbi u Habsburškoj Monarhiji 1868–1878. – U: *Istorija srpskog naroda*/ur. Vladimir Stojančević. – Beograd: Srpska književna zadruga, 1981. knj. 5, tom 2, str. 153–275.

(S poglavljima: *Srbi u Ugarskoj 1867–1878*, te *Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji 1868–1878*.)

RADONIĆ, Jovan; KOSTIĆ, Mita: Srpske privilegije od 1690. do 1792. – Beograd, 1954.

(Uz ostalo i o privilegijama Leopolda I iz 1695. godine)

RAPAJIĆ, Nikola: Nacionalno pitanje u svjetlosti zaključaka, rezolucija,

deklaracija i odluka ZAVNOH-a: saopštenje na Simpoziju o Petrovoj gori u Topuskom 1969. – U: *Vjetrom vijani: spomenica SKD «Prosvjeta»*. – Zagreb: Srpsko kulturno društvo «Prosvjeta», 1971. str. 274–283; također u: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, str. 571–580.

ROKSANDIĆ, Drago: Kordunska «Slunjska ploča»: prostor na granicama, migracije bez kraja, u: *Vanjske migracije i društveni razvitak*/Milan Mesić, et. al. – Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta, 1991. str. 62–77.

ROKSANDIĆ, Drago: Plašćani u revoluciji 1848. godine. – **Prosvjeta**, Zagreb, 2/1995, br. 13/14, str. 14/18.

(Nadnaslov: Izvori za pravnu povijest Srba u Hrvatskoj).

ROKSANDIĆ, Drago: Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783. – **Ljetopis Srpskog kulturnog društva «Prosvjeta»**, Zagreb, 1999. sv. 4, str. 11–41, karta.

(Na str. 16–41 sadržan je tekst Priručnika.)

ROKSANDIĆ, Drago: Rasprave o ukidanju krajiškog uređenja u vojnoj Hrvatskoj: 1809–1811. – U: **Vojna krajina**. – Zagreb: Liber: 1984, str. 319–330.

ROKSANDIĆ, Drago: Srpska i hrvatska povijest i «nova historija». – Zagreb: Stvarnost, 1991. – 313 str. – (Biblioteka Memoria)

ROKSANDIĆ, Drago: «Temeljite

uprave za Karlovačku, Varaždinsku, Banovsku, Slavonsku, i Banatsku Vojnu Granicu» iz 1807. godine. – **Radovi Zavoda za hrvatsku povijest**, Zagreb, 1987. sv. 20, str. 195–214.

ROKSANDIĆ, Drago: Tradicija vojnokrajiškog prava i Ostrožinski pravilnik. – U: **Ostrožinski pravilnik**. – Karlovac: Historijski arhiv; Skupština općine Vrginmost, 1990. str. 109–116. – (Zbornik; 21)

ROKSANDIĆ, Drago: Triplex confinium: prijedlog međunarodnog istraživačkog projekta. – **Ljetopis Srpskog kulturnog društva «Prosvjeta»**, Zagreb, 1998. sv. 3, str. 157–174.

ROKSANDIĆ, Drago; STANOVIĆ, Đorđe; STIPETIĆ, Zorica: Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u protivrečnostima jugoslavenskog društva 1918–1941: teze. – **Naše teme**, Zagreb, 18/1985. br. 7/9. str. 878/885.

ROKSANDIĆ, Drago: Vojna Hrvatska = La Croatie militaire: krajiško društvo u Francuskom Carstvu: 1809–1813. – Zagreb: Školska knjiga; Stvarnost, 1988. – 2 sv. – (Biblioteka Povijesna istraživanja).

Knj. 1, 359 str.: ilustr. – Knj. 2, 281 str.: ilustr.

ROKSANDIĆ, Drago: Vojna krajina i «nova historija»: povodom Zbornika Vojna krajina: povijesni pregled, historiografija, rasprave, Zagreb, 1984. – **Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje**, Slavonski Brod,

22/1985. br. 1, str. 343–353.

(Uz ovu je knjigu redakcija *Naših tema* upriličila raspravu pod naslovom *Krajiška refeudalizacija i počeci moderne*, a priloge Igora Karamana, Miroslava Bertoša, Dragutina Pavličevića, Galiba Šljive, Ive Perića, Agneze Szabo, Zvonka Kovača, Fedora Moaćanina, Ivana Jurišića, Mirjane Gross, Nevija Šetića i Frana Borasa publicirala je u br. 7–8/1989. str. 1912–1954.

SIMPOZIJ o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10–13. studenog 1969./ur. Dušan Čalić. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. – 653 str. : ilustr.

SUČEVIĆ, Branko P.: Petrova gora za Vojne krajine. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 19–40.

ŠARIĆ I.: Dva zanimljiva rimska nadgrobna spomenika na području Korduna, Vjesnik, Arheološkog muzeja u Zagrebu, ser. 3, XXIV–XXV, Zagreb, 1991–1992.

ŠEGVIĆ M.: Antički kultovi u Sisku i Topuskom, U: Izdanja HAD-a, Sv. 10, Zagreb, 1986.

ŠIDAK, Jaroslav: Pregled povijesti hrvatskog naroda/priredio i pogovor napisao Trpimir Macan. – Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1975.

TREĆA godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Kordu-

na, Like, Pokuplja i Žumberka/ur. Đuro Zatezalo. – Karlovac: Historijski arhiv, 1977. – 939 str.: ilustr. – (Zbornik; 8)

VALENTIĆ, Mirko: Proučavanje Vojne krajine u 19. stoljeću. – **Naše teme**, Zagreb, Vol. 26 (1982), br. 11, str. 1908–1916.

VIŠNJIĆ, Čedomir: Jugoslavija je bila fatalna za Srbe u Hrvatskoj/razgovarao Boris Rašeta. – **Identitet**, Zagreb, 2/1997. br. 13, str. 28–30.

(U razgovoru o svojoj knjizi *Kordunaški proces*, Višnjić iznosi i neke opće zaključke o Srbima u Hrvatskoj.)

VIŠNJIĆ, Čedomir: Kordunaški proces: fragmenti iz historije nestajanja. – Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 1977. – 479 str.: ilustr. – (Biblioteka Posebna izdanja).

VUKOBRATOVIĆ, Božo: Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*/ur. Dušan Čalić. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 341–362.

ZATEZALO, Đuro: Bune protiv mađarizacije u Dubravama 1883. i 1887. godine. – **Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta**, Zagreb, 2005. sv. 10, str. 164–203.

ZATEZALO, Đuro; LULIK, Josip: Karlovačka udarna brigada. – Karlovac: Historijski arhiv, 1984. – 439 str. – (Monografije; 8)

ZATEZALO, Đuro: Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941–1945.

– Karlovac: Historijski arhiv, 1978. – 622 str. – (Monografije; 4)

ZATEZALO, Đuro; DAKIĆ, Mile: Narodna vlast na Kordunu od 1941.

do 1945. godine – Karlovac: Historijski arhiv, 1971. – 377 str. – (Monografije; 1)

ZATEZALO, Đuro: Nastanak, razvitak i organizacija narodne vlasti na Kordunu od 1941. do maja 1944. – U: *Simpozij o Petrovoj gori*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972. str. 363–380.

ZATEZALO, Đuro: Odjeci martovskih događaja u selima Petrove gore 1941. – **Prosvjeta**, Zagreb, Vol. 25 (1968), br. 574/575, str. 19–20.

ZATEZALO, Đuro: Organizacija narodne vlasti na Kordunu i Ostrožinski pravilnik 1941. U: **Ostrožinski pravilnik**. – Karlovac: Historijski arhiv; Skupština općine Vrginmost, 1990. str. 61–92. – (Zbornik; 21)

ZATEZALO, Đuro: Treća konferencija KPH za okrug Karlovac 1942./predgovor Dušan Livada. – Karlovac: Historijski arhiv, 1979. – 295 str. – (Monografije; 5)

ZATEZALO, Đuro: Pravoslavlje na Kordunu, U: **Ljetopis SKD «Prosvjeta»** br. 5, Zagreb, 2000.

ZBORNIK dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda /ur. Fabijan Trgo. – Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske armije, 1952. – 1966. – tom 5; knj. 1 do 34.

ZINAIC, Petar: Kordun: nepresušno vrelo partizanskih boraca. – **Prosvjeta**, Zagreb, vol. 24 (1967), br. 560/561, str. 11.

ZINAIC, Petar: Kronološki događaji Korduna 1941. – Slunj, 1966.

ZLATIĆ, Savo: Ravnopravnost svi-ma/razgovarao Dragan Hinić. – **Naš glas**, Zagreb, 4/1997. br. 31/32, str. 48–55.

(Uz ostalo o Srbima s Korduna i Banije u ratnim zbivanjima 1941. te 1995. godine.)

ŽUTIĆ, Branko, Prva ustaška ofanziva na Kordunu doživjela je slom. – **Srpska riječ**, Zagreb, Vol. 2 (10) (1952), br. 8, str. 3.

5. *Osvrti. Prikazi.*

ĐAKIĆ, M.: Memorijalni park Petrova gora, Zagreb, 1989.

JERGOVIĆ, Miljenko: Ratni sud za lažne četnike. – **Tjednik**, Zagreb, 1/1997. br. 26 (od 22. VIII.), str. 76.

LIPOVŠAK, Đ.: Topusko: put kroz milenije – kratka povjesnica, Topusko, 2002.

LOPAŠIĆ, R.: Oko Kupe i Korane, Zagreb, 1895.

LOPAŠIĆ, R.: Uspomena na put u Slunjsku krajinu 1865. godine, Zagreb, 1883.

LOPAŠIĆ, R.: Cetingrad, Zagreb, 1867.

MRKALJ, M.: Sjeniĉak: Kronika

kordunaškog sela, Karlovac, 1980.

NIKOLIŠ, Gojko: Korijen, stablo, pavetina – memoari, Zagreb, 1980.

OPAČIĆ, Stanko: Ivo Rukavina na Kordunu (Historijskom arhivu u Karlovcu). – **Ljetopis Srpskog kulturnog društva «Prosvjeta»**, Zagreb, 2001. sv. 6, str. 53–84.

PLEČAŠ, Milan: 'Ajduk s Korduna: Stanko – Čanica Opačić. – **Naš glas**, Zagreb, 2/1995, br. 11, str. 63–66.

POPOVIĆ, Miodrag: Vuk Karadžić na Kordunu, Baniji, Lici i Dalmaciji. – **Prosvjeta**, Zagreb, Vol. 22 (1965), br. 534, str. 7–10.

(Iz autorove knjige *Vuk Stef. Karadžić, 1787–1864.*)

RADEKA, Milan: Karlovac – Na vratima Korduna: «Prosvjeta» i njeni zadaci. – **Srpska riječ**, Zagreb, Vol. 1 (9) (1951), br. 2, str. 28.

RAKOVICA: Srce od Hrvata: Povijest općine Rakovica, Zagreb, 2003.

RUŽIĆ, Žarko: Sava Mrkalj iz Sjeniĉaka na Kordunu: 1783–1883. – **Ljetopis Srpskog kulturnog društva «Prosvjeta»**, Zagreb, 1997. sv. 2, str. 223–229.

ZATEZALO, Đuro: Pravoslavlje na Kordunu: Dr Milan Kruhek: Graditeljska baština karlovačkog Pokuplja, izd. Matice hrvatske, ogranak Karlovac, Karlovac 1993. gl. i odg. urednik prof. Ivan Jurković. – **Ljetopis Srpskog kulturnog društva «Prosvjeta»**, Zagreb, 2000. sv. 5, str. 445–460.

ŽALAC, T.: Rastoke: Na slapovima

Slunjičice, Zagreb, 1990.

5.1. Specijalne bibliografije

BIBLIOGRAFIJA izdanja o narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945./ priredili Žarko Atanacković, Dimitrije Brajušković, Vinko Branica, et. al.; ur. Miloš Pajković. – Beograd: Vojnoistorijski institut, 1964. – 815 str.: tabl.

GRAĐA za bibliografiju o narodnooslobodilačkoj borbi: knjige, brošure, listovi, časopisi i bilteni/red. Veljko Kuprešanin, Branko Milaković, Julija Šišković, et. al. – Beograd: Direkcija za informacije pri Vladi FNRJ, 1948. – 200 str.

IZBOR dela o narodnooslobodilačkoj borbi: bibliografski priručnik/priredili Dubravko Štiglić, Slobodanka Knežić, Nada Petrova, et. al.; red. Žarko Protić. – Beograd: Savez organizacija i ustanova za širenje knjige NR Srbije; Zagreb; Savez knjižnica i čitaonica NR Hrvatske, 1962. – 219 str.

MILINKOVIĆ, Bosiljka: O Srbima u Hrvatskoj: selektivna bibliografija 1945–1984. – **Ljetopis Srpskog kulturnog društva «Prosvjeta»**, Zagreb, 2005. sv. 10, str. 266–357. (Analitički pregled i bibliografija)

MILINKOVIĆ, Bosiljka: O Srbima u Hrvatskoj: selektivna bibliografija 1984–1999. godine. – Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2001. – 324 str. – (Biblioteka Bibliografije)

(Analitički pregled i bibliografija)

MILINKOVIĆ, Bosiljka: O Srbima u Hrvatskoj: selektivna bibliografija 1999–2002. godine (s dopunom Bibliografiji 1984–1999.). – **Ljetopis Srpskog kulturnog društva «Prosvjeta»**, Zagreb, 2002. sv. 7, str. 271–326.

(Analitički pregled i bibliografija)

MILINKOVIĆ, Bosiljka: Religija/ pravoslavlje i ateizam: selektivna bibliografija 1945–2003. – **Ljetopis Srpskog kulturnog društva «Prosvjeta»**, Zagreb, 2003. sv. 8, str. 351–438.

(Analitički pregled i bibliografija)

MIŠČIN, Željka; PERADENIĆ-KOTUR, Blaženka: Domovinski rat: selektivna bibliografija radova objavljenih u Hrvatskoj 1990–2000. – Zagreb: Dom i svijet, 2002. – (Biblioteka Posebna izdanja)

PAJOVIĆ, Borivoj; RADEVIĆ, Milorad: Bibliografija o ratu i revoluciji u Jugoslaviji: posebna izdanja 1945–1965. – Beograd: Savezni odbor, SUBNOR Jugoslavije; Vojnoizdavački zavod, 1969. – 786 str. – (Ratna prošlost naših naroda; knj. 98)

PLEŠE, Branko: Bibliografija historiografije o narodnooslobodilačkoj borbi od 1958. do 1960. – **Historijski pregled**, Zagreb, Vol. 7 (1961), br. 3/4, str. 266–273.

SENTIĆ, Marija: Bibliografija o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj: 1941–1945. Zagreb: Odbor Republičke konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda

Hrvatske za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija i koordinaciju društveno-političkih proslava i manifestacija, 1978. – 299, 2 str. – (Posebna izdanja 1945–1975.)

ŠARIĆ, Marko: Zapadna Hrvatska: prilozi za bibliografiju. – Zagreb: Prosvjeta d.o.o., 2003. – 245 str.

ŠLIBAR, Ana: Memoarska građa u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske. – **Časopis za suvremenu povijest**, Zagreb, vol. 7 (1975), br. 3, str. 108–115.

VIŠNJIĆ, Čedomir: Srbi u Hrvatskoj 1918–1941.: anotirana bibliografija. – Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2000. – 607 str. – (Biblioteka Bibliografije)

